

BIBLIOTHECA INDICA ;

▲

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 151, 152, 153, 154, 155, 175, 176, 188 and 189.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपण्डितानां साहाय्यमवलम्ब्य

श्रीराजेन्द्रनाथ-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYANA ĀCHĀRYA.

EDITED BY

RAJENDRALĀLA MITRA,

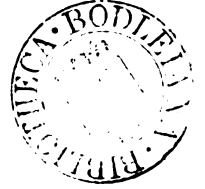
WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PAṆḌITAS.

VOLUME II.

~~~~~
CALCUTTA :

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1862.

PREFACE.

The Taittirīya Bráhmaṇa of the Black Yajur Veda includes three *Prapáthakas* and a supplement called the *A'raṇyaka*, each of which, it is intended, should form a separate volume of the present edition ; an analysis of the entire work being annexed to the last. This transference of introductory matter to the end is due to a desire on the part of the Editor not to undertake the task of analysis until after a thorough examination of the text in a printed form. To obviate, however, the inconvenience of this delay in the publication of what should always be placed at the beginning of a book, a detailed table of contents in English has been annexed to this volume, which, it is hoped, will prove of interest to those who have not the leisure to wade through the intricacies of the original Sanskrita.

The manuscripts used in the preparation of the work for the press are—

1st A, a carefully written copy, in *puṭhi* form, of the text with the accents, now in my possession, but originally transcribed for the late Paṇḍita Sakháráma S'ástrin. Although of modern date, it having had the advantage of revision by the Paṇḍita, is remarkably correct.

2nd B, a modern copy of the text without accents, *puṭhi* form, carelessly written and untrustworthy, except the last book which is correct.

3rd C, a manuscript about a hundred years old, lent to me by a Benares Paṇḍita through Bábu S'ivaprasáda.

4th D, a tolerably correct text from the Benares College, procured for me by Dr. Fitz-Edward Hall.

5th E,—Ditto ditto, more modern than the former : neither has any number or mark on it.

6th F, a manuscript of the Commentary belonging to the Benares College Library. Although apparently not more than two hundred years old, yet having been read by several scholars who have carefully corrected it throughout, it is of great value.

7th G, an indifferent manuscript of the first and second books of the Commentary obtained from Bábu S'ivaprasáda of Benares : it has several omissions and incorrect readings.

In carrying the text through the press I have had, in addition to the manuscripts, the invaluable aid of the late Paṇḍita Shakháráma S'ástrin who, as a professor of this portion of the Vedas, had a great part of it by heart, and was able to point out the smallest error of the manuscripts in regard to the spelling and the accents. His untimely death prevented my availing myself of his assistance in printing the Commentary, which, however, has had the benefit of a careful revision by my learned friend and tutor Paṇḍita Vísvanátha S'ástrin, and of occasional corrections from Paṇḍita Ánanda-chandra Vedántavágis'a of the Tattwabodhiní Sabhá, Paṇḍita Rámanáráyana Vidyáratna of the Board of Examiners, and several other scholars whom I have had occasion to consult from time to time.

तैत्तिरीय-ब्राह्मण-द्वितीयकाण्डस्य सूचीपत्रम् ।

१ प्रपाठके अग्निहोत्रविधिः ।

१ अनुवाके अग्निहोत्रोपोद्घातः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे अग्निहोत्रप्रश्नसार्धाख्यायिकाकथनम्, ...	३६३
२	" लेपमार्जनम्, ...	३६४
३	" लेपमार्जनप्रश्नंसा, ...	३६५
४	" बत्सविषयः, ...	३६५

२ अनुवाके अग्निहोत्रनिरूपणम् ।

१	मन्त्रे स्वाहाकारोत्पत्तिनिदानीभूताख्यायिकोक्तिः, ...	३६६
२	" एतद्विज्ञानप्रश्नंसा, ...	३६७
३	" स्वाहाकारमन्त्रोत्पत्तिः, ...	३६८
४	" एतद्विज्ञानप्रश्नंसा, ...	३६८
५	" स्वाहाकारस्य होमः प्रघारः, ...	३६८
६	" अग्निहोत्रप्रश्नार्थः, ...	३६८
७	" हविषः कालभेदेन व्यवस्था, ...	३६९
८	" उदितहोमपक्षस्य विधानम्, ...	३७०

	विषयः ।	पृष्ठे ।
८	मन्त्रे सायम्प्रातर्होमप्रशंसा, ...	३७०
१०	” मन्त्ररहितद्वितीयाहुतिविधानम्, ...	३७०
११	” संख्यहोमोक्तिः, ...	३७१
१२	” सायङ्कालीनमन्त्रद्वारा संख्यहोमतात्पर्यदर्शनम्,	३७२
१३	” प्रजाज्योतिरिति मन्त्र-व्याख्या, ...	३७३
१४	” प्रातर्होममन्त्र पूर्वभागतात्पर्यदर्शनम्, ...	३७३
१५	” सायङ्कालीनमन्त्र-तात्पर्यदर्शनम्, ...	३७३
१६	” सायम्प्रातर्द्वितीयाहुतिविधानम्, ...	३७३
१७	” अनुदितहोमपक्षकथनम्	३७४

३ अनुवाके अधिअयणादिहविःशंस्कारोक्तिः ।

१	मन्त्रे अङ्गारेषु ख्यालीस्य हविषोऽधिअयणप्रकारः, ...	३७५
२	” अङ्गारपृथक्कारणे विशेषः, ...	३७६
३	” क्षीरे जलप्रतिषेकविधिः, ...	३७६
४	” अधिकारिविशेषस्य प्रतिषेकप्रतिषेधः, ...	३७६
५	” प्रतिषेकप्रतिप्रसवोक्तिः, ...	३७६
६	” हविषोऽभिघारप्रकारः, ...	३७७
७	” पर्यङ्गिकरणम्, ...	३७७
८	” हविरदासनदिङ्निरूपणम्, ...	३७७
९	” हविरदासनप्रकारः, ...	३७८
१०	” सुक्सुवयोरुत्तपनम्, ...	३७८
११	” सुचि हविः पूरणम्, ...	३७८
१२	” हविरदानकाले सुवपरिपूर्तिविधिः, ...	३७८
१३	” चतुःपर्यायगतव्यापारान्तरव्यवधानोक्तिः, ...	३७८
१४	” हस्तप्रतपनानन्तरहविःसम्भर्षा, ...	३७९

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१५	मन्त्रे उपसादनविशेषनिषेधः, ...	३६६
१६	" याजाशसमिधो धारयन्, ...	३८०
१७	" समित्सह्या, ...	३८०
१८	" दीप्तसमिध्याऽऽतिदानम्, ...	३८१
१९	" उन्नयनाऽऽतिसह्योक्तिः, ...	३८१

४ अनुवाके हविरूपसंस्कारकथनम् ।

१	मन्त्रे आऽऽतिदानान्वयप्रकारः, ...	३८२
२	" आऽऽतिदानस्थितिकप्रकारः, ...	३८२
३	" प्रथमाऽऽत्यन्तरोपसादनविधिः, ...	३८३
४	" होमकाले गार्हपत्याभिनिरीक्ष्यम्, ...	३८३
५	" द्वितीयाऽऽतिहोमदेशनिर्देशः, ...	३८३
६	" सुवविलान्तर्गतलेपमार्जनप्रकारः, ...	३८४
७	" हविःशेषप्राशनविधिः, ...	३८४
८	" होममार्जनप्राशनसह्याप्रशंसा, ...	३८५
९	" अग्निहोत्रप्रशंसा, ...	३८५
१०	" आघमनप्रकारः, ...	३८६
११	" सुग्धस्तयोः पर्यायेण प्रतपनावधानयोर्विधिः, ...	३८६
१२	" अग्निप्रज्वालनम्, ...	३८७
१३	" वर्हिः प्रहरयनिषेधः, ...	३८७
१४	" अग्निहोत्रस्थालीप्रक्षालनापो निनयनम्, ...	३८७

५ अनुवाके अवशिष्टकाम्यद्रव्याङ्गविधानम् ।

१	मन्त्रे अग्निहोत्रहविःसंस्कारोपक्रमनिश्चयः, ...	३८८
२	" अग्निष्टोमे सोमयागबुद्धेः सम्पादनम्, ...	३८८

	विषयः ।	पृष्ठे ।
३	मन्त्रे प्रकारान्तरेणाग्निहोत्रप्रश्नंसा, ...	३६०
४	" गोदयत्तीरस्य स्याख्यामधिश्रयणविधिः, ...	३६०
५	" स्याज्यादिहोमे कामनाविशेषाः, ...	३६१
६	" चतुस्रमयनप्रश्नंसा, ...	३६१
७	" हविरुपसादनप्रश्नंसा, ...	३६२
८	" अग्निहोत्रहोमप्रश्नंसा, ...	३६३
९	" समन्त्रकहविःसंस्पर्शविधिः, ...	३६३
१०	" अग्निहोत्रकर्मप्रश्नंसा, ...	२६४

६ अनुवाके सभ्यद्रवणहोमाभावप्रतीकारकथनं ।

१	मन्त्रे सभ्यद्रवणविधानाङ्गीभूतगवोपाख्यानोक्तिः, ...	३६७
२	" उपाख्यानोक्ताग्निहोत्रवाच्यगोप्रश्नंसा, ...	३६७
३	" सभ्यद्रवणनिरूपणम्, ...	३६९
४	" होमाभावप्रतीकारदर्शनार्थं स्तवः, ...	३६९
५	" होमाभावप्रतीकारदर्शनम्, ...	३६९

७ अनुवाके सर्वदेवतासम्बन्धहेतुहविःप्रश्नंसा ।

१	मन्त्रे प्राग्दोहनावधिहविषोऽवस्थाभेदेन देवताविशेष- प्रियत्वदर्शनम्, ...	४००

८ अनुवाके गोदोहनप्रकारः ।

१	मन्त्रे गोसमीपे वत्सप्रेरणविधिः, ...	४०१
२	" दोहने घेनोः प्राग्दक्षुणत्वस्य फलम्, ...	४०१
३	" अधिकारिभेदेन दोहनीयस्तनव्यवस्थादर्शनम्, ...	४०१

४	मन्त्रे दाहनाये वत्सचोषणात्परमङ्गलीभिर्गोस्तनमर्दन- निघेयः, ... ४०२	४०२
५	” अग्निहोत्रहोमप्रयोगः, ... ४०२	४०२
६	” होमसद्देदनयोर्बहुफलदाहत्वदर्शनम्, ... ४०२	४०२

९ अनुवाके असंसृष्टहोममन्त्रोक्तिः ।

१,२	मन्त्रे असंसृष्टहोममन्त्रद्वयकथनम्, ... ४०३	४०३
३	” प्रायश्चित्तहोमः, ... ४०५	४०५

१० अनुवाके वज्रवस्थाविशेषानुसारिहोमविधिः ।

१	मन्त्रे वज्रप्रथमावस्थादर्शनम्, ... ४०६	४०६
२	” वज्रद्वितीयावस्थाप्रकाशनम्, ... ४०६	४०६
३	” वज्रतृतीयावस्थानिदर्शनम्, ... ४०६	४०६
४	” वज्रचतुर्थावस्थाज्ञापनम्, ... ४०६	४०६
५	” वज्रपञ्चमावस्थाकथनम्, ... ४०७	४०७
६	” वज्रषष्ठावस्थानिरूपणम्, ... ४०७	४०७
७	” वज्रसप्तमावस्थाख्यानम्, ... ४०७	४०७
८	” वज्रावस्थादिरूपध्यानादेः प्रशंसा, ... ४०७	४०७

११ अनुवाके वज्रपरिषेचनमन्त्रद्वयोक्तिः ।

१	मन्त्रे सायं परिषेचनविधिः, ... ४०८	४०८
२	” प्रातःपरिषेचनोक्तिः, ... ४०८	४०८

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

२ प्रपाठके दशहोत्रादिमन्त्रकथनम् ।

१ अनुवाके दशहोत्रमन्त्रस्य पुरुषार्थक्रत्वर्थ- प्रयोगोक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठ ।
१	मन्त्रे प्रजाकामपुरुषार्थप्रयोगविधानम्, ...	५११
२	" मानसमन्त्रोच्चारणप्रशंसा, ...	४१३
३	" पूर्वाज्याहुतिहोमफलम्, ...	४१३
४	" चतुर्होतृपूर्वाज्याहुतिहोमफलम्, ...	४१३
५	" दर्भस्तम्बे हवनोक्तिः, ...	४१४
६	" होमकाले उपदस्युव्यक्तेर्नियोगः, ...	४१४
७	" गृहभागप्रशंसा, ...	४१४
८	" यज्ञस्वामप्रयोगविधानम्, ...	४१४
९	" दर्भस्तम्बप्रशंसा, ...	४१५
१०	" साक्षित्वोपवेशितब्राह्मणप्रशंसा, ...	४१५
११	" साक्षिद्विजाय गोदानम्, ...	४१६
१२	" दशहोत्रमन्त्रस्य क्रत्वर्थप्रयोगचतुष्टयविधानम्,	४१६
१३	" दशहोत्रहोमस्थाननिरूपणम्, ...	४१६
१४	" होमदेशनिरूपणम्, ...	४१७
१५	" वैरिविशेषनिग्रहोक्तिः, ...	४१७

२ अनुवाके चतुर्होत्रादिमन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगदर्शनम् ।

१	मन्त्रे चतुर्होत्रमन्त्रस्य प्रयोगदर्शनम्, ...	४१८
२	" पञ्चहोत्रमन्त्रस्य प्रयोगोक्तिः, ...	४१९
३	" षडहोत्रमन्त्रस्य प्रयोगनिरूपणम्, ...	४२०

	विषयः ।	पृष्ठे ।
४	मन्त्रे सप्तहोत्रमन्त्रस्य प्रयोगोक्तिः, ...	४२१
५	” सम्भारयजुर्मन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगविधिः, ...	४२२
६	” सम्भारयजुर्मन्त्राणामेव स्थानविशेषकथनम्, ...	४२३
७	” क्रत्वर्थीभूतदेवपत्न्याख्यमन्त्रोक्तिः, ...	४२४
८	” देवपत्नीनां स्थाननिरूपणम्, ...	४२५

३ अनुवाके चतुर्होत्रमन्त्रग्रहभागयोः पुरुषार्थ-
प्रयोगोक्तिः ।

१	मन्त्रे शुक्लछायापक्षद्वारा कर्मविशेषविधानम्, ...	४२५
२	” प्रजापतिस्तुतिपूर्वकपुरुषार्थीभूतप्रजापत्यनुसन्धा- नोक्तिः, ...	४२६
३	” चतुर्होत्रमन्त्रस्य पुरुषार्थप्रयोगविधिस्तुतिः, ...	४२६
४	” इन्द्राण्यविधानम्, ...	४२७
५	” पञ्चहोत्रमन्त्रद्वारायज्ञहोमविधानम्, ...	४२८
६	” आदित्यध्यानफलोक्तिः, ...	४२८
७	” प्रकारान्तरेणादित्यध्याननिरूपणम्, ...	४२९

४ अनुवाके होत्रमन्त्रप्रशंसा ।

१	मन्त्रे दशहोत्रमन्त्रप्रशंसा, ...	४२९
२	” चतुर्होत्रमन्त्रप्रशंसा, ...	४३०
३	” पञ्चहोत्रमन्त्रप्रशंसा, ...	४३१
४	” सप्तहोत्रमन्त्रप्रशंसा, ...	४३३
५	” सामवेदगतसोमप्रशंसा, ...	४३३

५ अनुवाके दक्षिणाप्रतियहमन्त्रानु-
वाकव्याख्या ।

	विषयः ।	पृष्ठ।
१	मन्त्रे प्रतियहप्रकारविधानम्, ...	४१७
२	" प्रतियहानुमन्त्राभिप्रायदर्शनम्, ...	४२८
३	" रथप्रतियहमन्त्रोक्तिः, ...	४३६
४	" अस्यामिति पदतात्पर्यदर्शनम्, ...	४३६
५	" वयःशब्दतात्पर्यदर्शनम्, ...	४३६
६	" मयशब्दस्य तात्पर्यदर्शनम्, ...	४३६
७	" कशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वदर्शनम्, ...	४३६
८	" दानप्रगृहीत्रोः कामस्य प्रेरकत्वदर्शनम्, ...	४४०
९	" दाढत्वप्रतिगृहीतत्वयोः कामपर्यवसितत्वदर्शनम्, ...	४४०
१०	" कामशब्दस्य समुद्रतुल्यत्वविधानम्, ...	४४०
११	" कामनेत्यस्य काम्यमानफलसिद्ध्यर्थदर्शनम्, ...	४४०
१२	" कामशब्देऽस्त्रेणात् कामदेवतायामेव दक्षिणाफलं वाञ्छनीयमिति तद्विधिः, ...	४४०
१३	" सङ्क्षेपेण प्रतियहमन्त्रतात्पर्यदर्शनम्, ...	४४०

६ अनुवाके दशमाहगतहोत्रमन्त्रविधानम् ।

१	मन्त्रे सर्पराक्षीनास्त्रीभिर्ऋग्भिःस्तुतेर्विधानम्, ...	४४१
२	" स्तवने ऋक्सङ्ख्याविधानम्, ...	४४१
३	" उक्तर्क्षु मानसगानविधानम्, ...	४४२
४	" ऋग्गतसर्पराक्षीसम्बन्धप्रशंसा, ...	४४२
५	" होत्रमन्त्रपाठविधानम्, ...	४४२

६	मन्त्रे अहविंशेषमन्त्रविशेषसम्बन्धप्रश्नंसा, ...	११२
७	” बौद्धुम्बरीशाखापरिरम्भणे कर्त्तव्यम्, ...	११२
८	” अहोरात्रिध्यानानन्तरवाग्विसर्गनिरूपणम्, ..	११३

७ अनुवाके सप्तहोत्रमन्त्रसाध्ययज्ञप्रश्नंसा ।

१	मन्त्रे सप्तहोत्रमन्त्रप्रश्नंसार्थमुपाख्यानकथनम्, ..	११४
२	” दृष्टेर्विशेषाकारकथनम्, ...	११४
३	” उक्तदृष्टिज्ञानप्रश्नंसा, ...	११५
४	” सप्तहोत्रमन्त्रप्रश्नंसा, ...	११५
५	” ग्रहभागविशेषप्रश्नंसा, ...	११६

८ अनुवाके होत्रमन्त्रगतसोमयागाङ्गत्वाभिधानम् ।

१	मन्त्रे होत्रमन्त्रसम्बन्धियज्ञसम्बन्धविधानम्, ...	११७
२	” मन्त्रविशेषगतयज्ञसम्बन्धोक्तिः, ...	११८
३	” सवनगतहोत्रमन्त्रप्रयोगोक्तिः, ...	११८
४	” होत्रमन्त्राणां पुनः प्रश्नंसा, ...	११९
५	” प्रैषादिग्रहाणामुपाख्यानमुखेन प्रश्नंसा, ...	१५०
६	” उपाख्यानमुखेन हृन्दःस्वामादीनां प्रश्नंसा, ..	१५१
७	” सोमयागसमीपयागमनविधानम्, ...	१५२

९ अनुवाके होत्रमन्त्रोत्पत्तिकथनप्रसङ्गप्राप्तजगत्दृष्ट्युक्तिः ।

१	मन्त्रे जगत्दृष्टिकथनम्, ...	१५२
२	” समुद्रोत्पत्तिकथनम्, ...	१५५
३	” होत्रमन्त्रदृष्ट्युक्तिः, ...	१५५

	विषयः ।	पृष्ठे ।
४	मन्त्रे परमात्मतपोवेदनप्रशंसा, ...	४१५
५	” लोकात्रयदृष्टिदर्शनम्, ...	४५६
६	” असुरदृष्टिवर्णनम्, ...	४५७
७	” मनुष्यादिदृष्टिदर्शनम्, ...	४५७
८	” वसन्तादिकाणाभिमानिपुरुषदृष्टिकथनम्, ..	४५८
९	” देवदृष्टिप्रदर्शनम्, ...	४५८
१०	” अन्नपयोष्टतार्थपरिज्ञानप्रशंसा, ...	४५८
११	” देवतार्थज्ञानप्रशंसा, ...	४५८
१२	” अहोरात्रजन्मज्ञानप्रशंसा, ...	४५८
१३	” परमात्ममनःप्रशंसा, ...	४५९
१४	” ब्रह्मदृष्टिवेदनप्रशंसा	४५९

१० अनुवाके देवदृष्टिमध्यावस्थितस्य इन्द्रस्य देवाधिपत्यकथनम् ।

१	मन्त्रे इन्द्राधिपत्यमूढोभूताख्यायिकोक्तिः, ...	४६०
२	” कनामवेषु रिन्द्राधिपत्यवेषु आख्यायिकापूर्वकं वेदनफलदर्शनम्, ...	४६१
३	” चन्द्रमःशब्दव्युत्पत्तिः, ...	४६२
४	” सूर्यनामव्युत्पत्तिः, ...	४६३
५	” इन्द्रशब्दव्युत्पत्तिः, ...	४६३
६	” परमेष्ठिनामव्युत्पत्तिः, ...	४६३
७	” इन्द्रस्य सर्वदेवसेव्यत्वदर्शनम्, ...	४६४
८	” प्रजापत्य इन्द्रकर्तृकः करदाणप्रकारः, ...	४६४
९	” पूर्वोक्तार्थज्ञानप्रशंसा, ...	४६५

११ अनुवाके प्रकृतहोत्रमन्त्राणामेव पुद्गार्थीभूतानां केषा-
च्चित्प्रयोगानां कथनम् ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे दशहोत्रमन्त्रप्रयोगः, ...	४६६
२	" पृथिवीहोतेतिमन्त्रस्य प्रयोगः, ...	४६६
३	" अग्निर्होतेतिमन्त्रस्य प्रयोगः, ...	४६७
४	" सूर्ये ते अक्षुरितिमन्त्रस्य प्रयोगः, ...	४६७
५	" महाहविर्होतेतिमन्त्रस्य प्रयोगः	४६७
६	" उक्तहोत्रमन्त्रपञ्चकस्य कामधेनुरूपेण प्रशंसा, ..	४६८
७	" कामधेनुरूपपशुप्रशंसा, ...	४६८
८	" होत्रमन्त्राणां विशेषेण प्रशंसा, ...	४६८
९	" अग्निहोत्राद्युपयोगिहोत्रमन्त्रप्रयोगयाचार्यज्ञान- प्रशंसा, ...	४६९

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

तृतीयप्रपाठके दशहोत्रादिमन्त्रशेषकथनम् ।

१ अनुवाके सर्वहोत्रमन्त्राणां चतुर्होत्रमन्त्रेण व्यवहारस्य दर्शनम् ।

१	मन्त्रे उक्तव्यवहारसिद्धिमूलकमन्त्रज्ञवादिप्रभोक्तरोक्तिः,	४७१
२	" होत्रमन्त्राभिमानिदेवतातादात्म्यज्ञानफलोक्तिः,	४७२
३	" उक्तमन्त्राणां चतुःप्रकारफलदर्शनम्, ...	४७२
४	" दशहोत्रादिशब्दानां सर्वव्यवहाराभावे चारु- दर्शनम्, ...	४७३

२ अनुवाके होतमन्त्राणां नैमित्तिकलोपपादनम् ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे दक्षिणाप्रतियहविशेषदर्शनम्, ...	४७५
२	" होतमन्त्रेण नैमित्तिकस्य विधानम्, ...	४७५
३	" नैमित्तिकहोमविधिः, ...	४७६
४	" नैमित्तिकान्यप्रयोगोक्तिः, ...	४७६
५	" वाग्घोतेतिमन्त्रप्रशंसा, ...	४७७
६	" प्रतियहमन्त्रविशेषोक्तिः, ...	४७८
७	" श्रवाम्प्रतियहे विशेषः, ...	४७९

२ अनुवाके कोशनिष्ठान्तनविषयकध्यानविशेषाख्यानम् ।

१	मन्त्रे अन्वयव्यतिरेकेण कोशनिष्ठान्तनवेदनस्य विधानम्, ...	४७९
२	" अग्न्यादिसम्पादितपुष्टिदर्शनम्, ...	४८०

४ अनुवाके प्रतियहमन्त्रान्तर्गततत्तन्मन्त्रज्ञानोक्तिः ।

१	मन्त्रे हिरण्यप्रतियहमहिमावेदनम्, ...	४८१
२	" वस्त्रगवादिप्रतियहार्थतत्तन्मन्त्रवेदनविधिः, ...	४८२
३	" उत्तानमन्त्रवेदनविधानम्, ...	४८३

५ अनुवाके अध्वर्यादिप्रश्नोत्तररूपब्रह्मविषयकथनम् ।

१	मन्त्रे उक्ताथानुयायिब्रह्मवादिसंवादकथनम्, ...	४८४
२	" अध्वर्युर्गृहपतिवाक्प्रश्नोत्तररूपप्रदर्शनम्, ...	४८४
३	" ब्रह्मणः प्रश्नोत्तरनिरूपणम्, ...	४८४
४	" होतप्रश्नोत्तरदर्शनम्, ...	४८४

५	मन्त्रे होचक्रप्रश्नोत्तरोक्तिः, ...	४८५
६	" होट्टप्रश्नोत्तरविधिः, ...	४८५
७	" उक्तप्रश्ननिर्णीतग्रहपतिवेदनम्, ...	४८५
८	" अर्थमाख्यग्रहिति विशेषप्रश्नंसा, ...	४८६
९	" प्रकारान्तरेणार्थमाख्यग्रहपतेः पुनः प्रश्नंसा, ..	४८६
१०	" चतुर्होत्तमन्त्रज्ञानप्रश्नंसा, ...	४८७
११	" होत्तमन्त्राभिमानोदेवविषयकवेदनप्रश्नंसा, ..	४८७

६ अनुवाके क्रतूनामृत्विग्विशेषव्यवस्थापनम् ।

१	मन्त्रे अग्निहोत्रैकत्विग्दर्शनम्, ...	४८८
२	" दर्शपूर्वमासयोर्ब्रह्महोत्रादिप्रदर्शनम्, ...	४८९
३	" प्रतिप्रस्थाट्टसहितचतुर्होत्विग्दर्शनम्, ...	४८९
४	" मैत्रावरुणसहितपञ्चत्विग्दर्शनम्, ...	४९०
५	" सोमयागीयसप्तहोत्रनिरूपणम्, ...	४९०
६	" संवत्सरसप्तगवामयनान्तर्गतसर्वक्रतुदर्शनम्, ..	४९१
७	" एकाध्वर्युनिष्पाद्याग्निहोत्रप्रश्नंसा, ...	४९१

७ अनुवाके सर्वक्रतुसम्पादकीभूतोक्ताग्निहोत्रप्रश्नंसा ।

१	मन्त्रे होत्तमन्त्राणां प्रजातिशरीररक्षकत्वस्य निरूपणम्, ४९२
२	" कुसिन्धरक्षादर्शनम्, ... ४९२
३	" अग्निहोत्रगतचतुर्होत्तफलदर्शनम्, ... ४९३
४	" पञ्चहोत्तफलदर्शनम्, ... ४९३
५	" षड्होत्तफलदर्शनम्, ... ४९३

६	मन्त्रे उन्नयनहोमद्वयगतसङ्ख्यादारावट्सप्तादिहोत- फलदर्शनम्, ...	४६३
७	” दशहोतफलदर्शनम्, ...	४६४

८ अनुवाके होतमन्त्रसामर्थ्यप्रशंसा ।

१	मन्त्रे आसुरदृष्टिकथनम्, ...	४६४
२	” पितृदृष्टिप्रकारः, ...	४६५
३	” मनुष्यदृष्टिदर्शनम्, ...	४६६
४	” देवदृष्टिनिरूपणम्, ...	४६६
५	” उक्तादृष्टिर्निगमनम्, ...	४६७
६	” एतत्तदृष्टिप्रकारब्रह्मज्ञानप्रशंसा, ...	४६७

९ अनुवाके होतमन्त्रसमष्टिदेवस्वरूपवायुपासनाक्तिः ।

१	मन्त्रे उक्तार्थे अक्षोत्पादनम्, ...	४६७
२	” उक्तार्थे श्रुतेरुपन्यासः, ...	४६८
३	” ध्यातव्यनिरूपणम्, ...	४६८
४	” एधिद्यादौ ध्यातव्यनिदर्शनम्, ...	४६९
५	” वायौ प्राणादिनाम्नां ध्यानस्य विधानम्, ...	४६९
६	” मातरिन्वनामध्यानोक्तिः, ...	४६९
७	” पवमाननामध्यानविधिः, ...	५००
८	” सवित्रनामध्यानकथनम्, ...	५००
९	” वायुसाधनाङ्गीभूतोत्पत्तिविशेषप्रदर्शनम्, ...	५०१
१०	” वायुध्यायिनो निन्दकस्य च दक्षिणादिदिग्गतस्य पुण्यपापसम्बन्धः, ...	५०१

११	मन्त्रे निन्दितध्यात्रनुष्ठेयविधानम्,	..	...	..	५०२
१२	" निन्दासहमानाभिप्रायप्रपञ्चः,	..	..	..	५०३
१३	" भिक्षाटनप्रकारदर्शनम्,	...	..	..	५०३

१० अनुवाके होतृमन्त्रकाम्यप्रयोगोक्तिः ।

१	मन्त्रे उक्तप्रयोगाङ्गीभूतोपाख्यानम्,	..	..	..	५०४
२	" उक्तप्रयोगविधिः,	..	..	..	५०६

११ अनुवाके दशहोतृमन्त्रनामप्रवृत्तिनिमित्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे दशहोतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोक्तिः,	..	..	..	५०६
२	" सप्तहोत्रादिनामप्रवृत्तिदर्शनम्,	..	..	..	५०७
३	" चतुर्होतृमन्त्राभिमानिपुरुषविशेषप्रशंसा,	..	..	..	५०८

इति तृतीयः प्रपाठकः ।

चतुर्थप्रपाठक उपहोममन्त्रपूर्वभागः ।

१ अनुवाके नानाविधोपहोममन्त्रनिरूपणम् ।

१, ४	मन्त्रेषु अग्निदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्,	..	..	५११
५, ८	" इन्द्रदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्,	...	..	५१२
९, १०	मन्त्रयोरग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्,	..	..	५१३
११	मन्त्रे काम्येष्टिसंख्यामन्त्रैकम्,	..	..	५१४
१२	" अग्निदेवताकोपहोममन्त्रैकम्,	...	...	५१५
१३, १४	मन्त्रयोः पूषदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्,	..	..	५१५
१५, १८	मन्त्रेषु अग्निदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्,	..	..	५१६
१९, २२	" वायुदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्,	..	..	५१७

२३, २४	मन्त्रयोः अग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५१६
२५, २६	,, कामदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५१६
२७, २८	,, मन्युदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२०
२९, ३०	,, अग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२१

२ द्वितीयानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, २	मन्त्रयोरग्निदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२२
३, ४	,, निऋतिदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२३
५, ६	मन्त्रेषु शत्रुनाशविषयकोपहोममन्त्रपञ्चकम्, ...	५२४
१०	मन्त्रे आदित्यदेवताकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५२५
११, १५	मन्त्रेषु अग्निदेवताकोपहोममन्त्रपञ्चकम्, ...	५२५
१६	मन्त्रे वरुणदेवताकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५२७
१७	,, सोमदेवताकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५२७
१८, १९	मन्त्रयोरिन्द्राग्नीदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५२८
२०, २४	मन्त्रेषु इन्द्रदेवताकोपहोममन्त्रपञ्चकम्, ...	५२९

३ तृतीयानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१	मन्त्रे वसिष्ठपुत्रविषयकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५३०
२, ३	मन्त्रयोः सरस्वतीदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५३१
४	मन्त्रे याजमानजपविषयकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५३२
५, ६	मन्त्रयोरिन्द्रदेवताकोपहोममन्त्रद्वयम्, ...	५३२
७	मन्त्रे मथिताग्निमन्त्रप्रयोज्यमन्त्रैकम्, ...	५३३
८, ९	मन्त्रयोर्दाक्षायणीयेष्टिविनियोज्यमन्त्रद्वयम्, ...	५३४
१०, १३	,, विष्णुदेवताकोपहोममन्त्रचतुष्टयम्, ...	५३४
१४	मन्त्रे आदित्येष्टिकोपहोममन्त्रैकम्, ...	५३६

विषयः ।	पृष्ठे ।
१५, १६ मन्त्रयोरिन्द्रदेवताकोपहोमः, ...	५३७
१७, १८ ,, अश्विदेवताकोपहोमः, ...	५३८
१९, २० ,, सोमदेवताकोपहोमः, ...	५३८
२१, २३ मन्त्रेषु विष्णुविदेवताकोपहोमः, ...	५३९
२४ मन्त्रे प्रातःसवनीयोपहोमः, ...	५४१
२५ ,, विहृतघोडग्रस्तोत्रान्तर्भावनीयोपहोमः, ...	५४२
२६ ,, इन्द्रदेवताकोपहोमः, ...	५४३
२७, ३१ मन्त्रेषु इन्द्रलिङ्गकप्रक्षितयाज्योपहोमः, ...	५४३
३२ मन्त्रे आश्विनयाज्ञीयोपहोमः, ...	५४५
३३, ३४ मन्त्रयोरश्विनकर्मापयोगिकर्म, ...	५४६

४ चतुर्थानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, ५ मन्त्रेषु श्वेतरोगनिवारणौषधभिमन्त्रार्थोपहोमः, ..	५४७
६ मन्त्रे विजयार्थेन्द्रकर्मापहोमः, ...	५४८
७, ८ मन्त्रयोः कर्मविशेषयाज्यानुवाक्योभूतोपहोमः, ...	५४९
९, १० ,, विजयार्थाभेयकर्मापहोमः, ...	५५०
११, १५ मन्त्रेषु कर्मविशेषविषयकसङ्ख्यमित्याद्युपहोमः, ..	५५०
१६ मन्त्रे आभेयकर्मापहोमः, ...	५५२
१७ ,, सावित्रकर्मापहोमः, ...	५५२
१८, १९ मन्त्रयोरैन्द्रकर्मापहोमः, ...	५५३
२०, २५ मन्त्रेषु पापक्षयार्थोपहोमः, ...	५५३

५ पञ्चमानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१, ६	मन्त्रेषु ऐन्द्रसौमिककर्मापहोमः, ...	५५५
७, ८	मन्त्रयोः महापितृयज्ञीयाव्यभागोपहोमः, ...	५५८
९, १०	” मैत्रावरुणकर्मापहोमः, ...	५५८
११, १२	” सौर्यकर्मापहोमः, ...	५५९
१३, १६	मन्त्रेषु पर्जन्यदेवताकोपहोमः, ...	५६०
१७	मन्त्रे आग्नेयकर्मापहोमः, ...	५६२
१८, १९	मन्त्रयोः शुनासीर्यकर्मापहोमः, ...	५६२
२०	मन्त्रे सदोऽभिर्मर्गानार्थोपहोमः, ...	५६३
२१, २२	मन्त्रयोर्ऋत्विज्यकर्मापहोमः, ...	५६३

६ षष्ठानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, २	मन्त्रयोः सारस्वतकर्मापहोमः, ...	५६४
३, ४	” विष्णुदेवताकोपहोमः, ...	५६५
५	मन्त्रे आग्नेयकर्मापहोमः, ...	५६५
६	” सौर्यकर्मापहोमः, ...	५६६
७	” मातृतकर्मापहोमः, ...	५६६
८, ९	मन्त्रयोः सावित्रकर्मापहोमः, ...	५६६
१०	मन्त्रे वार्हस्पत्यकर्मापहोमः, ...	५६७
११	” मित्रावरुणशस्त्रीयोपहोमः, ...	५६७
१२	” वार्हस्पत्यकर्मापहोमः, ...	५६७
१३, १४	मन्त्रयोः कन्याणाभार्थकर्मापहोमः, ...	५६८
१५, २०	मन्त्रेषु कन्याशिरसितखुणनिक्षेपार्थोपहोमः, ...	५६८

विषयः ।

पृष्ठे ।

२१, २२ मन्त्रयोर्वैश्वानरदैवत्वकर्मापहोमः,	.. .. .	५७१
२३, २४ " लोकोत्तिकर्मापहोमः,	.. .. .	५७२
२५, २६ " ब्रह्मण्य ऋषभमिति विहितपशुपहोमः,	.. .. .	५७२
२७, २८ " अरिष्टदर्शननिमित्तहोमार्योपहोमः,	.. .. .	५७३
२९, ३० " वाचे वेहतमिति पशुकर्मविनियोज्योपहोमः,	.. .. .	५७४
३१, ३२ " वाचे वेहतमिति पशुकर्मापहोमः,	.. .. .	५७५
३३, ३४ " सुषासपत्नीयेष्टियाज्यानुवाक्याद्वयम्,	.. .. .	५७६
३५ मन्त्रे आग्नेयकर्मापहोमः,	.. .. .	५७७

७ सप्तमानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१ मन्त्रे यावाभिमन्त्रयम्,	.. .. .	५७७
२ " यजमानाभिमन्त्रयम्,	.. .. .	५७८
३ " आग्नीर्वादार्यकर्मापहोमः,	.. .. .	५७८
४, ७ मन्त्रेषु ऐन्द्रवभोयपशुकर्मापहोमः,	.. .. .	५७८
८, ९ मन्त्रयोर्विजयार्थैन्द्रकर्मापहोमः,	.. .. .	५७९
१०, ११ " आग्नेयकर्मापहोमः,	.. .. .	५८०
१२, १४ मन्त्रेषु ऐन्द्रकर्मापहोमः,	.. .. .	५८१
१५ मन्त्रे जपविशेषविनियोगः,	.. .. .	५८१
१६, १७ मन्त्रयोर्वायव्यकर्मापहोमः,	.. .. .	५८२
१८, २२ मन्त्रेषु राजाग्नीर्वादविषयकोपहोमः,	.. .. .	५८२
२३, २४ मन्त्रयोर्दिवक्षेनीयेष्टियाज्यानुवाक्याद्वयम्,	.. .. .	५८५
२५ मन्त्रे आग्नेयकर्मापहोमः,	.. .. .	५८५
२६, २७ मन्त्रयोर्ब्रह्मर्षभोयपशुकर्मापहोमः,	.. .. .	५८६

२८ मन्त्रे यूषोपस्थानकर्म्मविनियोगः, ...	५८७
२९, ३० मन्त्रयोरभिषेकर्मोपहोमः, ...	५८७

८ अष्टमानुवाकीयोपहोममन्त्राः ।

१, २ मन्त्रयोरभिधानविषयः, ...	५८८
३, ६ मन्त्रेषु आच्यभागीविनियोगः, ...	५८८
७, ८ मन्त्रयोः सोमीयश्यामाकहविर्याज्यापुरेनुवाक्यादयम्, ...	५८९
९, १० " येन्द्रामहादशकपालयाज्यानुवाक्यादयम्, ...	५९०
११, १२ " अग्नीन्द्रकर्मयाज्यानुवाक्यादयम्, ...	५९१
१३, १४ " वैश्वदेवहविर्याज्यानुवाक्यादयम्, ...	५९२
१५, १६ " द्यावापृथिव्यैककपालीययाज्यानुवाक्यादयम्, ...	५९२
१७, १८ " खिष्टिह्रत्संयाज्यादयम्, ...	५९२
१९ मन्त्रे श्यामाकहविःप्राशनविनियोगः, ...	५९३
२० " त्रीह्याग्रयणशेषभक्ष्यविनियोगः, ...	५९३
२१ " यवाग्रयणशेषभक्ष्यविनियोगः, ...	५९४

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

पञ्चमप्रपाठके उपहोमार्थमन्त्रशेषोक्तिः ।

प्रथमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, २ मन्त्रयोः प्राणदेवताविषयः, ...	५९५
३, ४ " मनोदेवताविषयः, ...	५९६

	विषयः ।	पृष्ठे ।
३, ६	” वाम्देवताविषयः, ...	४६७
७, ८	” चक्षुर्देवताविषयः, ...	५६८
९, १०	” श्रोत्रविषयः, ...	५६७

२ द्वितीयानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, ८	मन्त्रेषु अश्वभेधीयाश्वजलोद्गमनविषयः, ...	६००
९, १०	मन्त्रयोराग्नेयकर्म, ...	६०४

३ तृतीयानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, २	मन्त्रयोर्नृक्षधनपुनःप्रापकैन्द्रकर्मविषयः, ...	६०५
३	मन्त्रे ऐन्द्रकर्मापहोमः, ...	६०६
४, ६	मन्त्रयोरिन्द्राकूतिदेवतार्थोपहोमः, ...	६०६
७	मन्त्रे प्रायश्चीयेष्टिखिष्टिहस्तुदोनुवाक्यकर्म, ...	६०७
८, ९	मन्त्रयोः पशुबधकालीनयजमानजप्यम्, ...	६०७
१०, ११	” मित्रविन्देष्टियाज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६०८

४ चतुर्थानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, २	मन्त्रयोरैन्द्रकर्मविषयः, ...	६०९
३, ८	मन्त्रेषु निष्कैवल्यशस्त्रान्तर्भावगीयोपहोमः, ...	६१०
९, ११	” आग्नेयकर्मापयोगिकर्म, ...	६१३
१२, १३	मन्त्रयोरग्निषड्विहितपूषंदादशकपालनिर्वपनसार्थानुवा- क्यद्वयम्, ...	६१४
१४, १५	” सरस्वत्सत्यवाक्पूर्वित्यस्य साज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६१५

५ पञ्चमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१, २	मन्त्रयोर्दिव्येनीयेष्टिगतयज्ञायचरमेतत्स्वकीय याज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६१५
३, ४	" भगदेवताकर्मविशेषोपयोगि	६१७
५	मन्त्रे प्राजापत्यकर्म, ...	६१७
६, ७	मन्त्रयोर्दिव्येनीयेष्टिगतयज्ञायचरमेतत्स्वकीय याज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६१८
८, ९	" मातृकर्म, ...	६१९
१०, ११	" वैश्यावर्गोपयोगिमन्त्रद्वयप्रतीकम्, ...	६२०
१२, १३	" वार्हस्यत्यश्वेतपशुसूक्तीयकर्म, ...	६२०
१४, १५	" पौष्णकर्म, ...	६२१
१६, १७	मन्त्रेषु वनवासिजपितव्यारुणानिमन्त्रजपः, ..	६२२

६ षष्ठानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१, २	मन्त्रयोर्दिव्येनीयेष्टिगतयज्ञायचरमेतत्स्वकीय याज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६२६
३, ४	मन्त्रेषु जातकर्मविनियोगः, ...	६२६
५	मन्त्रे दृष्टस्यतिसवयागीययजमानाभिषेकविनियोगः, ..	६२८
६	" ऐन्द्रकर्म, ...	६२९
१०, ११	मन्त्रयोर्दिव्येनीयेष्टिगतयज्ञायचरमेतत्स्वकीय याज्यानुवाक्यद्वयम्, ...	६३०
१२, १३	" दिव्येनीयेष्टिगतमनुवित्तैचरमितिस्वकीययाज्या- नुवाक्यद्वयम्, ...	६३१
१४	मन्त्रे उषोदेवताकर्म, ...	६३२

७ सप्तमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे सावित्रचयनविनियोगः, ...	६३२
२	” आग्रयण्यकर्मोपहोमः, ...	६३३
३	” हारियोजनोर्द्धभाविद्यज्ञपुष्क्योजनीयकर्म, ...	६३३
४	” आयुष्कामेष्टिगतकर्णाभरखधारखकार्यविनियोगः,	६३४
५	” व्याहृतयः, ...	६३४
६	” अप्रिर्धर्मेणान्नादइति, ...	६३४
७	” प्रजापतिःप्रथेताइति, ...	६३५
८, १७	मन्त्रेषु मित्रविन्दाख्येष्टिकर्मोपहोमः, ...	६३५

८ अष्टमानुवाकीयोपहोमार्थमन्त्राः ।

१	मन्त्रे माध्यन्दिनसवनीयप्रस्थितयाज्या, ...	६३७
२, ३	मन्त्रयोरैन्द्रकर्मविनियोगः, ...	६३८
४	मन्त्रे ऐन्द्रकर्म, ...	६३९
५, ६	मन्त्रयोरैन्द्रहादशकपालीयकर्मविनियोगः, ...	६३९
७	मन्त्रे सोमक्रयोर्द्धाशाष्वादकवस्त्रापनयनविनियोगः, ..	६४०
८	” सोमविकृतिविषययोजनम्, ...	६४०
९	” नेत्ररोगपरिहारः, ...	६४१
१०	” ब्रह्मोत्सङ्गसोमासादनविनियोगः, ...	६४१
११	” अभिषवीथप्रवर्ग्यस्यान्तर्भाष्यः, ...	६४२
१२, १४	मन्त्रेषु अग्देवताककर्म, ...	६४२
१५, १६	मन्त्रयोर्यजमानविनियोजनीयदार्षिककर्म, ...	६४३

१७	मन्त्रे षडक्षमसविनियोगः, ...	६४४
१८	" अग्न्युपस्थानविनियोगः, .. .	६४४
१९	" अरबीसमारोह्यविनियोगः, . . .	६४५
२०	" आग्नेयकर्म, .. .	६४५
२१	" निवर्त्तमानाभिमन्त्रणविनियोगः, .. .	६४६
२२, २७	मन्त्रेषु ऐन्द्रकर्म, ...	६४६
२८, २९	मन्त्रयोद्धतरवेदिगताभिष्ठापनकर्म, .. .	६४९
३०	मन्त्रे इन्द्रःसुनवदित्यादि, .. .	६५०
३१, ३२	मन्त्रयोः शुनासोरगुणककर्म, .. .	६५१

इति पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ।

षष्ठे प्रपाठके कौकिलसौचामणिकथनम् ।

१ अनुवाके गृहमन्त्राः ।

१,	मन्त्रे सुरायास्तोत्रादिभिः संसर्जनम्, ...	६५२
२, ४	मन्त्रेषु सुरोत्पवनम्, ...	६५३
५,	मन्त्रे सुराग्नोधनम्, .. .	६५४
६	" पयोऽग्रहयह्यार्थं पुरोबकम्, ...	६५५
७, ९	मन्त्रेषु पात्रे पयोऽग्रहयम्, ...	६५६
१०, १२	" पात्रत्रयपयव्यासादनम्, ...	६५६
१३, १५	" सुरोपस्थानम्, .. .	६५६
१६	" प्रतिप्रख्यात्कर्मसुराग्रहयम्, ...	६६६

	विषयः ।	पृष्ठे ।
७,८	मन्त्रेषु पात्रत्रयेपयोग्रहणं, ...	६५६
१०,१२	” सुरासादनं, ...	६५६
१३,१५	” सुरार्थोपस्थानं, ...	६५६
१६	मन्त्रे नानेतिपुरोक्तपाठः, ...	६५६
१७,१८	मन्त्रेषु सुरागृहपठनीयत्वविधिः, ...	६५७
२०,२२	मन्त्रेषु सुराग्रहणम्, ...	६५८
२३,२६	” सुरागृहोपस्थानम्, ...	६५८

२ अनुवाके गृहोपस्थानमन्त्राः ।

१, ५	मन्त्रेषु गृहोपस्थानम्, ...	६५८

३ अनुवाके गृहहोमाभिधानम् ।

१,२	मन्त्रयोः सुराक्षीरहोमः, ...	६६२
३	मन्त्रे अर्धर्युर्कर्तृकाश्विनभागभक्षणम्, ...	६६३
४	” प्रतिप्रस्थात्कर्तृकसारस्वतभागभक्षणम्, ...	६६४
५	” आहवनीयदर्क्षिणभागे पयःशेषप्रदानम्, ...	६६४
६, १५	मन्त्रेषु आहवनीयाग्नेर्दर्क्षिणत उपस्थानम्, ...	६६४
१६, १७	मन्त्रयोः अर्धर्युर्प्रतिप्रस्थात्कर्तृकसुराहवनम्, ...	६६५
१८	मन्त्रे सुराशेषस्य वस्त्रीकप्रतिपादनम्, ...	६६६
१९	” ब्रह्मयजमानकर्तृकहविःशेषभक्षणम्, ...	६६६

४ अनुवाके उपहोममन्त्राः ।

१,१६	मन्त्रेषु उपहोमकर्म्म, ...	६६७

५ अनुवाके अभिषेकोक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे औदुम्बरासनस्थापनम्, ...	५७७
२	" चर्मसंस्तरणं, ...	५७७
३	" तदासनोपवेशः, ...	५७८
४	" तत्रोपविष्टाभिमन्त्रणम्, ...	५७८
५,७	मन्त्रेषु तत्रस्थितयजमानाभिषेकः, ...	५७८
८	मन्त्रे यजमानपाणिस्यर्षः, ...	५७९
६,११	मन्त्रेषु यजमानाङ्गानम्, ...	५७९
१२	मन्त्रे यजमानशिरोमुखाद्यङ्गप्रत्यङ्गस्यर्षः, ...	५८०
१३	" यजमानस्यासनादवरोहणम्, ...	५८१
१४	" यजमानकर्तृकजपः, ...	५८१
१५,१६	मन्त्रयोर्यजमानकर्तृकहोमः, ...	५८२
१७	मन्त्रे यजमानाङ्गस्यर्षः, ...	५८२

६ अनुवाके अवष्टथस्नानविधिः ।

१, ५	मन्त्रेषु अवष्टथाङ्गहवनम्, ...	५८३
६	मन्त्रे अवष्टथाभिमन्त्रणम्, ...	५८५
७, ८	मन्त्रयोर्यजमानावष्टथस्नानम्, ...	५८५
९	मन्त्रे आदित्योपस्थानम्, ...	५८६
१०	" अर्धर्युक्तर्तृकापपरित्यागः, ...	५८६
११, १२	मन्त्रेषु अर्धर्युक्तर्तृकहोमः, ...	५८६
१३, १५	मन्त्रयोरर्धर्युक्तर्तृकाग्न्युपस्थानम्, ...	५८७
१६	मन्त्रे अर्धर्युक्तर्तृकहोमः, ...	५८७

एतेषु षडानुवाकेषु अर्धर्युक्तम् ।

७ अनुवाके मैत्रावरुणपाठनीयेकादशप्रयाजप्रैषोक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे प्रथमप्रैषोक्तिः, ...	६८८
२	” द्वितीयप्रैषविधिः, ...	६८९
३	” तृतीयप्रैषकथनम्, ...	६८९
४	” चतुर्थप्रैषप्रपञ्चः, ...	६९०
५	” पञ्चमप्रैषनिरूपणम्, ...	६९०
६	” षष्ठप्रैषनिर्वचनम्, ...	६९१
७	” सप्तमप्रैषाभिधानम्, ...	६९१
८	” अष्टमप्रैषदर्शनम्, ...	६९२
९	” नवमप्रैषोदाहृतिः, ...	६९२
१०	” दशमप्रैषाख्यानम्, ...	६९३
११	” एकादशप्रैषाहृतिः, ...	६९३

८ अनुवाके पूर्वोक्तप्रयाजेकादशपुरोरुगुक्तिः ।

१,११	मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकस्याष्टमेऽनुवाके उत्तरोत्तरक्रमेणेकाद- शानां प्रयाजपुरोरुचां कथनम्	६९४

९ अनुवाके ऐन्द्रपशुवपापुरोडाशहविर्याज्यानुवाक्या
कथनम् ।

१, २	मन्त्रयोवपाप्रतीककथनम्, ...	६९९
३	मन्त्रे पुरोडाशपुरोऽनुवाक्याकथनम्, ...	७००
४	” पुरोडाशयाज्योक्तिः, ...	७००

५	”	हविःपुरोऽनुवाक्याख्यानम्, ...	७००
६	”	हविर्याज्याभिधानम्, ...	७००

१० अनुवाके अनूयाजीयेकादशमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

१,११	मन्त्रे	षष्ठप्रपाठकस्य दशमानुवाके अनूयाजैकादशमैत्रा- वरुणप्रैषकथनम्, ...	७०१

११ अनुवाके प्रयाजप्रैषमन्त्राः ।

१,१२	मन्त्रेषु	षष्ठप्रपाठकस्यैकादशेऽनुवाके प्रयाजार्थमैत्रावरुण- त्रयोदशप्रैषोक्तिः, ...	७०७

१२ अनुवाके प्रयाजयाज्याप्रीमन्त्राः ।

१,१२	मन्त्रेषु	षष्ठप्रपाठकस्य द्वादशानुवाके द्वादशप्रयाजयाज्याप्री कथनम्, ...	७१७

१३ अनुवाके वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्योक्तिः ।

१	मन्त्रे	प्रथमवपापुरोऽनुवाक्या तृतीयवपायाज्या, ..	७२१
२	”	प्रथमवपायाज्या द्वितीयवपापुरोऽनुवाक्या, ..	७२१
३	”	द्वितीयवपायाज्या तृतीयवपापुरोऽनुवाक्या, ..	७२१
४	”	प्रथमपुरोडाशपुरोऽनुवाक्या तृतीयपुरोडाश- याज्या, ...	७२२

- ५ " प्रथमपुरोडाशयाज्या द्वितीयपुरोडाशपुरोऽनुवाक्या, ७२२
 ६ " द्वितीयपुरोडाशयाज्या तृतीयपुरोडाशपुरोऽनुवाक्या, ७२२
 ७ " प्रथमहविःपुरोऽनुवाक्या तृतीयहविर्याज्या .. ७२३
 ८ " प्रथमहविर्याज्या द्वितीयहविःपुरोऽनुवाक्या, .. ७२३
 ९ " द्वितीयहविर्याज्या तृतीयहविःपुरोऽनुवाक्या, .. ७२३

१४ अनुवाके अनुयाज्यामैत्रावरुणप्रैषमन्त्रकथनम् ।

- १,११ मन्त्रेषु षष्ठप्रपाठकस्य चतुर्दशानुवाके एकादशानुयाज्या
 मैत्रावरुणप्रैषोक्तिः, ... ७२४

१५ अनुवाके सूक्तवाकप्रैषनिर्वचनम् ।

- १ मन्त्रे षष्ठप्रपाठकस्य प्रसूदशप्रपाठके सूक्तवाकप्रैषकथनं, ७२६

१६ अनुवाके पित्रयज्ञविषयकमन्त्रोक्तिः ।

- १ मन्त्रे पित्रयज्ञीयसामिधेनी, ... ७३२
 २,३ मन्त्रयोःपित्रयज्ञीयान्यभागपुरोऽनुवाक्यादयं, ... ७३२
 ४,५ " पित्रमत्सोमयागीयपुरोऽनुवाक्यादयम्, ... ७३२
 ६ मन्त्रे पित्रमत्सोमयागीययाज्या, ... ७३२
 ७,८ मन्त्रेषु वर्हिःपित्रयागीयपुरोऽनुवाक्यात्रयम्, ... ७३२
 १० मन्त्रे वर्हिःपित्रयागीयजाज्या, ... ७३२
 ११ " अग्निव्यात्तापित्रयागीयपुरोऽनुवाक्या, ... ७३२
 १२ " अग्निव्यात्तापित्रयागीयद्वितीयपुरोऽनुवाक्या, .. ७३२
 १३ " अग्निव्यात्तापित्रयागीययाज्योक्तिः, ... ७३४

- १४,१६ मन्त्रेषु कव्यवाह्यागीर्यं पुरोऽनुवाक्याद्वयं याव्यैकस्य, .. ७३४
 १७,१८ मन्त्रयोः षष्ठ्युपागोया पुरोऽनुवाक्या याव्या च, .. ७३४

१७ अनुवाके ऐन्द्रपशुसम्बन्धिप्रयाजमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः ।

- १,११ मन्त्रेषु षष्ठ्युपाठकीयसप्तदशानुवाके प्रयाजार्थैकादशमैत्रा-
 वरुणप्रैषकथनं, ... ७३६

१८ अनुवाके आप्रीनामकप्रयाजयाज्याकथनम् ।

- १,११ मन्त्रेषु षष्ठ्युपाठकीयाप्रीनामकैकादशप्रयाजयाज्या-
 कथनम्, ... ७४१

१९ अनुवाके ऐन्द्रपशुसम्बन्धिवपापुरोडाग्रहविर्याज्यानु-
 वाक्योक्तिः ।

- १,२ मन्त्रयोर्वपायाः पुरोऽनुवाक्या याव्या च, ... ७४४
 ३,४ " पुरोडाग्रस्य पुरोऽनुवाक्या याव्या च, ... ७४५
 ५,६ " हविषः पुरोऽनुवाक्या याव्या च, ... ७४५

२० अनुवाके ऐन्द्रपशुसम्बन्धिनूयाजमैत्रावरुणप्रैषकथनम् ।

- १,११ मन्त्रेषु षष्ठ्युपाठकीयैकादशानूयजमैत्रावरुणप्रैषोक्तिः, ७४६

इति षष्ठः प्रपाठकः ।*

* षष्ठ्युपाठकीय सप्तदशानुवाक्येषु षोडश निरूपणम् ।

सप्तमप्रपाठके सवनामकैकाहकथनम् ।

१ अनुवाके बृहस्पतिसवगिरूपणम् ।

	विषयः ।	पृष्ठे ।
१	मन्त्रे बृहस्पतिसवीयक्तोमविधानम्, ...	७५०
२	” सोमयागसंस्थाविशेषविधानम्, ...	७५०
३	” एष्टक्तोत्रीयरथन्तरनियमोक्तिः, ...	७५१
४	” होष्टगतविशेषधर्मवचनम्, ...	७५१
५	” बृहस्पतिसवप्रयोगविधिः, ...	७५२
६	” दक्षिणागतवैशिष्ट्योक्तिः, ...	७५१
७	” दक्षिणागतापरवैशिष्ट्योक्तिः, ...	७५२
८	” सवाभिषेकविधानम्, ...	७५२
९	” अभिषेकद्रव्यम्, ...	७५२

२ अनुवाके वैश्वसवोक्तिः ।

१	मन्त्रे वैश्वसवार्हहविर्विधानम्, ...	७५३
२	” तदीयद्वितीयहविर्विधिः	७५४
३	” तदीयतृतीयहविर्विधिः, ...	७५४
४	” तदीयचतुर्थहविराख्यानम्, ...	७५४
५	” तदीयपञ्चमहविःप्रपञ्चः, ...	७४४
६	” तदीयषष्ठहविरभिधानम्, ...	७५५
७	” तदीयसप्तमहविर्विधानम्, ...	७५५
८	” हविःसङ्ख्यादर्शनम्, ...	७५५
९	” वैश्वसवोयपशूक्तिः, ...	७५५
१०	” उक्तसवीयाभिषेककालविधिः, ...	७५५

११	”	अभिषेकार्हासनेोक्तिः,	.. .. .	७५५
१२	”	अभिषेकद्रव्यम्,	.. .. .	७५६

३ अनुवाके ब्राह्मणसवाभिधानम् ।

१, ८	मन्त्रेषु ब्रह्मवर्चसकामब्राह्मणद्वयमानादृष्टविरक्तिः,	..	७५६	
६	मन्त्रे हविःसङ्घोक्तिः,	... .. .	७५८	
१०	”	अभिषेकद्रव्योत्पवनम्,	... .. .	७५८
११	”	अभिषेककालीनाधारोक्तिः,	.. .. .	७५८
१२	”	अभिषेकद्रव्योक्तिः,	... .. .	७५९

४ अनुवाके सोमसवाभिधानम् ।

१	मन्त्रे सोमसवसम्बन्धिपशुरूपविधिः,	.. .. .	७५९	
२	”	अभिषेकमन्त्रोक्तिः,	.. .. .	७५९
३	”	सोमसवगतकर्तव्यतोक्तिः,	.. .. .	७६०
४	”	अभिषेकार्थसोमीया ऋक्,	... .. .	७६०

५ अनुवाके पृथिसवोक्तिः ।

१	मन्त्रे पृथिसवोक्तिः,	.. .. .	७६१	
२	”	पृथिसवीयाभिषेकः,	.. .. .	७६१
३	”	पृथिसवकर्तव्योक्तिः,	.. .. .	७६२
४	”	पृथिसवीयनराशंसीया ऋक्,	... .. .	७६२

६ अनुवाके गोसवोक्तिः ।

	विषयः ।	पृष्ठे
१	मन्त्रे गोसवोक्तिः, ...	७६३
२	" गोसवप्रशंसा, ...	७६३
३	" गोसवानुष्ठानज्ञानयोः प्रशंसा, ...	७६३
४	" गोसवीयदक्षिणोक्तिः, ...	७६४
५	" अभिषेकप्रथमम्, ...	७६४
६,७	मन्त्रयोर्गोसवीयाभिषेकार्थदेशकाज्ञोक्तिः, ...	७६४
८	मन्त्रे बृहत्सामीयस्तोत्रप्रशंसा, ...	७६४
९,१०	मन्त्रयोर्गोसवीयाभिषेकप्रथमम्, ...	७६५

७ अनुवाके श्रोतनसवोक्तिः ।

१,४	मन्त्रेषु श्रोतनसवोक्तिः, ...	७६६
५,८	" आच्यन्तीराद्यभिमन्त्रणम्, ...	७६७
९,१२	" सक्तुमन्त्रप्रकारः, ...	७६७
१३,१५	" आच्यमन्त्राभिमन्त्रणम्, ...	७६८
१६,१८	" पयोमन्त्राभिमन्त्रणम्, ...	७६८
१९,२१	" दधिमन्त्राभिमन्त्रणम्, ...	७६८
२२,२४	" उदमन्त्राभिमन्त्रणविधिः, ...	७६९
२५	मन्त्रे श्रोतनप्राशनकालीनयजमानाभिमन्त्रणं, ...	७६९
२६	" यजमानस्य हिरण्यवन्धनम्, ...	७६९
२७	" अपां गृह्यैर्जमानाभिषेचनम्, ...	७७०
२८	" अभिषिक्तयजमानाभिमन्त्रणम्, ...	७७०
२९,३२	मन्त्रेषु अभिषेकार्थं जलयज्ञं, ...	७७०

८ अनुवाके ओदनसवीयरथारोहणमन्त्राः ।

	विषयः ।	पृष्ठे
१	मन्त्रे रथावस्थितिविधिः, ...	७७२
२	” रथायज्ञमानयजमानाभिमन्त्रणं	७७२
३	” रथचक्रस्पर्शः, ...	७७२
४, ८	मन्त्रेषु रथस्थयजमानाभिमन्त्रणम्, ...	७७२

९ अनुवाके ओदनसवकथनम् ।

१	मन्त्रे ओदनसवाभिधानं	७७५
२	” सिंहव्याघ्र इत्यादिमन्त्रहवनोयामोक्तिः, ...	७७५
३	” मन्त्रकल्पनमन्त्रतात्पर्योक्तिः, ...	७७५
४	” हिरण्यादिदानाधिकारी, ...	७७६
५	” हिरण्याभरणकार्यधारणं, ...	७७६
६	” होमद्रव्यशेषप्राशनं	७७६
७	” ओदनसवप्रयोगोक्तनक्षत्रं, ...	६७६
८	” ओदनसवे कालः, ...	७७७
९	” यतत्सवार्थज्ञानप्रशंसा, ...	७७७
१०	“ अवष्टयशोधनप्रकारः	७७७
११	“ दर्भपुष्पीणसञ्ज्ञाविधिः, ...	७७८

१० अनुवाके पञ्चशारदीयविधिः ।

१	मन्त्रे पञ्चशारदीययज्ञविधिः, ...	७७८

विषयः ।

पृष्ठे

२	“ पञ्चशारदीयप्रशंसा, ...	७७६
३	“ उक्तयज्ञतद्देनप्रशंसा, ...	७७६
४	“ सम्बत्सरसङ्ख्याप्रशंसा, ...	७७६
५	“ स्तोमावधिविधिः,.. ..	७७६

११ अनुवाके पञ्चशारदीययज्ञपशुकथनम् ।

१	मन्त्रे उक्तपशुसम्बन्धिसामविशेषविधानं, ...	७८०
२	“ उक्तयज्ञीयपशवः,.. ..	७८०
३	“ यजनवेदनयोः प्रशंसा, ...	७८१
४	“ पञ्चशारदीययज्ञप्रशंसा,.. ..	७८१
५	“ पुनर्यजनवेदनयोः प्रशंसा, ...	७८१
६	“ पशुदेवतामन्त्रमन्त्रद्वाराकृतुप्रशंसा, ...	७८१
७	“ पञ्चशारदीयस्य पञ्चसम्बत्सरमभिधाय्यकर्तव्यतोक्तिः,	७८२
८	“ स्तोमावसानगतसप्तदशसङ्ख्याप्रशंसा, ...	७८२

१२ अनुवाकेऽग्निष्टुद्यज्ञीयगृहपुरोबक्-
कथनं ।

१	मन्त्रे ऐन्द्रवायवीयपुरोबक्, ...	७८३
२	“ मैत्रावरुणगृहीयपुरोबक्, ...	७८४
३	“ आग्निगृहीयपुरोबक्,.. ..	७८४
४	“ मुक्तगृहीयपुरोबक्, ...	७८५

	विषयः ।	पृष्ठे
५	“ मन्थिष्ठहीयपुरोक्तं, ...	७८५
६	“ आशयशीयपुरोक्तं, ...	७८६
७	“ ऐन्द्राप्रपुरोक्तं, ...	७८६
८	“ वैश्वदेवष्टहीयपुरोक्तं, ...	७८७
९,११	मन्त्रेषु मन्त्रतत्त्वष्टहीयपुरोक्तत्रयकथनं	७८७
१२	मन्त्रे माहेन्द्रष्टहीयपुरोक्तं, ...	७८८
१३,१५	मन्त्रेषु आदित्वष्टहीयपुरोक्तत्रयकथनं, ...	७८८
१६	“ सावित्रपुरोक्तं, ...	७८९

**१३ अनुवाके इन्द्रक्षुद्यागीयष्टहपुरोक्त-
कथनम् ।**

१,२	मन्त्रयोदैन्द्रवायवीयपुरोक्तगृहयोक्तिः, ...	७८९
३	“ मैत्रावरुणष्टहीयपुरोक्तं, ...	७८९
४	“ आग्निष्टहीयपुरोक्तं, ...	७८९
५	“ शुक्रष्टहीयपुरोक्तं, ...	७८९
६	“ मन्थिष्ठहीयपुरोक्तं, ...	७८९
७	“ आशयशीयपुरोक्तं, ...	७८९
८	“ ऐन्द्राप्रपुरोक्तं, ...	७८९
९	“ वैश्वदेवष्टहीयपुरोक्तं, ...	७८९
१०,१३	मन्त्रेषु आदित्वष्टहीयपुरोक्तत्रयकथनं, ...	७८९
१४	मन्त्रे सावित्रष्टहीयपुरोक्तं, ...	७८९

१४ अनुवाके अप्तोर्यामविधिकथनं ।

१	मन्त्रे अप्तोर्यामविधानार्थाख्यायिकोक्तिः, ...	७६८
२	“ अप्तोर्यामक्रतुविधानं	७६९
३	“ अप्तोर्यामक्रतुनिर्वचनं, ...	७६९
४	“ उक्तक्रतुगतसर्वकामसाधनत्वोक्तिः, ...	८००

१५ अनुवाके राजाभिषेकीयहोममन्त्राः ।

१,७	मन्त्रेषु होमप्रकारः, ...	८००
८	मन्त्रे अभिषेककालोत्पापवेष्टार्थं व्याघ्रचर्मोत्तरबन्धम्, ..	८०४
९	“ उक्तचर्मोत्पापवेष्टाराजाभिषेकः, ...	८०४
१०,१७	मन्त्रेषु तोक्तादूर्वावास्तावाराजाभिषेकः, ...	८०४
१८	मन्त्रे राजाभिमन्त्रबन्धम्, ...	८०५
१९	“ राजवाङ्मसाराबन्धम्, ...	८०६
२०	“ राजवाङ्मसञ्ज्ञोचः, ...	८०६

१६ अनुवाके राजाभिषेकाङ्गीभूतरथारोहणोक्तिः ।

१	मन्त्रे राज्ञो रथारोहणं, ...	८०७
२	“ आरुह्यमानराजाभिमन्त्रबन्धम्, ...	८०७
३	“ रथचक्रस्पर्शः, ...	८०७
४	“ पुरोहित्वाभिमन्त्रबन्धः, ...	८०८
५	“ सारथ्यभिमन्त्रबन्धम्, ...	८०८
६	“ प्रयत्नाभिस्यर्षः, ...	८०८

	विषयः।	पृष्ठे
७,१२	मन्त्रेषु रथारूढस्याभिषेकः, ...	८०६
१३,१४	मन्त्रयो राजभिमन्त्रयं, ...	८०६
१५	मन्त्रे राजपाठ्यः, ...	८१०
१६,१८	मन्त्रेषु पुनाराजाभिमन्त्रयं... .. .	८१०
१६,२०	मन्त्रयो राज्ञ आदित्यदर्शनं, ...	८११
२१	मन्त्रे राजकर्तृकजनपदानुवीक्षणम्, ...	८११

१७ अनुवाके रथारोहणाङ्गीभूतराज- केशवपनमन्त्राः ।

१,२	मन्त्रयोराऊतिद्वयहोमः, ...	८१२
३	मन्त्रे आसन्द्याखरक्षुराजाभिमन्त्रयम्, ...	८१४
४	“ आसन्द्यासीनराजकेशवपनम्, ...	८१४
५	“ प्रक्षिप्यमाखकेशानुमन्त्रयं, ...	८१४
६	“ केशप्रक्षेपस्थानोक्तिः, ...	८१५
७	“ राज्ञ आख्यपयोम्बक्षयस्य मन्त्रः, ...	८१५
८	“ राजशिरसि आख्यपयोम्बक्षयम्, ...	८१६

१८ अनुवाके विघनसाख्यैकाहविशेषकथनम् ।

१	मन्त्रे विघनसख्युत्पत्तिदर्शनं	८१७
२	” विघनसाख्यक्रतुविधानं	८१७
३	“ विघनसाख्यक्रतुधिकारी, ...	८१७

	विषयः।	पृष्ठे
४	” विघ्नसाख्यक्रतुस्त्रोत्रविशेषः, ...	८१८
५	” विघ्नसाख्यक्रतुवेदगेक्तिः, ...	८१८
६	” विघ्नसाख्ययागस्य तद्देदनस्य च पुनःप्रशंसा, ..	८१८
७	” द्वादशचतुर्विंशत्सोमद्वयस्थानविशेषविधानं, ...	८१९
८	” उक्तसोमानुष्ठानवेदनप्रशंसा	८१९
९	” उक्तसोमाधारीभूतगिर्विशेषकथनं,.. .. .	८१९
१०	” उक्तसोमगानक्वाणविशेषविधिः, ...	८२०
११	” अतिघ्नप्रकारदर्शनद्वाराप्रशंसा, ...	८२१
१२	” पुनः प्रकाराकरेवप्रशंसा, ...	८२१

इति सप्तमप्रपाठकः ।

अथाष्टमप्रपाठककाम्यपशुयाज्यानुवाक्या कथनम् ।

१ अनुवाके तत्तद्देवतापशुसूक्तकथनम् ।

१	मन्त्रे वायवीयश्चेतप्रशुयागीयपुरोनुवाक्या, ...	८२३
२	” उक्तयागीयवपायाज्या, ...	८२३
३	” उक्तयागीयपुरोडाशयाज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयदर्शनं	८२४
४	” उक्तयागीयहविः पुरोनुवाक्योक्तिः, ...	८२४
५	” उक्तयागीययाज्याकथनं	८२५
६	” प्राजापत्यपशुयागीयपुरोनुवाक्योक्तिः, ...	८२५
७	” उक्तयागीयवपायाज्याविधिः,.. .. .	८२६
८	” उक्तयागीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८२६
९	” उक्तपुरोडासयाज्याकथनं	८२७

	विषयः ।	पृष्ठ
१०	” उक्तयागीयहविःपुरोनुवाक्त्वा, ... ८२७	८२७
११	” उक्तहविर्याग्याविधानं ८२८	८२८
१२	” सोमपूषसम्बन्धिपशुसूक्तीयवपायाग्यापुरोनुवाक्त्वा- प्रतीकद्वयदर्शनं, ... ८२८	८२८
१३	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्कोक्तिः, ... ८२८	८२८
१४	” उक्तपुरोडाशीययाग्याकथनं, ... ८२९	८२९
१५	” उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्त्वाविधानं, ... ८२९	८२९
१६	” उक्तहविर्याग्योक्तिः, ... ८३०	८३०
१७	” वरुणसूक्तीयवपापुरोडाशहविषां प्रत्येकं याग्या- पुरोनुवाक्त्वाप्रतीकोक्तिः, ... ८३०	८३०
१८	” पशुप्रजाप्राप्त्यर्थकपशुसूक्तीयवपापुरोडाशहविषां क्रमेण याग्यापुरोनुवाक्त्वयोः प्रतीकदर्शनम् ... ८३१	८३१

१ अनुवाके वग्नादिपशुसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे षादित्यदेवताकपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्त्वा, .. ८३१	८३१
२	” उक्तसूक्तीयवपायाग्याकथनम्, ... ८३३	८३३
३	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्त्वा, ... ८३३	८३३
४	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाग्या, ... ८३३	८३३
५	” उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्त्वा, ... ८३४	८३४
६	” उक्तसूक्तीयहविर्याग्या, ... ८३४	८३४
७	” षामेयसूक्तीयवपापुरोनुवाक्त्वा, ... ८३५	८३५
८	” उक्तसूक्तीयवपायाग्या, ... ८३५	८३५
९	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्त्वा, ... ८३६	८३६
१०	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाग्या, ... ८३६	८३६

११	मन्त्रे	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८३७
१२	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८३७
१३	"	संहित्यामैन्त्रीमितिपशुसूक्तीययाज्यानुवाक्याप्रती- कद्वयं, ...	८३८
१४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८३८
१५	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८३८
१६	"	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८३९
१७	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८३९
१८	"	श्वेतां वाहस्यत्यमितिपशुसूक्तीयवपायायाज्यानु- वाक्याप्रतीकद्वयं, ...	८३९
१९	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८४०
२०	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४०
२१	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं, ...	८४१
२२	"	सारस्वतं मेघमितिपशुसूक्तीयवपादिप्रतीकदर्शनं,	८४१
२३	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८४१

२ अनुवाके सौम्यादिपशुसूक्ताभिधानम् ।

१	मन्त्रे	सौम्यपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८४२
२	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्याप्रतीकं, ...	८४३
३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्याप्रतीकं, ...	८४३
४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्याप्रतीकं, ...	८४३
५	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८४३
६	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८४४
७	"	वैश्यावपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्यादिप्रतीकत्रयं ..	८४४

८	मन्त्रे	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४४
९	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं	८४५
१०	"	इन्द्रायमन्त्रुमते इतिपशुसूक्तीयवपादिपुरोनुवा- क्यादेःप्रतीकत्रयं, ...	८४५
११	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४५
१२	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरानुवाक्या, ...	८४६
१३	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८४७
१४	"	इन्द्रायमन्त्रुमते इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८४७
१५	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८४८
१६	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८४८
१७	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८४९
१८	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८४९
१९	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५०
२०	"	इन्द्रायवचतुरे इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८५०
२१	"	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८५१
२२	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८५१
२३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८५१
२४	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८५२
२५	"	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५२

४ अनुवाके अभिमातिहेन्द्रादिपशुसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे	इन्द्राय अभिमातिन्न इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनु- वाक्या, ...	८५३

विषयः।

	विषयः।	पृष्ठे
२	मन्त्रे उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८५३
३	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,.. .. .	८५४
४	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८५४
५	” उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८५४
६	” उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५५
७	” इन्द्रायवक्षिणे इतिपशुसूक्तीयवपादियाज्यानुवा- काप्रतीकानि,.. .. .	८५५
८	” उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८५५
९	” उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५६
१०	” यो आह्वयवानिति पशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८५६
११	” उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८५७
१२	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,... .. .	८५७
१३	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,.. .. .	८५७
१४	” उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८५८
१५	” उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८५९
१६	” द्वावाष्टयिथामितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८५९
१७	” उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८६०
१८	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,.. .. .	८६०
१९	” उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,.. .. .	८६०
२०	” उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८६१
२१	” उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८६१
२२	” शोऽवधिभ्य इतिपशुसूक्तीयवपापुरोडाशहविषा- द्विप्रतीके, ...	८६२

५ अनुवाके ऐन्द्राग्निपश्चादिसूक्तकथनम् ।

१	मन्त्रे	यन्नामपशुसूक्तीयवपादिषट्प्रतीकदर्शनं, ...	८६३
२	"	ब्राह्मणस्पृत्वमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८६३
३	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८६४
४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८६४
५	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८६५
६	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८६६
७.	"	उक्तसूक्तीयहविर्यायान्या, ...	८६६
८	"	पौष्पंश्याममितिपशुसूक्तीयवपादिप्रतीकत्रयं, ..	८६७
९	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८६७
१०	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८६८
११	"	उक्तसूक्तीयहविर्यायान्या, ...	८६८
१२	"	मारुतं पृश्निमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८६९
१३	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८६९
१४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७०
१५	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८७०
१६	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८७१
१७	"	उक्तसूक्तीयहविर्यायान्या, ...	८७१
१८	"	ऐन्द्रमरुणमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८७२
१९	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८७३
२०	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७३
२१	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८७३
२२	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८७४
२३	"	उक्तसूक्तीयहविर्यायान्या, ...	८७४

६ अनुवाके सावित्रादिपशुसूक्तकथनम् ।

१	मन्त्रे	सावित्रमुपध्वस्तमिति पशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८७५
२	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८७६
३	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७६
४	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८७७
५	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८७८
६	"	उक्तसूक्तीयहविर्यान्या, ...	८७८
७	"	वैश्वदेवमिति पशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	८७९
८	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८७९
९	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८८०
१०	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८८०
११	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८८१
१२	"	उक्तसूक्तीयहविर्यान्या, ...	८८१
१३	"	मैत्रावरुणमिति पशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	८८१
१४	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८८२
१५	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८८२
१६	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्या, ...	८८३
१७	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८८४
१८	"	उक्तसूक्तीयहविर्यान्या, ...	८८४
१९	"	रौद्री रोहिणीमिति पशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	८८४
२०	"	उक्तसूक्तीयवपायान्या, ...	८८५
२१	"	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयान्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं, ..	८८५
२२	"	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८८६
२३	"	उक्तसूक्तीयहविर्यान्या, ...	८८६

२४	”	रौद्रपशुविकल्पितसूक्तीयवपानुवाक्यादिप्रतीकघ- ट्कं, ...	८८७

७ अनुवाके सौर्यादिपशुसूक्तकथनम् ।

१	मन्त्र	यो ब्रह्मवर्चसकाम इतिपशुसूक्तीयवपापुरोनु- वाक्या	८८८
२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८८८
३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८८९
४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८८९
५	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८९०
६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८९०
७	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितपुरोनुवाक्या	८९१
८	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितयाज्या, ...	८९२
९	“	त्वाष्ट्रमितिपशुसूक्तीयवपापुरोडाशप्रतीक- घनुष्टयं, ...	८९२
१०	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८९३
११	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८९३
१२	“	मैत्रं श्वेतमितिपशुसूक्तीयवपायाज्यानुवाक्याप्रती- कद्वयं, ...	८९४
१३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८९४
१४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८९४
१५	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	८९५
१६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८९६

१७	मन्त्रे	आश्विनं धूममितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	८६६
१८	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८६७
१९	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८६७
२०	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८६८
२१	“	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८६८
२२	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८६९
२३	“	अग्नीषोमीयपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८६९
२४	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८७०
२५	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७०
२६	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८७०
२७	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्यानुवाक्याप्रतीकद्वयं, ..	८७१

८ अगुवाके वेहतादिपशुसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे	वेहतपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ...	८७२
२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	८७३
३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ...	८७४
४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या, ...	८७४
५	“	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	८७५
६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	८७६
७	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितपुरोनुवाक्या, ...	८७७
८	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितयाज्या, ...	८७७
९	“	वेहताख्यवायव्यपशुसूक्तीयवपायाज्यानुवाक्याप्रती- कद्वयं, ...	८७८

१०	मन्त्रे	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,...	६८
११	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,..	६०६
१२	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	६०६
१३	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ..	६१०
१४	“	उक्तसूक्तीयहविर्विकल्पितान्ययाज्या, ..	६१०
१५	“	अद्वादेवताकपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या, ..	६११
१६	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ..	६१२
१७	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ..	६१२
१८	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,...	६१२
१९	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ..	६१३
२०	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६१३
२१	“	ब्रह्मण ऋषभमितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	६१३
२२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ..	६१४
२३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या, ..	६१४
२४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,..	६१५
२५	“	उक्तसूक्तीयहविःपुरोनुवाक्या, ...	६१५
२६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६१६
२७	“	उपहोमीयप्रथमाऋक्, ..	६१६
२८	“	उक्तहोमीया द्वितीया ऋक्,..	६१७
२९	“	उक्तहोमीयायाः तृतीयायाः चतुर्थ्या ऋचः प्रती कदयं, ..	६१७
३०	“	उक्तहोमीया पञ्चमी ऋक्,..	६१७
३१	“	उक्तहोमीया षष्ठी ऋक्, ...	६१८
३२	“	उक्तहोमीया सप्तमी ऋक्, ...	६१८
३३	“	उक्तहोमीया अष्टमी ऋक्,..	६१९

८ अनुवाके श्रुतलक्षणपञ्चादिसूक्तोक्तिः ।

१	मन्त्रे	सूर्याचन्द्रमाभ्यामितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	६२०
२	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	६२०
३	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,.. .. .	६२१
४	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,.. .. .	६२१
५	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	६२२
६	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६२२
७	“	अग्नीवेहतिमितिपशुसूक्तीयषडृक्प्रतीकदर्शनं, ..	६२३
८	“	नासदासीयसूक्तीयसन्निधोपहोमस्य प्रथमा ऋक्,	६२३
९	“	उक्तसूक्तीया द्वितीया ऋक्,.. .. .	६२५
१०	“	उक्तसूक्तीया तृतीया ऋक्, ...	६२५
११	“	उक्तसूक्तीया चतुर्थी ऋक्, ...	६२७
१२	“	उक्तसूक्तीया पञ्चमी ऋक्, ...	६२८
१३	“	उक्तसूक्तीया षष्ठी ऋक्, ...	६२९
१४	“	उक्तसूक्तीया सप्तमी ऋक्, ...	६३०
१५	“	उक्तसूक्तीया अष्टमी ऋक्, ...	६३१
१६	“	उक्तसूक्तीया नवमी ऋक्, ...	६३१
१७	“	भगायवासितामितिपशुसूक्तीयवपापुरोनुवाक्या,	६३२
१८	“	उक्तसूक्तीयवपायाज्या, ...	६३२
१९	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशपुरोनुवाक्या,.. .. .	६३३
२०	“	उक्तसूक्तीयपुरोडाशयाज्या,.. .. .	६३३
२१	“	उक्तसूक्तीयहविः पुरोनुवाक्या, ...	६३३
२२	“	उक्तसूक्तीयहविर्याज्या, ...	६३४
२३	“	उक्तसूक्तीयविकल्पितहविर्याज्या, ...	६३४

इति द्वितीयकाण्डस्य सूची समाप्ता ।

द्वितीयकाण्डस्य शुद्धिपत्रम् ।

श्लो	परुक्ति	अशुद्धः	शुद्धः
१७०	१२	तद्भृत	तद्भृत
"	१५	विचिकित्साय	विचिकित्साया
१७३	१८	गापीधाय	गोपीधाय
"	१९	पक्ष्याप्रमायका	पक्ष्यामप्रायुका
१७४	१	घर्मा वा एषो	घर्मा वा एषोऽ-
१७५	११	मेवेध्ववत्	मेवेध्ववत्
३२४	४	उतत्वदा	उतत्वदा
३२९	१६	येभिरामृतं	येभिरामृतं
३३०	८	वच एतत्	वर्च एतत्
३३४	७	निधियाः	निधियाः
"	८	परस्याः	परस्याः
"	१३	विष्यतु	विष्यतु
३३६	१	अस्म	अस्मे
३३९	१८	हि हत्ये	हि हत्ये
३४३	४	आपामीवाऽ	आपामीवाऽ
"	७	प्रयतमूतय	प्रयतमूतये
३४५	८	अन्यभूये	अन्यत्पूषे
	१०	अभिप्रियतम	अभिप्रियतमे
३४६	३	वृष्टि	वृष्टि
"	८	नियान्ति	निपान्ति

श्रुति	पङ्क्ति	अश्रुतः	श्रुतः
३४६	२८	वसनि	वसनि
३४७	१८	सवितु दक्षस्य	सवितुर्देवस्य
३४८	२	कोदीनीः	कोदीनीः
"	१२	सोऽसौ भगं	ते सौभगं
"	१३	प्रः	प्रः
"	१४	प्राहि	याहि
३५१	१४	सुरीयं	सुरीपं
३५२	३	अजातिष्ट	अजानिष्ट
३५३	४	वयोगां	पयोगां
"	१०	यो अघवां	यो अघवां
३५५	१०	य	ये
३५७	१४	छाद्यथात्	छाद्यथा
३५८	१४	खदासीश्त्	खिदासीश्त्
३६०	१४	माधियं	माधियं
"	"	भगप्रबो	भगप्रबो

CONTENTS

OF THE SECOND BOOK OF

THE TAITTIRI'YA BRA'HMAṆA.

CHAPTER FIRST.

THE AGṆIHOTRA SACRIFICE.

SECTION I.

Preliminaries regarding the Agnihotra.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
1.—Anecdote of Aṅgirasah and a lean cow, in praise of the Agnihotra sacrifice, ...	363
2.—Ditto of the Pitṛis poisoning its fodder and obtaining a share in the sacrifice, ...	364
3.—The merit of giving the share, ...	365
4.—Anecdote of a calf which extorted a promise from certain sacrificers not to milk a cow within the first ten days after calving, and to let the calf suck for a fifth of the day after every milking, ...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Agnihotra defined.

1.—Anecdote of Prajapati chasing Agni, ...	366
2.—Merit of knowing the Anecdote, ...	367
3.—Origin of the word Swáhá, ...	368
4.—Merit of knowing it, ...	<i>ib.</i>
5.—Its application in a <i>Homa</i> , ...	<i>ib.</i>
6.—Meaning of Agnihotra, ...	<i>ib.</i>
7.—The time of offering the Homa to Agni, ...	369

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
8.—The morning reserved for the Sun, ...	370
9.—Praise of the above, ...	<i>ib.</i>
10.—The second offering of the morning to be given without a mantra, ...	<i>ib.</i>
11.—Offering to Agni and S'urya together (Sañs'rishta homa,)	371
12.—The object of the Vesper oblation explained in the mantra for the Vesper oblation, ...	372
13-17.—The objects of the different parts of the mantras explained, ...	373

SECTION III.

Purification and Manipulation of the clarified butter, &c.

1.—The spot where, and the burning charcoal upon which, the jar of the clarified butter is to be placed, ...	375
2.—Necessity of the burning charcoal, ...	376
3.—Water to be dashed on it should the frumenty, when being cooked, boil over, ...	<i>ib.</i>
4.—The desirer of divine glory (<i>brahma-varchasa-kāma</i>) should not dash the water, ...	<i>ib.</i>
5.—A difference of opinion about it, ...	<i>ib.</i>
6.—The necessity of looking at the butter with a burning straw in hand, ...	377
7.—Turning a burning straw round the butter jar, ...	<i>ib.</i>
8.—The same to be repeated three times, ...	<i>ib.</i>
9.—How the jar is to be removed from the fire, and the side where it should be kept, ...	<i>ib.</i>
10-19.—Details of different manipulations and purifications, 377-382	

SECTION IV.

Subsidiary details regarding the performance of the ceremony.

1.—The quantity of oblation should gradually increase according to the number of offerings, ...	382
2.—The reverse unpropitious, ...	<i>ib.</i>
3.—Oblatory articles to be re-arranged after every oblation, ..	383
4.—Hotá to look at the Gárhapatya fire after every oblation, ...	<i>ib.</i>
5.—Place where the second oblation should be poured, ...	<i>ib.</i>
6.—Oblation spoon (<i>s'ruva</i>) how to be cleaned, ...	384
7.—Remains of the oblation to be eaten and the effect thereof, ...	<i>ib.</i>
8.—Praise of the oblation, of the clearing, and of the tasting of the oblation, ...	385
9.—Praise of Agnihotra as to how it is gratifying to all, ...	384
10.—How to wash the mouth after tasting the oblation, ...	<i>ib.</i>
11.—Heating the spoon before offering the oblation, ...	385

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
12.—Raising the fire, ...	387
13.—Striking the Kus'a grass, as in the <i>Darsha Paurṇamīsa</i> sacrifices, forbidden, ...	<i>ib.</i>
14.—Place where washings of the oblation jar should be thrown, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Subsidiary details regarding the articles required for the sacrifice.

1.—Agnihotra described to have been the first created sacrifice, ...	388
2.—Agnihotra to be deemed as equal to the Soma Yāga, ...	<i>ib.</i>
3.—Anecdote in praise of Agnihotra, ...	390
4.—The milk of two cows required for the sacrifice, and how it should be manipulated, ...	<i>ib.</i>
5.—The four articles of sacrifice, clarified butter, milk, sour milk and barley, ...	391
6.—Praise of the above articles, ...	<i>ib.</i>
7.—Praise of the location (<i>Upashad</i>) of clarified butter, ...	392
8.—Praise of the oblation of Agnihotra, ...	393
9.—Propriety of touching the clarified butter in the evening after it has been duly purified by mantras, ...	<i>ib.</i>
10.—Praise of the details of the Agnihotra sacrifice, ...	394

SECTION VI.

Creation of the sacrificial cow, the boiling of the sacrificial milk, and the omission of the Homa.

1.—Anecdote of the creation of the sacrificial cow by Prajāpati, ...	397
2.—Advantage of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
3.—Vāyu claims of Agni and S'urya, as his share, that portion of the sacrificial milk which boils over, ...	399
4.—Anecdote on the evil of not performing the Homa. Agni having been created by Prajāpati, wanted to eat him as his food. Prajāpati created S'urya who offered an oblation to Agni and saved himself, ...	<i>ib.</i>
5.—Accidental omission of the Homa for a short period, not objectionable, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Milk in its different states and the divinities who like it most in those states.

1.—Milk, &c., ...	400

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>

SECTION VIII.

Details of milking a cow.

1.—On bringing the calf to the cow, ...	401
2.—On the side facing which the cow should be milked (north and east,)	<i>ib.</i>
3.—Certain members of a family have separate teats assigned to them to begin milking, ...	402
4.—The teats not to be squeezed before the calf has sucked, ...	<i>ib.</i>
5.—Milk, drawn as directed, becomes gratifying to different deities, ...	<i>ib.</i>
6.—The advantages of the Homa performed with the aforesaid milk, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Some Mantras of the Agnihotra.

1.—Two Mantras for offering the oblation defined in Section II. M. 11, ...	403
2.—Mantras for the Práyaschitta Homa, ...	405

SECTION X.

Different states of the sacrificial fire and the advantages of offering oblations thereon.

1-7.—Seven different states of the fire, ...	406-7
8.—Advantages of knowing the above, ...	407

SECTION XI.

Different modes of pouring the oblation.

1-2.—On pouring the oblation, ...	408

CHAPTER SECOND.

DAS'AHOTRA SACRIFICES.

SECTION I.

Details of Chitti, Chetta and other sacrifices to the number ten described in the Aranyaka. (C. III.)

1.—Anecdote regarding the origin of the Das'ahotra, including 1 Chitti, 2 Chetta, 3 Vák, 4 Adhíta, 5 Keta, 6 Vijáta, 7 Vákpati, 8 Mana, 9 Prána, 10 Sáma, the ten sacrifices, being emblematic of the ten essentials of a sacrifice, ...	411

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Propriety of reciting the mantras regarding those sacrifices mentally, ...	413
3.—Oblation spoon to be filled by putting on butter a dozen times, ...	<i>ib.</i>
4.—Optionally it may be filled by four additions, ...	414
5.—The oblation may be poured on a tuft of Kus'a grass, ...	<i>ib.</i>
6.—On placing a brahmin on the right as an observer of the ceremony, ...	<i>ib.</i>
7.—Praise of Grahabhága, ...	<i>ib.</i>
8.—On the mode of performing the ceremony by those who wish for fame, ...	<i>ib.</i>
9.—Praise of the tuft of grass recommended in the preceding, (m. 5.)	415
10.—Praise of the observer of the ceremony, (m. 6 above,)	416
11.—A cow to be given to the observer, ...	<i>ib.</i>
12.—On the fourfold application of the Mantras regarding the Das'ahotra sacrifice, ...	416
13.—On the excellency of the ceremony, ...	<i>ib.</i>
14.—Place of the ceremony, ...	417
15.—Charms for destroying those who are inimical to the ceremony, ...	<i>ib.</i>

SECTION II.

Employment of different numbers of priests in different sacrifices, and the application of certain preliminary Mantras.

1.—Anecdote of Prajapati wishing to create the Das'ahotra permanence, to illustrate the employment of four sacrificial priests (Chaturhotri,)	418
2.—Do. creating the Cháturmásya sacrifice, to illustrate the employment of five sacrificial priests (Panchahotri,)	419
3.—Do. creating the Pashubandha sacrifice, to illustrate the employment of six officiating priests (Shadhhotri,)	420
4.—Do. creating the Soma sacrifice, to illustrate the employment of seven sacrificial priests (Saptahotri,)	421
5.—Necessity of reciting the <i>Sambhára</i> mantra, or verse regarding the articles necessary for a sacrifice, ...	422
6.—The proper place for its recitation, ...	423
7.—Necessity of reciting the mantra regarding the wives of the Devas, ...	424
8.—The proper place for the said wives, ...	425

---

*No. of Mantras.**Page*

SECTION III.

Praises of the Chaturhotra mantras, &c.

1.—Anecdote regarding the performance of ceremony during the waxing and wane of the moon, ...	425
2.—How Prajapati is to be reflected upon, ...	426
3.—Anecdote of the creation of Indra in praise of the Chaturhotri mantra, ...	<i>ib.</i>
4.—Do. in connexion with the wife of Indra, ...	427
5.—Anecdote in praise of the Pañchahotri mantra, ...	428
6.—Do. do. in praise of Aditya, ...	<i>ib.</i>
7.—Do. do. in a different way, ...	429

SECTION IV.

Praises of the mantras regarding the hotri-sacrifices.

1.—Anecdote of Prajapati in praise of the Das'ahotri mantra, ...	429
2.—Do. do. Chaturhotri mantra, ...	<i>ib.</i>
3.—Do. do. Pañchahotri mantra, ...	431
4.—Do. do. Saptahotri mantra, ...	433
5.—Do. do. certain stomas of the Sāma Veda, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Acceptance of Dakshiṇá or fee for performing a sacrifice.

1.—Anecdote on the mode of accepting the Dakshiṇá or fee, ...	437
2.—Each article of the fee having its appropriate divinity, the acceptance of a fee by a priest is in reality an acceptance by the divinity, ...	438
3.—Mantra to be recited in accepting a car (<i>ratha</i>) as fee, ...	439
4-7.—Explanations of certain words in the mantras regarding the acceptance of fees, ...	<i>ib.</i>
8-12.—Cupidity the incentive to giving and receiving fees; its attributes, &c., ...	440
13.—Advantage of knowing the above in receiving a fee, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Hotri mantras in connexion with the 10th night of the Dasahotri ceremony.

1.—Praise of the <i>s'ruti</i> beginning with <i>Sarparijñt</i> , &c., ...	441
2.—The number of Riks to be repeated, ...	<i>ib.</i>
3.—In reciting the above, parts to be repeated mentally, ...	442

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Praise of the sruti <i>Sarparájñi</i> , &c., ...	410
5.—Hotṛimantra to be repeated after the above, ...	<i>ib.</i>
6.—Relation of certain mantras with certain days, ...	<i>ib.</i>
7.—Authority for certain directions of the Sutrakára, ...	<i>ib.</i>
8.—Authority for certain other Sutrakáras, regarding meditation and reciting of mantras, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Praises of the Sapta-hotṛi-mantra.

1.—Anecdote of the creation of, and of Prajápati naming, all created objects, ...	414
2.—Do. creation of Indra, ...	<i>ib.</i>
3.—Advantage of knowing the above, ...	415
4.—Anecdote of the wars of the Devas and As'uras in praise of the Sapta-hotṛi-mantra, ...	<i>ib.</i>
5.—Do. do. with reference to the reward to be wished, ...	416

SECTION VIII.

Relation of the Hotṛi-mantras to the Soma Yága.

1.—The general relation of sacrifices with each other, ...	417
2.—Especial relationship of certain mantras of sacrifices, ...	418
3.—Application of Hotṛi-mantras to Sávana sacrifices, ...	<i>ib.</i>
4.—Anecdote in praise of the above, ...	449
5.—Praise of Praisha, Nivit, Aprí, and Graha mantras in connexion with the subject at hand, ...	450
6.—Praise of the Chhanda, the Sáma and the Uktha in connexion with subject at hand, ...	451
7.—Fruit of the Soma sacrifice, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

Creation of the world in connexion with the origin of IIotṛimantras.

1.—Creation of primary matter, ...	452
2.—Ditto of the oceans, ...	455
3.—Ditto of the Dasa-hotṛi-mantra, ...	<i>ib.</i>
4.—Merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
5.—Creation of the three regions, ...	456
6.—Ditto of As'uras and darkness, ...	457
7.—Ditto of men and moonlight, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto of the seasons, ...	458
9.—Ditto of the Devas and day, ...	<i>ib.</i>
10.—Merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
11.—Merit of knowing the origin of the Devas, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
12.—Merit of knowing the origins of the day and the night,	458
13.—Praise of the mind which is directed to a knowledge of the creation, ...	459
14.—Merit of knowing the whole narration, ...	<i>ib.</i>

SECTION X.

Supremacy of Indra.

1.—Anecdote regarding an interview of Indra and the Devas, ..	460
2.—Ditto regarding his being appointed their sovereign, ...	461
3.—Creation of the moon, ...	462
4.—Origin of the word S'urya or the sun, ...	463
5.—Ditto Indra, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto Parameshthi, ...	<i>ib.</i>
7.—Anecdote on the propriety of Indra being revered by the Devas, ...	464
8.—Ditto regarding the subjugation of the creation by Indra,	<i>ib.</i>
9.—Merit of knowing the above, ...	465

SECTION. XI.

Application of the Hotri mantras.

1.—Application of the Dasa-hotri mantra, ...	466
2.—Ditto of the Hotri mantra beginning with <i>prithivi hotá</i> , &c.,	<i>ib.</i>
3.—Ditto ditto <i>Agni hotá</i> , &c., ...	467
4.—Ditto <i>S'uryam te chakshus</i> , &c., ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto <i>Mahá havir hotá</i> , &c., ...	<i>ib.</i>
6.—Praise of the above five as a <i>kámadhenu</i> , or a cow that gra- tifies all our desires, ...	468
7.—Ditto ditto as the bestower of heaven, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto, ...	<i>ib.</i>
9.—Merit of knowing the uses of the Hotri-mantras, ...	469

CHAPTER THIRD.

DAS'AHOTRA SACRIFICES CONCLUDED.

SECTION I.

On the Uses of the Chatur-Hotri-mantra, i. e., those used by the four officiating priests Hotá, Adharyu, Agnidhra and Brahmá.

1.—Anecdote explanatory of the Chatur-hotri-mantra, ...	471
2.—Presiding deities of those mantras, ...	472
3.—Merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
4.—Anecdote explanatory of the fact that the <i>Chatur-hotri</i> does include the <i>Das'a</i> , ...	473

No. of Mantras. Page

SECTION II.

On the Application of the Hotri-mantras to periodical rites.

1.—Mode of accepting the sacrificial fee, ...	475
2.—Application of the Hotri-mantras to periodical rites, ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto illustrated in a different way, ...	476
4.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Anecdote in praise of the mantra beginning with <i>Kag-hotá</i> , &c., ...	477
6.—Special mantra for accepting, as sacrificial fees, things other than what are mentioned in the ordinary mantra regard- ing it, ...	478
7.—Ditto ditto for accepting cattle and horses, ...	479

SECTION III.

On shedding the hair of the head in connexion with Hotri rites.

1.—Merits of shedding the hair intelligently or otherwise, ...	479
2.—Ditto of the knowledge, ...	480

SECTION IV.

Purport of the mantras for the acceptance of fees.

1.—The fruits of accepting gold intelligently or otherwise, ...	481
2.—Ditto ditto cloth, cattle, horses, servants, bedding and carriages, ...	482
3.—Mode of accepting fees, ...	483

SECTION V.

Questions to be asked by the officiating priests on the 10th day of the twelve-day rite, and the replies thereto by the householder.

1.—Anecdote regarding the subject, ...	483
2.—Interlocution between Addharyu and the householder, ...	484
3.—Ditto Brahmá and ditto, ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto Hotá and ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Replies to the Queries of the Hotá, &c., ...	485
6.—Reply to the Query of the Hotá, ...	<i>ib.</i>
7.—Fruits of knowing the above, ...	<i>ib.</i>
8.—Further fruits of ditto, ...	486
9.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>
10.—Fruits of knowing the Chatur-hotri-mantra, ..	487
11.—Ditto ditto the presiding deities of the above mantra, ...	<i>ib.</i>

No. of Mantras.

Page

SECTION VI.

Number of Rittikas to be employed on different sacrifices.

1.—Anecdote shewing that in the Agni hotra, there should be only one <i>rittika</i> , ...	488
2.—Ditto shewing that in the Dars'a-purnamása rite there should be four <i>rittikas</i> , ...	489
3.—Ditto shewing that in the <i>Cháturmásyá</i> rite, there should be five <i>rittikas</i> , ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto shewing that in the <i>Pas'ubandha</i> rite, there should be six <i>rittikas</i> , ...	490
5.—Ditto shewing that in the <i>Soma</i> rites, there should be seven <i>rittikas</i> , ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto shewing that in the <i>Sámvatsara satra</i> , there should be ten <i>rittikas</i> , ...	491
7.—Praise of the above, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

On the Merits of the Agni-hotra.—The advantages of employing different numbers of rittikas to officiate at different rites.

1.—Anecdote regarding the preservation of Prajápati's body by the Hotri mantras, ...	492
2.—The merit of employing one <i>rittika</i> , ...	<i>ib.</i>
3.—Ditto of four <i>rittikas</i> , ...	493
4.—Ditto five ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto six ditto, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto seven ditto, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto ten ditto, ...	494

SECTION VIII.

On the Merits of the Agni-hotra, (continued.)—The creation of the Asuras, the Pitris, mankind and the Devas—through the Hotri mantras.

1.—Anecdote on the creation of the Asuras, ...	494
2.—Ditto ditto of the Pitris or the manes, ...	495
3.—Ditto ditto of mankind, ...	496
4.—Ditto ditto of the Devas, ...	<i>ib.</i>
5.—The above four compared to water, ...	497
6.—The merit of knowing the above, ...	<i>ib.</i>

*No. of Mantras.**Page*

SECTION IX.

On the mode of reflecting upon the Agni-hotra and the advantages thereof.

1.—Anecdote shewing the propriety of reflecting upon the Hotri mantra as air, ...	497
2.—Merit thereof, ...	498
3.—The three-fold qualities of air, ...	<i>ib.</i>
4.—The action of air in relation to the earth, Agni, space, sun, sky and the quarters, ...	499
5.—Air when blowing from the East should be reflected upon as <i>Prána</i> , ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto from the South should be reflected upon as <i>Mátaris'vá</i> , <i>ib.</i>	
7.—Ditto from the West should be reflected upon as <i>Pavamána</i> ,	500
8.—Ditto from the North should be reflected upon as <i>Sávitri</i> ,	<i>ib.</i>
9.—The traducer of those who reflect upon the <i>Prána</i> , traduced,	501
10.—Ditto ditto in connexion with the other three, ...	<i>ib.</i>
11.—Traduction a source of delight to those who are traduced, How so, explained, ...	502
12.—The advantage of not taking offence at traduction, ...	503
13.—The advantage of begging by those who reflect upon the air in the way described above, ...	<i>ib.</i>

SECTION X.

On the Praises of the Hotri mantras.

1.—Anecdote on the secretion of the Vedas by Soma and its recovery by Sitá, the daughter of Prajapati, who appeared before him ornamented with <i>sthágara</i> an incense obtain- ed by her through the Hotri mantras, ...	504
2.—The advantage of putting on the <i>sthágara</i> , ...	506

SECTION XI.

On the Praises of the Hotri mantras, (concluded).

1.—Anecdote regarding the origin of the term <i>Dasa-hotri</i> , ...	506
2.—Ditto ditto <i>Sapta-hotri</i> , &c., ...	507
3.—Espécial praise of the <i>Chatur-hotri</i> , ...	508

FOURTH CHAPTER.

MANTRAS FOR SUBSIDIARY SACRIFICES OR UPANOMAS.

SECTION I.

Upahoma Mantras.

1 to 4.—Upahoma mantras addressed to Agni, ...	510
5 to 8.—Ditto to Indra, ...	512

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9 to 12.—Ditto to Agni, ...	513
13, 14.—Ditto to Pushá, ..	515
15 to 18.—Ditto to Agni, ...	516
19 to 22.—Ditto to Váyu, ...	517
23, 24.—Ditto to Agni, ...	519
25, 26.—Ditto to Káma, ...	<i>ib.</i>
27, 28.—Ditto to Manyu, ...	520
29, 30.—Ditto to Agni, ...	521

SECTION II.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras addressed to Agni, ...	522
3, 4.—Ditto to Nirriti, ...	523
5 to 8.—Ditto to Agni, ...	524
9.—Ditto to Indra, ...	525
10.—Ditto to the region of the sun, ...	<i>ib.</i>
11 to 15.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto to Varuṇa, ...	527
17.—Ditto to Soma, ...	<i>ib.</i>
18, 19.—Ditto to Indráni, ...	528
20 to 24.—Ditto to Indra, ...	529

SECTION III.

Upahoma Mantras, (continued).

1.—Upahoma mantra addressed to the sons of Vashistha, ...	530
2, 3.—Ditto addressed to Sarasvatí, ...	531
4.—Ditto applicable in Yájamánajapa, ...	532
5, 6.—Ditto addressed to Indra, ...	<i>ib.</i>
7.—Ditto to Agni, ...	533
8.—Ditto to Agni and Vishnu, ...	534
9 to 13.—Ditto to Vishnu, ...	<i>ib.</i>
14.—Ditto to Agni, ...	536
15, 16.—Ditto to Indra, ...	537
17, 18.—Ditto to the two As'wins, ...	538
19, 20.—Ditto to Soma, ...	<i>ib.</i>
21 to 23.—Ditto to Vishnu, ...	539
24.—Ditto to Hari, the horses of Indra, ...	541
25 to 31.—Ditto to Indra, ...	542
32.—Ditto to the Hotá and the two As'wins, ...	545
33, 34.—Ditto to the Ritviks in reference to the As'wins, ...	546

*No. of Mantras.**Page*

SECTION IV.

Upahoma Mantras, (continued).

1 to 5.—Upahoma mantras addressed to certain medicaments for the cure of white leprosy, ...	547
6.—Ditto to Indra for success in war, ...	548
7, 8.—Ditto to the Maruts, ...	549
9, 10.—Ditto to Agni, ...	550
11 to 15.—Ditto to the officiating priests, the As'wins and Vrihaspati, ...	<i>ib.</i>
16.—Ditto to Agni, ...	552
17.—Ditto to Savitá, ...	<i>ib.</i>
18, 19.—Ditto to Indra, ...	553
20 to 25.—Ditto to the Adityas and the Visvedevas for the removal of sin, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

Upahoma Mantras, (continued).

1 to 6.—Upahoma mantras addressed to Soma and Indra, ...	555
7, 8.—Ditto to Soma and Agni, ...	558
9, 10.—Ditto to Mitra and Varuṇa, ...	<i>ib.</i>
11, 12.—Ditto to Surya, ...	559
13 to 16.—Ditto to Parjanya, ...	560
17.—Ditto to Agni, ...	562
18, 19.—Ditto to Suna and Sira, ...	<i>ib.</i>
20.—Ditto to the Ritviks, ...	563
21, 22.—Ditto to Indra and Agni, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras addressed to Sarasvatí, ...	568
3, 4.—Ditto to Vishnu, ...	565
5.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto to Surya, ...	566
7.—Ditto to the Maruts, ...	<i>ib.</i>
8, 9.—Ditto to Savitá, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto to the Ritviks with reference to Vrihaspati, ...	567
11.—Ditto to Mitra and Varuṇa, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto to Vrihaspati, ...	<i>ib.</i>
13, 14.—Ditto to Indra, ...	568
15 to 20.—Ditto to Prajapati in connexion with the ceremony of marriage, ...	<i>ib.</i>
21, 22.—Ditto to Vaiswánara, ...	571
23, 24.—Ditto to Pṛithiví, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
25, 26.—Ditto to be recited in connexion with the sacrifice prescribed by the ordination <i>Brahmana Rishava</i> , &c.	572
27, 28.—Ditto to Rátrí to overcome the evil effects of bad dreams, ...	573
29, 30.—Ditto to the Goddess of Speech (<i>Vácha</i>), ...	574
31, 32.—Ditto ditto under the name of Gaurí or the fair, ...	575
33, 34.—Ditto to Indra, ...	576
35.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>

SECTION VII.

Upahoma Mantras, (continued).

1.—Upahoma mantra addressed to Soma, ...	577
2.—Ditto to Vishṇu, ...	578
3.—Ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
4 to 7.—Ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
8, 9.—Ditto to Indra, ...	579
10, 11.—Ditto to Agni, ...	580
12 to 14.—Ditto to Indra, ...	581
15.—Ditto to be recited in connexion with a certain japa (unknown), ...	<i>ib.</i>
16, 17.—Ditto to Váyu, ...	582
18 to 22.—Ditto to Indra, Dyávapṛithiví and Rájan, ...	584
23, 24.—Ditto to Agni, ...	585
25.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
26, 27.—Ditto to Prajapati, &c.	586
28.—Ditto to the Yupa or the sacrificial post, ...	589
29, 30.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras addressed to Agni, to be meditated upon, ...	588
3 to 6.—Ditto necessary for the <i>Ajyabhága</i> , ...	589
7, 8.—Ditto addressed to Soma, ...	<i>ib.</i>
9, 10.—Ditto to be recited in offering the twelfth oblation to Indra and Agni, ...	590
11, 12.—Ditto addressed to Agni and Indra, ...	591
13, 14.—Ditto to the <i>Ritwiks</i> and the <i>Visvedevas</i> , ...	<i>ib.</i>
15, 16.—Ditto to Dyávapṛithiví, ...	592
17, 18.—Ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
19.—Ditto to Agni, ...	593
20.—Ditto to the <i>Devas</i> , ...	<i>ib.</i>
21.—Ditto to Indra recited at the sacrifice for celebrating 'harvest home,'	594

FIFTH CHAPTER.

MANTRAS FOR SUBSIDIARY SACRIFICES OR UPAHOMAS (CONCLUDED).

SECTION I.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Upahoma mantras relating to Prāṇa addressed as a divinity, ...	595
3, 4.—Ditto ditto to Mind ditto, ...	596
5, 6.—Ditto ditto to Speech ditto, ...	597
7, 8.—Ditto ditto to Vision ditto, ...	598
9, 10.—Ditto ditto to Audition ditto, ...	ib.

SECTION II.

Upahoma Mantras, (continued).

1 to 8.—Mantras to be recited when the sacrificial horse is to be brought out from the water after bathing, ...	600
9, 10.—Ditto addressed to Agni in certain fire and marital sacrifices, ...	604

SECTION III.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras to be addressed to Indra in sacrifices for the recovery of lost wealth, ...	605
3.—Ditto ditto in the performance of the Upahoma for the above, ...	606
4 to 6.—Ditto to Akuti to be recited at the Saṅkalpa of a ceremony, ...	ib.
7.—Ditto to Agni being the invocatory in the Swiṣṭakṛita oblation of the funeral sacrifice, ...	607
8, 9.—Ditto to be recited by the householder when an animal is being sacrificed, ...	ib.
10, 11.—Ditto to be recited for the invocative and oblativ mantras in the sacrifice called Mitravindā, ...	608

SECTION IV.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras addressed to Indra, ...	609
3 to 8.—Ditto ditto to be silently repeated in the Shastra called <i>Nishkaivalya</i> , ...	610

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
9 to 11.—Ditto ditto addressed to Agni—meet at sacrifices to the fire, ...	613
12, 13.—Ditto ditto to the two As'wins—meet at the oblation ordained by the words <i>As'wibhyám pushnah purodásam, &c.</i> , ...	614
14, 15.—Ditto ditto to Sarasvatí, being the invocatory and oblativ mantras of the ceremony ordained by the words <i>Sarasvate satyaváche charum, &c.</i> , ...	615

SECTION V.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras to serve for the invocatory and oblativ mantras of the sacrifice called <i>Divahsyeni</i> , ...	616
2 to 4.—Ditto addressed to Bhaga, ...	617
5.—Ditto meet at sacrifices to Prajapati, ...	<i>ib.</i>
6, 7.—Ditto ditto to Ushá and Ahorátra, ...	618
8, 9.—Ditto ditto to the Maruts, ...	619
10, 11.—Ditto ditto to Vishnu, ...	620
12, 13.—Ditto ditto to Vrihaspati, ...	<i>ib.</i>
14, 15.—Ditto ditto to Pushan, ...	621
16 to 21.—Ditto to be recited by dwellers in forests for their preservation, ...	622

SECTION VI.

Upahoma Mantras, (continued).

1, 2.—Mantras addressed to Indra, ...	626
3 to 7.—Ditto ditto to Kumára Vátapatní, &c. to be recited at the <i>játa karma</i> of kshetrias, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto ditto to Vrihaspati to be recited when throwing water on the householder at the <i>Vrihaspati sava</i> , ...	629
9.—Ditto ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
10, 11.—Ditto ditto to Oshadhi, ...	630
12, 13.—Ditto ditto to certain Devas—meet at the sacrifice called <i>Divahsyeni</i> , ...	631
14.—Ditto ditto to the Ushás, ...	632

SECTION VII.

Upahoma Mantras, (continued).

1.—Mantra addressed to Agni in the <i>Sávitri chayana</i> , ...	632
2.—Ditto ditto to Agni in collecting fire for oblation to Indra, ...	633
3.—Ditto ditto, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
4.—Ditto ditto to the ear ornament called <i>pravarta</i> ,—meet in sacrifices for long life, ...	634
5 to 7.—Ditto ditto to Savitá, Agni and Prajapati, ...	<i>ib.</i>
8 to 17.—Ditto ditto to Agni, Soma, Varuṇa, Mitra, Indra, Vrihaspati, Savitá, Pushá, Sarasvatí and Tastrá, being meet for the Upahoma of the Mitravindá sacrifice, ...	635

SECTION VIII.

Upahoma Mantras, (concluded).

1.—Mantra addressed to Indra, to be inaudibly recited in the <i>Mádhyaṇdina savana</i> , ...	637
2, 3.—Ditto ditto to Indra—meet in some ceremony (unknown), ...	638
4 to 6.—Ditto ditto, meet in the performance recommended by the words <i>Indráya sunásiráya, &c.</i> , ...	639
7.—Ditto ditto to Indra when placing the scarf on the left shoulder, in the Soma sacrifice, ...	640
8.—Ditto ditto to the Maruts, meet in cases when the Soma oblation is spoiled, ...	<i>ib.</i>
9.—Ditto ditto to the Devas for the cure of ocular diseases, ...	<i>ib.</i>
10.—Ditto ditto to the institutor of the sacrifice in preparing the Soma, ...	641
11.—Ditto ditto to the lord of sacrificers, (<i>Pravargya swámin</i>) to be mentally repeated by the institutor of the sacrifice when the yeast is put in the Soma juice, ...	642
12 to 14.—Ditto ditto to Ápa, ...	<i>ib.</i>
15, 16.—Ditto ditto to Sarasvatí, ...	643
17.—Ditto ditto to Agni, ...	644
18.—Ditto ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
19.—Ditto ditto to Agni, ...	645
20.—Ditto ditto to Agni, ...	<i>ib.</i>
21.—Ditto ditto to Játavedah, ...	646
22 to 27.—Ditto ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>
28, 29.—Ditto ditto to Agni, ...	649
30.—Ditto ditto to Indra, ...	651
31, 32.—Ditto ditto to Indra, ...	<i>ib.</i>

SIXTH CHAPTER.

KAUKILA SAUTRÁMAṆI OR THE SACRIFICE WITH SPIRITUOUS LIQUOR.

SECTION I.

On the Preparation of the spirituous liquor.

- 1.—An invocation to spirit (or rather its ingredients, viz. germinated paddy (*tokma*), fine powder of slightly-baked barley mixed with sour milk, and covered with grass (*másara*), and coarse powder of the same or *nagnahu*;) to ferment itself; to be repeated when mixing the ingredients, ... 652
- 2.—A mantra to be repeated when powdered barley (*saktu*) is to be sprinkled over the fermenting liquor and milk dashed thereon, ... 653
- 3, 4, 5.—Three mantras to be repeated over the mixture to cast out its froth (?) 654
- 6.—A mantra for its purification, ... *ib.*
- 7.—Ditto to be repeated when further manipulating the mixture, ... 655
- 8, 9, 10.—Three ditto when the liquor is poured into three separate vessels, ... 656
- 11, 12, 13.—Ditto ditto when the vessels are arranged, ... *ib.*
- 14, 15, 16.—Ditto ditto in the room where the liquor is being prepared, ... *ib.*
- 17.—A ditto when taking out the liquor, ... 657
- 18, 19, 20.—Three ditto when the liquor is stored, ... 658
- 21, 22, 23.—Three ditto, ... *ib.*
- 24 to 30.*—Seven ditto to be repeated over the stored liquor, ... *ib.*

SECTION II.

Addresses to the spirit.

- 1 to 5.—Mantras to be addressed to the spirit, ... 659, 662

SECTION III.

Homas or fire-sacrifices in connexion with the spirit.

- 1, 2.—Mantras for the offering of milk, ... 662
- 3.—The share of the As'wins to be eaten by the Addharyya, ... 663
- 4.—The share of Sarasvatí to be eaten by the Prati-prasthátri, ... 664
- 5.—The remainder of the sacrificial milk to be offered to the manes, ... *ib.*
- 6 to 15.—Ten mantras to be recited after the above, ... *ib.*

* The Viniyoga Sangraha quotes the initials of only twenty-nine mantras though it alludes to thirty, and the thirty occur in the text.

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
16, 17.—Two mantras to be recited by the Addharyya and the Prati-prasthátri respectively, ...	665
18.—The remainder of the spirit after sacrifice to be thrown on an Ant-hill, ...	666
19.—The Brahmá and the Yajamána to drink the remnant of the oblations, ...	<i>ib.</i>

SECTION IV.

Upahoma or subsidiary sacrifices in connexion with the above.

1 to 16.—Mantras to be repeated when offering oblations of animal soup in vessels of horns and hoofs to ensure the perfection of the future body of the institutor of the sacrifice, ...	668

SECTION V.

The Abhisheka or bathing-ceremony of the institutor of the sacrifice.

1.—Address to the bathing-chair of Udumbara wood, ...	677
2.—Ditto to the leather that is to be spread thereon, ...	<i>ib.</i>
3.—Mantra to be repeated when sitting upon the chair, ...	<i>ib.</i>
4.—Ditto to be repeated after sitting thereon, ...	678
5, 7.*—Ditto ditto when the priest seated facing the west, sprinkles water on the Yajamána seated facing the east, ...	678
8.—Ditto ditto while touching the hand of the Yajamána, ...	679
9, 11.—Ditto ditto when calling him, ...	<i>ib.</i>
12.—Ditto ditto while touching his head, mouth, hands, fingers, &c., ...	680
13.—Ditto to be repeated by the Yajamána when descending from the chair, ...	681
14.—Ditto to be repeated inaudibly after descending from the chair, ...	<i>ib.</i>
15, 16.—Ditto to be repeated by him in offering two oblations thereafter, ...	682
17.—Ditto ditto when touching the different parts of his own body, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

Bathing after the completion of the ceremony:

1, 5.—Mantras to be repeated by the Addharyya in offering the five fold oblations before the conclusional bath, ...	683
6.—Ditto ditto to be repeated preparatory to bathing, ...	685
7, 8.—Ditto ditto while bathing, ...	<i>ib.</i>

* Three according to the Viniyoga Sangraha, but the text and the commentary give only two mantras.

<i>No. of Mantras.</i>		<i>Page</i>
9.—Ditto ditto addressing the sun after the bath,	...	686
10.—Ditto ditto in throwing away the water,	...	<i>ib.</i>
11, 13.—Ditto ditto in offering three oblations with religious wood after the bath,	... ..	682
14, 15 —Ditto ditto in address to Agni,	...	687
16.—Ditto ditto in pouring out the last oblation,	...	<i>ib.</i>

SECTION VII.*

Eleven exhortations (Prayája Praisha) to be addressed by Mitra and Varuna to the Hotá.†

1, 11.—Mantras repeated by Mitra and Varuna in reply to the exhortation of the Addharyya beginning with the words <i>samidbhya preshya, &c.</i>	... ..	688 to	693

SECTION VIII.

Eleven addresses (Puro-ruk) in connexion with the above.

1, 11.—Mantras addressed to Indra as the regent of the quar- ters,	... ..	694,	698

SECTION IX.

Invocatory and Oblative Mantras for animal sacrifices to Indra.

1, 2.—Initial words of the invocatory and the oblative mantras for the offering of the Omentum,	... ..	699
3.—Ditto of the invocatory mantra for the offering of rice-cake,	...	700
4.—Oblative mantra for ditto,	... ..	<i>ib.</i>
5.—Invocatory mantra for the offering of clarified butter,	... ..	<i>ib.</i>
6.—Oblative ditto for ditto,	... ..	<i>ib.</i>

SECTION X.

Eleven exhortations (Praisha) in connexion with the Anuyájas or subsidiary oblations.

1, 11.—Mantras to be recited by Mitra and Varuna as exhorta- tions in the Anuyájas,	... ..	701,	707

* The first six Sections refer to the duties of the Addharyya, the rest to those of the Hotá.

† The Hotá probably repeats them, enacting the parts of Mitra and Varuna.

No. of Mantras. *Page*

SECTION XI.

Exhortations (Prayāja Praisha) with reference to the three animals to be sacrificed in the Kaukila Sautrāmani.

1, 13.—Mantras, &c., as above, ... 707, 715

SECTION XII.

Oblative mantras (Prayāja Yājyá) corresponding to Exhortations of the eleventh Section.

1, 12.—Oblative mantras as above, ... 717, 720

SECTION XIII.

Invocatory and Oblative Mantras for the offering of Omentum, rice-cake and clarified butter, each three times.

- 1.—Invocatory mantra for the first offering of the Omentum. (It serves as the oblation mantra of the third offering,) 721
- 2.—Oblative ditto for ditto. (It serves as the invocatory of the second offering,) ... .. *ib.*
- 3.—Oblative ditto for the second offering. (It serves as the invocatory of the third ditto,) ... .. *ib.*
- 4.—Invocatory mantra for the first offering of the rice-cake. (It is the oblation of the third ditto,) 722
- 5.—Oblative ditto ditto. (It is the invocatory of the second ditto,) ... .. *ib.*
- 6.—Oblative ditto for the second ditto. (It is the invocatory of the third ditto,) ... .. *ib.*
- 7.—Invocatory of the first offering of clarified butter (it is the oblation of the third,) 723
- 8.—Oblative ditto ditto. (It is the invocatory of the second ditto,) ... .. *ib.*
- 9.—Oblative ditto of the second ditto, (it is the invocatory of the third ditto,) 724

SECTION XIV.

Exhortations (Praisha) of Mitra and Varuṇa in relation to the Anuyājas.

1, 11.—Mantras addressed by (the Hotá in behalf of) Mitra and Varuṇa, in relation to the Anuyājas, ... 728

SECTION XV.

Exhortation to Sutravāka.

1.—Mantra addressed to Sutravāka, ... 729

*No. of Mantras.**Page*

SECTION XVI.

Mantras relating to offerings to the manes.

1, 10.—Initial words of ten mantras regarding the sacrifices to the manes described in the chapters on Rájasúya and the Cháturmásya rites, ...	732
11.—The second invocatory mantra in regard to the above, ...	<i>ib.</i>
13.—Ditto ditto that may be optionally used for the above, ...	733
13.—Oblative ditto for the above, ...	734
14, 15, 16.—Initial words of two invocatory and one oblativemantras that may be optionally substituted for the above, ...	<i>ib.</i>
17.—Invocatory mantra for the Sishtakrita offering, ...	<i>ib.</i>
18.—Oblative ditto for ditto, ...	735

SECTION XVII.

<i>Exhortations (Praisha) for the Prayája in animal sacrifices to Indra.</i>	
1, 11.—Eleven mantras to be addressed by (the Hotá in behalf of) Mitra and Varuṇa in the sacrifice to Indra ordained by the words <i>Indráya vayodhase Pashumálabhate</i> , 736,	740

SECTION XVIII.

Oblative mantras called Aprí.

1, 11.—Oblative mantras called <i>Aprí</i> of the Prayája sacrifice, ...	741

SECTION XIX.

Invocatory and oblativemantras for the sacrifice alluded to in Section XVII.

1.—Invocatory mantra for the offering of the Omentum, ...	744
2.—Oblative ditto for ditto, ...	<i>ib.</i>
3.—Invocatory ditto for the offering of the rice-cake, ...	745
4.—Oblative ditto for ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Invocatory for the offering of clarified butter, ...	<i>ib.</i>
6.—Oblative ditto for ditto, ...	<i>ib.</i>

SECTION XX.

Exhortations (Praisha) in connexion with the Anuyájas.

1, 11.—Mantras to be addressed by (the Hotá in behalf of) Mitra and Varuṇa in connexion with the Anuyájas, 746,	749

SEVENTH CHAPTER.

EPHEMERAL SACRIFICES OR SAVAS.*

SECTION I.

VRIHASPATI SAVA or the sacrifice for attaining the rank of Vrihaspati.

1.—A stoma appropriate in this sacrifice noticed,...	...	750
2.—A condition of Somayága pointed out, ...	...	ib.
3.—Rathantara hymns not required in the Vrihatsoma, ...	...	751
4.—The Hotá for this sacrifice described, ...	...	ib.
5.—Object of the sacrifice defined, ...	...	ib.
6.—Especial fee for the sacrifice, ...	...	ib.
7.—Another ditto, ...	...	752
8.—Sprinkling of sanctified fluid on the institutor of the rite or <i>abhisheka</i> after the completion of the sacrifice, ...	...	ib.
9.—The ingredient of the sprinkling (melted butter), ...	...	ib.

SECTION II.

VAIŚYA SAVA or the sacrifice for the attainment of nourishment or prosperity.

1, 7.—Mantras for offering seven oblations of butter, ...	...	753
8.—Object of limiting the number of the oblations, ...	...	755
9.—Animal most appropriate for the sacrifice (a white four-year old goat), ...	...	ib.
10.—Proper time for the sprinkling of sanctified fluid after the sacrifice, ...	...	ib.
11.—Seat most appropriate for the priest when sprinkling (a bull hide,) ...	...	ib.
12.—Fluid most appropriate for the sprinkling (curdled milk),	...	756

SECTION III.

BRÁHMAṆA SAVA or the sacrifice for the attainment of the glory of *Brahmá*.

1, 8.—Mantras for the offering of eight oblations of butter, ...	...	756
9.—Object of limiting the number of the oblations, ...	...	758
10.—Manipulation of the fluid for sprinkling, ...	...	ib.
11.—Seat most appropriate for the priest when sprinkling (hide of the black antelope), ...	...	ib.
12.—Fluid most appropriate for the sprinkling, (melted butter),	...	759

* A sacrifice lasting generally one day and deifying any one with an especial object, is called a *sava*. *Súyate is'varatvena abhisichyate esviti savdh ekáha vis eshá.*

*No. of Mantras.**Page*

SECTION IV.

SOMA SAVA or the sacrifice for the attainment of offspring.

1.—The animal to be sacrificed, (one that has become barren after first issue,)	759
2.—Mantra for sprinkling the sanctified fluid, ...	...
3.—Especial duty in connexion with this sacrifice, ...	760
4.—Mantra intended to be recited when sprinkling the sanctified fluid, ...	<i>ib.</i>

SECTION V.

PRITHI SAVA or the sacrifice for the attainment of Supremacy.

1.—Origin of the sacrifice, ...	761
2.—Mantra for the sprinkling of sanctified fluid, ...	<i>ib.</i>
3.—Especial duty in connexion with this sacrifice, ...	762
4.—Mantra proper to be recited when sprinkling, ...	<i>ib.</i>

SECTION VI.

GO SAVA or the sacrifice for the attainment of independence.

1.—The sacrifice explained, ...	763
2.—Praise of the sacrifice, ...	<i>ib.</i>
3.—Merit of knowing and performing it, ...	<i>ib.</i>
4.—Further ditto, ...	<i>ib.</i>
5.—Especial fee for its performance, ...	764
6.—Fluid fit for sprinkling, (fresh milk), ...	<i>ib.</i>
7.—Time and place of the sprinkling, ...	<i>ib.</i>
8.—The sprinkling ordained, ...	<i>ib.</i>
9.—Praise of the Brihat Sáma stotra, ...	<i>ib.</i>
10, 11.—Mantra for the sprinkling, ...	765

SECTION VII.

ODANA SAVA or the sacrifice for the attainment of profusion of aliment.

1, 4.—Mantras for four oblations of butter, ...	766
5, 8.—Mantras to be repeated when mixing butter, milk, sour milk and water, ...	767
9, 12.—Mantras for cooking clarified butter and powdered barley, ...	<i>ib.</i>
13, 15.—Ditto for sanctifying the same, ...	768
16, 18.—Ditto for sanctifying milk, ...	<i>ib.</i>
19, 21.—Ditto for sanctifying curdled milk, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
22, 24.—Ditto for sanctifying water, ...	769
25.—Mantra to be repeated when the institutor of the sacrifice eats the remnant of the sacrifice, ...	<i>ib.</i>
26.—Ditto ditto when putting on gold ornament, ...	<i>ib.</i>
27.—Ditto when sprinkling sanctified water, ...	770
28.—Ditto to purify the institutor of the sacrifice after the sprinkling, ...	<i>ib.</i>
29, 32.—Ditto to be repeated when the cooks receive the holy water, ...	<i>ib.</i>

SECTION VIII.

ODANA SAVA (*Continued.*) *Mantras to be repeated when ascending a car.*

1.—Mantras to be repeated when the Yajamána proceeds to ascend the car as it stands before the Ahavaniya fire, ...	772
2.—Ditto ditto when he is ascending, ...	<i>ib.</i>
3.—Initial words of the mantra to be repeated in touching the wheels, ...	<i>ib.</i>
4, 8.—Mantras to be repeated to sanctify the institutor, ...	<i>ib.</i>

SECTION IX.

ODANA SAVA (*Concluded.*) *Its origin and details.*

1.—Anecdote regarding the origin of the sacrifice, ...	775
2.—Grains to be used in this sacrifice, ...	<i>ib.</i>
3.—Object of the mantras for sanctifying the barley-cake, ...	<i>ib.</i>
4.—Object of giving gold to Brahmanas, ...	776
5.—Necessity of wearing gold on the ears, ...	<i>ib.</i>
6.—The propriety of eating the remnant of the sacrifice, ...	<i>ib.</i>
7, 8.—The Nakshatra most appropriate for this sacrifice, ...	<i>ib.</i>
9.—Merit of knowing the above, ...	777
10.—Substitute for bathing after the sacrifice—a bundle of dūr-vá grass, ...	<i>ib.</i>
11.—The number of stalks necessary to form the bundle, ...	778

SECTION X.

Rules for the Panchas'aradiya sacrifice.

1.—Anecdote regarding the origin of the sacrifice, ...	778
2.—Praise of the sacrifice, ...	779
3.—Merit of knowing it, ...	<i>ib.</i>
4.—Origin of its name, ...	<i>ib.</i>
5.—The limits of the stomas connected with it, ...	<i>ib.</i>

*No. of Mantras.**Page*

SECTION XI.

Animal meet for the sacrifice aforesaid.

1.—Sáma hymn to be repeated when commencing the sacrifice,	780
2.—Animals enumerated—17 bulls to be sacrificed in five days, three on each of the first four days, and five on the last day,	... .. <i>ib.</i>
3.—Merit of knowing and performing the sacrifice,	... 781
4, 7.—Merit of the sacrifice,	... .. <i>ib.</i>
8.—Ditto ditto, if performed for five years,	... 782
9.—Praise of the stomas connected with it,	... .. <i>ib.</i>

SECTION XII.

Addresses (Puroruks) in connexion with the Agnishṭut sacrifice, (kratu.)

1.—Address in connexion with an offering to Indra and Váyu,	783
2.—Ditto ditto to Mitra and Varuṇa,	 784
3.—Ditto ditto to As'vina,	... .. <i>ib.</i>
4.—Ditto ditto to S'ukra,	 785
5.—Ditto ditto to Manthi,	... .. <i>ib.</i>
6.—Ditto ditto to Agrayana,	 786
7.—Ditto ditto to Indra and Agni,	... .. <i>ib.</i>
8.—Ditto ditto to Visvedeváh,	 787
9, 11.—Ditto ditto to the ten Maruts,	... .. <i>ib.</i>
12.—Ditto ditto to Mahendra,	 789
13, 15.—Ditto ditto to Aditya,	... .. <i>ib.</i>
16.—Ditto ditto to Savitá,	 791

SECTION XIII.

Addresses (Puroruks) in connexion with the Indrastut sacrifice.

1, 2.—Address in connexion with an offering to Indra and Váyu,	792
3.—Ditto ditto to Mitra and Varuṇa,	 793
4.—Ditto ditto to As'vina,	... .. <i>ib.</i>
5.—Ditto ditto to S'ukra,	... .. <i>ib.</i>
6.—Ditto ditto to Manthi,	 794
7.—Ditto ditto to Agrayana,	... .. <i>ib.</i>
8.—Ditto ditto to Indra and Agni,	 795
9.—Ditto ditto to Visvedeváh,	... .. <i>ib.</i>
10, 12.—Ditto ditto to Aditya,	... .. <i>ib.</i>
13.—Ditto ditto to Savitá,	 797

No. of Mantras.

Page

SECTION XIV.

Aptoryáma rite by which animals intended for sacrifice, if lost, may be regained.

1.—Anecdote of Prajapati who first created animals. The animals sallied forth from his house and would not return to be sacrificed. He tried himself, and then through Indra, Agni and Visvedeváh, to bring them back, but failed; at last Vishnu obtained them, ...	798
2.—The ordination for the same, ...	799
3.—Derivation of the word Aptoryáma, ...	ib.
4.—Object of the rite, ...	800

SECTION XV.

Rules for emblematic coronation ceremony.

1 to 7.—Mantras to be repeated in offering seven oblations before bathing a king, ...	800
8.—Ditto for spreading a tiger skin with its face to the east, the hairs pointing to the north, ...	804
9.—Ditto to be repeated when the king sits thereon, ...	ib.
10 to 17.—Ditto for sprinkling over the king water in which <i>Dúrná</i> sprout has been steeped, ...	ib.
18 to 20.—Ditto for blessing him, ...	805

SECTION XVI.

Coronation ceremony (continued). Ceremony to be observed on first ascending a car, Rathárohana mantra.

(Vide ante, Section VIII.)

1.—Mantra to be recited when the car is brought before the sacrificial fire, ...	807
2.—Ditto when it is placed before it, ...	ib.
3.—Ditto to be repeated while touching (according to one interpretation) the two wheels and the two sides, or (according to another) the four wheels (only) of the car, ...	ib.
4.—Ditto to be addressed to the Purohita or household priest, ...	808
5.—Ditto ditto to the driver, Sárathí, ...	ib.
6.—Ditto ditto to the reins, ...	ib.
7 to 12.—Six ditto to the king, ...	809
13, 14.—Two to be recited by the king, ...	ib.
15, 16, 17.—Three to be addressed to the king, ...	ib.
18, 19.—Two to be addressed to the king as a blessing while he faces the sun, ...	ib.
20.—To be repeated by the king while observing his people around him, ...	811

*No. of Mantras.**Page*

SECTION XVII.

Coronation ceremony (Concluded.)

1, 2.—Mantras for offering oblations on the fire after the ceremonials of the preceding Section, ...	812
3.—A mantra to be repeated when, after the above, a couch of Udumbara wood is placed in the room and the king sits thereon, ...	814
4.—Ditto when the priest is shaving the king, ...	<i>ib.</i>
5.—Ditto when the hair is falling off the head, ...	<i>ib.</i>
6.—Ditto when the hair is collected and placed on a bundle of <i>dúrvá</i> grass, ...	815
7.—Ditto when the king is anointed with a mixture of milk and ghee, ...	<i>ib.</i>
8.—Ditto when that unguent is applied to the head, ...	816

SECTION XVIII.

Ephemeral or Vighana ceremony.

1.—Origin of the ceremony. The maruts having refused to pay tribute to Indra, the latter performed a ceremony in a single day to overcome their determination, hence is it called Ephemeral or <i>Vighana</i> ceremony, ...	817
2.—Advantage of performing the same, ...	<i>ib.</i>
3.—The party who should perform this ceremony. The king, when his subjects refuse to pay tribute and when Brahmans become vicious, should perform the ceremony, ...	<i>ib.</i>
4.—To begin the ceremony, the two <i>stomas</i> entitled <i>dvádas'a</i> , and then the two others called <i>chaturvins'a</i> , should be repeated, ...	818
5 6.—The advantage of knowing this ceremonial, ...	<i>ib.</i>
7.—The aforesaid two couplets to be recited in connexion with other <i>stomas</i> of odd numbers, such as 13, 15, 17, ...	819
8.—The advantage thereof, ...	<i>ib.</i>
9.—Their connexion with a particular Rîg hymn, ...	<i>ib.</i>
10.—In reciting them, they should be mixed with hymns of different meters, ...	820
11, 12.—The advantages thereof, ...	821

EIGHTH CHAPTER.

SACRIFICES WITH ESPECIAL PRAYERS (KÁMYA).

SECTION I.

Sacrifices of goats &c.

1.—Sacrifice of a white goat to Váyu for the attainment of wealth. Invocatory and oblativé mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter respectively, ...	823

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Sacrifice of a castrated goat to Prajapati for the attainment of dependants and cattle. Mantras as above, ...	825
3.—Sacrifice of a Traitā (three goats ?) to Soma and Pushan for the attainment of cattle. Mantras as above, ...	828
4.—Those who are affected by Varuṇa, (dropsy ?) should sacrifice to him a black goat with a white foot. Mantras as above, ...	830
5.—Those who wish to be rich in subjects and cattle, should sacrifice a barren sheep to Aditya. Mantras as above,...	831

SECTION II.

Sacrifices of sheep.

1.—Sacrifice to Aditya of a sheep. Invocatory and oblation mantras as above, ...	832
2.—Sacrifice of a black-necked sheep to Agni, by those who wish for divine glory (<i>Brahma-varchasa</i>). Mantras as above, ...	835
3.—Sacrifice of a <i>sanhitā</i> or pregnant sheep (?) to Indra. Mantras as above, ...	838
4.—Sacrifice of a white sheep to Vrihaspati. Mantras as above,	839
5.—Sacrifice of a sheep to Sarasvatī. Mantras as above, ...	841

SECTION III.

Sacrifices to Soma, Vishṇu, Indra, &c.

1.—Sacrifice of a black-necked sheep to Agni, and that of an ichneumon (or a cow according to the Bhāgavat Purāna) to Soma. Invocatory and oblation mantras as above, ...	842
2.—Sacrifice of a dwarf ox (?) to Vishṇu. Mantras as above, ...	844
3.—Sacrifice of a drooping-horned bull (?) with a blaze on the forehead to Indra the author of sacrifices. Mantras as above, ...	845
4.—The sacrifice of a thick legged cow (?) (<i>prishni sakti</i>) to Indra the regent of wind. Mantras as above, ...	847
5.—The sacrifice of a drooping-horned bull with a blaze on the forehead to Indra, the destroyer of Vṛitra. Mantras as above,...	850

SECTION IV.

On the sacrifice of animals to Indra, &c.

1.—The sacrifice of white-blazed drooping-horned cattle to Indra the destroyer of enemies. Invocatory and oblation mantras for the offering of omentum, rice-cake and clarified butter,...	853

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Sacrifice of the above to Indra, the wielder of the thunder-bolt. Initial words or entire mantras as above, ...	855
3.—Sacrifice, by one who has enemies, of a barren cow to Vishnu and Varuṇa. Mantras as above, ...	856
4.—Ditto of a cow to Dyávāprithivī. Mantras as above, ...	859
5.—Ditto, by one who wishes for subjects, of a cow that has lately miscarried, to Aushadhayah (medicaments personified.) Initial words of the several mantras for the same, ...	862

SECTION V.

On the sacrifices of animals to Indra and Agni.

1.—Initial words of the six mantras for the sacrifice to Indra and Agni of a bull that has been already sanctified at a marriage or other ceremony, ...	863
2.—Sacrifice of a polled ox to Brahmanaspati. Mantras as above, ...	<i>ib.</i>
3.—Sacrifice of a black or a lean cow (shyámá in the text without a noun) to Pushan. Initial words of, or entire, mantras as above, ...	867
4.—Sacrifice to the Maruts of a cow that has brought forth only once, ...	869
5.—Sacrifice to Indra of a brown ox (Aruṇa) for invigorating the faculties. Mantras as above, ...	872

SECTION VI.

On the sacrifices of animals meet for Savitá.

1.—Sacrifice to Savitá of a speckled or a piebald ox (?) Invocatory and oblativē mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, ...	875
2.—Sacrifice to Visvedevá of a Vahurupá (a chameleon ? or a many-colored cow ?) for profusion of aliments. Invocative and oblativē mantras as above, ...	879
3.—Sacrifice of a Dwirupá (a cow having two colours ?) to Mitra and Varuṇa. Mantras as above, ...	881
4.—Sacrifice to Rudra of a red cow (rohini.) Mantras as above, ...	884
5.—Initial words of six mantras used optionally instead of the last, ...	887

SECTION VII.

On the sacrifices of animals meet for Súrya (Sauryáḍipas'u.)

1.—Sacrifice to Súrya of a white barren cow or a white she elephant (basá) for the attainment of divine glory. Invocatory and oblativē mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, including two additional mantras for the last which may be used at option, ...	<i>ib.</i>

<i>No. of Mantras.</i>	<i>Page</i>
2.—Sacrifice of a mare* to Tvastrá. Mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, ...	892
3.—Ditto to Mitra of a white ox (?). Mantras as above, ...	894
4.—Ditto to the Aswinikumáras of a brown (red and black, dhumra) ox (?). Mantras as above, ...	896
5.—Sacrifice of a goat to Agni and Soma for the attainment of plenty of food. Mantras as above, ...	899

SECTION VIII.

On the sacrifices of animals that have miscarried. *

1.—The sacrifice, at a Sannayya ceremony, of a cow that has miscarried from taking the bull unseasonably. Mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, including mantras that may be optionally substituted for that prescribed for the offering of butter, ...	902
2.—Sacrifice to Váyu of a cow as above. Mantras or their initial words for the offering of omentum, rice-cake and butter, including mantras that may be optionally substituted for that prescribed for the offering of butter, ...	908
3.—Sacrifice to Sraddhá of a cow as above. Mantras for the offering of omentum, rice-cake and butter, ...	911
4.—Sacrifice to Brahmá of a bull. Mantras as above, ...	913
5.—Eight mantras for the upahoma or subsidiary oblation ordained by the canon <i>आजावा अयम्</i> , &c., ...	916

SECTION IX.

On the sacrifice of black and white animals, &c.

1.—Sacrifice to Súrya and Chandramas of animals born twins but one black and the other white. Mantras for the three-fold offering as above, ...	920
2.—Sacrifice to the Waters (Adbhyah) of a cow that has miscarried. Initial words of the six mantras as above, ...	923
3. Nine mantras for the offering of oblations of water in connexion with the above sacrifice, ...	923
4.—Sacrifice to Bhaga of an elephant (or cow ?) fit to conceive. Invocatory and oblativé mantras for the offering of omentum, rice-cake, and clarified butter, and a mantra that may be optionally substituted for the above in the offering of clarified butter, ...	932

* According to modern Sanskrit *badavá* is a mare, its masculine being *Asva*, not *badava*, but in the MSS. *badavam* is used. Probably it is due to an error of the copyist.

तैत्तिरीयब्राह्मणे

द्वितीयाष्टके

प्रथमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ।

हरिः ॐ ॥

अङ्गिरसोवै सचमासत । तेषां पृश्निर्धर्मधुगासीत् ।
सर्जीषेणाजीवत् । तेऽब्रुवन् । कस्मै नु सचमास्महे । ये
ऽस्याश्रोषधीर्न जनयामइति । ते दिवो वृष्टिमसृजन्त ।
यावन्तः स्तोकाश्चापद्यन्त । तावतीरोषधयोऽजायन्त ।
ताजाताः पितरौ विषेणालिम्पन् ॥ १ ॥

तासां जग्ध्वा रुष्यन्थेत् । तेऽब्रुवन् । कइदमित्यम-
करिति । वयं भागधेयमिच्छमाना इति पितरौऽब्रुवन् ।
किं वै भागधेयमिति । अग्निहोचएव नोऽप्यस्त्वित्यब्रु-
वन् । तेभ्यएतद्भागधेयं प्रायच्छन् । यद्भुत्वा निमार्ष्टि ।
ततोवै तश्रोषधीरस्वदयन् । यएवं वेद ॥ २ ॥

स्वदन्तेऽस्माश्रोषधयः । ते वत्समुपावासृजन् । इदं
नोऽब्धं प्रदापयेति । सोऽब्रवीद्वरं वृणौ । दश मा रा-

चीर्जातं न दोहन् । आसङ्गवं माचा सह चराणीति ।
 तस्माद्वत्सं जातं दश राचीर्न दुहन्ति । आसङ्गवं माचा
 सह चरति । वारं दृत्सं ह्यस्य । तस्माद्वत्सं सः सृष्टध-
 यं रुद्रो घातुकः ॥ अति हि सन्धान्धयति ॥ ३ ॥

अलिम्पन् वेद् घातुक एकञ्च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पुजापतिरग्निमसृजत । तं पुजाध्वमसृजन्त । तम-
 भागउवास्त । सोऽस्य पुजाभिरपाक्रामत् । तमवरु-
 त्समानोऽन्वैत् । तमवरुन्धन्नाशक्रोत् । स तपोऽतप्यत ।
 सोऽग्निवधारमत् । तापिवैस्वपुजापतिरिति । स ररा-
 टादुदृष्ट ॥ १ ॥

तदुत्तमभवत् । तस्माद्यस्य दक्षिणतः केशाउम्येष्टाः ।
 तां ओष्ठस्रक्ष्मी प्राजापत्येत्थाहुः । यद्दराटादुदृष्ट ।
 तस्माद्दराटे केशा न संमि । तद्ग्री आसृज्जात् । तद्व-
 चिकित्सत् । जुहवामी इ माहौषा इ मिति । तद्विचिकि-
 त्साय अर्चः । यद्व्यं विद्वान् विचिकित्सति ॥ २ ॥

वसीत्यएव चेतयते । तं वागभ्ययदज्जुहुधीति । सो
 अवीत् । अरुचमसोति । स्वैव ते वासित्यब्रवीत् । सोऽजु-

होस्वाहेति । तस्माद्वाकारस्य जन्म । यएवः स्वाहा-
कारस्य जन्म वेद । करोति स्वाहाकारेण वीथ्यं । यस्मैव
विदुषः स्वाहाकारेण जुहति ॥ ३ ॥

भोगायवास्य हुतं भवति । तस्याच्चाहुत्यै पुरुषमस्त-
जत । द्वितीयमजुहोत् । सोऽथ्वमस्तजत । तृतीयमजु-
होत् । स गामस्तजत । चतुर्थमजुहोत् । सोऽथिमस्तजत ।
पञ्चममजुहोत् । सोऽजामस्तजत ॥ ४ ॥

सोऽग्निरविभेत् । आहुतीभिर्वै तमाप्नोतीति । स यजा-
पतिं पुनः प्राञ्चिन्नत् । तं पूजापतिरब्रवीत् । आयस्वेति ।
सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभिजन्मिष्यदिति । तुभ्यमेवे-
दः ह्ययाताइत्यब्रवीत् । स एतद्भागधेयमभ्यजायत । य-
दग्निहोचं ॥ ५ ॥

तस्माद्ग्नियोचमुच्यते । तद्वृथमानमादित्योऽब्रवीत् ।
माहौषीः । उभयोर्वै जायेतदिति । सोऽग्निरब्रवीत् ।
कथं नो होष्यन्तीति । सायमेव तुभ्यं जुहवन् । प्रातर-
ह्नमित्त्वब्रवीत् । तस्माद्ग्नये सायः ह्ययते । सूर्याय
प्रातः ॥ ६ ॥

आग्नेवी वै रात्रिः । ऐन्द्रमहः । यदनुदिते सूर्ये प्रा-
तर्जुह्यात् । उभयमेवाग्नेयः स्वात् । उदिते सूर्ये प्रा-

तर्जुहोति । तद्यामये सायं हूयते । सूर्याय पातः ।
राशिं वाअनुपुजाः प्रजायन्ते । अह्ना प्रतितिष्ठन्ति ।
यत्सायं जुहोति ॥ ७ ॥

प्रैव तेन जायते । उदिते सूर्ये पातर्जुहोति । प्रत्येव
तेन तिष्ठति । पुजापतिरकामयत प्रजायेयेति । सएत-
दग्निहोचं मिथुनमपश्यत् । तदुदिते सूर्येजुहोत् । य-
जुषान्यत् । तूष्णीमन्यत् । ततोवै स प्राजायत । यस्यैवं
विदुषउदिते सूर्येऽग्निहोचं जुह्वति ॥ ८ ॥

प्रैव जायते । अथो यथा दिवा प्रजानन्तेति । ताह-
गेव तत् । अथो खल्वाहुः । यस्य वै द्वौ पुण्यौ गृहे वस-
तः । यस्तयोरन्यं राधयत्यन्यं न । उभौ वा वसताह-
च्छतीति । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति । तस्माद्-
ग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसी सम्पद्येते ॥ ९ ॥

उद्यन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तस्माद्भूम-
एवाग्नेर्दिवा ददृशे । यद्यमये सायं जुहुयात् । आ सूर्याय
वृच्छेत । यत् सूर्याय पातर्जुहुयात् । आमये वृच्छेत ।
देवताभ्यः समदं दध्यात् । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेत्येव सायं होतव्यं । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः
स्वाहेति पातः । तद्योभाभ्यां सायं हूयते ॥ १० ॥

उभाभ्यां प्रातः । न देवताभ्यः समदं दधाति । अग्निर्ज्योतिरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः । पूजाज्योतिरित्याह । पूजाएवास्मै प्रजनयति । सूर्य्योज्योतिरित्याह । पूजास्वेव प्रजातासु रेतोदधाति । ज्योतिरग्निः स्वाहेत्याह । पूजाएव प्रजाताअस्यां प्रतिष्ठापयति ॥ ११ ॥

तूष्णीमुत्तरामाहुतिं जुहोति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै । यदुदिते सूर्य्ये प्रातर्जुहुयात् । यथातिथये प्रद्रुताय शून्यायावसथायाहार्य्यं हरन्ति । तादृगेव तत् । काह ततस्तद्भवतीत्याहुः । यत्स न वेद । यस्मै तद्हरन्तीति । तस्माद्यदौषसं जुहोति । तदेव सम्पृति ॥ अथो यथा प्रार्थमौषसं परिवेवेष्टि । तादृगेव तत् ॥ १२ ॥

अमृष्ट विचिकित्सति जुह्वत्यजामस्तजतामिहोचः । सूर्य्याय प्रातर्जुहोति जुह्वति सम्पद्येते ह्ययते स्थापयति सम्पृति द्वे च ॥ अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

रुद्रोवाणः । यद्ग्निः । पत्नी स्थाली । यन्मध्येऽग्नेरधिअयेत् । रुद्राय पत्नीमपि दध्यात् । प्रमायुका स्यात् । उदोचोऽङ्गारान्निरुद्धाधिअयति । पत्नियै गापीषाय । अन्तान् करोति । तथा पत्न्यप्रमायका भवति ॥ १ ॥

घ॒म्मावा॒ण॒षो शान्तः । अ॒हर॒हः प्र॒ष्ट॒ज्यते । यद॒ग्नि॒
हो॒षं । प्र॒ति॒षि॒ञ्चेत्य॒शु॒काम॒स्य । शान्त॒मि॒व हि प॒श॒व्यं ।
न प्र॒ति॒षि॒ञ्चेद्ब्र॒ह्मव॒र्चस॒काम॒स्य । समि॒ह॒मि॒व हि ब्र॒ह्म॒
व॒र्चसं । अथो॒ खलु॑ । प॒ति॒षि॒च्यमे॒व । यत्प्र॒ति॒षि॒ञ्चति
॥ २ ॥

तत्प॒श॒व्यं । यज्जु॒होति॑ । तद्ब्र॒ह्मव॒र्चसि॑ । उ॒भय॑मे॒वा॒
कः । प्र॒च्युतं॑ वा॒एतद॒स्माँल्लो॒कात् । अ॒गतं॑ दे॒व॒स्यो॒कं । व॒
ञ्चु॒तः इ॒विर॑न॒भिघा॑रितं । अ॒भिद्यो॑तयति । अ॒भ्ये॒वैन॑
द्धारयति । अथो॒ दे॒व॒चै॒वन॑ङ्गमयति ॥ ३ ॥

प॒र्यग्नि॑करोति । रक्ष॑सा॒मप॑हत्यै । चिःप॒र्यग्नि॑करो॒
ति । व्या॒वृद्धि॑ य॒ज्ञः । अथो॒ मे॒ध॒त्वाय॑ । यत्पा॒चीन॑मु॒द्दा॒
सये॑त् । यज॑मानः शु॒चाप॑येत् । यद्दक्षि॒णा । पि॒तृ॒दे॒व॒
त्वः स्यात् । वत्प॒त्यक् ॥ ४ ॥

पत्नीः शु॒चाप॑येत् । उ॒दी॒चीन॑मु॒द्दा॒सयति॑ । एषा वै
दे॒वम॑नु॒ष्याणां॑ शान्ता दिक् । तामे॒वैन॑द॒नू॒द्दा॒सयति॑
शान्त्यै । कर्म॑ करोति । व॒ध्नस्य॑ सन्तत्यै । निष्ट॑पति । उ॒
पैव॑ तत् स्तृ॒षाति॑ । च॒तु॒रु॒क्षयति॑ । च॒तु॒ष्पादः॑ प॒शवः ॥ ५ ॥

य॒ज्ञूने॒वाव॑हन्धे । स॒र्वान् पू॒षी॒नु॒क्षयति॑ । स॒र्वे हि
पु॒ष्पारा॑द्वाः । अ॒नू॒च॒उ॒क्षयति॑ । पु॒जाया॑ अ॒नू॒धी॒न॒त्वाय॑ ।

अ॒नू॒द्ये॒वा॒स्य॑ पु॒त्रार्धु॑का भवति । सम्मृ॑शति॒ व्या॒हृत्यै॑ । ना-
हो॒ष्यन्नु॑पसादयेत् । यदहो॑ष्यन्नुपसादयेत् । यथा॒न्य-
स्मा॑उपनि॒धाय॑ ॥ ६ ॥

अ॒न्यस्मै॑ पु॒यच्छ॑ति । ता॒हगे॒व तत् । आ॒स्मै॑ वृ॒च्येत॑ ।
यदे॒व गा॑र्ह॒पत्ये॑ऽधि॒श्रय॑ति । तेन॒ गा॑र्ह॒पत्यं॑ ग्री॒षाति॑ ।
अ॒ग्नि॑र॒बिभे॑त् । आ॒हु॑तयो॒मात्ये॑ष्यन्तीति । स॒एता॑ः स-
मि॒धम॑पश्यत् । ता॒माध॑त्त । ततो॒वाअ॒ग्नावा॑हु॒तयो-
ऽद्वि॑यन्त ॥ ७ ॥

यदे॒नः॑ स॒मय॑च्छत् । तत्स॒मिधः॑ स॒मिध्वं॑ । स॒मिध-
मा॑दधाति । स॒मेवै॑नं व॒च्छति॑ । आ॒हु॑तीनां धृ॒त्वै । अ॒थो
अ॒ग्नि॑होच॒मेवे॑ध्वव॒त्करो॑ति । आ॒हु॑तीनां प्रति॒ष्ठित्यै॑ ।
बु॒ह्नावा॑दि॒नो वद॑न्ति । यदे॒काः॑ स॒मिध॑मा॒धाय॑ हे आ-
हु॒ती जु॑होति । अ॒थ क॑स्याः स॒मिधि॑ द्वि॒तीया॑माहु॒तिं
जु॑होतीति ॥ ८ ॥

व॒हे स॒मिधा॑वाद्दधात् । धा॒तृ॒च्चम॑स्मै जनयेत् ।
र॒काः स॒मिध॑मा॒धाय॑ । अ॒जु॒षा॒व्यामा॑हु॒तिं जु॑होति ।
उ॒मे ए॒व स॒मिध॑ती आ॒हु॑ती जुहोति । ना॒स्मै धा॒तृ॒च्यं ज-
न॑यति । आ॒दी॒तायां॑ जुहोति । स॒मिध॑मि॒व हि ब्र॑ह्म-
व॒र्षसं॑ । अ॒थो यथा॑स्ति॒थिं ज्योति॑ष्कृ॒त्वा परि॒वेवे॑ष्टि ।

तादृगेव तत् ॥ चतुर्ह्वयति । द्विर्जुहोति । तस्माद्द्विपा-
च्चतुष्पादमसि । अथो द्विपद्येव चतुष्पाद्ः प्रतिष्ठाप-
यति ॥ ६ ॥

भवति पृतिषिच्चति गमयति पृत्यक्पशवउपनि-
धायोद्वियन्तेति तच्चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

उत्तरावर्तो वै देवाश्चाहुतिमजुहवुः । अवाचीम-
सुराः । ततो देवा अभवन् । परासुराः । यं कामयेत
वसीयान्तस्यादिति । कनीयस्तस्य पूर्व्वं हृत्वा । उत्त-
रं भूयोजुहयात् । एषा वा उत्तरावत्याहुतिः । तां देवा-
अजुहवुः । ततस्तेऽभवन् ॥ १ ॥

यस्यैवं जुहति । भवत्येव । यं कामयेत पापीयान्तस्या-
दिति । भूयस्तस्य पूर्व्वं हृत्वा । उत्तरं कनीयो जुहु-
यात् । एषा वा अवाच्याहुतिः । तामसुरा अजुहवुः ।
ततस्ते पराभवन् । यस्यैवं जुहति । परैव भवति ॥ २ ॥

हृत्वापसादयत्यजामित्वाय । अथो व्याहृत्यै । गा-
ह्यपत्यं प्रतीक्षते । अनेनुध्यायिनमेवैनं करोति । अ-
ग्निहोचस्य वै स्याणुरस्ति । तं यश्च्छेत् । यश्चास्यु-

मृच्छेत् । एष वाअग्निहोचस्य स्थाणुः । यत्पूर्वाहुतिः ।
तां यदुत्तरयाभिजुहुयात् ॥ ३ ॥

यज्ञस्थाणुमृच्छेत् । अतिहायपूर्वामाहुतिं जुहोति ।
यज्ञस्थाणुमेव परिदृणक्ति । अथो धातृव्यमेवास्नाति-
क्रामति । अर्वाचीनः सायमुपमार्ष्टि । रेतएव तद्धा-
ति । ऊर्द्धं प्रातः । प्रजनयत्येव तत् । बृह्मवादिनोव-
दन्ति । चतुरस्रयति ॥ ४ ॥

द्विर्जुहोति । अयं द्वे आहुती भवतइति । अग्नौ
वैश्वानरइति ब्रूयात् । एष वाअग्निवैश्वानरः । यद्ब्रा-
ह्मणः । हुत्वा द्विः प्रास्नाति । अग्नावेव वैश्वानरे द्वे आ-
हुती जुहोति । द्विर्जुहोति । द्विर्निमार्ष्टि । द्विः प्रास्ना-
ति ॥ ५ ॥

षट् सम्पद्यन्ते । षष्ठाष्टतवः । अष्टतूनेव प्रीणाति । बृ-
ह्मवादिनोवदन्ति । किन्देवत्यमग्निहोचमिति । वैश्व-
देवमिति ब्रूयात् । यद्यजुषा जुहोति । तदैन्द्राग्रं । यत्
तूष्णीं । तत्राजापत्यं ॥ ६ ॥

यन्निमार्ष्टि । तदोषधीनां । यद्वितीयं । तत्पितृणां ।
यत्प्रास्नाति । तन्नर्भाणां । तस्मान्नर्भाअनश्नन्तो वर्धन्त ।

यदाचामति । तन्ननुष्याणा । उदङ्पथ्यादृत्याचा-
मति ॥ ७ ॥

आत्मनोगोपीषाय । निर्येमेक्ति शुर्धै । निष्टपति
स्वगाहृत्यै । उद्दिशति । सप्तर्षीनेव प्रीणाति । दक्षिणा
पथ्यावर्त्तते । स्वमेव वीर्यमनुपथ्यावर्त्तते । तस्माद्द-
क्षिणोर्ध्वं आत्मनो वीर्यवत्तरः । अर्षो आदित्यस्यैषादृता-
मनुपथ्यावर्त्तते । द्रुत्वोपसमिन्धे ॥ ८ ॥

ब्रह्मवर्चसस्य समिधै । न बर्धिरनुप्रहरेत् । अस-
स्थितो वाण्य यज्ञः । यदग्निहोत्रं । यदनुप्रहरेत् । यज्ञं
विच्छिन्द्यात् । तस्मान्नानुप्रहृत्यं । यज्ञस्य सन्तत्यै ।
अपोनिनयति । अवभृथस्यैव रूपमकः ॥ ९ ॥

अभवन् भवति जुहुयान्नयति मार्ष्टि द्विः प्राञ्जलि
प्राजापत्यमाचामतीन्धेऽकः ॥ अनु० ४ ॥

प इमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । अग्निहोत्रप्राञ्जलयज्ञाः ।
किंप्रायणमग्निहोत्रमिति । वत्सोवा अग्निहोत्रस्य प्राव-
णं । अग्निहोत्रं यज्ञानां । तस्य पृथिवी सद्ः । अन्तरि-
क्ष्णमाग्नीभ्रं । द्यौर्हविर्धानं । दिव्यान्नापः प्रोक्ष्णयः ।
ओषधयोवर्धिः ॥ १ ॥

बनस्पतयइध्मः । दिशः परिधयः । आदित्योयूपः ।
 यजमानः पशुः । समुद्रोऽवभृषः । संवत्सरः स्वगाकारः ।
 तस्मादाहिताग्नेः सर्वमेव बर्हिष्यन्द्त्तं भवति । यत्सायं
 जुहोति । रात्रिमेव तेन दक्षिण्यां कुरुते । यत्प्रातः
 ॥ २ ॥

अहरेव तेन दक्षिण्यं कुरुते । यत्ततोद्दाति ।
 सा दक्षिणा । यावन्तोवै देवाअहुतमादन् । ते परा-
 भवन् । तएतदग्निहोचं सर्वस्यैव समवदायाजुहवुः ।
 तस्मादाहुः । अग्निहोचं वै देवागृहाणां निष्कृतिमप-
 श्यन्निति । यत्सायं जुहोति । रात्रियाएव तद्भुताद्याय
 ॥ ३ ॥

यजमानस्यापराभावाय । यत्प्रातः । अहरेव तद्भु-
 ताद्याय । यजमानस्यापराभावाय । यत्ततोऽन्नाति । हु-
 तमेव तत् । इयोः पयसा जुहुयात् पशुकामस्य । एत-
 दाअग्निहोचं मिथुनं । यएवं वेद । प्र पूजया पशुभिर्मि-
 थुनैर्जायते ॥ ४ ॥

इमामेव पूर्व्या दुहे । अमृमुत्तरवा । अधिअ-
 त्योत्तरमानयति । योनावेव तद्रेतः सिञ्चति पूजने ।
 आश्वेन जुहुयात् तेजस्कामस्य । तेजोवाआश्वं । तेज-

स्थैव भवति । पयसा पशुकामस्य । एतद्वै पशूनां
रूपं । रूपेणैवास्मै पशूनवरुन्धे ॥ ५ ॥

पशुमानेव भवति । दध्नेन्द्रियकामस्य । इन्द्रियं वै
दधि । इन्द्रियाब्धैव भवति । यवाग्वा ग्रामकामस्य । ओष-
धो वै मनुष्याः । भागधेयेनैवास्मै सजातानवरुन्धे । ग्रा-
म्येध भवति । अयज्ञोवाएषः । योऽसामा ॥ ६ ॥

चतुररुन्धयति । चतुरक्षरं रथन्तरं । रथन्तरस्यैष
वर्षः । उपरीव हरति । अन्तरिक्षं वामदेव्यं । वामदे-
व्यस्यैष वर्षः । द्विर्जुहोति । द्यक्षरं बृहत् । बृहतएष
वर्षः । अग्निहोचमेव तत्सामं न्वत्करोति ॥ ७ ॥

योवाअग्निहोचस्योपसादोवेद । उपैनमुपसादो न-
मन्ति । विन्दत उपसत्तारं । उनीयापसादयति । पु-
थिवीमेव प्रीणाति । होष्यन्मुपसादयति । अन्तरिक्षमेव
प्रीणाति । इत्वोपसादयति । दिवमेव प्रीणाति । एता
वाअग्निहोचस्योपसादः ॥ ८ ॥

यएवं वेद । उपैनमुपसादो नमन्ति । विन्दत उपस-
त्तारं । योवाअग्निहोचस्याश्रावितं पृत्याश्रावितं हो-
त्तारं बुध्नाणं वषट्कारं वेद । तस्य त्वैव हुतं । पाणो
वाअग्निहोचस्याश्रावितं । अपानः पृत्याश्रावितं ।

मनोहोता । चक्षुर्ब्रह्मा । निर्मेषोवषट्कारः ॥ ९ ॥

यएवं वेद । तस्य त्वैव हुतं । सायं यावानश्च वै देवाः
प्रातर्यावाणश्चाग्निहोचिणो गृहमागच्छन्ति । तान् य-
न्न तर्पयेत् । पूजया पशुभिर्वितिष्ठेरन् । यत् तर्पयेत् ।
तृप्ताएनं पूजया पशुभिस्तर्पयेयुः । सजूर्देवैः सायं या-
वभिरिति सायं सम्मृशति । सजूर्देवैः प्रातर्यावभि-
रिति प्रातः । ये चैव देवाः सायं यावानो ये च प्रात-
र्यावाणः ॥ १० ॥

तानेवोभयास्तर्पयति । तएनं तृप्ताः पूजया पशु-
भिस्तर्पयन्ति । अरुणोहस्माहोपवेशिः । अग्निहोचए-
वाहं सायं प्रातर्वज्रं धातृव्येभ्यः प्रहरामि । तस्मान्म-
त्यापीयांसो धातृव्यादति । चतुरुन्नयति । द्विजु-
होति । समित् सप्तमी । सप्तपदा शकरी । शाकरो
वज्रः ॥ अग्निहोचएव तत्सायं प्रातर्वज्रं यजमानो धा-
तृव्याय प्रहरति । भवत्यात्मना । परास्य भ्रतृव्योभ-
वति ॥ ११ ॥

बर्हिः प्रातर्हुताद्याय आयते रुन्धेऽसामा करोत्येता
वाअग्निहोचस्योपसदोवषट्कारश्च प्रातर्यावाणोवज्र-
स्त्रीश्चि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयतात्मन्वन्मे जायेतेति । सौऽजुहोत् ।
तस्यात्मन्वद्जायत । अग्निर्वायुरादित्यः । तेऽजुवन् । पु-
जापतिरहौषीदात्मन्वन्मे जायेतेति । तस्य वयमजनि-
ष्महि । जायतां न आत्मन्वदिति तेऽजुहवुः । प्राणाना-
मग्निः । तनुवै वायुः ॥ १ ॥

चक्षुषश्चादित्यः । तेषां हुताद्जायत गौरैव । तस्य
पयसि व्यायच्छन्त । मम हुताद्जनि ममेति । ते पुजा-
पतिं पुन्नमायन् । सश्चादित्योऽग्निमब्रवीत् । यत्तरोमौ-
जयात् । तन्नौ सहासदिति । कस्यैकोऽहौषीदिति पु-
जापतिरब्रवीत् कस्यैकइति । प्राणानामहमित्यग्निः
॥ २ ॥

तनुवाश्चमित्यग्निं वायुः । चक्षुषोऽहमित्यादित्यः । य-
एव प्राणानामहौषीः । तस्य हुताद्जनीति । अग्नेर्हु-
ताद्जनीति । तदग्निहोचस्याग्निहोचत्वं । गौर्वाग्नि-
होचं । यएवं वेद् गौरग्निहोचमिति । प्राणापानाभ्या-
मेवाग्निः समर्धयति । अव्यर्धकः प्राणापानाभ्यां भवति
॥ ३ ॥

यएवं वेद् । तौ वायुरब्रवीत् । अग्नौ माभजतमिति ।

यदेव गाहपत्येऽधिश्रित्याहवनीयमभ्युद्रवन् । तेन त्वां
प्रीणातीत्यब्रूतां । तस्माद्यज्ञाहपत्येऽधिश्रित्याहवनीयम-
भ्युद्रवति । वायुमेव तेन प्रीणाति । पूजापतिर्देवताः
सृजमानः । अग्निमेव देवतानां प्रथममसृजत । सो-
ऽन्यदालम्भ्यमविष्वा ॥ ४ ॥

पूजापतिमभिपर्यावर्त्तत । स मृत्योरविभेत् । सो-
ऽमुमादित्यमात्मनो निरमिमीत । तं हृत्वा पराङ्मय-
र्यावर्त्तत । ततो वै स मृत्युमपाजयत् । अपमृत्युं जयति ।
यश्च वेद । तस्माद्यस्यैवं विदुषः । उतैकाहमृतं ह्यहं न ज-
ह्वति । हृतमेवास्य भवति ॥ असौ ह्यादित्योऽग्निहोषं ॥
तनुवै वायुरग्निर्भवत्यविष्वा भवत्येकश्च ॥ अनु० ६ ॥

षष्ठमोऽनुवाकः ।

रौद्रं गवि । वायव्यमुपसृष्टं । आश्विनं दुह्यमानं ।
सौम्यं दुग्धं । वारुणमधिश्रितं । वैश्वदेवाभिन्दवः । पौ-
ष्णमुदन्तं । सारस्वतं विष्यन्दमानं । मैत्रं शरः । धातु-
रुदासितं ॥ वृहस्पतेरुनीतं । सवितुः प्रक्रान्तं । द्यावा-
पृथिव्यश्च ह्रियमाणं । ऐन्द्राग्रमुपसन्नं । अग्नेः पूर्वाहु-
तिः । पूजापतेरुत्तरा । ऐन्द्रं हृतं ॥ १ ॥

उदासितं सप्त च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

दक्षिणतउपसृजति । पितृलोकमेव तेन जयति ।
प्राचीमावर्त्तयति । देवलोकमेव तेन जयति । उदीची-
मावृत्त्य दोग्धि । मनुष्यलोकमेव तेन जयति । पूव्वा
दुह्याज्येषस्य ज्यैष्ठिनेयस्य । योवागतः श्रीः स्यात् । अ-
परौ दुह्यात् कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य । योवा बूम-
षेत् ॥ १ ॥

न सम्मृशति । पापवस्य सस्यव्यावृत्त्यै । वायव्यं वा-
एतदुपसृष्टं । आश्विनं दुह्यमानं । मैत्रं दुग्धं । अर्यम्ह-
उद्वास्यमानं । त्वाष्ट्रमुन्नीयमानं । वृहस्पतेरुन्नीतं । स-
वितुः प्रक्रान्तं । द्यावापृथिव्यः द्वियमाणं ॥ २ ॥

रेन्द्रामुपसादितं । सर्वाभ्योवाएष देवताभ्योजु-
होति । योऽग्निहोत्रं जुहोति । यथा खलु वै धेनुं तीर्थे
तर्पयति । एवमग्निहोत्री यजमानं तर्पयति । तृप्यति
पृजया पशुभिः । प्र सुवर्गं लोकं जानाति । पश्यति पृथं ।
पश्यति पौत्रं । प्र पृजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ यस्यैवं-
विदुषोऽग्निहोत्रं जुहोति । यउ चैनदेवं वेद ॥ ३ ॥

बुभूषेद्वियमाणं जायते द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

चयोवै प्रैथ्यमेधाश्रासन् । तेषां चिरेकोऽग्निहोचम-
जुहोत् । द्विरेकः । सप्तदेकः । तेषां यस्त्रिरजुहोत् । स
अचाजुहोत् । योद्धिः । स यजषा । यः सप्तत् । स
तूष्णीं ॥ १ ॥

यश्च यजुषाजुहोद्यश्च तूष्णीं । तावुभावाभ्रुतां । त-
स्माद्यजुषाहुतिः पूर्वा होतव्या । तूष्णीमुत्तरा । उभे-
एव द्वेअवरुन्धे । अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं
जुहोति । रेतएव तद्दधाति । सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति प्रातः । रेतएव हितं प्रजमयति । रेतोवाएत-
स्य हितं न प्रजायते ॥ २ ॥

यस्याग्निहोचमहुतः सूर्योऽभ्युदेति । यद्यन्ते स्यात् ।
उन्नीय प्राङ्मुदाद्रवेत् । सउपसाद्यातमितोरासीत् ।
स यदा ताम्येत् । अथ भूः स्वाहेति जुहुयात् । पुजाप-
तेव भूतः । तमेवोपासरत् । सएवैनं ततउन्नयति । ना-
र्त्तिमाच्छति यजमानः ॥ ३ ॥

तूष्णीं जायते यजमानः ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

यद्गग्निमुद्धरति । वसवस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन्धस्य तथा-

विधे जुह्वति । वसुधेवास्याग्निहोचः हुतं भवति । नि-
हितोयूपोयच्छते । रुद्रास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथा-
विधे जुह्वति । रुद्रेषेवास्याग्निहोचः हुतं भवति । पृथ-
ममिधमर्चिरालभते । आदित्यास्तर्ह्यग्निः ॥ १ ॥

तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । आदित्येषेवास्या-
ग्निहोचः हुतं भवति । सर्व्वेव सर्व्वशद्भ्यश्चादीप्तो
भवति । विश्वेदेवास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे
जुह्वति । विश्वेषेवास्य देवेष्वग्निहोचः हुतं भवति । नि-
तरामर्चिरुपावैति लोहिनीकेव भवति । इन्द्रस्तर्ह्यग्निः ।
तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । इन्द्रेवास्याग्निहोचः
हुतं भवति ॥ २ ॥

अङ्गाराभवन्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योर्चिरुदेति । पूजाप-
तिस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । पूजाप-
तावेवास्याग्निहोचः हुतं भवति । शरोऽङ्गारा अथूहन्ते ।
ब्रह्म तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुह्वति । ब्रह्मन्ने-
वास्याग्निहोचः हुतं भवति । वसुषु रुद्रेष्वेवादित्येषु वि-
श्वेषु देवेषु ॥ इन्द्रे पूजापतौ ब्रह्मन् । अपरिवर्गमेवा-
स्यैतासु देवतासु हुतं भवति । यस्यैवं विदुषोऽग्निहोचं
जुह्वति । यउचैनदेवं वेद ॥ ३ ॥

आदित्यास्तर्द्धमिरिन्द्रवास्यामिहोचः हुतं भव-
ति देवेषु चत्वारि च ॥

यद्भिं निहितः प्रथमः सर्व्वेव नितरामङ्गाराः
शरोऽङ्गारावसुषु सप्त ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

चतुतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं परिषिञ्च-
ति । सत्यं त्वत्तन परिषिञ्चामीति प्रातः । अग्निर्वा-
चतुतं । असावादित्यः सत्यं । अग्निमेव तदादित्येन सायं
परिषिञ्चति । अग्निनादित्यं प्रातः सः । यावद्दहोरात्रे
भवतः । तावद्दस्य लोकस्य । नात्तिर्न रिष्टिः । नान्तो-
नपर्य्यन्तोऽस्ति ॥ यस्यैवंविदुषोऽग्निहोत्रं जुहति । यउच्चै-
नदेवं वेद ॥ १ ॥

अस्ति द्वे च ॥ अनु० ११ ॥

अङ्गिरसः पूजापतिरग्निः रुद्रउत्तरावती ब्रह्मवादि-
नोऽग्निहोत्रप्रायणा यज्ञाः पूजापतिरकामयतात्मन्वद्रौद्रं
गवि दक्षिणतस्त्रयोवै यद्भिमतं त्वा सत्येनैकादश ॥ ११ ॥

अङ्गिरसः प्रैव तेन पशूनेव यन्निमार्ष्टि योवाअग्नि-
होचस्योपसदोदक्षिणतः षष्टिः ॥ ६० ॥ हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयाष्टकस्य प्रथमाध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

तैत्तिरीयब्राह्मणे

द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयत पुजाः सृजेयेति । स एतं दशहो-
तारमपश्यत् । तं मनसानुदृत्य दर्भस्तम्बे जुहोत् । ततो
वै स पुजां सृजत । तां सृष्ट्वा सृष्ट्वा अपाकामम् । ता
ग्रहेणागृह्णात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । यः कामयेत प्रजाये-
येति । स दशहोतारं मनसानुदृत्य दर्भस्तम्बे जुह्यात् ।
पुजापतिर्वै दशहोता ॥ १ ॥

पुजापतिरेव भूत्वा प्रजायते । मनसा जुहोति । म-
न इव हि पुजापतिः । पुजापतेराथै । पूर्यया जुहोति ।
पूर्य इव हि पुजापतिः । पुजापतेराथै । न्यूनया जुहो-
ति । न्यूनाद्धि पुजापतिः पुजां सृजत । पुजानां
सृष्ट्वै ॥ २ ॥

दर्भस्तम्बे जुहोति । एतस्माद्देवोनेः पुजापतिः पुजा-
ं सृजत । यस्माद्देवोनेः पुजापतिः पुजां सृजत ।
तस्माद्देवोनेः प्रजायते । ब्राह्मणोदक्षिणतउपास्ते ।
ब्राह्मणोवै पुजानामुपद्रष्टा । उपद्रष्टुमत्येव प्रजायते ।

ग्रहोभवति । पूजानां सृष्टानां धृत्यै । यं ब्राह्मणं विद्यां
विद्वांसं यशो नर्च्छेत् ॥ ३ ॥

सोऽरथ्यं परेत्य । दर्भस्तम्बमुद्भवत्यथ । ब्राह्मणं दक्षि-
णतोनिषाद्यं । चतुर्होतृन् व्याचक्षीत । एतद्देवै देवानां
परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । तदेव प्रकाशज्ञम-
यति । तदेनं प्रकाशं गतं । प्रकाशं पूजानां गमयति ।
दर्भस्तम्बमुद्भवत्यथ व्याचष्टे ॥ ४ ॥

अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्निवत्येव व्याचष्टे । ब्राह्म-
णोदक्षिणतउपास्ते । ब्राह्मणो वै पूजानामुपद्रष्टा । उ-
पद्रष्टुमत्येवैनं यश्चक्षति । ईश्वरं तं यशोर्त्तोरित्याहुः ।
यस्यां ते व्याचष्टइति । वरस्तस्मै देयः । यदेवैनं तत्रो-
परमति । तदेवावरुन्धे ॥ ५ ॥

अग्निमादधानोदशहोचारखिमवदध्यात् । प्रजा
तमेवैनमाधत्ते । तेनैवोद्रुत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । प्रजा
तमेवैनञ्जुहोति । इविनिर्वपस्यं दशहोतारं व्याचक्षीत ।
प्रजातमेवैनं निर्वपति । सामिधेनीरेनुवक्ष्यं दशहो-
तारं व्याचक्षीत । सामिधेनीरेव सृष्टारभ्य प्रतनुते ।
अथो यज्ञो वै दशहोता । यज्ञमेव तनुते ॥ ६ ॥

अभिचरं दशहोतारं जुहुयात् । नव वै पुरुषे प्राणाः ।

नाभिर्दशमी । स पाणमेवैनमभिचरति । एतावद्द्वै पु-
 रुषस्य स्वम् । यावत्पाणाः । यावद्देवास्यास्ति । तदभिच-
 रति । स्वस्तद्वरिणे जुहोति प्रदूरे वा । एतद्वाअस्यै नि-
 च्छतिगृहीतम् ॥ निच्छतिगृहीतएवैनं निच्छत्या ग्राहयति ।
 यद्वाचः क्रूरं । तेन वषट्करोति । वाचएवैनं क्रूरेण
 प्रष्टश्चति । ताजगार्त्तिमाच्छति ॥ ७ ॥

दशहोता सृष्ट्याच्छेद्याच्छेदो रन्ध्रएव तनुते नि-
 च्छतिगृहीतं पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत दर्शपूर्वमासौ सृजेयेति । सएतं
 चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनसानुदृत्याहवनीयेऽजु-
 होत् । ततोवै स दर्शपूर्वमासावसृजत । तावस्मात्सृष्टा-
 वपाकामतां । तौ ग्रहेणायत्नात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । द-
 र्शपूर्वमासावास्त्रभमानः । चतुर्होतारं मनसानुदृत्या-
 हवनीये जुहुयात् । दर्शपूर्वमासावेव सृष्टारभ्य प्रत-
 नते ॥ १ ॥

ग्रहोभवति । दर्शपूर्वमासयोः सृष्टयोर्दृष्ट्यै । सोऽका-
 मयत चातुर्मास्यानि सृजेयेति । सएतं पञ्चहोतारम-

पश्यत् । तं मनसानुदृत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततोवै स चातुर्मास्यान्यसृजत । तान्यस्मात् सृष्टान्यपाक्रामन् । तानि ग्रहेणायुह्यात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । चातुर्मास्यान्यालभमानः ॥ २ ॥

पञ्चहोतारं मनसानुदृत्याहवनीये जुहुयात् । चातुर्मास्यान्येव सृष्टारभ्य प्रतनुते । ग्रहो भवति । चातुर्मास्यानां सृष्टानां धृत्यै । सौऽकामयत पशुबन्धं सृजेयेति । स एतं षड्ढोतारमपश्यत् । तं मनसानुदृत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततोवै स पशुबन्धमसृजत । सौऽस्मात् सृष्टोऽपाक्रामत् । तं ग्रहेणायुह्यात् ॥ ३ ॥

तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः । षड्ढोतारं मनसानुदृत्याहवनीये जुहुयात् । पशुबन्धमेव सृष्टारभ्य प्रतनुते । ग्रहो भवति । पशुबन्धस्य सृष्टस्य धृत्यै । सौऽकामयत सौम्यमध्वरं सृजेयेति । स एतं सप्तहोतारमपश्यत् । तं मनसानुदृत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततोवै स सौम्यमध्वरमसृजत ॥ ४ ॥

सौऽस्मात्सृष्टोऽपाक्रामत् । तं ग्रहेणायुह्यात् । तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं । दीक्षिष्यमाणः । सप्तहोतारं मनसानुदृत्याहवनीये जुहुयात् । सौम्यमेवाध्वरं सृष्टारभ्य प्रत-

नुते । ग्रहो भवति । सौम्यस्याध्वरस्य सृष्टस्य धृत्यै । दे-
वेभ्यो वै यज्ञो न प्राभवत् । तमेतावच्छः समभरन्
॥ ५ ॥

यत्सम्भाराः । ततो वै तेभ्यो यज्ञः प्राभवत् । यत्स-
म्भारा भवन्ति । यज्ञस्य प्रभृत्यै । आतित्थ्यमासाद्य व्या-
चष्टे । यज्ञमुखं वा आतित्थ्यं । मुखत एव यज्ञः सम्भृत्य-
प्रतनुते । अयज्ञो वा एषः । योऽपत्नीकः । न पूजाः प्रजा-
येरन् ॥ पत्नीर्याचष्टे । यज्ञमेवाकः । पूजानां पूजनना-
य । उपसत्सु व्याचष्टे । एतद्वै पत्नीनामायतनं । स्व-
वैना आयतनेव कल्पयति ॥ ६ ॥

तनुत आलभमानोऽयुक्त्वा दसृजताभरन् प्रजायेर-
न् षट् च ॥ अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत् ।
स चिद्वत्स्तोममसृजत् । तं पञ्चदशस्तोमो मध्यत उ-
दत्तत् । तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाभवतां । पूर्वपक्षं
देवा अन्वसृज्यन्त । अपरपक्षमन्वसुराः । ततो देवा अ-
भवन् । परासुराः । यक्कामयेत् वसीयान्त्स्यादिति
॥ १ ॥

तं पूर्वपक्षे याजयेत् । बसीयानेव भवति । यज्ञाम-
येत पापीयान्त्स्यादिति । तमपरपक्षे याजयेत् । पापी-
यानेव भवति । तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षात् काक्यत-
रः । पूजापतिर्वै दशहोता । चतुर्होता पञ्चहोता । षड-
होता सप्तहोता । अतवः संवत्सरः ॥ २ ॥

पूजाः यज्ञवद्भ्यो लोकाः । य एवं पूजापतिं बहोर्ध-
यासं वेद । बहोरेव भूयान् भवति । पूजापतिर्देवासु-
रानसृजत । स इन्द्रमपि नासृजत । तन्देवाश्चक्रुवन् ।
इन्द्रं नो जनयेति । सोऽब्रवीत् । यथाहं युष्मास्तपसा
सृष्टिः । एवमिन्द्रं जनयध्वमिति ॥ ३ ॥

ते तपोऽतप्यन्त । तत्रात्प्रदिन्द्रमपश्यन् । तमब्रुवन् ।
जायस्विति । सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभिजनिष्यदिति ।
अतून्संवत्सरं । पूजाः पशून् । इमां लोकानित्यब्रुवन् ।
तवै माहुत्या प्रजनयतेत्यब्रवीत् ॥ ४ ॥

तं चतुर्होत्रा प्राजनयन् । यः कामयेत वीरोमत्रा-
जायेतेति । स चतुर्होतारं जुहुयात् । पूजापतिर्वै चतु-
र्होता । पूजापतिरेव भूत्वा प्रजायते । प्रजनदिन्द्रमि-
न्द्रियाय स्वाहेति ग्रहेषु जुहोति । आस्य वीरोजायते ।
वीरः हि देवास्तयाहुत्या प्राजनयन् । आदित्याश्वा-

ऋरसश्च सुवर्गे लोकोऽस्यर्धन्त । वयं पूर्वे सुवर्गे लोक-
मियाम वयं पूर्वे इति ॥ ५ ॥

तत्रादित्यात्तं पञ्चहोतारमपश्यन् । तं पुरा प्रात-
रनुवाकादाग्नीध्रे जुहुवुः । ततो वै ते पूर्वे सुवर्गे लोक-
मायन् । यः सुवर्गकामः स्यात् । स पञ्चहोतारं पुरा
प्रातरनुवाकादाग्नीध्रे जुहुयात् । संवत्सरो वै पञ्चहोता ।
संवत्सरः सुवर्गलोकः । संवत्सर एवर्तुषु प्रतिष्ठाय ।
सुवर्गे लोकमेति । तेऽब्रुवन्ऋरसत्रादित्यान् ॥ ६ ॥

ऋ स्य । ऋ वस्सङ्गो हव्यं वक्ष्याम इति । छन्दःस्वित्यब्रुन् ।
गायत्रियां चिष्टुभि जगत्यामिति । तस्माच्छन्दःसु सङ्ग-
त्रादित्येभ्यः । आग्नीरसीः पूजा हव्यं वहन्ति । वहन्त्य-
स्मै पूजाबलिं । ऐनमप्रतिस्थातं गच्छति । य एवं वेद ।
द्वादश मासाः पञ्चर्तवः ॥ चय इमे लोकाः । असावादि-
त्येकविंशः । एतस्मिन् वा एष अत्रतः । एतस्मिन् प्रति-
ष्ठितः । य एवमेतं अत्रतं प्रतिष्ठितं वेद । प्रत्येव तिष्ठति
॥ ७ ॥

स्यादिति संवत्सरोऽनयध्वमितीत्यब्रवीत् पूर्व इ-
त्यादित्यामृतवः षट् च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स एतं दशहोतार-
मपश्यत् । तेन दशधात्मानं विधाय । दशहोचातप्यत ।
तस्य चित्तिः सुगासीत् । चित्तमाज्यं । तस्यैतावत्येव वा-
गासीत् । एतावान् यज्ञकृतुः । स चतुर्होतारमसृजत ।
सोऽनन्दत् ॥ १ ॥

असृष्टि वाद्ममिति । तस्य सोमो हविरासीत् । स
चतुर्होचातप्यत । सोऽताम्यत् । स भूरिति व्याहरत् ।
स भूमिमसृजत । अग्निहोचं दर्शपूर्वमासौ यजूषि । स
द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुवइति व्याहरत् ॥ २ ॥

सोऽन्तरिक्षमसृजत । चातुर्मास्थानि सामानि । स
तृतीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याहरत् ।
स दिवमसृजत । अग्निष्टोममुक्थ्यमतिराचमृषः । एता-
वै व्याहृतयद्दमे लोकाः । इमान् खलु वै लोकाननु-
पुजाः पशवच्छन्दांसि प्राजायन्त । यएवमेताः पुजा-
पतेः प्रथमाव्याहृतीः प्रजातावेद ॥ ३ ॥

प्र पुजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते । स पञ्चहोतारम-
सृजत । स हविर्नाविन्दत । तस्मै सोमः स्तनुवं प्रायच्छ-
त् । एतत्तै हविरिति । स पञ्चहोचातप्यत । सोऽताम्य-

त् । स पुत्र्यङ्गबाधत । सोऽसुरानसृजत । तदस्याप्रिय-
मासीत् ॥ ४ ॥

तदुर्वर्षस्य हिरण्यमभवत् । तदुर्वर्षस्य हिरण्यस्य ज-
न्म । स द्वितीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स प्राङ् त्वाध-
त् । स देवानसृजत । तदस्य प्रियमासीत् । तत्सुवर्षस्य
हिरण्यमभवत् । तत्सुवर्षस्य हिरण्यस्य जन्म । यएव
सुवर्षस्य हिरण्यस्य जन्म वेद ॥ ५ ॥

सुवर्षात्प्राना भवति । दुर्वर्षोऽस्य धातृव्यः । तस्मा-
त्सुवर्षस्य हिरण्यं धार्यं । सुवर्षएव भवति । रनं पियं
गच्छति नाप्रियं । स सप्तहोतारमसृजत । स सप्तहो-
चैव सुवर्गं लोकमेत । चिखवेन स्तोमैर्नैभ्यो लोकेभ्यो
ऽसुरान् प्राशुदत । चयस्त्रिंशेन प्रत्यतिष्ठत् । एकविं-
शेन रुचमधत् ॥ ६ ॥

सप्तदशेन प्राजायत । यएवं विद्वान्स्तोमैर्न यजते ।
सप्तहोचैव सुवर्गं लोकमेति । चिखवेन स्तोमैर्नैभ्यो लो-
केभ्यो धातृव्यान् प्राशुदते । चयस्त्रिंशेन प्रतितिष्ठति ।
एकविंशेन रुचमधत्ते । सप्तदशेन प्राजायते । तस्मात्
सप्तदशः स्तोमो न निहृत्यः । पूजापतिर्व सप्तदशः । पू-
जापतिमेव मध्यतोषते प्रजातै ॥ ७ ॥

अनन्दद्भुवइति व्याहरद्देदासीद्देदाधत्त प्रजात्वै ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमाऽनुवाकः ।

देवावै वहस्त्रमयाजयन् । स यस्वै यस्वै देवतायै दक्षिणामनयत् । ताम्बोनीनात् । तेऽजुवन् । व्याहृत्य प्रतिगृह्णाम । तथा नो दक्षिणा न ज्ञेयतीति । ते व्याहृत्य प्रत्यगृह्णन् । ततोवै तां दक्षिणां नाबोनीनात् । यएवंविदान् व्याहृत्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैनं दक्षिणा बोनीनाति ॥ १ ॥

राजा त्वा वहस्त्रो नयतु देवि दक्षिणोऽग्नेये हिरण्यमित्याह । आग्नेयं वै हिरण्यं । स्वयैवैनद्देवतया प्रतिगृह्णाति । सोमाय वासइत्याह । सौम्यं वै वासः । स्वयैवैनद्देवतया प्रतिगृह्णाति । रुद्राय गामित्याह । रौद्री वै गौः । स्वयैवैमान्देवतया प्रतिगृह्णाति । वह्णायाश्चमित्याह ॥ २ ॥

वारुणोवाश्रयः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । यजापतये पुरुषमित्याह । यजापत्योवै पुरुषः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । मनवे तल्पमित्याह । मानवोवै तल्पः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । उता-

नायाङ्गीरसायानइत्याह । अयं वाउत्तानआङ्गीरसः
॥ ३ ॥

अनयैवैनम्प्रतिगृह्णाति । वैश्वानर्यर्षी रथं प्रतिगृह्णाति । वैश्वानरोवै देवतया रथः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । तेनामृतत्वमपश्यामित्याह । अमृतमेवात्मन्धत्ते । वयोदाषइत्याह । वयएवैनं कृत्वा । सुवर्गं लोकं गमयति । मयोमद्यमस्तु प्रतिग्रहीषइत्याह
॥ ४ ॥

यद्वै शिवं । तन्नयः । आत्मनएवैषा परोत्तिः । कइदं कस्माअदादित्याह । पूजापतिर्वै कः । स पूजापतये ददाति । कामः कामायेत्याह । कामेन हि ददाति । कामेन प्रतिगृह्णाति । कामोदाता कामः प्रतिग्रहीतेत्याह ॥ ५ ॥

कामोहि दाता । कामः प्रतिग्रहीता । कामश्च समुद्रमाविशेत्याह । समुद्रइव हि कामः । नैव हि कामस्यान्तोऽस्ति । न समुद्रस्य । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामीत्याह । येन कामेन प्रतिगृह्णाति । सएवैनममुषिँल्लोकं कामआगच्छति । कामैतत्तएषा ते कामं दक्षिणेत्याह ॥ कामएव तद्यजमानोऽमुषिँल्लोके दक्षिणामिच्छति । न

प्रतिपृहीतरि । य एवं विद्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अनृणामेवैनां प्रतिपृह्णाति ॥ ६ ॥

स्त्रीनात्यश्वमित्याहाङ्गीरसः प्रतिग्रहीचइत्याह प्रतिग्रहीतेत्याह दक्षिणेत्याह चत्वारि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽगुवाकः ।

अन्तोवाएष यज्ञस्य । यहश्ममहः । दशमेऽहन्त्सर्परात्रियाच्छग्भिः स्तुवन्ति । यज्ञस्यैवान्तङ्गत्वा । अन्नाद्यमवरुन्धते । तिस्तृभिः स्तुवन्ति । चयइमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्योऽन्नाद्यमवरुन्धते । पृश्निवतीर्भवन्ति । अन्नं वै पृश्नि ॥ १ ॥

अन्नमेवावरुन्धते । मनसा प्रस्तौति । मनसोऽजायति । मनसा प्रतिहरति । मनइव हि पूजापतिः । पूजापतेरास्यै । देवावै सर्पाः । तेषामियश् राश्री । यत्सर्परात्रियाच्छग्भिः स्तुवन्ति । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति ॥ २ ॥

चतुर्होतृन् होता व्याचष्टे । स्तुतमनुशंसति शान्त्यै । अन्तोवाएष यज्ञस्य । यहश्ममहः । एतत् खलु वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । दशमेऽहश्चतुर्होतृन् व्याचष्टे । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । परमं देवानां गुह्यं ब्रह्मावरुन्धे । तदेव प्रकाशं गमयति ॥ ३ ॥

तदेनं प्रकाशं गतं । पृकाशं पृजानी गमयति । वाचं
यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै । यजमानदेवत्यं वाअहः । भ्रा-
तृव्यदेवत्या राशिः । अह्ना राशिं ध्यायेत् । भ्रातृव्यस्यैव
तस्योक्तं वृद्धे । यद्दिवा वाचं विसृजेत् । अहर्भ्रातृव्या-
योच्छिषेत् ॥ यन्नक्तं विसृजेत् । राशिं भ्रातृव्यायो-
च्छिषेत् । अधिवृहसूर्य्ये वाचं विसृजति । एतावन्त-
मेवासौ लोकमुच्छिषति । यावदादित्योऽस्तमेति ॥ ४ ॥
पृश्नि तिष्ठन्ति गमयति शिषेत्पञ्च च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

पृजापतिः पृजाअसृजत । ताः सृष्टाः समष्क्रियन् ।
तारूपेणानुप्राविशन् । तस्मादाहुः । रूपं वै पृजापति-
रिति । ता नाम्नानुप्राविशन् । तस्मादाहुः । नाम वै पृ-
जापतिरिति । तस्मादर्थामिषी सङ्गत्य । नाम्न चैभ-
वन्ते ॥ १ ॥

मिचमेव भवतः । पृजापतिर्देवासुरानसृजत । स
इन्द्रमपि नासृजत । तन्देवाअब्रुवन् । इन्द्रं नोअनये-
ति । सआत्मन्निन्द्रमपश्यत् । तमसृजत । तं चिष्टुर्बोध्यं
भूत्वानुप्राविशत् । तस्य वज्रः पञ्चदशोहस्तप्रापद्यत् ।
तेनोद्व्यासुरानभ्यभवत् ॥ २ ॥

यएवं वेद । अभिधातृव्याम् भवति । ते देवाश्चसुरै-
र्विजित्य । सुवर्गं लोकमायन् । तेऽमुषिँल्लोके व्यक्षुभ्यन् ।
तेऽब्रुवन् । अमुतः प्रदानं कउपजिजीविमेति । ते सप्त-
होतारं यज्ञं विधायायास्यं । आङ्गीरसं प्रहिँस्वन् । ए-
तेनामुषं कल्पयेत ॥ ३ ॥

तस्यावाइयं ऋषिः । यदिदं किञ्च । यएवं वेद । क-
ल्पतेऽस्मै । स वाअयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमु-
षं सङ्गोदेवेभ्यो हव्यं वहति । यएवं वेद । उपैतं यज्ञो
नमति । सोऽमन्यत । अभि वाइमेऽस्माँल्लोकाद्मुं लोकं
कमिष्यन्इति ॥ स वाचस्यतेर्हृदिति व्याहरत् । त-
स्मात् पृचोहृदयं । तस्माद्स्माँल्लोकाद्मुं लोकं नाभि-
कामयन्ते । पृचोहि हृदयं ॥ ४ ॥

इयेतेअभवत् कल्पयेतेति चत्वारि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

देवावै चतुर्होतृभिर्यज्ञमतन्वत । ते विपापना धा-
तृव्येखाजयन्त । अभिसुवर्गं लोकमजयन् । यएवं वि-
हाश्चतुर्होतृभिर्यज्ञं तनुते । विपापना धतृव्येख जय-
ते । अभिसुवर्गं लोकं जयति । षड्ढोषा प्रायणीयमा-

सादयति । अमुष्मै वै लोकाय षड्ढोता । घन्ति खलु
वाएतत् सोमं । यद्भिषुखन्ति ॥ १ ॥

ऋजुधैवैनममुं लोकं गमयति । चतुर्होषातिर्ध्वं । य-
शेवै चतुर्होता । यशश्वात्मन्धत्ते । पञ्चहोषा पशुमुप-
सादयति । सुवर्ग्येवै पञ्चहोता । यजमानः पशुः । यज-
मानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । ग्रहान् गृहीत्वा सप्त-
होतारं जुहोति । इन्द्रियं वै सप्तहोता ॥ २ ॥

इन्द्रियमेवात्मन्धत्ते । योवै चतुर्होतृननुसवनं तर्प-
यति । तृष्यति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथो न-
मति । बहिष्यवमाने दशहोतारं व्याचक्षीत । माध्य-
न्दिने पवमाने चतुर्होतारं । आर्भवे पवमाने पञ्चहो-
तारं । पितृयज्ञे षड्ढोतारं । यज्ञायज्ञियस्य स्तोत्रे स-
प्तहोतारं । अनुसवनमेवैनाः स्तर्पयति ॥ ३ ॥

तृष्यति पूजया पशुभिः । उपैनः सोमपीथो नमति ।
देवावै चतुर्होतृभिः सचमासत । ऋद्धिपरिमितं यश-
स्त्रामाः । तैः सुवन् । यद्भः प्रथमं यशश्चच्छत् । सर्व्वेषां
नस्तत्सहासदिति । सोमश्चतुर्होषा । अग्निः पञ्चहोषा ।
धाता षड्ढोषा ॥ ४ ॥

इन्द्रः सप्तहोषा । पूजापतिर्दशहोषा । तेषाः सो-

म॒ राजानं॑ यश॒ आर्च्छत् । तान्य॑ कामयत् । तेनापा॒क्रा-
मत् । तेन॑ पु॒लाय॑मचरत् । तं दे॒वाः प्रै॒वैः प्रै॒षमै॑च्छन् ।
तत्प्रै॒षाणां॑ प्रै॒षत्वं । नि॒विद्भि॒न्व्यवे॑द्यन् । तन्नि॒विदां॑ नि-
वि॒त्त्वं ॥ ५ ॥

आ॒ग्नी॒भिरा॑प्नुवन् । तदा॒ग्नी॒णामा॑पित्वं । तम॑घ्नन् ।
तस्य॑ यशो॒व्यय॑च्छत् । ते ग्र॒हा॒ अभ॑वन् । तद्ग्र॒हाणां॑ ग्रह-
त्वं । यस्यै॒वं वि॒दुषो॑ ग्र॒हागृ॑ह्यन्ते । तस्य॑ त्वेव॑ य॒ज्ञीताः ।
तेऽप्नु॑वन् । योवै॒ नः श्रे॒ष्ठोऽभू॑त् ॥ ६ ॥

तम॑वधिष्म । पुन॑रि॒म॒ सु॒वाम॑हाइति । तं छन्दो-
भिर॑सुवन्त । तच्छ॒न्दसां॑ छन्द॒स्त्वं । साम्ना॑ समान॑यन् ।
तत्साम्नाः॑ साम॒त्वं । उ॒च्यैरु॑दस्थापयन् । तदु॒च्यथ्यानामु॑-
च॒त्त्वं । यए॒वं वेद॑ । प्रत्ये॒व ति॑ष्ठति ॥ ७ ॥

सर्व्व॑मायुरेति । सोमो॒वै यशः॑ । यए॒वं वि॒द्वान्तसोम॑-
माग॑च्छति । यश॒एवै॑नमृच्छति । तस्मादाहुः । यस्यै॒वं वेद॑
यश्च॒ न । तावु॑भौ सोम॒माम॑च्छतः । सोमो॒हि यशः॑ । तं
त्वाव॑ यश॒च्छती॒त्याहुः । यः सोमे॑ सोमं॒ प्राहे॑ति ॥
तस्मात् सोमे॑ सोमः॒ प्रोच्यः॑ । यश॒एवै॑नमृच्छति ॥ ८ ॥

अ॒भिषु॑च्छन्ति॒ सप्त॑होता तर्पयति॒ षड्ढो॑षा निवि-
त्त्वम॑भूतिष्ठति॒ प्राहे॑ति॒ हे च॑ ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इदं वाञ्छन्नेव किञ्च नासीत् । न क्षीरासीत् । न
 पृथिवी । नान्तरिक्षं । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत स्यामि-
 ति । तदतप्यत । तस्मात्तपनाद्भूमोऽजायत । तद्भूयोऽत-
 प्यत । तस्मात्तपनाद्ग्निरजायत । तद्भूयोऽतप्यत ॥ १ ॥

तस्मात्तपनाज्ज्योतिरजायत । तद्भूयोऽतप्यत । त-
 स्मात्तपनादर्चिरजायत । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तप-
 नाग्मरीचयोऽजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तपना-
 दुदाराञ्चजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तद्धमिव समह-
 न्यत । दद्वस्तिमभिनत् ॥ २ ॥

स समुद्रोऽभवत् । तस्मात् समुद्रस्य न पिबन्ति । पु-
 जननमिव हि मन्यन्ते । तस्मात् पशोर्जायमानादापः
 पुरस्ताद्यन्ति । तद्दशहोताम्बसृज्यत । पूजापतिर्वै दशहो-
 ता । य एवं तपसोवीर्यं विद्वास्तप्यते । भवत्येव । त-
 द्वाद्दमापः सखिलमासीत् । सोऽरोदीत्युजापतिः ॥ ३ ॥

स कस्माञ्चि । यद्यस्याप्रतिष्ठायादिति । यदस्ववा-
 पद्यत । सा पृथिव्यभवत् । यद्यदृष्ट । तदन्तरिक्षमभ-
 वत् । यदूर्ध्वमुदृष्ट । सा क्षीरभवत् । यदरोदीत् ।
 तदुनयोरोदुत्सवं ॥ ४ ॥

यएवं वेद । नास्य गृहे इदन्ति । एतद्दार्ष्ट्यां लोकानां जन्म । यएवमेषां लोकानां जन्म वेद । नैषु लोकेष्वार्त्तिमाच्छेति । सद्दमां प्रतिष्ठामविन्दत । सद्दमां प्रतिष्ठां वित्वाकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सौऽन्तर्वाणभवत् । स अधनादसुरानसृजत ॥ ५ ॥

तेभ्योमृग्ये पाचेऽन्नमदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा तमिस्राभवत् । सौऽकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सौऽन्तर्वाणभवत् । स पुत्रमनादेव पुत्राश्चसृजत । तस्मादिमाभूयिष्ठाः । पुत्रमनाद्योनाश्चसृजत ॥ ६ ॥

ताभ्योदारुमये पाचे पर्योऽदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा ओत्स्राभवत् । सौऽकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सौऽन्तर्वाणभवत् । स उपपक्षाभ्यामेवर्तूनसृजत । तेभ्यो रजते पाचे घृतमदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् ॥ ७ ॥

तामपाहत । सौऽहोराचर्योः सन्धिरभवत् । सौऽकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सौऽन्तर्वाणभवत् । स मुखाद्देवानसृजत । तेभ्योहरिते पाचे सोमम-

दुहत् । यास्य सा तनूरासीत् । तामपाहत् । तदहर-
भवत् ॥ ८ ॥

एते वै पुजापतेर्दोहाः । य एवं वेद । दुहय्य पुजाः ।
दिवा वै नो भूदिति । तद्देवानां देवत्वं । य एवं देवानां
देवत्वं वेद । देववानेव भवति । एतद्वा अहोरात्राणां
जन्म । य एवमहोरात्राणां जन्म वेद । नाहोरात्रेष्वर्ति-
माश्नुति ॥ ९ ॥

असतोऽधि मनोऽस्तृज्यत । मनः पुजापतिमस्तृजत ।
पुजापतिः पुजा अस्तृजत । तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रति-
ष्ठितं । यदिदं किञ्च । तदेतच्छोवस्यसन्नाम ब्रह्म ।
व्यच्छन्ती व्यच्छन्त्यस्मै वस्यसी वस्यसी व्यच्छति । प्रजाय-
ते पुजया पशुभिः । प्र परमेष्ठिनो माषामाप्नोति । व-
यं वेद ॥ १० ॥

अग्निरजायत तद्भूयोऽतप्यताभिन्दरोदीत् पुजाप-
तीरोदस्त्वमस्तृजतास्तृजत घृतमदुह्यास्य सा तनूरा-
सीदहरभवद्वच्छति वेद ॥ अनु० ९ ॥

इदं धूमोऽग्निर्ज्योतिरर्चिर्मरीचयउदारास्तद्धं अ-
घनात्सा तमिस्रा सपुजननात्सा जोत्सा स उपपक्षा-
भ्याः सौऽहोरात्रयोः सन्धिः स मुखात्तदहर्देवानस-

तोऽधिमुन्मये दाहमये रजते हरिते तेभ्यस्ताभ्यो द्वे ते
ऽन्नं पयोघृतं सोमं य एवं वेदोपैनं तस्य तावभिधावृ-
व्यान्नमदुहत् पयोऽदुहद् घृतमदुहत् सोममदुहत् ॥*॥

दशमोऽनुवाकः ।

पुजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानां । तं प्राहि-
सोत् । परे हि । एतेषां देवानामधिपतिरेधीति । तं दे-
वाभ्रुवन् । कस्त्वमसि । वयं वै त्वच्छेयांसः स्म इति ।
सोऽब्रवीत् । कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छेयांसः स्म इति मा
देवाभ्रवोचमिति । अथ वाइदं तर्हि पुजापतौ हर-
आसीत् ॥ १ ॥

यदस्मिन्नादित्ये । तदेनमब्रवीत् । एतन्मे प्रयच्छ ।
अथाहमेतेषां देवानामधिपतिर्भविष्यामीति । कोऽहं
स्यामित्यब्रवीत् । एतत् पृदायेति । एतत्स्याइत्यब्रवीत् ।
यदेतद्ब्रवीषीति । कोहवै नाम पुजापतिः । य एवं वेद
॥ २ ॥

विदुरेनं नाम्ना । तदस्मै इक्षं कृत्वा प्रत्यमुच्यत् । त-
तोवाइन्द्रो देवानामधिपतिरभवत् । य एवं वेद । अ-
धिपतिरेव समानानां भवति । सोऽमन्यत । किं किं वा

अकरमिति । स चन्द्रमआहरेति प्राखपत् । तच्चन्द्रम-
सश्चन्द्रमस्त्वं । यएवं वेद ॥ ३ ॥

चन्द्रवानेव भवति । तं देवाअब्रुवन् । सुवीर्योमर्थ्या
यथा गोपायतइति । तत्सूर्यस्य सूर्यत्वं । यएवं वेद ।
नैनं दध्मेति । कश्चनास्मिन् वाइदमिन्द्रियं प्रत्यस्यादि-
ति । तदिन्द्रस्येन्द्रत्वं । यएवं वेद । इन्द्रियाभ्येव भवति
॥ ४ ॥

अयं वाइदं परमोऽभूदिति । तत्परमेष्ठिनः परमे-
ष्ठित्वं । यएवं वेद । परमामेव काष्ठां गच्छति । तं देवाः
समन्तं पर्थ्यविशन् । वसवः पुरस्तात् । इन्द्रादक्षिणतः ।
आदित्याः पश्चात् । विश्वे देवाउत्तरतः । अङ्गिरसः पु-
त्यश्च ॥ ५ ॥

साध्याः पराश्च । यएवं वेद । उपैनश्च समानाः संवि-
शन्ति । स पुजापतिरेव भूत्वा पुजाआवयत् । ताअस्मै
नातिष्ठन्तान्नाद्याव । तामुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः । द-
क्षिणतः पर्थ्यायन् । स दक्षिणतः पर्थ्यवर्त्तयत् । तामुखं
पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः ॥ ६ ॥

पश्चात् पर्थ्यायन् । स पश्चात् पर्थ्यवर्त्तयत् । तामुखं
पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् ।

उत्तरतः पथीयन् । सउत्तरतः पथीवर्त्तयत् । तामुखं
पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् ॥
मुखमुत्तरतः । ऊर्द्धाउदायन् । सउपरिष्टान्यवर्त्त-
यत् । ताः सर्व्वतोमुखो भूत्वावयत् । ततोवै तस्मै पु-
जाअतिष्ठन्नाद्याय । यएवं विद्वान् परि न्यवर्त्तयतेति
च । पूजापतिरेव भूत्वा पूजाअस्ति । तिष्ठन्तेऽस्मै पूजा
अन्नाद्याय । अन्नादएव भवति ॥ ७ ॥

आसीद्वेदं चन्द्रमस्त्वं यएवं वेदेन्द्रियाव्येव भवति पु-
त्यच्चं मुखं दक्षिणतोमुखं पश्चान्नव च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

पूजापतिरकामयत् बहोर्भूयान्त्स्यामिति । सएतं
दशहोतारमपश्यत् । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिबहोर्भू-
यानभवत् । यः कामयेत् बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स द-
शहोतारं प्रयुञ्जीत । बहोरेव भूयान् भवति । सोऽका-
मयत् वीरोमआजायेतेति । स दशहोतुश्चतुर्होतारं
निरमिमीत् । तं प्रायुङ्क्त ॥ १ ॥

तस्य प्रयुक्तीन्द्रोऽजायत् । यः कामयेत् वीरोमआ-
जायेतेति । स चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत् । आस्य वीरोजा-

यते । सौऽकामयत पशुमान्त्स्यामिति । स चतुर्होतुः
 पञ्चहोतारं निर्मिमीत । तं प्रायुङ्क्त । तस्य प्रयुक्तिपशु-
 मानभवत् । यः कामयेत पशुमान्त्स्यामिति । स पञ्च-
 होतारं प्रयुञ्जीत ॥ २ ॥

पशुमानेव भवति । सौऽकामयतर्तवामे कल्पेरन्नि-
 त्ति । स पञ्चहोतुः षड्ढोतारं निर्मिमीत । तं प्रायु-
 ङ्क्त । तस्य प्रयुक्तवृत्तवोऽस्मा अकल्पन्त । यः कामयेतर्तवो
 मे कल्पेरन्नि । स षड्ढोतारं प्रयुञ्जीत । कल्पन्तेऽस्मा
 ऋतवः । सौऽकामयत सोमपः सौमयाजी स्यां । आ मे
 सोमपः सौमयाजी जायेतेति ॥ ३ ॥

स षड्ढोतुः सप्तहोतारं निर्मिमीत । तं प्रायुङ्क्त
 तस्य प्रयुक्तिसोमपः सौमयाज्यभवत् । आस्य सोमपः
 सौमयाज्यजायत । यः कामयेत सोमपः सौमयाजी स्यां ।
 आ मे सोमपः सौमयाजी जायेतेति । स सप्तहोतारं प्र-
 युञ्जीत । सोमपएव सौमयाजी भवति । आस्य सोमपः
 सौमयाजी जायते । स वाएष पशुः पञ्चधा प्रतिति-
 ष्ठति ॥ ४ ॥

पद्भिर्मुखेन । ते देवाः पशून् वित्वा । सुवर्गं लोकमा-
 यन् । तेऽमुष्मिँल्लोके व्यसुध्यन् । तेऽब्रुवन् । अमुतः प्र-

दानं वाउपजिजीविमेति । ते सप्तहोतारं यज्ञं विधा-
यायास्यं । आङ्गीरसं प्राहिखन् । एतेनामुषं कल्पयेति ।
तस्य वाद्वयं कृतिः ॥ ५ ॥

यदिदं किञ्च । यएवं वेद । कल्पतेऽसौ । स वाअयं
मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमुषं सद्भ्योदेवेभ्योहृष्यं
वहति । यएवं वेद । उपैनं यज्ञो नमति । योवै चतुर्हो-
तृणां निदानं वेद । निदानवान् भवति । अग्निहोचं व
दर्शहोतुर्निदानं ॥ दर्शपूर्णमासौ चतुर्होतुः । चातुर्मा-
स्थानि पञ्चहोतुः । पशुबन्धः षड्ढोतुः । सौम्योऽध्वरः
सप्तहोतुः । एतद्वै चतुर्होतृणां निदानं । यएवं वेद ।
निदानवान् भवति ॥ ६ ॥

अग्निमोत तं प्रायुक्तं पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत जायेतेति
तिष्ठति कृत्तिर्दर्शहोतुर्निदानं सप्त च ॥ अनु० ११ ॥

पुजापतिरकामयत पुजाः सृजेयेति पुजापतिरका-
मयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति पुजापतिरकामयत प्रजा-
येयेति स तपः सचिदृतं पुजापतिस्तेन दशधात्मानं
देवावै बरुणमन्तोवै पुजापतिस्ताः सृष्टाः समष्क्रिष्यन्
देवा व चतुर्होतृभिरिदं वाअग्ने पुजापतिरिन्द्रं पु-
जापतिरकामयत बहोभूयानेकादश ॥ ११ ॥

पुजापतिस्तद्ग्रहस्य ग्रहत्वं पुजापतिरकामयतान-
यैवैनत्तस्य वाङ्मयं तस्मात्तपनाद्यदस्मिन्नादित्ये स षड्-
ढौतुः सप्तहोतारं चिसप्ततिः ॥ ७३ ॥ हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयाध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । किं चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्व-
मिति । यदेवेषु चतुर्धा होतारः । तेन चतुर्होतारः ।
तस्माच्चतुर्होतार उच्यन्ते । तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वं ।
सोमो वै चतुर्होता । अग्निः पञ्चहोता । धाता षड्ढोता ।
इन्द्रः सप्तहोता ॥ १ ॥

पुजापतिर्दशहोता । य एवं चतुर्होतृणामृद्धिं वेद ।
अधोत्येव । य एषामेवं बन्धुतां वेद । बन्धुमान् भवति ।
य एषामेवं कृत्तिं वेद । कल्पतेऽस्मै । य एषामेवमायतनं
वेद । आयतनवान् भवति । य एषामेवं प्रतिष्ठां वेद
॥ २ ॥

प्रत्येव तिष्ठति । ब्रह्मवादिनोवदन्ति । दशहोता च-
तुर्होता । पञ्चहोता षड्होता सप्तहोता । अथ कस्मा-
च्चतुर्होतार उच्यन्त इति । इन्द्रो वै चतुर्होता । इन्द्रः खलु
वै अष्टो देवतानामुपदेशनात् । यएवमिन्द्रः अष्टं दे-
वतानामुपदेशनाद्देद । वसिष्ठः समानानां भवति । त-
स्माच्छ्रेष्ठमायन्तं प्रथमेनैवानुबुध्यन्ते ॥ अयमागन् । अ-
यमवासादिति । कीर्तिरस्य पूर्व्यागच्छति जनतामाय-
तः । अथो एनं प्रथमेनैवानुबुध्यन्ते । अयमागन् । अय-
मवासादिति ॥ ३ ॥

सप्तहोता प्रतिष्ठां वेदं बुध्यन्ते षट् च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्त्सप्तदशकृत्वोऽपान्यात् । आ-
त्मानमेव समिन्धे । तेजसे वीर्याय । अथो पूजापति-
रेवैनां भूत्वा प्रतियुज्जाति । आत्मनो नार्थै । यद्येनमा-
त्विज्याद्भूतः सन्तं निर्हरैरन् । आग्नीध्रे जुहुयाद्दशहो-
तारं । चतुर्गृहीतेनाज्येन । पुरस्तात् प्रत्यङ्गिष्ठन् । पु-
तिलोमं विग्राहं ॥ १ ॥

प्राखानेवास्योपदासयति । यद्येनं पुनरुपशिक्षेयुः ।

आग्नीध्र एव जुहुयाद्ग्रहोत्तारं । चतुर्दशैतेनाग्नेन । प-
श्चात्प्राङ्नासीनः । अनुलोममविग्राहं । पाणानेवासै
कल्पयति । प्रायश्चित्ती वाग्घोतेत्यृतुमुखचतुमुखे जुहो-
ति । ऋतूनेवासै कल्पयति । कल्पन्तेऽस्माच्छतवः ॥ २ ॥

क्लृप्ताऽस्माच्छतवः प्रायन्ति । षड्ढोता वै भूत्वा पुजा-
पतिरिदं सर्वमसृजत । स मनोऽसृजत । मनसोऽ-
धिगायत्रीमसृजत । तत्रायत्रीं यशश्चाच्छत् । तामाल-
भत । गायत्रिया अधिछन्दांस्यसृजत । छन्दोभ्योऽधि-
साम । तत्साम यशश्चाच्छत् । तदालभत ॥ ३ ॥

सामोऽधियजूंश्चसृजत । यजुर्भ्योऽधिविष्णुं । तद्विष्णुं
यशश्चाच्छत् । तमालभत । विष्णोरधोषधीरसृजत ।
ओषधीभ्योऽधिसोमं । तत्सोमं यशश्चाच्छत् । तमालभत ।
सोमादधिपशूनसृजत । पशुभ्योऽधीन्द्रं ॥ ४ ॥

तदिन्द्रं यशश्चाच्छत् । तदेनं नातिप्राच्यवत । इन्द्र-
इव यशस्वी भवति । य एवं वेद । नैनं यशोऽतिप्रच्यवते ।
यद्वा इदं किञ्च । तत्सर्व्वमुत्तानएवाङ्गीरसः प्रत्यष्ट-
ह्णात् । तदेनं प्रतिदृष्टीतं नाहिनत् । यत् किञ्च प्रति-
दृष्टीयात् । तत्सर्व्वमुत्तानस्त्वाङ्गीरसः प्रतिदृष्ट्वात्वि-
त्येव प्रतिदृष्टीयात् ॥ इयं वाउत्तानआङ्गीरसः । अन-

यैवैनत्प्रतिगृह्णाति । नैनः हितस्ति । बर्हिषा प्रतोपाङ्गां
वाश्वं वा । एतद्वै पशूनां पियं धाम । पियेणैवैनं धाम्ना
प्रत्येति ॥ ५ ॥

विग्राहमृतवस्तदालभतेन्द्रं गृह्णीयात् षट् च ॥

अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

योवाग्निविद्वान्निवर्त्तयते । विशीर्षा स पाप्मामुष्णि-
ल्लोके भवति । अथ योविद्वान्निवर्त्तयते । सशीर्षा वि-
पाप्मामुष्णिल्लोके भवति । देवतावै सप्तपुष्टिकमान्यव-
र्त्तयन्त । अग्निश्च पृथिवी च । वायुश्चान्तरिक्षश्च । आ-
दित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाः । अग्निर्न्यवर्त्तयत । स साहस-
मपुष्यत् ॥ १ ॥

पृथिवी न्यवर्त्तयत । सौषधीभिर्वनस्पतिभिरपुष्यत् ।
वायुर्न्यवर्त्तयत । स मरीचिभिरपुष्यत् । अन्तरिक्षं न्य-
वर्त्तयत । तद्वयोभिरपुष्यत् । आदित्यो न्यवर्त्तयत । स
रश्मिभिरपुष्यत् । द्यौर्न्यवर्त्तयत । सा नक्षत्रैरपुष्यत् ॥
चन्द्रमान्यवर्त्तयत । सोऽहोरात्रैरर्धमासैर्मासैर्ऋतुभिः
संवत्सरेणापुष्यत् । तान् पोषान् पुष्यति । याःस्तेऽपु-
ष्यन् । य एवं विद्वान्नि च वर्त्तयते परि च ॥ २ ॥

अपुष्यन्नक्षत्रैरपुष्यत् पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

तस्य वाअग्नेर्हिरण्यं प्रतिजगृहुषः । अर्द्धमिन्द्रियस्या-
पाक्रामत् । तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सोऽर्द्धमिन्द्रि-
यस्यात्मन्नुपाधत्त । अर्द्धमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं
विद्वान् हिरण्यं प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रति-
गृह्णाति । अर्द्धमस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै सोमस्य
वासः प्रतिजगृहुषः । तृतीयमिन्द्रियस्यापाक्रामत् ॥ १ ॥

तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स तृतीयमिन्द्रियस्या-
त्मन्नुपाधत्त । तृतीयमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं वि-
द्वान् वासः प्रतिगृह्णाति । अथ योविद्वान् प्रतिगृह्णाति ।
तृतीयमस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै रुद्रस्य गां प्रति-
जगृहुषः । चतुर्थमिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तामेतेनैव प्र-
त्यगृह्णात् । तेन वै स चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त
॥ २ ॥

चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् गां प्र-
तिगृह्णाति । अथ यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति । चतुर्थम-
स्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै वरुणस्याश्वं प्रतिजगृहुषः ।
पञ्चममिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् ।

तेन वै स पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । पञ्चममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वानश्रं प्रतिगृह्णाति ॥ ३ ॥

अथ यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति । पञ्चममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वै प्रजापतेः पुरुषं प्रतिजगृहुषः । षष्ठमिन्द्रियस्यापक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्ययह्लात् । तेन वै स षष्ठमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । षष्ठमिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् पुरुषं प्रतिगृह्णाति । अथ यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति । षष्ठमस्येन्द्रियस्यापक्रामति ॥ ४ ॥

तस्य वै मनोस्तल्पं प्रतिजगृहुषः । सप्तममिन्द्रियस्यापक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्ययह्लात् । तेन वै स सप्तममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । सप्तममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान्स्तल्पं प्रतिगृह्णाति । अथ यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति । सप्तममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । तस्य वाउत्तानस्याङ्गीरसस्याप्राणत् प्रतिजगृहुषः । अष्टममिन्द्रियस्यापक्रामत् ॥ ५ ॥

तदेतेनैव प्रत्ययह्लात् । तेन वै सोऽष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्त । अष्टममिन्द्रियस्यात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वानप्राणत् प्रतिगृह्णाति । अप यो विद्वान् प्रतिगृह्णाति । अष्टममस्येन्द्रियस्यापक्रामति । यद्वाद्दं किञ्च ।

तत्सर्व्वमुत्तानएवाङ्गीरसः प्रत्येष्टह्यात् । तदेनं प्रतिष्ट-
 हीतन्नाहिनत् । यत्किञ्च प्रतिष्टह्नीयात् ॥ तत्सर्व्वमु-
 त्तानस्त्वाङ्गीरसः प्रतिष्टह्यात्वित्येव प्रतिष्टह्नीयात् ।
 इयं वाउत्तानआङ्गीरसः । अनयैवैनत् प्रतिष्टह्याति ।
 नैनं हिनस्ति ॥ ६ ॥

तृतीयमिन्द्रियस्थापाक्रामश्चतुर्थमिन्द्रियस्यात्मन्नुपा-
 धत्ताश्चं प्रतिगृह्णाति षष्ठमस्येन्द्रियस्थापक्रामत्यष्टम-
 मिन्द्रियस्थापाक्रामत् प्रतिष्टह्नीयाश्चत्वारि च ॥ अनु०४ ॥

तस्य वाअग्नेर्हिरण्यं सोमस्य वासस्तदेतेन रुद्रस्य
 गां तामेतेन वरुणस्याश्वं पृजापतेः पुरुषं मनोस्तस्यं
 तमेतेनोत्तानस्य तदेतेनाप्राण्यद्यद्वै । अर्द्धं तृतीयम-
 ष्टमं तच्चतुर्थं ताः शेषन्तं वै ते सचक्षे ।

पञ्चमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । यहश्चेतारः सचमासत ।
 केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केन पृजाअसृजन्तेति ।
 पृजापतिना वै ते गृहपतिनार्धुवन् । तेन पृजाअसृ-
 जत । यश्चेतुर्होतारः सचमासत । केन ते गृहपतिना-
 र्धुवन् । केनौषधीरसृजन्तेति । सोमेन वै ते गृहपति-
 नार्धुवन् ॥ १ ॥

तेनौषधीरसृजन्त । यत् पञ्चहोतारः सचमासत ।
 केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केनैभ्योलोकेभ्योऽसुरान्
 प्राणुदन्त । केनैषां पशून्वृञ्जतेति । अग्निना वै ते गृह-
 पतिनार्धुवन् । तेनैभ्योलोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त । ते-
 नैषां पशून्वृञ्जत । यत् षड्ढोतारः सचमासत । केन
 ते गृहपतिनार्धुवन् ॥ २ ॥

केनर्तूनकल्पयन्तेति । धात्रा वै ते गृहपतिनार्धुवन् ।
 तेनर्तूनकल्पयन्त । यत् सप्तहोतारः सचमासत । केन ते
 गृहपतिनार्धुवन् । केन सुवरायन् । केनेमाँल्लोकान्त्स-
 मतन्वन्निति । अर्य्यम्णा वै ते गृहपतिनार्धुवन् । तेन
 सुवरायन् । तेनेमाँल्लोकान्त्समतन्वन्निति ॥ ३ ॥

एते वै देवागृहपतयः । तान् य एवं विद्वान् । अप्य-
 न्यस्य गार्हपतेर्दीक्षते । अवान्तरमेव सचिणामृधोति ।
 योवाअर्य्यमणं वेद । दानकामाअस्मै पुजाभवन्ति ।
 यज्ञोवाअर्य्यमा । आर्य्या वसतिरिति वै तमाहुर्यं पु-
 शसन्ति । आर्य्या वसतिर्भवति । य एवं वेद ॥ ४ ॥

यद्वाद्दं किञ्च । तत् सर्व्वं चतुर्होतारः । चतुर्होतृभ्योऽ-
 धियज्ञोनिर्मितः । स य एवं विद्वान् विवदेत् । अहमेव
 भूयोवेद । यच्चतुर्होतृन् वेदेति । स ह्येव भूयोवेद । य-

चतुर्होतॄन् वेद । यो वै चतुर्होतॄणां होतॄन् वेद ।
सर्वांसु पूजास्वन्नमति ॥ ५ ॥

सर्वादिशोऽभिजयति । पूजापतिर्वै दशहोतॄणां
होता । सोमचतुर्होतॄणां होता । अग्निः पञ्चहोतॄणां
होता । धाता षडहोतॄणां होता । अर्यमा सप्तहो-
तॄणां होता । एते वै चतुर्होतॄणां होतारः । ताम् य-
एवं वेद । सर्वांसु पूजास्वन्नमति । सर्वादिशोऽभिज-
यति ॥ ६ ॥

आर्धुवन्नार्धुवन्नित्येवं वेदति सर्वादिशोऽभिजय-
ति ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा व्यस्रसत । स हृदयं भूतोऽश्न-
यत् । आत्मन् हा ३ इत्यश्नयत् । आपः प्रत्यश्रुत्स्वम् ।
ताअग्निहोत्रेणैव यज्ञकृतुनोपपर्यावर्त्तन्त । ताः कुसि-
न्धमुपौहन् । तस्माद्अग्निहोत्रस्य यज्ञकृतोः । एकश्चत्विक् ।
चतुष्कृत्वोऽश्नयत् । अग्निर्वायुरादित्यश्चन्द्रमाः ॥ १ ॥

ते प्रत्यश्रुत्स्वम् । ते दर्शपूर्णमासाभ्यामेव यज्ञकृतुनो-
पपर्यावर्त्तन्त । तउपौहः सत्वार्यक्रानि । तस्माद्दर्श-

पूर्वमासयोर्यज्ञकृतोः । चत्वारश्चतुर्विजः । पञ्चदशत्वो-
ऽह्वयत् । पशवः प्रत्यश्रुखन् । ते चातुर्मास्यैरेव यज्ञकृतु-
नोपपर्यावर्तन्त । तउपौहंसोमध्वी मासमस्थिम-
ज्जानं । तस्माच्चातुर्मास्यानां यज्ञकृतोः ॥ २ ॥

पञ्चदशत्वोऽह्वयत् । चतुर्विजः । षट्त्वोऽह्वयत् । पशवः प्रत्यश्रुखन् ।
ते पशुबन्धेनैव यज्ञकृतुनोपपर्यावर्तन्त । तउपौहं-
स्तनावाण्डौ शिश्रमवाञ्चं प्राणं । तस्मात् पशुबन्धस्य
यज्ञकृतोः । षट्त्वोऽह्वयत् । सप्तदशत्वोऽह्वयत् । होचाः प्रत्य-
श्रुखन् । ताः सौम्येनैवाध्वरेण यज्ञकृतुनोपपर्यावर्तन्त
॥ ३ ॥

ताउपौहन्त्सप्तशीर्षणान् प्राणान् । तस्मात् सौम्य-
स्थाध्वरस्य यज्ञकृतोः । सप्तहोचाः प्राचीर्वषट्कुर्वन्ति ।
दशदशत्वोऽह्वयत् । तपः प्रत्यश्रुतोत् । तत् कर्मस्यैव संव-
त्सरेण सव्यैर्यज्ञकृतुभिरुपपर्यावर्तत । तत् सव्यमात्मा-
नमपरिवर्गमुपौहत् । तस्मात् संवत्सरे सव्ये यज्ञकृत-
वोऽवबुध्यन्ते । तस्माद्दशहोता चतुर्होता । पञ्चहोता
षड्ढोता सप्तहोता ॥ एकहोत्रे बलिः हरन्ति । हर-
न्वस्मै पूजाबलिं । ऐममप्रतिस्थातं गच्छति । यद्वं
वेदं ॥ ४ ॥

चन्द्रमाश्चातुर्मास्यानां यज्ञकृतोरध्वरेण यज्ञकृतु-
नोपपर्यावर्त्तन्त सप्तहोता चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

षष्ठमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पुरुषमसृजत । सोऽग्निरब्रवीत् । ममाय-
मन्नमस्त्विति । सोऽबिभेत् । सर्व्वं वै मायं प्रधक्ष्यतीति ।
स एताश्चतुर्होतृनात्मस्पर्णानपश्यत् । तानजुहोत् ।
तैर्वै स आत्मानमसृणोत् । यदग्निहोचं जुहोति । एक-
होतारमेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोत्यग्निहोचं ॥ १ ॥

कुसिन्धुश्चात्मनः सृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति । चतुरुन्नयति । चतुर्होतारमेव तद्यज्ञकृतुमा-
प्नोति दर्शपूर्णमासौ । चत्वारि चात्मनोऽङ्गानि सृणो-
ति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति । चतुरुन्नयति ।
समित्यश्चमी । पञ्चहोतारमेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोति चा-
तुर्मास्यानि । लोमछर्वो माः समस्थिमज्जानं ॥ २ ॥

तानि चात्मनः सृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं ग-
च्छति । चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति । षड्ढोतारमेव तद्य-
ज्ञकृतुमाप्नोति पशुबन्धं । स्तनावाण्डौ शिभ्रमवाञ्चं पा-
खं । तानि चात्मनः सृणोति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति । चतुरुन्नयति । द्विर्जुहोति ॥ ३ ॥

समित्सप्तमी । सप्तहोतारमेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोति
सौम्यमध्वरं । सप्त चात्मनः शीर्षणान् प्राणान् स्पृशो-
ति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति । चतुरन्वयति ।
द्विर्जुहोति । द्विर्निमार्ष्टि । द्विः प्राप्नोति । दशहोतार-
मेव तद्यज्ञकृतुमाप्नोति संवत्सरं । सर्व्वं चात्मानमपरि-
वर्गं स्पृशोति ॥ आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति ॥ ४ ॥

अग्निहोत्रं मज्जानं द्विर्जुहोत्यपरिवर्गं स्पृशोत्येकं
च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत् ।
सोऽन्तर्वानभवत् । स हरितः श्यावोऽभवत् । तस्मात्-
स्थन्तर्वन्नी । हरिणी सती श्यावा भवति । स विजाय-
मानो गभैषाताम्यत् । स तान्तः कृष्णश्यावोऽभवत् । त-
स्मात्तान्तः कृष्णः श्यावो भवति । तस्यासुरेवाजीवत्
॥ १ ॥

तेनासुना सुरानसृजत् । तदसुराणामसुरत्वं । यएव-
मसुराणामसुरत्वं वेद । असुमानेव भवति । नैनमसु-
र्जहाति । सोऽसुरान् सृष्ट्वापि तेऽवामन्यत् । तदनु पितृ-

मसृजत । तत्पितृणां पितृत्वं । य एवं पितृणां पितृत्वं
वेद । पितेवैव स्वानां भवति ॥ २ ॥

यन्थस्य पितरोऽह्वं । स पितृन्त्सृष्ट्वा मनस्यैत् । तद-
नु मनुष्यामसृजत । तन्मनुष्याणां मनुष्यत्वं । य एवं म-
नुष्याणां मनुष्यत्वं वेद । मनस्येव भवति । नैनं मनु-
र्जहाति । तस्मै मनुष्यान्त्स सृजानाय । दिवा देवचाभ-
वत् । तदनु देवानसृजत ॥ तद्देवानां देवत्वं । य एवं दे-
वानां देवत्वं वेद । दिवा ह्यैवास्य देवचा भवति । तामि-
वाएतानि चत्वार्यम्भांसि । देवा मनुष्याः पितरोऽसु-
राः । तेषु सर्वेष्वम्भोनभइव भवति । य एवं वेद ॥ ३ ॥

आजीवत्स्वानां भवति देवानसृजत सप्त च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोऽवदन्ति । योवाइर्म विद्यात् । यतोऽयं
पवते । यद्भिपवते । यद्भिसंपवते । सर्वमायुरियात् ।
न पुरायुषः प्रमीयेत । पशुमान्त्स्यात् । विन्देत पुजां ।
योवाइर्म वेद ॥ १ ॥

यतोऽयं पवते । यद्भिपवते । यद्भिसंपवते । स-
र्वमायुरेति । न पुरायुषः प्रमीयेते । पशुमान् भवति ।

विन्दते पूजां । अद्भ्यः पवते । अपोऽभिपवते । अपोऽभिसम्पवते ॥ २ ॥

अस्थाः पवते । इमामभिपवते । इमामभिसम्पवते । अग्नेः पवते । अग्निमभिपवते । अग्निमभिसम्पवते । अन्तरिक्षात् पवते । अन्तरिक्षमभिपवते । अन्तरिक्षमभिसम्पवते । आदित्यात् पवते ॥ ३ ॥

आदित्यमभिपवते । आदित्यमभिसम्पवते । द्योः पवते । दिवमभिपवते । दिवमभिसम्पवते । दिग्भ्यः पवते । दिशोऽभिपवते । दिशोऽभिसम्पवते । स यत्पुरस्ताद्वाति । प्राण एव भूत्वा पुरस्ताद्वाति ॥ ४ ॥

तस्मात् पुरस्ताद्धान्तं । सर्वाः पूजाः प्रतिनन्दन्ति । प्राणो हि पियः पूजानां । प्राण इव पियः पूजानां भवति । य एवं वेद । स वा एष प्राण एव । अथ यद्दक्षिणतो वाति । मातरिश्चैव भूत्वा दक्षिणतो वाति । तस्माद्दक्षिणतो वान्तं विद्यात् । सर्वादिश आवाति ॥ ५ ॥

सर्वादिशोऽनुविवाति । सर्वादिशोऽनुसंवातीति । स वा एष मातरिश्चैव । अथ यत् पश्चाद्वाति । पवमान एव भूत्वा पश्चाद्वाति । पूतमस्मात्पश्चरन्ति । पूत-

मुपहरन्ति । पूतमञ्जन्ति । यएवं वेद । स वाएष
पर्वमानएव ॥ ६ ॥

अथ यदुत्तरतोवाति । सवितैव भूत्वोत्तरतोवाति ।
सवितेव स्वामा भवति । यएवं वेद । स वाएष सवितैव ।
ते यएमं पुरस्तादायन्तमुपवदन्ति । यएवास्य पुरस्तात्
पाप्मानः । ताःस्तेऽपघ्नन्ति । पुरस्तादितरान् पाप्मानः
सचन्ते । अथ यएमं दक्षिणतश्चायन्तमुपवदन्ति ॥ ७ ॥

यएवास्य दक्षिणतः पाप्मानः । ताःस्तेऽपघ्नन्ति । द-
क्षिणतइतरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ यएमं पश्चादा-
यन्तमुपवदन्ति । यएवास्य पश्चात् पाप्मानः । ताःस्ते-
ऽपघ्नन्ति । पश्चादितरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ यएम-
मुत्तरतश्चायन्तमुपवदन्ति । यएवास्योत्तरतः पाप्मानः ।
ताःस्तेऽपघ्नन्ति ॥ ८ ॥

उत्तरतइतरान् पाप्मानः सचन्ते । तस्मादेवं वि-
द्वाम् । वीषं नृत्येत् । प्रेषं चलेत् । व्यस्येवाश्वी भाषेत ।
मण्ड्येदिव । क्रावयेदिव । शृङ्गायेतेव । उत्तमेऽपवदे-
युः । उत्तमे पाप्मानमपह्न्युरिति ॥ स यान्दिशं स-
निमेव्यन्त्स्यात् । यदा तान्दिशं वार्तोवायात् । अथ प्र-
वेयात् । प्रषा धाषयेत् । सा तमेव रदितं व्यूढं गन्धम-

भिप्रच्यवते । आस्य तं जनपदं पूर्वा कीर्तिर्गच्छति । दा-
मकामाअस्मै पूजाभवन्ति । य एवं वेद ॥ ६ ॥

वेदु सम्पवतआदित्यात् पवते वात्यावात्येष पवमा-
नएव दक्षिणतआयन्तमुपवदन्त्युत्तरतः पाभानस्ताः-
स्तोपघ्नन्तीत्यष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः सोमः राजानमसृजत । तं चयोवेदा-
अन्वसृज्यन्त । तान् हस्तेऽकुरुत । अथ ह सीता सावि-
ची । सोमं राजानं चकमे । अह्वामु स चकमे । सा ह
पितरं पूजापतिमुपससार । तः होवाच । नमस्ते अस्तु
भगवः । उप त्वायानि ॥ १ ॥

प्र त्वापद्ये । सोमं वै राजानं कामये । अह्वामु स का-
मयतइति । तस्याउ ह स्यागरमलङ्कारं कल्पयित्वा ।
दशहोतारं पुरस्ताद्वास्वाय । चतुर्होतारं दक्षिणतः ।
पञ्चहोतारं पश्चात् । षडहोतारमुत्तरतः । सप्तहोतार-
मुपरिष्ठात् । सम्भारैश्च पत्निभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य ॥ २ ॥

आस्यार्हं वव्राज । ताः होदीक्ष्योवाच । उपमा व-
र्तस्वेति । तः होवाच । भो गन्तुं मआचद्वव । एतन्मआ-

चक्षुः। यत्ते पाणाविति। तस्याउ इ चीन् वेदान् प्रददी।
तस्माद् इ स्त्रियोभोगमैव हारयन्ते। स यः कामयेत
पियः स्यामिति ॥ ३ ॥

यं वा कामयेत पियः स्यादिति। तस्मात्स्थागर-
मलङ्कारं कल्पयित्वा। दशहोतारं पुरस्ताद्वास्थाय।
चतुर्होतारं दक्षिणतः। पञ्चहोतारं पश्चात्। षड्ढो-
तारमुत्तरतः। सप्तहोतारमुपरिष्ठात्। सम्भारैश्च प-
त्निभिश्च मुखेऽलङ्कृत्य। आस्यार्द्धं व्रजेत्। पियोऽहैव
भवति ॥ ४ ॥

आयान्यलङ्कृत्य स्यामिति भवति ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः।

ब्रह्मात्मन्वदसृजत। तदकामयत। समात्मना पद्ये-
येति। आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत। तस्मै दशमः दूतः
प्रत्यशृणोत्। स दशहृतोऽभवत्। दशहृतोऽह वै नामै-
षः। तवाएतं दशहृतः सन्तं। दशहोतेत्याचक्षते प-
रोक्षेण। परोक्षप्रियाइव हि देवाः ॥ १ ॥

आत्मन्नात्मन्नित्यामन्वयत। तस्मै सप्तमः दूतः प्रत्य-
शृणोत्। स सप्तहृतोऽभवत्। सप्तहृतोऽह वै नामैषः।
तं वाएतः सप्तहृतः सन्तं। सप्तहोतेत्याचक्षते परो-

क्षेत्रे । परोक्षप्रियाइव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्या-
मन्त्रयत । तस्मै षष्ठः हूतः प्रत्यश्रयोत् । स षड्ढूतो-
ऽभवत् ॥ २ ॥

षड्ढूतोह वै नामैषः । तवाएतः षड्ढूतः सन्तं । ष-
ड्ढोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रियाइव हि देवाः ।
आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्रयत । तस्मै पञ्चमः हूतः प्रत्यश्र-
योत् । स पञ्चहूतोऽभवत् । पञ्चहूतोह वै नामैषः । तं
वाएतं पञ्चहूतः सन्तं । पञ्चहोतेत्याचक्षते परोक्षेण
॥ ३ ॥

परोक्षप्रियाइव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्त्र-
यत । तस्मै चतुर्थः हूतः प्रत्यश्रयोत् । स चतुर्हूतोऽभ-
वत् । चतुर्हूतोह वै नामैषः । तं वाएतं चतुर्हूतः सन्तं ।
चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रियाइव हि देवाः ।
तमब्रवीत् । त्वं वै मे नेदिष्ठः हूतः प्रत्यश्रीषोः ॥ त्वं वै
नानास्थातारइति । तस्मान्नु हैनाःश्चतुर्होतारइत्याच-
क्षते । तस्माच्छुश्रूषुः पुत्राणां ह्यद्यतमः । नेदिष्ठोह्य-
द्यतमः । नेदिष्ठोब्रह्मणोभवति । यएवं वेद ॥ ४ ॥

देवाः षड्ढूतोऽभवत् पञ्चहोतेत्याचक्षते परोक्षेणा-
श्रीषीः षट् च ॥ अनु० ११ ॥

ब्रह्मवादिनः किं दक्षिणां योवात्रविद्वान्तस्य वै ब्रह्मवादिनो यद्दशहोतारः पूजापतिर्ब्रह्मसं पूजापतिः पुरुषं पूजापतिरकामयत स तपः सोऽन्तर्वान् ब्रह्मवादिनो योवाद्भूमं विद्यात् पूजापतिः सोमः राजानं ब्रह्मात्मन्वदेकादश ॥ ११ ॥

ब्रह्मवादिनस्तस्य वात्रमेर्यदाद्दं किञ्च पूजापतिरकामयत सोऽन्तर्वान् यएवास्य दक्षिणतः पञ्चाशत् ॥ ५० ॥ हरिः ॐ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके चतुर्थाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

जुष्टोदमूनात्रतिथिर्दुरोणे । इमको यन्नमुपयाहि विद्वान् । विश्वात्रमेऽभियुजोविद्वत्य । श्चूयतामाभरा भोजनानि । अमे शर्वं महते सौभगाय । तव शुभ्रान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जास्यत्यः सुयममाकशुभ्र । श्चूयता

मभित्तिष्ठा महासि । अग्ने योनोऽभितोजनः । वृको-
वारोजिघासति ॥ १ ॥

तास्त्वं वृषहञ्जहि । वस्वस्मभ्यमाभर । अग्ने यो-
नोऽभिदासति । समानोयश्च निष्ट्वः । इधस्यैव प्रुक्षा-
यतः । मा तस्योष्धेधि किञ्च न । त्वमिन्द्राभिभूरसि ।
देवोविज्ञातवीर्यः । वृषहा पुरुचेतनः । अप प्राचइन्द्र-
धिष्वा अमिषान् ॥ २ ॥

अपावाचोअभिभूते मुदस्व । अपोदीचोअपशूराध-
राचडूरौ । यथा तव शर्ममदेम । तमिन्द्रं वाजयामसि ।
महे वृचाय इन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत् । युजेरथं ग-
बेषुः हरिभ्यां । उपब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः । विवा-
धिष्टास्य रोदसी महित्वा । इन्द्रोवृचायपृतीजघन्वान्
॥ ३ ॥

इव्यवाहमभिमातिषाहं । रक्षोहणं पृतनासु जिष्णुं ।
ज्योतिषन्तं दीद्यतं पुरन्धिं । अग्निः खिष्टकृतमाहुवे-
म । खिष्टमग्ने अभितत् पृणाहि । विश्वा देव पृतना-
अभिष्य । उहन्नः पन्थां प्रदिशन्विभाहि । ज्योतिषहे-
ज्जरं न आयः । त्वामग्ने इविषन्तः । देवं मर्तास
ईदते ॥ ४ ॥

मन्ये त्वा जातवेदसं । स हव्यावक्ष्यानुषक् । विश्वानि
 नो दुर्गहा जातवेदः । सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि ।
 अग्ने अचिवन्मनसा यृणानः । अस्माकं बोध्यविनातनू-
 नां । पूषा गाश्चवेतु नः । पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाज-
 सनोतु नः । पूषेमाश्नाशाश्नुवेदु सर्वाः ॥ ५ ॥

सोअस्मां अभयतमेन नेषत् । स्वस्तिदा अष्टृणिः
 सर्व्वीरः । अप्रयुच्छन् पुरयंतु प्रजानन् । स्वमग्ने सप्र-
 थाअसि । जुष्टोहोता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते ।
 अग्नीरक्षांसि सेधति । शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पा-
 वकईद्यः । अग्ने रक्षाणोअःइसः ॥ ६ ॥

प्रतिष्मदेव रीषतः । तपिष्ठैरजरोदह । अग्ने इंसिन्
 पचिणं । दीद्यन्मर्त्येषा । स्वे क्षये शुचिव्रत । आ वात
 वाहि भेषजं । वि वात वाहि यद्रपः । त्वः हि विश्वभेष-
 जः । देवानां दूतईयसे । द्वाविमौ वातौ वातः ॥ ७ ॥

आसिन्योरापरावतः । दक्षं मे अन्यआवातु । परा-
 न्योवातु यद्रपः । यद्देवात ते गृहे । अमृतस्य निधि-
 र्हितः । ततोमोदेहि जीवसे । ततोमोधेहि भेषजं । ततो
 नोमहआवह । वात आवातु भेषजं । शम्भूमयोऽभूनौ-
 हृदे ॥ ८ ॥

प्राण॒आयू॑षि तारिषत् । त्वम॑न्न अयासि । अयासन्
मम॑साहितः । अयासन् इ॒व्यमू॑हिषे । अयानै॑धेहि-
भेष॑जं । इ॒ष्टोअ॒ग्निराहु॑तः । स्वाहा॑दातः पिपत्तु नः । स्व-
गादे॒वेभ्य॑ इ॒दन्नमः॑ । कामो॑भूतस्य भव्यस्य । सम्प्रा॑डेको
चिरा॑जति ॥ ९ ॥

सद्दु॑दं प्रतिपप्रथे । अ॒तूनु॑त्सृजते वशी । काम॑साद्ग्र-
सम॑वर्षताधि । मन॑सोरेतः प्रथमं यदासीत् । स॒तोबन्धु-
मस॑ति निरविन्दम् । हृदि॑पुतोष्या अ॒भयो॑मनीषा । त्व-
या म॒न्यो सर॑न्नमारुजन्तः । इ॒र्षमा॑णासो धृष॒ताम॑रुत्सवः ।
ति॒ग्मेष॑व॒आयु॑धास॒श्शिशानाः॑ । उप॑प्रथन्ति नरो॑अग्नि-
रूपाः ॥ १० ॥

म॒न्युर्भगो॑म॒न्युरे॒वास॑ देवः । म॒न्युर्हो॑ता वरु॒णोषि-
अवे॑दाः । म॒न्युं वि॒शई॑डते देव॒वन्ती॑ । पा॒हि नो॑म॒न्यो
तप॑सा अमे॒श । त्वम॑ग्ने व्रत॒धृच्छु॑चिः । दे॒वा आ॑साद-
बाइ॒ह । अ॒ग्ने इ॒व्याय॑ वोह॒वे । वृ॒तामु॑विश्र॒द्गत॑पा अ॒दा-
भ्यः । य॒जानो॑दे॒वा अ॒जरः॑ सुवीरः । इ॒धद्र॑मानि सुवि-
दानो॑अग्ने ॥ गो॒पाय॑नो॒जीवसे॑ जातवेदः ॥ ११ ॥

अग्नि॑धा॒सत्य॑मिषां जघ॒न्वानी॑डते सर्वा॒अ॒हसो॑ वा-
तो॒हृदे॑राज॒त्यग्नि॑रूपाः सुवि॒दानो॑अ॒ग्नेःकं च॑ ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

चक्षुषोहेते मनसोहेते । वाचोहेते ब्रह्मणोहेते ।
 यो माघायुरभिदासति । तमग्ने मेन्यामेनिं कृणु । यो
 मा चक्षुषा योमनसा । योवाचा ब्रह्मणाद्यायुरभिदा-
 सति । तयाग्ने त्वं मेन्या । अमुममेनिं कृणु । यत्किञ्चा-
 सौ मनसा यच्च वाचा । यज्ञैर्जुहोति यजुषा इविभिः
 ॥ १ ॥

तन्मृत्युर्निर्घृत्वा संविदानः । पुरा दिष्टादाहुतीरस्य
 इन्तु । यातुधाना निर्घृतिरादुरक्षः । तेअस्य घ्नन्वन्ट-
 तेन सत्यं । इन्द्रेषिताआज्यमस्यमघ्नन्तु । मा तत्समृद्धिं
 यद्सौ करोति । इन्मि तेऽहं कृतः इविः । योमे घोरम-
 चीकृतः । अपाञ्चौ तउभौ बाहू । अपनह्याम्यास्यं ॥ २ ॥

अपनह्यामि ते बाहू । अपनह्याम्यास्यं । अग्नेर्देवस्य
 ब्रह्मणा । सर्व्वं तेऽवधिषं कृतं । पुरामुष्य वषट्कारात् ।
 यज्ञं देवेषु नस्कृधि । खिष्टमस्माकं भूयात् । मास्मान्
 प्रापन्नरातयः । अन्ति दूरे सतोअग्ने । धातृव्यस्याभि-
 दासतः ॥ ३ ॥

वषट्कारेण वज्रेण । कृत्याः इन्मि कृतामहं । योमा
 नक्तं दिवा सायं । पातश्चाह्नेनिपीयति । अथा तमि-

न्दु वज्रैश्च । धातृव्यं पादयामसि । इन्द्रस्य गृहोसितं
त्वा प्रपद्ये । सगुः सान्वः । सह यन्मे अस्ति तेन । ईडे
अग्निं विपश्चितं ॥ ४ ॥

गिरा यज्ञस्य साधनं । श्रुष्टीवानं धितावानं । अग्ने
शक्रेम ते वयं । यमं देवस्य वाजिनः । अतिद्वेषांसि त-
रेम । अवतन्मा समनसौ समौकसौ । सचेतसौ सरै-
तसौ । उभौ मामवतं जातवेदसौ । शिवौ भवतमद्य
नः । स्वयं ह्यखानः सुगमप्रयावं ॥ ५ ॥

तिग्मशृङ्गोष्टभः शोशुचानः । पुत्रश्च सधस्यमनुप-
श्यमानः । आतन्तुमग्निर्द्विभ्यं ततान । त्वन्नस्तन्तुरुत
सेतुरग्ने । त्वं पन्था भवसि देवयानः । त्वयाग्ने पृष्टं वय-
मारुहेम । अथा देवैः सधमादन्मदेम । तदुत्तमं मुमु-
ग्धि नः । विपाशं मध्यमं वृत । अवाधमानि जीवसे ॥ ६ ॥

वयश्च सोमवृते तव । मनस्तनुषु बिभ्रतः । पुजाव-
न्तोअशीमहि । इन्द्राणी देवी सुभगा सुपत्नी । उद-
शेन पतिविद्ये जिगाय । चिश्शदस्याजघनं योजनानि ।
उपस्थइन्द्रश्च स्थविरं बिभर्त्ति । सेना ह नाम पृथिवी ध-
नञ्जया । विश्वव्यचा अदितिः सूर्यत्वक् । इन्द्राणी देवी
पासहा ददाना ॥ ७ ॥

सा नो देवी सुहवा शर्मं यच्छतु । आ त्वाहावर्मन्तर-
भूः । भ्रुवस्तिष्ठा विचाचलिः । विशस्वा सर्व्वावाञ्छन्तु ।
मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् । भ्रुवा द्यौर्भ्रुवा पृथिवी । भ्रुवं वि-
श्वमिदं जगत् । भ्रुवाह पर्व्वताइमे । भ्रुवो राजा विशा-
मयं । इहैवैधि माव्यधिष्ठाः ॥ ८ ॥

पर्व्वताइव विचाचलिः । इन्द्रइवेह भ्रुवस्तिष्ठ । इह
राष्ट्रमु धारय । अभितिष्ठ पृतन्यतः । अधरे सन्तु शचवः ।
इन्द्रइव वृचहा तिष्ठ । अपः क्षेपाणि सञ्चयन् । इन्द्र-
एखमदीधरत् । भ्रुवं भ्रुवेश इविषा । तस्मै देवाअधि-
ब्रवन् ॥ अयच्च ब्रह्मणस्पतिः ॥ ९ ॥

इविभिंरास्यमभिदासतोविपश्चितमप्रयावं जीवसे
ददाना व्यधिष्ठाब्रवन्नेकश्च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

जुष्टीनरो ब्रह्मणा वः पितॄणां । अष्टमव्ययन्न किला-
रिषाद्य । यच्छकरीषु वृहता रवेण । इन्द्रे शुष्मदधा-
या वसिष्ठाः । पायका नः सरस्वती । वाजैर्भिर्वाजिनी-
वती । यज्ञं वष्टु धिया वसुः । सरस्वत्यभि नौनेषि वस्यः ।
मा पस्करिः पर्यसा मा नञ्चाधक । जुषस्व नः सखा
वेश्या च ॥ १ ॥

मा त्वत्क्षेत्राख्यरखामि गन्म । वृष्णे इविर्गमसा ब-
 हिरिग्नौ । अयामि सृग्धृतवती सुवृक्तिः । अम्यक्षि सद्म-
 सद्ने पृथिव्याः । अत्रायि यन्नः सूर्येन चक्षुः । इहा-
 र्वाश्चमतिह्वये । इन्द्रं जैत्रा यजेतवे । अस्माकमस्तु के-
 वलः । अर्वाश्चमिन्द्रममुतो इवामहे । योगोजिह्वनजि-
 द्श्चजिद्यः ॥ २ ॥

इमं नोयज्ञं विह्वे जुषस्व । अस्य कुर्मो हरिवो मे-
 दिनं त्वा । असम्मृष्टोजायसे मातृवोः शुचिः । मन्द्रः
 क्विरुदतिष्ठोविबस्वतः । घृतेन त्वा बर्हयन्मग्राहु-
 त । घूमस्ते केतुरभवद्वि अितः । अभिरग्रे प्रयमो
 देवतामां । संयातानामुत्तमोविष्णुरासीत् । यजमा-
 नाय परिगृह्य देवान् । दीक्षयेद्द इविरागच्छतन्नः
 ॥ ३ ॥

अग्निश्च विष्णो तपउत्तमं महः । दीक्षापालेभ्योऽव-
 नतर हि शक्ता । विश्वैर्देवैर्यज्ञियैः संविदानौ । दीक्षा-
 मस्यै यजमानाय धत्तं । प्रतद्विष्णुस्तव ते वीर्याय । मृ-
 गोम भीमः कुचरोगिरिष्ठाः । यस्थोरुषु चिषु विक्रमं
 खेषु । अधिस्त्रियन्ति भुवनानि विश्वा । नू मत्तौदयते
 सनिष्यन् यः । विष्णवउरुगाया यदाशत् ॥ ४ ॥

प्र यः स वाचा मनसा यजातै । एतावन्तं नर्थ्यमावि-
 वासात् । विचक्रमे पृथिवीमेषतां । श्लेषाय विष्णुर्म-
 नुषेद्दशस्यन् । भ्रुवासाँ अस्य कीरयोजनासः । उद-
 स्थितिः सृजनिमाचकार । चिदेवः पृथिवीमेषतां ।
 विचक्रमे शतर्षसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तव सः स्तवी-
 यान् । त्वेषः ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ५ ॥

होतारं चिचरथमध्वरस्य । यज्ञस्य यज्ञस्य केतुः रुश-
 न्तं । प्रत्यर्चिं देवस्य देवस्यमहा । श्रिया त्वग्निमतिधिं
 जनानां । आ नोविश्वामिरूतिभिः सजोषा । ब्रह्म जु-
 षाणो ह्यर्थ्यश्च याहि । वरींष्टजत् स्थविरेभिः सुशिप्र । अ-
 स्मेदधृषणः शुष्मिन्द्र । इन्द्रः सुवर्षा जनयन्नहामि ।
 जिगायोशिग्भिः पृतनाअभित्रीः ॥ ६ ॥

प्रारौचयन्मनवे केतुमहा । अविन्दुज्योतिर्बृहते र-
 खाय । अश्विनाववसेनि ह्येवां । आ नूनं यातः सुकृताय
 विप्रा । पातर्युक्तेन सुदृता रथेन । उपागच्छतमवसाग-
 तन्नः । अविष्टन्धीषश्विना नश्चासु । पुजावद्रेतो अह्य-
 न्नोअस्तु । आवान्तो केतनये तूतुजानाः । सुरत्मासो
 देववीतिं गमेम ॥ ७ ॥

त्वः सौमक्रतुभिः सक्रतुर्भूः । त्वं दक्षैः सुदक्षैवि-

श्वदाः । त्वं वृषा वृषत्वेभिर्महित्वा । शुभेभिर्द्युमन्यभ-
 वोनृषक्षाः । आषाढं युत्सु प्रतनासु परिं । सुवर्षामप्त्वां
 वृजनस्य गोपां । भरेषुजाः सुक्षितिः सुश्रवसं । जय-
 न्तं त्वामनुमदेम सोम । भवामिषो न शेष्योघृतासुतिः ।
 विभूतशुभ्रएव याउ सप्रथाः ॥ ८ ॥

अधाते विष्णो विदुषाचिद्वध्यः । स्तोमौयज्ञस्य रा-
 ध्योहविष्मतः । यः पूर्याय वेधसे नवीयसे । सुमञ्जा-
 नये विष्णवे ददाशति । योजातमस्य महतोमहिब्रवात् ।
 सेदुश्रवोभिर्युजं चिदभ्यसत् । तमुः स्तोतारः पूष्यं य-
 चाविदञ्चतस्य । गर्भः हविषा पिपर्त्तन । आस्य जानन्तो
 नामचिद्विक्तन । बृहत्ते विष्णो सुमतिम्भजामहे ॥ ९ ॥

इमाधानाष्टतस्रुवः । हरी इहोपवक्षतः । इन्द्रः
 सुखतमे रथे । एष ब्रह्मा प्रतेमहे । विदयेशः सिषः
 हरी । यच्चत्वियः प्रते वम्बे । वनुषोह्यृतं मदं । ईन्द्रो
 नाम घृतन्नयः । हरिभिश्चारुसेचते । श्रुतोगणआत्वा-
 विशन्तु ॥ १० ॥

हरिवर्षसङ्गिरः । आचर्षणि प्रावृषभोजनानां । रा-
 जा कृष्टीनां पुरुहूतइन्द्रः । स्तुतश्रवस्यन्नवसोपमद्रिक् ।
 युक्ता हरोवृषणाया चर्वाङ् । प्रयत्सिन्धवः प्रसवं यदा-

बन् । आपः समुद्रश्च रथ्येव जग्मुः । अतश्चिदिन्द्रः स-
दसोवरीयान् । यदीशसोमः पूणति दुग्धोअश्नुः । ज-
यामसि त्वेन्द्र याद्यर्वाङ् ॥ ११ ॥

अरन्ते सोमः स्तनुवे भवाति । शतक्रतो मादयस्वास
तेषु । प्रासां अवपृतनासु प्रयुत्सु । इन्द्राय सोमाः पु-
दिवो विदानाः । ऋभुर्येभिर्दृषपर्वा विहायाः । पूय-
म्यमाणान् प्रतिषूयभाय । इन्द्रु पिब दृषधूतस्य दृष्णः ।
अहैडमानउपाहि यज्ञं । तुभ्यं पवन्तइन्द्रवः सुतासः ।
गावोान वज्रिन्त्वमोकोअच्छ ॥ १२ ॥

इन्द्रागहि प्रथमोयज्ञियानां । या ते काकुत्सुकृता आ
वरिष्ठा । यया शाश्वत्पिबसि मध्वजग्मि । तथा पाहि प्र
ते अध्वर्युरस्थात् । सन्ते वज्रोवर्ततामिन्द्र गव्युः । पात-
र्युजा विबोधय । अश्विना वेद गच्छतं । अस्य सोमस्य
पीतये । पातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं । पुरा यधुादररुषः
पिबायः ॥ पातर्हि यज्ञमश्विना दधाते । प्रशंसन्ति क-
वयः पूर्वभाजः । पातर्यजध्वमश्विना हिनोत । न साय-
मस्ति देवयाअजुष्टं । उतान्योअस्मद्यजते विषायः ।
पूर्वः पूर्वोयजमानोवनीयान् ॥ १३ ॥

शाश्वजियो गच्छतं नोदाशन्नामाभिः श्रीर्गमेम स-

प्रथा भजामहे विशन्तु याँश्चर्वाङ्च्छ पिबायः षट् च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

नक्तं जातास्योषधे । रामे कृष्णे असिक्नि च । इदं
रजनिरजय । किल्लसं पलितञ्च यत् । किलासञ्च
पलितञ्च । निरितोनाशयापृषत् । आनखोअभ्रुतां
वर्षः । परा श्वेतानि पातय । असितं ते निलयनं । आ-
स्थानमसितं तव ॥ १ ॥

असिक्नि यस्योषधे । निरितो नाशयापृषत् । अ-
स्थिजस्य किलासस्य । तनूजस्य च यत्त्वचि । कृत्यया कृ-
तस्य ब्रह्मणा । लक्ष्मश्वेतमनीनशं । सरूपा नाम ते
माता । सरूपो नाम ते पिता । सरूपास्योषधे सा ।
सरूपमिदं द्विधि ॥ २ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रं । अस्मिन् भरेऽन्तमं
वाजसातौ । शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु । घ्नन्तं वृषाणि
सञ्चितं धनानां । धूनुथ ह्यां पर्वतान्दाशुषे वसु । निवो-
वनाजिहते या मनोभिया । कोपपथपृथिवीं पृथ्निमा-
तरः । युधे यदुगाः पृषतीरयुग्ध्वं । प्रवेपयन्ति पर्वतान् ।
विविञ्चन्ति वनस्पतीन् ॥ ३ ॥

प्रो वारत मरुतोदुर्मदाइव । देवासः सर्व्वया वि-
शा । पुरुचाहि सदृष्टसि । विशो विश्वाअनुपुभु । सम-
त्सु त्वा हवामहे । समत्सुग्निमवसे । वाजयन्तोहवा-
महे । वाजेषु चिचराधसं । सङ्गच्छध्वं संवदध्वं । सं वो
मनांसि जानतां ॥ ४ ॥

देवाभागं यथा पूर्व्वे । सञ्जानानाउपासत । समा-
नोमन्त्रः समितिः समानी । समानं मनः सह चित्त-
मेषां । समानं केतोअभिसरभध्वं । सञ्जानेन वो
हविषा यजामः । समानीव आकूतिः । समाना हृद-
थानि वः । समानमस्तु वामनः । यथा वस्तुसहासति
॥ ५ ॥

सञ्जानं नखैः । सञ्जानमरणैः । सञ्जानमश्विना
युवं । इहास्मासु नियच्छतं । सञ्जानं मे दृहस्पतिः ।
सञ्जानं सविताकरत् । सञ्जानमश्विना युवं । इह
मह्यं नियच्छतं । उपच्छायामिव घृणैः । अगन्म शर्म
ते वयं ॥ ६ ॥

अग्ने हिरण्यसन्दशः । अदब्धेभिः सवितः पायुभि-
ष्टं । शिवेभिरद्य परिपाहि नोगयं । हिरण्यजिह्वः सु-
वितायनव्यसे । रक्षामाकिर्नो अघशंसईशत । मदेम

देहि नोद्दुः । यूथागवाह्यजुक्तुः । सङ्गृभाय पुरुशता ।
उभया हस्त्यावसु । शिशिहि रायआभर ॥ ७ ॥

शिप्रिन् वाजानां पते । शचीवस्तव दःसना । आ-
तूनइन्द्र भाजय । गोघ्नश्रेषु शुभ्रुषु । सहस्रेषु तुवीमघ ।
यद्देवादेवहेडनं । देवासश्चकृमावयं । आदित्यास्त-
स्मान्मा यूयं । ऋतस्यर्त्तेन मुञ्चत । ऋतस्यर्त्तेनादित्याः
॥ ८ ॥

यजचा मुञ्चतेह मा । यज्ञैर्वी यज्ञवाहसः । आशि-
क्षन्तो न शैकिम । मेदस्वता यजमानाः । सुषान्येन
जुह्वत । अकामावो विश्वेदेवाः । शिषन्तो नोपशेकि-
म । यदि दिवा यदि नक्तं । एनएनस्योऽकरत् । भूतं मा
तस्मान्मव्यञ्च ॥ द्रुपदादिव मुञ्चतुः । द्रुपदादिवेन्मु-
मुचानः । खिन्नज्ञात्वो मलादिव । पूतं पविर्षेणेवा-
ज्यं । विश्वे मुञ्चन्तु मैनसः । उद्वयं तमसस्परि । प-
श्यन्तो ज्योतिरुत्तरं । देवं देवचा सूर्यं । अगन्म ज्योति-
रुत्तरं ॥ ९ ॥

तव ह्यधि वनस्पतीञ्जानतामसति वयं भरादित्याश्च
नव च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमाऽनुवाकः ।

दृषासोअ॒शुः प॒वनेह॒ विष्म॒न्त्सोमः॑ । इन्द्र॒स्य भा॒-
ग॒कृ॒तयुः॑ श॒तायुः॑ । समा॒दृषा॒णं दृष॒भं कृ॒णोतु॑ । पि॒यं
वि॒शा॒ स॒र्व्वी॒वीर॑ सु॒वीरं॑ । कस्य॒ दृषा॒सुते॑ स॒चा । नि॒-
यु॒त्वान् दृष॒भोर॑णत् । वृ॒त्र॒हा सोम॑पीतये । यस्ते॑ शृ॒-
ङ्गदृ॒षोन॑पात् । प्र॒ण॒पात् कुण्ड॒पाय्यः॑ । न्य॒स्मिन्दधु॑आ
मनः ॥ १ ॥

त॒ स॒धी॒चो॒रू॒तयो॑ दृ॒ष्णिया॑नि । पौ॒स्यानि॑ नि॒यु॒-
तः स॒श्रु॒रिन्द्रं॑ । समु॒द्रं न सि॒न्धव॑उ॒क्थशु॒ष्माः । उ॒रु॒व्य॒-
च स॒ङ्गिर॑आवि॒शन्ति॑ । इन्द्रा॒य गि॒रोअ॒नि॒शित॑सर्गाः ।
अ॒पः प्रै॒रय॑न्त्स॒गर॑स्य बु॒धात् । योअ॒क्षे॒णोव॑ च॒ क्रिया॑ श॒-
ची॒भिः । वि॒ष॒क्तः॒स्तम्भ॑पृथि॒वीमु॑त द्यां । अ॒क्षो॒दय॑च्छ॒व॒-
सा॒क्षाम॑बुधं । वा॒र्ण॒वा॒तस्त॑वि॒धीभि॑रिन्द्रः ॥ २ ॥

दृ॒ढान्यौ॑घ्नादु॒श॒मान॑अ॒जः । अ॒वा॒भि॒न॒त्क॒कु॒भः प॒र्व्व॒-
तानां॑ । आ॒नो॒अ॒ग्ने सु॒को॒तुना॑ । र॒यिं वि॒श्वायु॑षोषसं ।
मा॒र्डी॒कं धे॑हि जी॒वसे॑ । त्व॒ सौ॒म म॒हे भ॑गं । त्वं यू॒न॒कृ॒-
ता॒यते॑ । द॒क्षं द॑धासि जी॒वसे॑ । रथं॑ यु॒ञ्जते॑ म॒रुतः॑
शु॒भे सु॑गं । सू॒रो न मि॑त्रा॒वरु॑णा॒गवि॑ष्टिषु ॥ ३ ॥

रजा॑सि चि॒त्वा वि॑चरन्ति त॒न्यवः॑ । दि॒वः स॑म॒न्धा॒-

जा पयसा नउक्षतं । वाचश्सु मिचावरुणाविरावती ।
 पर्जन्यश्चिचां वदति त्विषीमती । अध्रावसत मरुतः सु-
 मायया । द्यां वर्षयतमरुणामरेपसं । अयुक्तसप्तशुन्धु-
 वः । सूरोरथस्य न प्रियः । ताभिर्यासि स्वयुक्तिभिः ।
 वहिष्ठेभिर्विहरन् पाहि तन्तुं ॥ ४ ॥

अवव्ययन्नसितं देव वस्वः । दविध्वतो रश्मयः सूर्य-
 स्य । चर्मेवाबाधुस्तमोअप्सन्तः । पर्जन्याय प्रगायत ।
 दिवस्पुत्राय मोदुषे । स नोयवसमिच्छतु । अच्छावद-
 तवसङ्गीर्भिराभिः । स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास । क-
 निक्कदहृषभोजीरदानुः । रेतोदधात्वोषधीषु गर्भे ॥ ५ ॥

योगर्भमोषधीनां । गवां कृणोत्यर्ब्वतां । पर्जन्यः पु-
 रुषीणां । तस्माद्दास्ये हविः । जुहोता मधुमत्तमं । इडां
 नः संयतं करत् । तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामित् । शुचिं
 घृतेन शुचयः सपर्यन् । नामानि चहधिरे यन्निया-
 नि । आसूदयन्त तनुवः सुजाताः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च नः शुनासीरौ । इमं यज्ञं मिमिक्षतं । गर्भं
 धत्तश्च स्वस्तये । ययोरिदं विश्वं भुवनमाविवेश । ययो-
 रानन्दो निहितोमहश्च । शुनासीरावृत्तुभिः संवि-
 दानौ । इन्द्रवन्तौ हविरिदं जुषेयां । आघाये अग्निमि-

न्यते । स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् । येषामिन्द्रोयुवा सखा ॥
 अमद्भ्यश्च मेदिना । ह्यो वृचाय्यपुति । युवः हि वृ-
 चहन्तामा । थाभ्याः सुवरजयन्नग्रएव । यावातस्यतुर्भु-
 वनस्य मध्ये । प्रचर्षणी वृषणा वज्रबाहू । अग्नीन्द्रो-
 वृचहणा हुवे वां ॥ ७ ॥

मनद्भ्योगविष्टिषु तन्तुं गर्भः सुजाताः सखा सप्त
 च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

उत नः प्रियाप्रियासु । सप्तस्वसासु जुष्टा । सरस्व-
 तीस्तोम्याभूत् । इमाजुह्वानायुष्मदानमोभिः । प्रति-
 स्तोमः सरस्वति जुषस्व । तव शर्मन् प्रियतमे दधा-
 नाः । उपस्थेयामशरणं न वृक्षं । चीणिं यदा विचक्रमे ।
 विष्णुर्गोपाअदाभ्यः । ततोधर्माणि धारयन् ॥ १ ॥

तदस्य प्रियमभि पाथोअस्थां । नरोयच देवयवो
 मदन्ति । उरुकृमस्य स हि बन्धुरित्या । विष्णोः पदे प-
 रमे मध्वउत्सः । कृत्वादाअस्थुश्रेष्ठः । अद्य त्वावन्वन्तसु-
 रेक्शाः । मर्त्त आनाश सुवृत्तिं । इमा ब्रह्म ब्रह्मवाह ।
 प्रियात आ बर्हिस्सीद । वीहि सूरपुरोडाशं ॥ २ ॥

उप नस्सूनवो गिरः । शृण्वन्वन्वृतस्य ये । समृडीका
भवन्तु नः । अथा नो देवसवितः । पूजावत्सावीः सौभ-
गं । परा दुष्प्रियः सुव । विश्वानि देव सवितः । दुरि-
तानि परासुव । यद्भद्रं तन्मन्त्रासुव । शुचिमकैर्ह-
स्यति ॥ ३ ॥

अध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योजञ्चाचके । या धार-
यन्त देवा सुदक्षा दक्षपितारा । असुर्याय प्रमहसा ।
सइत्येति सुधितश्रोक्तसि खे । तस्माद्गडा पिन्वते विश्व-
दानी । तस्मै विशः स्वयमेवानमन्ति । यस्मिन् वृद्धा
राजति पूर्व्वरति । सकूतिमिन्द्र सच्युतिं । सच्युतिं ज-
घनच्युतिं ॥ ४ ॥

कनात्काभान्नञ्चाभर । पृथप्यन्निव सव्यौ । वि न-
इन्द्रमृधो जहि । कनीखुन दिवसापयन् । अभि नः सु-
ष्टुतिं नय । पूजापतिस्त्रियां यशः । मुष्कयोरदधात्सपं ।
कामस्य तृप्तिमानन्दं । तस्याग्ने भाजयेह मा । मोदः
प्रमोदञ्चानन्दः ॥ ५ ॥

मुष्कयोर्निर्हितः सपः । सृत्वेव कामस्य तृप्याणि ।
दक्षिणानां प्रतिगृहे । मनसश्चित्तमाकूतिं । वाचः स-
त्तमशीमहि । पशूनां रूपमन्नस्य । यशः श्रीः अयतां

मयि । यथाहमस्याञ्चतुपुंस्त्रियै पुमान् । यथा स्त्री तृ-
प्यति पुंसि पिये पिया । एवं भगस्य तृष्याणि ॥ ६ ॥

यज्ञस्य काम्यः पियः । ददामीत्यग्निर्वदति । तथेति
वायुराह तत् । इन्तेति सत्यं चन्द्रमाः । आदित्यः सत्य-
मोमिति । आपस्तत् सत्यमाभरन् । यज्ञो यज्ञस्य द-
क्षिणां । असौ मे कामः समृध्यतां । नहि स्पशमविदन्न-
न्यमस्मात् । वैश्वानरात् पुररातारमग्नेः ॥ ७ ॥

अथेमेऽमन्यन्नमृतमसुराः । वैश्वानरं क्षेचजित्याय
देवाः । येषामिमे पूर्वे अर्मासआसन् । अयूपाः सद्म-
विमृता पुरूणि । वैश्वानर त्वया ते नुत्ताः । पृथिवीम-
न्यामभितस्युर्जनासः । पृथिवीं मातरं महीं । अन्तरि-
क्षमुपब्रुवे । बृहतीमूतये दिवं । विश्वं विभर्ति पृथिवीं
॥ ८ ॥

अन्तरिक्षं विपप्रथेऽपः । दुहे द्यौर्दृहतीपः । नतान-
शन्ति नदभातितस्करः । नैनाअमिचो व्यधिरादधर्ष-
ति । देवाश्च याभिर्यजते ददाति च । ज्योगित्ताभिः
स च ते गोपतिः सह । नताअर्वारेणुककाटो अश्रुते ।
न सःस्कृतचसुपयन्ति ताअभि । उरुगायमभयं तस्य
ताअनु । गावोमर्त्यस्य विचरन्ति यज्वणः ॥ ९ ॥

राची व्यस्यदायती । पुरुषा देव्यक्षभिः । विश्वाअधि-
अथौऽधित । उप ते गाद्रवाकरं । वृषीष दुहितर्दिवः ।
राची स्तोमन्त जिग्युषी । दैवीं वाचमजनयन्त देवाः ।
तां विश्वरूपाः पशवोवदन्ति । सानो मद्रेषमूर्जं दुहा-
ना । धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु ॥ १० ॥

यद्वागवदन्त्यविचेतनामि । रात्रीं देवानां निषसाद्
मन्त्रा । चतस्रज्जर्जं दुदुहे पयाःसि । क्व स्वित्स्वाः परमं
अंगाम । गीरीमिमाय सखिलानि तक्षती । रक्पदी
द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभूवुषी ।
सहस्राक्षरा परमे व्योमन् । तस्याः समुद्राअधिविद्य-
रन्ति । तेन जीवन्ति पुदिश्रयतसः ॥ ११ ॥

ततः क्षरत्यक्षरं । तद्विश्वमुपजीवति । इन्द्रासुरा अ-
नयन् विश्वकर्मा । महत्वां अस्तुगणवान्त्स जातवान् ।
अस्य स्रुषा अशुरस्य प्रशिष्टिं । सपत्ना वाचं मनसाउ-
पासतां । इन्द्रः सूरौअतरद्रजाःसि । स्रुषा सपत्ना अ-
शुरोऽयमस्तु । अयः शशूअयतु जर्हपाणः । अयं वाजं
अयतु वाजसातौ ॥ अग्निः अचष्टदनिष्टष्टमोजः । सह-
स्त्रिबो दीप्यतामप्रयुच्छन् । विश्वाजमानः समिधानउ-
ग्रः । आन्तरिक्षमरुहदगं खां ॥ १२ ॥

धारयन् पुरोडाशं वृहस्पतिं अघनच्युतिमानन्दो
भगस्य तृप्याख्यमेः पृथिवी यज्वनएतु पृदिशश्चतस्रो
वाजसातौ चत्वारि च ॥ ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

वृषास्य शुवृषभाय वृहस्पते । वृषायमुग्रो नृचक्षसे ।
दिव्यः कर्मण्यो हितो बृहन्नाम । वृषभस्य या ककुत् ।
विषूवान् विष्णो भवतु । अयं यो मामको वृषा । अथो
इन्द्र इव देवेभ्यः । वि ब्रवीतु जनेभ्यः । आयुषन्तं वर्ष-
स्वन्तं । अथो अधिपतिं विशां ॥ १ ॥

अस्याः पृथिव्या अर्धक्षं । इममिन्द्रवृषभं कृणु । यः
सुश्रुक्तः सुवृषभः । कल्याणो द्रोण आहितः । कार्षीबल-
प्रगाखेन । वृषभेण यजामहे । वृषभेण यजमानाः । अ-
क्रूरेणैव सर्पिषा । मृधश्च सर्वा इन्द्रेण । पृतनाश्च जया-
मसि ॥ २ ॥

यस्यायमृषभो हविः । इन्द्राय परिखीयते । जयाति
शशुमायन्तं । अथो हन्ति पृतन्यतः । नृणामहपृणीर-
सत् । अग्र उद्भिन्तामसत् । इन्द्रशुषन्तनुवामेरवस्व ।
नीचा विश्वा अभितिष्ठाभिमातोः । निमृषी ह्यावाधं

यो नो अस्ति । उहं नो लोकं ह्यणहि जीरदामो ॥ ३ ॥

प्रेक्ष्यभिप्रेक्षि प्रभरा सहस्व । मा विवेनो विश्रुबुधा-
जनेषु । उदीडितो वृषभ तिष्ठ शुभैः । इन्द्रश्चून् पुरो-
अस्माक युध्य । अग्ने जेता त्वं जय । श्चून्त्सहसओजस ।
विश्वचून् विमृधोनुद । एतं ते स्तोमन्तु विजातविप्रः ।
रवन्न धीरः स्वपाअतक्षं । यदीदग्ने प्रति त्वं देवह्य्याः
॥ ४ ॥

सुवर्वतीरपएनाजयेम । योधृतेनाभिमानितः । इन्द्र
जैचाय जग्निषे । स नः सक्कासु पारय । पृतना सा-
ह्येषु च । इन्द्रो जिगाय पृथिवीं । अन्तरिक्षं सुवर्महत् ।
वृषहा पुरुचेतनः । इन्द्रो जिगाय सहसा सहासि ।
इन्द्रो जिगाय पृतनानि विश्वा ॥ ५ ॥

इन्द्रो जातो विपुरोऽररोज । स नः परस्यावरिवः
ह्योतु । अयं कृत्तुरष्टभीतः । विश्वजिदुद्धित्सोमः ।
अषिर्विपुः काव्येन । वायुरग्नेगा यज्ञप्रीः । साकङ्गन्मन
सा यज्ञं । शिवोनियुद्धिः शिवाभिः । वार्यो शुक्रोअ-
यामि ते । मध्वोअग्रं दिविष्टिषु ॥ ६ ॥

आयाहि सोमपीतये । स्वारुहो देव नियुत्वता । इ-
ममिन्द्र वर्द्धय ह्यधियायां । अयं विशां विशपतिरस्त राः

जा । अस्माद् इन्द्रमहिर्वर्षांसि धेहि । अर्षसं ह्यसुष्टि
 शचुमस्य । इममाभज ग्रामे अर्षेषु गोषु । निरमुं भज
 यां मिषोअस्य । वर्षान् क्षचस्य ककुभिः अयस्व । ततो
 नउग्रो विभजा वसूनि ॥ ७ ॥

अस्मे द्यावापृथिवी भूरि वामं । सन्दुहायां घर्म्मदु-
 धेव धेनुः । अयः राजा पियुइन्द्रस्य भूयात् । पियो ग-
 वामोषधीनामुतापां । युनजिम तउत्तरावन्तमिन्द्रं ।
 येन जयासि न पराजयासि । सत्वाकरेकष्टभः स्वा-
 नां । अथो राजकुत्तमं मानवामां । उत्तरस्त्वमधरेते
 सपत्नाः । एकष्टवा इन्द्रसखा जिगीवाम् ॥ ८ ॥

विश्वाआशाः पृतनाः सञ्जयं जयन् । अभितिष्ठ शशु
 यतः सहस्व । तुभ्यं भरन्ति क्षितयोयविष्ठ । बलिमग्ने-
 अन्तितश्चोत दूरात् । आभन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिष्टि ।
 वृहते अग्ने महि शर्मं भद्रं । योदेद्योअनमयद्वधक्षैः ।
 योअर्थ्यपत्नोरुषसश्चकार । स निरुथ्यानहृषो यद्योअ-
 ग्निः । विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ९ ॥

प्र सद्योअग्ने अत्येष्यं यान् । आविर्षस्यै चारुतरो व-
 भूष । ईडेऽन्धोवपुष्योविभाषा । पियोविशामतिवि-
 र्मानुषीयां । ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि । ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं

दिव॒मा॒स॒ता॒म । क॒त॒स्य॒ ब्र॒ह्म॒ प्र॒ब॒भो॒त॒ ज॒ज्ञे । ते॒ना॒ई॒ति॒
ब्र॒ह्म॒णा॒ स्प॒ष्टि॒तुं॒ कः । ब्र॒ह्म॒सु॒चो॒ घृ॒त॒व॒तीः । ब्र॒ह्म॒णा॒ स्व॒
र॒वो॒मि॒ताः ॥ १० ॥

ब्र॒ह्म॒य॒ज्ञस्य॒ तन्त॑वः । क॒त्वि॒जो॒ये॒ ह॒वि॒ष्क॒तः । शृ॒ङ्गा॒
ली॒वे॒ष्कृ॒जि॒ष्णाः॑ स॒न्द॒ह॒त्रि॒रे । च॒षा॒ल॒व॒न्तः॒ स्व॒र॒वः॒ पृ॒
थि॒ष्ठां । ते॒ दे॒वा॒सः॒ स्व॒र॒व॒स्त॒स्थि॒बा॑सः । नमः॒ सखि॒
भ्यः॒ स॒न्ना॒न्मा॒व॒गा॒त । अ॒भि॒भूर॒गि॒र॒तर॒द्र॒जा॑सि । सृ॒
धो॒वि॒ह॒त्य॒ पृ॒त॒ना॒अ॒भि॒श्रीः॑ । जु॒षा॒शो॒म॒आ॒हु॒तिं॑ मा
म॒हि॒ष्ट । ह॒त्वा॒ स॒प॒त्नान्॑ व॒रि॒व॒स्त्वर॑वः ॥ ई॒शा॒नं॒ त्वा॒ भु॒
व॒ना॒ना॒म॒भि॒श्रियं॑ । स्तौ॒म्य॒म॒उ॒रु॒ क॒तः॑ सु॒वीरं॑ । ह॒वि॒र्जु॒
षा॒खः॒ स॒प॒त्नी॑ अ॒भि॒भूर॑सि । ज॒हि॒ श॒र्षू॑ अ॒प॒मृ॒धो॑ नुद॒
स्व ॥ ११ ॥

वि॒शां॒ ज॒याम॑सि जी॒र॒दानो॒ ह॒र्य्या॒वि॒श्या॒ दि॒वि॒ष्टि॒षु॒ व॒
सू॒नि॒ जि॒गी॒वा॒न्स॒हो॒भि॒र्मि॒तान्॑ श्र॒त्वारि॑ च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

स प्र॒त्न॒व॒न्म॒वी॒यसा॑ । अ॒ग्ने॑ यु॒ज्जे॒न॒ सं॒य॒ता । बृ॒ह॒त्त॒त॒म्य॒
भा॒नु॒ना । न॒व॒सु॒ स्तो॒र्म॒म॒ग्र॒ये॑ । दि॒वः॒ श्ये॒ना॒य॒जी॒जनं॑ ।
त॒सोः॒ कृ॒षि॒ह॒ना॒ति॒ नः । स्वा॒ह॒हा॒य॒स्य॒ श्रि॒यो॒ह॒शे॑ । र॒थि॒-

वीरवतोयथा । अग्ने यज्ञस्य चेततः । अदाभ्यः पुर-
रता ॥ १ ॥

अग्निर्विशां मानुषीणां । तूर्षा इ रथः सदानवः । नवः
सोमाय वाजिनै । आज्यं पयसोऽजनि । जुष्टः शुचितमं
वसु । नवः सोम जुषस्व नः । पीयूषस्येह तृष्णुहि । यस्ते
भागकृता वयं । नवस्य सोम ते वयं । आ सुमतिं वृणी-
महे ॥ २ ॥

स नौरास्व सहस्रिणः । नवः हविर्जुषस्व नः । ऋतु-
भिः सोमभूतमं । तद्भ्रु प्रतिहृय्य नः । राजन्सोम स्वस्त-
ये । नवः स्तोमं नवः हविः । इन्द्राग्निभ्यां निवेदय ।
तज्जुषेताः सचेतसा । शुचिन्नु स्तोमं नव जातमद्य ।
इन्द्राग्नी वृचहणा जुषेयां ॥ ३ ॥

उभा हि वाः सु ह वाजो हवीमि । ता वाजः सघउ श-
तधेष्ठा । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः । अस्य हव्यस्य तृप्यतां ।
इह देवो सहस्रिणौ । यज्ञं न आहि गच्छतां । वसुमन्तः
सुवर्षिदं । अस्य हव्यस्य तृप्यतां । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः ।
विश्वान्देवाः स्तर्पयत ॥ ४ ॥

हविषोऽस्य नवस्यनः । सुवर्षिदो हि जग्निरे । एदं
वर्हिः सुष्ठरी मानवेन । अयं यज्ञोयजमानस्य भागः ।

अयं बभूव भुवनस्य गर्भः । तिश्चै देवाद्दमद्यागमिष्ठाः ।
इमेऽनु द्यावापृथिवी समीची । तन्वाने यज्ञं पुरु पेशसं
धिया । आस्मै पृथ्वीतां भुवनानि विश्वा । पूजां पुष्टिम-
मृतं नवेन ॥ ५ ॥

इमे धेनु अमृतं ये दुहात । पर्यस्वत्युत्तरामेतु पुष्टिः ।
इमं यज्ञं जुषमाणे नवेन । समीची द्यावापृथिवी घृता-
ची । यविष्ठो हव्यवाहनः । चिचभानुर्घृतासुतिः । नव-
जातो विरोचसे । अग्ने तत्ते महित्वनं । त्वमग्ने देवता-
भ्यः । भागे देव न मीयसे ॥ ६ ॥

सर्पना विद्वान् यक्ष्यसि । नवः स्तोमं जुषस्व नः । अ-
ग्निः प्रथमः प्राञ्जातु । स हि वेद् यथा हविः । शिवा अ-
सभ्यमोषधीः । कृणोतु विश्वचर्षणिः । भद्रान्नश्रेयः
समनैष्ट देवाः । त्वयावसेम समशीमहि त्वा । सनोम-
योभूः पितो अविशस्व । शन्तोकायननुवे स्योनः ॥ एत-
मुत्वं मधुना संयुतं यवं । सरस्वत्या अधिमनावचर्कुषुः ।
इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः । कीनाशा आसन्नरुतः
सुदानवः ॥ ७ ॥

पुरस्ता वृषीमहे जुषेधां तर्पयतामृतं नवेन मीयसे
स्योमश्चत्वारि च ॥ अनु० ८ ॥

जुष्टश्चक्षुषो जुष्टीनरो मक्तं जाताष्टयासजत नो ह
षास्वःशुः सप्रत्नवद्दौ ॥ ८ ॥

जुष्टोमन्वुर्भगो जुष्टीनरो हरिर्वर्षसङ्गिरः शिप्रिन्वा
जानामुत नो यद्वाग्वदन्ती विश्वाश्चाशाश्रशीतिः ॥ ८० ॥
हरिः ॐ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके पञ्चमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

प्राक्षोरक्षति विश्वमेजत् । इर्य्या भूत्वा बहुधा बद्ध-
मि । सदत्सर्व्वं व्यानशे । यो देवो देवेषु विभूरन्मः ।
आष्टदात् क्षेपियध्वगहृषा । तमित्प्राखं मनसोपशिष्ट-
त । अग्रे देवानामिदमस्तु नो हविः । मनसश्चित्तेदं ।
भूतं भव्यञ्च गुप्यते । तद्धि देवेषुगियं ॥ १ ॥

आनएतु पुरश्चरं । सह देवैरिमः हवं । मनः श्रेय-
सि श्रेयसि । कर्मन् यज्ञपतिदधत् । जुषतां मे वागिदः

हविः विराड्देवी पुरोहिता । हव्यवाडनंपायिनी ।
यया रूपाणि बहुधा वदन्ति । यशांसि देवाः परमे
अनिचे । सा नो विराडनंपस्फुरन्ती ॥ २ ॥

वाग्देवी जुषतामिदं हविः । चक्षुर्देवानां ज्योति-
रभ्यते न्वक्तं । अस्य विज्ञानाय बहुधा निधीयते । तस्मै
सुम्भमशीमहि । मा नो हासीद्विचक्षणं । आयुरिजः
प्रतीर्यतां । अमन्थाश्चक्षुषा वयं । जीवाज्योतिरशीम-
हि । सुवर्ज्योतिरतामृतं । ओषेण भद्रमुत शृण्वन्ति
सत्वं ॥ ओषेण वाचं बहुधोद्यमानां । ओषेण मोदंश्च
महंश्च अयते । ओषेण सर्व्यादिशश्चाशृणोमि । येन
प्राच्याउत दक्षिणा । पुतीर्थै दिशः शृण्वन्धुत्तरात् ।
तदिष्टोषं बहुधोद्यमानं । अरान्न नेमिः परि सर्व्यं व-
भूव ॥ ३ ॥

अग्निमनपस्फुरन्ती सत्यं सप्त च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

उदेहि वाजिन्योअस्यस्वन्तः । इदं राष्ट्रमाविश
सून्तावत् । योरोहिता विश्वमिदं अजान् । स नो रा-
त्रेषु सुधितां दधातु । रोहं रोहं रोहितआररोह ।

पूजाभिर्दृष्टिं अनुषामुपस्थं । ताभिः सश्रब्धोऽविदत्
षडुर्वीः । गातुं पृपश्यन्निह राष्ट्रमाहाः । आहाधीन्द्रा-
ष्टमिह रोहितः । मृधोव्यास्यदभयं नोऽस्तु ॥ १ ॥

अस्मभ्यं द्यावापृथिवी शकरीभिः । राष्ट्रं दुहाथा-
मिह रेवतीभिः । विममर्शं रोहितो विश्वरूपः । समा-
चक्राणः पुरुहोरुहश्च । दिवं गत्वाय महता महिम्ना ।
वि नोराष्ट्रमुनक्तु पयसा स्वेन । यास्ते विशस्तपसा स-
म्बभूवुः । गायत्रं वत्समनुतास्तत्रागुः । तास्त्वाविशन्तु
महसा स्वेन । सम्माता पुत्रो अभ्येतु रोहितः ॥ २ ॥

यूयमुग्रामरुतः पृश्निमातरः । इन्द्रेण सयुजा प्रखीय
शचून । आ वोरोहितोऽश्रृणोदभिद्यवः । चिसप्तासो
मरुतः स्वादुसम्मुदः । रोहितो द्यावापृथिवी जजान ।
तस्मिंस्तन्तु परमेष्ठो ततान । तस्मिञ्छिग्रिये अजक-
पात् । अहः हृद् द्यावापृथिवी बलेन । रोहितो द्यावा-
पृथिवी अहः हृत् । तेन सुवस्तभितं तेन नाकः ॥ ३ ॥

सो अन्तरिक्षे रजसोविमानः । तेन देवाः सुवरन्व-
विन्दन् । सुशेवन्वा भानवोदीदिवाःसं । समग्रासो
जुष्टो जातवेदः । उक्षन्ति त्वा वाजिनमाघृते नः । स-
समग्रे युवसे भोजनानि । अग्रे शर्द्धं महते सौभगाय ।

तव द्युमान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जास्यत्यस्य सुयममाक्षु-
ष । श्चूयतामभितिष्ठा महासि ॥ ४ ॥

अस्त्वेतु रोहितोनाकोमहासि ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

पुनर्न इन्द्रो मघवा ददातु । धनानि शक्रोधन्यः
सुराधाः । अर्वाचीनं क्षणुतां याचितोमनः । अ्रुष्टीर्नो
अस्य हविषो जुषाणः । यानि नोऽजिनं धनानि । जह-
र्षे शूर मन्युना । इन्द्रानुविन्द नस्तानि । अनेन हविषा
पुनः । इन्द्राशाभ्यः परि । सर्वाभ्योभयं करत् ॥ १ ॥

जेता श्चून् विचर्षाणिः । आकूत्यै त्वा कामाय त्वा
समृधे त्वा । पुरोदधे अमृतत्वाय जीवसे । आकूतिम-
स्वावसे । काममस्य समृधै । इन्द्रस्य युञ्जते धियः ।
आकूतिं देवीं मनसः पुरोदधे । यज्ञस्य माता सुहवा
मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा सकामः । विदेयमेनहृ-
दये निविष्टं ॥ २ ॥

सेद्ग्निरग्नी रत्येत्यन्यान् । यच्च वाजी तनयो वी-
दुपाणिः । सहस्रपाथा अक्षरा समेति । आशानां त्वा-
शापालेभ्यः । चतुर्भ्यो अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यः

विधमं हविषा वयं । विश्वाआशामधुना सःस्तुजामि ।
 अनमी वाआपश्रोषधयोभवन्तु । अयं यजमानोऽधो-
 व्यस्वतां ॥ अष्टमीताः पशवः सन्तु सर्व्वे । अग्निः सोमोव-
 रुणोमिचइन्द्रः । वृहस्पतिः सविता यः संहसी । पूषा नो
 गोभिरेव सारस्वती । त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः ।
 त्वष्टा रूपाणि दधती सरस्वती । पूषा भगः सविता
 नोददातु । वृहस्पतिर्दददिन्द्रः सहस्रं । मिषोदाता
 वरुणः सोमो अग्निः ॥ ३ ॥

करन्निविष्टमस्यतान्नव च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

आ नोभर भगमिन्द्र द्युमन्तं । नि ते देष्णस्य धीमहि
 प्ररेके । उर्व्वइव पप्रथे कामोअस्मे । तमाष्टणा वसुपते
 वसूनां । इमं कामं मन्द्या गोभिरश्वैः । चन्द्रवताराध-
 सा पप्रथश्च । सुवर्थ्यं वो मतिभिः स्तुभ्यं विप्राः । इन्द्राय
 वाहः कुशिकासो अक्रन् । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं ।
 यानि चकार प्रथमानि वज्री ॥ १ ॥

अहन्नहिमन्वयस्तर्द । प्रवक्षणाअभिमत पर्व्वि-
 तानां । अहन्नहिं पर्व्वते शिश्रियाणां । त्वष्टासौ वज्रः

स्वर्थं ततश्च । वाश्राइव धेनवः स्पन्दमानाः । अञ्जः समुद्रमवजगुरापः । वृषायमाणो दृणीत सोमं । चिक-द्रकेषपिबत्सुतस्य । आसायकं मधवाद्दत्त वयं । अह-मेनं प्रथमजामहीनां ॥ २ ॥

यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनां । आग्नायिनाममि-नाः प्रोतमायाः । आत्सूयं जनयं चामुषासं । तादीक्ता शबून्नकिला विवत्से । अहं वृषं दृचतरं व्यसं । इन्द्रो वज्रेण महता बधेन । स्कन्धासौव कुलिशेनाविदृक्णा । अहिः शयतउपपृक्पृथिव्यां । अयोध्येव दुर्मद्आ हि जुष्टे । महावीरन्तु विबाधमृजीषं ॥ ३ ॥

नातारीरस्य समृतिं बधानां । सरुजानाः पिपिष-इन्द्रशत्रुः । विश्वा विहायाअरतिः । वसुर्दधे हस्ते द-क्षिणे । तरणिर्मशिअथत् । अवस्य यानशिअथत् । वि-श्वस्माद्दुधुधसे । देवचा इव्यमूहिषे । विश्वस्माद्दस्तु-कृते वारमृक्वति । अग्निर्दारा व्युर्बति ॥ ४ ॥

उदृजिहानोअभिकाममीरयन् । पुपृश्चन् विश्वा भुवनानि पूर्वथा । आकेतुना सुषमिहो यजिष्ठः । का-म्यो अग्ने अभिहृय्य दिग्भ्यः । जुषाणो इव्यममृतैषु दू-व्यः । आ नौरयिं बहलां गोमतीमिषं । निधेहि यक्ष-

दन्तैषु भूषन् । अश्विना यज्ञमागतं । द्वाग्रुषः पुरुदक्ष-
ससा । पूषा रक्षतु नोरयिं ॥ ५ ॥

इमं यज्ञमश्विना वर्धयन्ता । इमौ रयिं यजमानाय
धत्तं । इमौ पशून् तक्षतां विश्वतो नः । पूषा नः पातु स-
दमप्रयुञ्जन् । प्रतेमहे सरस्वति । सुभगे वाजिनीवति ।
सत्यवाचे भरे मतिं । इदन्ते हव्यं घृतवत्सरस्वति । स-
त्यवाचे प्रभरेमा हवीःषि । इमानि ते दुरिता सौभ-
गानि ॥ तेभिर्वयं सुभगासः स्याम ॥ ६ ॥

वज्रहोनामृजीषं व्युर्क्षति रक्षतु नोरयिं सौभगा-
न्येकञ्च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

यज्ञोरायो यज्ञईशे वसूनां । यज्ञः सस्थानामुत सु-
क्षितानां । यज्ञइष्टः पूर्व्वचित्तिं दधातु । यज्ञो ब्रह्मण्यैवा
अप्येतु देवान् । अयं यज्ञो वर्धतां गोभिरश्वैः । इयं वे-
दिः स्वपत्या सुवीरा । इदं बर्हिरतिबर्हिःष्यन्त्या । इमं
यज्ञं विश्वैश्चवन्तु देवाः । भगण्व भगवाँ अस्तु देवाः ।
तेन वयं भगवन्तः स्याम ॥ १ ॥

तन्वाभग सर्व्वइज्जो हवीमि । स नोभगपुरता
भवेह । भग प्रसेतभग सत्य राधः । भगेमां धियमुदब्रह्म-

दन्तः । भग प्र खोजनय गोभिरश्वैः । भग प्र नृभिर्नृवन्तः
स्याम । शश्वतीः समाउपयन्ति लोकाः । शश्वतीः समा-
उपयन्त्यापः । इष्टं पूर्तः शश्वतीनाः समानाः शश्व-
तेन । इविषेष्टानन्तं लोकं परमारोह ॥ २ ॥

इयमेव सा या प्रथमोव्यौच्छत् । सा रूपाणि कुरुते
पञ्चदेवी । द्वे स्वसारौ वयतस्तन्त्रमेतत् । सनातनं वि-
ततः षण्मयूखं । अवान्याःस्तन्तून् किरतोधत्तो अ-
न्यान् । नाषपृज्याते न गमाते अन्तं । आवौयं तूदवा-
हासोअद्य । दृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति । अयं योअ-
ग्निर्मरुतः समिद्धः । एतं जुषध्वं कवयोयुवानः ॥ ३ ॥

धारावरा मरुतो धृष्णुवोजसः । मृगान भीमास्तवि-
षेभिरूर्मिभिः । अग्रयोान शुशुचानश्चजीषिणः । सु-
मिन्धमन्तउपगाअदृखत । विचक्रमे चिर्देवः । आवे-
धसं नीलपृष्ठं बृहन्तं । दृहस्पतिः सदते सादयध्वं ।
सादद्योनिं दमआदीदिवाःसं । हिरण्यवर्षमरुषःस-
पेम । स हि शुचिः शतपचः स शुन्धूः ॥ ४ ॥

हिरण्यवाशीरिषिरः सुवर्षाः । दृहस्पतिः सस्वा वे-
शश्चष्ठाः । पूरूसखिभ्यआ सुतिं करिष्ठः । पूषःस्तव वृते
वयं । न रिष्येम कदाचन । स्तोतारस्तदृहससि । या-

स्ते पूषन्नावोऽन्नतः समुद्रे । हिरण्ययीरन्तरिक्षे चर-
न्ति । याभिर्यासि दूत्याः सूर्यस्य । कामेन कृतः अर्ब-
दृच्छमानः ॥ ५ ॥

अरण्यान्यरण्यान्यसौ । या प्रेव नश्यसि । कथाआमं
न पृच्छसि । नत्वाभीरिव विन्दती । वृषारवाय वदते ।
यदुपावति चिच्चिकः । आघाटीभिरिव धावयन् । अ-
रण्यानिर्महीयते । उत गावइवादन् । उतो वेश्मेव ह-
श्यते ॥ ६ ॥

उतोअरण्यानिस्सायं । शकटीरिव सर्जति । गाम-
ज्ञैषआह्वयति । दार्वज्ञैषउपावधीत् । वसन्नरण्यान्याः
सायं । अक्रुक्षदिति मन्यते । न वाअरण्यानिर्हन्ति ।
अन्ययेनाभिगच्छति । स्वादोः फलस्य जग्ध्वा । यष-
कामं निपद्यते ॥ आञ्जनगन्धीः सुरर्भो । बहुनाम क-
षीबलां । प्राहं मृगाणां मातरं । अरण्यानीमशःसिषं
॥ ७ ॥

स्याम हरोह युवानः शुन्धूरिच्छमानोहश्यते निप-
द्यते चत्वारि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

वार्षहत्याय शवसे । पूतमा साधाय च । इन्द्रत्वा-

वर्त्तयामसि । सुब्रह्माणं वीरवन्तं बृहन्तं । उरुं गभीरं
पृथुबुधमिन्द्र । अतर्षिमुग्रमभिमातिषाहं । अस्मभ्यं
चित्रं वृषणं रयिन्दाः । क्षेत्रियै त्वा निर्वर्त्यै त्वा । द्रु-
हो मुञ्चामि वरुणस्य पाशात् । अनागसं ब्रह्मणे त्वा
करोमि ॥ १ ॥

शिवे ते द्यावापृथिवी उभे इमे । शन्ते अग्निः सहा-
ङ्गिरस्तु । शन्त्यावापृथिवी सहैषधीभिः । शम्भन्तरि-
क्षं सह वार्तेन ते । शन्ते चतस्रः पृदिशोभवन्तु । या
दैवीश्चतस्रः पृदिशः । वार्तपत्नीरभिसूर्यो विचष्टे । तासां
त्वा जरसश्चादधामि । प्रयश्नएतु निर्वर्तितं पराचैः ।
अमोचि यश्नादुरितादवच्य ॥ २ ॥

द्रुहः पाशां निर्वर्त्यै चोदमोचि । अहाअवर्त्तिम-
विदत्स्योनं । अप्यभूद्भद्रे सुकृतस्य लोके । सूर्यमृतं त-
मसो ग्राह्या यत् । देवाअमुञ्चन्नस्तृजन् व्येतसः । एवम-
हमिमं क्षेत्रियाज्जामिशंसात् । द्रुहो मुञ्चामि वरुण-
स्य पाशात् । वृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वः । दिव्यस्येशाथे
उत पार्थिवस्य । धत्तं रयिं स्तुवते कीर येचित् ॥
॥ ३ ॥

यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः । देवायधमिन्द्रमाजो-

हुवानाः । विश्वावृधमभि ये रक्षमाणाः । येन हता-
दीर्घमध्वानमायन् । अनन्तमर्धमनिवर्त्यमानाः ।
यत्ते सुजाते हिमवत्सु भेषजं । मयोभूः शन्तमायद्गुदो-
ऽसि । ततो मोदेहि सीबले । अदो गिरिभ्योऽधियत्
पुधावसि । सः शोभमाना कर्च्येव शुभ्रे ॥ ४ ॥

तां त्वा मुक्त्वा हविषा वर्द्धयन्ति । सा नः सीबले
रयिमाभाजयेह । पूर्वं देवाऽपरैरानुपश्यञ्जन्मभिः ।
जन्मान्यवरैः पराणि । वेदानि देवाऽयमस्मीति मां ।
अहः हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । पाणापानौ
चक्षुः श्रोत्रं । वाचं मनसि सम्भृतां । हित्वा शरीरं जर-
सः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वयमन्नवामहै ॥ इमा एव
ता उषसो या प्रथमा व्यौच्छन् । ता देव्यः कुर्वन्ते पञ्च-
रूपा । शश्वतीर्नोवपृज्यन्ति । न गमन्त्यन्तं ॥ ५ ॥

करोम्यवर्च्ये चिच्छुभ्रे अवामहै चत्वारि च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

वसूनां त्वाधीतेन । रुद्राणामूयो । आदित्यानां ते-
जसा । विश्वेषां देवानां क्रतुना । मरुता मेघा जुहोमि
स्वाहा । अभिभूतिरहमागमं । इन्द्रसखा स्वायुधः । आ-

स्वाशासु वृषहः । इदं वर्षे अग्निना दत्तमागात् । यज्ञो
भर्गः सह अजो बलश्च ॥ १ ॥

दीर्घायुत्वाय शतशरदाय । प्रतिपृहामि महते
वीर्याय । आयुरसि विश्वायुरसि । सर्व्वायुरसि सर्व्व-
मायुरसि । सर्व्वं मन्त्रायुर्भूयात् । सर्व्वमायुर्गेषं । भूर्भुवः
सुवः । अग्निर्धर्मैणात्नादः । मृत्युर्धर्मैणात्नपतिः । ब्रह्म
क्षत्रं स्वाहा ॥ २ ॥

पृजापतिः प्रणेता । वृहस्पतिः पुरस्ता । यमः पन्थाः ।
चन्द्रमाः पुनरसुः स्वाहा । अग्निरन्नादोऽन्नपतिः । अ-
न्नाद्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । सोमो
राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददा-
तु स्वाहा । बरुणः सम्म्राट्सम्म्राट्पतिः । साम्म्राज्यम-
स्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा ॥ ३ ॥

मित्रः क्षत्रं क्षत्रपतिः । क्षत्रमस्मिन् यज्ञे यजमानाय
ददातु स्वाहा । इन्द्रो बलं बलपतिः । बलमस्मिन् यज्ञे
यजमानाय ददातु स्वाहा । वृहस्पतिर्ब्रह्म ब्रह्मपतिः ।
ब्रह्ममस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । सविता
राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्रमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
स्वाहा । पूषा विशं विटपतिः । विशमस्मिन् यज्ञे यज-

मानाय ददातु स्वाहा ॥ सरस्वती पुष्टिः पुष्टिपत्नी । पु-
ष्टिमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा । त्वष्टा प-
शूनां मिथुनानां रूपकद्रूपपतिः । रूपेणास्मिन् यज्ञे
यजमानाय पशून् ददातु स्वाहा ॥ ४ ॥

च स्वाहा साम्राज्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु
स्वाहा विश्वमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा च-
त्वारि च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

स ईं पाहि यज्ञजीषी तरुचः । यः शिप्रवान् वृषभो
योमतीनां । योगोचभिद्वज्वृष्टद्योहरिष्ठाः । स इन्द्रचि-
त्वा अभितृन्धि वाजान् । आ ते शुषो वृषभ रातु प-
श्चात् । ओत्तरादधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि-
समेत्वर्षाड् । इन्द्रद्युम्नः सुवर्वङ्गे ह्यस्मे । प्रोषस्मै पुरो-
रथं । इन्द्राय शूषमर्षत ॥ १ ॥

अभी केचिदु लोककृत् । सङ्गेषु मत्सु वृचहा । अ-
स्माकं बोधिचोदिता । नभं तामन्यकेषां । ज्याकाअ-
धिधन्वसु । इन्द्रं वयः शुनासीरं । अस्मिन् यज्ञे हवा-
महे । आ वाजैरुप नो गमत् । इन्द्राय शुनासीराय । सु-
चा जुहुत नो हविः ॥ २ ॥

जुषतां प्रति मे धिरः । प्र हव्यानि घृतवन्त्यस्मै । ह-
 र्यश्वाय भरता सजोषाः । इद्रुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः ।
 शुनासीरी हविरिदं जुषस्व । वयः सुपर्णा उपसेदुरिद्रं ।
 पियमेधाक्षयो नाधमानाः । अपध्वान्तु मूर्खुहि पूष्टि
 चक्षुः । मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव बह्वान् । बृहदिन्द्राय गा-
 यत ॥ ३ ॥

मरुतो वृचहन्तमं । येन ज्योतिरजनयन्मृता वृधः ।
 देवं देवाय जागृवि । कामिहैकाः कद्रुमे पतङ्गाः । मां
 थालाः कुलिपरिमापतन्ति । अनावृतैनान् प्रथमन्तु
 देवाः । सौपर्षं चक्षुस्तनुवा विदेय । एवावन्दस्व वरुणं
 बृहन्तं । नमस्याधीरममृतस्य गोपां । स नः शर्मं चिव-
 रुथं वियसत् ॥ ४ ॥

यूयं पात स्वस्तिभिः सदानः । नाके सुपर्षमुपपत्य-
 तन्तं । हृदावेनं तो अभ्यचक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरु-
 णस्य दूतं । यमस्य योनौ शकुनं भुरग्युं । शन्नो देवीर-
 भिष्टये । आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिसवन्तु नः ।
 ईशाना वार्याणां । क्षयन्तीश्वर्षणीनां ॥ ५ ॥

अपो याचामि भेषजं । अप्सु मे सोमो अब्रवीत् ।
 अन्तर्विश्वानि भेषजा । अग्निश्च विश्वशम्भुवं । आपश्च

विभेषर्जाः । यद्दसु ते सरस्वति । गोघ्नश्वेषु यन्मधु । तेन
मे वाजिनीवति । मुखमङ्घ्रि सरस्वति । या सरस्वती
वैशम्भल्या ॥ ६ ॥

तस्यां मे राख । तस्यास्ते भक्षीय । तस्यास्ते भूयिष्ठ-
भाजो भूयास । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममा-
सि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वह हव्यान्वग्ने ।
पुचः पिचे लोककृजातवेदः । इहैध सन्तप सन्तं त्वाग्ने ।
पाण्येन वाचा मनसा विभर्त्ति । तिरोमा सन्तमायुर्मा
प्रहासीत् ॥ ७ ॥

ज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठे । अयं ते योनि-
र्हृत्वियः । यतो जातोअरोचथाः । तं जानन्नग्रआ-
रोह । अथानोवर्द्धया रयिं । या तेअग्ने यज्ञिया तनू-
स्तपे ह्यारोहात्यात्मानं । अश्वावसूति कृष्वन्नस्मिन्नर्थ्या
पुरूणि । यज्ञोभूत्वा यज्ञमासीदस्वां योनिं । जातवेदे
भुवआजायमानः स क्षयर्हि । उपाधरोह जातवेदः
पुनस्त्वं ॥ ८ ॥

देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानन । आयुः पूजा रयि-
मस्मासु धेहि । अजसो दीदिहि मे दुरोणे । तमिन्द्रं जो-
हवीमि मघवानमुग्रं । सत्रादधानमप्रतिष्कृतं शवार-

सि । म॒हिषो गी॒र्भिरा च॒ यन्नियोऽव॑वर्त्तत् । रा॒ये नो
वि॒श्वो सु॒पथा॑ कृ॒णोतु॑ व॒ञ्जी । चि॒कद्रु॒केषु॑ म॒हिषो॒ यथा॑-
शिर॒न्तु वि॒शुष्म॑स्तृ॒पत् । सोम॑मपि॒वद्विष्णु॑ना सु॒तं यथा॑-
व॒शत् । स॒इं म॒माद्म॑हि॒कर्म॑कर्त्त॒वे म॒हामु॑रुं ॥ ९ ॥

सैनः॑ स॒श्वहे॒वं दे॒वः स॒त्यमि॒न्दुः स॒त्यइन्द्रः॑ । वि॒द-
द्य॒तो सर॑मा॒रुग्ण॑म॒द्रेः । म॒हिपा॑थः पू॒र्व्यः स॒न्निय॑कः ।
अ॒ग्रं न॒यत्सु॒पथ॑क्ष॒राणां॑ । अ॒श्वार॑वं प्र॒थमा॑ जा॒नती॑-
गात् । वि॒दङ्ग॒व्यः सर॑मा दृढ॒मूव्यं॑ । येना॒नुकं॑ मा॒नुषी॑
भो॒जते॑ विट् । आ॒ ये वि॒श्वो स्व॑प॒त्यानि॑ च॒क्रुः । कृ॒ष्वाना॑-
सो॒अमृत॑त्वाय॒ गातुं॑ । त्वं नृ॒भिर्नृ॑पते दे॒वहृ॑तौ
॥ १० ॥

भूरी॑णि वृ॒त्वाह॑र्य्यश्च॒हसि॑ । त्वं नि॒दस्वु॑चु॒मुरिं॑ ।
धुनिं॑ चास्वा॒पथो॑द्भी॒तये॑सु॒ हन्तु॑ । ए॒वापा॑हि पु॒त्रथा॑
म॒न्दतु॑ त्वा । अ॒धि ब्र॑ह्म वा॒द्यध॑स्वा॒त गी॒र्भिः । आ॒धिः सू॒-
र्य्यं क्रु॒णुहि॑ पी॒पिही॑षः । अ॒हि श॑चू॒रभि॑गाइन्द्र॒ तन्धि॑ ।
अ॒ग्ने बा॑ध॒स्व वि॒मृधो॑ नुद॒स्व । अ॒पामी॑ वा॒अप॑ रक्षा॒सि
सेध॑ । अ॒स्मात् स॑मु॒द्राद्द॑ह॒तो दि॒वोऽनः॑ ॥ ११ ॥

अ॒पां भू॑मान॒मुप॑ नः सृ॒जेह॑ । यन्न॑ प्र॒तिति॑ष्ठ सु॒मती॑
सु॒शवा॑ आ॒ त्वा । वसू॑नि पु॒रुधा॑ वि॒शन्तु॑ । दी॒र्घमा॑यु॒र्यज॑-

मानाय कृष्वन् । अथामृतेन जरितारमङ्घ्रि । इन्द्रः
 शुनावद्वितनेति सीरं । संवत्सरस्य प्रतिमाखमेतत् ।
 अर्कस्य ज्योतिस्सदिदासज्येष्ठं । संवत्सरः शुनावत्सीर-
 मेतत् । इन्द्रस्य राधः प्रयतं पुरुत्मना ॥ तदर्करूपं वि-
 मिमानमेति । द्वादशारे प्रतितिष्ठतीदृषा । अश्रायन्तो
 गव्यन्तो वाजयन्तः । इवामहे त्वोपगन्त वाउ । आभू-
 षन्तस्त्वा सुमतौ नवायां । वयमिन्द्र त्वा शुनः ह्वेम
 ॥ १२ ॥

अर्चत हविर्गायत यः सच्चर्षणीनां वैशम्भल्याहासी-
 त्वं मुरुं देवहृतौ नरुत्मना षट् ष ॥ अनु० ८ ॥

प्राणउदेहि पुनरानो भर यज्ञो रायो वाचइत्याय
 वसूनाः सद्वावाष्टौ । प्राणो रक्षत्यृभीता धाराव-
 रा मरुतो दीर्घायुत्वाय ज्योतिषा त्वा पञ्चचत्वारिंश-
 शत् ॥ हरिः ॐ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयाष्टके षष्ठाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

स्वादीं त्वा स्वादुना । तीव्रां तीव्रेण । अमृताममृते-
न । मधुमतीं मधुमता । सृजामि सꣳ सोमेन । सोमोऽ-
स्यश्विभ्यां पच्यस्व । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुचाम्बो
पच्यस्व । परीतो विश्वता सुतं । सोमो यउत्तमꣳ
इविः ॥ १ ॥

दधन्वायो नय्योऽश्वन्तरा । सुपावसो ममद्रिभिः ।
पुनातु ते परिसुतं । सोमꣳ सूर्यस्य दुहिता । वारंख
शश्वतातना । वायुः पूतः पविषेण । प्राङ्क्सोमो अति-
द्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायुः पूतः पविषेण । पु-
त्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः ॥ २ ॥

इन्द्रस्य युज्यः सखा । ब्रह्म क्ष्वं पवते तेजइन्द्रियं ।
सुरया सोमः सुतआसुतोमदाय । शुक्रेण देव देवताः
पिष्टग्धि । रसेनान्नं यजमानाय धेहि । कुविदङ्गयवम-
न्तोयवश्चित् । यथा दान्त्यनुपूर्वं वि यूयं । इहेहैषां
ह्यसुत भोजनानि । ये बर्हिषो नमोऽहन्ति न अग्मुः । उ-
पयाम यहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं यज्जामि ॥ ३ ॥

सरस्वत्या इन्द्राय सुचाम्ने । एष ते योनिस्तेजसे
 त्वा । वीर्याय त्वा बलाय त्वा । तेजोऽसि तेजोमयि धे-
 हि । वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि । बलमसि बलं मयि
 धेहि । नानाहि वां देवहितं सदः कृतं । मा सः सृष्ट्या-
 यां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोमएषः ।
 मा मा हिःसीः स्वां योनिमाविशन् ॥ ४ ॥

उपयाम वृहीतोऽस्याश्रिमं तेजः । सारस्वतं वीर्यं ।
 ऐन्द्रं बलं । एष ते योनिर्मेदाय त्वा । आनन्दाय त्वा
 मङ्गसे त्वा । ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्युरसि मन्युं
 मयि धेहि । महोऽसि महोमयि धेहि । सहोऽसि सहोम-
 यि धेहि । या व्याघ्रं विषूचिका ॥ उभौ वृकश्च रक्षति ।
 श्येनं पतञ्जिखं सिःहं । सेमं पात्वःहसः । सम्पृचस्य
 सन्मा भद्रेण पृङ्ग । विपृचस्य वि मा पाशना पृङ्ग ॥ ५ ॥

हविः प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतोपह्वाम्वाविशन् वि-
 षूचिका पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

सोमो राजामृतं सुतः । ऋजीषेणाजहान्मृत्युं । ऋ-
 तेन सत्यमिन्द्रियं । वियानं शकमन्धसः । इन्द्रस्ये-

न्द्रियं । इदं पयोऽवृतं मधु । सोममङ्गोव्यपिबत् । छ-
न्दसा इःसः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । अङ्गः
क्षीरं व्यपिबत् ॥ १ ॥

क्रुष्टो गिरसोधिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । अन्नात्
परिसुतो रसं । ब्रह्मणा व्यपिबत् छचं । ऋतेन सत्य-
मिन्द्रियं । रेतोमूत्रं विजहाति । योनिं प्रविशद्दिन्द्रियं
गर्भोजरायुषा दतः । उरुर्ब्रह्म जहाति जन्मना । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं ॥ २ ॥

वेदेन रूपे व्याकरोत् । सतासती पुजापतिः । ऋतेन
सत्यमिन्द्रियं । सोमेन सोमौ व्यपिबत् । सतासती पु-
जापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् ।
सत्यानृते पुजापतिः । अश्रद्ब्रामनृतेऽदधात् । अहाः
सत्ये पुजापतिः ॥ ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । दृष्ट्वा परिसुतो
रसं । शुक्रेशु शुक्रं व्यपिबत् । पयः सोमं पुजापतिः ।
ऋतेन सत्यमिन्द्रियं । विषानः शुक्रमन्धसः । इन्द्रस्के-
न्द्रियं । इदं पयोऽवृतं मधु ॥ ३ ॥

अङ्गः क्षीरं व्यपिबज्जन्मनेन सत्यमिन्द्रियः स-
त्ये पुजापतिर्दृष्टौ च ॥ अनु० २ ॥

सोमोराजा विषानः सोममङ्गोऽन्नाद्रेतोमूत्रं वे-

देन सतासती सोमेन सुतासुतौ दृष्ट्वा रूपे दृष्ट्वा परि-
सुतो रसं विपानं दश ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

सुरावन्तं बर्हिषदः सुवीरं । यज्ञः हिन्वन्ति महिषा
नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु । मदेमेन्द्रं
यजमानाः स्वर्काः । यस्ते रसः सम्भृतश्रोषधीषु । सो-
मस्य शुष्मः सुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं मदेन ।
सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निं । यमश्विनानमुचेरासुरा-
धि । सरस्वत्यसनोदिन्द्रियाय ॥ १ ॥

इमं तः शुक्रं मधुमन्तमिन्दुं । सोमः राजानमिह
भक्षयामि । यदच रिप्तः रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रेऽ-
पिबच्छचीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमः
राजानमिह भक्षयामि । पितृभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा-
नमः । पितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधानमः । प्रपिता-
महेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधानमः । अक्षन् पितरः ॥ २ ॥

अमीमदन्त पितरः । अतोऽपन्त पितरः । अमीम-
जन्त पितरः । पितरः शुन्धध्वं । पुनन्तु मा पितरः सो-
म्यासः । पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेषु शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्र-
पितामहाः ॥ ३ ॥

पवित्रेषु शतायुषा । विश्वमायुर्व्यम्नवै । अग्न्यायूषि
पवसेऽग्ने पवस्व । पवमानः सुवर्जनः पुनन्तु मा देवज-
नाः । आतवेदः पवित्रवद्यत्तै पवित्रमर्षिषि । उभा-
भ्यां देव सवितर्वैश्वदेवी पुनती । ये संमानाः समनसः ।
पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधानमः । यज्ञो देवेषु
कल्पतां ॥ ४ ॥

ये संजाताः समनसः । जीवाजीवेषु मामकाः । ते-
षां श्रीर्मयि कल्पतां । अस्मिँल्लोके शतः समाः । हे
सृती अश्रुण्वं पितृणां । अहं देवानामुत मर्त्यानां । या-
भ्यामिदं विश्वमेजत्समेति । यदन्तरा पितरं मातरञ्च ।
इदं हविः पूजनं मे अस्तु । दशवीरः सर्व्वगणः
स्वस्तये ॥ आत्मसनि प्रजासनि । पशुसन्धभयसनि
लोकसनि । अग्निः पूजां बहुलां मे करोतु । अन्नं पयो
रेतो अस्मासु धत्त । रायस्योषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्
स्वाहा ॥ ५ ॥

इन्द्रियाय पितरः शतायुषा पुनन्तु मा पितामहाः
पुनन्तु प्रपितामहाः कल्पताः स्वस्तये पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

सोसेनं तन्नं मनसा मनीषिणः । जखीसूषेण कव-
 यो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सरस्वती । इन्द्रस्य
 रूपं वरुणोऽभिषज्यन् । तदस्य रूपममृतं शचीभिः ।
 तिस्रोद्धुर्देवताः सशरराणाः । लोमानि शर्षैर्बहुधा-
 नतोक्त्रभिः । त्वगस्य मांसमभवत्त लाजाः । तदश्वि-
 नाभिषजा रुद्रवर्त्तनी । सरस्वती वयति पेशे अन्तरः
 ॥ १ ॥

अस्त्रिं मज्जानं मासरैः । कारोत्तरेण दधतो गवां त्व-
 चि । सरस्वती मनसा पेशं वसु । नासत्याभ्यां वयति
 दर्शतं वपुः । रसं परिस्रुता न रोहितं । नम्रहुधीरस्त-
 सरन्मवेम । पयसा शुक्रममृतं अनिषं । सुरया मूत्रा
 नयन्ति रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । ज्वघ्नं
 वातं सवुवं तदारात् ॥ २ ॥

इन्द्रः सुचामा हृदयेन सत्यं । परोडाशेन सविता
 अजान । यज्ञतस्त्रोमानं वरुणोऽभिषज्यन् । मतस्ते वा-
 यथैर्न मिनाति पित्तं । आन्वाणि स्थाली मधु पिण्डमा-
 ना । गुदापाषाणि सुदुघा न घेनुः । श्येनस्य पचं न स्त्री-
 हा शचीभिः । आसन्दीनाभिरुदरं न माता । कुम्भोक्-

निघुर्जनिता शचीभिः । यस्मिन्मग्ने योन्व्यां गर्भोऽन्तः

॥ ३ ॥

साश्रीर्व्यक्तः शतधारउत्सः । दुहेन कुम्भीः स्वधां
पितृभ्यः । मुखः सदस्य शिरइत्सदेन । जिह्वा पविच-
मन्विना सः सरस्वती । चण्डपायुर्भिषगस्य बालः ।
वस्तिर्नशेयो ह रसा तरस्वी । अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहा-
भ्यां । छागेन तेजो हविषा ऋतेन । पश्याणि गोधूमः क-
क्षैरुतानि । पेशेन शुक्लमसितं वसाते ॥ ४ ॥

अविर्नमेषोम सिवीर्याय । पाणस्य पन्था अमृतो ग्र-
हाभ्यां । सरस्वत्युपवाकैर्यानि । नस्यानि बहिर्बदरैर्जजा-
न । इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय । कर्णाभ्याः ओचममृतं
ग्रहाभ्यां । यवान बहिर्धुवि केसराणि । कर्कन्धुयग्ने म-
धुसारधं मुखात् । आत्मन्नुपस्थेन टकस्य लोम । मुखे
शश्रूणि न व्याघ्रलोमं ॥ ५ ॥

केशा न शीर्षेन यज्ञसे त्रियै शिखा । सिःहस्य लोम
त्विविरिन्द्रियाणि । अज्ञान्यात्मन् भिषजा तदश्विना ।
आत्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपः शत-
मानमायुः । चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधाना । सरस्वती
योन्वां गर्भमन्तः । अश्विभ्यां पत्नी सुकृतं विभर्ति । अ-

पा५ रसेन वरुणो न साम्ना । इन्द्रः५ अत्रियै जनयन्वसु रा-
जा ॥ तेजः पशूनाः५ हविरिन्द्रियावत् । परिसुता पय-
सा सारघं मधु । अश्विभ्यां दग्धं भिषजा सरस्वत्या सु-
तासुताभ्यां । अमृतः सोमइन्दुः ॥ ६ ॥

अन्तरआरादन्तर्वसाते व्याघ्रलोमः५ राजा चत्वा-
रि ष ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

मिचोऽसि वरुणोऽसि । समहं विश्वैर्देवैः । क्ष्वस्य ना-
भिरसि । क्ष्वस्य योनिरसि । स्योना मा सीद । सुषदा
मा सीद । मा त्वा हिःसीत् । मा मा हिःसीत् । निष-
साद् धृतव्रतो वरुणः । पस्थास्वा ॥ १ ॥

साम्राज्याय सुक्रतुः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ।
अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णोहस्ताभ्यां । अश्विनोर्भैषज्येन ।
तेजसे ब्रह्मवर्षसायाभिषिञ्चामि । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णोहस्ताभ्यां । सरस्वत्यै
भैषज्येन ॥ २ ॥

वीर्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामि । देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्यां । पूष्णोहस्ताभ्यां । इन्द्रस्ये-

न्द्रियेषु । अत्रियै यशसे बलायाभिषिञ्चामि । कौऽसि-
कतमौऽसि । कस्मै त्वा काव त्वा । सुसोकां ४ सुमङ्गलां ४
सत्यं राजाहन् । शिरोमे श्रीः ॥ ३ ॥

यशोमुखं । त्विषिः केशाश्च श्मश्रूषि । राजा मे प्राणो-
ऽमृतं । सघाट चक्षुः । विराट् श्रोत्रं । जिह्वा मे भद्रं ।
वाक्महः । मनोमन्युः । खराड्भामः । मोदाः प्रमोदा-
अङ्गुलीरङ्गानि ॥ ४ ॥

चित्तं मे सहः । बाहू मे बलमिन्द्रियं । हस्तौ मे कर्म
वीर्यं । आत्मा श्चक्षुःमुरो मम । पृष्टीर्मे राष्ट्रमुदरमु-
सौ । ग्रीवाश्च श्रोत्र्यै । उरू अरत्नी जानुनी । विशो मे-
ऽङ्गानि सर्व्वतः । ताभिर्मे चित्तं विज्ञानं । पायुर्मेऽप-
चित्तिर्भसत् ॥ ५ ॥

आनन्दनन्दावाण्डौ मे । भगः सौभाग्यं पसः । ज-
ङ्गाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि । विशिराजा प्रतिष्ठितः । प्रति-
श्चक्षे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु ।
प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन् । प्रतिप्राणेषु प्रतितिष्ठामि
पुष्टे । प्रतिद्यावापृथिव्योः । प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ ६ ॥

चयो देवाण्कादश । चयस्त्रिंशः सुरार्धसः । वृह-
स्पतिपुरोहिताः । देवस्य सवितुः सवे । देवादेवैरवन्तु

मा । पृथमाद्वितीयैः । द्वितीयास्तृतीयैः । तृतीयाः
सत्येन । सत्यं यज्ञेन । यज्ञो यजुर्भिः ॥ ७ ॥

यजूषि सामभिः । सामान्युग्भिः । ऋचौ याज्या-
भिः । याज्या वषट्कारैः । वषट्काराआहुतिभिः । आ-
हुतयो मे कामान्त्समर्द्धयन्तु । भूः स्वाहा । लोमानि प्र-
यतिर्मम । त्वङ्मन्त्रानतिरागतिः । मांसमुपनतिः ॥
वस्वस्थि । मज्जा मन्त्रानतिः ॥ ८ ॥

पत्यास्वा सरस्वत्यै भैषज्येन श्रीरङ्गानि भसद्यज्ञे
यज्ञो यजुर्भिरुपनतिर्द्धे च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यद्देवादेव हेडमं । देवासश्चक्रमावयं । अग्निर्मा तस्मा-
देनसः । विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । यदि दिवा यदि नक्तं ।
एनांसि चकृमावयं । वायुर्मा तस्मादेनसः । विश्वा-
न्मुञ्चत्वंहसः । यदि जागृद्दि स्वप्ने । एनांसि चकृ-
मावयं ॥ १ ॥

सूर्यो मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वंहसः । य-
द्दामे यदरण्ये । यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदुर्ये ।
एनसश्चकृमावयं । यदेकस्याधिधर्म्मणि । तस्मावयजनम-

सि । यदापोऽग्निः यदा वरुणेति शपोमहे । ततो वरुण
नो सुष्व ॥ २ ॥

अवध्वनिचक्रुः निचेदरसि निचक्रुः । अवध्वे-
देवकृतमेनेयात् । अवमन्त्यैर्मत्यहृतं । उरोरानो देव-
रिषस्याहि । सुमिषा नत्रापत्रोषधः सन्तु । दुर्मिषा-
स्तस्मै भूयासुः । योऽस्मां देष्टि । यश्च वयं द्विष्म । द्रुप-
दादिवेन्मुमुक्षानः । स्विन्नस्नात्वोमलादिव ॥ ३ ॥

पूतं पवित्रस्ते वाज्यं । आपः शुधन्तु मैतसः । उद्वयं
तमसस्यरि । पश्यन्तो ज्योतिरत्तरं । देवं देवचा सूर्यं ।
अगन्म ज्योतिरत्तमं । प्रतियुतो वरुणस्य पाशः । प्रत्यस्तो
वरुणस्य पाशः । रधोऽस्येधिधीमहि । समिदसि ॥ ४ ॥

तेजोऽसि तेजोमयि धेहि । अपोऽन्वचारिषं । रसेन
समस्तृष्महि । पयस्वां अग्नत्रागमं । तं मा सस्तृजे
वर्चसा । पूजया च धनेन च । समाववर्ति पृथिवी । स-
मुषाः । समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् ॥ वैश्वानर-
ज्योतिर्भूयासं । विभुं कामं व्यस्रवै । भूः स्वाहा ॥ ५ ॥

स्वप्ननासि चक्रुमावयं मुष्व मलादिव समिदसि
जगन्नीलि च ॥ अनु० ६ ॥

षष्ठमोऽनुवाकः ।

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्यदे । नाभा पृथिव्याअ-
धि । दिवो वर्षन्त्समिध्यते । आजिष्ठश्चर्षणी सहान् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्तनूनपात्तं । ऊतिभि-
र्जेतारमपराजितं । इन्द्रं देवः सुवर्विदं । पृथिभिर्मधु-
मन्तमैः । नराशःसेन तेजसा ॥ १ ॥

वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्विडाभिरिन्द्रमी-
डितं । आजुह्वानममर्त्तं । देवोदेवैः सवीर्यैः । बज्र-
हस्तः पुरन्दरः । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्वि-
धीन्द्रं निषहरं । वृषभं नर्यापसं । वसुभीरुद्रैरादित्यैः ।
सयुग्भिर्बर्हिरासदत् ॥ २ ॥

वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदेजो न वीर्यं । स-
होदारइन्द्रमवर्षयन् । सुपायणा विअयन्तामृतावृधः ।
दारइन्द्राय मीढुषे । विबन्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यक्षदुषे इन्द्रस्य धेनू । सुदुषे मातरौ मही । सवातरौ
न तेजसी । वत्समिन्द्रमवर्षतां ॥ ३ ॥

वीतामाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्वैव्याहोतारा ।
भिषजा सखाया । हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवौ प्र-
चेतसौ । इन्द्राय धत्त इन्द्रियं । वीतामाज्यस्य होत

र्यज । होतायश्नत्सो देवीः । चयस्त्रिधातवोपसः । इ-
डा सरस्वती भारती ॥ ४ ॥

महीन्द्रपत्नीर्हविषतीः । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ।
होतायश्नत्स्वष्टारमिन्द्रदेवं । भिषजः सुयजं घृतश्रियं ।
पुरुषः सुरेतसं मघोनिं । इन्द्राय त्वष्टादधदिन्द्रिया-
शि । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायश्नदमस्पतिं । श-
मितारः शतक्रतुं । धियोजोष्टारमिन्द्रियं ॥ ५ ॥

मध्वासमञ्जन पृथिभिः सुगेभिः । स्वदाति हव्यं म-
धुना घृतेन । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायश्नदिन्द्रः
स्वाहाज्यस्य । स्वाहा मेदसः । स्वाहा स्तोक्रानां । स्वाहा
स्वाहाकृतीनां । स्वाहा हव्यसूक्तीनां । स्वाहा देवा
आज्यपान् । स्वाहेन्द्रः होचाज्जुषाणाः ॥ इन्द्रआज्य
विवन्तु । होतर्यज ॥ ६ ॥

तेजसा सददवर्द्धतां भारतीन्द्रियं जुषाणाद्दे च ॥
अनु० ७ ॥

समिधेन्द्रं तनूनपातमिडाभिर्बहिष्योजउषे दैव्या
तिस्रस्वष्टारं वनस्पतिमिन्द्रं ॥ २ ॥

समिधेन्द्रं चतुर्वेत्वेको वियन्तु द्विर्वीतामेको विय-
न्तु द्विर्वेत्वेको वियन्तु होतर्यज ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

समिद्धइन्द्र उषसामनीके । पुरोरुषा पूर्वज्ञदाष्ट-
धानः । चिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुः । अधान वृषं वि-
दुरोऽववार । नराश्रंसः प्रतिशूरो मिमानः । तनून-
पात्प्रतियघ्नस्य धाम । गोभिर्षपावान्मधुना समञ्जम् ।
हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः । ईडितो देवैर्हरिवा
अभिष्टिः । आजुहानो हविषा शर्हमानः ॥ १ ॥

पुरन्दरो मघवान् वज्रबाहुः । आयातु यज्ञमुप नो
जुषाणः । जुषाणो बर्हिर्हरिवाञ्च इन्द्रः । पाचीमं स्ती-
दत् प्रदिशा पृथिव्याः । उरुव्यथाः प्रथमानं स्वानं ।
आदित्यै रक्तं वसुभिः सजोषाः । इन्द्रं दुरः कव्यो धा-
वमानाः । वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीर-
भितो विश्रयन्तां । सुवीरा वीरं प्रथमानां महोभिः ॥ २ ॥

उषासा नक्ता वृहती बृहन्तं । पयस्वती सुदुधे शूर-
मिन्द्रं । पेशस्वती तन्तुना संव्ययन्ती । देवानां देवं व-
जतः सुरक्ते । दैव्या मिमाना मनसा पुरुषा । होता-
राविन्द्रं प्रथमासु वाचा । मूर्ध्नि यज्ञस्य मधुना दधाना ।
पाचीमं ज्योतिर्हविषा वृधातः । तिस्रो देवीर्हविषा वर-
मानाः । इन्द्रं जुषाणा वृषाणञ्च पत्नीः ॥ ३ ॥

अच्छिन्नं तन्तुं पयसा सरस्वती । इडा देवी भारती
 विश्वतृप्तिः । त्वष्टा दधदिन्द्राय शुभं । अपाकोचिष्टु-
 र्यशसे पुरूणि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेताः । मूर्ध्नि य-
 जस्य समनक्तु देवान् । वनस्पतिरवस्तृष्टो न पाशैः ।
 आत्मन्यासमजं च्छमिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैर्जठरं पृ-
 णानः । स्वदाति हव्यं मधुना घृतेन ॥ स्तोत्रानामिन्दुं
 प्रतिशूरइन्द्रः । वृषायमाणो वृषभस्तुरावाट् । घृतवृ-
 षा मधुना हव्यमुन्दन् । मूर्ध्नि यजस्य जुषाताः स्वाहा
 ॥ ४ ॥

शर्द्धमानो मघोभिः पत्नीर्घृतेन चत्वारि च ॥ अनु०८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

आर्चर्षणि प्राविषेयन्मा । तः सध्रीचोः । सत्य-
 मित्तन्न त्वां अन्धोअस्ति । इन्द्रदेवो न मर्त्या ज्या-
 यान् । अहन्नहिं परिशयानमर्षीः । अवास्तृजो योअ-
 च्छा समुद्रं । प्रससाहिषे पुरुहूत शशून् । ज्येष्ठस्ते शु-
 ष्मइह रातिरस्तु । इन्द्राभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः
 सिन्धूनामसि रेवतीनां ॥ सशेवृधमधिधा हुन्नमस्मे ।
 महिष्वचं जनाषाडिन्दुतव्यं । रक्षा च नो मघोनः पाहि
 सूरीन् । राये च नः स्वपत्या इषेधाः ॥ १ ॥

रेवतीनां चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

इत्थमोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिरिन्द्रं सुदेवं देवैः । वीरवत्स्तीर्षं वेद्याम-
वर्हयत् । वस्तोर्दृतं प्राक्तोर्दृतं । राया बर्हिषतोऽत्यगात् ।
वसुवने वसुधेयस्य वेतु यजा । देवीर्दारइन्द्रं सङ्घाते ।
विद्भीर्यामम्बवर्हवन् । आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च-
मी विता अपार्ष्णीणं । रुरुककाटं मुदन्तां । वसुवने व-
सुधेयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥

देवीउषा सा नक्ता । इन्द्रं यज्ञे प्रयत्यटकेतां । दैवी-
र्विशः प्रायासिष्टां । सुप्रीते सुधिते अभूतां । वसुवने व-
सुधेयस्य वीतां यज । देवी जोष्टी वसुधिती । देवमिन्द्र-
मवर्हतां । अयाव्यन्याघा द्वेषासि । आन्यावाक्षीद्व-
सुवार्याणि । यजमानाय शिक्षिते ॥ २ ॥

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवोज्जर्जाहुती दुधे
सुदुधे । पयसेन्द्रमवर्हतां । इषमूर्जमन्यावाक्षीत् । स-
ग्धिः सपीतिमन्या । नवेन पूर्वं दयमाने । पुराणेन
नवं । अधातामूर्जमूर्जाहुती वसुवीर्याणि । यजमा-
नाय शिक्षिते । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३ ॥

देवा देव्या होतारा । देवमिन्द्रमवर्द्धतां । इताद्य-
शःसा वाभाष्टीं वसुवार्याणि । यजमानाय शिञ्जिती ।
वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवीस्तिष्ठः स्तिष्ठोदेवीः ।
पतिमिन्द्रमवर्द्धयन् । असृष्टद्भारती दिवं । रुद्रैर्यज्ञः
सरस्वती । इडा वसुमती गृहान् ॥ ४ ॥

वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवइन्द्रो नरा-
शःसः । चिवद्वयस्त्रिवन्धुरः । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । शते-
न शितिपृष्ठानामाहितः । सहस्रेण प्रवर्त्तते । मिचाव-
रुखे देस्यहोचमर्हतः । वृहस्पतिः स्तोत्रं । अश्विनाध्व-
र्यवं । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ५ ॥

देवइन्द्रो वनस्पतिः । हिरण्यपर्णा मधुशाखः सुपिप्य-
सः । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । दिवमग्नेणाप्रात् । अन्त-
रिक्षं पृथिवीमदृष्टोत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ।
देवं बर्हिर्वारितीनां । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । स्वासस्थ-
मिन्द्रेणासन्नं । अन्यावदृष्ट्यभूत् ॥ वसुवने वसुधे-
यस्य वेतु यज । देवोअग्निः खिष्टकृत् । देवमिन्द्रमवर्द्ध-
यत् । खिष्टं कुर्वन्खिष्टकृत् । खिष्टमद्य करोतु नः ।
वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ६ ॥

वियन्तु यजं शिष्टिते शिष्टिते वसुवने वसुधेयस्व
वीतां यजं गृहान् वेतु यजाभूत् षट् च ॥ अनु० १० ॥

देवं बर्हिर्देवीर्द्वारो देवी उषा सा नक्ता देवी जोष्टी
देवी ऊर्जाहुती देवाद्व्या होतारा शिष्टितौ देवीस्ति-
सः स्तिसोदेवीः पतिं देवइन्द्रो नराशंसो देवइन्द्रो
वमस्पतिर्देवं बर्हिर्वारितीनां देवोअग्निः स्विष्टकृत्स्व ॥

वेतु वियन्तु चतुर्वीतामेको वियन्तु चतुर्वेतु अर्ब-
यद्वर्बयन्निर्वर्बतामेकोऽवर्बयच्चतुरवर्बयत् । वस्तो-
रा वत्सेन दैवीरयावीषः इतास्पृशच्छतेन दिवमिन्द्रः
स्वासस्थः स्विष्टं ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

होतायक्षत्समिधाग्निमिडस्यदे । अश्विनेन्द्रः सर-
स्वती । अजो धूम्रो न गोधूमैः क्लृष्यैर्भेषजं । मधुशण्यैर्न
तेज इन्द्रियं । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विय-
न्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्तनूनपात्सरस्वती ।
अविमषो न भेषजं । यथा मधुमताभरन् । अश्विने-
न्द्राय वीथ्यं ॥ १ ॥

वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्त्रभिः । पयः सोमः
परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता

यक्ष्मराशः सन्नमहुं । यतिः सुरायै भेषजं । मेघः
सरस्वती भिषक् । रयो न चन्द्रश्विनेर्वपा इन्द्रस्य वी-
थीं । बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं त्रोकभिः । पयः सोमः
परिसुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

होतायक्षदिडेदितः । आजुह्वानः सरस्वतीं । इन्द्रं
बलेन वर्धयन् । ऋषभेण गर्वेन्द्रियं । अश्विनेन्द्रा वी-
थीं । यवैः कर्कन्धुभिः । मधुलाजैर्नमासरं । पयः सोमः
परिसुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यक्षदर्हिः सधुरोमोर्षीन्द्रदाः । भिषक्कासत्या ॥ ३ ॥

भिषजाश्विनाश्चा शिशुमती । भिषग्धेनुः सरस्वती ।
भिषग्दुहइन्द्राय भेषजं । पयः सोमः परिसुता घृतं
मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षदुरोदिशः ।
काम्यो न व्यस्रस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरोदिशः । इन्द्रो
न रोद्सी दुषे । दुहे कामान्त्सरस्वती ॥ ४ ॥

अश्विनेन्द्राय भेषजं । शुक्लन् ज्योतिरिन्द्रियं । पयः
सोमः परिसुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज ।
होतायक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवा । अश्विना सञ्जाना-
ने । समञ्जाते सरस्वत्या । त्विषिमिन्द्रे न भेषजं । श्वेनो
न हजसा हृदा । पयः सोमः परिसुता घृतं मधु ॥ ५ ॥

वियन्वाज्यस्य होतर्यञ् । होतायक्षद्भ्या होतासरा
 भिषजाश्विना । इन्द्रं न आपृवी दिवा मज्जं न भेषजैः ।
 शूषः सरस्वतो भिषक् । सीसेन दुहद्दन्द्रियं । पयः
 सोमः परिसुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यञ् ।
 होतायक्षत्सोदेवीर्न भेषजं । अयस्त्रिधातवोपसः ।
 रूपमिन्द्रे हिरण्ययं ॥ ६ ॥

अश्विनेडा न भारती । वाचा सरस्वती । महद्दन्द्रा-
 य दधुरिन्द्रियं । पयः सोमः परिसुता घृतं मधु । वि-
 यन्वाज्यस्य होतर्यञ् । होतायक्षन्वष्टारमिन्द्रमश्विना ।
 भिषजं न सरस्वतीं । औजोम जूतिरिन्द्रियं । इकोन
 रभसो भिषक् । यशः सुरया भेषजं ॥ ७ ॥

श्रिया न मासरं । पयः सोमः परिसुता घृतं मधु ।
 वियन्वाज्यस्य होतर्यञ् । होतायक्षद्वनस्पतिं । शमिता-
 रः शतक्रतुं । भीमं न मन्युः राजानं व्याघ्रं नमसा-
 श्विनाभामं । सरस्वती भिषक् । इन्द्राय दुहद्दन्द्रियं ।
 पयः सोमः परिसुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होत-
 र्यञ् ॥ ८ ॥

होतायक्षद्भिः स्वाहाज्यस्य स्तोत्रानां । स्वाहा मे-
 दसां पृथक् । स्वाहा छागमश्विभ्यां । स्वाहा मेघः सर-

स्वत्यै । स्वाहर्षभमिन्द्राय सिहाय सहसेन्द्रियं । स्वा-
हामिं न भेषजं । स्वाहा सोममिन्द्रियं । स्वाहेन्द्र सु-
चामाखः सवितारं वरुणं भिषजाम्यतिं । स्वाहा वन-
स्पतिं पियं पायो न भेषजं । स्वाहा देवां आज्यपान्
॥ ९ ॥

स्वाहामिं होषाज्जुषाखोअग्निभेषजं । पयः सोमः
परिक्षुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यस्यद्विना सरस्वतीमिन्द्रः सुचामाखं । इमे सोमाः
सुचामाखः । छागैर्न मेवैर्घभैः सुताः । शष्यैर्न तोक्म-
भिः । लाजैर्महस्वन्तः । महामासरेण परिष्कृताः ।
शुक्लाः पयस्वन्तोऽमृताः ॥ प्रस्थितावो मधुश्रुतः । तान-
श्विना सरस्वतीन्द्रः सुचामा वृषहा । जुषन्तः सौम्यं
मधु । पिबन्तु मदन्तु वियन्तु सोमं । होतर्यज ॥ १० ॥

वीर्यं वियन्वाज्यस्य होतर्यज नासत्या सरस्वती म-
धुहिरश्यायं भेषजं वियन्वाज्यस्य होतर्यजाज्यपानमृ-
ताः पञ्च च ॥ अनु० ११ ॥

समिधामिं षट् । तनूनपात्सप्त । नराशःसमृषिः ।
इडेदितो यवैरष्टौ । बर्हिः सप्त । दुरोऽश्विना नव । सु-
पेशसोषे नक्तमृषिः । दैव्या होतारा रसः । तिस्रस्व-

ष्टारमष्टावष्टौ । वनस्पतिमृषिः । अग्निं चयोदश । अ-
श्विना द्वादश चयोदश । समिधाग्निं बदरैर्बदरैर्यवैरश्वि-
ना त्विषिमश्विना न भेषजं रूपमश्विना भीमं भामं ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

समिधोऽग्निरश्विना । तप्तो घर्मो विराट् सुतः ।
दुहे धेनुः सरस्वती । सोमं शुक्रमिहेन्द्रियं । तनूया
भिषजा सुते । अश्विनोभा सरस्वती । मध्वा रजा-
सीन्द्रियं । इन्द्राय पविभिर्वहान् । इन्द्रायेन्दुः सर-
स्वती । नराग्रसेन नम्रहुः ॥ १ ॥

अधातामश्विना मधु । भेषजं भिषजा सुते । आ
बुधाना सरस्वती । इन्द्रायेन्द्रियाखि वीर्यं । इडाभि-
रश्विना त्रिषं । समूर्जं सरयिं दधुः । अश्विना बभ्रु-
चेः सुतं । सोमं शुक्रं परिस्रुता । सरस्वती तमाभरत् ।
वर्षिवेन्द्राय पातवे ॥ २ ॥

कवथो न व्यशस्वतीः । अश्विभ्यां न दुरोद्दिशः ।
इन्द्रो न रोदसी दुधे । दुहे कामान्त्सरस्वती । उषा
सा नक्तमश्विना । दिवेन्द्रं सायमिन्द्रियैः । सञ्जाना-
नेसु प्रेक्षसा । समञ्जाते सरस्वत्या । पातवो अश्विना
दिषा । पाहि नक्तं सरस्वति ॥ ३ ॥

दैव्या होतारा भिषजा । पातमिन्द्रः सचा सुते ।
 तिस्रस्त्रेधा सरस्वती । अश्विना भारतीडा । तीव्रं प-
 रिश्रुता सोमं । इन्द्राय सुषुवुर्मदं । अश्विना भेषजं
 मधु । भेषजन्नः सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यशः श्रियं ।
 रूपः रूपमधुः सुते ॥ ऋतुयेन्द्रो वनस्पतिः । शशमा-
 नः परिश्रुता । कीलालमश्विभ्यां मधु । दुहे धेनुः सर-
 स्वती । गोभिर्न सोममश्विना । मा सरेण परि-
 ष्रुता । समधाताः सरस्वत्या । स्वाहेन्द्रे सुतं मधु
 ॥ ४ ॥

नमहुः पातवे सरस्वत्यधुः सुतेऽष्टौ च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अश्विना हविरिन्द्रियं । नमुषेर्धिया सरस्वती ।
 आशुक्रमासुराहसु । मधमिन्द्राय जधिरे । यमश्विना
 सरस्वती । हविषेन्द्रमवर्षयन् । स विभेद बलं मधं । न-
 मुषावास्तुरे सचा । तमिन्द्रं पशवः सचा । अश्विना-
 मा सरस्वती ॥ १ ॥

दधानाअभ्यनूषत । हविषा यज्ञमिन्द्रियं । यइन्द्र-
 इन्द्रियं दधुः । सविता वर्हसो भगः । स सुचामा हवि-

षतिः । यजमानाय सञ्चत । सविता वरुणो दधत् ।
यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमुचेर्वसु । सुषामा ब-
लमिन्द्रियं ॥ २ ॥

वरुणः ह्यृषमिन्द्रियं । भगेन सविता अियं । सुषा-
मा यशसा बलं । दधाना यज्ञमासत । अश्विना गोभि-
रिन्द्रियं । अश्वेभिर्वीर्य्यं बलं । इविषेन्द्रः सरस्वती ।
यजमानमवर्चयन् । तानासत्या सुपेशसा । हिरण्यव-
र्त्तनी नरा ॥ सरस्वती इविषती । इन्द्रः कर्मसु मोवतु ।
ताभिषजा सुकर्मणा । सा सुदुधा सरस्वती । स वृष-
हा शतक्रतुः । इन्द्राय दधुरिन्द्रियं ॥ ३ ॥

उभा सरस्वती बलमिन्द्रियं नरा षट् च ॥
अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिः सरस्वती । सुदेवमिन्द्रे अश्विना । तेजो
न चक्षरक्ष्योः । बर्हिषा दधुरिन्द्रियं । वसुयने वसुधे-
यस्य वियन्तु यज । देवीर्दारो अश्विना । भिषजेन्द्रे
सरस्वती । पूखं न वीर्य्यं नसि । दारो दधुरिन्द्रियं
वसुयने वसुधयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥

देवी उ॒षासाव॒श्विना । भि॒षजेन्द्रे॑ सर॒स्वती । बलं
न वाच॑मा॒स्ये । उ॒षाभ्यां॑ दधुरिन्द्रि॒यं । व॒सुवने॑ वसुधे॒-
यस्य॑ वियन्तु यज । दे॒वी जोष्ठी॑ अ॒श्विना । सु॒षामेन्द्रे॑
सर॒स्वती । ओचं॑ न कर्ष॒योर्यशः॑ । जोष्ठी॒भ्यां दधुरि॑-
न्द्रि॒यं । व॒सुवने॑ वसुधे॒यस्य॑ वियन्तु यज ॥ २ ॥

दे॒वी उ॒र्जाहु॑ती दु॒घे सु॒दुघे॑ । प॒यसेन्द्रे॑ सर॒स्वत्य-
श्विना॑ भि॒षजा॑वत । शु॒क्रं न ज्योति॑स्तनयो॒राहु॑ती ध-
त्तइन्द्रि॒यं । व॒सुवने॑ वसुधे॒यस्य॑ वियन्तु यज । दे॒वा दे॒-
वामां॑ भि॒षजा॑ । हो॒तारा॑विन्द्र॒मश्विना॑ । व॒षट्कारैः॑
सर॒स्वती । त्विषिं॑ न हृ॒दये॑ म॒तिं । हो॒तृभ्यां॑ दधुरि॑-
न्द्रि॒यं । व॒सुवने॑ वसुधे॒यस्य॑ वियन्तु यज ॥ ३ ॥

दे॒वोस्ति॑स्रस्ति॒स्रो दे॒वीः । सर॑स्वत्यश्विना॒ भारती॑-
डा । शूषं॑ न मध्ये॒ नाभ्यां॑ । इन्द्रा॒य दधुरि॑न्द्रि॒यं । व॒सु-
वने॑ वसुधे॒यस्य॑ वियन्तु यज । दे॒वइन्द्रो॑ नरा॒शंसः॑ ।
षि॒वरू॒पः सर॑स्वत्याश्विभ्यामीयते॒ रथः॑ । रतो॑ न रू॒प-
ममृतं॑ अ॒निषं॑ । इन्द्रा॒य त्वष्टा॑दधदिन्द्रि॒याणि॑ । व॒सु-
वने॑ वसुधे॒यस्य॑ वियन्तु यज ॥ ४ ॥

दे॒वइन्द्रो॑ वनस्पतिः । हिरण्य॑पर्षो अ॒श्विभ्यां॑ । सर॑-
स्वत्याः सु॒पिप्पलः॑ । इन्द्रा॒य पच्य॑ते मधु । ओ॒जो न

ज॒तिमृ॒षभो न भामं । वन॒स्पति॑र्नो दध॑दिन्द्रि॒याखि॑ ।
 व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वियन्तु यज । दे॒व ब॑र्हिर्ब॒रितीना॑ ।
 अ॒भरे स्ती॒र्षाम॑श्चि॒भ्यां । ऊ॒र्षाम्प्रदाः॑ सर॒स्वत्याः ॥ ५ ॥

स्योनमिन्द्र ते सदः । ईशायै मन्वुः राजानं बर्हिषा
 दधुरिन्द्रियं । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । दे॒वो-
 अ॒ग्निः स्विष्ट॑कृत् । दे॒वान् य॑क्ष॒द्यथा॑य॒थं । हो॒तारा॑वि-
 न्द्रम॒श्चिना॑ । वा॒चा वाच॑ः सर॒स्वती॑ । अ॒ग्निः सोम॑ः
 स्विष्ट॑कृत् । स्विष्ट॑इन्द्रः सु॒चामा॑ स॒विता ब॑र॒हो भि-
 षक् । इ॒ष्टो दे॒वो वन॑स्पतिः ॥ स्विष्टा दे॒वाञ्चा॑ज्य॒पाः ।
 इ॒ष्टो अ॒ग्निर॒ग्निना॑ । हो॒ता हो॒चे स्विष्ट॑कृत् । य॒ज्ञा न
 दध॑दिन्द्रि॒यं । ऊ॒र्जम॑प॒चितिः॑ स्व॒धा । व॒सुवने॑ वसु॒धे-
 य॑स्य वियन्तु यज ॥ ६ ॥

द्वारो दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज
 जोष्टीभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज
 होतृभ्यां दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यजे-
 न्द्रियाखि वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज सरस्वत्या
 वनस्पतिः षट् च ॥ अनु० १४ ॥

दे॒वं ब॑र्हिर्दे॒वीर्द्वारो॑ दे॒वी उ॒षासा॑व॒श्चिना॑ दे॒वो
 जोष्टी॑ दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॑ दे॒वी-

स्ति॑स्ति॒सो॒दे॒वीः सर॑स्वती दे॒वइन्द्रो॑ न॒रा॒णः॑सौ
दे॒वइन्द्रो॑ वन॒स्पति॑दे॒वं ब॒र्हिर्वा॑रितीनां दे॒वो अ॒ग्निः
स्वि॑ष्ट॒कृ॒दे॒वान् ॥

स॒मि॒धा॒ग्निं सौ॒चा॒म॒ण्याः सु॑तासुती । अ॒ञ्जं व्य॑यं य-
ज॒मानः । दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्वती स॒र्व्वं वि॑यन्तु । द्वा॒र॒स्ति-
सः स॒र्व्वं वि॑यन्तु । अ॒जइन्द्र॑मो॒जोऽग्निं परः॑ सर॒स्वतीं ।
अ॒न्य॒च सर॑स्वती । भि॒षक्पूर्व्वं दु॑हइन्द्रि॒यं अ॒न्य॒च
दधु॑रिन्द्रि॒यं ।

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

सीसे॑न अ॒ग्निम॒द्य हो॑तारमदृ॒णीत । अ॒यः सु॑ता-
सुती यज॑मानः । प॒चन् प॑न्तीः । प॒चन् पु॒रो॒डा॒शान् ।
गृ॒ह्णन् ग्र॑हान् । ब॒ध्नन्श्चि॒भ्यां द्वा॒गः सर॑स्वत्या इ-
न्द्रा॒य । ब॒ध्नन्सर॑स्वत्यै मे॒षमिन्द्रा॑याश्चि॒भ्यां । ब॒ध्न-
न्निन्द्रा॑यर्ष॒भम॒श्चि॒भ्याः सर॑स्वत्यै । सू॒प॒स्था अ॒द्यदे॒वो
वन॑स्पतिरभवत् । अ॒श्चि॒भ्यां द्वा॒गेन॑ सर॒स्वत्या इन्द्रा॑य
॥ १ ॥

सर॑स्वत्यै मे॒षेखेन्द्रा॑याश्चि॒भ्यां । इन्द्रा॑यर्ष॒भेणा॒श्चि-
भ्याः सर॑स्वत्यै । अ॒द्यः॑स्तान्मे॒दस्तः प्रति॑प॒चता॑ग्र॒भी-

षु । अवीदधन्त ग्रहैः । अपातामश्विना सरस्वतोन्द्रः
 सुषामा वृषहा । सोमान्त्सुराम्णः । उपोउक्था म-
 दाश्रौ द्विमदाश्रदन । अवीदधन्तां गूषैः । त्वा मद्यर्ष
 आर्षेयधीणां नपादवृणीत । अयः सुतासुती यज-
 मानः ॥ बहुभ्य आसङ्गतेभ्यः । एष मे देवेषु वसुवार्थ्या
 यक्ष्यत इति । ता या देवा देवदान्यदुः । तान्यस्मा
 आचशास्व । आचगुरस्व । इषितश्च होतरसि भद्र-
 वाच्याय प्रेषितो मानुषः । सुक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि ॥

॥ २ ॥

इन्द्राय यजमानः सप्त च ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

उशन्तस्त्वा इवामहे आनोअग्ने सुकेतुना । त्वः
 सोममहे भगं त्वः सोम पृचिकितो मनीषा । त्वया
 हितः पितरः सोम पूर्वे त्वः सोम पितृभिः संविदा
 नः । बर्हिषदः पितर आहं पितृन् । उपहृताः पित-
 रोऽग्निघाताः पितरः । अग्निघातानृतुमतो इवामहे ।
 नराशःसे सोमपीषं यआशुः । ते नोअर्वन्तः सुहवा
 भवन्त । शन्नो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे । ये अग्निघा-
 ता ये नाग्निघाताः ॥ १ ॥

अ॒हो॒मु॒चः पि॒तरः सो॒म्यासः । परेऽवरे मृतासो
 भवन्तः । अधिब्रुवन्तु ते अवन्वस्मान् । वान्यायै दुग्धे
 जुषमाणाः कर्मभं । उदीराणा अवरे परे च । अग्नि-
 घ्रात्ता ऋतुभिः संविदानाः । इन्द्रवतो हविरिदं जुष-
 न्तां । यदग्ने कथ्यवाहन त्वमग्न ईडितो जातवेदः । मा-
 तलीकथ्यैः । ये ता तृपुदेवषा जेहमानाः ॥ होषा वृध-
 स्तोमतष्टासो अकः । आग्नेया हि सुविदचेभिरवाङ् ।
 सत्यैः कथ्यैः पितृभिर्घर्मसद्भिः । हव्यवाहमजरं पुरु-
 पियं । अग्निं घृतेन हविषा सपर्यन् । उपासदं कथ्य-
 वाहं पितृणां । स नः पुजां वीरवतीः समृष्वतु ॥ २ ॥
 अनग्निघ्रात्ता जेहमानाः सप्त च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

होतायक्षदिडस्यदे । समिधानं महद्यशः । सुषमि-
 हं वरेण्यं । अग्निमिन्द्रं वयोधसं । गायर्षीं छन्दइन्द्रि-
 यं । व्यधिं गां वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
 यक्ष्णुचिब्रतं । तनूनपातमुद्भिदं । यं गर्भमदिति-
 र्दधे ॥ १ ॥

शुचिमिन्द्रं वयोधसं । उष्णिहं छन्दइन्द्रियं । दि-

त्ववाहं गां वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होता-
यक्षदीडेत्यं । इडितं वृषहन्तमं । इडाभिरीद्यः सहः ।
सोममिन्द्रियं वयोधसं । अनुष्टुभं छन्दइन्द्रियं । चि-
वत्सं गां वयोदधत् ॥ २ ॥

वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत्सुबर्हिषदं । पूष-
खन्तममर्त्यं । सीदन्तं बर्हिषि पिये । अमृतेन्द्रं वयो-
धसं । बृहतीं छन्दइन्द्रियं । पञ्चाविं गां वयोदधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज । होतायक्षद्यचस्वतीः । सुप्राय-
णाच्छतावधः ॥ ३ ॥

द्वारोदेवीर्हिरण्मयीः । बुध्वाणइन्द्रं वयोधसं ।
पङ्क्तिं छन्दइहेन्द्रियं । तुर्यवाहं गां वयोदधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज । होतायक्षत् सुपेशसे । सुशिल्ये वृह-
ती उभे । नक्तोषासा न दर्शते । विश्वमिन्द्रं वयोधसं ।
चिष्टुभं छन्दइन्द्रियं ॥ ४ ॥

पष्ठवाहं गां वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज । हो-
तायक्षत् प्रचेतसा । देवानामुत्तमं यज्ञः । होतारा-
दैव्या कवी । सयुजेन्द्रं वयोधसं । जगतीं छन्दइहेन्द्रि-
यं । अनवाहं गां वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य होतर्यज ।
होतायक्षत् पेशस्वतीः ॥ ५ ॥

ति॒स्रो दे॒वीर्हि॒र॒ण॒वीः । भा॒रती॒र्ह॒ती॒र्म॒हीः । प॒
ति॒मि॒न्द्रं वयो॑ध॒सं । वि॒राजं॒ छन्द॑रु॒हेन्द्रि॒यं । धे॒नुं गां
न वयो॑दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य हो॒त॒र्य॒ज । हो॒ताय॑स्य॒त्सु॒रे॒
त॒सं । त्वष्टा॑रं पु॒ष्टि॒वर्ध॑नं । रू॒पाणि॒ वि॒ध॒तं पृथ॑क् ।
पु॒ष्टि॒मि॒न्द्रं वयो॑ध॒सं ॥ ६ ॥

द्वि॒पदं॒ छन्द॑रु॒हेन्द्रि॒यं । उ॒स्राणं॒ गां न वयो॑दधत् ।
वे॒त्वाज्य॑स्य हो॒त॒र्य॒ज । हो॒ताय॑स्य॒त्सु॒त॒क्र॒तुं । हि॒र॒ण्य॒प॒
र॒णमु॒क्थि॒नं । र॒श॒नां वि॒ध॒तं व॒शिं । भ॒ग॒मि॒न्द्रं वयो॑ध॒सं ।
क॒कु॒भं छन्द॑रु॒हेन्द्रि॒यं । व॒शां वे॒हतं॒ गां न वयो॑दधत् ।
वे॒त्वाज्य॑स्य हो॒त॒र्य॒ज ॥ हो॒ताय॑स्य॒त्स्वाहा॑वृ॒तीः । अ॒ग्निं
गृ॒ह॒प॒तिं पृथ॑क् । व॒रु॒णं भे॒ष॒जं क॒विं । क्ष॒प॒मि॒न्द्रं वयो॑
ध॒सं । अ॒ति॒च्छ॒न्द॒सं छन्द॑रु॒न्द्रि॒यं । बृ॒ह॒द्दृ॒ष॒भं गां वयो॑
दधत् । वे॒त्वाज्य॑स्य हो॒त॒र्य॒ज ॥ ७ ॥

द॒धे॒दध॑हता॒दध॑ इन्द्रि॒यं ये॒श॒स्व॒तीर्वयो॑ध॒सं वे॒त्वा॒
ज्य॑स्य हो॒त॒र्य॒ज स॒प्त च ॥ अ॒नु० १७ ॥

बृ॒ह॒स्प॒दे॒ऽग्निं॑ गा॒य॒त्रीं त्वि॒विं शु॒चि॒व्र॒तं शु॒चि॒मु॒
ष्णि॒हं दि॒त्य॒वा॒हं । ई॒डे॒ऽन्य॑ सोम॒मनु॑ष्टु॒भं चि॒व॒त्सं । सु॒
व॒र्हि॒ष॒द॒म॒नु॒तेन्द्रं॑ वृ॒ह॒तो॑ प॒ञ्चा॒विं । व्य॒च॒स्व॒तीः सु॒प्रा॒व॒
णा॑ दारो॒ बृ॒ह्म॒णः॑ प॒ङ्क्ति॒मि॒ह तु॒र्य॒वा॒हं । सु॒पे॒श॒से॒ वि॒

अमिन्द्रं चिष्टुभं पष्टुवाहं । प्रचेतसा सयुजेन्द्रं जगती-
मिहानवाहं । पेशस्वतीस्तिस्रो भारतीः पतिं विराज-
मिह धेनुं न । सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिं द्विपदमिहोष्णां
न । शतक्रतुं भगमिन्द्रं ककुभमिह वशां वेहतं गां न ।
स्वाहाकृतीः स्रुचमतिच्छन्दसं बृहद्दृषभं गां । इन्द्रिय-
मृषिवसुनवदशेहेन्द्रियमष्टनवदशगां न वयोदधत्
सर्व्ववेतु ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

इडस्पदे सर्व्ववेतु । समिहोअग्निः समिधा सुष-
मिहो वरेण्यः । गायत्री छन्दइन्द्रियं । त्र्यविर्गौर्वयो-
दधुः । तनूनपाच्छुचिब्रतः । तनूपाच्च सरस्वती । उ-
ष्णाक् छन्दइन्द्रियं । दित्यवाङ्गौर्वयोदधुः । इडाभि-
रग्निरीड्यः । सोमो देवाअमर्त्यः ॥ १ ॥

अनुष्टुप् छन्दइन्द्रियं । चिवत्सो गौर्वयोदधुः । सु-
बर्हिरग्निः पूषखान् । स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहतीछ-
न्दइन्द्रियं । पञ्चाविर्गौर्वयोदधुः । दुरादेवोर्दिशोम-
हीः । ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिच्छन्दइहेन्द्रियं ।
तुर्य्यवाङ्गौर्वयोदधुः ॥ २ ॥

उषेयट्की सुपेशसा । विश्वे देवाअमर्त्यः । चिष्टुप्

छन्दइन्द्रियं । पृषवाङ् गौर्वयोदधुः । दैव्या होतारा
भिषजा । इन्द्रेण सयुजा युजा । जगतीछन्दइहेन्द्रि-
यं । अनवान् गौर्वयोदधुः । तिस्रइडा सरस्वती । भा-
रती मरुतो विशः ॥ ३ ॥

किराट्छन्दइहेन्द्रियं । धेनुगौर्न वयोदधुः । त्वष्टा-
तुरीयो अहुतः । इन्द्राग्नी पुष्टिवर्जना । द्विपाच्छन्द-
इहेन्द्रियं । उक्षा गौर्न वयोदधुः । शमिता नो वनस्य-
तिः । सविता प्रसुवन् भगं । ककुच्छन्दइहेन्द्रियं । व-
शावेहज्ञौर्न वयोदधुः ॥ स्वाहा यज्ञं वरुणः । सुश्रुचो भे-
षजं करत् । अतिच्छन्दा*च्छन्दइन्द्रियं । बृहदृषभो गौ-
र्वयोदधुः ॥ ४ ॥

अमर्त्यस्तुर्यवाङ्गौर्वयोदधुर्विशोवशावेहज्ञौर्न वयो-
दधुश्चत्वारि च ॥ अनु० १८ ॥

ऊनविंशोऽनुवाकः ।

वसन्तेनर्तुना देवाः । वसवस्त्रिष्टता स्तुतं । रथन्त-
रेण तेजसा । हविरिन्द्रे वयोदधुः । गीष्मेण देवाश्च-
तुना । रुद्राः पञ्चदशे स्तुतं । बृहता यशसा बलं । हवि-
रिन्द्रे वयोदधुः । वर्षाभिर्चातुनादित्याः । स्तोमं सप्त-
दशे स्तुतं ॥ १ ॥

* अतिच्छन्दाच्छन्द इन्द्रियं B. C. D. E.

वैरूपेण विशीजसा । हविरिन्द्रे वयोदधुः । शारदे-
 नर्तुना देवाः । एकविंशच्छभवःस्तुतं । वैराजेन त्रिधा
 त्रिधं । हविरिन्द्रे वयोदधुः । हेमन्तेनर्तुना देवाः ।
 मरुतस्त्रिणवे स्तुतं । बलेन शकरोः सहः । हविरिन्द्रे
 वयोदधुः ॥ शैशिरेणर्तुना देवाः । चयस्त्रिंशच्छतः
 स्तुतं । सत्येन रेवतीः क्षत्रं । हविरिन्द्रे वयोदधुः ॥ २ ॥
 स्तोमं सप्तदशे स्तुतः सहो हविरिन्द्रे वयोदधुश्च
 त्वारि च ॥ अनु० १६ ॥

वसन्तेन ग्रीषोण वर्षाभिः शारदेन हेमन्तेन शैशि-
 रेण षट् ॥ ६ ॥

विंशोऽनुवाकः ।

देवं बर्हिरीन्द्रं वयोधसं । देवं देवमवर्द्धयत् । गाय-
 त्रिया छन्दसेन्द्रियं । तेजइन्द्रे वयोदधत् । वसुवने व-
 सुधेयस्य वेतु यज । देवीर्दारो देवमिन्द्रं वयोधसं । दे-
 वीर्देवमवर्द्धयन् । उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं । प्राणमिन्द्रे
 वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज ॥ १ ॥

देवी देवं वयोधसं । उषेइन्द्रमवर्द्धतां । अनुष्टुभा
 छन्दसेन्द्रियं । वाचमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधे-
 यस्य वीतां यज । देवी जोष्ठी देवमिन्द्रं वयोधसं । देवी

देवमवर्षतां । बृहत्या छन्दसेन्द्रियं । औषमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ २ ॥

देवी जर्जाहुती देवमिन्द्रं वयोधसं । देवी देवमवर्षतां । पङ्क्त्या छन्दसेन्द्रियं । शुक्रमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज । देवा दैव्या होतारा देवमिन्द्रं वयोधसं । देवा देवमवर्षतां । चिष्टुभा छन्दसेन्द्रियं । त्विषिमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३ ॥

देवीस्तिष्ठस्तिष्ठो देवीर्वयोधसं । पतिमिन्द्रमवर्षयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियं । बलमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज । देवो नराशंसो देवमिन्द्रं वयोधसं । देवो देवमवर्षयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियं । रेतइन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं । देवो देवमवर्षयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं । भगमिन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज । देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं । देवं देवमवर्षयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं । यशइन्द्रे वयोदधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्व॑ष्ट॒कृद्दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ । दे॒वो दे॒वर्म॑-
वर्द्ध॒यत् । अति॑च्छ॒न्दसा॑ छ॒न्दसेन्द्रि॒यं । स्र॒जमिन्द्रे॑ वयो॒-
दध॑त् । व॒सुवने॑ वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज ॥ ५ ॥

वि॒यन्तु॑ यज॒ वीतां॑ यज॒ वीतां॑ यज॒ वेतु॑ यज॒ वेतु॑ यज॒
पञ्च॑ च ॥ अनु० २० ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्गा॑य॒त्रिया॑ तेजः । दे॒वीर्द्धार॑उ॒ष्णिहा॑ पा॒खं ।
दे॒वी दे॒वमु॒षे अनु॑ष्टु॒भा वा॑चं । दे॒वी जो॒ष्ठी वृ॒हत्या॑
श्रा॒चं । दे॒वी ऊ॒र्जा हु॑ती प॒ङ्क्त्या॑ शु॒क्रं । दे॒वा दे॒व्या हो॑-
ता॒रा चि॒ष्टुभा॑ त्विषिं । दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वोः पतिं॑
जग॑त्या ब॒लं । दे॒वो न॒राश्र॑सो वि॒राजा॑ रेतः । दे॒वो
वन॑स्पतिर्द्वि॒पदा॑ भगं । दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां क॒कुभा॑
यशः । दे॒वो अ॒ग्निः स्व॑ष्ट॒कृदति॑च्छ॒न्दसा॑ स्र॒चं । वेतु॑ वि॒य-
न्तु॑ च॒तुर्वी॑ता॒मेको॑ वि॒यन्तु॑ च॒तुर्वे॑तु । अ॒वर्द्ध॑य॒द्वर्द्ध॑य॒ञ्च-
तुर॑वर्द्धता॒मेको॑ऽवर्द्ध॑य॒ञ्चतुर॑वर्द्ध॒यत्* ॥

स्वा॒दीं त्वा॑ सोमः॒ सुरा॑वन्तः॒ सोसैन॑ मि॒चोऽसि॑ य-
है॒वा हो॑ताय॒स्रत्स॑मि॒धेन्द्रः॑ स॒मिद्ध॑इन्द्र॒आर्ष॑र्षणि॒ प्रा
दे॒वं ब॒र्हिरिन्द्रः॑ सु॒देवः॑ हो॒ताय॑स्रत्स॒मिधा॑ग्निः॒ स॒मि-
हो॒अग्नि॑र॒श्विना॑श्विना॒ ह॒विरिन्द्रि॒यं दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्व-

* दे॒वमित्या॒द्यवर्द्ध॑यदित्यन्तः प्रयोगः B पु॒स्तके॑ नास्ति । † ब॒र्हिरिन्द्रः॑ उ॒पेदः॑
होता इति वा पाठः B, C, D, E.

व्यग्निमद्यो *अन्तो होतायक्षदिडस्यदे समिहोअग्निः
समिधा वसन्तेन देवं वरिन्द्रिन्द्रं वयोधसं विश्रुतिः ॥

स्वादीं त्वेमं मिषोऽस्यवभृयत् पुरन्दरो होतायक्ष-
दिडस्यदे समिहोअग्निरश्विना देवी ऊर्जाहुती वेत्वा-
अस्य वैरूपेण विश्रुतिं सा पक्षवतिः ॥

स्वादीं त्वामीमदन्त पितरः साम्राज्यावः पूतं पवि-
षेणापविषेवाअमुषासानक्ता बदरैरधातामश्विना ह-
विरिन्द्रियं देवइन्द्रो वनस्पतिं पष्ठवाहं मां देवीदेवं
वयोधसं चतुर्नवतिः ।

च्छिद्रं तन्तुः होतायक्षत् सुपेशसो वरुणः स्रव-
मिन्द्रियः होतायक्षदिडस्यदे वैरूपेण विश्रुतिं सा पड-
श्रुतिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

चिदृत्स्तोमो भवति । बृह्मवर्चसं वै चिदृत् । बृह्म-

* अन्तस्मा होता C. D. E. † स्वादीमित्यादि पक्षवतिरित्यन्तः पाठो B. C. D. E. सञ्चकपुच्छकेषु नास्ति । ‡ स्रक्तुः पूतमिति पाठः C. पुच्छके वर्चते । § वयोधमिति पाठः D. पुच्छके नास्ति ।

वर्चसमेवावरुन्धे । अग्निष्टोमः सोमो भवति । ब्रह्मवर्चसं वाअग्निष्टोमः । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे । रथन्तरं स्याम भवति । ब्रह्मवर्चसं वै रथन्तरं । ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे । परिस्रजो होता भवति ॥ १ ॥

अरुणो मिर्मिरस्त्रिशुक्रः । एतद्ब्रह्मवर्चसस्य रूपं । रूपेणैव ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे । इहस्पतिरकामयत देवानां पुरोधाम् गच्छेयमिति । स एतं इहस्पतिसवमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै स देवानां पुरोधाम् गच्छत् । यः पुरोधाम्कामः स्यात् । स इहस्पतिसवेन यजेत ॥ २ ॥

पुरोधामेव गच्छति । तस्य प्रातःसवने सक्नेषु नाराशंसेषु । एकादशदक्षिणानीयन्ते । एकादशमाश्वन्दिने सवने सक्नेषु नाराशंसेषु । एकादशतृतीयसवने सक्नेषु नाराशंसेषु । चयस्त्रिंशत्सम्यद्यन्ते । चयस्त्रिंशद्देवताः । देवताएवावरुन्धे । अश्वत्सुस्त्रिंशः । पूजापत्यो वाअश्वः ॥ ३ ॥

पूजापतिश्चतुस्त्रिंशो देवतानां । यावतीरेव देवताः । ताएवावरुन्धे । कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । ब्रह्मलो वाएतद्रूपं । यत् कृष्णाजिनं । ब्रह्मवर्चसेनैवैनं सम-

दधति । अग्नेर्वाभिषिञ्चति । तेजो वाग्नाग्ने । तेज ए-
कस्मिन् दधाति ॥ ४ ॥

हेतना भवति यजेत वाग्नाग्ने दधाति ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यदाग्नेयो भवति । अग्निमुखाद्भृङ्गिः । अथ यत्पौ-
ष्णः । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिर्वैश्यस्य । पुष्टिमेवावरुन्धे ।
पुसवाय सावित्रः । अथ यत्त्वाद्भ्रः । त्वष्टा हि रूपाणि
विकरोति । निर्वरुणत्वाय वारुणः ॥ १ ॥

अथो य एव कश्च सन्त्सूयते । स हि वारुणः । अथ
यद्वैश्वदेवः । वैश्वदेवो हि वैश्यः । अथ यन्मारुतः । मा-
रुतो हि वैश्यः । सप्तैतानि हवोऽधि भवन्ति । सप्त ग-
णा वै मरुतः । पृश्निः पृष्टौहीमारुत्या संभ्यते । विश्वै मरु-
तः ॥ विश्वैवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा एष विशः
पियः । विशो हि मध्यतोऽभिषिच्यते । ऋषभचर्मोध्य-
भिषिञ्चति । स हि प्रजनयिता । दग्धाभिषिञ्चति ।
ऊर्वाअन्नाद्यं दधि । ऊर्जनमद्येन* समर्द्धयति ॥ २ ॥

वारुणो विश्वै मरुतोऽष्टौ च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

यदाग्नेयो भवति । आग्नेयो वै ब्राह्मणः । अथ यत्

* ऊर्जनमद्येन B. C. D. E.

सौम्यः । सौम्यो हि ब्राह्मणः । पसवायैव सावित्रः । अथ
 यद्दार्हस्पत्यः । एतद्द्वै ब्राह्मणस्य वाक्पतीयं । अथ य-
 द्दग्नीषोमीयः । आग्नेयो व ब्राह्मणः । तौ यदा सङ्गच्छे-
 ते ॥ १ ॥

अथ वीर्यावत्तरो भवति । अथ यत्सारस्वतः । ए-
 तच्चि प्रत्यक्षं ब्राह्मणस्य वाक्पतीयं । निर्वहणत्वायैव
 वारुणः । अथो यएव कश्च सन्त्सूयते । स हि वारुणः ।
 अथ यद्द्यावापृथिव्यः । इन्द्रो वृचाय वज्रमुदयच्छत् ।
 तं द्यावापृथिवी नान्वमन्थेतां । तमेतेनैव भागधेये-
 नान्वमन्थेतां ॥ २ ॥

वज्रस्य वार्षोऽनुमानाय । अनुमतवज्रः सूयाता
 इति । अष्टावेतानि हवीःषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गा-
 यत्री । गायत्री ब्रह्मवर्चसं । गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमव-
 रुन्धे । हिरण्येन घृतमुत्पुनाति । तेजसएव रुचे । कृ-
 ष्णाजिनेऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणो वाएतद्वक्षामयो रूपं ॥
 यत् कृष्णाजिनं । ब्रह्मन्नेवैनद्वक्षामयोरध्यभिषिञ्च-
 ति । घृतेनाभिषिञ्चति । तथा वीर्यावत्तरो भवति ॥ ३ ॥

सङ्गच्छेते भागधेयेनान्वमन्थेताः रूपं चत्वारि च ॥
 अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

न वै सोमैर्न सोमस्य सर्वोऽस्ति । इतो ह्येषः । अ-
भिषुतो ह्येषः । न हि इतः सूयते । सौमीः सूतवशा-
मालभते । सोमो वै रेतोधाः । रेतएव तद्धधाति । सौ-
म्यर्षाभिषिञ्चति । रेतोधा ह्येषा । रेतः सोमः ॥ रेत-
एवास्मिन्दधाति । यत्किञ्च राजसूयमृते सोमं । तत्सर्वं
भवति । आषाढं* युत्सु पृतनासु परिं । सुवर्षामप्या वृ-
जमस्य गोषां । भरेषुजाः सुक्षितिः सुश्रवसं । जयम-
त्वामनुमदेम सोम ॥ १ ॥

रेतः सोमः सप्त च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

वो वै सोमैर्न सूयते । स देवसवः । यः पशुना सूय-
ते । स देवसवः । यद्गव्या सूयते । स मनुष्यसवः । एतं
वै शृङ्गये देवाः प्रायश्चन् । ततो वै सोऽप्यारण्यानां प-
शूनामसूयत । यावतीः कियतीञ्च पूजा वाचं वदन्ति ।
तासां सर्वासां सूयते ॥ १ ॥

यदतेन यजते । यजुर्वैममेवं वेद । नाराशस्यर्षा-
भिषिञ्चति । मनुष्या वै नराशसः । निरुत्य वावैतत् ।

अथाभिषिञ्चति । यत्किञ्च राजसूर्यमनुत्तरवेदीकं ।
तत्सर्व्वं भवति । ये मे पञ्चाशतं ददुः । अश्वानाः सध-
स्तुतिः ॥ शुभदग्ने महिअवः । बृहत्कधि मघोर्ना । नृच-
दमृतनृणां ॥ २ ॥

सूर्यते सधस्तुतिस्त्रीणि च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

एष गोसवः । षट्त्रिंशत्कथ्यो बृहत्सामा । पवमाने
कएव रथन्तरं भवति । यो वै वाजपेयः । स सम्प्राद-
त्सवः । यो राजसूर्यः । स वरुणसवः । पुजापतिः स्वा-
राज्यं परमेष्ठी । स्वाराज्यं गौरेव । गौरिव भवति ॥ १ ॥

यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । उभे वृहद्रथन्तरे
भवतः । तद्वि स्वाराज्यं । अयुतं दक्षिणाः । तद्वि स्वा-
राज्यं । पुतिधुषाभिषिञ्चति । तद्वि स्वाराज्यं । अनु-
द्वते वेद्यै दक्षिणत आहवनीयस्य वृहतस्तोत्रं प्रत्यभि-
षिञ्चति । इयं वाव रथन्तरं ॥ २ ॥

असौ बृहत् । अनयारेवैनममं तर्हि तमभिषिञ्च-
ति । पशुस्तोमो वाएषः । तेन गोसवः । षट्त्रिंशः
सर्व्वः । रेवजातः सहसा वृद्धः । क्षत्राणां क्षत्रभृत्तमो
वयोधाः । महान्महित्वेतस्तभानः । क्षत्रे राष्ट्रे च जा-

युहि । पुजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः स्वाराज्येनाभिषिञ्चा-
मीत्याह ॥ स्वाराज्यमेवैनं गमयति ॥ ३ ॥

इव भवति रथन्तरमाहैकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽणुवाकः ।

सि०हे व्याघ्र उतयापृदाकौ । त्विषिरमौ ब्राह्मणे
सूर्येया । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा नआगन्व-
र्षसा संविदाना । या राजन्धे दुन्दुभा वायतायां ।
अश्वस्य क्रन्धे पुरुषस्य मायौ । इन्द्रं या देवी सुभगा ज-
जान । सा नआगन्वर्षसा संविदाना । या हस्तिनि-
दीपिनि या हिरण्ये । त्विषिरश्वेषु पुरुषेषु गोषु ॥ १ ॥

इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा नआगन्वर्षसा
संविदाना । रथे अश्वेषु वृषभस्य वाजे । वार्ते पर्जन्ये
वरुणस्य शुभे । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न-
आगन्वर्षसा संविदाना । राडसि विराडसि । सघा-
डसि स्वराडसि । इन्द्राय त्वा तेजस्वते तेजस्वन्तः श्री-
णामि । इन्द्राय त्वौजस्वत औजस्वन्तः श्रीणामि ॥ २ ॥

इन्द्राय त्वा पयस्वते पयस्वन्तः श्रीणामि । इन्द्राय
त्वायुष्मत् आयुष्मन्तः श्रीणामि । तेजोऽसि । तत्ते प्रय-

अहामि । तेजस्वदस्तु मे मुखं । तेजस्वच्छिरो अस्तु मे ।
तेजस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । तेजसा सम्पिष्टग्धि मा । ओ-
जोऽसि । तत्ते प्रयच्छामि ॥ ३ ॥

ओजस्वदस्तु मे मुखं । ओजस्वच्छिरो अस्तु मे ।
ओजस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । ओजसा सम्पिष्टग्धि मा ।
पयोऽसि । तत्ते पयच्छामि । पयस्वदस्तु मे मुखं । पय-
स्वच्छिरो अस्तु मे । पयस्वान् विश्वतः पृत्यङ् । पयस्त-
सम्पिष्टग्धि मा ॥ ४ ॥

आयुरसि । तत्ते प्रयच्छामि । आयुषदस्तु मे मुखं ।
आयुषच्छिरो अस्तु मे । आयुषान् विश्वतः पृत्यङ् । आ-
युषा सम्पिष्टग्धि मा । इममग्रआयुषे वर्चसे ह्यधि ।
पितृभ्यः रेतो बरुण सोम राजन् । मा ते वासा अदिते
शर्म्म यच्छ । विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा सत ॥ ५ ॥

आयुरसि विश्वायुरसि । सर्वायुरसि सर्वमायुर-
सि । यतो वातो मनोजवाः । यतः हरन्ति सिन्धवः ।
तासां त्वा सर्वासाः रुचा । अभिषिञ्चामि वर्चसा ।
समुद्र इव वासि गङ्गाना । सोम इवास्वदाभ्यः । अग्नि-
रिव विश्वतः पृत्यङ् । सूर्य इव ज्योतिषा विभूः ॥ ६ ॥

अपां यो द्रवणे रसः । तमहमस्मा आमुष्यावशाय ।

तेषु चि ज्ञेयैर्षसाय यत्कामि । अपां यत्कामो रसः । त-
महमस्मात्प्रामुष्यायणाय । ओजसे वीर्याय यत्कामि ।
अपां वो मथात्ते रसः । तमहमस्मात्प्रामुष्यायणाय ।
पुष्यै पुजनेनाय यत्कामि । अपां खे वृष्टियो रसः ॥ त-
महमस्मात्प्रामुष्यायणाय । काकुषे हीवीयुत्वाय यत्कामि-
मि ॥ ७ ॥

गोषो जखन्तः श्रीखाम्योजोऽसि तत्ते प्रयच्छामि
प्रयस्ता सन्निभृग्धि मा सद्भिभूर्यन्नियो रसते हे च ॥
अनु० ७ ॥

चष्टमोऽनुवाकः ।

अभिप्रेष्टि वीरयस्व । उग्रयेता सयज्ञहा । अतिष्ठ
मिष्वर्द्धनः । तुष्यं हेकाअधिब्रवन् । अज्ञौ व्यंकाम-
भित्त्रातिष्ठ वृचहनुयं । आतिष्ठन्तं परिधिष्ये अभूषम् ।
ध्रियं वसानश्चरति स्वरोचाः । महत्तदुस्यासुरस्य
माम् । आ विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ । अनु त्वेन्द्रो मह-
त्वनु वृहस्पतिः ॥ १ ॥

अनु सामो अन्वग्निराधीत् । अनु त्वा विष्ये देवा-
अकन्तु । अनु सत्त राजासो यत्ताभिविक्ताः* । अनु त्वा

* C. अताभिविक्ताः ।

मिचावरुणाविहावर्तं । अनु द्यावापृथिवी विश्वशम्भू ।
 सूर्योऽर्होऽभिरनु त्वावतु । चन्द्रमा नक्षत्रैरनु त्वाव-
 तु । द्यौश्च त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो बृहहक्षिणा
 त्वा पिपत्तु । अनु स्वधा चिकिताः सोमोऽग्निः ॥ आ-
 यं पृणक्तु रजसी उपस्थं ॥ २ ॥

दृहस्पतिः सोमो अग्निरेकश्च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाअस्तृजत । ताअस्मात् सृष्टाः परा-
 चीरायन् । सएतं पूजापतिरोद्नमपश्यत् । सोऽन्नं भू-
 तौऽतिष्ठत् । ताअन्यचान्नाद्यमवित्त्वा । पूजापतिं पूजा
 उपावर्त्तन् । अन्नमेवैनं भूतं पश्यन्तीः पूजाउपावर्त्त-
 न्ते । यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । सर्वाण्यन्नानि
 भवन्ति ॥ १ ॥

सर्वे पुरुषाः । सर्वाण्येवान्नान्यवरुन्धे । सर्वान्
 पुरुषान् । राडसि विराडसीत्याह । स्वाराज्यमेवैनं
 गमयति । यद्विरण्यं ददाति । तेजस्तेनावरुन्धे । यत्ति-
 स्तृधन्वं । वीथ्यं तेन । यदद्वां ॥ २ ॥

पुष्टिं तेन । यत्कमण्डलुं । आयुष्टेन । यद्विरण्यमा-
 बधाति । ज्योतिर्वै हिरण्यं । ज्योतिरेवासिन्दधाति ।

अथो तेजोवै हिरण्यं । तेजएवात्मन्धत्ते । यदोदनं प्रा-
प्नाति । एतदेव सर्व्वमवरुध्य ॥ ३ ॥

तदस्मिन्नेकधाधात् । रोहिण्यां कार्य्यः । यद्वाङ्मण-
एव रोहिणी । तस्मादेव । अथो वर्ष्वेन समा नानां
करोति । उद्यता सूर्य्येण कार्य्यः । उद्यन्तं वाएतः सर्वाः
पुजाः प्रतिनन्दन्ति । दिदृक्षेण्यो दर्शनीयो भवति । य-
एवं वेद । ब्रह्मादिनोवदन्ति ॥ ४ ॥

अवेत्यौवधृथा इ ना इ इति । यहर्भपुञ्जीलैः पवय-
ति । तत्खिदेवावैति । तन्नावैति । चिभिः पवयति ।
चयइमे लोकाः । एभिरेवैनं लोकैः पवयति । अथो
अपां वाएततेजो वर्ष्वः । यहर्भाः । यहर्भपुञ्जीलैः पव-
यति ॥ अपामेवैनं तेजसा वर्ष्वसाभिषिञ्चति ॥ ५ ॥

भवन्त्यध्रामवरुध्य वदन्ति दर्भा यहर्भपुञ्जीलः पव-
यत्येकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पुजापतिरकामयत बहोर्भूयान्त्स्यामिति । सस्रुतं
पञ्चशरदीयमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायञ्जत् । ततो
वै स बहोर्भूयान्भवत् । यः कामयेत बहोर्भूयान्त्स्या-
मिति । स पञ्चशरदीयेन यजेत । बहोरेव भूयान् भ-

वति। मरुत्स्तोमो वाएवः। मरुतो हि देवानां भूयिष्ठाः।

॥ १ ॥

बहुर्भवति। यएतेन यजते। यउ चैनमेवं वेद। पञ्च-
शारदीयो भवति। पञ्च वाञ्छतयः संवत्सरः। चतुष्वेव
संवत्सरे प्रतितिष्ठति। अथो पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः। पाङ्क्तौ
यज्ञः। यज्ञमेवावरुन्धे। सप्तदशः स्तोमानातिबन्ति ॥
सप्तदशः पूजापतिः। पूजापतेरास्य ॥ २ ॥

भूयिष्ठावन्ति द्वे च ॥ अनु० १० ॥

इकादशोऽनुवाकः।

अगस्त्यो मरुता उक्षाः प्रीक्षत्। तानिन्द्र आदत्त।
तएनं वज्रमुद्यत्याभ्यायन्त। तानमस्त्यश्चैवेन्द्रश्च कथाशु-
भीषेनाशमयतां। ताञ्छान्तानुपाङ्कयत्। यत् कथमशु-
भीयं भवति शान्त्यै। तस्मादेतरेन्द्रा मारुता उक्षाः
सवनीया भवन्ति। अयः प्रवमेऽहन्नालभ्यन्ते। एवं द्वि-
तीयै। एवं तृतीयै ॥ १ ॥

एवं चतुर्थै। पञ्चोत्तमेऽहन्नालभ्यन्ते। वर्षिष्ठमिव
द्यौतददः। वर्षिष्ठः समानानां भवति। यएतेन यजते।
यउ चैनमेवं वेद। स्वाराण्यं वाएव कथं। स्तोत्रेन वा

एकया वा कांदमः स्वाराज्यमगच्छत् । स्वाराज्यं गच्छ-
ति । यएतेन यजते ॥ २ ॥

यउचैनमेवं वेद । मारुतो वाएष स्तोमः । एतेन वै
मारुतो देवानां भूयिष्ठमभवन् । भूयिष्ठः समानानां
भवति । यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद । पञ्च शार-
दीयो वाएष यज्ञः । आ पञ्चमात् पुरुषादक्षमति । य-
एतेन यजते । यउचैनमेवं वेद ॥ सप्तदशः स्तोमा ना-
तियन्ति । सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरेव नैति ॥ ३ ॥

तृतीये गच्छति यएतेन यजतेति यएतेन यजते य-
उचैनमेवं वेद चीलि च ॥ अनु० ११ ॥

अगल्यः स्वाराज्यं मारुतः पञ्चशारदीयो वाएष
यज्ञः सप्तदशः पूजापतेरेव नैति ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

अस्याजरासोदमामरिचाः । अर्धब्रूमासो अग्नयः
पावकाः । श्विचीचयः श्वासासो भुरण्यवः । वनर्षदे
वायवो न सोमाः । यजानो मिषावरुणा । यजा देवा
अतं बृहत् । अग्ने यस्मि स्वन्दमं । अश्विना पिबतः सुतं ।
दीद्यमी शुचिब्रता । अतुना यज्ञवाहसा ॥ १ ॥

द्वे विरूपे चरतः स्वर्षे । 'ध्रन्थान्था वत्समुपधापयेते ।
हरिरन्थस्यां भवति स्वधावान् । शुक्रोअन्थस्यां ददृशे
सुवर्चाः । पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ
परियातो अध्वरं । विश्वान्थन्यो भुवनाभिचष्टे । चतू-
नन्यो विदधज्जायते पुनः । चीणिं शतात् चीषहसा-
ण्यग्निं । त्रिःशच्च देवानवचा सपर्यन् ॥ २ ॥

श्रौक्षन् घृतैरास्तृणन् बर्हिरस्मै । आदिहोतारं
म्यषादयन्त । अग्निनाग्निः समिध्यते । कविर्गृहपति-
र्युवा । इथ्यं* वाडजुह्वास्यः । अग्निर्देवानां जठरं । पूत-
दक्षः कविक्रतुः । देवो देवेभिरागमत् । अग्निश्रियो
मरुतो विश्वकृष्टयः । आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयं ॥ ३ ॥

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्षिजः । सिःहान हेष
कृतवः सुदानवः । यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा । यद्वा-
वमे सुभगासो दिविष्ठ । ततो नो रुद्राउतवानुवस्य ।
अग्ने वित्ताङ्गविषो यद्यजामः । इडेअग्निः स्ववसन्नमो-
भिः । इह प्रसप्तो विचयत्कृतं नः । रथैरिव प्रभरे वा-
जयद्भिः । पृदक्षिणिन्मरुताः स्तोममृध्यां ॥ ४ ॥

श्रुधिश्रुत्कर्षवह्निभिः । देवैरग्ने सयावभिः । आ-

* इववाट् C. D. † -मस्य C. D.

सौदन्तु बर्हिषि । मिचो वरुणो अर्थ्यमा । पातर्थ्यावाणो
अध्वरं । विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां । विश्वेषामतिष्वि-
र्मानुषाणां । अग्निर्देवानामवआवृणानः । समुडीको
भवतु विश्ववेदाः । त्वेअग्ने सुमतिं भिक्षमाणाः ॥ ५ ॥

दिविअवो दधिरे यज्ञियासः । नक्ताच चक्रुरुषसा
विरूपे । कृष्णञ्च वसूमरुणञ्च सन्धुः* । त्वामग्नआदि-
त्यासआस्यं । त्वां जिह्वाः शुचयश्चकिरे कवे । त्वाः
रातिषाचो अध्वरेषुसश्चिरे । त्वे देवा हविरदन्त्या-
हुतं । नित्वा यज्ञस्य साधनं । अग्ने होतारमृत्विजं ।
वनुषहेव धीमहि प्रचेतसं ॥ जीरं दूतममर्त्यं ॥ ६ ॥

यज्ञवाहसा सपर्यन् वयमृध्यां भिक्षमाणा प्रचेतस-
मेकञ्च ॥ अनु० १२ ॥

त्रयोदशोऽनुवाकः ।

तिष्ठा हरी रथआयुज्यमानायाहि । वायुर्न नियु-
तानेअच्छ । पिवास्यन्धो अभिस्टष्टोअस्मे । इन्द्र स्वाहा
ररिमाते मदाय । कस्य वृषासुते सचा । नियुत्वान्
वृषभोरणत् । वृचहा सोमपीतये । इन्द्रं वयं महाध-
ने । इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृचेषु वज्रिणं ॥ १ ॥

* D विन्धुः । † B. C. D. E. यज्ञेऽस्य । ‡ तिष्ठा C.

द्वितायो वृषहन्तमः । विद्वन्ः शतक्रतुः । उप-
 नोहरिभिः सुतं । स सूरआजनयन् ज्योतिरिन्द्रं । अ-
 याधिया तरखिरद्रिवर्हाः । अतेन शुष्मीनवमानो-
 अकैः । व्युत्सिधो असो अद्रिर्विभेद । उतत्पदाश्चश्रियं ।
 यदिन्द्रनाहुषीषा । अग्ने विष्णु *प्रतीदयत् ॥ २ ॥

भरेषिद्रः सुहवः इवामहे । अहोमुचः सुहृतं
 दैव्यं जनें । अग्निं मिषं वरुणः सातये भगं । चावापृ-
 धिवी मरुतः स्वस्तये । मद्दिष्टेषं पुरुषन्द्रं विविद्वान् ।
 आदित्सखिभ्यश्च रश्चः समैरत् । इन्द्रोऽभिरजनही-
 द्यामः साकं । सूर्यमुषसं गातुमग्निं । उरुओ लोकम-
 नुनेषि विद्वान् । सुवर्षं ज्योतिरभयः† स्वस्ति ॥ ३ ॥

अघातइन्द्र स्थविरस्य बाह्व । उपस्थेयाम शरणा
 बृहन्ता । आनो विश्वाभिरूतिभिः सजोषाः । ब्रह्म-
 जुषाणो ह्यर्थश्च याहि । वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्र ।
 अस्मेद्धवषणः शुष्मिन्द्र । इन्द्राय गावश्चाशिरं । दु-
 दुहे वज्रिणे मधु । यत्सीमुयट्करे विदत् । तास्तै वञ्चि-
 न्धेनवो जोजयुर्मः ॥ गभस्तयो नियुतो विश्ववाराः ।
 अहरहर्भूयइज्जोगुवानाः । पूषा इन्द्रश्चुमतो भोज-

* D प्रतीदयत् ।

† D चसयं ।

नस्य । इमां ते धियं प्रभरे महो महीं । अस्य स्तोत्रे
 धिषणायत आनजे । तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिं ।
 इन्द्रं देवासः श्वसा मदं ननु ॥ ४ ॥

वज्रिणमयत्स्विस्तौजयुर्नः सप्त च ॥ अनु० १३ ॥

चतुर्दशोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पशूनसृजत । तैऽस्मात् सृष्टाः पराञ्च आ-
 यन् । तानग्निष्टोमेन नाम्नोत् । तानुक्थ्येन नाम्नोत् ।
 तान्घोडशिना नाम्नोत् । तान्राधिया नाम्नोत् । तान्त्स-
 न्धिना नाम्नोत् । सौऽग्निमब्रवीत् । इमान्म ईष्येति । ता-
 नग्निस्त्रिष्टता स्तोमेन नाम्नोत् ॥ १ ॥

स इन्द्रमब्रवीत् । इमान्म ईष्येति । तानिन्द्रः पञ्च-
 दशेन स्तोमेन नाम्नोत् । स विश्वान् देवानब्रवीत् ।
 इमान्म ईष्येति । तान् विश्वे देवाः सप्तदशेन स्तोमेन
 नाम्नोवन् । स विश्वुमब्रवीत् । इमान्म ईष्येति । तान् वि-
 ष्वुरेकविंशेन स्तोमेनाप्नोत् । वारवन्तीर्येनावारयत ॥
 इदं विष्णुर्विचक्रमइति व्यक्रमत । यस्मात् पशवः प्र-
 प्रेवञ्चःशैरन् । स एतेन यजेत । यदाप्नोत् । तदुतोया-
 मस्याप्नोर्यामत्वं । एतेन वै देवाजत्वानि जित्वा । यं

काममकामयन्त तमाप्नुवन् । यं कामं कामयते । त-
मेतेनाप्नोति ॥ २ ॥

स्तोमेन नाप्नोदवारयत नव च ॥ अनु० १४ ॥

पञ्चदशोऽनुवाकः ।

व्याघ्रोऽयमग्नौ चरति प्रविष्टः । ऋषीणां पुत्रोऽभि-
शस्तिपाञ्चयं । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमि । मा दे-
वानां मिथुया कर्मभागं । सावीर्हि देव प्रसवाय पित्रे ।
वर्षाणमस्मै वरिमाणमस्मै । अथास्मभ्यः सवितः सर्व-
ताता । दिवे दिवश्चासुवा भूरिपञ्चः । भूतो भूतेषु च-
रति प्रविष्टः । स भूतानामधिपतिर्बभूव ॥ १ ॥

तस्य मृत्यौ चरति राजसूत्रं । स राजा राज्यमनुम-
न्यतामिदं । येभिः शिल्पैः पप्रथानामदहत् । येभि-
र्द्यामभ्यपिशत् पूजापतिः । येभिर्वाचं विश्वरूपाः स-
मव्ययत् । तेनेममग्नद्वहवर्चसा समह्वि । येभिरादित्य-
स्तपति प्रकेतुभिः । येभिः सूर्योदहशे चिचभानुः ।
येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् । तेनेममग्नद्वहवर्चसा
समह्वि ॥ २ ॥

आयं भातु शवसा पञ्च कृष्णीः* । इन्द्रद्व ज्येष्ठो भ-

* B. C. D. हृष्टीः ।

वतु पु॒जावान् । अ॒स्माअ॒स्तु पुष्क॒लं चि॒चभा॒नु । आ॒यं
पृ॒णक्तु॒ रज॑सी॒उप॒स्थं । यत्ते॒ शिल्पं॑ कश्यप रोच॒नावत् ।
इन्द्रि॒यावत् पुष्क॒लं चि॒चभा॒नु । यस्मि॒न्त्सूर्या॑ अर्पिताः
स॒प्त सा॒कं । तस्मि॒न् राजा॑न॒मधि॒विश्र॑ये॒मं । द्यौर॑सि
पृथि॒व्यसि॑ । व्याघ्रो॒ वैय्या॑घ्रेधि ॥ ३ ॥

विश्र॑य स्व॒दिशो॑ म॒हीः । विश॑स्त्वा स॒र्वा वाञ्छ॑न्तु ।
मा त्व॒द्रा॒ष्ट्रमधि॑ध॒शत् । यादि॒व्या आपः॑ प॒यसा॑ सम्ब॒-
भूवः॑ । याअ॒न्तरि॑क्ष॒उत॒पार्थि॑वीर्याः । तासां॑ त्वा स॒र्वा-
साः रु॒चा । अ॒भिषि॑ञ्चामि व॒र्चसा॑ । अ॒भित्वा॑ व॒र्चसा॑
सिचं॑ दि॒व्येन॑ । प॒यसा॑ सह । यथा॑ सा रा॒ष्ट्रव॑र्द्धनः ॥ ४ ॥

तथा॑ त्वा स॒विता॑करत् । इन्द्रं॑ विश्वाअ॒वीष्ट॑धन् ।
स॒मुद्र॑ व्य॒चस॑ङ्गिरः । र॒थीत॑मः र॒थीनां॑ । वाजा॑नाः
सत्य॑तिं पतिं । वस॑वस्त्वा पु॒रस्ता॑द्भिषिञ्चन्तु गाय॒त्रेण॑
छन्द॑सा । रु॒द्रास्त्वा दक्षि॑णतोऽभिषिञ्चन्तु चैष्टु॒भेन॑ छ-
न्द॑सा । आ॒दि॒त्यास्त्वा पश्चा॑द्भिषिञ्चन्तु जाग॑तेन छ-
न्द॑सा । विश्वे॑ त्वा दे॒वाउ॑त्तरतोऽभिषिञ्चन्त्वानुष्टु॒भेन॑
छन्द॑सा । वृ॒हस्प॑तिस्त्वोपरि॒ष्टाद्भिषि॑ञ्चन्तु पा॒ङ्केन॑
छन्द॑सा ॥ ५ ॥

अ॒रुणं॑ त्वा वृ॒कमु॒ग्रं ख॑जं करं । रोच॑मानं म॒रुता॑म॒ग्रे

अ॒र्षि॒षः । सूर्य॑वन्तं म॒घवानं॑ वि॒षास॒हिं । इन्द्र॑मु॒क्थ्येषु॑
नाम॒ हृत॑मः॒ हुवे॑मा* । प्र॒वा॒ह॒वा॒ सि॒स्त॑तं जी॒वसे॑मः ।
आ॒नो॒ग॒व्य॒ति॒मु॒क्ष॑तं घृ॒तेन॑ । आ॒नो॒ज॒ने॑ अ॒वय॑तं यु॒वाना॑ ।
श्रु॒तं मे॑ मि॒त्रा॒वरु॑णा॒ हुवे॑मा । इन्द्र॑स्य ते वी॒र्य॑ह॒तः ।
वा॒ङ्म॒ उ॒पा॒व॒हरामि॑ ॥ ६ ॥

व॒भ॒वा॒व्य॒य॒त्ते॒ने॒म॒म॒म॒इ॒ह॒ व॒र्ष॑सा॒ सम॑ङ्घ्रि॒ वै॒य्या॒ग्ने॒धि॒
रा॒ष्ट्र॒व॒र्ष॑मः पा॒ङ्गे॒ न॒ छ॒न्द॒सो॒पा॒व॒हरामि॑ ॥ अनु० १५ ॥

षोडशोऽनुवाकः ।

अ॒भि॒प्रे॒हि॒ वी॒र॒य॒स्व । उ॒ग्र॒श्रे॒ता॒ स॒प॒त्न॒हा । आ॒ति॒ष्ठ
वृ॒त्र॒ह॒न्त॑मः । तु॒भ्यं दे॒वा अ॒धि॒ब्र॒वन् । अ॒कौ न्य॒ङ्गा॒व॒भि॒
तो॒ र॒थं॒ यौ । ध्वा॒न्तं वा॒ता॒ग्र॒म॒नु॒स॒ञ्च॒र॒न्तौ । दू॒रे हे॑ति॒रि॒
न्द्रि॒या वा॒न्प॒त॒ची । ते॒नोऽ॒ग्न॒यः॒ प॒प्र॒यः॒ पा॒र॒य॒न्तु । न॒म॒स्तः
ऋ॒षे॒ग॒द् । अ॒व्य॒था॒यै॒ त्वा स्व॒धायै॑ त्वा ॥ १ ॥

मा न॒ इन्द्रा॑भि॒त॒स्त्वदृ॒ष्टारि॑ष्टासः । ए॒वा॒ब्र॒ह्म॒न्त॒वेद॑-
स्तु । ति॒ष्ठा र॒थे॒अधि॑ यद्व॒ज्र॒ह॒स्तः । आ॒र॒ष्मी॒न्दे॒व यु॒व॒
से॒स्वश्र॑वः । आ॒ति॒ष्ठ वृ॒त्र॒ह॒न्ना॒ति॒ष्ठ॒न्तं परि॑ । अनु॒ त्वेन्द्रो॑
मद॒त्वन्तु॑ त्वा मि॒त्रा॒वरु॑णौ । द्यौश्च॑ त्वा पृथि॒वी च॒ प्र॒चे॒
त॒सा । शु॒क्रो बृ॒ह॒ह॒क्षि॒णा त्वा पि॒प॒र्तु । अनु॑ स्व॒धा चि॑-
कि॒ताः सो॒मो॑अ॒ग्निः । अनु॑ त्वा॒वतु॑ स॒वि॒ता स॒वेन॑ ॥ २ ॥

* C. हुवेम ।

इन्द्रं विद्याञ्जवीरुधम् । समुद्रं च सज्जिरः । रबी-
तमश्च रबीमां । वाजानाश्च सत्यतिं पतिं । परिमासे-
न्याशेषाः । ज्ञानां ह्यश्नन्तु गृध्रवः । मेघिष्ठाः पिबन्-
माना इह । मां गोपतिमभिसंविशन्तु । तन्मेनु मतिर-
नुमन्थतां । तन्प्राता पृथिवी तत्पिता द्यौः ॥ ३ ॥

तद्वाकाश्च सोमसुतो मयोभुवः । तदश्विना ऋक्षु-
तश्च सौभगा युवं । अवेते हेड उदुत्तमं । एमा व्याघ्रं परि-
पस्वजानाः । शिरश्च शिष्वन्ति महते सौभगाय । स-
मुद्रं न सुहृदन्तस्त्रिबाहूँ । *मर्ष्यन्ते दीपिनमस्वन्तः ।
उदसा वेतु सूर्य्यः । उदिदं मामकं वचः । उदिहि देव-
सूर्य्य ॥ सहवमुना मम । अहं वाचो विवाचमं । मयि
वागस्तु धर्षसिः । यन्तु नदयो वर्धन्तु पर्जन्याः । सुपि-
पस्वा ओषधयो भवन्तु । अन्नवतामोद्नवतामामि-
क्ष्वतां । एषाश्च राजा भूयासं ॥ ४ ॥

स्वधायै त्वा सवेन द्यौः सूर्य्य सप्त च ॥ अनु० १६ ॥

सप्तदशोऽनुवाकः ।

ये ऋषिनः प्रयमाः सचमासत । येभिरामृतं यदिदं
विरोचते । तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन । रायस्योषे-

सोमं वर्चसा सःसृजाथ । नर्त्ते ब्रह्मणस्तपसो विमोकः ।
 द्विनाम्नी दीक्षावशिनी ह्युग्रा । प्रकेशाः सुवते काण्डिनो
 भवन्ति । तेषां बृहो दीशे वपनस्य नान्यः । आरौह
 प्रोष्ठं विषहस्व शत्रून् । अवासाग्दीक्षा वशिनी ह्युग्रा ॥ १ ॥

देहि दक्षिणां प्रतिरस्वायुः । अयामुच्यस्व वरुणस्य
 पाशात् । येनावपत्सविता क्षुरेण । सोमस्य राज्ञो वरु-
 णस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपते दमस्योर्जमं । रय्या
 वर्चसा सःसृजाथ । मा ते केशाननुगादचरतत् । तथा
 धाता करोतु ते । तुभ्यमिन्द्रो बृहस्पतिः । सविता
 वर्चश्चादधात् ॥ २ ॥

तेभ्यो निधानं बहुधा व्यैच्छन् । अन्तरा द्यावापृथ्वि-
 वी अपः सुवः । दर्भस्तम्बे वीर्य्यकृते निधाय । पौःस्ये-
 नेमं वर्चसा सःसृजाथ । बलं ते बाहुवोः सविते* दधा-
 तु । सोमस्त्वानक्तु पयसा घृतेन । स्त्रीषु रूपमश्विनै-
 तन्निधत्तं । पौःस्येनेमं वर्चसा सःसृजाथ । यत्सीमन्तं
 कर्कतस्ते लिलेख । यद्वा क्षुरः परिववर्ज वपस्ते ॥
 स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तं । पौःस्येनेमं सःसृजाथो
 वीर्य्येण ॥ ३ ॥

अवासाग्दीक्षा वशिनी शुभ्रा दधादपस्ते द्वे च ॥

अनु० १७ ॥

* ये केशिनो नर्ते मा ते बलं यत्सीमन्तं पञ्च ॥

अष्टादशोऽनुवाकः ।

इन्द्रं वै स्वाविशो मरुता नापाचायम् । सोऽनपचा-
य्यमानएतं विघनमपश्यत् । तमाहरत् । तेनायजत ।
तेनैवासां तस्सस्तम्भं व्यहन् । यद्यहन् । तद्विघनस्य
विघनत्वं । विपापानं धातृव्यस् हते । यएतेन यजते ।
यउचैनमेवं वेद ॥ १ ॥

यस् राजानं विशोनापचार्येयुः । यो वा ब्राह्मणस्त-
मसा पापना प्रावृत्तः स्यात् । सएतेन यजेत । विघने-
नैवैनद्विहत्य । विशामाधिपत्यं गच्छति । तस्य द्वे द्वाद-
शस्तोत्रे भवतः । द्वे चतुर्विंशे । औद्भिद्यमेव तत् । एत-
द्वै क्षत्रस्यौद्भिद्यं । यदस्मै स्वाविशो बलिस् हरन्ति ॥ २ ॥

हरन्त्यस्मै विशो बलिं । ऐनमप्रतिस्थातं गच्छति ।
यएवं वेद । पुवाहुग्वाअग्ने क्षचाण्यातेपुः । तेषामिन्द्रः
क्षचाण्यादत्त । न वाइमानि क्षचाण्यभूवन्निति । तन्न-

* ये केशिन इत्यादि पञ्चपर्यन्तं C. पुस्तके बालि ।

क्षुचाणां मह्यत्वं । आग्नेयसो धातृव्यस्य तेजइन्द्रियं
धत्ते* । यएतेन यजते । यउचैनमेवं वेद ॥ ३ ॥

तद्यथा ह वै सचक्रिणौ कल्पकावुपावदितौ स्यातां ।
एवमेतौ युग्मं तौ स्तोमौ । अयुस्तु स्तोमेषु क्रियेते ।
पाप्मनोऽपहत्यै । अपपाप्मानं धातृव्यः हते । यएतेन
यजते । यउचैनमेवं वेद । तद्यथा ह वै सूतग्रामस्थः ।
एवं छन्दाश्सि । तेषसावादित्यो वृहतीरभ्यूढः ॥ ४ ॥

सतो वृहतीषु स्तुवते सतो वृहम् । पूजया पशुभि-
रसामीत्येव । व्यतिषक्ताभिः स्तुवते । व्यतिषक्तं वै द्युचं
विशा । विशैवैनं क्षत्रेण व्यतिषजति । व्यतिषक्ताभिः स्तु-
वते । व्यतिषक्तो वै ग्रामखीः स जातैः । स जातैरेवैनं
व्यतिषजति । व्यतिषक्ताभिः स्तुवते । व्यतिषक्तो वै पुंसः
पाप्मभिः ॥ व्यतिषक्ताभिरेवास्व पाप्मनो मुदते ॥ ५ ॥

वेद इरन्त्येनमेवं वेदाभ्यूढः पाप्मभिरेकञ्च ॥
अनु० १८ ॥

विष्टद्यदाग्नेयोऽग्निमुखा च्छृष्टिर्यदाग्नेय आग्नेयो न वै
सोमैर्न यो वै सोमैर्नैव गोसवः सिंहेऽभिप्रेहि मिच-
वर्धनः पूजापतिस्ता ओदनं पूजापतिरकामयत बहो-

भूयान्गस्थोऽस्याजरासस्तिष्ठा हरीपुजापतिः पशून-
व्याघ्रोऽभिप्रेहि हृत्तहन्तमो ये केशिनइन्द्रं वाञ्छता-
दश ॥ १८ ॥

चिह्नो वै सोमेनायुरसि विश्वायुर्बहुर्भवति तिष्ठा
हरीरथ आयं भातु तेभ्यो निधानं षट्षष्टिः ॥ ६६ ॥
हरिः ओम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

द्वितीयकाण्डे अष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

षीषोऽन्नाः रयिष्टधःसुमेधाः । श्वेतः सिषक्ति नियु-
तामभित्रीः । ते वायवे समनसो वितस्वुः । विश्वेऽन्तरः
स्वपत्यानि चक्षुः । रायेनु यं जज्ञत् रोदसीऽभे । राये
देवी धिषलाधातिदेवं । अघा वायुं नियुतः सश्वत्स्वाः ।
उतश्चेतं वसुधितिं निरेके । आघायो त्रयाभिः । प्रषा-
युमच्छा हृत्ती मनीषा ॥ १ ॥

बृहद्रथिं विश्ववाराः रथप्रां । द्युतद्यामा नियुतः
षत्यमानः । कविः कविमि यज्ञसि प्रयज्यो । आनो नि-
युक्तिः श्रतिनीभिरध्वरं । सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञं ।

वायोऽस्मिन् हविषि मादयस्व । यूयं पातः स्वस्तिभिः
सदानः । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि प-
रिना बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु ॥ २ ॥

वयं स्याम पतयो रयीणां । रयीणां पतिं यजतं बृ-
हन्तं । अस्मिन् भरे नृत्तमं वाजसातौ । पूजापतिं प्रथ-
मजामृतस्य । यजाम देवमधिनेो ब्रवीतु । प्रजापते त्वं
निधियाः पुराणः । देवानां पिता जनिता पूजानां ।
पतिर्विश्वस्य जगतः परस्याः । हविर्नो देवविहवे जुषस्व ।
तवेमे लोकाः पृदिशो दिशश्च ॥ ३ ॥

परावतो निवतउद्धतश्च । प्रजापते विश्वस्तृज्जीवध-
न्यद्द नो देव । प्रतिहृय्यं हृव्यं । पूजापतिं प्रथमं य-
ज्ञियानां । देवानामग्रे यजतं यजध्वं । स नो ददातु द्र-
विणः सुवीर्यं । रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे । योराय-
ईशे शतदायउक्थ्यः । यः पशूनां रक्षिता विष्टितानां ।
पूजापतिः प्रथमजाकृतस्य ॥ ४ ॥

सहस्रधामाजुषतां हविर्नः । सोमा पूषणेमौ देवौ ।
सोमा पूषणा रजसो विमानं । सप्तचक्रं रथमविश्व-
मिन्वं । विष्वृतं मनसा युज्यमानं । तं जिन्वथो वृषणा
पञ्चरश्मिं । दिव्यन्यः सदानं चक्रउच्चा । पृथिव्यामन्यो

अध्यन्तरिक्षे । तावत्सभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं । रायस्योषं
विष्यतां नाभिमस्मे ॥ ५ ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वः । रयिः सोमो रयि-
पतिर्दधातु । अवतु देव्यदितिरनर्वा । बृहद्वदेम वि-
दथे सुवीराः । विश्वान्यन्यो भुवना जजान । विश्वम-
न्योअभिचक्ष्णएति । सोमा पूषणाववतं धियं मे ।
युवभ्यां विश्वाः पृतना जयेम । उदुत्तमं वरुणास्तन्नाद्यां* ।
यत्किञ्चेदं कितवासः ॥ अवते हेडस्तथायामि । आदि-
त्यानामवसानदक्षिणा । धारयन्तआदित्यासस्तिस्त्रो
भूमीर्धारयन् । यज्ञो देवानाः शुचिरपः ॥ ६ ॥

मनीषास्तु चर्त्तस्यास्मे कितवासश्चत्वारि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

ते शुक्रासः शुचयो रश्मिवन्तः । सीदन्नादित्या अधि-
बर्हिषि प्रिये । कामेन देवाः सरथं दिवो नः । आयान्तु
यज्ञमुपनो जुषाणाः । ते सूनवोअदितेः पीव सामिषं ।
घृतं पिन्वत् प्रतिहृय्यं नृतेजाः । प्रयज्ञिया यजमानाय ये
मुरे । आदित्याः कामं पितुमन्तमस्मे । आनः पुचाअदि-
तेर्यान्तु यज्ञं । आदित्यासः पथिभिर्देवयानैः ॥ १ ॥

* C. D. वरुणास्तन्नाद्यां ।

अस्म कामं दाशुषे सस्यमन्तः । पुरोडाशं घृतवनां
 जुषन्तां । स्वभायत निरुतिः सेधता मतिं । प्ररश्मि-
 भिर्यतमाना अमृत्राः । आदित्याः कामं प्रयतां बषट्-
 क्कतिं । जुषध्वं नो हृष्यदातिं यथाः । आदित्यान् का-
 समयसे हुवेम । ये भूतानि जनयन्तो विचिन्त्युः । सीद-
 न्तु पुत्रा अदितेरुपस्थं । स्तीर्षं बर्हिर्हविरद्या देवाः ॥२॥
 स्तीर्षं बर्हिः सीदता यज्ञे अस्मिन् । धाजाः सेधन्तो
 अमतिन्दुरेवाः । अस्मभ्यं पुत्रा अदितेः प्रयसत । आ-
 दित्याः सस्यमन्तौ जुषाणाः । अग्ने ब्रह्म सुयज्ञा राधे-
 अस्मान् विश्वानि देव ययुक्तानि विद्वान् । युयोध्यस्त-
 ङ्गुहुरावसेनः । भूयिष्ठं ते नमोऽर्जितं क्रियेम । ब्रवः
 शुक्राय भानवे भरध्वं । हृद्यं मतिश्चामये सुपूतं ॥ ३ ॥
 यो दैव्यानि मानुषा जनूरधि । अन्तर्भिश्चानि वि-
 भ्रनाजिगति । अश्वमिरो मत्तयो देवयक्तीः । अग्निं
 यन्ति इविणं विश्वमास्ताः । सुसन्दृशर सुप्रतीकर
 स्वध्वं । हृष्यवाहमरतिं मानुषाणां । अग्ने त्वमस्मभ्य-
 योध्यमोवाः । अनग्निषा अभ्यमन्त कृष्टीः । पुनरस्मभ्य-
 *सविताय देव । द्यां विश्वेभिरजरेभिर्यजच ॥ ४ ॥

अग्ने त्वं पारया नब्धोऽस्मान् । स्वस्तिभिरतिदु-
र्गाणि विश्वा । पूष्य पूष्वी बहुस्ता न उर्वी । भवा तोका-
य तनयाय शंथोः । प्रकारवो मननावच्यमानाः । दे-
वद्रीचीन्नयथ देवयन्तः । दक्षिणाणावाङ्गाजिनी प्रच्ये-
ति । इविर्भरन्त्यग्रये घृताची । इन्द्रं नरो युजे रथं । ज-
गृभ्णाते दक्षिणमिन्द्रहस्तं ॥ ५ ॥

वसूयवो वसुपते वसूना । विद्महि त्वा गोपतिः
शूरगोनां । अस्मभ्यं चिचं वृषणा रथिं दाः । तवेदं
विश्वमभितः पश्यं । यत् पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।
गवामसि गोपतिरेकइन्द्र । भक्षीमहि ते प्रयतस्य
वस्वः । समिन्द्रणो मनसा नेषि गोभिः । सः सूरिभि-
र्मघवन्तसः स्वस्था । संब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति ॥ ६ ॥

सं देवानां सुमत्या यन्नियानां । आराच्छुमप-
बाधस्व दूरं । उग्रो यः शम्बः पुरुहूत तेन । अस्मे धेहि
यवमङ्गोमदिन्द्र । कधी धियं जरिचे वाजरत्नां । आ-
वेधसः सहि शुचिः । वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः । महो
ज्योतिषः परमे व्योमन् । सप्तास्यस्तु विजातो रवेण ।
विसप्तर्शिरधमत्तमासि ॥ ७ ॥

वृहस्पतिः समजयदसूनि । महो वृजान् गोमतो

देवएषः । अपः सिषासन्त्सुवर प्रतीत्तः । वृहस्पतिर्ह-
 न्यमिचमकः । वृहस्पते पर्येवा पिचे । आर्नो दिवः पा-
 वीरवी । इमा जुह्वाना यस्ते स्तनः । सरस्वत्यभिनेने-
 षि । इयः शुष्मेभिर्विसखा इवारुजत् । सानु गिरीणां
 तविषेभिरूर्मिभिः ॥ पारावद्घीमवसे सुवक्त्रिभिः ।
 सरस्वतीमाविवासे मधीतिभिः ॥ ८ ॥

देवयानैर्देवाः सुपूतं यजत्र हस्तमस्ति तमाःस्यू-
 र्मिभिर्देवैः ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

सोमो धेनुः सोमो अर्वन्तमाशुं । सोमो वीरं क-
 र्मण्यं ददातु । सादन्यं विद्व्यः सभेयं । पितुः अषणं
 यो ददाशदसै । अषाढं युत्सु त्वः सोमक्रतुभिः । याते
 धामानि हविषा यजन्ति । त्वमिमा ओषधीः सोमवि-
 श्वाः । त्वमपो अजनयस्वजाः । त्वमाततन्थोर्वन्तरिक्षं ।
 त्वं ज्योतिषा वितमोववर्थ ॥ १ ॥

याते धामानि दिवि या पृथिव्यां । या पर्वतेषोष-
 धीषु । तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेडन् । राजन्त्सोम
 प्रतिह्व्या पृभाय । विष्णोर्नुकं तदस्य प्रियं । प्रतद्विष्णुः ।

परो माचया तनुवा वृधान । न ते महि त्वमन्वञ्जुव-
न्ति । उभे ते विद्मरजसी पृथिव्या विष्णो देव त्वं । पर-
मस्य वित्से ॥ २ ॥

विचक्रमे चिर्देवः । आते महो यो जातएव । अभि-
गोचाणि । अभिस्पृधो मिथतीररिषण्यन् । अभिचस्य
व्यथया मन्युमिन्द्र । आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीः ।
आर्थीय विशेषतारीर्दासीः । अयः ऋस्वेअधजयन्नु-
तघ्नन् । अयमुत प्रकृणुते युधागाः । यदा सत्यं कृणुते
मन्युमिन्द्रः ॥ ३ ॥

विश्वं दृढं भयत एजदस्मात् । अनु स्वधामक्षरं ना-
पोअस्य । अवर्द्धत मध्यआना व्यानां । सधीचीनेन
मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन । इन्मनाहं नभिद्युन् । म-
रुत्वन्तं वृषभं वावृधानं । अकवारिं दिव्यः शासमि-
न्द्रं । विश्वासाहमवसे नूतनाय । उग्रः सहोदामिह-
तः हुवेम । जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय ॥ ४ ॥

मन्द्रओजिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्द्धन्मिन्द्रं मरु-
तश्चिद्वच । माता यदोरं दधनङ्गनिष्ठा । क स्यावो म-
रुतः स्वधासीत् । यन्मामेकः समधत्ता हि इत्ये । अहः
द्युग्रस्तविषस्तु विष्मान् । विश्वस्य शचोरनमं वधद्वैः ।

वृषस्य त्वाञ्चसद्या दीर्घमाणाः । विश्वे देवाञ्चजहुर्ये स-
खायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्तु ॥ ५ ॥

अथेमा विश्वाः पृतना जयासि । वधीं वृषं मरुत-
इन्द्रिबेण । स्वमे भामेन तविषो बभूवान् । अहमेता-
ममवे विश्वश्चन्द्राः । सुगाञ्चपञ्चकर वज्रबाहुः । स यो
दृषा दृष्णियेभिः समोक्ताः । महो दिवः पृथिव्याश्च
सन्नाट । सती न सत्त्वा इव्यो भरेषु । मरुत्वाञ्चो भव-
त्विन्द्र जती । इन्द्रो वृषमतरहृषतूर्ये ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो मघवा शूरइन्द्रः । अन्वेनं विशो अमदन्त
पूर्वीः । अयश् राजा जगतश्चर्षणीनां । सएव वीरः स
उ वीर्यीषाम् । सएकराजो जगतः परस्याः । यदा वृष-
मतरश्चूरइन्द्रः । अथाभवहमिताभिक्रतूनां । इन्द्रो
यज्ञं वर्चयन् विश्ववेदाः । पुरोडाशस्य जुषताश्च हविर्नः ।
वृषं तीर्त्वा दानवं वज्रबाहुः ॥ ७ ॥

दिशो हश्चदृश्हिता हश्चणेन । इमं यज्ञं वर्चयन्
विश्ववेदाः । पुरोडाशं प्रतिपृभ्णात्विन्द्रः । यदा वृषम-
तरश्चूरइन्द्रः । अथैकराजो अभवज्जनातां । इन्द्रो
देवांश्चम्बरहृत्वा आवत् । इन्द्रो देवानामभवत् पुरो-
गाः । इन्द्रो यज्ञे हविषा वादृधानः । वृषतूर्यो अभ-

व॒श॒श॒र्म॒य॒स॒त् । यः स॒प्त॒सि॒न्धू॒ र॒द॒घा॒त् पृथि॒व्यां ॥
 यः स॒प्त॒ लो॒कान॒क्षो॒हि॒श॒श्च । इ॒न्द्रो॒ ह॒वि॒ष्म॒न्त्स॒ग॒णो
 म॒रु॒द्भिः । वृ॒च॒तू॒र्षो॒ य॒ज्ञमि॒हो॒प॒या॒सत् ॥ ८ ॥

व॒व॒र्ध॒ वित्स॒इन्द्र॒स्तु॒ रा॒या॒स्तु॒ वृ॒च॒तू॒र्ये॒ वज्र॑बाहुः पृ-
 थि॒व्यां॑ ची॒रि॒ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

इ॒न्द्र॒स्तर॑स्वानभिमातिहोमः । हि॒र॑ण्यवाशीरि-
 षि॒रः सु॒व॒र्षाः । तस्य॑ व॒य॒सु॒म॒तौ॒ य॒ज्ञि॒य॒स्य॑ । अपि
 भ॒द्रेऽसौ॑ म॒न॒से॒ स्या॒म । हि॒र॑ण्यवर्षो॒ अभ॑यं कृणोतु ।
 अ॒भि॒मा॒ति॒इन्द्रः॑ पृ॒त॒ना॒सु॒ जि॒ष्णुः । स॒ नः॑ श॒र्म॒ चि॒व॒रू॒पं
 वि॒व॒स॒त् । यू॒यं॑ पा॒त॒स्व॒स्ति॒भिः॒ स॒दानः॑ । इ॒न्द्र॒स्तु॒हि
 व॒ज्रि॒ण्य॒ स्तो॒म॒पृ॒ष्ठं । पु॒रो॒डा॒श॒स्य॑ जुषता॒ ह॒वि॒र्मः ॥
 ॥ १ ॥

ह॒त्वा॒भि॒मा॒तीः॒ पृ॒त॒नाः॑ स॒ह॒स्वान् । अ॒भ॒यं॑ कृणु-
 हि॒ वि॒व॒स॒तो॒ नः॑ । स्तु॒हि॒ शू॒रं॑ व॒ज्रि॒ण्य॒म॒प्र॒ती॒त्तं । अ॒भि॒-
 मा॒ति॒इन्द्रं॑ पु॒रु॒हू॒तमि॒न्द्रं । य॒श्च॒क॒द्र॒च्छ॒त॒प॒ति॒र्ज॒ने॒षु॑ । तस्मा
 इ॒न्द्रा॒य॑ ह॒वि॒रा॒जु॒हो॒त । इ॒न्द्रो॒ दे॒वाना॑मधि॒पाः पु॒रो-
 हि॒तः । दि॒शां॑ प॒ति॒र॒भ॒व॒द्वा॒जि॒नी॒वान् । अ॒भि॒मा॒ति॒हा-

तविषः स्तुविष्मान् । असमभ्यं चिचं वृषणः रयिं दात्
॥ २ ॥

यद्दमे द्यावापृथिवी महित्वा । बलेनाहः हृदभि-
मातिहेन्द्रः । स नो हविः प्रतिगृभ्णातु रातये । देवानां
देवो निधिपानो अब्यात् । अनवस्ते रयं वृष्णो यत्ते ।
इन्द्रस्य नु वीथीण्यहन्नहिं । इन्द्रो यातोवसि तस्य
राजा । शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः । सेदुराजाश्चेति
चर्षणीनां । अरान्न नेमिः परिता बभूव ॥ ३ ॥

अभिसिधो अजिगादस्य शचून् । वितिग्मेन वृष-
भेणापुरोभेत् । सं वज्रेणासृजहृचमिन्द्रः । प्र स्वां पति*-
मतिरच्छाशदानः । विष्णुं देवं वरुणमूतये भगं । मे-
दसा देवा वपया यजध्वं । तानो यज्ञमागतं विश्वधेना ।
प्रजावदस्मे द्रविणे ह धत्तं । मेदसा देवा वपया यजध्वं ।
विष्णुञ्च देवं वरुणञ्च रातिं ॥ ४ ॥

तानो अमीवा अपबाधमानौ । इमं यज्ञं जुषमा-
णावुपेतं । विष्णू वरुणायुवमध्वराय नः । विशे जनाय
महि शर्मं यच्छतं । दीर्घं प्रयजू हविषा वृधाना । ज्यो-
तिषा रातीर्दहतं तमाःसि । ययोरोजसा स्कभिता र-

* मतिमिति B. C. D. E. पुस्तकेषु पाठः ।

जा॑सि । वी॒र्यै॑भिर्वी॒रत॑माशचि॒ष्टा । यापत्ये॒ते अ॒प्रती॒-
त्ता स॒होभिः॑ । विष्णु॑ अ॒गम्ब॑रुणा पूर्॒व्वहू॑ती ॥ ५ ॥

विष्णु॑ वरुणावभि॒शस्ति॒ पावां॑ । दे॒वा य॑जन्त ह॒विषा॑
घृ॒तेन॑ । आ॒पामी॑वाः से॒धतः॑ र॒क्षस॑श्च । अथा॒धत्तं॑ य॒-
ज॒मानाय॑ शं॒योः । अः॑होमु॒चा वृष॑भासुप्र॒तूर्ती॑ । दे॒-
वानां॑ दे॒वत॑माशचि॒ष्टा । विष्णु॑ वरुणा॒ प्रति॑ह॒र्यत॑न्नः ।
इ॒दं न॒रा प्र॑यतमू॒तय॑ ह॒विः । म॒ही नु॑ द्यावापृथि॒वी इ॒ह
ज्येष्ठे॑ । रु॒चा भ॑वताः शु॒चय॑द्भि॒रकैः॑ ॥ ६ ॥

यत्सीं॑ वरि॒ष्ठे वृ॒हती॑ विमि॒म्बन् । नृ॒वज्जो॑क्षा प॒प्रथा॒-
नेभि॑रेवैः । प्रपूर्॒वजे॑ पि॒तरा॑न॒ब्यसी॑भिः । गो॒र्भिः कृ॑णु॒-
ध्वः स॒दने॑ ऋ॒तस्य॑ । आ॒नो द्या॑वापृथि॒वी दै॒व्येन॑ । जने॑न
या॒तम॑हि॒वां वरु॑थं । स॒इत्स्व॑पा भु॒वने॑घास । य॒इमे॑ द्या॒-
वापृथि॒वी ज॒जान॑ । उ॒र्वी ग॑भीरे रज॒सी सु॑मेकै । अ॒-
वः॑शे धीरः श॒च्या स॑मैरत् ॥ ७ ॥

भूरिं॑ दे अ॒चर॑न्ती चर॒न्तं । प॒दन्तं॑ ग॒र्भम॑पदीं दधा॒-
ते । नित्य॑न्न सूनुं पि॒चोरु॑पस्थे । तं पि॒पृतः॑ रोदसी स॒-
त्य॒वाचं॑ । इ॒दं द्या॑वापृथि॒वी स॒त्यम॑स्तु । पि॒त॒मा॒तर्य॑दि॒-
होप॑ब्रु॒वे वां॑ । भू॒तं दे॒वाना॑मव॒मे अ॒वोभिः॑ । वि॒द्यामे॑षं
वृ॒ज्जमं॑ जी॒रदानुं॑ । ज॒र्वी पृथ्वी॑ बहु॒लो दू॒रे अ॒न्ते । उप॑-

द्रुवे नमसा यज्ञेऽस्मिन् ॥ दधाते ये सुभगैसु प्रतूर्तो ।
 द्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् । याजाता ओषधयो-
 ऽतिविश्राः परिष्ठाः । या ओषधयः सोमराशीरश्वाव-
 तोः सोमवर्तो । ओषधीरिति मातरोऽन्यावोऽन्या-
 मवतु ॥ ८ ॥

इविर्नोदादभूव रातिं पूर्वहृतावकरैरदस्मिन् पञ्च
 च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

शुचिन्नु स्तोमः अथदृचं । उभा वामिन्द्राग्नी प्रचर्ष-
 णिभ्यः । आट्टचहणा गोभिर्विप्रः । ब्रह्मणस्पते त्वम-
 स्य यन्ता । सूक्तस्य बोधितनयश्च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं
 यद्वन्ति देवाः । बृहददेम विदये सुवीराः । सईः
 सत्येभिः सखिभिः शुचिभिः । गोधाय संविधनसैरत-
 दत् । ब्रह्मणस्पतिर्दृषभिर्वराहैः ॥ १ ॥

धर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट् । ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथा
 वशं । सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः । योग उदाजत्
 सद्दिवेविचाभजत् । महीवरीतिः शवसासरत् पृथक् ।
 इन्धानोऽग्निं वनवदनुष्यतः । कृतब्रह्माशू शुवद्रात-

हव्यइत् । जातेन जातमतिस्तत्प्रसृसते । यं यं युजं
 कृणुते ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा ॥
 ॥ २ ॥

रायः स्याम रथ्यो विवस्वतः । वीरेषु वीराः उपपृङ्-
 ग्धि नस्त्वं । यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवं । सद्जनेन
 सविशा सजग्मना । सपुत्रैर्वाजम्भरते धना नृभिः । दे-
 वानां यः पितरमाविवासति । अहामना हविषा ब्र-
 ह्मणस्पतिं । यास्ते पूषन्नावोअन्तः । शुक्रं ते अन्धसूषे
 माआशाः । प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा ॥ ३ ॥

प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः । उभे अभिपियतम
 सधस्थे । आच पराच चरति प्रजानन् । पूषा सुबन्धु-
 दिव आ पृथिव्याः । इडस्पतिर्मघवाद्स वर्चाः । तं देवा-
 सो अददुः सूर्यायै । कामेन कृतं तव सस्वच्च । अजा-
 म्नः पशुपावाजबस्त्यः । धियं जिन्वो विश्वे भुवनेअर्पितः ।
 अङ्गां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत् ॥ ४ ॥

सच्चक्ष्णाणो भुवना देवदयते । शुचीवो हव्या मरु-
 तः शुचीनां । शुचिः हि नोम्यध्वरः शुचिभ्यः । चृतेन
 सत्यमृतसाप आयन् । शुचिजग्मानः शुचयः पावकाः ।
 प्रचिचमर्कं गृणते तुराय । मारुताय स्वतवसे भरध्वं ।

ये सहासि सहसा सहन्ते । रेजते अग्ने पृथिवी मखे-
भ्यः । असेषा मरुतः खादयो वः ॥ ५ ॥

वक्षः सुरक्णाउपशिञ्चियाणाः । विविद्युतो न वृष्टि-
भीरुचानाः । अनु स्वधामायुर्धैर्यच्छमानाः । यावः
शर्म शंसमानाय सन्ति । विधातूनि दाशुषे यच्छताधि ।
अस्मभ्यं तानि मरुतो वियन्त । रयिं नो धत्त वृषणः सु-
वीरं । इमे तुरं मरुतो रामयन्ति । इमे सहः सहस-
आनमन्ति । इमे शंसं वनुष्यतो नियान्ति ॥ ६ ॥

गुरुदेषोअररुषे दधन्ति । अरा इवेदचरमा अहे-
ष । प्र प्रजायन्ते अकवामहोभिः । पृञ्जेः पुषा उपमा-
सोरभिष्ठाः । स्वया मत्या मरुतः संमिमिष्णुः । अनु ते
दायि महइन्द्रियाय । सचा ते विश्वमनु वृषइत्ये । अनु
क्षमनु सहे यजच । इन्द्र देवेभिरनु ते नृषष्टौ । व
इन्द्रशुषो मघवन्ते अस्ति ॥ ७ ॥

शिखा सखिभ्यः पुरुहृत वृभ्यः । त्वश् हि इठा मघ-
वन् विचेताः । अपावधि परिवृत्तिन्नराधः । इन्द्रो
राजा अगतश्चर्षणीनां । अधिष्मि विषुरूपं यदस्ति ।
ततो ददातु दाशुषे वसनि । चोद्द्राधउपस्तुतश्चिद्-
वीक् । तमुं वृष्टि योअभिभूत्योजाः । बन्धववानः पुरु-

हूतइन्द्रः । आषाढमुग्रः सह मानमाभिः ॥ गीर्भिर्वीर्द्ध
 वषभं चर्षखीनां । स्थूरस्य रायो वृद्धतो यईशे । तमु-
 द्दवाम विद्वेषिन्द्रं । यो वायुना जयति गोमतीषु ।
 प्रधृष्यया जयति वस्योअच्छ । आते शुभो वषभएतु
 पश्चात् । ओत्तरा दधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो
 अभिसमेत्वर्षाद् । इन्द्रद्युम्नः सुवर्वणे ह्यस्मे ॥ ८ ॥

वराहैर्विश्वहाजनिष्ट पूषोदरीवृजत् खादयोवः पा-
 न्यस्थाभिर्नव च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

आ देवो यातु सविता सुरर्षः । अन्तरिक्षप्रावहमा-
 नोअश्वैः । हस्ते दधानो नयी पुरुणि । निवेशयश्च
 प्रसुवश्च भूम । अभीष्टतं क्षशनैर्विश्वरूपं । हिरण्यशम्यं
 यज्ञतो बृहन्तं । आस्थाद्रथः सविता चिचभानुः । कृ-
 ष्यारजासि तविषो दधानः । सद्यानो द्वेषः सविता
 सवाय । आसा विषदसुपतिर्वसूनि ॥ १ ॥

विश्वयमाणीअमतिमुरूची । मर्त्तभोजनमधरास
 तेन । विजनाच्छयावाः श्रितिपादो अस्थम् । रथः हि-
 रण्य प्रउगं बृहन्तः । शश्वद्विशः सवितुद्वयस्य । उपस्ये

विश्वा भुवनानि तस्युः । विसुपर्णा अन्तरिक्षायस्थत् ।
गभीरवेषा असुरः सुनीयः । क्वेदीनीः सूर्यः कश्चि-
केत । कतमां द्याः रश्मिरस्या ततान ॥ २ ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धिं । नराशंसोऽग्रास्यति-
र्नाश्रव्यात् । आयेवामस्य सङ्गये रयीणां । प्रिया देव-
स्य सवितुः स्याम । आनो विश्वेऽस्क्रागमन्तु देवाः ।
मित्रोऽर्थ्यमा वरुणः सजोषाः । भुवन् यथा नो विश्वे
वृधासः । करन्त्सुषाहा विद्युरन्नशवः । शन्नो देवा वि-
श्वदेवा भवन्तु । शः सरस्वती सह धीभिरस्तु ॥ ३ ॥

शमभिषाचः शमुरातिषाचः । शन्नो दिव्याः पा-
थिवाः शन्नोऽप्याः । ये सवितुः सत्यसवस्य विश्वे ।
मित्रस्य वृते वरुणस्य देवाः । तेऽसौ भगं वीरवन्नोमद-
घ्नः । दधातन द्रविणं चिचमस्से । अग्ने पाहि दूत्यं वारि-
षेण्यः । देवाः अच्छा ब्रह्म कृतागणेन । सरस्वतीं म-
रुतोऽश्विनापः । यस्मि देयान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥
॥ ४ ॥

द्यौः पितः पृथिवि मातरभुक् । अग्ने आतर्वसवो-
मृडतानः । विश्वआदित्या अदिते सजोषाः । अस्मभ्यः
शर्म बहुलं वियन्त । विश्वे देवाः श्रुणुतेमः इवं मे ।

येअनरि॑क्षे॒ यउप॑द्यवि॒ष्ठ । येअग्नि॑जि॒ह्वा उ॒तवा॑ यज॒-
चाः । आ॒सद्या॑स्मिन् ब॒र्हिषि॑ माद॒यध्वं॑ । आ॒वां मि॒चा-
वरु॑णा ह॒व्यजु॑ष्ठिं । नम॑सा दे॒वा व॑वसाव॒ष्ट्यां ॥ ५ ॥

अ॒स्माकं॑ ब्र॒ह्म पृ॑त॒नासु॑ स॒द्या । अ॒स्माकं॑ वृ॒ष्टिर्दि॒व्यासु॑
पा॒रा । यु॒वं व॒स्त्राणि॑ पी॒बसा॑ वसाथे । यु॒वोरच्छि॑द्रा॒म-
न॒वो ह॒ सर्गाः॑ । अ॒वाति॑रत॒मन्त॑तानि॒ विश्वा॑ । अ॒तेन॑
मि॒चावरु॑णा स॒चेथे॑ । तत्सु॑वां मि॒चावरु॑णा म॒हित्वं॑ ।
ई॒र्मात॑स्यु॒षीर॑र्हिभिर्दु॒दुष्टे॑ । विश्वाः॑ पि॒न्वथ॒ स्वस॑रस्य-
धे॒नाः । अ॒नुवा॑मेकः प॒विरा॑व॒वर्त्ति॑ ॥ ६ ॥

यद्द॑र्हि॒ष्ठं ना॑ति॒विदे॑ सु॒दानू॑ । अ॒च्छि॑द्र॒ शर्म॑ भुव॒-
नस्य॑ गो॒पा । ततो॑ नो मि॒चावरु॑णावधी॒ष्टं । सि॒षास॑-
नो जी॒गिवा॑सः॒ स्याम॑ । आ॒नो मि॒चावरु॑णा ह॒व्य-
दा॑तिं । घृ॒तैर्ग॑व्यूतिमु॒क्षत॑मि॒डाभिः॑ । प्र॒तिवा॑मच॒ वर॑-
मा॒जना॑य । पृ॒णीत॑मु॒द्रो दि॒व्यस्य॑ चारोः । प्र॒बा॒हवा॑ सि॒-
सृतं॑ जी॒वसे॑ नः । आ॒नो ग॑व्यूतिमु॒क्षतं॑ घृ॒तेन॑ ॥ ७ ॥

आ॒नो॒जने॑ अव॒यतं॑ यु॒वाना॑ । अ॒तं मे॑ मि॒चावरु॑णा
ह॒वेमा॑ । इ॒मा रु॒द्राय॑ स्थि॒रध॑न्वने॒ गिरः॑ । श्चि॒प्रेष॑वे दे॒-
वाय॑ स्व॒धाक्षे॑ । अ॒षाढा॑य॒ सह॑मानाय॒ मी॒दुषे॑ । ति॒-
ग्मा॑यु॒धाय॑ भर॒ता शृ॑णो॒तन॑ । त्वा द॑त्तेभीरु॒द्र श॑न्तमे॒-

भिः । शतः हि माअशीय भेषजेभिः । व्यस्रदेषो वितरं
व्यःहः । व्यमोवाःश्चातयस्वा विषूचीः ॥ ८ ॥

अहन् विभर्षिं मा मस्तोके । आते पितर्मरुताः सु-
न्ममेतु । मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः । अभिनो धीरो
अर्व्वति क्षमेत । प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः । एवावधो
वृषभ चेकितान । यथा देव न हृणीषे न इःसि । हाव-
नश्रुनो रुद्रेह बोधि । बृहददेम विदये सुवीराः । प-
रिणो रुद्रस्य हेति स्तुहि श्रुतं ॥ मीढुष्टुमार्हन् विभर्षिं ।
त्वमग्ने रुद्र आवो राजामं ॥ ९ ॥

यसूनि ततानास्तु विश्वान्ववृत्त्या ववर्त्ति घृतेन विषू-
चीः श्रुतं वे च ॥ अनु० ६ ॥

षप्तमोऽनुवाकः ।

सूर्यो देवीमुषसः रोचमानामर्थ्यः । न योषामभ्ये-
ति पश्चात् । यचानरो देवयन्तो युगानि । वितन्वते
प्रतिभद्राय भद्रं । भद्राश्चा हरितः सूर्यस्य । चिचा-
एहग्वा अनुमाद्यासः । नमस्यन्तो द्विषश्चापृष्टमस्युः ।
परि द्यावापृथिवी यन्ति* सद्यः । तत्सूर्यस्य देव-
त्वं तन्महित्वं । मध्याकर्त्तोर्विततः सञ्जभार ॥ १ ॥

* चमोति (' पुराणपाठः ।

यदेदयुक्तहरितः सधस्थात् । आद्राची वासस्तनु-
 तेसिमस्मै । तन्मिचस्य वरुणस्याभिचक्षे । सूर्यो रूपं कृ-
 षुते योरुपस्थे । अनन्तमन्यदृशदस्य* पाजः । कृष्णम-
 न्यहरितः सम्भरन्ति । अद्या देवाउदिता सूर्यस्य । नि-
 रशहसः पिपृतान्निरवद्यात् । तन्नो मिचो वरुणो माम-
 हनां । अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ २ ॥

दिवोरुक्मउरुचक्षु उदेति । दूरेअर्धस्तरणिर्भाज-
 मानः । नूनं जनाः सूर्येण प्रसूताः । आयन्नर्धानि कृ-
 षवन्नपासि । शन्नो भव चक्षसा शन्नो अह्ना । शं भा-
 नुना शश्हिमा शं घृणेन । यथा शमस्मै शमसदुरोणे ।
 तत्सूर्यं द्रविणं धेहि चिचं । चिचं देवानामुदगादनीकं ।
 चक्षुर्मिचस्य वरुणस्याग्नेः ॥ ३ ॥

आपा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं । सूर्यआत्मा जग-
 तस्तस्थुषश्च । त्वष्टा दधत्तन्नस्तुरीयं । त्वष्टा वीरं पिश-
 ङ्गरूपः । दशेमं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भं । अतन्द्रासो युवतयो
 विभर्चं । तिग्मानीकश्च स्वयंशसं अनेषु । विरोचमानं
 परिषीन्नयन्ति । आ विष्ट्यो वर्द्धते चारुरासु । जिह्या-
 नामूर्द्धः स्वयंशाउपस्थे ॥ ४ ॥

* इन्द्रस्येति B. C. D. पुस्तकपाठः ।

उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमानात् । पृतीचीं सि॒हं प्रति-
 जोषयेते । मि॒चो अनान् प्रसमि॒च । अयं मि॒चो नमस्यः
 सुशेवः । राजा सुश्व॒चो अजतिष्ट वेधाः । तस्य वय॑ सु-
 म॒तौ यन्नियस्य । अपि भ॒द्रेऽसौ मनसे स्याम । अन॒मो-
 वास इ॒डया म॒दन्तः । मि॒तज्म॒वो वरि॑वन्ना* पृथि॒व्याः ।
 आ॒दि॒त्यस्य॑ वृ॒तमु॑प॒क्ष्यन्तः ॥ ५ ॥

वयं मि॒चस्य॑ सु॒म॒तौ स्याम । मि॒चं नई॑ःशि॒म्या गोषु॑
 ग॒व्यव॑त् । स्वा॒धियो॑ वि॒दये॑अ॒श्वजी॑जनन् । अ॒रे जय-
 ता॑ रो॒दसी॑ पा॒जसा॑ गि॒रा । प्रति॑पि॒यं यज॑तं अ॒नुषा॑-
 मवः । म॒हा॑ आ॒दि॒त्यो नम॑सोप॒सद्यः । यात॑ यज्ज॒नो
 य॒णते॑ सुशेवः । तस्मा॑ए॒तत्प॒न्य॒तमा॑ य॒जुष्टं॑ । अ॒ग्नौ मि॑-
 चाय॑ ह॒विरा॑जु॒होत॑ । आ॒वा॑ रथो रो॒दसी॑व॒दधानः॑ ।
 ॥ ६ ॥

हि॒र॒ण्ययो॑ वृष॒भिर्या॑त्व॒श्वैः । घृ॒तव॑र्त्तनिः प॒विर्भी॑रु-
 चानः । इ॒षां वो॒ढा नृ॑पति॒र्वाजि॑नी॒वान् । सप॑प्र॒थानो
 अ॒भिप॑च्च भूम । चि॒बन्धु॑रो मन॒सा या॑तु यु॒क्तः । विशो॑-
 येन॑ गच्छ॒थो दे॒व॒यन्तीः॑ । कु॒चाच्चि॑द्याम॒मश्वि॑ना दधा-
 ना । स्व॒श्वा य॑शसा या॒तम॑र्वाक् । द॒क्षानि॑धिं मधु-

* वरिमन्नेति B. C. पुस्तकपाठः । † वदधान इति B. C. D. पुस्तकपाठः ।

मन्तं पिबाथः । विवाꣳ रथोबध्वायादमानः ॥ ७ ॥

अन्तान्दिवो बाधते वर्त्तनिभ्यां । युवोः श्रियं परियो-
षा वृत्तीत । सूरौ दुहिता परितक्मियायां । यद्देवयन्त-
मवद्यः शचीभिः । परिघ्नꣳ सर्वां मनावां वयोगां । यो
हस्यवाꣳ रथिरावस्तउस्ताः । रथो युजानः परिया-
ति वर्त्तिः । तेन नः शंयोरुषसोव्युष्टौ । न्यश्विना वहतं
यज्ञे अस्मिन् । युवं भुज्युमवविद्धꣳ समुद्रे ॥ ८ ॥

उदृहयुरर्षसो असिधानैः । पतच्चिभिरअमैरव्य-
धिभिः । दꣳसनाभिरश्विना पारयन्तां । अग्नीषोमा
योअघवां । इदं वचः सपर्य्यति । तस्मै धत्तꣳ सुवीर्य्यं ।
गवां पोषꣳ स्वश्वियं । योअग्नीषोमा इविषा सपर्य्यात् ।
देवद्रीचा मनसा यो घृतेन । तस्य वृत्तꣳ रक्षतं पात-
मꣳहसः ॥ ९ ॥

विशे जनाय महि शर्मं यच्छतं । अग्नीषोमाय आहु-
तिं । योवां दशाङ्गविष्कृतिं । सपृजया सुवीर्य्यं । विश्व-
मायुर्ष्यन्नवत् । अग्नीषोमा चेति तद्दीर्य्यं वां । यद्मुष्णी-
तमवसं पखिं गोः । अवातिरतं प्रथयस्य शेषः । अवि-
न्दतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः । अग्नीषोमाविमꣳसुमेऽग्नी-
षोमा इविषः प्रस्थितस्य ॥ १० ॥

जभार द्यौरग्नेरुपस्थ उपस्थन्तो बद्धधानो वादमाङ्क
समुद्रेऽहसः प्रस्थितस्य ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

अहमस्मि प्रथमजाचरतस्य । पूर्वं देवेभ्यो अष्टतस्य
नाभिः । यो मा ददाति सद्देवमावाः । अहमन्नमन्न-
मदन्तमग्नि । पूर्वंमग्नेरपि दहत्यन्नं । यत्तौ हासाते
अहमुत्तरेषु । व्यात्तमस्य पशवः सुजम्भं । पश्यन्ति
धीराः प्रचरन्ति पाकाः । अहाम्यन्नं न अहाम्यन्नं ।
अहमन्नं वशमिच्चरामि ॥ १ ॥

समानमर्थं पर्येमि भुञ्जत् । कोमामन्नं मनुष्योद-
येत । पराके अन्नं निहितं लोकएतत् । विश्वैर्देवैः पि-
तृभिर्गुप्तमन्नं । यद्द्यते लुप्यते यत्परोष्यते । शततमी
सा तनूर्मे बभूव । महान्तौ चरू सहद्गुधेन पप्रौ । दि-
वच्च पृश्नि पृश्निवीच्च साकं । तत् संपिबन्तो नमिनन्ति
वेधसः । नैतद्भूयो भवति नो कर्नोयः ॥ २ ॥

अन्नं पाणमन्नमपानमाहुः । अन्नं मृत्युं तमु जी-
वातुमाहुः । अन्नं बुद्ध्याखौ जरसं वदन्ति । अन्नमाहुः
पुजननं पूजानां । मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । सत्त्वं

ब्रवीमि वधदत्सतस्य । नार्यमणं पुष्यति मो सखायं । के-
वलाद्यो भवति केवलादी । अहं मेघस्तनयन् वर्षव-
स्त्रि । मामदन्त्यहमहममन्यान् ॥ ३ ॥

अहः सदसृतो भवामि । मदादित्याअधि सर्व्वे
तपन्ति । देवीं वाचमजनयन्त यद्वाग्वदन्ती । अनन्ता-
मन्तादधिनिर्मितां महीं । यस्यां देवा अदधुर्भोजना-
नि । एकाक्षरा द्विपदाः षट्पदाश्च । वाचं देवा उप-
जीवन्ति विश्वे । वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे । वाचं ग-
न्धर्वाः पशवो मनुष्याः । वाचीमा विश्वा भुवनान्यर्षि-
ता ॥ ४ ॥

सा मोहर्वे जुषतामिन्द्रपत्नी । वागक्षरं प्रथमजा
च्युतस्य । वेदानां मातामृतस्य नाभिः । सा नो जुषा-
सोषयप्रमागात् । अरन्ती देवी सुहवा मे अस्तु । या-
सृषयो मन्त्रकृतो मनीषिणः । अन्वैच्छन्देवास्तपसा अ-
मैश्च । तां देवीं वाचः हविषा यजामहे । सा नो दधातु
सुकृतस्य लोके । चत्वारि वाक्परिमिता पदानि ॥ ५ ॥

नानि विदुर्ब्राह्मणा य मनीषिणः । गुहा चीणि नि-
हिता नेऽङ्गयन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । अद्भ-
याग्निः समिध्यते । अद्भया विन्दते हविः । अद्भ्यां भगस्य

मूर्धनि । वचसा वेदयामसि । पियं अद्भे ददतः ।
पियं अद्भे दिदासतः । पियं भोजेषु यज्वसु ॥ ६ ॥

इदं मउदितं ह्यधि । यथा देवाअसुरेषु । अद्भामु-
ग्रेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वसु । अस्माकमुदितं ह्यधि ।
अद्भां देवा यजमानाः । वायुगोपा उपासते । अद्भाः
हृदय्याकृत्या । अद्भया ह्ययते हविः । अद्भां पातहि-
वामहे ॥ ७ ॥

अद्भां मध्यन्दिनं परि । अद्भाः सूर्यस्य निमृचि ।
अद्भे अद्भापयेह मा । अद्भा देवानधिवस्ते । अद्भा विश्व-
मिदं जगत् । अद्भां कामस्य मातरं । हविषा वर्धयाम-
सि । ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् । विसीमतः सुरचो-
वेनआवः । सबुद्धिया उपमा अस्यविष्ठाः ॥ ८ ॥

सतश्च योनिमसतश्च विवः । पिता विराजामृषभो
रयीणां । अन्तरिक्षं विश्वरूपआविवेश । तमकैरभ्य-
र्चन्ति वत्सं । ब्रह्मसन्तं ब्रह्मणा वर्धयन्तः । ब्रह्मदेवा-
नजनयत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः क्ष्वचं नि-
र्मितं । ब्रह्म ब्राह्मणआत्मना । अन्तरस्मिन्निमे लोकाः ॥
॥ ९ ॥

अन्तर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं । तेन

कौर्हति स्पृष्टितुं । ब्रह्मन्देवास्त्रयस्त्रिंशत् । ब्रह्मन्निद्र-
प्रजापती । ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि । नावीवान्तः समा-
हिता । चतस्रश्चाशाः प्रचरन्त्वग्नयः । इमं नो यज्ञं न-
यतु प्रजानन् । घृतं पिबन् नजरं सुवीरं ॥ १० ॥

ब्रह्म समिद्धवत्याहुतीनां । आ गावो अग्मन्नुत भद्र-
मक्रन् । सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे । पूजावतीः पुरुरूपा
इह स्युः । इन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः । इन्द्रो यज्वने
पृणते च शिक्षति । उपेहदाति नखं मुषायति । भूयो
भूयो रयिमिदस्य वर्धयन् । अभिन्ने खिले निदधाति
देवयं । न तानशन्ति न ताश्रवी ॥ ११ ॥

गावो भगो गाव इन्द्रो मेअच्छात् । गावः सोमस्य
प्रथमस्य भक्षः । इमा या गावः सजनासइन्द्रः । इच्छा-
मीवृदा मनसा चिदिन्द्रं । यूयं गावो मेदयथा कृशं
चित् । अस्त्रीलं चित् कृणुयात् सुप्रतीकं । भद्रं गृहं कृ-
णुथ भद्रवाचः । वृहदोवय उच्यते सभासु । पूजावतीः
सूयवसं रुशन्तीः । शुद्धाअपः सुप्रपाणे पिबन्तीः ॥ मा-
वस्तेन ईशतमाघशंसः । परिवोहेती रुद्रस्य वृज्यात् ।
उपेदमुपपर्धनं । आसुगोषुपृच्यतां । उपर्धभस्य रेत-
सि । उपेन्द्र तव वीर्ये ॥ १२ ॥

चरामि कनीयोन्धानर्षिता पदानि यज्वसु इवा-
महे विष्टाखोकाः सुवीरमर्वा पिबन्तीः षट् च ॥ अनु०८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

ता सूर्याचन्द्रमसा विश्वधृत्तमा मष्टत् । तेजो वसुम-
द्राजतो दिवि । सामात्मा नाचरतः सामचारिखा ।
यथोर्ब्रतं न ममे जातु देवयोः । उभावन्तौ परियात-
अग्नी । दिवो न रश्मीःस्तनुतो व्यर्षिषे । उभा भुवन्ती
भुवना कविक्रतू । सूर्यानचन्द्राचरतो हतामती । प-
तीद्युमद्विश्वविदा उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा
विचक्षणा ॥ १ ॥

विश्वधारा वरिवो भा वरेण्या । तान्नोऽवतं मतिमन्ता
मद्विब्रता । विश्ववपरी पुतरखातरन्ता । सुवर्षिदा द-
श्ये भूरिरश्मी । सूर्या हि चन्द्रा वसुत्वेष दर्शता । मग-
स्विनो भानुचरतो नु सं दिवं । अस्य अर्वा नद्यः सप्त-
विध्रति । चावा क्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः । अस्मे सूर्या
चन्द्रमसाभिचक्षे । अद्वे कमिन्द्रचरतो विचर्तुरं ॥ २ ॥

पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ परि-
यातोअध्वरं । विश्वान्यन्द्यो भुवनाभिचष्टे । सतूनन्द्यो

विदधञ्जायते पुनः । हिरण्यवर्णाः शुचयः पावसत
 यासां राजा । यासां देवाः शिवेम मा चक्षुषा यथात ।
 अपो भद्रा आदित्यश्चामि । नासदासीन्नो सदासीम्
 तदानीं । नासीद्भ्रजे नोर्थोमा परोयत् । किमावरीक
 कुहकस्य शर्मन् ॥ ३ ॥

अश्वः किमासीन्नहनं नभीरं । न मृत्युरमृतं तर्हि
 न । राशिया अह आसीत् प्रकेतः । आनीदवातस्व-
 धया तदेकं । तस्माद्धान्यं न परः किञ्च नास । तमआ-
 सीत् तमसा गूढमग्ने प्रकेतं । सलिलश्च सर्व्वमा इह ।
 तुच्छेनाव्वपिहितं यदासीत् । तमसस्तन्महिनाजाय-
 तैकं । कामस्तदग्ने समवर्त्तताधि ॥ ४ ॥

मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति
 निरविदन् । हृदि पृतीष्या कवयो मनीषा । तिरश्चीनो
 विततो रश्मिरेषां । अधस्विदासीद्दुपरि स्वदासीद्दत्ता
 रेतोधा आसन्महिमान आसन् । स्वधा अबस्तात् प्र-
 यतिः परस्तात् । कोअह्ना वेद कइह प्ररोचत् । कुत-
 आजाता कुतइयं विस्तृष्टिः । अर्वाग्देवाअस्य विस-
 र्जनाय ॥ ५ ॥

अथाको वेदयत आ बभूव । इयं विस्तृष्टिर्वत आ

कभूव । यदि वा दधे यदि वा न । योअस्याध्यक्षः परमे
 व्योमन् । सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद । किंस्विहनं क-
 उ स वृक्षआसीत् । यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । म-
 नोषिणो मनसा पृच्छतेद् तत् । यदध्यतिष्ठद्भुवनानि
 धारयन् । ब्रह्मवनं ब्रह्म सवृक्षआसीत् ॥ ६ ॥

यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनोषिणो मनसा
 विब्रवीमि वः । ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् । पात-
 रग्निं पातरिन्द्रं हवामहे । पातर्मिचावरुणा पातर-
 श्विना । पातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं । पातः सोममुत-
 रुद्रं हुवेम । पातर्जितं भगमुग्रं हुवेम । वयं पुत्रम-
 दितेर्यो विधत्ता । आभ्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चित् ॥
 ७ ॥

राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह । भग प्रणेतर्भग सत्यरा-
 धः । भगे माधियमुदवदन्नः । भगप्राणो जनय गो-
 भिरश्वैः । भग प्रवृभिर्द्वन्तः स्याम । उतेदानीं भगवन्तः
 स्याम । उतप्रपित्व उत मध्ये अह्नां । उतोदितामघव-
 न्तसूर्यस्य । वयं देवानां सुमतौ स्याम । भगएव भग-
 वाअस्तु देवाः ॥ ८ ॥

तेन वयं भगवन्तः स्याम । तं त्वा भग सर्व्वइज्जो

हवीमि । स नो भगं पुर॒ए॒ता भवे॒ह । सम॒ध्व॒रायोष॑सो
नमन्त । द॒धि॒क्रा॒वे॒व शु॒चये॑ प॒दाय॑ । अ॒र्वा॒ची॒नं व॑सु॒वि॒
दं भगं॑ नः । रथ॑मि॒वाश्वा॑ वाजि॒न॒आव॑हन्तु । अ॒श्वा॒व॒
तो॒र्गा॒म॒ती॒र्न उ॒पासः॑ । वी॒र॒व॒तीः स॑द॒मुञ्च॑न्तु भ॒द्राः ।
घृ॒तं दु॒हा॒ना वि॒श्वतः॑ प्रपी॒नाः ॥ यू॒यं पा॑तस्व॒स्तिभिः॑
स॒दानः ॥ ६ ॥

वि॒च॒क्ष॒णा वि॒च॒र्तुर॑ः श॒र्मन्नि॑धिवि॒सर्ज॑नाय॒ ब्रह्म॑-
वनं॒ ब्रह्म॑ स॒वृक्ष॑आसीत्तुरश्चि॒द्दे॒वाः प्रपी॑ना॒ एक॑ञ्च ॥
अनु० ६ ॥

पी॒वो॒न्नन्ते॑ शु॒क्रासः॒ सोमो॑ धे॒नुमि॒न्द्र॒स्तर॑स्वा॒न्कुचि॑-
मा दे॒वो या॑तु॒ सूर्यो॑ दे॒वीम॒हम॑स्मि॒ ता सूर्या॑च॒न्द्रम॑सा
नव॑ ॥ ६ ॥

पी॒वो॒न्नाम॑ग्ने॒ त्वं पा॑रयानाधृष्यः शुचि॒न्नु स्तोमं॑ वि॒
अ॒यमा॑णो दि॒वोरु॒क्मोन्नं॑ प्रा॒णं ता सूर्या॑च॒न्द्रम॑सा नव॒-
सप्त॑तिः ॥ ७६ ॥ हरिः ॐ ॥

इति द्वितीयकाण्डः ॥

माधवीये वेदार्थप्रकाशे
तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्यम् ।

द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्भमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधानं वाजपेयस्य राजसूयस्तथापरे ।

कर्षाग्नेषाः केचिदत्र काण्डे प्रथम ईरिताः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रं च होतार उपहोमाख्यमन्त्रकाः* ।

सौत्रामणीः सवाः सूक्तं वक्ष्यन्तेऽस्मिन् द्वितीयके ॥ ३ ॥

काण्डे प्रपाठका अष्टाविहाद्ये तु प्रपाठके ।

अग्निहोत्र उपोद्घातोऽनुवाके प्रथमे भवेत् ॥ ४ ॥

प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ सङ्गृह्य तदर्थमर्थान्तरवर्षनमुपोद्घातः ।

इह चाग्निहोत्रं प्रतिपाद्यम् । तद्बुद्धौ सङ्गृह्य तत्प्रशंसा प्रथमं

क्रियते । महाभागैः पित्रभिरप्यस्मिन्नग्निहोत्रे भागधेयं प्रार्थितम् ।

किमु वक्तव्यमग्निहोत्रस्य माहात्म्यमित्येवं प्रशंसा । तदर्थमिमा-

माख्यायिकामाह । “अङ्गिरसोवै सत्रमासत । तेषां पृश्निर्धर्मधु-

* उपहोमाः समन्त्रकाः । इति वा पाठः ।

गासीत् । सर्जीषेणाजीवत् । तेऽब्रुवन् । कस्मै नु सचमास्रहे ।
 येऽस्या ओषधीर्न जनयाम इति । ते दिवो वृष्टिमसृजन्त । या-
 वन्तः श्लोका अवापद्यन्त । तावतीरोषधयोऽजायन्त” इति । अ-
 ङ्गिराश्चतुर्थवेदप्रवर्तकाचार्यः । तस्य कुले समुत्पन्नाः सर्वेऽप्य-
 ङ्गिरसः । ते यदा सचमन्विच्छन् तदा तेषां पृश्निः काचित्
 श्वेता गौर्घर्षधुगासीत् । प्रवर्ग्यं हविर्घर्षं तद्गोध्रीति घर्षधुक् ।
 सा चारण्ये दृणमल्लन्धा निष्पीडितरसस्य सोमस्य यदृजीषं
 तद्गुचणेनाजीवत् । तदा ह्यपास्रवोऽङ्गिरसः परस्परमिदमब्रुवन् ।
 ये वयमस्या गोर्भक्षणाय दृणविशेषानपि नोत्पादयामः, तादृशा
 असमर्था वयं कस्मै खलु प्रयोजनाय सचमनुतिष्ठामः । अङ्गिका-
 मैर्हिं सचमनुष्ठेयम् । गोयासमपि सन्पादयितुमशक्ता नामस्माकं
 का नामान्या समृद्धिर्भविष्यतीति ततः कारीर्यानुष्ठानेन तैर्दृष्टौ
 सन्पादितायां यावन्तो जलबिन्दवस्तावत्य ओषधय उत्पन्नाः ।

अथाग्निहोत्रप्रशंसाप्रसङ्गेन पितृभ्यो खेपमार्जनं विधत्ते ।
 “ता जाताः पितरो विषेणास्त्रिन्यन् [१] तासां जग्ध्वा ह्यप्यन्यैत् ।
 तेऽब्रुवन् । क इदमित्यमकरिति । वयं भागधेयमिच्छमाना
 इति पितरोऽब्रुवन् । किं वो भागधेयमिति । अग्निहोत्र एव नो-
 ऽप्यस्त्रित्यब्रुवन् । तेभ्य एतद्भागधेयं प्रायच्छन् । यद्गुत्वा निमार्ष्टिं ।
 ततो वै त ओषधोरस्रदचन्” इति । या उत्पन्नाः ओषधयस्ता-
 एता पितृभिर्विषेण खेपिताः । तासां मध्ये कियदपि दृष्यं भक्ष-
 यित्वा विषदोषेण पीडां प्राप्नुवन्ती सचमागात् । तां दृष्ट्वा
 तेऽङ्गिरसः को नामेत्यं हतवानिति विचारितवन्तः । तदानीं

भागार्थिनेो वयमिति पिढभिरुक्ते सति तदिच्छानुसारेणा-
 यग्निहोत्र एव तेषां भागं दत्तवन्तः । तेन लेपमार्जनेन भागेन
 तुष्टाः पितरः विषमपनीय ता ओषधीः स्वादूकृतवन्तः । यदे-
 तद्दोमानन्तरं भावि लेपमार्जनं तत्सूचकारेण स्पष्टमुक्तम् । “प्रा-
 चीनावीती स्वधा पिढभ्यः पिढन् जिन्वेति दक्षिणेन वेदिभूम्यां
 लेपं निमृज्य” इति ।

तदेतद्विषापनयनं लेपनं प्रशंसति । “य एवं वेद [९] स्वद-
 न्नेऽस्मा ओषधयः” इति ।

अथैतद्धेनुप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थं वत्सविषयं कश्चिद्धर्मं सूचयति ।
 “ते वत्समुपावासृजन् । इदं नोह्वयं प्रदापयेति । सोऽग्नवीद्वरं
 वृषै । दश मा रात्रीर्जातं न दोहन् । आसङ्गवं मात्रा सह
 चराणोति । तस्मादत्सं जातं दश रात्रीर्न दुहन्ति । आसङ्गवं
 मात्रा सह चरति । वारे वृतः स्यात् । तस्मादत्सः सः सृष्ट-
 धयः रदो घातुकः । अति हि सन्धान्धयति” इति [३] हे वत्स
 गोऽस्मदर्थं स्नानपानपूर्वकं गां दोहयित्वा प्रवर्ग्यार्थमिदं ह्वयं
 प्रदापयेत्येवं वदन्तस्तेऽङ्गिरसो वत्सं पात्रात् प्रमुच्य गोसमीपे
 प्रेरितवन्तः । स च वत्सो वरं वृतवान्, जातं मां वृष्ट्वा दश-
 रात्रीर्भवन्तो गां न दुहन्तु, प्रतिदिनं दोहादूर्द्धं सङ्गवकाश-
 पर्यन्तं मात्रा सह सञ्चराणोति । यस्मादिदं वत्सेन वरं वृतं
 तस्मात् अतिसत्यभिज्ञाः श्रिष्टा दशसु रात्रीषु गां न दुहन्ति ।
 वत्सं सङ्गवपर्यन्तं मात्रा सह मोचयन्ति । यस्मात् सङ्गवपर्य-
 न्तमेव वत्सेन वरो वृतः, तस्मात् सङ्गवादूर्द्धं अग्निहोत्रा धेन्वा

सह संसृष्टः स्नानं पिबति यो वत्सस्नं वत्सं रुद्रः क्रूरोऽग्निर्हन्ति ।
 अयं हि वत्सः सन्धां सङ्गवपर्यन्तमित्येतादृशीं स्वकीयभाषां
 अतिलङ्घ्य स्नानं पिबति, तस्माद्गुद्रेण तस्य हननं युक्तम् । न ह्युत्त-
 रकाले स्नाने पीते सति रात्रावग्निहोत्रार्थं हविर्न सम्भवति ।
 अत्रैतद्ब्रह्मर्षयमवगम्यते दशसु रात्रिषु क्षीरं न ग्राह्यं, प्रतिदि-
 नमासङ्गवं मात्रा सह वत्सो भोचनीयः । पश्चान्मातुः सकाशा-
 दपकर्त्तव्य इति ॥

इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे
 प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाकेऽग्निहोत्रस्थोपोद्घात उक्तः, द्वितीयेऽग्निहोत्रं
 निरूप्यते । तच्चादौ तावत् स्वाहाकारमन्त्रस्थोत्पत्तिं वक्तुं आ-
 ख्यायिकामाह । “प्रजापतिरग्निमसृजत । तं प्रजा अन्वसृज्यन्त ।
 तमभाग उपास्त । सोऽस्य प्रजाभिरपाक्रामत् । तमवरुत्समानो-
 ऽन्वैत् । तमवरुन्धन्नाशक्रोत् । स तपोऽतप्यत । सोऽग्निरुपारमत ।
 तापिवैस्यप्रजापतिरिति * । स रराटादुदमृष्ट [२] तद्दृतमभवत् ।
 तस्माच्चस्य दक्षिणतः केशा उन्मृष्टाः । तां व्येष्टसन्धी प्राजापत्ये-
 त्याजः । यद्दरराटादुदमृष्ट । तस्माद्दराटे केशा न सन्ति । त-
 दग्नौ प्रागृह्णात् । तद्व्यचिकित्सत् । जुहवानीश्माहौषाश्मिति ।
 तद्व्यचिकित्साया जन्म” इति । यदा प्रजापतिना सृष्टमग्निमनु
 प्रजा अन्या असृज्यन्त, तदानीं सोऽग्निर्भागरहित एव तं प्रजा-

* तापी वै स प्रजापतिरिति । इति भाष्यसम्मतः पाठः ।

पतिं कश्चित्कालमुपास्य खिन्नः सन् प्रजाभिः सह तस्मात् प्रजा-
पतेरपाक्रामत् । तमग्निमवरोद्धुमिच्छन् प्रजापतिः पृष्ठतो गत्वा
पलायमानं तमवरोद्धुं नाशक्रेत् । अशक्तः स प्रजापतिः अमेण
सन्नापं प्राप्तः । ततोऽग्निस्तं दृष्ट्वा स प्रजापतिस्तप्त इत्येवं वदन्
पलायनादुपरतः । स च प्रजापतिः अमजन्यं खेदजलं स्वकीय-
ललाटादुन्मृष्टवान् । तच्च जलं घृतरूपेण प्रादुरभूत् । यस्मात्
प्रजापतिः स्वकीयललाटस्य दक्षिणभागे स्थितं खेदजलममङ्गलं
मन्यमान उन्ममार्ज, तत्तस्मात्लोकेऽपि यस्य पुरुषस्य दक्षिणभागे
केशा उन्मृष्टा इवोर्द्धाः पृष्ठतोऽवनता उत्पद्यन्ते, तस्य पुरुषस्य तां
केशोत्पत्तिं प्रजापतिस्त्वन्धिनो ज्येष्ठलक्ष्मीत्येवमभिज्ञा आज्ञः ।
सद्भ्याः पूर्वमुत्पन्ना ज्येष्ठलक्ष्मीः, यां दारिद्र्यस्वामिनीं देवता-
मुद्दिश्य ज्येष्ठाग्रतमाचरन्ति तद्रूपत्वादेव तथाविधं केशलक्षणं
दृष्ट्वा मातापितृणां तत्फलं व्यवहरन्ति । यस्मादयं प्रजाप-
तिर्ललाटादुन्मार्जनं चकार, तस्मात् कस्यापि ललाटे केशा न
विस्यन्ते । तेन तदुत्पन्नं घृतं होतुं हस्ते गृहीत्वा खेदजलस्य पवि-
त्रत्वसन्देहेन होमं कुर्यात् न वेत्येवं “व्यचिकित्सत्” सन्देहं कृत-
वान् । विविधकेतनस्य ज्ञानसंज्ञा विचिकित्सा, कोटिद्वयात्मकः
संशय इत्यर्थः । तस्यास्य विचिकित्सायास्तदा जन्म सम्यक्त्वं ॥

एतद्देदनं प्रशंसति। “य एवं विद्वान् विचिकित्सति [२] वसी-
य एव चेतयते” इति । यः पुमानेवं प्रजापतेर्विचिकित्सेत्पत्ति
विद्वान् स्त्रयं ब्राह्मार्थं विचारयति स पुमान् वसीय एव चेतयते
वस्तुतत्त्वमेव निश्चिनोति ॥

इदानीं स्वाहाकारोत्पत्तिं दर्शयति । “तं वागभ्यवदञ्जुद्ध-
धीति । सोऽब्रवीत् । कस्त्वमसीति । खैव ते वागित्यब्रवीत् ।
सोऽजुहोत्स्वाहेति । तत्स्वाहाकारस्य जन्म” इति । तं होमविषये
सन्दिहानं प्रजापतिं काचिददृश्या वाक् जुद्धधीत्यब्रवीत् । ततः
प्रजापतिना कस्त्वमिति पृष्टे सति, तव स्वकीया या वागस्ति
सैवाहमस्मीत्यब्रवीत् । ततः प्रजापतिः स्वाहेत्युच्चारयन् अजु-
होत् । स्वकीया वाक् जुद्धधीत्याहेति अस्य मन्त्रस्यार्थः । तस्मात्
पदद्वयं मिश्रित्वा स्वाहाकारं मन्त्रस्य स्वरूपं सम्यक् ॥

एतद्देदनं प्रशंसन्ति । “य एवः स्वाहाकारस्य जन्म वेद ।
करोति स्वाहाकारेण वीर्यम्” इति ।

तमेतं मन्त्रं होमे विनियुक्ते । “यस्यैवं विदुषः स्वाहाका-
रेण जुहति [३] भोगायैवास्य जुतं भवति” इति ।

अथाग्निहोत्रमन्त्रार्थं निरूपयति । “तस्याऽत्राहुत्यै पुरुषमस-
जत । द्वितीयमजुहोत् । सोऽश्वमसृजत । तृतीयमजुहोत् । स
गामसृजत । चतुर्थमजुहोत् । सोऽविमसृजत । पञ्चममजुहोत् ।
सोऽजामसृजत [४] सोऽग्निरभिभेत् । आहुतीभिर्वै तमाग्ने-
तीति । स प्रजापतिं पुनः प्राविशत् । तं प्रजापतिरब्रवीत् । जा-
यस्विति । सोऽब्रवीत् । किं भागधेयमभिमनिस्य इति । तुभ्यमे-
वेदः श्रयाता इत्यब्रवीत् । स एतद्भागधेयमभ्यजायत । यदग्नि-
होत्रम् [५] तस्मादग्निहोत्रमुच्यते” इति । पुरा प्रजापतेस्तापं
दृष्ट्वा पत्न्यायनादुपरतोऽग्निः प्रजास्वरूपकम्य गता एव, ततः प्रजा-
पतिस्तस्मिन्नग्नौ पूर्वोक्तं घृतं स्वाहाकारेण यामाहुतिं प्रथम-

मजुहोत् । तदाऽऽतिषामर्थेन पुरुषमसृजत । तथा द्वितीया-
द्याऽऽतिभिः अश्वादीनसृजत । ततः प्रजानां पुनरुत्पत्तेः स्वल्प
प्रजापतित्वं सुस्थितम् । तदानीमग्निर्भर्तिऽभूत् । तस्यायमभि-
प्रायः । प्रजापतिः पुनः पुनराऽऽतीभिरेव मां प्राप्नोति न
तु भागं प्रयच्छति । तास्वाऽऽतीर्देवा एव गृह्णन्ति । तस्मा-
द्भागरहितः सेवितुं न शक्नोमीति विचार्य पूर्ववत् पश्चाद्यन-
मकृत्वा तस्मिन् प्रजापतावेव प्रविष्टः । स च प्रजायस्वेति पुनः पुन-
रग्निमब्रवीत् । स चाग्निस्तदुदरएव स्थित्वा भागरहितोऽहं चु-
धितः सेवितुं न शक्नोमि भागो मेऽपेक्षितः । किं भागमभिलक्ष्या-
हमुत्पत्स्य इत्युक्तम् । अग्निना उक्तः प्रजापतिरिदमग्निहोत्रगतं
हविस्तुभ्यमेव ह्वयाता इति भागं दत्तवान् । ततोऽग्निहोत्रहविः-
स्वरूपं भागधेयमभिलक्ष्याग्निहोत्रः । तस्माद्ग्नये होत्रं होमो-
ऽस्मिन् कर्माणीति षड्ब्रीहिव्युत्पत्त्या अग्निहोत्रमिति कर्माणाम् ।
अग्नये होत्रमिति तत्पुरुषव्युत्पत्त्या हविर्नाम ॥

अथास्य हविषः कालभेदेन व्यवस्थां विधत्ते । “तद्भूयमा-
नमादित्योऽब्रवीत् । माहौषीः । उभयोर्वै नावेतदिति । सो-
ऽग्निरब्रवीत् । कथं नौ होष्यन्तीति । सायमेव तुभ्यं जुहवन् ।
प्रातर्मंछमित्यब्रवीत् । तस्माद्ग्नये सायं ह्वयते । सूर्याय प्रातः”
इति [६] तद्भुविरन्वर्थं प्रजापतिना ह्वयमानं दृष्ट्वा माहौषी-
रित्येवमादित्यो निवारयामास । हेतुश्चैवमवोचत् । योऽय-
मग्निरथश्चाहं तयोर्भयोरावयोरेतद्भुविः, न लेकस्याग्नेः” इति ।
तदानीमुभयोर्भागव्यवस्था जाता । अग्निना पृष्टा या कालभेदेन

व्यवस्था तामुवाच । तस्मादग्नये सायं जुहुयात्, सूर्याय प्रातर्जु-
हुयात् । प्रातर्होमे द्वौ पक्षौ, उदितहोमोऽनुदितहोमश्चेति ॥

तयोऽदितहोमपक्षमत्र विधत्ते । “आग्नेयी वै रात्रिः । ऐ-
न्द्रमहः । यदनुदिते सूर्ये प्रातर्जुहुयात् । उभयमेवाग्नेयं
स्यात् । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । तथाग्नेये सायं ह्ययते । सूर्य-
याय प्रातः” इति । रात्रावग्नेः प्रकाशाधिक्याद्वात्रिराग्नेयी ।
इन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगात् सूर्योऽत्र विवक्षितः । तद्योगादहः
सौर्यम् । एवं सत्युदयात् प्राचीनः सर्वोऽपि कालो रात्र्यन्तःपा-
तीति कृत्वा तत्र सूर्याय हुतमपि हविराग्नेयमेव स्यात् । ततः
कालद्वयवर्तिने हविष आग्नेयत्वात् सूर्योऽहविर्होमो भवेत्, त-
न्माभूदित्युदयादूर्ध्वं प्रातर्होमः कार्यः । तथा सति कालद्वये
द्वयोर्देवतयोर्होमौ व्यवस्थितौ भवतः ॥

कालद्वयहोमं प्रशंसति । “रात्रिं वा अनुप्रजाः प्रजायन्ते ।
अज्ञा प्रतितिष्ठन्ति । यत्सायं जुहोति [७] प्रैव तेन जायते ।
उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति । प्रत्येव तेन तिष्ठति” इति । रात्रौ
गर्भधारणात् रात्रिमनु प्रजाः उत्पद्यन्ते । अङ्गि जीवनहेतूनां
लुषिवाणिज्यादीनां प्रवृत्तेरज्ञा प्रतिष्ठिता भवन्ति । तस्मात्
कालद्वयहोमेन प्रजात्पादनं प्रतिष्ठाञ्च प्राप्नोति ॥

अथ प्रातःकाले मन्वरहितां द्वितीयामाहुतिं विधत्ते ।
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स एतदग्निहोत्रं मिथुनमप-
श्यत् । तदुदिते सूर्येऽजुहोत् । यजुषान्यत् । तूष्णीमन्यत् । ततो वै
स प्राजायत । यस्यैवं विदुष उदिते सूर्येऽग्निहोत्रं जुहुति [८]

त्रैव जायते । अथो यथा दिवा प्रजानश्चेति । तादृगेव तत्” इति । प्रजोत्पत्तिसाधनमाहुतिदयोपेतत्वेन मिथुनरूपमग्निहोत्रमित्येवं प्रजापतिर्निश्चित्य सूर्योदयादूर्ध्वं मन्त्रेषैकं निर्मन्त्रमेकमपरमित्याहुतिदयं हुत्वा प्रजा उत्पादयामास । तस्मादेवं विदुषः समन्त्रका अमन्त्रकाश्चेत्याहुतिदयहोमेन प्रजोत्पत्तिर्भवति । अपि सोदयादूर्ध्वं होमे सति यथा लोके दिवा गच्छन् पुरुषो मार्गविशेषं चक्षुषा जानन्नेव गच्छति तादृगेव तदुदयादूर्ध्वमनुष्ठानम् । अत्र हि दैौ पशौ । अग्निस्वर्यथोरसंस्रष्टहोम एकः पक्षः सोऽथं पूर्वमुक्तः ॥

अथ संस्रष्टहोमं विधत्ते । “अथो खण्वाहुः । यस्य वै दैौ पशौ गृहे वसतः । यस्योरन्वः राधयत्यन्वं न । उभौ वा वसतावृच्छतीति । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति । तस्मारग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे । उभे हि तेजसो वस्येते । [६] उषन्तं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे । बदग्नये सायं जुहुयात् । आ सूर्याय वृच्छेत । यत् सूर्याय प्रातर्जुहुयात् । आग्नेये वृच्छेत । देवताभ्यः समई दध्यात् । अग्निर्वीतिः सूर्यः स्नाहेत्येव सायं होतव्यम् । सूर्यो ज्योतिर्वीतिरग्निः स्नाहेति प्रातः । तथोभाभ्यां सायं ह्ययते [१०] उभाभ्यां प्रातः । न देवताभ्यः समई दध्याति” इति । अथोत्रशब्दः पञ्चान्तरोपसङ्गमार्थः । लोके यस्य गृहे दैौ पुरुषौ पुण्यात्मानौ समानैश्वर्यौ समानविधौ परस्परस्नेहयुक्तौ निवसतः तस्य गृहे तयोः पुण्यात्मनोर्मध्ये कश्चित् पुण्यात्मानं यः पूजयित्वा न्वं

न पूजयति स पूजकस्यावभौ पुण्यात्मानावभावपि च्छति हि-
 नस्तीत्यर्थः । पूजाराहित्यमेकस्य हिंसा इतरस्य तु सत्यामपि
 पूजायां स्निग्धस्य द्वितीयस्य तद्भावेन मनः क्लिप्नोति । एव-
 मत्रापि परस्परस्निग्धयोरग्न्यादित्ययोर्मध्ये सायं प्रातर्वा कस्य-
 चिदेव होमे सति उभावपि क्लिप्नोतः । परस्परश्चैवमवगन्त-
 व्यम् । सायङ्कालादूर्ध्वं आदित्योऽग्निं प्रविशति । अत एव तेजो-
 दयमेखनात् रात्रौ दूरेऽप्यग्निर्दृश्यते । तथोच्चन्तमादित्यमग्नि-
 रनुकूलः समारोहति । तस्मादग्नितेजसः सूर्ये प्रविष्टत्वात्
 अहनि दूरे धूम एव दृश्यते न तु तेजः । एवं परस्परस्नेहे सति
 सायङ्काले यद्यन्यर्थमेव ऊत्वा सूर्यार्थं न जुहुयात् तदानी-
 मयं सूर्याद्विच्छिद्येत । एवं प्रातरपि सूर्यार्थमेव ऊत्वा वज्र-
 र्थमजुह्वन् पुमान् अग्नेर्विच्छिद्येत । अपि च देवतानां वज्रा-
 दीनां सपरिवाराणां स कलहं सम्पादयेत् । अतस्तत्परिहाराय
 सायङ्कालेऽग्निना सह सूर्यं मिश्रयित्वा तादृशेन मन्त्रेण जुहु-
 यात् । मन्त्रस्य चायमर्थः । अग्निरूपं यज्ज्योतिः, सूर्यरूपञ्च
 यज्ज्योतिः, उभयविधं यत्तस्माद् इदं हविरिति स्वकीया वा-
 गाह । यद्वा स्वाहाशब्दस्य निपातस्य दानार्थवाचित्वादिदं हवि-
 र्दत्तमिति । एवं प्रातःकालेऽपि सूर्येण सह अग्निं मिश्रयित्वा
 सूर्यं इत्यादि मन्त्रेण जुहुयात् । तथा सति कालदयेऽपि पुण्या-
 त्मनोर्भयोर्होमात् कलहं न सम्पादयेत् ॥

सायङ्कालीनमन्त्रेण पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अग्नि-
 र्ज्योतिरित्याह । अग्निर्वै रेतोधाः” इति । रेतसां गर्भाशये

स्वापकोऽग्निरतस्तद्भागपाठे न यजमानो रेतो धारयति । अ-
चोत्तरभागब्राह्मणमुक्तेयम् । यदुक्तं वैधायनेन । “द्विरङ्गुल्या
प्राश्नाति प्रजा ज्योतिरिति” इति ॥

तमिमं मन्त्रं प्रसङ्गाद्बुद्धिस्थं व्याचष्टे । “प्रजा ज्योतिरित्याह ।
प्रजा एवास्मै प्रजनयति” इति। येयमुत्पादनीया प्रजा सा ज्योतिः-
स्वरूपोत्पद्यताम् । अनेन मन्त्रेण यजमानार्थं प्रजा उत्पादयति ।
अथ वा सूर्यो ज्योतिः स्वाहेत्युत्तरभागस्थार्थतो निर्देशः प्रजा
ज्योतिरित्यनेन विवक्षितः । सूर्यात्मकं ज्योतिः प्रजा उत्पाद-
यतीति तस्यार्थः । अनेनोपलक्षिते मन्त्रभागे पठिते षति यज-
मानार्थं प्रजा उत्पादयति । एतदेव अत्यभिप्रायं हृदि निधा-
यापस्तम्बः “प्रजा ज्योतिः” इत्येतं मन्त्रमुपेक्ष्य भक्षणे शाखान्त-
रमुदाजहार ।

“पूषासीति लेपं प्राश्नाति” इति। प्रातःकालीनमन्त्रे पूर्वभा-
गस्य तात्पर्यं दर्शयति। “सूर्योज्योतिरित्याह । प्रजास्वेव प्रजातासु
रेतो दधाति” इति । पूर्वमन्त्रस्योत्तरभागे याः प्रजा उत्पादि-
तास्तासु प्रजासु पुनरुत्पादनार्थं सूर्योज्योतिरिति भागपाठेन
तेजः स्थापयति । ज्योतीरूपः सूर्यो रेतः स्थापयत्विति तस्यार्थः ॥

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति । “ज्योतिरग्निः स्वाहेत्याह ।
प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रतिष्ठापयति” [११] इति । भृथोऽग्नि-
रस्यां भृमावुत्पन्नाः प्रजा प्रतिष्ठापयत्विति मन्त्रार्थः । तेन तथैव
प्रतिष्ठापयति ॥

कास्यद्वयेऽपि द्वितीयामाहुतिं विधत्ते । “दूष्णीमुत्तरामा-

ऊतिं जुहोति । मिथुनत्वाय प्रजात्यै” इति । आहुत्योर्द्विलेन
मिथुनहोमस्य मिथुनत्वं न तु प्रजात्यै प्रजार्थं भवति ॥

उदितानुदितरूपौ यौ द्वौ पक्षौ तयोर्द्वितहोमपक्षः पूर्व
विहितः । इदानीमनुदितहोमपक्षं विधत्ते । “यदनुदिते सूर्ये
प्रातर्जुञ्जघात् । यथातिथये प्रद्रुताय शून्यायावसङ्गायाहार्थं
हरन्ति । तादृगेव तत् । क्वाह तत्सङ्गवतीत्याहुः । यस्मि न वेद ।
यस्मै तद्हरन्तीति । तस्माद्यदौषसं जुहोति । तदेव सम्प्रति ।
अथो अथा प्रार्थमौषसं परिवेवेष्टि । तादृगेव तत्” [१२] इति ।
सूर्योऽयमतिथिरूपेण उदयकाले समागच्छति । अतस्तदागम-
नात् प्रागेवार्थपाद्यादिस्थानीयं आहुतिरूपं संस्कारसाधनं
सम्पादनीयम् । तत् परित्यज्योदयादूर्ध्वं होमे सति यथा लोके
कश्चिन्नन्दः पुरुषोऽतिथौ प्रतिनिवृत्त्य गते सति यथादर्थपा-
द्यादिकं सम्पादनीयं संस्कारसाधनं सम्पादयति तादृगेव त-
दनुष्ठानं भवति । तच्चायुक्तम् । यस्मात् अतिथये तत्संस्कारद्रव्यं
सम्पादयति सोऽतिथिर्यस्मात् कारणात् जानाति तस्मात् का-
रणात् संस्कारसाधनं द्रव्यं क्व खलु भवति न काप्युपयुज्यत
इत्येवं अभिज्ञा आहुः । यस्मादेवमुदयादूर्ध्वं होमे दोषोऽस्ति
तस्मादौषसमुषःकालसम्बन्धि इयं जुहोतीति अतदेव सम्प्रति
सम्यगनुष्ठानम् । अपि च यथा लोके राजसेवको जमसमूहः
सुषःकाले राज्ञः शयनोत्थानान् पूर्वं औषसमुषःकाले सेवो-
चितं प्रार्थ्यं प्रकृष्टेन प्रयोजनेनापेतं पादप्रचालनार्थं जलपाद-
कादिकं पुरतः स्थापितं परिविध्य राजावसरं प्रतीक्षमाणश्चि-

इति तादृगेव तदुदयात् प्राचीनमनुष्ठानं द्रष्टव्यम् । अग्नि-
होत्रशब्दः कर्मनामधेयं न तु देवताविधिपरमिति प्रथमा-
ध्यायस्य चतुर्थपादे यस्मिमांसितं तदस्माभिराधारप्रतिपादके
'भुवनमसि' इत्यनुवाक एवोदाहृतम् । आघाराग्निहोत्रशब्दयो-
र्नामत्वस्यैकेनैवाधिकरणेन निर्णीतत्वात् अग्निहोत्रस्य मूलप्रकृति-
त्वमद्यमे चिन्तितम् । तदपि 'वायव्यः श्वेतमासभेत' इत्यादीनां
काव्यपशूनां विद्वतित्वप्रतिपादनप्रसङ्गे उदाहृतम् । इष्ट्यग्नि-
होत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वस्यैकेनैवाधिकरणेन निर्णीतत्वादाय-
व्यादिपशूनामग्नीषोमीयः पशुः प्रकृतिः । तस्य चावान्तरप्रकृ-
तित्वेन मूलप्रकृतिसापेक्षत्वामूलविचारस्तत्र कृतः ॥

इति श्रीषाठनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण-
यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाकेऽग्निहोत्रं* निरूपितम् । तृतीयेऽधिअथषादि-
का इविःसंस्कारा उच्यन्ते । गार्हपत्यादुदोषोऽङ्गारास्त्रिरुद्धाथ-
न्तान् गार्हपत्येन हृत्वेत्सुपक्रम्य तेष्वग्निहोत्रमधिअथति इति यत्
सूत्रकारेषोक्तं तदिदं विधत्ते । "रुद्रो वा एषः । यदग्निः ।
पत्नी स्यात् । यस्मिन्नेऽग्नेरधिअथेत् । रुद्राश्च पत्नीमपि दध्यात् ।
प्रमायुका स्यात् । उदोषोऽङ्गारास्त्रिरुद्धाधिअथति । पत्निवै
गोपीथाय" इति । योऽयमग्निः स एष रुद्रः क्रूरो देवः । 'रुद्रो
वै क्रूरः' इति अत्यन्तरात् । येयं इविराधानभृता स्यात्ती सा

* द्वितीयेऽग्निहोत्रमिति वा पाठः ।

पत्नीस्थानीयेति । एवं सत्यग्निमध्ये स्थास्थामधिश्चितायां इद्राय पत्नी समर्पिता स्यात् । ततः सा स्त्रीयेत, अतस्तत्परिहारायो-
त्तरदिग्वर्त्तिनोऽङ्गारान् पृथक्कृत्य तेषु स्थास्त्रीमधिश्चयेत् ।
तच्च पत्न्या रक्षणार्थं भवति ॥

अङ्गाराणां पृथक्करणे विशेषं विधत्ते । “व्यन्तान् करो-
ति । तथा पत्न्यप्रमायुका भवति” [१] इति । गार्हपत्याद्यत-
नेन वियुक्तं स्थानं येषामङ्गाराणां ते व्यन्ताः । तथा सति इद्र-
संस्पर्शाभावात् पत्नी न स्त्रीयेत ॥

सन्तापाधिक्यात् पाचस्योर्द्धमुद्गतस्य क्षीरस्य वह्निःपतन-
व्यावृत्तये जलेन प्रतिषेकं विधत्ते । “घर्षो वा एषोऽशान्तः ।
अहरहः प्रवृज्यते । यदग्निहोत्रम् । प्रतिषिञ्चेत्पशुकामस्य । शान्त-
मिव हि पशव्यम्” इति । अग्निहोत्रहविर्यदस्ति एषोऽशान्तो
घर्षः । यथा घर्षशब्दवाच्यं प्रवर्ग्यहविरशान्तं एवमिदमप्य-
शान्तम्, प्रतिदिनं प्रकर्षेण तप्यमानत्वात् । अतस्तच्छान्त्यर्थमु-
द्गतस्य क्षीरस्य उपरि जलेन प्रतिषेकं पशुकामः कुर्यात्, य-
स्माच्छान्तमेव हविः पशुभ्यो हितं भवति ॥

अधिकारिविशेषेण प्रतिषेकं निषेधति । “न प्रतिषिञ्चेद्-
ब्रह्मवर्चसकामस्य । समिद्धमिव हि ब्रह्मवर्चसम्” इति । यस्माद्
ब्रह्मवर्चसमुज्ज्वलं भासते, तस्मात् तस्कांमी प्रतिषेकेन क्षीरोत्-
षेकं न शमयेत् ॥

तमिमं पक्षं दूषयित्वा प्रतिषेकस्य प्रतिप्रसवं विधत्ते ।
“अथो खलु । प्रतिषिञ्च्यमेव । यत्प्रतिषिञ्चति [२] तत्पशव्यम् ।

यञ्जुहेति । तद्ब्रह्मवर्चसि । उभयमेवाकः” इति । अथोद्बन्धः
पदान्तरार्थः, खलु आऊरिति विशेषः । प्रतिषेकेन पञ्चव्यत्वं
होमेन ब्रह्मवर्चसमित्युभयमपि करोत्येव । यदुक्तं सूत्रकारेण
‘दृशेन ज्वलतावेक्षत’ इति ॥

तदिदं विधत्ते । “प्रच्युतं वा एतदस्मासोकात् । अगतं देव-
सोकम् । यच्छृतं हविरनभिघारितम् । अभिद्योतयति । अभ्ये-
वैगहारयति । अथो देवचैवैनङ्गमयति” [३] इति । शास्त्रीय-
अपणेन हविषोऽस्मासोकात्प्रच्युतिः । अनभिघारितत्वात् स्वर्ग-
प्राप्त्यभावः । अतस्तं वारयितुं ज्वलता दृशेनाभिद्योतिते सति
एतद्भविरभिघारितमेव भवति । अपि चैतद्भविर्देवेष्वेव
गमयति ॥

विधत्ते । “पर्यग्निकरोति । रक्षसामपहत्यै” इति । ज्वलत-
सृष्टस्य परितः प्रदर्शनं पर्यग्निकरणम् । तेन रक्षांस्यपहन्यन्ते ॥

तस्मादृत्तिं विधत्ते । “त्रिः पर्यग्निकरोति । रक्षसामपहत्यै ।
त्रिः पर्यग्निकरोति । आदृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय” इति ।
तिस्र आदृत्तयो यस्य यज्ञस्य सोऽयं आदृत् । ‘त्रिषत्या हि
देवाः’ इति श्रुत्यन्तरेण त्रिवारानुष्ठाने देवानां सत्यत्वबुद्धु-
र्यात् त्रिरादृत्तो यज्ञः प्रशस्तः । अपि च त्रिरादृत्त्या दो-
षाभावस्य पर्यालोचितत्वाद्भुविर्यज्ञयोग्यं भवति । यदुक्तं सूत्र-
कारेण । ‘वर्त्म कुर्वन् प्रागुद्वासयत्युदक् प्रागुदम्वा’ इति ॥

तत उदगुद्वासने पक्षं विधत्ते । “यत्प्राचीनमुद्वासयेत् ।
पञ्चमानं शुशुषार्पयेत् । यद्दक्षिणा । पितृदेवत्यं स्यात् । यत्प्र-

त्यक् [४] पत्नीः शुचार्पयेत् । उदीचीनमुदासवति । एषा वै देवमनुष्याणां ब्रान्ता दिक् । तामेवैनदग्नूदासयति ब्रान्ते” इति । प्राक्प्रतीच्योर्यजमानस्य पत्नीस्नानत्वात् तत्र हविर्दासने तयोस्तापप्राप्तिः । दक्षिणतः पिचधीनत्वात् तत उदासितं हविः पिहदेवत्यं भवेत् । देवमनुष्याणां चोपद्रवाभावेन ब्रान्तेयमुत्तरा दिक् । अतस्तामनूदासितं हविः ब्रान्ते भवति ॥

विधत्ते । “वर्त्म करोति । यज्ञस्य सन्तत्यै” इति । पाचस्य भूमावाकर्षणेन मनुष्यो भस्मना च छाञ्चित्वा भूमिर्वर्त्मवदेव करोति । उदासगकाले तथा कुर्यात् । तेन यज्ञः सन्ततो भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण ‘सुक्स्तुवमादाय प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रतितप्या” इति ॥

तदिदं प्रतितपनं विधत्ते । “निष्टपति । उपैव तत् सृष्टाति” इति । तेन निःशेषतपनेन सुक्स्तुवयोरुपस्तरणं कृतं भवति ॥

जिष्टप्रायां सुचि चतुर्वारं हविःपूरणं सुवेण कुर्यादिति विधत्ते । “चतुस्त्रयति । चतुष्पादः पञ्चवः [५] पशुनेवावहन्ते” इति । चतुर्वारावृत्त्या चतुष्पादः पञ्चवो भवन्ति ॥

सहस्रकाले तेषां पूरणं विधत्ते । “सर्वान् पूरानुस्रयति । सर्वे हि पुष्टाराद्धाः” इति । सुवाणां परिपूर्या यजमानसम्बन्धिनः सर्वे पुरुषाः पुष्टात्मानो धनसमृद्धा भवन्ति ॥

चतुर्णां पर्यायाणां मध्ये व्यापारान्तरेण व्यवधानं विधत्ते । “अनूच उस्रयति । प्रजाया अनूचीनत्वात् । अनूच्येवास्य प्रजाधुका भवति” इति । एकं सुवमनु द्वितीयसुवोऽस्यति प्रवर्त्तत

इत्येते चत्वारोऽन्वयः । तेन ज्येष्ठं पुत्रमनुद्वितीयः पुत्र इत्येव-
मनूचीनाः प्रजा भवन्ति । सा च द्रव्यसमृद्धौ सम्पद्यते । अदुक्तं
सूत्रकारेण । “गार्हपत्ये हस्तं सम्प्रताप्य सम्पृशतीति” ॥

तदिदं विधत्ते । “सम्पृशति व्यावृत्तौ” इति । सम्पृशनेन
चतुर्विंशतसु द्रवद्रव्यार्थस्त्रेतरस्मात् पाचस्माद्वाद्युत्तिर्भवति ।
सम्पृशनात् पूर्वं गार्हपत्यसमीपे हविःस्थानं* ब्राह्मन्तरसिद्धं
सूत्रकारेणोदाहृतम् । अपरेण गार्हपत्यमुत्तयनदेवेऽतितरां
वासादयित्वा गार्हपत्ये हस्तं प्रताप्य सम्पृशतीति । तस्मात्
सादानुत्तरकासभाविषादनमुपसादनम् । तत्रोपसादनमादौ
गार्हपत्यसमीपे कृत्वा पश्चादाहवनीयसमीपमुपसाद्यानन्तरं
होतव्यमिति ब्राह्मन्तराध्यायिनां मतम् ॥

तत्र गार्हपत्यसमीपे अदुपसादनं तदेतं निषेधति । “ना-
होव्यनुपसादयेत् । अहोव्यनुपसादयेत् । यथान्यस्मा उप-
निधाय [३] ॥ अन्यस्मै प्रयच्छति । तादृगेव तत् । आस्मै
वृक्ष्येत । अदेव गार्हपत्येऽधिअचति । तेन गार्हपत्यं प्रीणाति”
इति । इदं हविराहवनीय एव होव्यति न तु गार्हपत्ये ।
तस्माद्होव्यन् गार्हपत्यसमीपे उपसादनं कुर्यात् । तत्क-
रणञ्च गार्हपत्यार्थं समीपे निधाय तस्मिन्कृत्वा पश्चा-
दाहवनीये होमे सति यथाश्लोक देवदत्तार्थं पात्रेषु परिवेषणं
कृत्वा यज्ञदत्ताय प्रयच्छति तादृगेव तत् भवेत् । ततो हो-
माभावेन शुभ्राद्गार्हपत्यादयं विच्छिद्येत । तस्मान्न तत्रोपसादनं

* हविःसाधनमिति A चिन्हितमुक्तपाठः ।

कर्त्तव्यम् । गार्हपत्ये त्वधिअद्यणेनैव प्रीतो भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण । “होच्यन्नप उपसृञ्च पासाग्नीं समिधमादधाति” ।

तदेतदिधत्ते । “अग्निरविभेत् । आहुतयोमात्येव्यकीति । य एताः समिधमपश्यत् । तामाधत्त । ततो वा अग्नावाहुतयोऽद्भियन्त [७] ॥ यदेनः सम्यच्छत् । तत्समिधः समित्वम् । समिधमादधाति । समेवैगं यच्छति । आहुतीनां धृत्यै । अथो अग्निहोत्रमेवेभ्यवत्करोति । आहुतीनां प्रतिष्ठित्यै” इति । आहुत्यर्थं इविधि समीपमानीते सति सोऽग्निरविभेत् । तस्यायमभिप्रायः । ह्ययमानास्त्राहुतयो मामतिलङ्घ्यान्वच गमिष्यन्तीति । अतस्त्रान्निवारणसमर्थं काञ्चित् समिधं निश्चित्य स्त्रास्त्राधत्त तथा समिधया नियमिता आहुतयो अग्नावेवावस्थिता यस्मात्कारणादाहुतयो यथातिलङ्घ्य नान्वच मच्छन्तीति । तथैगमग्निं समर्थं कृत्वा समिदिधं नियतवतो तस्मात्सम्यच्छत् सङ्गच्छदिति व्युत्पत्त्या समिन्नाम सम्यन्नम् । अतः समिधमादध्याप्तेनाहुतिधारणाय सामर्थ्यं दत्त्वा अग्निं निवच्छति । अपिच दर्शपूर्णमासयोरिवाग्निहोत्रे पूर्वमिधो नास्ति । इदानीं तदग्निहोत्रमिधवद्युक्तं करोति । तेनाहुतयः प्रतिष्ठिता भवन्ति । अत्र शाखान्तरमाश्रित्य समित्सङ्गाविकल्पं सूत्रकार उदाहृत्त । “एका द्वे तिल्लो वेति” ।

तत्राक्षेपसमाधानाभ्यां स्वयमेकत्वपक्षं दृढयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदेकाः समिधमाधाय द्वे आहुती जुहोति । अथ कस्याः समिधि द्वितोयामाहुतिं जुहोतीति [८] यद्दे

समिधावादध्यात् । भ्राह्म्यमसौ जनयेत् । एकाऽ समिधमाधाच ।
 वज्रुषान्वामाहुतिं जुहोति । उभे एव समिद्धतो आहुतो जु-
 होति । नासौ भ्राह्म्यं जनयति” इति । अत्रैतद्विषयते । द्विती-
 यसमिधाधातव्या न वेति । नाद्यः । द्वितीयस्थाः प्रतियोगिरूपत्वेन
 भ्राह्म्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । द्वितीयाहुतेः समिधभा-
 वत्वमश्ववादिति ब्रह्मवादिनामाशेषः । तत्रैतदुत्तरम् । एकस्या
 एव समिध आधानं नास्ति भ्राह्म्योत्पत्तिः । प्रथमाहुतिं मन्त्रेषु
 परितोष्य द्वितीयाहुतेः समिधा परितोषाद्भयोः समिधाऽदा-
 धारत्वं सिध्यतीति समिदाधानादूर्ध्वं तस्य प्रदीप्तिपर्यन्तं प्रतीक्ष्य ॥

तस्यां होमं विधत्ते । “आदीप्तायां जुहोति । समिद्धमि-
 मव हि ब्रह्मवर्षसम् । अथो यथातिथिं ज्योतिष्कृत्वा परिवे-
 वेष्टि । तादृगेव तत्” इति ॥ आहितार्यां समिधि सर्वतोदी-
 प्तार्यां सत्यां पश्चाज्जुहुयात् । तस्यां ब्रह्मवर्षसमुज्वलमिव
 दृश्यते । तस्मान्तदा होमो युक्तः । अपिच यथा लोके समा-
 वतमतिथिं भोक्तुमुपवेश्य समीपे दीपं कृत्वा यस्यात् परिवेषणं
 करोति तादृगेवैतत् ॥

आदीप्तायामनुष्ठानं पूर्वोक्तामुज्वलनसङ्ख्यामाहुतिसङ्ख्यास्य
 प्रशंसति । “चतुश्चयति । द्विर्जुहोति । तस्माद् द्विपाचतुष्पा-
 दमन्ति । अथो द्विपद्येव चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति” [८] इति ।
 येयं चतुःसङ्ख्या या च द्विसङ्ख्या तयोः परस्पररोपकार्योपकारि-
 तादेकस्मिन्ननुष्ठाने सहावस्थानं युक्तम् । यस्मादेवं तस्मात्लोके-
 ऽपि द्विपाचनस्यचतुष्पदां गवां सम्बन्धि शीरादिकं उप-

भुङ्क्ते । तत्र चतुष्पदामुपकारकत्वम् । अपिच द्विपक्षेव मनुष्ये
चतुष्पदः प्रतिष्ठापयति । मनुष्यो हि ब्राह्मणनिर्घाणादिका
यवादिपशून् पालयति । तत्र द्विपदामुपकारकत्वम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋषयजुर्ग्राह्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनु-
वाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वितीये हविष उपयोक्तव्यमाणस्य संस्कारोऽभिहितः । चतुर्थे
तूपसंस्कारोऽभिधीयते । तत्रादौ तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यामा-
हुतिप्रकारं विवक्षितत्वात् प्रथममन्वयं दर्शयति । “उत्तरा-
वतीं वै देवा आहुतिमजुहवुः । अवाचीमसुराः । ततो देव
अभवन् । परासुराः । यं कामयेत वसीयान्स्यादिति । कनी-
यस्तस्य पूर्वं ऋत्वा । उत्तरं भूयो जुहुयात् । एषा वा उत्त-
रावत्याहुतिः । तां देवा अजुहवुः । ततस्तेऽभवन् [१] ॥ अ-
स्त्रैवं जुहुति । भवत्येव” इति । प्रथमाहुतावस्थमेव द्रव्यं ऋत्वा
द्वितीयस्यामधिकहोमे षति उत्तरमधिकस्यामाहुताविति
उत्तराहुतिः । तादृशहोमेन देवा धनिका अभवन् एवमन्योऽपि
धनिको भवति ॥

अथ व्यतिरेकं दर्शयति । “यं कामयेत पापीयान्स्यादिति ।
भूयस्तस्य पूर्वं ऋत्वा । उत्तरं कनीयो जुहुयात् । एषा वा
अवाच्याहुतिः । तामसुरा अजुहवुः । ततस्ते पराभवन् । अ-
स्त्रैवं जुहुति । परैव भवति [२]” इति ॥ प्रथमाहुतावधिकं

द्रव्यं ऊत्वा द्वितीयाद्यामाऊतावस्परद्रव्यहोमे सति अयमं शीघ्रं
 यथा भवति तथा अक्षति प्रवर्त्तत इत्यवाची । तादृशो होताऽ
 सुरवदन्वोऽपि पराभवति ।

प्रथमाऊतेरुद्धं सुषोऽधस्तादुपसादनं विधत्ते । “ऊत्वाप-
 सादयत्यजामित्वाथ । अथो व्यावृत्तै” इति । नैरन्तर्येणाऊति-
 दये सति आस्यस्यं भवेत् । मध्ये सुषमुपसादनं तत्परिहृतं भव-
 ति । अपिचनैरन्तर्येण होमे सति आऊतिदवस्य मध्ये व्यावृत्ते-
 रप्रीतेरेकैकाऊतिः स्यात् । अत उपसादनमिदं व्यावृत्तै भवति ॥

उपसादनादूर्द्धमाहवनीयसमीपे एव स्थितस्य पश्चिमाभि-
 मुखं तेन* गार्हपत्य-प्रतीक्षणं विधत्ते । “गार्हपत्यं प्रतीक्षते ।
 अन्ननुध्यायिनमेवैनं करोति” इति । स्वसेवां परित्यज्याहव-
 नीवसेवायां कुपितो गार्हपत्य एनं यजमानं हिसितुं अनु-
 षावति । तत्र प्रतीक्षणेन सेवितत्वात् ध्यानरहितं करोति ॥

द्वितीयाऊतेर्होमदेशं विधत्ते । “अग्निहोत्रस्य वै स्नाणु-
 रक्षि । तं च षष्ठीत् । यज्ञस्नाणुमृच्छेत् । एष वा अग्निहो-
 त्रस्य स्नाणुः । यत् पूर्व्याऊतिः । तां यदुत्तरयाभिजुञ्जयात्
 [३] ॥ यज्ञस्नाणुमृच्छेत् । अतिहाय पूर्व्यामाऊतिं जुहोति ।
 यज्ञस्नाणुमेव परिदृणक्ति । अथो भ्रातृव्यमेवाप्लातिक्रामति”
 इति । स्नाणुसम्भः । यथा मृहस्य सम्भ आधारभूतः । एव-
 मग्निहोत्रस्यापि प्रथमाऊतिर्मूलसम्भः । यदेतां प्रथमाऊति-
 मभिसृज्य तस्मा उपरि उत्तरयाऽऽऊत्यानुष्ठानं निष्यादवेत् ।

* पश्चिमाभिमुखत्वेनेति A चिन्दितपुस्तकपाठः ।

तदानीं यज्ञसम्बन्धिं मूलसम्बन्धेत् । चलेत् प्राप्नुयात् ।
अभिघातेन पातयेदित्यर्थः । अतस्तदाहुतिप्रदेशं परित्यज्य
पूर्वभागे जुहुयात् । अतएव सूचकारः । ह्यङ्गुलेर्मूलात् समिध-
मभिजुहोतीत्युक्त्वाऽनन्तरमिदमाह । भूर्भुवः सुवरित्युत्तरामा-
हुतिं पूर्वार्द्धे समिधि जुहोति । दृष्यो वेति । एवं सति यज्ञ-
सम्बन्धता पूर्वार्द्धतिर्विवक्षिता भवति । अपि चेयमाहुतिर्धा-
ट्यमेव प्राप्यातिक्रामति विनाशयतीत्यर्थः । यदुक्तं सूचका-
रेण । “इषेलेति खुङ्गुखादवाचीनं सायं खेपमवमार्द्धूर्ध्वेति
ऊर्ध्वं प्रातरिति” ॥

तदिदं विधत्ते । “अर्वाचीनं सायमुपमार्ष्टि । रेत एव त-
द्दधाति । ऊर्ध्वं प्रातः । प्रजनसत्येव तत्” इति । यदुक्तं खु-
लक्षणे* । मुखमष्टाङ्गुलं प्रोक्तं विस्रन्तु चतुरङ्गुलमिति । तस्य
मुखस्याग्रमारभ्य विस्रपर्यन्तं होमादूर्ध्वं खेपमवाचीनं साय-
ङ्काले मृज्यात् । तेन विस्रमध्ये खेपापनयनात् यजमानो रेतो
धारयति । प्रातःकाले तु विस्रमारभ्य मुखाग्रपर्यन्तमूर्ध्वं खेपमु-
पमृज्यात् । तेन प्रजामुत्पादयति ॥

अथ इविःशेषप्राशनं विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।
चतुरस्रयति [४] ॥ द्विर्जुहोति । अथ क दे आहुती भवत
इति । अग्नौ वैशानर इति ब्रूयात् । एष वा अग्निर्वैशानरः ।
यद्वाह्यः । ऊला दिः प्राश्नाति । अग्नावेव वैशानरे दे आ-
हुती जुहोति” इति । पूर्वं सुवेण चतुर्वारं सुचि द्रव्यपूरणं

* सुख लक्षणे इति A [चङ्कितपुस्तकपाठः ।

कृतम् । तच्च आहुतिचतुष्टयाय पर्याप्तम् । तच्च द्वे आहुती
 आहवनीये समाहितार्था समिधि ऊते । इतः परं द्वयोराहुत्योः
 कुच होम इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । विशेषाक्षराणां सम्बन्धी
 योऽग्निस्त्वस्त्रित्युत्तरम् । ब्राह्मणञ्च वैश्वानरोऽग्निः हवि-
 र्हातुरग्निवत्फलप्रदत्वात् । अतो वज्रौ द्वे आहुती ऊत्वा यज-
 मानो द्विः प्राप्नीयात् । यदान्यो जुहोति तदान्यः प्राप्नीयात् ।
 एवं सति ब्राह्मणरूपे वैश्वानरान्नावाहुतिद्वयं भवति ॥

होममार्जनप्राशनसङ्ख्यां प्रश्नंसति । “द्विर्जुहोति । द्विर्निमा-
 र्ष्टि । द्विः प्राप्नाति [५] ॥ षट् सम्यद्यन्ते । षड्वा षतवः ।
 षट्त्वेन प्रीणाति” इति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां सर्वदेवतासम्बन्धित्वेनाग्निहोचं प्रश्नंसति ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किन्देवत्यमग्निहोचमिति । वैश्वदेव-
 मिति ब्रूवात् । यद्यजुषा जुहोति । तदैश्वर्यम् । यत् तूष्णीम् ।
 तन्नाजापत्यम् [६] ॥ यस्त्रिमार्ष्टि । तदोषधीनाम् । यद्विती-
 यम् । तत्पितृणां । यत्प्राप्नाति । तद्गर्भाणाम् । तस्माद्गर्भा-
 षनन्तो वर्द्धन्ते । यदाचामति । तस्मिन्नुष्याणाम्” इति ।
 यद्यपि होम्यं द्रव्यमग्निस्त्वर्थयोर्भागः तथाप्यग्निहोचप्रयोगेण
 काशां देवतानां प्रीतिरिति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । विशेषां
 सर्वेषां देवानां प्रीतिरित्युत्तरम् । तत्कथमिति तदुच्यते ।
 यमस्यकहोमेनेश्वरान्योः प्रीतिः । इन्द्रश्चन्द्रेण सूर्यो विवक्षित
 इत्युक्तम् । तूष्णींहोमेन प्रजापतेः प्रीतिः । अन्यत्र प्रजापते-
 राधारे तूष्णींहोमदर्शनात् निर्मार्जनं द्विविधम् । तच्च सूच-

कारेणोदाहृतम् । “ओषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वति । वर्हिषि खेपं निमृञ्चेति । प्राचीनाविती स्वधा पितृभ्यः पितृन् जिन्वति । दक्षिणेन वेदिभूस्त्वां खेपं निमृञ्चेति च” । तेनोभयेनौषधीनां पितृणाञ्च प्रीतिः । ब्राह्मणप्राश्ननेन गर्भाणां दृष्टिः यस्मादेवं तस्माद्गर्भाश्च तत्रभोजनमन्तरेणैव वर्द्धन्ति । प्राश्नन्यतिरिक्तं यच्छेषस्यचपं तेन मनुष्याणां प्रीतिः । प्राश्ननं भक्षणञ्च सूत्रकारो पृथगेव दर्शयति । पूषासीतिखेपं प्राश्नात्यन्नं कुर्वन्तिहाय यत्तोप आचम्यैवं पुनः प्राश्नाचम्य वर्हिषोषयस्मोदङ्कटा-र्तुतोऽमृष्य गर्भेभ्यस्त्वेति उदग्दण्ड्या प्राग्दण्ड्या वा स्तुषाऽऽचामतीति वा । अत्र यत्प्राश्ननं तत्पूर्वमेव द्विः प्राश्नातीतिवाक्येन विहितं यत्प्राश्नात्युक्तं सचक्षणम् ॥

तदिदं विधत्ते । “उदङ् पर्यावृत्त्याचामति [७] ॥ आत्मनो गोपीधाय । निर्णेनेति शुधौ” इति । यदुक्तं सूत्रकारेण । “आहवनीये स्तुषं प्रताप्य हस्तोऽवधेयः । हस्तो वा प्रताप्य स्तुष्यवधेयः । तयोर्द्वेग्रनं दिशति । सप्तर्षिभ्यस्त्वा सप्तर्षीञ्चिन्वतेति ॥

तदेतं निष्टपनमुद्देशनं च क्रमेण विधत्ते । “निष्टपति स्वगा-कृत्यै । उद्दिशति । सप्तर्षिभ्यः प्रीणाति । दक्षिणा पर्यावर्त्तते । स्वमेव वीर्यमनुपर्यावर्त्तते । तस्माद्दक्षिणार्धं आत्मनो वीर्यवन्तरः । अथो आदित्यस्त्रैवाहृतमनुपर्यावर्त्तते” इति । निष्टपति नितरां तपनं स्वगाकृत्यै स्वर्गप्राप्त्यै भवति । योऽयमुद्देशः सप्तर्षीणामुद्देशं कृतवान् सोऽथं वा वामभागे पर्यावृत्तिर्न कुर्यात् । किन्तु दक्षिणभागमुद्दिश्य पर्यावृत्तिं कुर्यात् । तथा

वति दक्षिणभागे विद्यमानां स्ववृत्तिमनुपर्यावृत्तिं करोति ।
यस्मादेवं तस्मात् पुरुषस्य दक्षिणभागोऽतिशयेन वृत्तिमान् ।
अपिचादित्यो गोलोके प्रादाक्षिण्येन वर्तते । अतस्तदीया-
मावृत्तिमन्वयं पर्यावृत्तो भवति । सूत्रकारेण दीदिदि
दीदिदादि दिदाद्यत्येषोऽम्बुपसमिन्धने आस्मातः” इति ॥

यस्मिन् समिन्धने मन्वा उदाहृतास्तदिदं समिन्धनं वि-
धत्ते । “उलोपसमिन्धे [८] ब्रह्मवर्चसस्य समिन्धौ” इति । सम्यक्
प्रकाशनायेत्यर्थः ॥

दर्शपूर्णमासादाविव बर्हिःप्रहरणश्रद्धां वारचितुं निषेधति ।
“न बर्हिरनुप्रहरेत् । असंखितो वा एष यज्ञः । यदग्नि-
होचम् । यदनुप्रहरेत् । यज्ञं विच्छिन्द्यात् । तस्मान्नानुपहृ-
त्यम् । यज्ञस्य सन्तत्यै” इति । करिष्यमाणानां यज्ञाना-
मन्वाधानत्वात्तेषाञ्चेदानीमयमृष्टितत्तथा चाग्नी सत्यग्नि-
होत्रावस्थानात् सर्व्ययज्ञानुष्ठानमन्तरेषाग्निहोत्राख्यो यज्ञो
न समाप्तः । तस्मात् समाप्तिद्योतकं बर्हिःप्रहरणं न कुर्यात् ।
तस्मिन् कृते स यज्ञो विच्छिद्येत । तस्माद्यज्ञसन्तत्यर्थे प्रहरणं
न कर्तव्यम् । यदुक्तं सूत्रकारेण अग्निहोत्रस्याग्नीं प्रचाल्य
चित्तमचित्यं जुहोमि स्नाहेत्युन्नयनदेशे निनयत्यन्तर्वेदि वेति ॥

तदिदं विधत्ते । “अपो निनयति । अवभृथस्यैव रूपमकः”
[९] इति ॥ भोमयागे अवभृथस्य यत्स्वरूपं तदिव अपां नि-
नयनेन करोति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-

यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे उपथक्त्वहविःसंस्कारा उक्ताः पञ्चमे काव्यद्रव्याणा-
मवशिष्टानामङ्गानि चोच्यन्ते । तत्रादौ तावत्प्रश्नोत्तराभ्या-
मग्निहोत्रहविःसंस्कारोपक्रमं निश्चिनोति । “ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । अग्निहोत्रप्रायणा यज्ञाः । किं प्रायणमग्निहोत्रमिति* ।
वत्सो वा अग्निहोत्रस्य प्रायणम् । अग्निहोत्रं यज्ञानाम्” इति ।
सर्वेषां यज्ञानां मध्ये अग्निहोत्रं प्रथमभावि । तथा च सूत्र-
कारेणोदाहृतम् । अग्नीनाथाय हस्तावनिज्य संवत्सरमग्निहो-
त्रं जुत्वा दर्भपूर्णासावारभते । ताभ्यां संवत्सरमिष्टा सोमेन
वा यजते । तत ऊर्द्धमन्यानि कर्माणि कुरुत इति ॥ यथा
सर्वेषां यज्ञानामग्निहोत्रादित्वम् । एवमग्निहोत्रहविःसंस्का-
राणामपि कश्चिदादिवक्तव्य इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । शा-
खान्तरानुसारेण पूषास्तीति वत्समुपसृज्येति यत्सूत्रकारेणो-
क्तम् । सोऽयमग्निहोत्रहविःसंस्कारस्यादिः । तत्राग्निहोत्रमुत्तर-
क्रतूनामादिरित्युत्तरम् । यथा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्धिः ।
यथा च आद्धे गोचान्तरोत्पन्ने ब्राह्मणे पित्रपितामहादिबुद्धिः ॥

एवमग्निहोत्रे सोमयागबुद्धिः प्रशंसार्थं भावनार्थञ्च सत्या-
दयति । “तस्य पृथिवी सदः । अन्तरिक्षमाग्नीध्रम् । सौर्धवि-
र्धानम् । दिव्या आपः प्रोक्षणयः । ओषधयो बर्हिः [१]
वनस्पतय इभः । दिशः परिधयः । आदित्यो यूपः । यज-

* F has प्रायणममात्वादि ।

मानः पशुः । समुद्रोऽवस्थः । संवत्सरः खगाकारः । तस्मा-
दाहिताग्नेः सर्वमेव बर्हिष्यन्दत्तं भवति । यत्सायं जुष्टेति ।
रात्रिमेव तेन दक्षिणां कुरुते । यत्प्रातः [१] अहरेव तेन
दक्षिणं कुरुते । यत्ततो ददाति । सा दक्षिणा” इति ।
सोमयागरूपेण भाव्यमानस्य तस्माग्निहोत्रस्य सदः प्रथति
सोमयागाङ्गमवकल्पनीयम् । या पृथिवी सैव सदःस्थानीया ।
यदन्तरिक्षं तदाग्नीध्रधृष्यस्थानीयम् । येयं सौ सा इविर्द्धान-
मस्यपस्थानीया । वृष्टिजन्वा दिव्या आपस्ताः प्रोक्षणार्थजल-
क्षानीयाः । या त्रीच्याद्या ओषधयस्ताः बर्हिः । एवं वन-
सत्यादिषु द्रष्टव्यम् । खगा खगतं तत्र देवानां हविः करो-
तीति खगाकारः । वृहस्पतिपुत्रः शंयुः ते शंयुं बर्हिष्यत्य-
मनुवन्नमं नो यज्ञं खगा कुर्वीतीति श्रुत्यन्तरात् यस्मा-
देवं सोमाङ्गानि * सम्पन्नानि । तस्मादाहिताग्नेरग्निहोत्रिणा
बर्हिष्यं सोमयागार्हं सर्वमेव कृत्स्नमपि अङ्गजातं दत्तं सम्पादितं
भवति । तत्र हि केषिद्दक्षिणार्हा विद्यन्ते । यावन्तो वै सदस्यास्ते
सर्वे दक्षिणा इति श्रुतत्वात् । अत्रापि सायं प्रातर्होमेन रात्रेर-
ऋक्ष दक्षिणार्हतं सम्पादनीयम् । अथमग्निहोत्री बन्धुभ्योऽन्वेभ्यो
वा यत् कश्चिद्ददाति तत्सर्वं दक्षिणास्थानीयम् । तदेवमग्निहोत्रं
प्रशंसम् । सोमयागत्वभावनया तत्र कश्चिदतिश्रयः सम्पद्यते ।
यथा विष्वादिदृष्ट्या त्रिखाद्यामतिश्रयः । यथा वा आङ्गे
पिडपितामहादिदृष्ट्या दौहित्रस्य नमस्कार्यत्वम् । तदत् ॥

* F has सर्वाणि सम्पन्नानि ।

प्रकान्तरेणाग्निहोत्रं प्रशंसति । “यावन्तो वै देवा अऊत-
माइन् । ते पराभवन् । त एतदग्निहोत्रं सर्वस्यैव समवदा-
याजुश्चुः । तस्मादाऊः । अग्निहोत्रं वै देवा गृहाणां निष्कृति-
मपश्यन्निति । यत्सायं जुहोति । रात्रिषा एव तद्भुताद्याय
[३] यजमानस्यापराभावाय । यत्प्रातः । अऊ एव तद्भुता-
द्याय । यजमानस्यापराभावाय । यत्ततोऽत्राति । ऊतमेव
तत्” इति । देवानां मध्ये केचिदग्निहोत्रं ऊत्वा तच्छेषं भक्षि-
तवन्तः । परे तु होममन्तरेणाऊतशेषमेव भक्षितवन्तः ।
यावन्त एतादृशस्त्वावन्तः पराभूताः ते च देवाः पुनर्विचार्य
तदेतदग्निहोत्राख्यं हविः सर्वस्यैवाग्नेः सूर्यस्य चेत्युभयस्यार्थं
सम्यगवदानं कृत्वा होमं अकारुः । तस्मादभिज्ञा एवमाऊः ।
अग्निहोत्रमेव खगृहाणां निष्कृतिः पुनः प्राप्नुयायं निर्मितवन्त
इति । सायं होमो रात्रौ ऊतशेषभक्षणाय प्रातर्होमोऽहनि-
ऊतशेषभक्षणाय तेन * कालद्वयेऽपि यजमानस्य पराभवो न
भवति । ततो होमादूर्द्ध्वं यदत्राति तत्सर्वं ऊतमेव भवति । यदुक्तं
सूत्रकारेण । द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयात् । अग्निहोत्रस्त्वा-
ख्यां पूर्वां दोहनेनोत्तरां अधिश्रित्य पूर्वमुत्तरमानयतीति ॥
तदेतद्विधत्ते । “द्वयोः पयसा जुहुयात् पशुकामस्य ।
एतद्वा अग्निहोत्रं मिथुनम् । य एवं वेद । प्र प्रजवा पशुभि-
र्मिथुनैर्जायते [४] इमामेव पूर्वघा दुहे । अमूमुत्तरवा ।
अधिश्रित्योत्तरमानयति । योनावेव तद्रेतः सिद्धति प्रजनने”

* R has .तेन च ।

इति । गोदयक्षीरेण होमे सति द्वित्वादग्निहोचस्य मिथुन-
रूपत्वं तद्देदितुं मिथुनरूपाणां प्रजानां पशूनाञ्चोत्पत्तिदयो-
र्गवामध्ये पूर्व्या गवा भूमिरेव दुग्धा भवति । प्रथमगोक्षीरं
वज्रावधिश्रित्य पश्चादुत्तरगोक्षीरमानयेत् । तेन पूर्व्वक्षीरे
क्षीरान्तरसेचने कृते प्रजोत्पत्तौ योनौ रेतः सिक्तं भवति ॥

अथ काम्यानि चत्वारि द्रव्याणि * विधत्ते । “आज्येन जुहु-
यात् तेजस्कामस्य । तेजो वा आज्यम् । तेजस्यैव भवति ।
पयसा पशुकामस्य । एतद्वै पशूनां रूपम् । रूपेषैवास्मै पशू-
नवरन्ध्रे [५] पशूमानेव भवति । दध्नेन्द्रियकामस्य । इन्द्रियं
वै दधि । इन्द्रियाथैव भवति । यवाग्ना यामकामस्य । औषधो†
वै मनुष्याः । भागधेयेनैवास्मै सजातानवरन्ध्रे । याम्येव भव-
ति” इति । आज्यस्य क्षिग्धत्वान्तेजस्वं यन्नित्यहोमद्रव्यं पयः
तदेव काम्यमाने पशुफलाद्यापि कामुकस्य सम्पद्यते । न तु
पयान्तरं सम्पादनीयमिति । दध्युदाहरणेन न निषिध्यते ।
एकगोक्षीरेण पशुमात्रं फलम् । गोदयक्षीरेण पशुषाङ्ग-
ल्यम् । कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्यायात् क्षीरार्थमेव
पशूनां सम्पादनम् । पयसः पशुस्वरूपत्वम् ॥ दध्न इन्द्रिय-
हेतुत्वादिन्द्रियहेतुत्वम् । मनुष्या औषधा औषधद्रव्यभोजिनः ।
अतो यवागूर्वा मे सहोत्पन्नानामुचितभागधेयम् ॥

चतुस्त्रयणादिकमग्निहोत्रे यत् पूर्व्वमुक्तं तदत्र प्रशं-

* F has क्रमेण विधत्ते ।

† F has औषधा वै ।

सति । “अथज्ञो वा एषः । योऽसामा [६] चतुर्दशयति ।
 चतुरक्षरं रथन्तरम् । रथन्तरस्यैष वर्षः । उपरीव हर-
 ति । अन्तरिक्षं वामदेव्यम् । वामदेव्यस्यैष वर्षः । द्विर्जुहोति ।
 द्यक्षरं वृहत् । वृहत् एष वर्षः । अग्निहोत्रमेव तस्मान् तत्क-
 रोति” [७] इति । अग्निष्टोमानां प्रसिद्धयज्ञानां सामयुक्त-
 तात् सामरहितस्याग्निहोत्रस्य यज्ञत्वं तदमुख्यमिति चेत् ॥
 मैवम् । उपचरितानां साम्नां सन्पादयितुं शक्यत्वात् । उच्य-
 यने या चतुःसङ्ख्या पूर्वं विहिता सा रथन्तरनामाऽक्षरेषु
 विद्यते । तेन साम्येनोन्नयनव्यापारो रथन्तरस्य स्वरूपभूतः ।
 उन्नीतस्य हविष आहवनीयदेशं प्रतिस्पर्शमन्तरेणोदर्थ्येण य-
 द्भरणं तस्य चान्तरिक्षवर्तितादन्तरिक्षद्वारा वामदेव्यसाधः
 स्वरूपत्वेनोपचरितुं शक्यं वामदेव्यसान्नाऽन्तरिक्षत्वेन श्रुतिर-
 न्यत्र श्रूयते । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यमिति । या त्वाहुतिवि-
 शेषगता द्वित्वसङ्ख्या वृहदित्येतस्मिन् सामनाच्च विद्यते इति ।
 वृहत्साक्षलोपचारः । तेनाग्निहोत्रं सामयुक्तमेव करोति ।
 यत्चेत्तद्भविषो भूमावुपसादनम् ॥

तदेतज्ज्योतिष्टोमगतोपसदुपचारेण प्रशंसति । “यो वा
 अग्निहोत्रस्योपसदो वेद । उपैनमुपसदो नमन्ति । विन्दत
 उपसत्तारम् । उन्नीथापसादयति । पृथिवीमेव प्रीणाति ।
 होव्यनुपसादयति । अन्तरिक्षमेव प्रीणाति । ऊलोपसादयति ।
 दिवमेव प्रीणाति । एता वा अग्निहोत्रस्योपसदः [८] य एवं
 वेद । उपैनमुपसदो नमन्ति । विन्दत उपसत्तारम्” इति ।

अग्निहोत्रसम्बन्धिगीरूपचरिताः उपसदो यो वेदान्नायमुप-
सत्तारं स्वमेवकं लभन्ते ॥ अत्र इविषष्टिवारमुपसादनं वि-
धत्ते । उक्तयनानन्तरमभिमर्शनार्थं गार्हपत्यासमीपे प्रथम-
मुपसादनं विद्यते । तत ऊर्द्धमाहवनीयसमीपे होमात् प्राक्
पश्चाच्च द्विरुपसादनम् । तेन त्रयेण लोकत्रयप्रोतिः एता एव
त्रिविधा उपसादनक्रियाः । अग्निहोत्रसम्बन्धिन्य उपचरिता
उपसदः ॥ उपपूर्वस्य सदिधात्वर्थस्य समानत्वात् उपैनमिति
पुनरुक्तिर्वेदनफलोपसंहारार्था ॥

अथोपचरिताश्रवणादिसम्पादनेनाग्निहोत्रहोमं प्रश्नसति ।
“यो वा अग्निहोत्रस्याश्रावितं प्रत्याश्रावितः होतारं ब्रह्माणं
वषट्कारं वेद । तस्य त्वेव ऊतम् । प्राणो वा अग्निहोत्रस्याश्रा-
वितम् । अपानः प्रत्याश्रावितम् । मनो होता । चक्षुर्ब्रह्मा ।
निमेषो वषट्कारः । [८] य एवं वेद । तस्य त्वेव ऊतम्” इति ।
यदुक्तं सूत्रकारेण । समिधमाधाय प्राण्यापान्यग्निमीश्याःवीक्ष्य
ऊत्वा ध्यायेद्यत्कामस्यादिति । तत्र प्राणादीनामाश्रावितत्वा-
दिरूपेण यो जानाति तस्यैव होमो मुखो भवति ॥

अथ समन्वकहविःस्यर्शनं विधत्ते । “सायं यावानस वै
देवाः प्रातर्यावाणस्याग्निहोत्रिणो ऋहमागच्छन्ति । तान् यन्न
तर्पयेत् । प्रजया पशुभिर्वितिष्ठेरन् । यत् तर्पयेत् । दृप्ता एनं
प्रजया पशुभिस्तर्पयेयुः । सजूर्देवैः सायं यावभिरिति सायं
सम्पूजति । सजूर्देवैः प्रातर्यावभिरिति प्रातः । ये चैव देवाः
सायंयावानो ये च प्रातर्यावाणः । [१०] तानेवोभयाः स्तर्प-

यति । त एनं दृष्ट्वाः प्रजया पशुभिस्सर्पयन्ति” इति । साय-
 काले यावन्मग्निहोत्रिणो गृहं गच्छन्तीति सायंथावानः । एवं
 प्रातर्यावाणः । तेषामुभयेषामदृष्टौ प्रजापशुवियोगः । तत्तृप्तौ
 प्रजादिसम्पत्तिः । अतस्सर्पणाय मन्त्रः स्यर्शनीयं हविः सायं
 यावभिर्देवैः सहेति मन्त्रार्थः । एवमितरत्रापि । पुनः फलो-
 क्तिरूपसंहारार्था ॥

अग्निहोत्रकर्माणान्यन्नयनादिकं वज्रत्वकल्पनया प्रशंस-
 ति । “अरुणो ह स्माहौपवेशिः । अग्निहोत्र एवाहृष्टं स्रवं
 प्रातर्वज्रं भ्रातृव्येभ्यः प्रहरामि । तस्मान्मत्पापीयांसो भ्रातृव्या
 इति । चतुरस्रयति । द्विर्जुहोति । समित् सप्तमी । सप्तपदा
 ब्रह्मरो । ब्राह्मरो वज्रः ॥ अग्निहोत्र एव तस्मात् प्रातर्वज्रं य-
 जमानो भ्रातृव्याय प्रहरति । भवत्यात्मना । परास्य भ्रातृव्यो
 भवति” [११] इति । अरुणो नामतः सचोपवेशस्य पुनः
 कदाचित् सभामध्ये स एवमुवाच । सायं प्रातश्च यदनुष्ठानं
 सायं भ्रातृव्येभ्यो मदीयो वज्रप्रहारः । तस्मात् कारणाद् भ्रा-
 तृव्यो मत्तोऽप्यतिदरिद्र इति कथं वज्रसम्पादनमिति तदु-
 च्यते । उन्नयनहोमसमीपे तथा सप्तसङ्ख्याया सप्तभिः पादैरुपेता
 ब्रह्मरो बुद्धिस्या वज्रस्य ब्राह्मरः । वज्रो वै ब्राह्मरेत्यादि श्रुत्यन्तर-
 प्रसिद्धः तस्मादीदृशाग्निहोत्रप्रयोगेण यजमानः स्वयं सम्पन्नो
 भवति । भ्रातृव्या परा भवन्ति । अत्र मीमांसायां प्रथमाधा-
 यस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

“आदित्यो यूप इत्यत्र स्मृतिरादित्यब्रह्मतः ।

द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत्” ॥

आदित्ये यच्चतुर्गम्यं तेजस्त्रित्वं तद्यूपेऽप्यस्ति, घृताक्तस्य यूपस्य तेजस्त्रित्वावसाधात् । तत आदित्यशब्देन यूपः स्मृत्यते । एवं वज्रमानो यूप इत्यत्र चतुर्गम्यस्योर्द्ध्वत्वस्य समानत्वाद्यजमानः स्मृत्यते । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

“दध्रा होमेऽन्यकर्म्मत्वगुणो वान्यत्तु पूर्ववत् ।

विगुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः” ॥

दध्रा जुहोतीति श्रूयते । तत्राग्निहोत्रं जुहोतीत्येतस्मात् प्रकृतात् कर्म्मणोन्यदधिहोमरूपं कर्म्मति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वत्र वाजिनद्रव्येण कर्म्म भिद्यते । तथा दधिद्रव्येणेति चेत् । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवयाग आमिचागुणावरुद्धः । तथाऽग्निहोत्रं न गुणान्तरावरुद्धम् । प्रत्युत निर्गुणत्वाद्गुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः । एवं पयसा जुहोतीत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पन्नमिष्टतया समबलत्वात् । एकेनैव द्रव्येणाग्निहोत्रे निष्पन्ने* ब्रीहियववद्विकल्पः । तत्रैवान्वचिन्तितम् ।

“यद्भ्रेन्द्रियकार्यस्य जुहुयादिति तत्पृथक् ।

गुणो वाभिद्यते कर्म्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्म्मफलाय तु ।

गुणो विधेयो धात्वर्थो विहितत्वादनूद्यते” ॥

दध्रेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति श्रूयते । तदिदं प्रकृताद-

* अग्निहोत्रनिष्पत्तेरिति B पुस्तकपाठः ।

अग्निहोत्रादन्यत्कार्यं* मत्तत्र गुणविधिः । कुत इन्द्रियकामस्ये-
त्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण प्रथ्यमात्रादनिव्यप्तेरिति चेत् ।
त्रैवम् । कर्मान्तरविधौ दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेदिति
मत्वर्थसंज्ञाप्रसङ्गाद् गुणविभिन्नक्रियाविधौ गौरवात् । प्रकृत-
तद्दानाप्रकृतक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुणमात्रं फलाय विधीयते ।
यद्यपि दध्ना जुहोतीति दधि प्राप्तं तथापि फलसम्बन्धो न
प्राप्तः । धात्वर्थाभावे फलासम्भव इति चेन्न । अग्निहोत्रं जुहो-
तीति विहितस्य प्रकृतस्य धाम्त्वर्थस्येदानीन्मूलमानत्वात् । अतुर्या-
ध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

“दध्ना त्विन्द्रियकामस्य नित्येऽन्यदुत तद्दधि ।

अग्न्यात्स्यात् पूर्व्ववस्त्रैवं संयोगस्य पृथक्कृतः” ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते । इन्द्रियकामस्य जुहुयादिति । तत्र
दध्नः कामत्वं नित्येऽग्निहोत्रे पूर्व्वन्यायेन तद्दधि न प्रयोक्तव्यम् ।
किन्त्वन्वदेव किञ्चिद्द्रव्यमिति चेत् । त्रैवम् । दध्ना जुहोतीत्य-
स्मिन् वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुपन्यस्य नित्यसंयोगेन दधि-
विधानात् । तस्मादेकस्यापि दध्नो वाक्यद्वयेन नित्यत्वं कामस-
ञ्चाविरुद्धम् ॥ एवमग्नीषोमीयपञ्चै खादिरे वध्नाति खादिरं
वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतेति उदाहरणम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ब्रह्मयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनु-
वाकः ॥ ५ ॥

* कर्म इति E पुस्तकपाठः ।

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे काम्यद्रव्याण्युक्तानि । षष्ठेऽभ्युद्रवणं होमाभावप्रती-
कारमित्युभयमभिधीयते । तत्राभ्युद्रवणं विधातुमादावुपा-
ख्यानेनाग्निहोत्ररूपाद् गोदत्पत्तिं दर्शयति । “प्रजापतिरकाम-
घतात्मन्वन्मे जायेतेति । सोऽजुहोत् । तस्यात्मन्वदजायत ।
अग्निर्वायुरादित्यः । तेऽब्रुवन् । प्रजापतिरहौषीदात्मन्वन्मे जा-
येतेति । तस्य वचमजनिन्नहि । जायतां न आत्मन्वदिति ते-
ऽजुहुवुः । प्राणानामग्निः । तनो वायुः । [१] चक्षुष आदि-
त्यः । तेषां उतादजायत गौरिव” इति । पुरा कदाचित्
प्रजापतिरचेतनमिरिनगरादिकमुत्पाद्य आत्मन्वन्मेवात्मन्वुर्कं
चेतनं वस्तुजातमवमत्सत्त्वतामिति कामयित्वा तस्माधनहोमं
कृतवान् । तेन होमेनाग्निवाद्यादित्यरूपं चेतनमजायत । ते-
ऽप्यन्वाहयः परस्परं विचार्य प्रजापतेर्होमाद्यथा वचमुत्पन्ना-
सद्यास्माकमपि चेतनं जायतामिति विचार्य होमश्चक्रुः ।
तत्राग्निः प्राणेषुः स्वाहेत्येवं प्राणानामर्थे उतवान् । तथा
वायुस्त्वर्थे आदित्यश्चक्षुरर्थे तेषां चयाणां होमादूर्ध्वं एका
गौरपजायत ॥

अथ तस्या गौराग्निहोत्रशब्दाभिधेयत्वं सम्पाद्य प्रशंसां द-
र्शयति । “तस्मै पथसि व्याचच्छन् । मम उतादजनि ममेति ।
ते प्रजापतिं प्रन्नमावच्छन् । स आदित्योऽग्निमब्रवीत् । यतरे-
णो जघान् । तस्मै सहासदिति । कस्मैकोऽहौषीदिति प्रजाप-

तिरब्रवीत् कस्यैक इति । प्राणानामहमित्यग्निः [१] तनुवा
 अहमिति वायुः । चक्षुषोऽहमित्यादित्यः । य एव प्राणानाम-
 होषीत् । तस्य ऊतादजनीति । अग्नेर्ऊतादजनीति । तदग्नि-
 होत्रस्याग्निहोत्रत्वम् । गौरां अग्निहोत्रम् । य एवं वेद गौरग्नि-
 होत्रमिति । प्राणापानाभ्यामेवाग्निः समर्द्धवति । अव्यर्द्धकः
 प्राणापानाभ्यां भवति [३] ॥ य एवं वेद” इति । अथाणां
 होमाद् येयं गौरुत्पन्ना तस्याः पयसि कस्यह रूपं विरोधं चयो-
 ऽप्याचरन् । तदीयं वचनं प्रदर्शयति । मम होमादियं गौरज-
 नीत्यग्निः । एवं वायुरादित्योऽपि । अतो वाक्यवीक्षाद्योतनात्
 पुनर्ममेति शब्दः । ततस्ते सर्वे तां निर्घ्राय तदर्थं प्रजापतिं
 प्रति प्रश्नं कर्तुमागच्छन् । आगमनकाले च आदित्योमिं
 प्रति एवं समयं हतवान् । आवयोर्मध्ये चतरस्र जयो भवति
 अन्यतरस्र तदस्र गौ सह आवयोर्भवति । ततस्त्रैः षष्टः
 प्रजापतिस्त्रेषां होमप्रकारं पप्रच्छ । युष्माकं मध्ये कः कस्यै
 देवतायै ऊतवानिति । बहून् प्रति प्रश्नद्योतनात् वीष्णार्थं दि-
 श्क्तिः । तत्राग्निः प्राणानामर्थेऽहं ऊतवानित्युवाच । वायुः ब्र-
 रीरार्थमुक्तवान् । आदित्यश्चक्षुरर्थमुक्तवान् । तदा प्रजापतिः
 ब्ररीरचक्षुषोः प्राणाधीनत्वेन प्राणानां मुख्यत्वात् तद्विषयहो-
 मादौत्पन्नेत्युवाच । अग्निश्चन्वाद्धोमादुत्पन्नेति व्युत्पन्नाऽग्नि-
 होत्रमिति गोनामसम्यक्त्वं । गौरग्निहोत्रं यो जानाति सोऽग्निः
 प्राणापानाभ्यामेव समर्द्धं करोति । य एवं वेद सोऽयमा-
 युषः पुरा केनाप्यपमृत्युना प्राणापानाभ्यां विद्युक्तो न भवति ॥

अथाभ्युद्भवणं विधत्ते । “तौ वायुरब्रवीत् । अनु मा भज-
तमिति । यदेव गार्हपत्येऽधिभित्त्याहवनीयमभ्युद्भवन् । तेन
त्वां प्रीणातीत्यब्रूताम् । तस्माद्यद्गार्हपत्येऽधिभित्त्याहवनीयम-
भ्युद्भवति । वायुमेव तेन प्रीणाति” इति । तावग्निस्त्वैयां प्रति
वायुः प्रार्थितवान् । युवामुभावनु पथस्त्वग्निहोत्रिणः प्रीणय-
न्त्विति । यस्मादेवं तस्माद्गार्हपत्याधिअथणादूर्द्ध्वमाहवनीयम-
भिलच्छ तत्पथ उद्भवेत् । तेन वायुः प्रीतो भवति । तदेतत्
सूत्रकारेणोक्तम् । वातायत्वेत्युद्भृच्छातीति ॥

अथ होमाभावप्रतीकारं दर्शयितुं प्रसूति । “प्रजापति-
र्देवताः सृजमानः । अग्निमेव देवतानां प्रथममसृजत । सोऽ-
न्यदासन्नभ्यमविला [४] ॥ प्रजापतिमभिपर्यावर्त्तत । स मृत्यो-
रबिभेत् । सोऽमुमादित्यमात्मनो निरमिमीत । तः ऊत्वा
पराङ् पर्यावर्त्तत । ततो वै स मृत्युमपाजयत् । अपमृत्युं जय-
ति । य एवं वेद” इति । पुरा प्रजापतिर्देवताः सर्वाः सिद्ध-
स्तुः प्रथममग्निमेवासृजत । सोऽग्निर्देवतान्यङ्घ्रिमविला स्वार्थ-
मासन्नभ्योयं पशुस्थानोयं चेतनमन्यत्किञ्चिदप्यलब्धा प्रजाप-
तिमेवासन्नभ्यमभिलच्छ तत्समीपे पर्यावृत्तः । स च प्रजापतिः
मृत्योर्भीतः सन्नात्मनः सकाशादादित्यं निर्माय तमादित्य-
मग्नौ ऊत्वा स्वयं पराङ्मुखो जगाम । तेनापमृत्युं जितवान् ।
एवमन्यस्याप्येवंविदोऽपमृत्युजयो भवति ॥

अथ होमाभावप्रतीकारं दर्शयति । “तस्माद्यस्मैवं विदुषः ।
उतैकाहमुत द्वयं न जुहति । ऊतमेवास्य भवति । असौ ह्या-

दित्योऽग्निहोचम्” [५] इति ॥ एकाहं द्व्यहं वा केनापि नि-
मित्तेन प्रतिबद्धाः सप्तोऽग्निहोचं तदीयाः केऽपि न जुह्वति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे
लृण्ययजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥
॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे होमाभावप्रतीकारोऽभिहितः । सप्तमे होतव्यस्य ह-
विषोऽवस्थाभेदेन देवता प्रियत्वं प्रशंसार्थमनुसन्धानार्थञ्च दर्श-
यति । “रौद्रं गवि । वाचव्यमुपसृष्टम् । आश्विनं दुह्यमानम् ।
सौम्यं दुग्धम् । वारुणमधिश्रितम् । वैश्वदेवाभिन्द्वः । पौष्-
मुदन्तम् । शारस्वतं विव्यन्दमानम् । मैत्रं ऋरः । धातुह-
दाशितम् ॥ वृहस्पतेरुज्जीतम् । सवितुः प्रक्रान्तम् । द्यावा-
वृथिव्यं द्वित्र्यभाणम् । ऐन्द्राग्रमुपसन्नम् । अग्नेः पूर्वाहुतिः ।
प्रजापतेरुत्तरा । ऐन्द्रं ऊतम् [१] इति ॥ पथो यदा गवि
तिष्ठति तदा रुद्रस्य प्रियम् । वत्सेनोपसृष्टं चोद्यमाणं वाचोः
प्रियम् । दोहनेन आपन्नमश्विनोः प्रियम् । दोहादूर्द्ध्वं सोमस्य
प्रियम् । वहावधिश्रितं वरुणस्य प्रियम् । र्द्व्यां चोभ्यभाषस्य
पयसः ये विन्द्वस्ते विश्वेषां देवानां प्रियाः । तापाधि-
क्येन पाचस्थान्तपर्यन्तं यदुद्गमनं तत्पूषः प्रियम् । उत्तिक्रम्य
पाचगतप्रदेशेषु सर्वेषु विविधं स्यन्दनं प्रवरणं चत्तत्तरस-
त्याः प्रियम् । शीरमध्ये षणीभूतं यच्छरः शारं तन्निचस्य
प्रियम् । पाकादूर्द्ध्वमुदाशितं धातुः प्रियम् । सुशुज्जीतं वृह-

स्यतेः प्रियम् । आश्वत्थीसमीपे गन्तुं यत् प्रक्रान्तं तत्सवितुः
प्रियम् । तत्र द्वितीयमाणं* चावाष्टयिष्योः प्रियम् । नीत्वा तत्स-
मीपे उपसन्नमिन्द्राग्न्योः प्रियम् । प्रथमाहुतिरग्नेः प्रिया ।
द्वितीयाहुतिः प्रजापतेः प्रिया । होमादूर्ध्वमिन्द्रस्य प्रियम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनु-
वाकः ॥ ३ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे हविषः सर्वदेवतासम्बन्धेन प्रशंसा कृता । अष्टमे दो-
हनप्रकारोऽभिधीयते । तत्रादौ गोसमीपे वत्सप्रेरणं विधत्ते ।
“दक्षिणत उपसृजति । पितृलोकमेव तेन जयति” इति ।
अग्निहोत्र्या धेनोर्दक्षिणपार्श्वे यथा वत्सः सम्भ्रान्ति तथा तं
वत्समुपसृजेत् । तेन पितृलोकस्य जयो भवति ॥

धेनोः प्राप्नुष्वता च विकल्पेन विधत्ते । “प्राचीमावर्त्त-
यति । देवलोकमेव तेन जयति । उदीचीमावृत्य दोग्धि ।
मनुष्यलोकमेव तेन जयति” इति । देवलोकमनुष्यलोकयोः
प्रागुदक्वर्तित्वेन तज्जयोऽनेकेष्वर्थवाद्देषु प्रसिद्धः । तथा च
ब्राह्मणद्वारेण श्रूयते । यत्प्राचीमाहरेत् । देवलोकमेव तेन जय-
ति । उदीचीमावृत्य दोग्धि । मनुष्यलोकमिति ॥

अधिकारिभेदेन दोहनीयस्त्वव्यवस्थां विधत्ते । “पूर्वैः

* नीवमानमिति B चिह्नितपुस्तकद्वयं पाठान्तरम् ।

दुह्याञ्ज्येष्ठस्य ऐष्टिनेयस्य । यो वा गतश्रीः स्यात् । अपरौ
दुह्यात् कनिष्ठस्य कनिष्ठिनेयस्य । योवा बुभूषेत्” [१] इति ।
ज्येष्ठभार्यायाः पुत्रो ऐष्टिनेयः । स्वयञ्च भ्रातृणां मध्ये ज्येष्ठः ।
तादृशस्य पश्चिमदिग्दर्शनैः स्नानैः दुह्यात् । यो भवितुमि-
तः परं श्रियं प्राप्तुमिच्छति । तस्याप्यपरौ दुह्यात् । लोके
दोहनात्पूर्वं वस्तुषोषणादूर्ध्वं अतिप्रश्रवणीयाऽङ्गुलीभिस्तना-
न्मर्दयन्ति ॥

तदत्र निषेधति । “न सम्पृशति । पापवस्य सस्यव्यावृत्तौ”
इति । स्नानोपद्रवेण प्राप्तं पापवस्य सस्यापयुक्तं वस्तु तद्वावृ-
त्यर्थं स्नानापमर्दाभावः ।

पूर्वोक्तं सर्वदेवतासम्बन्धमनुक्तैः कैश्चिद्विशेषैः सहानूद्य तेन
हविषाग्निहोत्रहोमः प्रयोगं विधत्ते । “वायव्यं वा एतदुपसृ-
ष्टम् । आश्विनं दुह्यमानम् । मैत्रं दुग्धम् । अर्यम्य उद्दास्य-
मानम् । त्वाङ्गमुन्नीयमानम् । बृहस्पतेरुन्नीतम् । सवितुः प्र-
क्लान्तम् । द्यावापृथिव्यः द्विवमाणम् [२] ऐन्द्राग्निमुपसादि-
तम् । सर्वाभ्यो वा एष देवताभ्यो जुहोति । योऽग्निहोत्रं
जुहोति” इति । उक्तरोत्या हविषः सर्वदेवताप्रियत्वात्तादृशं
हविर्जुहुयात् । तेन सर्वाभ्यो देवताभ्यो हुतं भवति ।

तमेवं होमं तद्देदनं बहुविधफलत्वदर्शनेन प्रशंसति ।
“यथा खलु वै धेनुं तीर्थे तर्पयति । एवमग्निहोत्रो यजमानं
तर्पयति । दृष्यति प्रजया पशुभिः । प्र सुवर्गं लोकं जानाति ।
पश्यति पुत्रम् । पश्यति पौत्रम् । प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥

यस्यैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुहति । य उच्येनदेवं वेद” [३] इति ॥
 श्लोके क्षीरप्रदां धेनुं विविधघासादिप्रदानेन तीर्थे स्त्रीय-
 भोगस्थाने तर्पयति प्रीणयति । एवमियमग्निहोत्री धेनुः हो-
 मद्रव्यं बद्धक्षीरं प्रयच्छती साङ्गकर्मासम्पादनद्वारा यजमानं
 तर्पयति । अथवा धेनुमग्निहोत्री तीर्थेऽग्निहोत्राख्ये कर्माणि
 यजमानः यथा तर्पयति । तथेयमग्निहोत्री कर्माफले यजमानं
 तर्पयति । स च यजमानः प्रजया पशुभिश्च दत्तो देहपातादूर्ध्वं
 स्वर्गं प्रजानाति । ततः पूर्वं दीर्घायुष्येण युक्तः पुत्रं पौत्रश्च
 पश्यति । एवमग्निहोत्रीमहिमानं जानतो यस्य यजमानस्या-
 ग्निहोत्रं अध्वर्युः पुत्रादयो जुहति । यश्च केवलमुक्तवृत्तान्तं
 जानाति । तावुभावपि मिथुनरूपैः पुत्रादिभिर्य सन्तुष्टौ
 भवतः ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनु-
 वाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽग्निहोत्रविधिरुक्तः । नवमे तदीयमन्त्रा उच्यन्ते ।
 यद्यपि द्वितीयानुवाके संसृष्टासंसृष्टमन्त्रावुक्तौ । तथापि संसृष्ट-
 होम एव न तु तन्मन्त्रौ । तस्मात् तौ मन्त्रावत्र विधन्ते । “त्रयो
 वै प्रैय्यमेधा आसन् । तेषां त्रिरेकोऽग्निहोत्रमजुहोत् । द्विरेकः ।
 सक्रदेकः । तेषां यत्त्रिरजुहोत् । स च्चाऽजुहोत् । यो द्विः । स
 यजुषा । यः सक्रत् । स तूष्णीम् [१] ॥ यश्च यजुषाऽजुहोद्यश्च

दूष्णीम् । तावुभावाहुताम् । तस्माद्ययुषाहुतिः पूर्वा हो-
 तव्या । दूष्णीमुत्तरा । उभे एवर्धी अवसन्धे । अग्निर्ज्योतिर्ज्यो-
 तिरग्निः स्वाहेति सायं जुष्टेति । रेत एव तद्दधाति । सूर्यो
 ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः । रेत एव हितं प्रजन-
 यति” इति । मेधा श्रुतधन्यतदर्थयोर्धारणाशक्तिः । प्रिया
 मेधा यस्यामौ प्रियमेधः । कश्चिद्दृषिः । तस्य पुत्रा प्रैथ्यमेधाः ।
 तेषां चयाणां मध्येष्वेक आदिर्वा यजुषा होतव्यं प्रतिदिनं
 त्रिवारमग्निहोत्रमृषा हुत्वा ससमृद्धिं न प्राप । द्वितीयो यजुषा
 द्विरजुष्टेत् । तृतीयस्तूष्णीं सकृदजुष्टेत् । तावुभावृद्धिं प्राप्नु-
 ताम् । तस्मादन्येनापि प्रथमाहुतिरग्निर्ज्योतिरित्यादिना वा
 यजुषा होतव्या । द्वितीया दूष्णीं होतव्या । तथा सति स-
 मृद्धिं प्राप्नोति । मन्त्रस्य चायमर्थः । अग्निरङ्गारात्मकज्यो-
 तिः प्रभाद्रव्यम् । योऽग्निरङ्गारात्मकः स एव प्रभाद्रव्यरूपः ।
 यच्च प्रभाद्रव्यम् । तदेवाङ्गारात्मकं तथोरविनाभावस्य दृष्ट-
 त्वात् । तदेतत्सुकीया वागाह । अनेन मन्त्रेण सायं हुते सति
 रेतो धारणं भवति । एवं सूर्यमण्डलं तत्प्रभयोरविनाभावो
 द्वितीयमन्त्र उच्यते । तेन प्रातर्होमे सति आहितं रेतः प्रजा-
 त्यन्तिं करोति । द्वितीयस्मिन्ननुवाक उदितानुदितहोमपक्षौ
 विहितौ । तयोः प्रक्रमानुसारेण व्यवस्था द्रष्टव्या । प्रक्रमे
 यथाकामी प्रक्रमान्तु नियम्यत’ इति सूत्रकारेणोक्तव्यात् ।
 एवं सति योऽनुदितहोमं प्रक्रम्यानुतिष्ठति । तस्य प्रमादा-
 ह्कोमात् प्रागेव सूर्योऽभ्युदिद्यात् ॥

तदानो प्रायश्चित्तं विधत्ते । “रेतो वा एतस्य दितं न प्रजायते [२] ॥ यस्याग्निहोत्रमज्जतः सूर्योऽभ्युदेति । यद्यन्ते स्यात् । उन्नीय प्राहुः दाद्रवेत् । स उपसाद्यातमितोरासीत् । स यदा ताम्येत् । अथ भूः स्वाहेति जुहुयात् । प्रजापतेर्वै भूतः । तमेवोपासरत् । स एवैनं तत उन्नयति । नार्त्तिमार्च्छति यजमानः” [३] इति ॥ अनुदितहोमं प्रक्रम्यानुतिष्ठतो यस्य यजमानस्याग्निहोत्रमज्जतमेवाभिसृज्य सूर्य उदेति । एतस्य गर्भाशये निषिक्तमपि रेतो न प्रजामुत्पादयति । तदानो यदि यजमानोन्ते स्यात् । यामान्तरमगत्वा समीपे तिष्ठेत् । तदानो स्वयमेव हविर्हवीय प्राहुः स्वमाहवनीयं प्रति उद्धृतहविष्क दाद्रवेत् । आगच्छेत् । स यजमान आहवनीयसमीपे हवि-
रपसाद्य स्वयं अमपर्यन्तं निरुद्धश्चासस्तिष्ठेत् । यदा आन्तो भवति तदा निरोधं परित्यज्य भूः स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयात् । प्रजापतिर्भूतो नित्यसिद्ध इति तन्मन्त्रगतस्य भूतशब्दस्यार्थः । अतस्तेन मन्त्रेण तमेव प्रजापतिं प्राप्तवान् भवति । स एव प्रजापतिरेनं यजमानम् । ततः कालापराधदोषादुद्धृत्य सगुणं कर्म प्रापयति । यजमानो विनाशं न प्राप्नोति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥

॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

असंसृष्टहोममन्त्रौ नवमेऽभिहितौ । दशमे अवस्थाविशेषानुसारेण होमो विधीयते । तत्र प्रथमामवस्थां दर्शयति । “यदग्निमुद्धरति । वसवस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । वसुध्वेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । यदा यजमानो गार्हपत्यादाहवनीयेऽग्निमुद्धृत्य प्रतिष्ठापयति । तदानीमुद्धरणावस्थाया वसुप्रियत्वादसवोऽग्निरूपेण वर्तन्ते । यस्य यजमानस्य तथाविधे तस्मिन्नावृत्तिर्जो जुहति । तस्य यजमानस्य तदग्निहोत्रं वसुध्वेव ऊतं भवति तेन वसवः प्रियत्वा इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥

अथ द्वितीयावस्थामाह । “निहितो यूपो यच्छते । रुद्रस्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । रुद्रेध्वेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । आहवनीये निहितो यूपो यज्ञिर्गच्छता धूमेन युक्तो यदावतिष्ठते तदानीमथं रुद्रस्वरूपः ॥

अथ तृतीयावस्थामाह । “प्रथममिभ्रमर्चिरास्रभते । आदित्यास्तर्ह्यग्निः [१] ॥ तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । आदित्येध्वेवास्याग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । अर्चिर्ज्वाला वा यदा दूधं काष्ठं प्रथमं स्पृशति ॥

अथ चतुर्थीमवस्थामाह । “सर्व्व एव सर्व्वं दूधं आदीप्तो भवति । विश्वे देवास्तर्ह्यग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । विश्वेध्वेवास्य देवेध्वग्निहोत्रं ऊतं भवति” इति । सर्व्वीऽपि

काष्ठसमूहः सर्वेषु प्रदेशेषु यस्मिन् काष्ठे आदीप्तो भवति तदा विश्वे देवा अग्निस्वरूपाः ॥

अथ पञ्चमावस्थामाह । “नितरामर्चिरूपावैति लोहिनीकेव भवति । इन्द्रस्तर्क्ष्णीग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । इन्द्र एवास्याग्निहोत्रं कृतं भवति” [२] इति । अर्चिः सर्वापि काष्ठानि यदा नितरामुपाप्नोति तेषु च काष्ठेषु लौहित्यमेव भवति तदानीमिन्द्रस्वरूपोऽग्निः ॥

अथ षष्ठीमवस्थामाह । “अङ्गारा भवन्ति । तेभ्योऽङ्गारेभ्योऽर्चिरुदेति । प्रजापतिस्तर्क्ष्णीग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । प्रजापतावेवास्याग्निहोत्रं कृतं भवति” इति । प्रौढ-ज्वालासु शान्तासु काष्ठान्यङ्गारा भवन्ति । तेभ्यश्चाङ्गारेभ्य ईषदेवार्चिरुदेति । तदा प्रजापतिरूपोऽयमग्निः ॥

अथ सप्तमीमवस्थामाह । “शरोऽङ्गारा अष्टूहन्ते । ब्रह्म तर्क्ष्णीग्निः । तस्मिन् यस्य तथाविधे जुहति । ब्रह्मसेवास्याग्निहोत्रं कृतं भवति” इति । शरशब्देन क्षीरसारभृतं मण्डम् । अङ्गारशब्देन चाञ्चल्यमात्ररूपेषावभासमानो ज्वालालेशोऽभिधीयते । तादृशाः शरोऽङ्गारा यदाष्टूहन्ते उपरि धावन्ति तदा परब्रह्मरूपोऽयमग्निः ॥

इदानीमेवंविधज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्य तथाविधध्यानस्य च प्रशंसां दर्शयति । “वसुषु रुद्रेष्वदित्येषु विश्वेषु देवेषु ॥ इन्द्रे प्रजापतौ ब्रह्मन् । अपरिवर्गमेवास्मैतासु देवतासु कृतं भवति । यस्मैवं विदुषोऽग्निहोत्रं जुहति । य उच्येनदेवं वेद” [३] इति ॥

यस्य ज्ञानपूर्वको होमः यस्य च ध्यानं तयोर्भयोरपि एक-
मपि 'दिनमवर्जयित्वा वस्त्रादिषु ब्रह्मान्तेषु देवेषु ऊतं भवति ।
अ इति आङ्घ्र्ये परिवर्गः परिवारः । इदं क्रियाविशेषणम् ।
एतासु पूर्वोक्तासु देवतासु अस्य यजमानस्य आऊतं भवत्येव ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे
छण्डोग्यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥
॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे वज्जेरवस्थाविशेषं होमं प्राशस्त्यं दर्शितम् । एकादशे
भेदेन परिषेचनं मन्त्रौ विधत्ते । “ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चा-
मीति सायं परिषिञ्चति । सत्यं त्वर्त्तनं परिषिञ्चामीति
प्रातः । अग्निर्वा ऋतम् । असावादित्यः सत्यम् । अग्निमेव तदा-
दित्येन सायं परिषिञ्चति । अग्निनादित्यं प्रातः सः । यावद-
होरात्रे भवतः । तावदस्य लोकस्य । नार्त्तिर्न रिष्टिः । नान्तो
न पर्यन्तोऽस्ति ॥ यस्यैवंविदुषोऽग्निहोत्रं जुह्वति । य उच्येनदेवं
वेद” [१] इति । ऋतशब्देन मानससत्यवाचिना अग्निरत्र
विवक्षितः । सत्यशब्देन वाचिकसत्यवाचिना आदित्योऽत्र
विवक्षितः । ऋतमग्निं त्वामादित्येन परितः सिञ्चामीति सायं
मन्त्रस्यार्थः । सत्यं आदित्यं त्वां सत्येन अग्निना परितः सि-
ञ्चामीति प्रातःकालीनमन्त्रस्यार्थः । एवंविधज्ञानपूर्वकाऽनु-
ष्ठाने तथाविधज्ञाने च यावन्तं कालमहोरात्रे उभे सुस्थिते

वर्तेते । तावन्तं कालमेतदीयपुत्रपौत्रादिपरम्परायां अग्निहो-
चानुष्ठानोपयुक्तस्य अस्य विघ्नकारो कालार्त्तिर्न भवति । नापि
सर्वात्मना नाशो भवति । तथा भोग्यवस्तुना कदापि अन्तः
पर्यन्तो नस्तः । अन्तो नाशः पर्यन्तः प्रतिबन्धस्य सर्वात्मना नाशः ।
तस्मादेतत् प्रश्नस्तमग्निहोत्रमनुष्ठेयमिति प्रपाठकस्य तात्पर्यार्थः ॥
अथ प्रपाठकस्य अनुवाकार्थः सङ्गृह्यते ।

“उपोद्घातोऽग्निहोत्रञ्च संस्काराः प्राकृतास्तथा ।

उदीच्या अपि संस्काराः काम्यक्रयविधिस्तथा ॥

अहोमः सप्रकारोक्तो दोहनोयहविः स्तुतिः ।

दोहासंसृष्टहोमस्य वज्रावस्थाप्रश्नं सनम् ॥

परिषेचनमित्येवं प्रपाठक उदाहृतः * ।

अग्निहोत्रविधिः साङ्गप्रश्नसाञ्जानसंयुतः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहादौ निवर्त्तयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयादिघातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोऽनु-
वाकः ॥ ११ ॥

समाप्तस्यायं प्रथमः प्रपाठकः ॥

* उदीरित इति A चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्घमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो नित्यकाम्यविभेदतः ।
आरण्यकाण्डगा मन्त्रा दशहोत्रादयः श्रुताः ॥
तद्ब्राह्मणे स्पष्टमुक्तं द्वितीयेऽस्मिन् प्रपाठके ।

आरण्यकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठके प्रथमानुवाके दशहोत्रा-
ख्या चितिः स्तुगित्यादिहोममन्त्रा आम्नाताः । तस्य विधि-
रस्मिन् प्रथमानुवाकेऽभिधीयते । होत्रमन्त्राणाञ्च प्रयोग-
व्यवस्था सूत्रकारेण विस्पष्टं दर्शिता । त इमे चतुर्होत्रारो
यत्र होमार्थाः सद्यहाः सखाहाकारास्तत्र प्रयुज्येरन् । यत्रा-
होमार्था अद्यहा अखाहाकारा यत्र यजमानास्तेषां ये वि-
हारसंयुक्ताः । आहिताग्नेस्तान् प्रतोयादुभयोरितरानिति ।
चतुर्होत्रशब्दः कृत्स्नः होत्रमन्त्रविषयः । एतच्च प्रश्नोत्तरार्था
विस्पष्टमाख्यास्यते । एतेषु च होत्रमन्त्रेषु यावन्ति पूर्वभागे
होमसाधननामानि श्रूयन्ते । तेषां प्राधान्येन दशहोत्रमन्त्र-
त्वम् । उपरिभागो यदशब्दवाच्यः । तस्यान्ते सखाहाकारः
पठितः । तौ यदसखाहाकारौ होमेष्वेवाजपादौ तद्द्रवितो हो-

हभाम एव प्रयोक्तव्यो विहाय आहवनीयादिद्युक्तं कर्त्तम् ।
तद्विषयविधिष्व्वाहिताग्निरेवाधिकारी इतरेषु त्वनाहिताग्नि-
रपि । अतएव तेषां क्रत्वर्थः पुरुषार्थस्येत्युभयविधः प्रयोगो
विद्यते ॥

एवं सत्यञ्च पुरुषार्थप्रयोगं तावदादौ विधत्ते । “प्रजा-
पतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स एतं दब्रहोतारमपश्यत् ।
तं मनसाऽनुद्रुत्य दर्भस्तम्भेऽजुहोत् । ततो वै स प्रजा असृजत ।
ता अस्मात् सृष्टा अपाक्रामन् । ता यहेषागृह्णात् । तद्गृह्ण
पश्वन् । यः कामयेत प्रजायेयेति । स दब्रहोतारं मनसाऽ-
नुद्रुत्य दर्भस्तम्भे जुहुयात् । प्रजापतिर्वै दब्रहोता [१] ॥
प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजायते” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः
प्रजा उत्पादयितुं कामयमानस्तदुपायं वेदेषु परीक्ष्य दब्र-
होत्वाख्यं मन्त्रमपश्यत् । आरण्यकाण्ड एव समाह्वतः ।
चित्तिः सुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो
अग्निः । विजातमग्निः । वाक्पतिर्हेता । मन उपवक्त्रा । प्राणो
हविः । सामाध्वर्युरिति । अत्र चित्तिचित्तशब्दाभ्यां निर्वि-
कल्पकसविकल्पकभेदजनकावन्तःकरणभेदो विवक्षितौ वाक्प्र-
सिद्धौ आधीतमुच्चार्यमाणं केतविज्ञानशब्दाभ्यां निर्विकल्पक-
सविकल्पकविज्ञानविषयावभिधीयेते । वाक्पतिशब्देन वाचः
प्रवर्त्तकः कण्ठतास्वादिस्लानेषु संयुज्यमानो वायुरुच्यते । मनः-
प्राणौ प्रसिद्धौ सामशब्देन तद्धेतुः स्वरोच्चारणशक्तिरुच्यते ।
इवं चित्त्वाद्यो दब्रह्मररीरगताः पदार्थविशेषाः सुगाद्यो दब्र

पदार्था होमनिष्पादकाः । अग्निशब्दद्वयेनाहवनीयगार्हपत्यौ
 विवक्षितौ । उपवक्तृशब्देनानुवचनकर्तृर्होतुः पुरा प्रेषवक्ता
 मैत्रावरुणो विवक्षितः । चित्यादयः शरीरपदार्थाः स्रुगादि-
 रूपा इति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे स्रुगादीनां होमसाधना-
 नां दशानामभिहितत्वात् । अयं मन्त्रो दशहोतेत्युच्यते ।
 सोऽयं मन्त्रस्य पूर्वभागः । उत्तरभागसु ग्रहशब्दवाच्य एव-
 मास्मात् । वाचस्यते विधनामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्व-
 मस्माकं नाम । वाचस्यतिः सोमं पिवतु । आस्मासु नृम्यं
 धात्वाहेति । हे वाचस्यते वाचः पाखक हे विधे जगद्विधातः ।
 हे नामन् सर्वस्य वशीकर्त्तः ते तव नाम विधेम अस्मद-
 नुग्रहकारी देवोऽयमित्येवं प्रसिद्धिं कुर्मः । यदा नमनं
 प्रह्वीभावं सम्पादयामः त्वमप्यस्माकं नामविधेः देवेषु मध्ये
 यजमानोऽयं यथाशास्त्रं ऊतवानिति प्रसिद्धिं कुरु । अयं
 वाचस्यतिर्मदीयं सोमसदृशमाज्यं पिवतु । आस्मासु होम-
 कर्त्तृषु नृम्यमपेक्षितं धनं धादाचस्यतिः सम्पादयतु इमं
 वृत्तान्तमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह । अत्र वाचस्यत
 इत्यादि नृम्यं धात् इत्यन्तो ग्रहभागः । तेन ग्रहभागेन स्वा-
 हाकारेण च सहितं तं दशहोतमन्त्रं मनसोच्चार्य कस्मिंश्चि-
 द्दर्भस्तम्बे आज्येन ऊतवान् । ततो होमसामर्थ्यात् स प्रजापतिः
 कामिताः प्रजाः समर्जं ताः सृष्टाः प्रजा अनुरागरहिताः
 अस्मात् प्रजापतेरपकान्ताः स च प्रजापतिर्वाचस्यत इत्यादि
 ग्रहभागपठितसामर्थ्येन ताः प्रजाः पुनरगृह्यात् । ततो गृह्या-

त्यजेनेति व्युत्पत्त्या ग्रहत्वं सम्पन्नम् । प्रजापतिवदन्योऽपि होमं कृत्वा प्रजापतिसामर्थ्यं प्राप्य प्रजापत्यत्तिं करोति सोऽयं विधिः सूत्रकारेण सङ्गृहीतः । यः कामयेत प्रजायेयेति स द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा दशहोतारं मनसाऽनुकृत्य दर्भस्तम्बे सग्रहं जुहुयाद्दूर्ध्वं वा पूर्व्वेण ग्रहेणाद्धुमुत्तरेणेति ॥

मानसं मन्त्रोच्चारणं प्रशंसति । “मनसा जुहोति । मन इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्रै” इति । यथास्मदीयं मनः सरूपमात्रेण मनोराज्यगतान् गिरिनद्यादीन् सृजति । एवं प्रजापतिरपि सरूपमात्रेण सृजतीति तस्मान्म्यम् । अतो मानसमुच्चारणं प्रजापतेः प्राष्ट्रै भवति ॥

विधत्ते । “पूर्व्वया जुहोति । पूर्व्व इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेराष्ट्रै” इति । द्वादशगृहीतेनाज्येन या सुक्पूर्व्वा तथा जुहुयात् । सर्वात्मकत्वात् प्रजापतेः पूर्व्वत्वम् ॥

पञ्चान्तरं विधत्ते । “न्यूनया जुहोति । न्यूनान्द्रि प्रजापतिः प्रजा असृजत । प्रजानां सृष्ट्यै” [२] इति । चतुर्गृहीतेनाज्येन युक्ता येयमपूर्व्वसुक् तथा सृष्टेः प्राक् प्रजापतेः स्वरूपं सर्व्वजगदीजावस्थामव्याकृतं सर्व्वविघ्नेषराहित्येन न्यूनं तस्मादेव व्याकृताद्वाकृतरूपाः प्रजाः सृष्टवान् । अतो न्यूनया होमः प्रजासृष्ट्यै भवति । पूर्व्वत्वपक्षौ न्यूनत्वपक्षौ समबलत्वादिकल्पितौ ग्रहरहितेन होममन्त्रेण सर्व्वद्रव्यं सङ्गृह्येताव्यमित्येकः पक्षः । होमभागेनाद्धुं कृत्वा पुनरद्धुं ग्रहभागेन

होतव्यमिति द्वितीयः पक्षः । ताविमौ पक्षौ सूचीकृतौ ॥

अथ पञ्चान्तरं विधत्ते । “दर्भस्तम्बे जुहोति । एतस्माद्देवो योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत । यस्मादेव योनेः प्रजापतिः प्रजा असृजत । तस्मादेव योनेः प्रजायते” इति । भूमिष्ठ-दर्भस्तम्बस्य प्रजा योनिलम् । तथा च पञ्चकाण्डे समाख्या-तम् । यद्वा अस्या अमृतं यदीर्यं तद्दर्भास्तम्बिन् जुहोति । प्रैव प्रजायते इति ॥

विधत्ते । “ब्राह्मणो दक्षिणत उपासते । ब्राह्मणो वै प्रजा-नामुपद्रष्टा । उपद्रष्टुमत्येव प्रजायते” इति । होमकाले क-श्चिद्ब्राह्मणो दक्षिणभागे स्थापनीयः । उपद्रष्टा हिताहितस्य प्रजानामुपदेष्टा उपद्रष्टा उपद्रष्टुमतिहिताहितद्रष्टुयुक्ते देवे प्रजायते ॥

यद्भागं प्रश्नं सति । “यद्देवो भवति । प्रजानां सृष्टानां हृत्ये” इति । यथा प्रजापतिरपक्रान्ताः प्रजा यद्भागेन हृत-वान् । एवं यजमानोऽपि ॥

इत्थं प्रजाकामस्य प्रयोगमभिधायाच्च यज्ञस्वकामस्य प्रयोगं विधत्ते । “यं ब्राह्मणं विद्यां विदां च यज्ञो न र्षीत् [३] ॥ सोऽरक्षं परेत्य । दर्भस्तम्बमुद्गृह्य । ब्राह्मणं दक्षिणतो नि-षाद्य । चतुर्होतृन् व्याचचीत । एतद्देवै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म । यच्चतुर्होतारः । तदेव प्रकाशं गमयति । तदेनं प्रकाशं गतम् । प्रकाशं प्रजानां गमयति” इति । वेदशास्त्रविद्यां तां ज्ञानं ब्राह्मणं यदि तदगुरुत्वं यज्ञो न प्राप्नुयात् तदा च

ब्राह्मणोऽरक्षमनुप्रविश्य दर्भस्तम्बमूर्द्धयन्धिकं वधीत तत्रासीनः
 सन् कश्चिद्विशिष्टं ब्राह्मणं दक्षिणभाग उपवेश्य तत्समीपे
 होतृमन्त्रान् विस्पष्टमुच्चारयेत् । चित्तिः सुगित्यादिको दक्ष-
 होता पृथिवी होतृत्यादिकश्चतुर्होताग्निर्होतृत्यादिकः पञ्च-
 होता सूर्यन्ते चचुरित्यादिकः षड्होता महाहविर्होतृत्या-
 दिकः सप्तहोता एते सर्वेऽपि होतृमन्त्राश्चतुर्होतृबन्धेन क्वचि-
 न्यायेनोपलक्षिताः । अन्यथा वज्रवचनानुपपत्तेः । चतुर्होतृ-
 बन्धस्यैव सर्वोपलक्षकत्वम् । न तु दक्षहोत्रादिदशकस्येत्यय-
 मर्थो उपरिष्ठाद्विस्पष्टीभवत्यति । अत्र होमविधानाभावाद्
 ऊतभागस्त्राहाकारभागौ न प्रयोक्तव्यौ । यत्ते चतुर्होतारो
 मन्त्राः एतदेव देवानामुत्कृष्टं गोप्यं ब्रह्म देवाः परस्मिन् ब्र-
 ह्मणि यादृशं गौरवं तादृशमेतेषु कुर्वन्ति । तदेव देवाभि-
 मन्त्ररूपं ब्रह्म देवेषु मध्ये विदांसमेनं प्रकाशं गमयति । ततो
 देवेषु ख्यातिं गतमेनं ब्राह्मणं देवानुग्रहयन्तं पुनः प्रजानां
 मध्ये प्रकाशं गमयति । ततो लोकद्वयप्रख्यातो भवति ॥

उक्तदर्भस्तम्बं प्रशंसति । “दर्भस्तम्बमुद्गम्य व्याचष्टे [४] ॥
 अग्निवान् वै दर्भस्तम्बः । अग्निवत्येव व्याचष्टे” इति । यथा-
 ग्निर्होमाधारः तददर्भस्तम्बोऽपि तत्र होमाधारत्वेन विहितः ॥

ततोऽग्निमत्सं हितार्हितसाक्षित्वेनोपवेष्टितं ब्राह्मणं प्रशं-
 सति । “ब्राह्मणो दक्षिणत उपोसते । ब्राह्मणो वै प्रजानामुप-
 द्रष्टा । उपद्रष्टुमत्येवेनं यत्र स्रष्टति” इति । इदं हितमि-
 दमर्हितमिति ब्राह्मणः प्रजाभ्य उपदिशति तस्मादयमुपद्रष्टा ।

तथाविधब्राह्मणैर्युक्त एव देवे विदांसमेनं यज्ञः प्राप्नोति ॥

अथ साक्षिणे ब्राह्मणाय गोदानं विधत्ते । “ईश्वरं तं यज्ञोर्त्तोरित्याहुः । यस्यां ते व्याचष्ट इति । वरस्तस्मै देयः । यदेवैनं तत्रोपरमति । तदेवावरुन्धे” [५] इति । यं ब्राह्मणं यन्निधाय होतृन् पवति । तमेव ब्राह्मणं तद्यज्ञ अर्त्तोरेश्वरं प्राप्तं समर्थम् । अतस्तस्मै गोदानेन यद्यज्ञ एनं ब्राह्मणं प्राप्नोति तत्त्वयमेव स्वीकरोति ॥

तदेवं पुरुषार्थप्रयोगदयमभिधाय क्रत्वर्थं दशहोतृमन्त्रस्य प्रयोगश्चतुष्टयं क्रमेण विधत्ते । “अग्निमादधानो दशहोत्रारणिमवदध्यात् । प्रजातमेवैनमाधत्ते । तेनैवोद्भृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् । प्रजा तमेवैनञ्जुहोति । हविर्निर्वष्यन्दशहोतारं व्याचक्षीत । प्रजा तमेवैनं निर्वपति । सामिधेनीरनुवक्ष्यं दशहोतारं व्याचक्षीत । सामिधेनीरेव सृष्टारभ्य प्रतनुते । अथो यज्ञो वै दशहोता । यज्ञमेव तनुते” [६] इति ॥ प्रजातं प्रभृतं आधेयोऽग्निर्होतव्यहविर्निर्वपणोयञ्च हविर्दशहोतृमन्त्रेण वर्द्धते । तथा सामिधेनीरेव दशहोतृपाठेन तदनुष्ठानं प्रारभ्य विस्तारयति । अपि च दशहोतृमन्त्रस्य यज्ञसाधनत्वेन यज्ञरूपत्वाद्यज्ञमेव विस्तारयति । यदुक्तं सूत्रकारेण । दशहोत्राभिचरन् यजेत खल्लतदरिणे प्रदरे वा जुहुयादिति ॥

तदिदं पुरुषार्थत्वेन विधत्ते । “अभिचरं दशहोतारं जुहुयात् । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । स प्राणमेवैनमभिचरति । एतावद् वै पुरुषस्य स्त्रम् । यावत्प्राणाः । या-

वदेवास्यास्ति । तदभिचरति” इति । शिरसि छिद्राणि सप्त अधस्तने दे छिद्रे तेषु सञ्चरन्तः प्राणा नवसङ्ख्याकाः तदपेक्षया नाभेर्दशमत्वे एवं सति होतमन्त्रगततया दशसङ्ख्याया सर्व्व-प्राणयुक्तमेवैवं शत्रुमुद्दिश्याभिचारः कृतो भवति । अपि च प्राणा इति यावदस्ति एतावदेव पुरुषस्य मुखं स्वम् ॥

अतस्तत्सर्व्वमुद्दिश्याभिचारः कृतो भवति होमदेशं वि-धत्ते । “खल्लत इरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतदा अस्यै नि-र्घृतिगृहीतम् ॥ निर्घृतिगृहीत एवैनं निर्घृत्या याहयति” इति । इरिणमुरन्त्यां तच्च खल्लतं स्वयमेव सिद्धं न तु गार्हपत्याद्यायतनवदुषनिर्वपनेन सम्पादितं प्रदरोऽभ्रच्छिद्राः अनयोर्मध्य एकस्मिन् जुहुयादेतसोभयं निर्घृत्या राक्षस-पया गृहीतं स्थानम् ॥

अतस्तस्मिन्नवस्थाने एतं वैरिणं निर्घृत्या याहयति । “य-द्वाचः क्रूरम् । तेन वषट्करोति । वाच एवैनं क्रूरेण प्रवृत्ति । ताजगार्त्तिमाच्छति” [७] इति । आरण्यकाण्डे क्रूराणि स-माप्तातानि “खट् फट् अहि ष्छिन्धि भिन्धि हन्धि कट्” इति वाचः क्रूराणीति तेषां मध्ये केचित् क्रूरेण दशहोतमन्त्रान्ते वषट्कारकृत्यं सम्पादयेत् । ततस्ते क्रूरेणैव शत्रुं ष्छिनन्ति । तदानोमेवासौ मरणं गच्छति ॥

इति श्रीसायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्भाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे दशहोदमन्वस्र क्रत्वर्थप्रयोगद्वयं दर्शितम् । द्वितीये चतुर्होत्रादिमन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगः प्रदर्शयते । तदादौ चतुर्होत्राभिः प्रयोगं विधत्ते । “प्रजापतिरकामयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति । स एतं चतुर्होत्रारमपश्यत् । तं मनसानुद्रुत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स दर्शपूर्णमासावसृजत । तावस्मात्सृष्टावपाक्रामताम् । तौ गहेणागच्छात् । तद्गृहस्य गृहत्वम् । दर्शपूर्णमासावास्त्रभमाणः । चतुर्होत्रारं मनसानुद्रुत्याहवनीये जुहुयात् । दर्शपूर्णमासावेव सृष्टारभ्य प्रतनुते [१] ॥ गहो भवति । दर्शपूर्णमासयोः सृष्टयोर्धृत्यै” इति । चतुर्होदमन्व आरण्यकाण्डे समान्नातः । पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः । इन्द्रोऽग्नीत् । वृहस्पतिरुपवक्त्रेति सोऽयं होदभागः । तच्च पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः । तथा होत्रादयश्च स उपवक्त्रुवद्देन समीपे स्थितत्वात् तत्कर्मानुजानीतो ब्रह्मा विवक्षितः । गृहभागस्त्वेवमाज्ञातः । वाचस्यतेर्वाचो वीर्येण । सम्भृततमेनायच्छसे । यजमानापवार्यम् । आसुवस्करस्मै । वाचस्यतिः सोमं पिबति । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा” इति । हे वाचस्यते अत्यन्तं सन्पादितेन मन्त्रात्मिकाया वाचः सामर्थ्येण त्वमासमन्तायच्छसे । अस्मै यजमानाय वार्यं वरणीयं सुवः स्वर्गं आकः समन्तात् कुह । अयं वाचस्यतिः अस्मदीयेषु यागेषु सोमं पिबति । इन्द्रदेवमिन्द्रियायेन्द्रियसमृद्ध्यर्थं जजनत् जनयन् प्रेरयत्वित्यर्थः । तदेतदुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह । होमकाण्डे

यथोक्तग्रहेण स्वाकारेण च युक्तस्यतुर्होतृमन्त्रः प्रयोक्तव्यः ।
आलभमानः उपक्रममाणः अन्यत्सर्वं दशहोतृमन्त्रवद्वाख्ये-
यम् ॥

अथ पञ्चहोतुः प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकामयत चातु-
र्मास्थानि सृजेय” इति । स एतं पञ्चहोतारमपश्यत् । तं म-
नसानुद्गृत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स चातुर्मास्थान्यसृजत ।
तान्वस्मात् सृष्टान्यपाक्रामन् । तानि ग्रहेषामृह्यात् । तद् ग्र-
हस्य ग्रहत्वम् । चातुर्मास्थान्यालभमानः [२] पञ्चहोतारं मन-
सानुद्गृत्याहवनीये जुहुयात् । चातुर्मास्थान्येव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रत-
नुते । ग्रहो भवति । चातुर्मास्थानां सृष्टानां धृत्यै” इति ।
पञ्चहोतृमन्त्र आरण्यकाण्ड एवमास्मातः । अग्निर्होता अश्वि-
नावध्वर्युः । त्वष्टाग्नीत् । मित्र उपवक्त्रेति । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः
अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता सेत्यध्वर्युद्वित्वेन होतृपञ्चकं पूरणीयम् ।
तत्र ग्रहभाग एवमास्मातः । “सोमः सोमस्य पुरोगाः । शुक्रः
शुक्रस्य पुरोगाः । आतास्त इन्द्रसोमाः । वातापेर्हवनश्रुत
खाहा” इति । सोऽयं देवतात्मकः सोमः सोऽयं सतात्मकस्य
सोमस्य यागदेशं प्रत्यागमने पुरतो गच्छति । शुक्रो भास-
को देवतादिप्रकाशको मन्त्रयुक्तस्य वृक्षमाणतया भासमानस्य
सोमस्य पुरतो गच्छति । आदौ मन्त्रं पठित्वा पश्चात्सोमा
मृच्छन्ते । हे इन्द्र त्वदर्थं एते सोमाः आताः पक्वा अग्निता
वा । कीदृशस्य ते वातापेः वायुवदाप्नोति सहसा गच्छतीति
वातापिः । तस्य हवनमाह्वानं शृणोतीति हवनश्रुतस्य एत-

दर्थं जुष्टधीति स्वकीया वागाह । अत्र सर्व्वत्र दर्शपूर्णमास-
चातुर्मास्यादीनामुपक्रमसं तदभिमानिचेतनविषयं द्रष्टव्यम् ।
अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयम् ॥

षड्ढोढमन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकामयत पशुबन्धं
मृजेयेति । स एतः षड्ढोतारमपश्यत् । तं मनसानुद्रुत्याह-
वनीयेऽजुहोत् । ततो वै स पशुबन्धमसृजत । सोऽस्मात्सृष्टो-
ऽपाक्रामत् । तं यज्ञेणागृह्णात् [२] तद् ग्रहस्य ग्रहत्वम् । पशु-
बन्धेन यज्ञ्यमाणः षड्ढोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये जुष्ट-
चात् । पशुबन्धमेव सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते । यज्ञो भवति । पशु-
बन्धस्य सृष्ट्यस्य धृत्यै” इति । षड्ढोढमन्त्र आरस्यकाण्ड एव-
माज्ञातः । सूर्य्यं ते चक्षुः । वातं प्राणः । द्यां पृष्ठम् । अन्तरिक्ष-
मात्मा । अङ्गैर्यज्ञम् । पृथिवीः शरीरैरिति । हे पशो सोऽथ
सूर्य्यः स च ते चक्षुः । यो वायुः स ते प्राणः । तथा च पशुवि-
षये भ्रिगुप्रैषे समाज्ञायते । सूर्य्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्-
वमृजतादिति । सा द्यौः ते पृष्ठभागः । उपरिवर्त्तित्वसाम्नात् । य-
दिदमन्तरिक्षे त्वदीयो जीवात्मा मध्यवर्त्तित्वसाम्नात् । द्यानि
हृदयादीन्यङ्गानि तैर्यज्ञं सम्पादयेति शेषः । यान्यन्यान्वस्था-
दीनि शरीरगतानि तैः पृथिवीं प्राप्नुहीति शेषः । सूर्य्यो
चक्षुरित्यादावपि त्वदीयं चक्षुः सूर्य्यं प्राप्नोत्विति वा बोध्यो-
चम् । होमनिष्पादकस्य पशोः चक्षुरादीन्यबोक्तानीत्यस्य म-
न्त्रस्य षड्ढोढमन्त्रस्य ग्रहभाग एवमाज्ञातः । वाचस्यतेऽहि-
द्रया वाचा । अश्विद्रया जुष्टा । दिवि देवाहधः होवा-

भेरयस्य स्त्राहेति । हे वाचस्यते अश्विद्रुया वाचा स्त्राराचर-
सम्पूर्णेन मन्त्रेण अश्विद्रुया जुञ्जा धृतसम्पूर्वया सुवा देवावृषं
देवानां वर्धयित्रीं होत्रां होमक्रियां दिवि सुलोके एरयस्य
वर्धतः प्रेरय । इवमर्थमुद्दिश्य जुञ्जधीति स्त्रकीया वागाह ।
अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयम् ॥

सप्तहोत्रमन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकामयत सौम्यम-
धरः सृजेद्येति । स एतः सप्तहोतारमपश्यत् । तं मनसा-
नुद्रुत्याहवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स सौम्यमध्वरममृजत । [४]
सोऽस्मात्सृष्टोऽपाकामत् । तं यदेषामृष्ट्यात् । तद् यदस्य यदहत्म् ।
दीक्षिष्यमाणः सप्तहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये जुञ्जयात् ।
सौम्यमेवाध्वरः सृष्ट्वाऽऽरभ्य प्रतनुते । सष्टो भवति । सौम्यस्त्रा-
ध्वरस्य सृष्टस्य धृत्यै” इति । न विद्यतेऽध्वरो हिंसा यस्याग्नि-
होमादेः सोऽवमध्वरः । न हि तदनुष्ठायिनः काचिद्धिंसास्ति ।
तस्य सर्व्वकामस्यापि होत्रत्वात् । स च सोमद्रव्येण निष्पाद्यत्वात्
सौम्यः । सप्तहोत्रमन्त्रस्त्रारस्यकाण्ड एवमास्यातः । महाहवि-
र्होता सत्यहविरध्वर्युः । अच्युतमाजा अग्नीत् । अच्युतमना
उपवक्त्रा । अनाध्व्यस्याप्रतिध्व्यस्य यज्ञस्त्राभिगर्तौ । अयास्य
उद्गातेति । महाहविः सत्यहविरित्याद्या अयास्यान्ताः सप्त-
वज्राका महर्षयः तस्याहर्षिस्वरूपा मन्त्रगता अत्र होत्रादयः अ-
ज्ञस्य सोमयानस्याभिगर्तौ सञ्चिहित उद्गातुः पुरस्तात् पश्चाच्च
एहीतः प्रस्सारप्रतिहारभागौ गायत इति प्रस्रोत्रप्रतिहर्त्ता-
राभिगर्तौ । होताऽध्वर्युः आग्नीध्रो ब्रह्मा प्रस्रोतः प्रतिह-

र्षीद्गातेति सप्तसङ्ख्याका होमनिष्पादकाः अचाप्ता इति । अयं मन्त्रः सप्तहोतेत्युच्यते । अस्य ग्रहभागस्त्रैवमाद्यातः । वाचस्यते हृदिधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्यतिः सोममपात् । माद्वैव्यस्तनुः ऋदि मा मनुष्यः । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै स्वाहेति । हे वाचस्यते हे हृदिधे हृदयस्य विधातः चित्तप्रेरकेत्यर्थः । हे नामन् सर्वजनसम्बुद्धप्रणामयुक्तं ते तुभ्यं नाम नमनं प्रवृत्तिं विधेम कुर्व्यं त्वं चास्माकं नामविधेर्देवानां मध्ये सम्बन्धिष्ठवानिति प्रसिद्धं नामधेयं कुरु । अयं वाचस्यतिः सोममपात् पीतवान् दैव्यस्तनुः मद्गृहे हविःस्वीकारार्थमागतो देवसम्बन्धी सन्तानो माऋदि कदाचिदपि विच्छिन्नो माभूत् मम मनुष्यस्तनुः अलिकप्रवाहोऽपि विच्छिन्नो माभूत् द्यावापृथिवीभ्यां नमोस्तु । तमिममर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह । स्वाहाकारसहितेन दत्तहोत्रादीन् दीक्षार्थी जुहुयात् । सोमयामस्य दीक्षादित्वेन तदारम्भार्थं एवायं होमः । दीक्षासङ्केतव्यग्रीणेमीयपञ्चोरन्तर्भावाद्यद्यपि पृथगुपक्रमो नास्ति तथापि निरूढपशुबन्धवाचव्यादीनामन्तर्भावात्तदर्थः पूर्वी मन्त्रहोमः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

तदेवं चतुष्टयस्य क्रत्वर्थः प्रयोग उक्तः । अथ सम्भारयजुर्मन्त्राणां क्रत्वर्थप्रयोगं विधत्ते । “देवेभ्यो वै यज्ञो न प्राभवत् । तमेतावच्छः समभरन् । [५] यत्सम्भाराः । ततो वै तेभ्यो यज्ञः प्राभवत् । यत्सम्भारा भवन्ति । यज्ञस्य प्रभृत्यै”

इति । योऽयमग्निष्टोमादिर्यज्ञः स देवेभ्यः पर्याप्तो माभूत् ।
 तस्याधनेषु वैकल्प्यसम्भवात् तदा देवास्तं यज्ञसम्भाराः सम्भार-
 रयजुराख्या मन्त्रा यावन्तः सन्ति तावद्भिः समभवन् संपूर्ति-
 र्यथा भवति तथा पोषितवन्तः । ततस्तेभ्यो देवेभ्यः स यज्ञः
 पर्याप्तोऽभवत् । सम्भारयजूषि चारण्यकाण्ड एवमास्त्रातानि ।
 अग्निर्यजुभिः । सवितासोमैः । इन्द्र उक्त्यामदैः । मित्रावरुणा
 वाग्निषा । अङ्गिरसोऽधिष्णियैरग्निभिः । मरुतः सन्दोहविधाना-
 भ्याम् । आपः प्रोक्षणीभिः । ओषधयो बर्हिषा । अदितिर्वेद्या ।
 सोमो दीक्षया । त्वष्ट्रेभ्येन । विष्णुर्यज्ञेन । वसव आज्येन । आदित्या
 दक्षिणाभिः । विश्वेदेवा अूर्जा । पूषा स्वगाकारेण । इहस्पतिः
 पुरोधया । प्रजापतिरुद्धीयेन । अन्तरिक्षं पवित्रेण । वायुः
 पात्रैः । अहं अद्भ्येति । अचाग्निसविचादयो देवाः यजुस्तो-
 मादीनि यज्ञे सम्भारणीषान्यज्ञानि एते देवास्तैः सम्भारणीयैः
 महास्मिन् कर्षाण्यामश्नन्विति वाक्यार्थः । उक्त्यामदब्रह्मः
 ब्रह्मवाची यज्ञब्रह्मे हविःप्रक्षेपवाची स्वगाकारः ग्रंथुवाक-
 मन्त्रः पुरोधायहणकाले पठनीयः । पुरोहक्पवित्रब्रह्मे द-
 ज्ञापवित्रवाची । अहं यजमानः अद्भ्यया महागच्छामि त एते
 सम्भारमन्त्राः प्रयोक्तव्याः । तेन यज्ञस्य प्रभूतिः पर्याप्तिर्भ-
 वति ॥

सामान्यतो यज्ञसम्बन्धेन विहितानां सम्भारयजुषां पुनः
 स्थानविशेषं विधत्ते । “आतिथ्यमासाद्य व्याचष्टे । यज्ञमुखं
 वा आतिथ्यम् । मुखत एव यज्ञं सभृत्य प्रतनुते”

इति । आतिथ्येष्टावग्नैरातिथ्यमशीत्यादिभिर्मन्त्रैर्निर्हन्तं यद्भु-
विः तदेतदेहिमथ आषाद्य पूर्वोक्तान्वग्निर्धनुर्भिरित्यादीनि
सम्भारयजूषि यवनोद्यानि आतिथ्यहविषोऽनुष्ठास्यमानः सो-
मयज्ञमुखत्वान्मुखत एव सम्पूर्णावयवयज्ञं सम्पाद्य विस्तार-
यति ॥

अथ देवपत्न्याख्याम् मन्त्रान् क्रत्वर्थतया विधत्ते । “अथज्ञो
वा एषः । योऽपत्नीकः । न प्रजाः प्रजायेरन् । पत्नीर्व्याचष्टे ।
यज्ञमेवाकः । प्रजानां प्रजननाय” इति । यो देवपत्नीमन्त्र-
रहितः स तावद्यज्ञ एव न भवति कुतस्तस्य फलपर्यन्तत्वात् ।
तस्मान्नादृशानुष्ठाने प्रजा गेत्पाद्यन्ते । अतस्तत्परिहाराय
देवपत्नीमन्त्रान् विस्फुटं पठेत् । ते च मन्त्रा आरण्यकाण्य एव-
माद्यायते । सेनेन्द्रस्य । धेना वृहस्पतेः । पथ्या पूषाः । वाम्बासोः ।
दीक्षा सोमस्य । पृथिव्यग्नेः । वसूनां गायत्री । इन्द्राणां त्रिष्टुक् ।
आदित्यानां जगती । विष्णोरनुष्टुक् । बरहस्पत्य विराट् । व-
ज्रस्य पङ्क्तिः । प्रजायतेरनुमतिः । मिचस्य अद्वा । सवितुः प्र-
सूतिः । सूर्यस्य मरोचिः । चन्द्रमसो रोहिणी । अषोषामह-
न्वती । पर्जन्यस्य विद्युत् । चतस्रो दिव्यः । चतस्रो वान्तरदि-
व्यः । अहस्य राचिस्य । कृषिस्य वृष्टिस्य । त्विषिस्यापचितिस्य ।
आपस्यौषधस्य । जर्कसूनुता च देवानां पत्नयः” इति । देवजा-
ताविन्द्रादयः पतयः । सेनादयः पत्न्यः । द्विम्बिदिगादयोऽपि
केषां विश्वेदेवानां पत्न्यः । एताः सर्वा आगत्य यज्ञमक्लिषं
कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः । एतेषां देवपत्नीमन्त्राणां पाठेन वैकल्प-

हृतमयज्ञत्वं परिहृत्य सम्पूर्णमेव यज्ञं करोति । तत्र पत्नीम-
मन्धात्प्रजानामुत्पत्तिर्भवति ॥

देवपत्नीनां सामान्येन यज्ञसम्बन्धं विधाय स्नानमभि-
धत्ते । “उपसत्सु व्याचष्टे । एतद्दे पत्नीनामावतनम् । स्व
एवैना आद्यतनेऽवकल्पयति” [६] इति ॥ या ते अग्ने याज्ञ-
येत्यादिमन्त्रसाध्या आहुतय उपसद्ः तासां स्त्रीत्वविवक्षया
स्त्रीलिङ्गेनोपसङ्घट्टेनातिदेशात् सामीप्यं पत्नीनामुचितस्था-
नम् । अत एता देवपत्नीः स्नान्चित एव स्नाने यजमानः
स्नापयति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥
॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये चतुर्होतादिमन्त्राणां कृत्वर्थप्रयोगो दर्शितः ।
तत्राहौ तावदनुक्तकालविशेषाणां कर्षणां सामान्येन शुक्लप-
चमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विधत्ते । “प्रजापतिरकामयत प्रजाये-
येति । स तपोऽतपत । स चिद्वृत्तः स्तोममसृजत । तं पञ्च-
दशसोमो मथ्यत उदहृषत् । तौ पूर्वंपक्ष्वापरपक्ष्वाभवताम् ।
पूर्वंपक्षं देवा अन्वसृज्यन्त । अपरपक्षमन्वसुराः । ततो देवा
अभवन् । परासुराः । यं कामयेत वशीयान्स्त्रादिति [१] ।
तं पूर्वंपक्षे याजयेत् । वशीयानेव भवति । यं कामयेत पापो-

यान्त्स्यादिति । तमपरपक्षे याजयेत् । पापीयानेव भवति । तस्मात् पूर्वपक्षोऽपरपक्षात् कारुष्यतरः” इति । सिष्टञ्चुः प्रजापतिस्तत्साधनं तपोऽनुष्ठाय तपःसामर्थ्येन नवसङ्ख्याकाभिर्हृग्भिरुपेतं त्रिवृत्नामकं स्तोममसृजत् । तच्च सृष्टं स्तोममपरः पञ्चदशस्तोमः केनापि वैरेण मध्ये विश्विन्नमकरोत् । तावेतौ त्रिवृत्स्तोमस्य पूर्वोत्तरभागौ शुक्लपक्षरूपेषु परिणतौ । तत्र शुक्लपक्षं देवताः अनुमृताभवन्सैश्वर्ययुक्त्वात् पूर्वपक्षे यागं कुर्वीणो धनिको भवति । अपरपक्षे तु विपरीतः । तस्मादनुक्तकालविशेषेषु कर्त्तव्यं पूर्वपक्षः कारुष्यतरः अतिशयेन प्रशस्तः ॥

अथ प्रसङ्गात् स्रष्टुः प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन स्तुवन् तदनुसन्धानं पुरुषार्थतया विधत्ते । “प्रजापतिर्वै दशहोता । चतुर्होता पञ्चहोता । षड्ढोता सप्तहोता । स्रतवः संवत्सरः [१] । प्रजाः पशव इमे लोकाः । य एवं प्रजापतिं बहोर्भूयाः सं वेद । बहोरेव भूयान् भवति” इति । प्रजापतेर्दशहोतृप्रभृतिलोकपर्यन्तं सर्ववस्वात्मकत्वेनामौ बहोरप्यतिशयेन बड्ढत्वं तादृशं विदित्वा ध्यानं कुर्वन् । स्वयमपि तादृशो भवति ॥

अथ चतुर्होतृमन्त्रस्य पुरुषार्थप्रयोगं विधातुं प्रसूति । प्रजापतिर्देवासुरानसृजत् । स इन्द्रमपि नासृजत् । तन्देवा अभवन् । इन्द्रं नो जनयेति । सोऽब्रवीत् । यथाऽं युष्माः-स्तपसाऽसृचि । एवमिन्द्रं जनयध्वमिति [२] । ते तपोऽतप्यन्त । त आत्मन्निन्द्रमपश्यन् । तमब्रुवन् । जायस्विति । सोऽब्रवीत् ।

किं भागधेयमभिजनस्य इति । अतून्संवत्सरम् । प्रजाः पञ्चनू ।
 इमांश्लोकानित्यब्रुवन् । तं वै माञ्जत्या प्रजनयतेत्यब्रवीत् [४] ।
 तं चतुर्होत्रा प्राजनयन्” इति । प्रजापतिर्देवानसुरांसु सृष्ट्वा
 देवस्वामिनमिन्द्रं नासृजत । अपिशब्दादसुरस्वामिनमपि
 नासृजत । इन्द्रसृष्ट्वर्थं देवैः प्रार्थितः सृष्टिषाधनं तप उप-
 दिदेश । ततो देवास्तपस्तप्त्वा स्वहृदय एवावस्थितमिन्द्रं सृष्ट्वा
 आयस्विति प्रार्थितवन्तः । इन्द्रश्च भागधेयमाकाङ्क्षन् अत्वादि-
 श्लोकपर्यन्तं अगत् स्वभोग्यत्वेन देवेभ्यो स्वभ्रा स्वोत्पादनहेतुमा-
 ङ्गतिमुपदिदेश । ते च देवाश्चतुर्होत्रा ङ्गत्वा तमिन्द्रमजनयन् ॥

इन्द्राणीं विधत्ते । “यः कामयेत वीरो म चाजायेतेति ।
 स चतुर्होत्रारं जुहुयात् । प्रजापतिर्वै चतुर्होत्रा । प्रजापति-
 रेव भूत्वा प्रजायते । अजन*दिन्द्रमित्त्रियाय स्वाहेति यद्देष
 जुधेति । आस्व वीरो जायते । वीरः हि देवा एतयाऽऽङ्गत्या
 प्राजनयन्” इति । वीरो लौकिकवैदिककर्षसु शूद्रः पुत्रः
 पृथिवी होतेत्यादिवृहस्पतिरुपवक्त्रेत्यन्तश्चतुर्होत्रा, उपरितन
 इन्द्रियाय स्वाहेत्यन्तो यद्दभागः, तेन सर्वेषां चतुर्होत्रारं
 जुहुवादिति होमो विहितः । अजनदिन्द्रमित्यादि यद्दभागान्त
 एकहोम इत्येकः पक्षः । होदभागेन यद्दभागेन चाङ्गतिद्वयं
 वाक्याभ्यां विधीयत इत्यपरः पक्षः । तदुभयं सूत्रकार आह ।
 यः कामयेत वीरो जायेतेति । स चतुर्होत्रारं जुहुवाचतुर्म्य-
 होतेनाज्येनाहुं वा पूर्वेषु यद्देषाहुंमुत्तरेणेति ॥

* प्रजनदिति मुद्रितब्राह्मणपुस्तकपाठः ।

अथ क्रतुमध्य एव होमेन पशुकामस्येत्यादिवत् पुरुषार्थं पञ्चहोतृमन्त्रेषु ग्रहहोमं विधत्ते । “आदित्याश्चाङ्गिरसश्च सुवर्गे लोकेऽस्यर्द्धन्त । वयं पूर्वं सुवर्गे लोकमियाम वयं पूर्वं इति [५] । त आदित्या एतं पञ्चहोतारमपश्यन् । तं पुरा प्रातरनुवाकादाग्नीध्रेऽजुहवुः । ततो वै ते पूर्वं सुवर्गे लोकमाचयन् । यः सुवर्गकामः स्यात् । स पञ्चहोतारं पुरा प्रातरनुवाकादाग्नीध्रे जुहुयात् । संवत्सरो वै पञ्चहोता । संवत्सरः सुवर्गे लोकः । संवत्सरएवर्तुषु प्रतिष्ठाय । सुवर्गे लोकमेति” इति । प्रथमतः स्वर्गं प्राप्तुमिमे मत्सरयस्ता आदित्याः चागम्ये प्रातरनुवाकाच्छस्त्रपाठात् पुरा पञ्चहोता ऊत्वा प्रतिस्वर्धिभ्योऽङ्गिरोभ्यः पूर्वंमेव प्राप्ताः । अतोऽन्योऽपि तथा ऊत्वा स्वर्गं प्राप्नोति । संवत्सरस्य सर्वात्मकप्रजापतिरूपत्वेन पञ्चहोतृत्वं स्वर्गलोकरूपत्वञ्च द्रष्टव्यम् ॥

अथोक्तहोमकर्त्ताऽऽदित्यप्रभ्रंशामुखेन तदादित्यध्यानं फलदाय विधत्ते । “तेऽब्रुवन्नाङ्गिरस आदित्यान् [६] । क स्व । क वस्सुज्ञो ह्यथं वक्ष्याम इति । इन्द्रःस्वित्यब्रुवन् । गायत्रिर्था चिष्टुभि जगत्यामिति । तस्माच्छन्दःसु सङ्ग आदित्येभ्यः । आङ्गोरसीः प्रजा ह्यथं वहन्ति । वहन्त्यस्मै प्रजा वस्त्रिम् । एतमप्रतिख्यातं गच्छति । य एवं वेद” इति । ते पूर्वोक्ताः प्रथमतः स्वर्गप्राप्तिरहिता अङ्गिरस आदित्यान् पप्रच्छुः । हे आदित्याः कुच यूयं स्विताः युष्मदर्थं ह्यथं बोढुकामा वयं कुच स्वितेभ्यो

* मन्त्रमिति F चिञ्चितपुस्तकपाठः ।

युग्मं हविर्वहनं करिष्याम इति । ते चादित्याः गायत्र्यादि-
हृन्दःसु वयं गूढा स्मिता इति अभ्रुवन् । तस्मादङ्गिरोगोत्रे
समुत्पन्नाः प्रजा गायत्र्यादिहृन्दांस्तुषार्यं तेष्वदित्यान् भा-
वन्तः तेभ्यो हव्यं पप्रच्छन्ति । एवमावृत्तान्तं यो वेद अस्मै
वेदिचे सर्व्याः प्रजाः प्रजां वहन्ति । केनाप्यप्रतिष्यातमेतमादि-
त्यसमूहमसौ वेदिता प्राप्नोति । अतो य एवं वेदेति नाच
प्रश्नसापरम् । आदित्यध्यानविवक्षयोक्तफलप्राप्तिपरम् । एवं
सर्व्वं च द्रष्टव्यम् ॥

प्रकारान्तरेषादित्यप्रश्नसामुखेन ध्यानं विधत्ते । “द्वादश
भासाः पञ्चर्त्तवः ॥ च य इमे लोकाः । असावादित्य एक-
विंशः । एतस्मिन् वा एष अत्रितः । एतस्मिन् प्रतिष्ठितः ।
य एवमेतं अत्रितं प्रतिष्ठितं वेद । प्रत्येव तिष्ठति” [७] इति ।
भासाद्यपेक्षया योऽथमेकविंश आदित्यः स एष एतस्मिन् प्रकृते
पञ्चहोत्रमन्त्रे अत्रितः । तद्विषयानुष्ठानयुक्तत्वात् । किञ्च एतं
पञ्चहोत्रमन्त्रे आत्रितं प्रतिष्ठितञ्च यो वेद स प्रतिष्ठितयेव ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छन्दयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनु-
वाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये चतुर्होत्रमन्त्रग्रहभागयोः पुरुषार्थप्रयोगो विहितः ।
चतुर्थे जगत्सृष्टिकथनमुखेन होत्रमन्त्रप्रश्नसा क्रियते । तत्र
प्रथमं तावद्ग्रहोत्तारं प्रश्नसति । “प्रजापतिरकामयत प्रजाये-

येति । स एतं द्रव्यहोतारमपश्यत् । तेन द्रव्यधात्मानं विधाय ।
 द्रव्यहोताऽतप्यत । तस्य चिन्तिः क्षुगासीत् । चिन्तमाज्यम् ।
 तस्मैतावत्येव वागासीत् । एतावान् यज्ञक्रतुः” इति । प्रजा-
 पतिः स्रष्टुकामः तस्माधनं वेदेषु विचार्य द्रव्यहोदमन्त्रं दृष्ट्वा
 तस्मिन्लोक्तप्रकारेण स्वरूपमेव चिन्तिविचिन्तवागाद्यवयवैर्द-
 ब्रधा द्रव्यप्रकारं जातेन द्रव्यहोदमन्त्रेण तपः कृतवान् । तपः-
 ब्रह्मोऽयं पर्यालोचनरूपं मानसं यज्ञं कृतवानित्यर्थः । तस्य
 मानसयज्ञप्रवृत्तस्य वाङ्मसाधनाभावाच्चेयं विक्रिया चिन्तिर्नि-
 र्विकल्पकज्ञानहेतुभूतान्तःकरणवृत्तिः सैव क्षुगासीत् । वस्तु
 चिन्तं सविकल्पकज्ञानसाधनमन्तःकरणं तदेवाज्यम् । एवमुत्तर-
 चापि योज्यम् । तदेवं प्रष्टुञ्च प्रदर्शयते । तस्य प्रजापतेस्सदानो
 द्रव्यहोदमन्त्ररूपा यावत्युच्चार्यते एतावत्येव वागासीत् । इदमेव
 पुनः पुनरावर्त्तयति । तत्रान्यं वागव्यापारं न करोतीत्यर्थः ।
 तस्मिन्मन्त्रे यावानर्थः प्रतीयते । एतावानेव तदीयो यज्ञक्रतुः ।
 गनु वाङ्मानुष्ठानरूपो यज्ञब्रह्मो हविष्यागवाची । क्रतुब्रह्मो
 हविष्यागयुक्तकृत्स्नप्रयोगं वक्ति । तदेवं प्रजापत्यनुष्ठानवाचि-
 त्वात् प्रब्रह्मोऽयं द्रव्यहोदमन्त्रः ॥

अथ चतुर्होदमन्त्रं प्रशंसति । “स चतुर्होतारमसृजत ।
 सोऽमन्दत् [१] । असृषि वा इममिति । तस्य सोमो हविरा-
 सीत् । स चतुर्होताऽतप्यत । सोऽताम्यत् । स भूरिति व्याहरत् ।
 स भूमिमसृजत । अग्निहोचं दर्शपूर्णमासौ यजूषि । स दि-
 तीयमतप्यत । सोऽताम्यत् । स भुव इति व्याहरत् [२] ।

सोऽग्निरिन्द्रमसृजत । चातुर्मास्थानि सामानि । स तृतीयमन-
यत । सोऽताम्यत् । स सुवरिति व्याहरत् । स दिवमसृजत ।
अग्निष्टोममुक्थ्यमतिराचष्टः । एता वै व्याहृतय इमे लोकाः ।
इमान् खलु वै लोकाननुप्रजाः पञ्चवन्द्यांसि प्राजायन्त ।
य एवमेताः प्रजापतेः प्रथमा व्याहृतीः प्रजाता वेद [३] ।
प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते” इति । स प्रजापतिर्दशहोद-
मन्वानुष्ठानेन सत्यसङ्कल्पः सन् स्वसङ्कल्पेन चतुर्होदमन्वमसृ-
जत् तत्र तमिमं मन्त्रं सृष्टवानस्मीत्येवं दृष्टवान् । तस्य सन्तोष-
युक्तस्य प्रजापतेः सङ्कल्पमात्रेण सोमवस्त्रोरसो हविरासीत् । स
पुनश्चतुर्होदमन्त्रेण सोमाख्यं हविः प्रक्षिप्य होमानुष्ठानरूपं
तपोऽकुरुत । तेन व्यापारेण आत्मो दीर्घस्वरवाचं कृतवान् ।
तदनुकरणरूपो भूरितिशब्दः प्रजापतिना व्याहृतत्वात् प्र-
थमलोकप्रकाशकव्याहृतिरूपो मन्त्र इत्युच्यते । तेन मन्त्रेण
ज्ञातां तदर्थरूपां भूमिं सङ्कल्प्यासृजत । ततः सङ्कल्पादेवाग्नि-
होत्रादिकमसृजत । एवं द्वितीयतृतीयपर्यायौ व्याख्यातयौ ।
एवमुक्तेन प्रकारेणैता भूरादिव्याहृतय एव लोकत्रयरूपेषु
परिणताः । तानिमान् लोकाननुसृत्य प्रजादिकमुत्पन्नम् । एत-
द्देदमस्य प्रजादिप्राप्तिः फलम् ॥

अथ पञ्चहोदमन्त्रं प्रब्रंशति । “स पञ्चहोतारमसृजत ।
स हविर्नाविन्दत । तस्मै सोमः स्तनुवं प्रायच्छत् । एतन्नो
हविरिति । स पञ्चहोत्रा तप्यत । सोऽताम्यत् । स प्रत्यङ्कवाध-
त । सोऽसुरानसृजत । तदस्याप्रियमासीत् [४] । तदुर्वर्षः

हिरण्यमभवत् । तदुर्वर्षस्य हिरण्यस्य जन्म । स द्वितीयमत-
 प्यत । सोऽताम्यत् । स प्राङ्वाधत् । स देवानसृजत् । तदस्य
 प्रियमासीत् । तत्सुवर्षस्य हिरण्यमभवत् । तत्सुवर्षस्य हिरण्यस्य
 जन्म । य एवस्य सुवर्षस्य हिरण्यस्य जन्म वेद [५] । सुवर्ष आ-
 त्मना भवति । दुर्वर्षोऽस्य भ्रातृव्यः । तस्मात्सुवर्षस्य हिरण्यं
 धार्थ्यम् । सुवर्ष एव भवति । एनं प्रियं गच्छति नाप्रियम्”
 इति । स प्रजापतिः पञ्चहोत्रमन्त्रं सृष्ट्वा तेन होतुमस्ये ह-
 विषि सोमस्य ब्रवीरं हविष्टेन सन्धः । पञ्चहोत्रमन्त्रेण तं सोमं
 ऊत्वा आन्तवान् । आन्तः सन् असौ प्रत्यङ्वाधत् निरद्भ-
 प्राणवृत्तिः सन् ब्रवीर एव महतीं पीडां प्राप्तवान् । तस्मा-
 मुपद्रववेलायामसुरानसृजत् । तेषामसुराणां सृष्टिहेतुभूतं
 तत्पीडायुक्तं ब्रवीरमस्य प्रजापतेरप्रियमासीत् । तच्चाप्रियं ब्र-
 वीरं दुर्वर्षहिरण्यरूपेण निष्पन्नम् । न हिरण्यवृद्धः सुवर्षलोक-
 वासी अत्र । तत्र दुर्वर्षविशेषणात् रजतसीसतासादिवासी भ-
 वति । तदेवं रजततासादिरूपस्य सोहस्य लोके जन्म सम्पन्नम् ।
 स प्रजापतिर्द्वितीयवारं पञ्चहोत्रमन्त्रेण सोमद्रव्यसोमरूपं तपः
 कृत्वा आन्तः प्राङ्वाधत् । अतिप्राणत्वात् आसनिरोधमन्त्रेषु
 समयमन्त्रे ध्यातवान् । तस्मिन्नवसरे देवानसृजत् । ते देवाः
 स्वब्रवीरसौन्दर्येण मणिमुक्ताद्याभरणेन सुवर्णेन च युक्ता अभ-
 वन् । तद्वैपरीत्येन भ्रातृव्यो दुर्वर्षो भवति । वसुधादेव सुवर्षं
 प्रब्रह्मं तस्मात् पुरुषेण हस्तकर्णादौ सुवर्षाभरणं धार्यते ।
 तेन लोकद्वयेऽपि रमणीयो भवति । एनं सुवर्षधारिणं पुरुषं

सत्काररूपं प्रियमेव प्राप्नोति न तु कदाचिदपि तिरस्कारादिरूपमप्रियम् ॥

अथ सप्तहोदमन्त्रं प्रशंसति । “स सप्तहोतारमसृजत । स सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेतु” इति । स प्रजापतिः सप्तहोदमन्त्रं दृष्ट्वा तेन ऊत्वा स्वर्गं प्राप्तवान् । यद्यपि प्रजापतौ नैतत्फलं युक्तं तथाप्याचारप्रवर्त्तकत्वेन स्वर्गलोकं गतवानिति नास्ति विरोधः ॥

होदमन्त्रप्रशंसाप्रसङ्गेन सामवेदगतान् सोमान् प्रशंसति । “त्रिणवेन सोमेनैभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदत । चयस्त्रिणवेन प्रत्यतिष्ठत् । एकविण्वेन रूचमधत्त [६] । सप्तदशेन प्राणायत । थ एवं विद्वान् सोमेन यजते । सप्तहोत्रैव सुवर्गं लोकमेति । त्रिणवेन सोमेनैभ्यो लोकेभ्यो भ्राह्मव्यान् प्राणुदते । चयस्त्रिण्वेन प्रतितिष्ठति । एकविण्वेन रूचन्धत्ते । सप्तदशेन प्रजायते । तस्मात् सप्तदशः सोमो न निर्हृत्यः । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतिमेव मध्यतो धत्ते प्रजात्यै” ॥७॥ इति । स प्रजापतिस्त्रिणवादिस्त्रिसोमैरसुरनिराकरणादिफल ईदृशः आशोक्तस्त्रादन्वोऽपि एवं ज्ञात्वा सोमेन यजमानो दीक्षाकालेनसप्तहोदहोमेन स्वर्गं प्राप्नोति । त्रिणवादिस्त्रिसोमैर्भ्राह्मव्यनिराकरणादिफलञ्च प्राप्नोति । यस्मात् सप्तदशसोमः प्रयोत्पत्तिहेतुः तस्मादयं सोमयागाद्विर्न निःसारणीयः । * किन्तु यागमध्ये एवं प्रयोक्तव्यः । तस्य च सोमस्य सप्तदशा-

* करबोय इति वा F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

चरात्मकस्य प्रजापतिसाम्यात् प्रजापतिमेव मध्ये स्थापयति
तच्च प्रजात्पत्यर्थं भवति ॥

अत्र मीमांसादृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

हिरण्यं वर्षवद्धार्यं क्रत्वङ्गं भरषं भवेत् ।

हिरण्यसंस्क्रुतिर्वर्षो वोत पुमर्थता ॥

वैदिकत्वात्क्रतुस्यत्या तदङ्गं कर्मकारके ।

प्राधान्यात्संस्क्रुतिर्वर्षो गुणोस्तु विधिसाधवात् ॥

अनारभ्य श्रुतित्वेन नियता न क्रतुस्यतिः ।

अतः पुमर्थता स्वर्गः कस्योऽन्यदास्तु राचिवत् ॥

अनारभ्य श्रूयते । तस्मात् सुवर्षः हिरण्यं धार्यं सुवर्ष एव
भवतीति । तत्र यदेतच्छोभनवर्षोपेतं हिरण्यधारणं तस्य वै-
दिकक्रियारूपत्वेन क्रतुस्मारकत्वात् क्रत्वङ्गधारणमित्येकः पक्षः ।
क्रत्वङ्गत्वेऽपि नारादुपकारकं किन्तु क्रतुगतं हिरण्यधारणेन
संस्क्रियते । धार्यमित्यत्र ष्यत्प्रत्ययस्य कर्मणि विहितत्वेन
कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमादिति द्वितीयः पक्षः ।
वर्षविशिष्टधारणविधाने गौरवात् धारणसहितं हिरण्यमनूष-
शोभनवर्षमात्रं विधेयमिति तृतीयः पक्षः । चेधापि क्रत्वङ्गो-
विधिः । न तु पुर्व्वार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः । यद्धि क्रतुप्रकरणे श्रुतं
तस्य अस्ति नियमेन क्रतुस्मारकत्वम् । इदं त्वनारभ्याधीतम् । न
चात्र हिरण्यं जुहुवादिवत् क्रतावव्यभिचरितम् । येन क्रतुस्यति-
र्निश्चन्येत । ननु संस्कार्यत्वात् यथानुपपत्त्या क्रतुप्रवेष्टः स्यात् । नहि
धारणेन संस्क्रुतस्य हिरण्यस्य लौकिकः कस्मिदुपयोगोऽस्तीति चेत्

न । कृतावप्युपयोगाभावात् । क्रतूपयोगोऽपि कस्यत इति चेत्
 न । क्रतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वं तेन च क्रतूपयोग इत्यन्यो-
 न्वाश्रयत्वात् । न च कर्मकारकत्वात् संस्कार्यत्वम् । परसमवेतक्रि-
 याफलत्राखिलमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः क्रतौ निवन्तु-
 मन्नक्षत्वात् पुरुषार्थमिदं धारणं न ह्यत्र फलाभावः । विश्व-
 जन्यायेन स्वर्गस्य कल्पत्वात् । अथवा रात्रिसत्रे यथा वाक्य-
 शेषेषार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता । तथाचापि
 सुवर्ण एव भवति । दुर्वर्षोऽस्य धादव्य इत्यर्थवादगतं फलमस्तु ।
 तस्मात् पुरुषार्थो धारणविधिः ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 छन्दश्शुभ्राङ्गणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनु-
 वाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे होतृमन्त्रप्रशंसा कृता । पञ्चमे दक्षिणाप्रतिग्रह-
 मन्त्रानुवाकव्याख्यानं क्रियते । सप्तानुवाक आरण्यकाण्ड
 एवमाध्यातः । “देवस्य त्वासवितुः प्रसवे अग्निनोर्बाहुभ्यां
 पूषो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु
 वेदिदक्षिणेऽग्रथे हिरण्यम् । तेनामृततलमस्याम् । वयो-
 दात्रे । मथो मह्यमस्तु प्रतिगृहीत्रे । क इदं कस्मा अदात् ।
 कामः कामाय । कामो दाता । कामः प्रतिगृहीता । कामः
 समुद्रमावित्र । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते
 कामदक्षिणा । उक्तानस्त्राङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु” इति । सोऽयं

तस्मिन्ननुवाक एको मन्त्रः । हे प्रतिगृह्यमाणद्रव्य सवितु-
र्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विसम्बन्धिभ्यां बाहुदस्ताभ्यां पूष-
सम्बन्धिभ्यां हस्ताभ्यां त्वां प्रतिगृह्णामि । हे दक्षिणे देवि वरुणो
राजा हिरण्यरूपां त्वां अग्नये प्रापयतु । तेनाग्निप्रापणेन प्रति-
गृह्यदोषाभावात् अहममृतत्वमस्मां नरकाभावरूपं प्राप्नुवाम् ।
इयं स्वदक्षिणा दात्रे वयः पक्षी भूत्वा दातारं स्वर्गं गव-
लित्यर्थः । प्रतिगृहीत्रे मद्यं मयः सुखकरमस्तु । कः प्रजा-
पतिः इदं द्रव्यं कस्मै प्रजापतये दत्तवान् । अन्तर्यामिरूपेण
दातृप्रतिगृहीत्रोः प्रेरकत्वात् तथा कामः दाता कामः प्रति-
गृहीता । ततो हे दक्षिणे समुद्रसमानं कामं प्रविञ्च कामेन
निमित्तेन त्वां प्रतिगृह्णामि । हे मद्द्रव्यवर्तिकामदेव तद्द्रव्यं
तुभ्यं भवतु । हे काम ते त्वमेवैषा दक्षिणा प्रवृत्ता । अङ्गिरो-
गोत्रे समुत्पन्न उत्तानाख्यो महर्षिस्त्वां प्रतिगृह्णातु ॥

अथ वस्त्रादिद्रव्यविषयाः षोडशमन्त्रास्तस्मिन्ननुवाक एव-
माह्वताः । “षोमाय वासः । इद्राय गाम् । वरुणायान्वम् ।
प्रजापतये पुरुषम् । मनवे तल्पम् । त्वष्ट्रेऽजाम् । पूष्योऽविम् ।
निर्घृत्या अश्वतरगर्दभौ । हिमवते हस्तिनम् । गन्धर्व्याप्सरोभ्यः
स्वगच्छङ्करणे । विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यम् । वाचेऽन्नम् । ब्रह्मण
श्रोदनम् । समुद्रायापः । उत्तानायाङ्गिरसाय यानः । वैशान-
राय रथम्” इति । एतेषु सर्वेषु मन्त्रेषु देवि दक्षिणे इत्यन्तः
पूर्वानुषङ्गः । तेनामृतत्वमित्यादिहस्तरानुषङ्गः । तत्र च प्रति-
गृह्यमन्त्रस्योत्तरानुषङ्गात्पूर्वैर्काश्चिद्द्रुगेवमाह्वताः ।

“वैश्वानरः प्रब्रथा नाकमाहृष्टत्
दिवः पृष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।
स पूर्व्ववज्जनयज्जन्तवे धनं
समानमज्जा परिचाति जागृविः” इति ॥

वैश्वानराखो देवः प्रब्रथा पुरातनशरीरधारी सन् स्वर्ग-
माहृष्टवान् । स च दिवः पृष्टं सुलोकसुलोपरिभागं मन्मभिर्म-
नविशेषैर्भन्दमानः कक्षाणं कुर्वन् वर्त्तते । अयं यजमान इमां
दक्षिणां दत्तवानित्येवं देवानामग्रे स्मारयतीत्यर्थः । स वैश्वान-
नरो जन्तवे प्राणिरूपाय यजमानाय धनं पूर्व्ववज्जनयत् । यत्र
यजमानः पुरा यथा दक्षिणां दत्तवान् तथैव तदनु रूपं फलं
जनयति । स वैश्वानरो जागृविः सावधानः सन् अज्जा स्वर्गे
गमनशीलः समानं परिचाति चावत् दक्षिणार्थं द्रव्यं दत्तं
तेन सदृशं तद्योग्यं फलं परिप्रापयति । अस्मा ऋष उपरि अनु-
सङ्गाभ्यां सह पूर्व्वोक्त एव रथविषयो मन्मः । तस्मिन्ननुवाक
श्रवसाक्षातः । “राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे वैश्वान-
राय रथम् । तेनामृतत्वमस्वाम् । वयो दात्रे । मयो मङ्गमस्तु
प्रतिघृहीचे । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय । कामो दाता ।
कामः प्रतिघृहीता । कामः समुद्रमाविश । कामेन त्वा प्रतिघृ-
हामि । कामैतत्ते । एषा ते कामदक्षिणा । उत्तानस्त्राङ्गोरसः
प्रतिघृह्णातु” इति । अनुषङ्गे योजयित्वा प्रदर्शयितुं पुनः पाठः ।
शेषमनुवाकोऽत्र व्याख्येयः ॥

तच्चादौ प्रतिघृहप्रकारं विधत्ते । “देवा वै वरुणमयाज-

यन् । स यस्यै यस्यै देवतायै दक्षिणामनघन् । तामस्मीनात् ।
 तेऽभ्रुवन् । व्यावृत्त्य प्रतिगृह्णाम । तथा नो दक्षिणा न ह्ये-
 तीति । ते व्यावृत्त्य प्रत्यगृह्णन् । ततो वै तां दक्षिणां नास्मी-
 नात् । य एवं विद्वान् व्यावृत्त्य दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । नैनं
 दक्षिणा स्मीनाति” [१] इति । यदा देवाः स्वयमृत्विजो भूत्वा
 वरुणं याजितवन्तः तदा वरुण एकैकस्यै देवतायै दक्षिणां दत्त्वा
 तां देवतां विघ्नीर्णामकरोत् । ते च देवास्तत्परिहारोपायं यमन्त्रं
 व्यवधानं निश्चित्याग्रये हिरण्यं सोमाय वास इत्येवं तत्तद्भूयेषु
 देवतान्तरव्यवधानेन स्वयं व्यावृत्त्वा भूत्वा प्रत्यगृह्णन् । ततो व्य-
 वधानादियं दक्षिणा तान् देवान् घ्नीर्णामकरोत् । अचान्त्वोऽप्ये-
 तैर्मन्त्रैर्देवतान्तरव्यवधानं कृत्वा प्रतिगृह्णन् विघ्नीर्णां नैव भवेत् ॥

अथ मन्त्रेषु द्रव्याधिपतीनां देवानामेव प्रतिघृहीतत्वेन
 निर्देष्टव्यवधाने न प्रतिघृष्टो न तु साक्षादित्यनुमन्त्रण-
 मभिप्रायं दर्शयति । “राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे-
 ऽग्रये हिरण्यमित्याह । आग्रये वै हिरण्यम् । स्वयैवैन्देवतया
 प्रतिगृह्णाति । सोमाय वास इत्याह । सौम्यं वै वासः । स्वयैवै-
 न्देवतया प्रतिगृह्णाति । रुद्राय गामित्याह । रौद्रो वै गौः ।
 स्वयैवैन्देवतया प्रतिगृह्णाति । वरुणायाश्ममित्याह [१] ।
 वारुणो वा अश्वः । स्वयैवैनं देवतया प्रतिगृह्णाति । प्रजापतये
 पुरुषमित्याह । प्राजापत्यो वै पुरुषः । स्वयैवैनं देवतया प्रति-
 गृह्णाति । मनवे तस्यमित्याह । मानवो वै तस्यः । स्वयैवैनं
 देवतया प्रतिगृह्णाति । उक्तानायाप्त्वीरसायान इत्याह । अथं

वा उक्तान् आङ्गोरथः [३] । अनर्थैवैनम् प्रतिगृह्णाति” इति ।
 हिरण्यस्यग्निरेतोरूपत्वमाधानप्रकरणे श्रुतम् । तस्मात् तदाऽग्रये
 हिरण्यं वस्त्रादीनां सोमादिसम्बन्धः ज्ञास्यान्तरगतार्थवाद्देशु
 प्रसिद्ध इत्येवं वैश्वदेन सूच्यते । केषुचिन्नान्धेषु व्याख्यानस्य
 क्षुत्पादितत्वात् अन्येष्वपि त्वष्ट्रेऽजामित्यादिषु व्याख्यानमुक्तेयम् ।
 ब्रकटमन्त्रे योऽयमुक्तानाख्यो देवस्तस्य भूमित्वेन प्रशंसनाद्
 भूम्यैव ब्रकटं परिगृह्णीतं भवति ॥

रथप्रतिगृह्णे वैश्वानरप्रद्वयेत्येतामृत्तं विधत्ते । “वैश्वानर्यर्था
 रथं प्रतिगृह्णाति । वैश्वानरो वै देवतया रथः । स्वयैवैनं देव-
 तया प्रतिगृह्णाति” इति ॥

अस्यामित्यस्योक्तमपुत्रस्य तात्पर्यं दर्शयति । “तेनामृतत-
 मस्यामित्याह । अमृतमेवात्मन्धत्ते” इति ॥

पश्चिवाचकस्य वयःशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वयो दात्र
 इत्याह । वय एवैनं कृत्वा । सुवर्गे लोकं गमयति” इति ।
 पश्चिवदुत्पतनसमर्थमेनं यजमानं कृत्वेत्यर्थः ॥

मयशब्दवाच्यस्य मङ्गलस्य सुखसम्बन्धप्रार्थनया स्वस्य परि-
 रक्षा क्रियत इत्येतन्तात्पर्यं दर्शयति । “मयो मङ्गलमस्तु प्रति-
 गरीच इत्याह [४] । चक्षे शिवम् । तन्मयः । आत्मन एवैषा
 परोक्षः” इति ॥

परोक्षः परिदानं रक्षा । कशब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं
 दर्शयति । “क इदं कस्या अदादित्याह । प्रजापतिर्वै कः ।
 य प्रजापतये ददाति” इति ॥

दानप्रतिग्रहीत्रोः काम एव प्रेरक इत्येतत्प्रसिद्ध इति दर्शयति । “कामः कामायेत्याह । कामेन हि ददाति । कामेन प्रतिगृह्णाति” इति ॥

कामस्य प्रेरकत्वे सति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां दातृत्वं प्रतिग्रहीतृत्वञ्च कामस्यैव पर्यवस्यतीत्येतद्दर्शयति । “कामो दाता कामः प्रतिग्रहीतेत्याह [५] । कामो हि दाता । कामः प्रतिग्रहीता” इति ॥

अवसानराहित्येन समुद्रसाम्यं दर्शयति । “कामः समुद्रमाविशेत्याह । समुद्र इव हि कामः । नैव हि कामस्यासोऽस्ति । न समुद्रस्य” इति ॥

कामेनेतिनिमित्तत्वनिर्देशः परलोके काम्यमानफलसिद्ध्यर्थं इत्येतद्दर्शयति । “कामेन त्वा प्रतिगृह्णामीत्याह । येन कामेन प्रतिगृह्णाति । स एवैनमुभिर्ल्लोके काम आगच्छति” इति ॥

कामं समोऽथ द्रव्यसमर्पणं दक्षिणात्वनिर्देशस्य परलोके कामदेवतायामेव दक्षिणाफलं वाञ्छयेत्येतद्दर्शयति । “कामैतत्त एषा ते काम दक्षिणेत्याह । काम एव तद्यजमानोऽमुभिर्ल्लोके दक्षिणामिच्छति । न प्रतिग्रहीतरि” इति । न हि यजमानेन सह प्रतिग्रहीता स्वर्गं वाञ्छति । येन यजमानः प्रतिग्रहीतरि फलमिच्छेत् । कामदेवतायास्तु तत्र विद्यमानतथा यजमानस्य दक्षिणाफलेच्छा युक्ता ॥

अत्र प्रतिग्रहमन्त्रतात्पर्यं यद्विज्ञेयं दर्शयति । “य एवं विद्वान्दक्षिणां प्रतिगृह्णाति । अनृषामेवैनां प्रतिगृह्णाति” [६]

इति । य एवमुक्तप्रकारं विद्वान् एतैर्मन्त्रैर्देवतान्तरव्यवधानं
 कृत्वा यः प्रतिशुद्धाति स एनां दक्षिणामृण्णरहितामेव प्रति-
 शुद्धाति । अन्वथा परद्रव्यस्वीकाराद्दृणवती दक्षिणा स्यात् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऋग्वेदजुर्गाह्याये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनु-
 वाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे प्रतिशुद्धमन्त्रा व्याख्याताः षष्ठे द्वादशाहर्भागगतस्य
 दशमरात्रस्य दशमेऽहनि द्वादशमन्त्रान्विधित्सुरादौ तावत्सर्प-
 राज्ञीभिर्ऋग्भिः स्तुतिं विधत्ते । “अन्नो वा एष यज्ञस्य । य-
 ह्नममहः । दशमेऽहन्त्सर्पराज्ञिया ऋग्भिः स्तुवन्ति । यज्ञस्यै-
 वान्तं गत्वा । अन्नाद्यमवरन्धते” इति । यद्यपि दशमादहा-
 दूर्द्धभाद्युदयनीयाख्याहे द्वादशाहयज्ञस्यान्तः तथाप्युपान्त-
 तादन्तलोपचारः । सर्पराज्ञी भूमिः तस्याः सम्बन्धिन्य ऋषो
 भूमिर्भूजेत्याद्याः ताभिः स्तुतौ सत्यां द्वादशाहयज्ञस्यान्तं
 प्राप्य समीचीनमन्नं प्राप्नोति ॥

तस्मात्स्यग्निमन्त्रादमन्त्राद्यायेत्याद्यानात् ऋक्संज्ञां वि-
 धत्ते । “तिसृभिः स्तुवन्ति । च च इमे लोकाः । एभ्यः एव
 लोकेभ्योऽन्नाद्यमवरन्धे” इति । ताखृचु आद्यं गौः पृश्निरक्र-
 मीदिति चः पृश्निरन्नब्धयोगः तं प्रशंसति । “पृश्निरवतीर्भवन्ति ।
 अन्नं वै पृश्नि [१] अन्नमेवावरन्धते” इति । पृश्निरन्नब्ध आखृचु

विद्यत इति पृथिवतीब्रह्मः । अन्नस्य श्वेतवर्णत्वात् पृथिवीब्रह्म-
वाच्यत्वम् ॥

आसृष्टु गानवेसायां प्रस्तावोद्गीतप्रतिहारभागेषु मानस-
गानं विधत्ते । “मनसा प्रक्षीति । मनसोद्गायति । मनसा
प्रतिहरति । मन इव हि प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै” इति ।
जगत्सृष्टेः पूर्वमव्यक्तरूपत्वात् प्रजापतेर्मनःसाम्यत्वम् ॥

अर्षां सर्पराज्ञीसम्बन्धं प्रशंसति । “देवा वै सर्पाः । तेषा-
मिषः राज्ञी । यत्सर्पराज्ञिया अग्निभः स्तुवन्ति । अस्त्रामेव
प्रतितिष्ठन्ति” [१] इति । सर्पानि गच्छन्तीति देवाः सर्पास्तेषां
सर्पाणां देवानां राज्ञी भूमिः । भूमौ हि सर्पणं सुब्रह्मम् । अत-
स्तदीयाभिः अग्निभः स्तुतौ भूम्यां प्रतिष्ठा भवति ॥

यथोक्तस्तुतेरुद्धं होतृमन्त्रपाठं विधत्ते । “चतुर्होतृन् होता
व्याचष्टे । स्तुतमनुब्रूयति ब्रान्त्यै” इति । सोऽचानुभाविशंसनेन
देवाः ब्रान्ता अनुग्रहकरा भवन्ति ॥

अहर्विघ्नेषमन्त्रविघ्नेषयोः सम्बन्धं प्रशंसति । “अन्तो वा एष
यज्ञस्य । यद्दृशममहः । एतत् खलु वै देवानां परमं गुह्यं ब्रह्म ।
यच्चतुर्होतारः । दशमेऽहः चतुर्होतृन् व्याचष्टे । यज्ञस्त्रैवान्तं
गत्वा । परमं देवानां गुह्यं ब्रह्मावहन्धे । तदेव प्रकाशं गम-
यति [२] । तदेनं प्रकाशं गतम् । प्रकाशं प्रजानां गमयति”
इति । प्रथमानुवाकोक्तवद्ब्रह्माख्येयम् । यदुक्तं सूत्रकारेण । “त्रैदु-
म्बरीं परिवृज्योदरैरुपसृज्यन्नो वाग्यतास्तिष्ठन्ति” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “वाचं यच्छति । यज्ञस्य धृत्यै” इति । यद-

यन्यत् सूत्रकारेणोक्तम्, भूर्भुवःसुवरित्यङ्गा रात्रिं ध्यात्वाधि-
वृक्षसूर्ये सुत्रद्वय्या वाचं विसृज्येति ॥

तत्र ध्यानवाग्बिसर्गे च क्रमेष विधत्ते । “यजमानदेवत्वं
वा अहः । भ्रातृव्यदेवत्या रात्रिः । अङ्गा रात्रिं ध्यायेत् ।
भ्रातृव्यस्यैव तस्योक्तं वृक्षे । यद्दिवा वाचं विसृजेत् । अहर्भा-
तृव्याथोच्छिष्येत् । यजन्तं विसृजेत् । रात्रिं भ्रातृव्याथोच्छिष्ये-
षेत् । अधिवृक्षसूर्ये वाचं विसृजति । एतावन्तमेवास्मै लोक-
मुच्छिष्यति । यावदादित्योऽस्तमेति” इति । अहर्षथा प्रकाशं
करोति तथा यजमानो देवताभ्यो हविः प्रकाशयतीत्यङ्गा
यजमानो देवता । पाप्मा भ्रातृव्य इति श्रुत्यन्तरात् पाप्मनश्च
देवहविर्विरोधात् रात्रेश्च प्रकाशराहित्यात् रात्रेर्भातृव्यो दे-
वता । एवं सति अहोरूपेण रात्रेश्च ध्यानं तेन रात्रिस्य रूपं
भ्रातृव्यस्य तं लोकं वर्जितं भवति । दिवा रात्रौ वा वाग्विसर्गे
स कासो भ्रातृव्यायावगेषितः स्यात् । अतस्तत्परिहारायाधि-
वृक्षसूर्ये वाचं विसृजेत् । सूर्यब्रह्मेनातप उपलक्ष्यते । स चा-
तपो भूमिं परित्यज्य वृक्षमधिहृद्य तदय एव यदा दृश्यते तदा
वाग्विसर्गे सति तत आरभ्य समयात् एतावन्तमल्पमेव कास-
मस्मै भ्रातृव्यायावगेषयति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋषयजुर्भाङ्गाणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे दशमेऽहनि होष्टमन्त्रा विहिताः । सप्तमे काव्यफल-
साधनत्वमभिप्रेत्य सप्तहोष्टमन्त्रं प्रशंसितुमुपाख्यानमाह । “प्रजा-
पतिः प्रजा असृजत । ताः सृष्टाः समसृष्ट्यन् । ता रूपेणा-
नुप्राविशन् । तस्मादाहुः । रूपं वै प्रजापतिरिति । ता नाम्ना-
नुप्राविशत् । तस्मादाहुः । नाम वै प्रजापतिरिति । तस्माद-
प्यामित्रैः सकृत्य । नाम्ना चेष्वयेते [१] । मित्रमेव भवतः”
इति । प्रजापतिना याः प्रजाः सृष्टास्ताः सर्वाः संसृष्टा अभ-
वन् रूपविशेषस्य नामविशेषस्य वा सृष्टत्वात् एकविधा एव
भूत्वा देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयमित्येवं विशेषव्यवहारयोग्या
नाभवन् । तदा प्रजापतिर्विचार्य स्वयमेव रूपविशेषाका-
रेण नामविशेषाकारेण तासु प्रजासु प्रतिष्ठितः । अतएव
शास्त्रज्ञा नामरूपयोः सर्व्ववस्तुव्याप्तिं दृष्ट्वा प्राजापत्यात्मकं
रूपमाहुः । यस्मान्नाम प्रजापतिरेव तस्मात् पूर्व्वममित्रावपि
द्वौ पुरुषौ कदाचिन्मार्गे यामान्तरे वा सकृत्य भो देवदत्त भो
यज्ञदत्तेत्येवं तत्तस्मान्ना परस्परमाहुयते चेत् तदानीमेव मित्रौ
भवतः । प्रजापतेः सर्व्वमित्रत्वेन तदात्मकस्य नाम्नो मित्रत्वसम्पा-
दकत्वं युक्तम् । अतएव लौकिकाः साप्तपदीनं सख्यमित्याहुः ।

नामरूपसृष्टिमुक्त्वा विशेषाकारेष्वैव सृष्टिमाह । “प्रजापति-
र्देवासुरानसृजत । स इन्द्रमपि नासृजत । तं देवा अत्रुवन् । इन्द्रं
नो जनयेति । स आत्मन्निन्द्रमपग्नत् । तमसृजत । तं त्रिष्टुम्बीर्षं
भूत्वानुप्राविशत् । तस्य वज्रः पञ्चदशो हस्त आपद्यत । तेनो-

दव्यासुरानभ्यभवत्” [२] इति । यदा देवानसुरांश्चासृजत तदा प्रजापतिर्देवस्वामिनमिन्द्रम् अपिशब्दादसुरस्वामिनश्च नासृजत । ततो देवैः प्रार्थितः स्वात्मन्येवावस्थितमिन्द्रं दृष्ट्वा तं बहिरसृजत । तच्च सृष्टमिन्द्रं त्रिष्टुब्दैवता वीर्यरूपा भूत्वा प्राविशत् । तस्य वीर्यवत इन्द्रस्य हस्ते पञ्चदशभिर्धाराभिर्युक्तः कश्चिदञ्जः प्रादुरभूत् । तेन वज्रेण युक्तं हस्तमुद्यम्यासुरानभिभूतवान् ॥

एतद्देदनं प्रशंसति । “य एवं वेद । अभि भ्रातृव्यान् भवति” इति ॥

अथ सप्तहोतृमन्त्रं प्रशंसति । “ते देवा असुरैर्विजित्य । सुवर्गं लोकमायन् । तेऽमुष्मिंल्लोके व्यचुभ्यन् । तेऽम्रुवन् । अमुतः प्रदानं वा उपजिजीविमेति । ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायाथास्यम् । आङ्गीरसं प्राहिष्वन् । एतेनामुत्र कल्पयेत् [३] । तस्य वा इयं कृप्तिः । यदिदं किञ्च । य एवं वेद । कल्पतेऽस्मै । स वा अयं मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमुत्र सञ्ज्ञो देवेभ्यो ह्ययं वहति । य एवं वेद । उपैतं यज्ञो नमति” इति । ते देवा इन्द्रसाहाय्यवशात् असुरैः सह * युद्धे विजित्य स्वर्गं प्राप्य तत्र विज्ञेषेण क्षुधिताः सन्तः परस्परमिदमम्रुवन्, अयं स्वर्गो भोग्यवस्तुसम्पादनस्थानं न भवति । तस्य कर्माभूमित्वाभावात् । कस्मादमुतः प्रदानं मनुष्यलोके प्रदीयमानं हविरूपजीव्य तिष्ठामेति । अमुतः शब्दः परोक्षवाचिताद्भूम्यपेक्षया

* असुरान् युद्धे इति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

परोक्षं स्वर्गं ब्रूते । तथा स्वर्गापेक्षया परोक्षं भूलोकमपि ब्रूते ।
 अत्र तु स्वर्गवासिभिः प्रयुज्यमानत्वात् भूलोकवाची, ते देवा
 इत्यं विशार्व्यं सप्तहोत्रमन्त्रसाध्यं कश्चिद्योगं निर्मायाङ्गिरो-
 गोचोत्पन्नमयास्थनामकमृषिं मनुष्यलोके प्रेषितवान्ः, भो
 अथास्यैतेन सप्तहोत्रयज्ञेनामुच्य मनुष्यलोकेऽनुष्ठानं निष्पा-
 दयेति । ततो यदिदं किञ्चिदनुष्ठानं लोके दृश्यते सर्वं
 सर्व्यापि तस्यैवायास्थनामकस्य महर्षेः कृप्तिः प्रवर्त्तना । य एवं
 मुनेः कृप्तिं वेद । तदर्चमनुष्ठानं सम्यक् प्रवर्त्तते । सप्तहोत्रयज्ञो
 मनुष्येषु प्रवृत्तः सन् अमुत्र सद्भ्यः स्वर्गनिवासिभ्यो देवेभ्यो ह्ययं
 प्रापयति । य एवं सप्तहोत्रयज्ञं महिमानं वेद । तमेतं वेदितारं
 सर्व्या यज्ञः प्राप्नोति । यज्ञानुष्ठानसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥

सप्तहोत्रमन्त्रे वाचस्यतेर्द्विधेनामन्त्रिति योचं यद्द्विभामसं
 प्रशंसति । “सोऽमन्यत । अभि वा इमेऽस्मासोकादमुं लोकं
 कमिञ्चन्त इति । स वाचस्यतेर्द्विधिति व्याहरत् । तस्मात् पुत्रो
 हृदयम् । तस्मादस्मासोकादमुं लोकं नाभिकामयन्ते । पुत्रो हि
 हृदयम्” [४] इति । मनुष्यलोके यज्ञप्रवर्त्तकः सोऽथास्यो मुनिः
 मनस्वेवमचिन्तयत्, इमे सर्व्ये मनुष्या अस्मान् लोकादमुं स्व-
 र्गलोकं अभिकमिञ्चन्तः, स्वर्गो मे भूयादित्येवं कामयमाना
 यज्ञानुष्ठास्यन्ति । न तु पुत्रानुत्पादयिष्यन्ति । ततः सन्तति-
 विच्छेदे सति स्वर्गवासिनां देवानां भागोऽपि विच्छिद्यतीति
 विशार्व्यं तत्परिहाराय वाचस्यतेर्द्विध इत्यादियद्द्विभाममुचा-
 रितवान् । तत्र मनो वाक्पतिना हृच्छेदेन मनःकार्यः पुत्रो

विवक्षितः । मनःकार्यंश्च वाजसनेयिनः समामनन्ति, मनसा वै समास्त्रियमभिहार्यन्ते । तस्यां वै प्रतिरूपः पुत्रो जायते । स समानन्द इति । तस्माच्च पुत्रविवक्षया हृच्छब्दः प्रयुक्तः । तस्मा-
ल्लोके पुत्रो हृदयं पुत्रविषयमेव चित्तं सर्व्वदा प्रवर्त्तत इत्य-
र्थः । यस्मात् पुत्रासक्तचित्ता मनुष्याः, तस्मात्तत्राधान्येन पु-
त्रानेव कामयमाना अस्मान्मनुष्यलोकादमुं स्वर्गलोकं नात्यक्तं
कामयन्ते । यस्मात् पुत्रास्त्रितस्वरूपास्तस्मान्मनुष्याणां तदुचि-
तम् । अतएव सन्तानविच्छेदो देवहविर्विच्छेदस्य न भविष्यति ।
तथा च तस्मिन्मन्त्रश्लेषे समाख्यातम्, मा दैत्यस्तनुच्छेदिमान-
मनुष्य इति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋग्वेदजुर्भाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनु-
वाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सप्तहोत्रमन्त्रसाध्यश्चप्रश्नं वा कृता । अष्टमे होत्र-
मन्त्राणां सोमयागाङ्गत्वमभिधीयते । तत्रादौ सामान्येन
यज्ञसम्बन्धं विधत्ते । “देवा वै चतुर्होत्रभिर्यज्ञमतन्वत । ते
विपाप्मना भ्रातृव्येणाजयन्त । अभि सुवर्गं लोकमजयन् । य एवं
विदाः चतुर्होत्रभिर्यज्ञं तनुते । विपाप्मना भ्रातृव्येण जयते ।
अभि सुवर्गं लोकं जयति” इति । चतुर्होत्रशब्द एकवचनान्तः
पृथिवी होतृत्यमुमेव मन्त्रं ब्रूते । बहुवचनान्तस्तु सर्व्वानपि हो-
त्रमन्त्रान् । तैर्मन्त्रैर्यज्ञमतन्वत । ते देवाः पापरूपेषु भ्रातृव्येषु

वियुक्ता इह लोके जयं प्राप्य स्वर्गमपि जितवन्तः । तथान्यो-
ऽपि लोकद्वयं जयति ॥

मन्त्रविशेषस्य यज्ञसम्बन्धं विधत्ते । “षड्ढोत्रा प्रायणीय-
मासादयति । अमुष्मै वै लोकाय षड्ढोत्रा । भ्रन्ति खलु वा
एतत् सोमम् । यदभिषुष्वन्ति [१] । ऋजुधैवैनममुं लोकं गम-
यति । चतुर्होत्रातिथ्यम् । यज्ञो वै चतुर्होत्रा । यज्ञ एवा-
त्मन्धत्ते । पञ्चहोत्रा पशुमुपसादयति । सुवर्ग्यो वै पञ्चहोत्रा ।
यजमानः पशुः । यजमानमेव सुवर्गं लोकं गमयति । यद्वाग्-
मृहीत्वा सप्तहोतारं जुहोति । इन्द्रियं वै सप्तहोत्रा [२] ।
इन्द्रियमेवात्मन्धत्ते” इति । प्रायणीयायामिष्टौ यद्भुविस्तसूर्ये
ते चक्षुरिति मन्त्रेण वेद्यामासाद्य अयं षड्ढोत्रमन्त्रः स्वर्गार्थं
प्रवृत्तः तत्कथमिति तदुच्यते । सोमाभिषवरूपं शब्दनं यत्कृतं
तत्प्रत्यवायं परिहृत्य ऋजुधैव नरकलोकरूपं वक्रमार्गं परि-
त्यज्यैनं यजमानं ऋजुधैव मार्गेण प्रापयति । आतिथ्येष्टौ यद्भु-
विस्तत्पृथिवी होतेत्यनेन चतुर्होत्रमन्त्रेण वेद्यामासादयेत् । तस्य
मन्त्रस्य पशुहेतुत्वात् स्वात्मनि यज्ञः सम्पादयति । अग्नीषो-
मीयपशोर्यद्भुविस्तदग्निर्होतेत्यनेन पञ्चहोत्रमन्त्रेण वेद्यामुपसा-
दयेत् । तस्य स्वमन्त्रस्य स्वर्गसाधनत्वात् पशोश्च यजमान-
निष्कयणार्थत्वात् यजमानं स्वर्गं प्रापयति । ऐन्द्रवायवादिष-
हयहणादूर्ध्वं महाहविर्होतेत्यनेन सप्तहोत्रमन्त्रेण जुहुयात् ।
तस्यैन्द्रियसाधनत्वात् इन्द्रियं स्वस्मिन् सम्पादयति ॥

सवनेषु होत्रमन्त्रप्रयोगं विधत्ते । “यो वै चतुर्होत्रमनु-

सवनं तर्पयति । दृष्यति प्रजया पशुभिः । उपैन्ः सोमपीथो नमति । बहिष्पवमाने दत्तहोतारं व्याचक्षत । माध्यन्दिने पवमाने चतुर्होतारम् । आर्भवे पवमाने पञ्चहोतारम् । पिद्वस्त्रे षड्ढोतारम् । यज्ञायज्ञियस्य सोत्रे सप्तहोतारम् । अनुसवनमेवेनाः स्तर्पयति [३] । दृष्यति प्रजया पशुभिः । उपैन्ः सोमपीथो नमति” इति । चतुर्होतमन्त्राभिमानिनां देवानां तन्मन्त्रप्रयोगेण दत्तिर्भवति । तथा यजमानोऽपि प्रजया पशुषु उत्तरक्रतौ प्रकृतमन्त्रं सोमपानं प्राप्नोति । तस्माद्बहिष्पवमानादिस्तोत्रादिकाले होतमन्त्रान् सद्यहान् यजमानः पठेत् । एतच्च सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्, सन्नेषु नाराः ऋषेषु चमसिनः स्वः स्वं चमसमनून्यन्ते चीःस्त्रीन् पुरोः षात्रकखानुपवपन्त एतन्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैः प्रतिमन्त्रं नमो वः पितरो रसायेति नमस्काराञ्चपन्ति, षड्ढोतारं यजमानो व्याचष्ट इति । सोऽयं सूत्रोक्तः प्रयोगोऽत्र पितृयज्ञशब्देन व्यवहृतः ॥

अनुसवनमित्यादिरूपसंहारार्था पुनरुक्तिर्यज्ञाङ्गत्वेन विहितान् होतमन्त्रान् प्रशंसति । “देवा वै चतुर्होतभिः सत्रमासत । अद्भिपरिमितं यशस्क्रामाः । तेऽनुवन् । यज्ञः प्रथमं यश अश्नत् । सर्वेषां नस्तस्यहासदिति । सोमश्चतुर्होत्रा । अग्निः पञ्चहोत्रा । धाता षड्ढोत्रा [४] । इन्द्रः सप्तहोत्रा । प्रजापतिर्दत्तहोत्रा । तेषां सोमः राजानं यश आर्षत्” इति । सोमान्यादयो देवा धनादिसमृद्ध्यायुक्तं यज्ञः कामय-

मानाः सचमनुष्ठातुं प्रारब्धवन्तः । तदानीमेवं परस्परं भाषां
 कृतवन्तः, अस्माकं मध्ये यं पुरुषं आदौ धनसमृद्धियुक्तं यज्ञः
 प्राप्नुयात् । तस्य पुरुषस्य तद्यज्ञः सर्वेषामस्माकं साधारणम-
 स्त्विति । ततः सोमादयो यथायथं सचे होत्रमन्त्राननुष्ठित-
 वन्तः । तदा तेषां मध्ये सोममेवादौ यज्ञः प्राप्नोत् ॥

अथ प्रसङ्गाद्यज्ञाङ्गभूतान् प्रैषनिविदाप्रीयहाणच प्रब्रं-
 षति । “तं व्यकामयत् । तेनापाक्रामत् । तेन प्रसायमचरत् ।
 तं देवाः प्रैषैः प्रैषमैच्छन् । तस्मैषाणां प्रैषत्वम् । निविद्धिर्न्व-
 वेदयन् । तन्निविदां निविष्वम् [५] । आप्रीभिराप्नुवन् । त-
 दाप्रीणामापित्वम् । तमन्नन् । तस्य यज्ञो व्यगृह्यत । ते यज्ञा
 अभवन् । तद्गहाणां गहत्वम् । यस्मैवं विदुषो यज्ञा गृह्यन्ते ।
 तस्य त्वेव गृहीताः” इति । तत् धनसमृद्धियुक्तं यज्ञो ममैव
 भूयादिति सोमो नितरां कामचित्वा तेन धनेन सहापक्रम
 पुनस्तेन युक्तः सन् प्रकर्षेण सीनो भूत्वा यथा देवा न जागन्ति
 तथैव व्यचरत् । ततो देवा होता यज्ञादित्यादिभिः प्रैषमन्त्रैः
 प्रैषं प्रहृष्टं सोमस्यान्वेषणमैच्छन् । ततः प्रैष्यत एभिरिति
 व्युत्पत्त्या मन्त्राणां प्रैषनाम सग्यसम् । ततोऽग्रे महान् अशी-
 त्यादिभिः निविष्मन्त्रैरिमं वृत्तान्तं तत्र तत्र नितरामावेदयन् ।
 निवेद्यत एभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणां निविष्माम सग्यसम् ।
 समिद्धो अथ मनुषोदुरोण इत्याप्रीमन्त्रैस्त्वं सोममाप्नुवन् । आ-
 ष्यत एभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणामाप्रीनाम सग्यसम् । ततः
 सोमं हत्वा तस्याधीनं यज्ञोद्देतुर्धनं प्रत्येकं विभज्य गृहीतवन्तः ।

ते च यागा ऐन्द्रवादिग्रहा अभवन् । तस्माद्गृह्यन्त इति व्यु-
त्पत्त्या ग्रहनाम सम्पन्नम् । य एतं वृत्तान्तं जानाति तस्यैव
घागे ग्रहा मुख्यत्वेन गृहीता भवन्ति । इतरस्य तु घागे
गृहीता अप्यधिककल्पकाभावात् अगृहीता एव ॥

अथ ग्रहप्रसङ्गाच्छन्दःसामोक्त्यानि प्रब्रंशति । “तेऽमु-
वन् । यो वै न श्रेष्ठोऽभूत् [६] । तमवधिञ्च । पुनरिमं सु-
वामहा इति । तं हन्द्वाभिरसुवन्त । तच्छन्दां हन्दस्त्वम् ।
शाखा समानयन् । तत्साधः सामत्वम् । उक्थैरुदस्थापयन् ।
तदुक्त्यानामुक्त्यत्वम् । य एवं वेद । प्रत्येव तिष्ठति [७] ।
सर्वमायुरेति” इति । ते देवाः परस्परमिदं विचारितवन्तः,
यः सोमोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभूत् तं वयमविधिञ्च । तदेतन्न-
हदनुचितम् । तस्मात् पुनरिमं सोममुत्पादयाम इति विचार्य
गायत्र्यादिच्छन्दांस्यनुष्ठाय तत्सामर्थ्यात् सोममुत्पादयन् ।
उत्पादनविषयां हन्दसि इच्छां सिध्यत्येभिर्ब्युत्पत्त्या हन्दो-
नाम सम्पन्नम् । ततः साक्षानसामर्थ्येन तं सोमं समानयन् ।
समानीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सामनाम सम्पन्नम् । उक्थना-
मकञ्चसामर्थ्येन तं सोमं भूमानुपविष्टमुत्पापितवन्तः । उत्था-
प्यते सोमोऽनेनेति व्युत्पत्त्योक्त्यानाम सम्पन्नम् । य एवं सोम-
वृत्तान्तं वेद संभूमौ प्रतिष्ठितो भूत्वा सम्पूर्णमायुः प्राप्नोति ॥

अथ सोमप्रब्रंशाप्रसङ्गात् पुरुषार्थं सोमयामसमीपगमनं
विधत्ते । “सोमो वै यज्ञः । य एवं विद्वान्त्योममागच्छति ।
यज्ञ एवैनमृच्छति । तस्मादाहुः । यस्यैवं वेद यज्ञ न । ता-

वुभौ सोमयागच्छतः । सोमो हि यज्ञः । तं त्वाव यज्ञ ष्टच्छ-
 तीत्याहुः । यः सोमे सोमं प्राहेति । तस्मात् सोमे सोमः
 प्रोच्यः । यज्ञ एवैनमृच्छति” [८] इति । यः सोमयागः यज्ञः
 यज्ञोहेतुत्वाद्यज्ञः । तस्मात् सोमस्य यज्ञोहेतुत्वं या विद्वान् सः
 सोमयागस्थानं प्रत्यागच्छेत् । तत्तदनुष्ठानप्रकारोपन्यासेन
 तमेनं यज्ञः ष्टच्छति प्राप्नोति । यस्मादेवं तस्मादभिज्ञा यं
 महात्मोत्येवं सर्वे जना आहुः । किञ्च यः सोमप्रयोगं यज्ञो-
 हेतुत्वञ्च वेद यज्ञ न वेद तावुभौ सोमस्थानमागच्छतः । सो-
 मयागस्य यज्ञोत्पादकत्वात् तयोर्मध्ये सोमे सोमयागे सोमं
 सोमप्रयोगं स्वकीयवाक्पाण्डित्यप्रकटनाय यः प्राह तं अभि-
 ज्ञाः त्वाव त्वामेव यज्ञ ष्टच्छति प्राप्नोति इत्याहुः । यस्मा-
 देवं तस्मादभिज्ञः सोमे सोमयागे । सोमः सोमप्रयोगः प्रोच्यः
 प्रकर्षेण वाच्यः । यज्ञ एनं अभिज्ञं ष्टच्छत्येव प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्ययजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके अष्टमोऽनु-
 वाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे होतृमन्त्राणां सोमाङ्गत्वेन प्रयोगं उक्तः । अथ
 होतृमन्त्रोत्पत्तिकथनप्रसङ्गेन अगत्सृष्टिर्नवमे विधीयते । “इदं
 वा अयेनैव किञ्च नासीत् । न द्यौरासीत् । न पृथिवी । ना-
 न्तरिचम् । तदसदेव सम्मनोऽकुर्वत स्यामिति । तदतप्यत ।

तस्मात्तपनाद्भूमोऽजायत । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तपनादग्नि-
 रजायत । तद्भूयोऽतप्यत [१] । तस्मात्तपनाज्यातिरजायत ।
 तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तपनादर्चिरजायत । तद्भूयोऽतप्यत ।
 तस्मात्तपनाम्नरोचयोऽजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तस्मात्तपना-
 दुदारा अजायन्त । तद्भूयोऽतप्यत । तदभ्रमिव समहन्यत”
 इति । यदिदं स्यावरजस्रमरूपं भूलोकादिरूपञ्च जगत्
 इदानीं दृश्यते तत्किमपि सृष्टेः पूर्वं नैवासीत् । तत्तादृशम-
 सद्रूपमेव वर्त्तमानं स्यात् । सद्रूपतां प्राप्नुयामित्येतादृशं मनो-
 ऽकुर्वत । तथा चोपनिषदि पूर्वमसद्रूपं पश्चात् सद्रूपतोत्पत्तिश्च
 विस्मयमाप्नुयते । असद्वा इदमय आसीत् । ततो वै सद्जा-
 यतेति । अचासच्छब्देन न अश्रविषाणादिसमानं शून्यत्वं वि-
 षद्वितं किं तर्ह्यनभिव्यक्तनामरूपत्वम् । अत एव वाजसनेयिनः
 समामनन्ति । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव
 व्याक्रियेत इति । भूमिराप इत्यादिकं नाम काठिन्यद्रवादिकं
 रूपम् । तत्तद्भूततमाकारेण विस्मयमासमन्तान्निष्पादनं व्याक-
 रणं तद्रहितत्वेनाविस्मयदशापन्नत्वमव्याकृतत्वम् । तदेवं मनुना
 स्मर्यते, आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् । अप्रतर्क्यम-
 विज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वत इति । शून्यत्वविवक्षायां छन्दोगश्रुति-
 विरुध्येत । छन्दोगा ह्येवमामनन्ति, सदेव सोम्येदमय आ-
 सीदेकमेवाद्वितीयम् इति । पुनरपि तद्धैक आङ्गरसदेवेदमय
 आसीत् इति । शून्यत्वपक्षमुपन्यस्य तन्निराकरणमेवमामनन्ति,
 कुतस्तु खलु सोम्येवं स्यादिति होवाच, कथमसतः सञ्जायत इति ।

सदेव सोम्येदमय आसीदेकमेवाद्वितीयमिति । एतरेष्विष-
 खधीयते, आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नान्यत्किञ्चनमि-
 षत् इति । तस्माच्चैव किञ्चनासीदित्यथं निषेधः परमात्म-
 निर्मितनामरूपात्मकजगद्विषयो न तु ह्यत्तद्विषयः । नाम-
 रूपरहितत्वेनासच्छब्दवाच्यं सदेवावस्थितं परमात्मतत्त्वं स्वा-
 त्मान्यन्तर्हितप्राणिकर्मप्रेरितं सन्नामरूपाकारेणाविर्भवेयमिति
 पर्यालोचनरूपं मनो कुहत् । यथा गाढनिद्रां प्राप्तस्य
 पुरुषस्य कर्मफलभोगाय प्रबोध उत्पद्यते, तथा सर्वान् प्राणि-
 नः स्वस्वकर्मफलं भोजयितुमीदृशो विचारः परमात्मनः
 प्रादुरभूत् । तथाविविधविचारयुक्तं तत्परमात्मतत्त्वरूपं नाम-
 रूपसृष्टिसाधनरूपं तपोऽकुहत् । नात्र तपः ह्यच्छ्रान्ता-
 यणादिरूपम् । किन्तु स्रष्टव्यपदार्थविशेषविषयं पर्यालोचनम् ।
 अत एवाथर्वणिका आमनन्ति, यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञान-
 मयं तप इति । ह्यच्छ्रादिरूपत्वाभावात् अशरीरस्यापि सर्व-
 ज्ञक्रियुक्तस्य पर्यालोचनमुपपन्नम् । तादृशीं शक्तिञ्च श्वेताश्वतरा
 आमनन्ति, परास्य शक्तिर्विधिष्वैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
 वल्लक्रिया च इति । तच्छक्तिवशादेवेन्द्रियनिरपेक्षयवहारश्च ।
 अत एव आमनन्ति, अपाणिपादोजघनो गृहीता पञ्च-
 त्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इति । तस्मादचिन्त्यशक्तिपरमेश्व-
 रस्य लीलाविशेषो यथावचनमवबोद्धव्यः । वचनं चाचा-
 रण्यके आह्वयते, सतन्तपंस्रपः कृतवान् इत्यर्थः । तादृ-
 ब्राह्मणात्परमेश्वरात् स्वसङ्ख्यागुणारेण कश्चिद्धुम उदय-

द्यत । एवमग्न्यादयोऽपि सङ्कल्पादुत्पन्नाः । अग्निरङ्गारवज्ज्यो-
तिरङ्गारनिष्ठप्रकाशः । अर्षिर्ज्वाला । मरीचयः सर्वत्र प्रसृत-
प्रभाद्रव्यम् । उदारा उज्ज्वणज्वाला । तत्सर्वं धूमज्वालादिकं
सङ्घातरूपं कठिनमभूत् । यथा धूमज्ज्योतिःसलिलमरुतां
सङ्घिपातः क्व मेघ इति । तद्वत् तच्च घनोभूतं वस्तु परमात्मनो
वस्तिस्थानमासीत् । वस्तिशब्दार्थस्याचार्यैर्दर्शितः । मूत्राशये
धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते ।

अथ समुद्रोत्पत्तिं दर्शयति । “तद्वस्तिमभिनत् [२] ।
स समुद्रोऽभवत् । तस्मात् समुद्रस्य न पिवन्ति । प्रजननमिव
हि मन्यन्ते । तस्मात् पशोर्जायमानादापः पुरस्ताद्यन्ति” इति ।
यदेतत्संवत्सरपर्यन्तस्य वस्तुनः स्रष्टुः परमात्मनो रूपं वस्ति-
स्थानीयं तस्य भेदमकरोत् । परितो मूत्राशये पूर्णं सति यथा
श्लोके मेघनदारात् मुञ्चति तद्वत् । स च प्रभिन्नवस्तिगतो
जलसङ्घः समुद्ररूपेण प्रादुरभूत् । यस्मात्समुद्रस्य जलं प्रजन-
नमिव गर्भाशयगतमुदकमिवास्पृश्यं मन्यन्ते । तस्माच्छ्लिष्टाः स-
मुद्रस्य जलं न पिवन्ति । यस्मादस्ति प्रजनने गर्भाशये जलं
तस्मात्श्लोके जायमानात् पशोः पुरस्तादाप एव निर्गच्छन्ति ॥

अथ प्रकृतस्य होतृमन्त्रस्य सृष्टिमाह । “तद्वज्रहोतान्व-
सृज्यत । प्रजापतिर्वै दशहोता” इति । ततस्तत् समुद्रपर्यन्तं
सृष्टं जगत् तत्पश्चाच्चित्तिस्रुगित्यादिर्दशहोताऽसृज्यत । त-
न्मन्त्रप्रतिपाद्याकारदुक्तप्रजापतिरेवात्र दशहोता ॥

यथोक्तस्य परमात्मतपसो वेदनं प्रब्रंशति । “य एवं तपसो

वीर्यं विदाः स्वयते । भवत्येव” इति । पूर्वोक्तस्य तपःशामर्थ्यं विद्वान् यः स्वयं तपः करोति सोऽयमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव ॥

अथ लोकत्रयसृष्टिं दर्शयति । “तद्वा इदमापः सखिलमासीत् । सोऽरोदीत्प्रजापतिः [३] । स कस्मा अग्नि । यद्यस्याः अप्रतिष्ठाया इति । यदस्ववापस्यत । सा पृथिव्यभवत् । यद्द्व्यमृष्ट । तदन्तरिचमभवत् । यदूर्द्धमुदमृष्ट । सा द्यौरभवत् । यदरोदीत् । तदनयोरोदस्त्वम् [५] । य एवं वेद । नास्य गृहे हृदन्ति । एतद्वा एषां लोकानां जन्म । य एवमेषां लोकानां जन्म वेद । नैषु लोकेष्वार्त्तिमाच्छति । स इमां प्रतिष्ठामविन्दत” इति । तदिदं परमात्मना सृष्टं जगत् समुद्ररूपेण सखिलमासीत् । तस्मिन् सखिले पृथिवीमिश्रणं वारयितुम् आप इत्युक्तम् । केवलं जलमेवासीदित्यर्थः । तदिदं निरन्तरं जलं दृष्ट्वा दब्रह्मरूपः स प्रजापतिः अरोदीत् । इदतस्तस्यायमभिप्रायः, यद्यहं अप्रतिष्ठाया अवस्तातुमयोग्याया अविद्यमानाया अस्या पृथिव्याः सकाशात् किमपि प्राणिजातं स्रष्टुं न शक्नोमि तर्हि तादृशः सोऽहं कस्मै अग्नि किमर्थमुत्पादितोऽस्मीति इदतस्तस्य यन्नेत्रजलादिकं समुद्ररूपास्वप्नु पतितं तद्घनीभूतं पृथिव्यभवत् । तस्याः पृथिव्या उपरि उच्चावचभावं वारयितुं विविधं मार्जनं कृतवान् । तच्च मृष्टस्थानं अन्तरिचमभूत् । ततो हस्तमूर्द्धं प्रसार्य यत्स्थानममृष्टं सा द्यौरभवत् । यस्मात् प्रजापतिररोदीत् तेन च रोदनेन द्या-

वापृथिव्यावृत्पन्नौ । तस्माद्देवःशब्दाभिधेयत्वं तयोः सन्ध-
नम् । तं प्रकारं वेदितुर्गृहे बन्धुमरणाभावान्न केऽपि गृहे
वृद्धन्ति । योऽयं लोकत्रयजन्मप्रकारं वेद । तद्देवता लोकत्रये
नाशं न प्राप्नोति । स प्रजापतिः इमां पृथिवीं प्रतिष्ठां
स्रक्ष्यमाणः प्राण्याधारभूतामालभत ॥

अथ तस्यां पृथिव्यां असुरसृष्टिं दर्शयति । “स इमां प्रतिष्ठां
वित्वाऽकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभ-
वत् । स जघनादसुरानसृजत [५] । तेभ्यो मृण्मये पात्रेऽन्न-
मदुहत् । याऽस्य सा तनूरासीत् । तामपाहत । सा तमिस्राऽ-
भवत्” इति । प्रजापतिरिमां भूमिं स्रक्ष्यमाणः प्राण्याधार-
योग्यां लब्धा प्रजोत्पादनं कामयमानः तदुपायपर्यासोचनरूपं
तपः कृत्वा स्वयमेव देहान्तरेण गर्भवानभूत् । तस्य गर्भयुक्तस्य
जघनभागादसुरानसृजत । तेभ्यः कस्मिंश्चिन्मृत्पात्रे भोजना-
र्थमन्नं प्रक्षिप्य दत्तवान् । ततः असुराणामुत्पादिका या स्र-
कीया तनूः तां विनाशितवान् । सा तनूः शरीराकारं परि-
त्यज्य तमोयुक्ता रात्रिरभवत् ॥

अथ मनुष्यादिसृष्टिं दर्शयति । “सोऽकामयत । प्रजाये-
येति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स प्रजननादेव प्रजा
असृजत । तस्मादिमा भूयिष्ठाः । प्रजननाद्धेना असृजत [६] ।
ताभ्यो दास्यमये पात्रे पयोऽदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् ।
तामपाहत । सा व्योम्नाभवत्” इति । प्रजननात् प्रजो-
त्पादनसमर्थात् द्वारा स्रस्मादुत्पादनसामर्थ्यं कारणं तस्मा-

प्रजा अत्यन्तबहुलाः ज्योत्स्नाचन्द्रप्रकाशाः । अन्यत् पूर्व्व-
व्याख्येयम् ॥

अथ वसन्तादिकास्त्राभिमानिपुरुषस्य सृष्टिं दर्शयति ।
“सोऽकामयत प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभ-
वत् । स उपपन्नाभ्यामेवर्त्तूनसृजत । तेभ्यो रजते पात्रे घृतम-
मदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् [७] । तामपाहत । साऽहो-
रात्रयोः सन्धिरभवत्” इति पूर्व्वव्याख्येयम् ॥

अथ देवसृष्टिं दर्शयति । “सोऽकामयत प्रजायेयेति । स
तपोऽतप्यत । सोऽन्तर्वानभवत् । स मुखाद्देवानसृजत । तेभ्यो
हरिते पात्रे सोममदुहत् । यास्य सा तनूरासीत् । तामपा-
हत । तदहरभवत्” [८] इति । पूर्व्वव्याख्येयम् ॥

अथोक्तानां अन्नपयोघृतसोमानां वेदनं प्रशंसति । “एते
वै प्रजापतेर्दीक्षाः । य एवं वेद । दुह एव प्रजाः” इति । गोभ्यः
क्षीरमिव प्रजाभ्यः धनं लभत इत्यर्थः ॥

देवतावेदनं प्रशंसति । “दिवा वै नोऽभूदिति । तद्देवा-
नां देवत्वम् । य एवं देवानां देवत्वं वेद । देववानेव भवति”
इति । देवानामुत्पादिका या प्रजापतेस्तनूः सेचमहोरूपेषु
निष्पन्ना । अतो देवाः हर्षादस्माकं दिवैवाभूदित्युच्चारित-
वन्तः । अतो दिवायोगेन देवत्वं संपन्नम् । तद्देदिता देवान्
प्रकाशवान् भवति ॥

तदेतद्देवासुरोत्पादकतनूभ्यां अहोरात्रयोर्जन्म तस्य वेदनं
प्रशंसति । “एतद्वा अहोरात्राणां जन्म । य एवमहोरा-

‘‘षाणं जन्म वेद । नाहोरात्रेष्वार्त्तिमाच्छति’’ [६] इति ॥

तदसदेव सन्मनोऽकुर्वत स्यामिति प्रथमभावि परमात्मने चन्मनः पूर्वमुक्तं तदेनन्मनः प्रशंसति । ‘‘असतोऽधि मनोऽसृज्यत । मनः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत् । तदा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम् । यदिदं किञ्च । तदेतच्छ्रोवस्वसन्नाम ब्रह्म’’ इति । यत्किञ्चिदिदं जगदिदानो दृश्यते तदिदं सर्वं मूलकारणे मनस्येव सम्यक् प्रतिष्ठितं सत् सद्ब्रह्माधीवादसतः सृष्टिस्थितिप्रसङ्गाः । तदेतत्सङ्ख्यितमर्थं मनः श्रोवस्वसन्नामकं ब्रह्म । यदुत्तरोत्तरदिने वसोयोऽतिशयेन श्रेष्ठं श्रोवस्वसं द्विविधं हि ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मोत्थेवं लक्षणं सजातीय-विजातीयस्वगतभेदरहितत्वात् निजस्वरूपमात्रे पर्यवसितं सर्वजनैकरूपमेकं ब्रह्म । अत एव तदेतच्छ्रोवस्वसं न भवति । निर्विकारत्वेन तस्य स्रष्टृत्वाभावात् तदेव सर्वं सृष्टिगोचर-शक्तियुक्तम् । सत् सोपाधिकत्वेनान्यत् ब्रह्म भवति । सद्ब्रह्म-परम्यरथा प्रतिक्षणमुत्तरोत्तराधिकजगत्स्रष्टृत्वात् ईदृक् ब्रह्म-रूपत्वात् मनः प्रशस्तम् ॥

तदेतद्ब्रह्मात्मवेदनं प्रशंसति । ‘‘व्युच्छन्ती व्युच्छन्त्यसौ व-
स्यसी वस्यसी व्युच्छति । प्रजायते प्रजया पशुभिः । प्र परमे-
ष्ठिनो मात्रामाप्नोति । य एवं वेद’’ [१०] इति । यथोक्तं ब्रह्म
सृष्टिप्रकारं विदित्वापास्ते । असौ वेदित्रे प्रतिदिनं प्रभातं कु-
र्वन्ति । देवता पुनः पुनरधिकश्रेयस्करा सतो प्रभातं करोति ।
दिने दिने श्रेयोऽवर्द्धत इत्यर्थः । इह लोके प्रजापशुसम्पन्नः

परलोके परमेष्ठिनः प्रजापतेरैश्वर्यस्य या माया इत्यन्ता तथा
परिच्छिन्तिः तां सर्व्वमपि प्राप्नोति ॥

इति श्रीमायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्डोग्यब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः
॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमोऽनुवाके होतृसृष्टिप्रसङ्गेन सर्व्वजगत्सृष्टिरुक्ता दशमे
देवसृष्टिमध्येऽवस्थितस्येन्द्रस्य देवाधिपतित्वमुच्यते । तदर्थमा-
ख्यामिकामाह । “प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानाम् ।
तं प्राहिणोत् । परे हि । एतेषां देवानामधिपतिरेधोति ।
तं देवा अभ्रुवन् । कस्त्वमसि । वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति ।
मोऽब्रवीत् । कस्त्वमसि वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति मा
देवा अवोचन्मिति” इति । प्रजापतिर्देवान् सृष्ट्वा तेषां देवानां
मध्ये अनुजावरमिन्द्रमसृजत । यथा भ्रातृणां मध्ये अनुजो
पश्चाज्जातः अवरः निकृष्टस्तद्वदयमित्यनुजावरः । आनुजा-
वरशब्दस्यापि स एवार्थः । सृष्टं तमिन्द्रं देवलोके प्रेषितवान् ।
हे इन्द्र स्वर्गं गच्छ एतेषां मया सृष्टानामधिपतिर्भव । प्रेषि-
तमिन्द्रं देवाः पृच्छां कृतवन्तः । प्रजापतिनाहं प्रेषितोऽस्मीत्यु-
त्तरे दत्ते ते देवा अभ्रुवन्, वयं वै त्वच्छ्रेयांसः स्म इति त्वया
कल्याणयुक्ता भवेम इति । तदानीमेव इन्द्रः परावृत्त्य प्रजा-
पतिसमीपं गतवान् । प्रजापतिना सृष्टे सति स इन्द्रः अब्रवीत् ।

कस्त्वमसि वयं वै तच्छ्रेयांसः स्म इति । मा मा देवा अवोचन्
अब्रुवन्निति ॥

कनामवेत्तुः इन्द्राधिपत्यवेत्तुश्च आख्यायिकापुरःसरं वेद-
नफलं दर्शयति । “अथ वा इदं तर्हि प्रजापतौ हर आ-
सीत् [१] । यदस्मिन्नादित्ये । तदेनमब्रवीत् । एतस्मै प्रयच्छ ।
अथाहमेतेषां देवानामधिपतिर्भविष्यामीति । कोऽहः स्ना-
मित्यब्रवीत् । एतत् प्रदायेति । एतस्या इत्यब्रवीत् । यदेत-
द्ब्रवीषीति । कोह वै नाम प्रजापतिः । य एवं वेद [२] ।
विदुरेनं नास्मा । तदस्मै रुक्मं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत् । ततो वा
इन्द्रो देवानामधिपतिरभवत् । य एवं वेद । अधिपतिरेव
समानानां भवति” इति । अथ प्रजापतेरग्रे स्वकीयतिरस्कार-
णात् ऊर्द्धमेवं वृत्तान्तमासीत् । यदिदमिदानीमस्मिन्नादित्ये
सन्तापकं तेजो दृश्यते तदिदं हरस्त्विन्न काखे प्रजापतौ
आसीत् । यादृश आदित्यः अन्धकारादिभर्त्सने समर्थः ।
तथा प्रजापतिरपि दुष्टशिष्यायां समर्थ आसीत् । तत्तेज
उद्दिश्येन्द्र एनं प्रजापतिमब्रवीत्, हे प्रजापते एतत्तेजः मङ्गं
प्रयच्छ । अथाहं तेजस्वी सन् एतेषां देवानामधिपतिर्भविष्या-
मीति । ततः प्रजापतिरिदमब्रवीत्, एतत्तेजः तुभ्यं प्रदाय
कोऽस्यां अक्षमं मां को वा गणयेदित्यभिप्रायः । अथेन्द्रः प्र-
जापतिं प्रत्यब्रवीत्, कोऽहमित्यत्र क इत्यनेन शब्देन यदेत-
द्ब्रवीषीति एतदेव त्वम् । अत्र यदेतदिन्द्रेणोक्तं तदेतद्युक्तम् ।
क इत्येतस्य प्रजापतिनोक्त्वात् । अत्र किंशब्दः कश्चिदिति

मकारान्ताकारान्तौ द्वौ ब्रह्मै । तयोर्हभयोरपि नपुंसक-
 पुंलिङ्गैकवचने ब्रूते । अकारान्तस्तु प्रजापतिवाचकः । तत्र
 मकारान्तमभिप्रेत्य प्रजापतौ प्रायुक्त्वा । तेजोबलादेव प्राशि-
 नामपि गौरवम् । तस्मिंश्च तुभ्यं दत्ते सति प्रजापतित्वगौरवस्य
 गतत्वात् को नामाहं स्यामिति प्रजापतिप्रश्नः । न कोहं स्वा-
 मिति प्रजापतित्वमेव किमश्नतीत्याक्षेपः । इन्द्रस्तु ब्रह्महस्तात्
 मकारान्तत्वमाश्रित्य प्रजापतिरहं स्यामिति यदेतद्भूते तदेत-
 ख्याः प्रजापतिरेव भवेत्यर्थः । न हि तेजोनिमित्तं तव प्रजाप-
 तित्वं प्रजाजनकत्वम् । तेजसा अनुपादानत्वाद्यतः अतेजसावाः
 प्रजायाः सृष्टत्वात् । किन्तु स्वाभाविकम् । अतस्तेजसि दत्ते तव
 स्वभावो नापगच्छतीत्यब्रवीत् । य एवं प्रजापतेः क इति नाम-
 त्वं वेद । एनं सर्व्वेऽपि नाम्ना विदुः प्रस्थातो भवतीत्यर्थः ।
 ततः प्रजापतिस्तत्तेजोमयं पट्टाख्यमाभरणं कृत्वा प्रत्यमुञ्चत्
 ललाटे बबन्धेत्यर्थः । ततः सदृवन्धनात् इन्द्रे देवानामधि-
 पतिरभवत् । तदेतदाधिपत्यं विद्वान् पुरुषः समानां पुरुषाणां
 स्वधमधिपतिर्भवति ॥

अथेन्द्रं ब्रह्मधा सोतुमादौ तावत्तदुपयुक्तं चन्द्रमः-
 ब्रह्म निर्वचनं दर्शयति । “सोऽमन्यत । किं किं वा अकर-
 मिति । स चन्द्रम आहरेति प्राखपत् । तच्चन्द्रमसश्चन्द्रमस्त्वम् ।
 य एवं वेद [३] । चन्द्रवानेव भवति” इति । स प्रजापति-
 रेवममन्यत, देवाधिपत्ये स्थापितस्तेन्द्रस्थापेक्षितकार्यं किं किं
 महत्कार्यं यन्मया कृतं न पर्याप्तं पुनरपि करिष्यामीत्यभि-

प्रायः । तर्थाविधं प्रजापतिं दृष्ट्वा स इन्द्रश्चन्द्रं आह्लादकं तेजः
मदर्धमाक्षरेत्येवं बालवत्प्रसापं कृतवान् । ततः आह्लादवाची
चन्द्रशब्दोच्चारणात् स्ववाची अस्मच्छब्दोच्चारणाच्च तदक्षर-
सदृशं चन्द्रमा इति नाम सम्बन्धम् । चन्द्रं आह्लादकरं तेजो
मीयते अत्रेति चन्द्रमाः । एवं चेतोऽपि आह्लादवानेव
भवति ॥

अथ सूर्य्यनाम निर्वचनं दर्शयति । “तं देवा अभ्रुवन् ।
सुवीर्य्योऽमर्या यथा गोपायत इति । तत्सूर्य्यस्य सूर्य्यत्वम् । य
एवं वेद । नैनं दध्नेति” इति । दुष्टशिक्षणक्रमेण सौर्य्यतेजसा
शिशुपरिपालनक्रमेण चान्द्रतेजसा च युक्तमिन्द्रं दृष्ट्वा देवाः
परस्परमिदमब्रुवन् । हे अमर्याः मरणरहिता देवाः शोभन-
वीर्य्योपेतो यमिन्द्रोऽस्मान् यथा गोपायते सम्यक् रक्षितुं प्र-
भवतीत्यर्थः । ततः सुवीर्य्यशब्दाक्षरसादृश्यात् सूर्य्यनाम सम्ब-
न्धम् । तन्नामवेदिनं पुरुषं वैरी न हिनस्ति ॥

इन्द्रशब्दनिर्वचनं दर्शयति । “कस्मिन्नास्मिन् वा इदमि-
न्द्रियं प्रत्यस्यादिति । तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् । य एवं वेद । इन्द्रि-
याद्येव भवति” [४] इति । अस्मिन्नधिपतो स्थितमिन्द्रियं
सामर्थ्यं कस्य कोऽपि न प्रत्यस्यात् प्रत्यवस्थातुं निराकर्तुं न
शक्नोतीति देवाः परस्परमूचुः । तच्चेदमिन्द्रियमित्यक्षरसा-
म्यात् इन्द्रनाम सम्बन्धम् । तन्नामाभिज्ञः सामर्थ्यातिशयवान्
भवति ॥

परमेष्ठिनामनिर्वचनं दर्शयति । “अयं वा इदं परमो-

ऽभूदिति । तत्परमेष्ठिनः परमेष्ठित्वम् । य एवं वेद । पर-
मामेव काष्ठां गच्छति” इति । परमः सर्वोत्तमः प्रजापति-
रेवेदमिन्द्ररूपोऽभूदिति देवा अभ्रुवन् । तस्मात् परमेष्ठित्व
इत्यक्षरसाम्यात् परमेष्ठिनाम सम्यक्सम् । एतस्मानवेदी ऐश्व-
र्यस्य काष्ठां प्राप्नोति ॥

अथेन्द्रस्य सर्वदेवसेव्यत्वं दर्शयति । “तं देवाः समन्तं पर्या-
विशन् । वसवः पुरस्तात् । रुद्रा दक्षिणतः । आदित्याः पश्चात् ।
विश्वे देवा उत्तरतः । अङ्गिरसः प्रत्यञ्चम् [५] । साध्याः
पराञ्चम् । य एवं वेद । उपैन् ५ समानाः संविशन्ति” इति ।
सभायामुपविष्टं तमिन्द्रं सर्वतः परिवेष्ट्य सेवन्ते । वस्त्रादयो
गणाः चतुर्षु दिक्षु व्यवस्थिता उपविष्टा अङ्गिरसःप्रभृतयो
महर्षयः कश्चिदपि उपवेशनं कृत्वा यथा यन्मुखमिन्द्रं प्रत्यञ्चं
सम्मुखं कृत्वा सेवन्ते । साध्याख्या देवविशेषास्तमिन्द्रं पराञ्चं
विमुखं कृत्वा पृष्ठतः कृत्वा सेवन्ते । एवं वेदितारमेनं पुरुषं
समानाः सर्वे पुरुषा उपेत्य समीप उपविश्य सेवन्ते ॥

अथेन्द्रस्य राजनीत्या प्रजाभ्यः सम्पादनप्रकारं दर्शयति ।
“स प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा आवयत् । ता अस्मै नातिष्ठ-
न्तास्त्राद्याय । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः । दक्षिणतः पर्या-
यन् । स दक्षिणतः पर्यवर्त्तयत् । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः ।
मुखं दक्षिणतः पर्यायन् । स दक्षिणतः पर्यवर्त्तयत् । ता मुखं
पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः [६] । पश्चात् पर्या-
यन् । स पश्चात्पर्यवर्त्तयत् । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः ।

मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् । उत्तरतः पर्यायन् । स उत्तरतः पर्यावर्त्तयत् । ता मुखं पुरस्तात् पश्यन्तीः । मुखं दक्षिणतः । मुखं पश्चात् । मुखमुत्तरतः । ऊर्द्धा उदायन् । स उपरिष्टान्नवर्त्तयत् । ताः सर्वतोमुखो भूत्वाऽवयत् । ततो वै तस्मै प्रजा अतिष्ठन्तान्नाद्याय” इति । इन्द्रः स्वयं प्रजापतिरेव प्रजापतिसमानसामर्थ्ययुक्त एव भूत्वा ताः प्रजा आवयत् स्वाधीना अकरोत् । स्वस्वोचितं करं दातुं आज्ञापितवानित्यर्थः । ताः सर्वाः प्रजाः अस्मै अस्मेन्द्रस्य अन्नाद्याय नातिष्ठन्त । अन्नभागकरं दातुं नाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । तास्तथाविधाः पूर्वस्थां दिशि वर्त्तमाना इन्द्रस्य मुखं मुखं कश्चिदिन्द्रप्रेषितं करस्वीकारचमं पूर्वस्थां दिशि पश्यन्तः ततः पश्चात् दक्षिणस्थां दिशि पर्यायन् गताः । ततः स इन्द्रः तदवगत्या स्वमुखसमानप्रबलं पुरुषं दक्षिणस्थां दिशि प्रेरितवान् । ततस्ताः प्रजा दिग्द्वये मुखं पश्यन्तः पश्चिमां दिशं प्राविशन् । एवं पश्चिमोत्तरोर्द्धदिक्षु योज्यम् । ततः स इन्द्रः पञ्चस्वपि दिक्षु स्वकार्ये भृत्यान्वमस्याय तद्वारा स्वयं सर्वतो मुखो भूत्वा सर्वाः प्रजाः वशीकृतवान् । ततः प्रजाः पश्चाद्यितुं दिगन्तरमखभमाना अस्मेन्द्रस्यान्नाद्यरूपं करं दातुमङ्गीकृतवन्तः ॥

एतद्विज्ञानं प्रशंसति । “य एवं विद्वान् परि न्यवर्त्तयतेति च । प्रजापतिरेव भूत्वा प्रजा अन्ति । तिष्ठन्तेऽस्मै प्रजा अन्नाद्याय । अन्नाद् एव भवति” इति । यः पुमानेवमिन्द्रस्य

परिपालनप्रकारं विद्वान् परिवर्त्तयते निवर्त्तयते च श्लिष्टकस्य
 प्रेरणं परिवर्त्तनं श्लिष्टिताभ्यः प्रजाभ्यः स्वपुरुषनिवारणं नि-
 वर्त्तनं तदुभयकुञ्जलः स्वयं प्रजानां पाखको भूत्वा सर्वाः
 प्रजा अस्ति अनुभवतीत्यर्थः । तासु प्रजाः अस्मै करं दातुं
 अभ्युपगच्छन्ति असंग्रयं भोगसम्पन्नो भवति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदार्थप्रकाशे
 छण्यजुर्माह्वये द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः
 ॥ २० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमोऽनुवाके इन्द्रस्याधिपत्यं प्रपञ्चितम् । तमेवं होतृ-
 मन्त्रसृष्टिप्रसक्तानुप्रसक्तं प्रपञ्चं परित्यज्य एकादशे प्रकृतानां
 होतृमन्त्राणामेव पुरुषार्थाः केचित्प्रयोगा अभिधीयन्ते । तत्रा-
 दौ दशहोतृमन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “प्रजापतिरकामयत
 बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स एतं दशहोतारमपश्यत् । तं प्रायुङ्क्त ।
 तस्य प्रयुक्तिबहोर्भूयानभवत् । यः कामयेत बहोर्भूयान्त्स्या-
 मिति । स दशहोतारं प्रयुञ्जीत । बहोरेव भूयान् भवति”
 इति । लोके विद्यैश्वर्यादिसम्पन्नः पुरुषः बहुरित्युच्यते । ततो-
 ऽपि भूयस्त्वं कामयमानः प्रजापतिः चित्तिः स्रुगित्यादिम-
 न्त्रेण अपहोमरूपं प्रयोगं कृत्वा तथा प्रयुक्त्वा भूयानभवत् ॥

अथ पृथिवीहोतेति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽका-
 मयत । वीरो न आजायेतेति । स दशहोतुस्यतुर्होतारं नि-

रमिमीत । तं प्रायुक्क [१] । तस्य प्रयुक्तीन्द्रोऽजायत । यः
कामयेत वीरो म आजायेतेति । स चतुर्होतारं प्रयुञ्जीत ।
आस्य वीरो जायते” इति । वीरो वैदिकलौकिककर्षसु शूरः
दशहोतुश्चित्तिः सुगित्यादिमन्वात् चतुर्होतारं पृथिवीहोतेति
मन्त्रं प्रायुक्क । मन्त्रप्रयोगेषेत्यर्थः ॥

अथाग्निर्होतेति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकामयत
पशुमान्स्थामिति । स चतुर्होतुः पञ्च होतारं निरमिमीत ।
तं प्रायुक्क । तस्य प्रयुक्तिपशुमानभवत् । यः कामयेत पशु-
मान्स्थामिति । स पञ्चहोतारं प्रयुञ्जीत [२] । पशुमानेव
भवति” इति । एकस्य मन्त्रस्यानुष्ठानान्मन्वान्तरं स्रष्टु तद-
नुष्ठानेन पश्चाद्विफलप्राप्तौ प्रजापतेरिच्छैव नियामिका ॥

सूर्यं ते चक्षुरिति मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽकाम-
यतर्तवो मे कक्षेरश्चित्ति । स पञ्चहोतुः षड्होतारं निरमि-
मीत । तं प्रायुक्क । तस्य प्रयुक्तृतवोऽस्मा अकक्ष्यन्त । यः का-
मयेतर्तवो मे कक्षेरश्चित्ति । स षड्होतारं प्रयुञ्जीत । कक्ष्य-
न्तोऽस्मा चतवः” इति । कक्षेरन् स्वस्त्रोचितफलप्रदा भूया-
सुरित्यर्थः ॥

अथ महाहविर्होतेत्यस्य मन्त्रस्य प्रयोगं विधत्ते । “सोऽ-
कामयत सोमपः सोमयाजी स्याम् । आ मे सोमपः सोम-
याजी जायेतेति [३] । स षड्होतुः सप्तहोतारं निरमिमीत ।
तं प्रायुक्क । तस्य प्रयुक्तिसोमपः * सोमयाज्यभवत् । आस्य

* अत्र तस्य सोमप इति F चिह्नितमुक्तकपाठः ।

सोमपः सोमयाज्यजायत । यः कामयेत सोमपः सोमयाजी
 स्याम् । आ मे सोमपः सोमयाजी जायेतेति । स सप्तहोतारं
 प्रयुञ्जीत । सोमप एव सोमयाजी भवति । आस्य सोमपः
 सोमयाजी जायते” इति । परकीययज्ञे स्वयमृत्तिकत्वेन
 सोमस्य पाता सोमपः स्वयं यागस्य कर्त्ता सोमयाजी स्वयं
 तादृश उभयविधो भूया स्वपुत्रोऽपि उभयविधो भूयादि-
 त्यत्र कामजा ॥

अथ मन्त्रपञ्चकस्य कामधेनुरूपत्वविवक्षया पशुत्वं सम्याह
 प्रशंसति । “स वा एष पशुः पञ्चधा प्रतितिष्ठति [४] ।
 पङ्क्तिमुखेन” इति । यथा लौकिकपशुस्तुर्भिः पादैः
 एकेन मुखेन च प्रतितिष्ठितो भवति । तथाऽयं पञ्चमन्त्र
 सप्तः पशुरूपः । तत्र चत्वारः पादाः पञ्चमो मन्त्रः
 मुखः सोऽयं पशुः पञ्चभिः प्रकारैः फलप्रदो लोके
 प्रतितिष्ठितः ॥

अथ कामधेनुरूपान् पशून् स्वर्गप्राप्तितया प्रशंसति । “ते
 देवाः पशून् वित्वा । सुवर्गं लोकमायन्” इति ॥

अथ होतृमन्त्रं स्वर्गदानप्रदत्वेन विशेषतः प्रशंसति । “ते-
 ऽमुष्मिँसोके व्यक्षुथ्यन् । तेऽब्रुवन् । अमुतः प्रदानं वा उपजि-
 जीविमेति । ते सप्तहोतारं यज्ञं विधायायास्यम् । आङ्गी-
 रसं प्राहिष्यन् । एतेनामुच कल्पयेति । तस्य वा इयं ऋषिः
 [५] । यदिदं किञ्च । य एवं वेद । कल्पतेऽस्मै । स वा अयं
 मनुष्येषु यज्ञः सप्तहोता । अमुच सङ्गो देवेभ्यो हव्यं वहति ।

य एवं वेद । उपैनं यज्ञो नमति” इति । तदेतदाक्यं सप्त-
मानुवाके व्याख्यातम् ॥

होत्रमन्त्राणामग्निहोत्रादिषु यः प्रयोगो विवक्षितसंवे-
दनं प्रशंसति । “यो वै चतुर्होत्राणां निदानं वेद । निदान-
वान् भवति । अग्निहोत्रं वै दशहोतुर्निदानम् । दर्शपूर्णमासौ
चतुर्होतुः । चातुर्मास्यानि पञ्चहोतुः । पशुबन्धः षड्होतुः ।
शैम्योऽध्वरः सप्तहोतुः । एतद्वै चतुर्होत्राणां निदानम् । य
एवं वेद । निदानवान् भवति [६] इति । नितरां दीयते
प्रयुज्यतेऽस्मिन्निति निदानम् । तन्मन्त्रप्रयोगस्नानम् । तत्र
सूत्रकारेण विप्रदीकृतम्, अग्निहोत्रमारभ्यमाणो दशहोतारं
मनसानुद्रुत्य आहवनीये जुवा सायमग्निहोत्रं जुहोति ।
दर्शपूर्णमासावारस्यमाणो चतुर्होतारं मनसानुद्रुत्येत्यादिना ।
तदेतदग्निहोत्रादिरूपं होत्राणां निदानं यो वेद निदानवान्
भवति । स्नानवान् उपजीवनस्नानवान् भवति ॥

अथास्य प्रश्नस्यानुवाक्यार्थसङ्ग्रहः ।

दशहोत्रद्वितीयाद्ये पुंसः क्रत्वर्थमीरितम् ।

चतुर्होत्रादिमन्त्राणां क्रत्वर्थन्तु द्वितीयके ॥

द्वितीये शुक्लपक्षास्य चतुर्थे होत्रमन्त्रतः ।

लोकसृष्टिः पञ्चमे तु ब्राह्मणं स्यात् प्रतिग्रहः ॥

दशमेऽहनि मन्त्राणां प्रयोगः षष्ठ ईरितः ।

सप्तमे त्वत्तरे यज्ञा यज्ञो सोमायताद्युमे ॥

नवमे स्याज्जगत्सृष्टिर्दशमे लिङ्गराजता ।

अन्ते पुनर्यौ होतृणां प्रयोगश्च समीरितः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवर्त्तयम् ।

पुनर्यांस्यतुरो देवादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीषायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 छान्दोग्यब्रह्मसूत्रे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनु-
 वाकः ॥ ११ ॥

समाप्तस्यायं द्वितीयः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्य

द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निश्चये तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये हि होतृब्राह्मणमीरितम् ।

तद्ब्राह्मणस्य शेषेऽथ द्वितीये समुदीर्यते ॥

तत्र प्रथमानुवाके सर्वेषां होतृमन्त्राणां चतुर्होतृमन्त्रेषु व्यवहारः प्रश्नोत्तराभ्यां प्रतिपादयति । “ब्रह्मवादिना वदन्ति । किं चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वमिति । यदेवेषु चतुर्होतास्तारः । तेन चतुर्होतारः । तस्माच्चतुर्होतार उच्यन्ते । तच्चतुर्होतृणां चतुर्होतृत्वम्” इति । चतुर्होतृशब्देन व्यवह्रियमाणानां चित्तिःसुगित्यादिमन्त्राणां चतुर्होतृशब्दवाच्यत्वं कथमिति एवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्रोत्तरमेतत्, होताध्वर्युराग्नीध्रो ब्रह्म, इत्येवं चतुर्होता होमकर्त्तारो यस्मादेषु मन्त्रेषु श्रूयन्ते तेन कारणेन एते मन्त्राश्चतुर्होतारः । तत्र पृथिवीहोता, द्यौरध्वर्युः, रुद्रोऽग्नीत्, बृहस्पतिरुपवक्ता, इत्येतस्मिन्मुख्ये चतुर्होतृमन्त्रे यथा होत्रादय एवमग्निर्होता, अग्निनावध्वर्युः, लघ्नाऽग्नीत्, मित्र उपवक्ता, इत्यादिस्वपि मन्त्रेषु होत्रादयः श्रुताः । तत्रोपवक्ता ब्रह्मा । चित्तिःसुगिति मन्त्रे यद्यप्याग्नीध्रो न श्रुतः तथापि होत्रादिभिरसावुपलक्षणीयः । यद्यपि सूर्यन्ते चक्षुरिति मन्त्रे होत्रादयो न श्रुताः तथापि सृष्टिन्वायेन बाहुल्यात् तेऽप्युपलक्षयितुं शक्यन्ते । यथा सृष्टीरुपदधातीत्येकस्मिन्मन्त्रे सृष्टिलिङ्गाभावेऽपि अन्येषु सृष्टिलिङ्गेषु यद्वावाप्तत्र हि तेनापि सह सृष्टिशब्दार्थत्वं निर्णीतम् । एवमत्रापि होतृप्रतिपादनरहितेनापि मन्त्रेण सह तत्सहितोत्तरे सर्वे मन्त्राश्चतुर्होतृशब्देन व्यवहर्तुं शक्यन्ते । अस्ति चात्र लौकिको दृष्टान्तः । “एको हि दोषो मुखसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः” इति । यस्मादेवं

तस्माद्देदिकैः सर्वैरेते मन्वाश्चतुर्होतार इत्युच्यन्ते । चत्वारो होमकर्त्तारो येषु मन्वेध्विति व्युत्पत्त्या तेषां मन्वाणां चतुर्होतृनाम सम्यक्त्वम् ॥

एतेषां मन्वाणां तदभिमानीदेवतातादात्म्यज्ञानेन समृद्धिफलं दर्शयति । “सोमो वै चतुर्होता । अग्निः पञ्चहोता । धाता षड्ढोता । इन्द्रः सप्तहोता [१] । प्रजापतिर्दशहोता । य एवं चतुर्होतृणामृद्धिं वेद । अथोत्येव” इति । यथोक्ता सोमादिदेवता रूपकमेव मन्वाणां समृद्धिः ॥

पुनरपि चतुर्होतृफलप्रदर्शनेन प्रशंसति । “य एषामेवं बन्धुतां वेद । बन्धुमान् भवति । य एषामेवं कृत्तिं वेद । कल्पतेऽस्मै । य एषामेवमायतनं वेद । आयतनवान् भवति । य एषामेवं प्रतिष्ठां वेद [२] । प्रत्येव तिष्ठति” इति । बन्धुनां समूहो बन्धुता । यथा लोके ब्राह्मणाः क्षत्रियाः भारद्वाजगोत्रीया इत्येवमेतेनोपाधिना व्यवह्रियमाणाः परस्परं बन्धवः । एवमेतेऽपि मन्वा एकेन होतृलोपाधिना व्यवह्रियमाणात् परस्परं बन्धवः । तत्समूहं बन्धुभावं यो वेद सोऽयं बन्धुर्बन्धुभिर्द्युक्तो भवति । कृत्तिरगुष्ठानजपहोमादिकम् । तद्देदिनः स्नाभिमतमन्त्रक्रिया कल्पते निष्पाद्यते । आयतनं तदगुष्ठानाधारभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम्, अग्निहोत्रं वै दशहोतुर्निदानमित्यादिना । तद्देदिता निवासस्नानं सभते । प्रतिष्ठाफलमाद्य वीरो जायत इत्यादिकम् । तद्देदिता धनादिभिः प्रतिष्ठितो भवति ॥

पूर्व चतुर्होतृशब्देन सर्वेषां व्यवहारकारणमुक्तम् । इदानीं दशहोत्रादिशब्दैः सर्वव्यवहाराभावे कारणं प्र-
 ओत्तराभ्यां दर्शयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । दशहोता
 चतुर्होता । पञ्चहोता षड्होता सप्तहोता । अथ कस्माच्चतु-
 र्होतार उच्यन्त इति । इन्द्रो वै चतुर्होता । इन्द्रः खलु वै
 श्रेष्ठो देवतानामुपदेशनात् । य एवमिन्द्रं श्रेष्ठं देवतानामुप-
 देशनाद्देद । वशिष्ठः समानानां भवति । तस्माच्छ्रेष्ठमायत्नं
 प्रथमेनैवानुबुध्यन्ते । अयमागन् । अयमवासादिति । कीर्त्ति-
 रस्य पूर्वागच्छति जनतामायतः । अथो एनं प्रथमेनैवानु-
 बुध्यन्ते । अयमागन् । अयमवासादिति” [३] इति । दश-
 होत्रादयः पञ्चशब्दा विद्यन्ते तेषां मध्ये चतुर्होतृशब्देन
 यथा सर्वेषामुपलक्षणम् । एवं दशहोत्रादिशब्देनापि कृत्रि-
 न्यायेन उपलक्षयितुं शक्यत्वात् कुतः शब्दान्तरैर्नोपलक्ष्य-
 न्ते । चतुर्होतृशब्देनैव तदुपलक्षणनियमे किं कारणमिति
 ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्रैतदुत्तरम् । चतुर्होतृमन्त्राणां कार-
 षलादयं मन्त्र इन्द्रस्वरूपः । तत्कारणत्वञ्च पूर्वाक्तम्, तं चतु-
 र्होत्रा प्राजनयन्निति । इन्द्रस्य देवतानां मध्ये प्रशस्ततमः कुतः,
 उपदेशनात् । उपदिष्टं किं पूर्वस्मिन् प्रपाठके । इन्द्रस्य देवा-
 धिपत्यं इन्द्ररूपत्वेन चतुर्होता सर्वेषु श्रेष्ठः । ततः श्रेष्ठेनैव
 सर्वस्य उपदेशो युक्तो न तन्येन । यः पुमानिन्द्रश्रेष्ठत्वं श्रुत्यु-
 पदिष्टं वेद स पुमान् समानानां स्त्रीयानां निवासहेतु-
 भवति । यस्माद्दत्र श्रेष्ठेनैव चतुर्होत्रा सर्वेषां व्यपदेशो

नेतरेण । तस्मात्सोकेऽपि सहस्रसङ्काकैर्जनेः सह समागच्छन्
 श्रेष्ठं राजानममात्यं वा वृष्टा प्रजाः सर्वाः प्रथमेनैव श्रेष्ठपु-
 रुषणाद्या अनुबुध्यन्ते व्यवहरन्ति । अयमागन्, अयं राजा
 आगन् आगच्छति । अयममात्यः समागच्छतीति । अथापि
 तेन सह सर्वेऽप्यन्ये समागच्छन्ति तथापि बहवः समाग-
 च्छन्ति । कृत्रधारी समागच्छति चामरधारी समागच्छती-
 त्येवं श्रेष्ठत्वं व्यवहरन्ति । तथा तस्मिन् ग्रामे अयमवासात्
 ग्रामस्वामी देवदत्तोऽत्र निवसतीत्येवं श्रेष्ठणाद्या व्यवहरन्ति ।
 न तस्मिन्नगरे दासो निवसति दासी निवसतीति वा कदा-
 प्यश्रेष्ठणाद्या व्यवहरन्ति । किञ्च दूरदेशादागच्छतो राज्ञः
 कीर्त्तिः पूर्वभाविनी सति देशविशेषेऽवस्थितं जनसमूहं
 प्राप्नोति तदापि मुख्यस्यैव कीर्त्तिर्न च श्रेष्ठस्य मृत्यादेः ।
 अतोऽपि कारणादेनं जनसङ्घमायक्तं मुख्यस्य नास्यैव व्यव-
 हरन्ति अयं राजा समागच्छतीति । तथास्मिन् ग्रामे अयं
 स्वामी निवसतीति । तस्मात्सोकवदेवात्रापि श्रेष्ठेन चतुर्होत्रा
 सर्वमन्त्रव्यवहारो नत्वितरैर्दशहोत्रादिभिरित्यर्थः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 कृष्णयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः

॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके चतुर्होतृशब्देन सर्व्वहोतृमन्त्रव्यवहार उप-
पादितः । द्वितीये होतृमन्त्रेण नैमित्तिका अभिधीयन्ते ।
तत्रादौ तावद्दक्षिणाप्रतियहे कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “दक्षि-
णां प्रतियहीष्यन्त्सप्तदशह्रलोऽपान्यात् । आत्मानमेव समिन्धे ।
तेजसे वीर्याय । अथो प्रजापतिरेवैनां भूत्वा प्रतिगृह्णाति ।
आत्मनो नार्त्तं” इति । अपान्यात् वायोरेकतराकर्षणरूपं
निश्वासं कुर्यात् । तेन शरीरमध्ये स्थितो भवति । तेजः
प्रतियहयोग्यता, वीर्य्यं प्रतियहप्रयुक्तदोषनिवारणसामर्थ्यम्,
तदुभयं अनेन निश्वासेन मध्ये तिष्ठति । अपि च प्रजापतेः
सप्तदशाक्षरत्वात् सञ्ज्ञासाम्येन तद्रूप एवं भूत्वा दक्षिणां प्रति-
गृह्णाति ततस्वात्मन आर्त्तिः प्रत्यवायरूपो न भवति ॥

अथ होतृमन्त्रेण नैमित्तिकं विधत्ते । “यद्येनमार्त्विज्याद्-
वृत् सन्तं निर्हरेरन् । आग्नीध्रे जुहुयाद्दशहोतारम् । चतु-
र्होतीतेनाञ्च्येन । पुरस्तात् प्रत्यङ् तिष्ठन् । प्रतिलोमं विद्याहम्
[१] । प्राणानेवाख्योपदासयति” इति । आर्त्विज्यार्थं तं कश्चि-
देनं पुरुषं इतरे यदि दोषेण आर्त्विज्यास्त्रिराहृतवन्तस्त-
दानो निराहृतः पुरुषः होमं जुहुयात् । तदा होतृमन्त्रस्य
सामाध्वर्य्युरित्येतद्यदन्तिमं वाक्यं तदारभ्य चित्तिःसुगित्यादि-
वाक्ये समाप्तिः प्रातिलोम्यम्, तत्रापि प्रतिवाक्यं विमृश्या पृथक्
पृथक् आहुतीर्जुहुयात् । एतस्य यो निराकर्त्ता तस्य प्राणा-
नुषण्णयति ॥

अथ प्रकारान्तरेण नैमित्तिकहोमं विधत्ते । “यद्येनं पुनरुपनिचेयुः । आग्नीध्र एव जुहुयाद्ब्रह्महोतारम् । चतुर्थ्य-हीतेनाज्येन । पश्चात्प्राङ्गामीनः । अनुलोममविषाहम् । प्राणानेवास्मै कल्पयति” इति । यदि तदीयहोमाङ्गीताः सन्त एनं निराहृतं पुरुषं पुनरपि स्त्रीकुप्युः । तदानीं विरोधि-नियहार्धमनुष्ठितात् पूर्व्वं होमात् विपर्य्ययेणानुग्रहार्थं होमं कुर्यात् । तत्र चित्तिभ्रुंगादिरनुलोमपाठः । आहुतियेकैव । न तु विगृह्य होमः । तेन तस्य निराकर्तुः प्राणान् कल्पयति स्वस्थान् करोति ॥

अथान्यं प्रयोगं विधत्ते । “प्रायश्चित्ती वाग्घोतेत्यृतुमुख-श्चतुमुखे जुहोति । ऋतूनेवास्मै कल्पयति । कल्पन्तेऽस्मा ऋतवः [२] । कृप्ता अस्मा ऋतवः आयन्ति” इति । प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यमित्येवं बुद्धिमान् प्रायश्चित्ती स पुमान् वाग्घोतेत्यनु-वाकेन तस्मिन् ऋतुप्रक्रमे जुहुयात् । यथाविहितानुष्ठानं स्वमनसि शङ्कितं भवति । प्रतिपदोक्तञ्च प्रायश्चित्तं न दृश्यते तदानीं शङ्कितदोषपरिहाराय समनन्तरभाविनः ऋतो-रुपक्रमदिने तेन अनुवाकेन जुहुयात् । स चानुवाक आरक्ष-काण्ड एवमाघातः, वाग्घोता । दीक्षा पत्नी । वातोऽध्वर्युः । अपोऽभिगरः । मनो हविः । तपसि जुहोमि । भूर्भुवः स्वः । ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे स्वयम्भुवे स्वाहेति । तत्र वागादिदेवतानां होत्रादिरूपत्वमनुसन्धेयम्, होत्रा शस्त्रेषु शंसमानेषु अथामोद इवेति अभिगरोऽध्वर्युकर्त्तृकः प्रतिगरः शंसनकास्त्रे होता

अध्वर्युमाभिमुख्येन आह्वयति ग्रंसावोमिति । हे अध्वर्यो
ब्रह्मं पठामि मदीयब्रह्मपाठकाले प्रतिगराय त्वं सावधानो
भव * । य एते भृगादयस्त्रयो लोकास्त्रेषामादिकारणं यत्
स्वयम्बु ब्रह्म तस्मै जुहुधीति स्वकीया वागाह । अनेन मन्त्रेण
होमे सति ब्रह्मिन्प्रायस्त्रिन्परिहारेण सर्वानृतूनस्मै होम-
कर्त्रे तत् स्वयम्बु ब्रह्म फलप्रदान् करोति । तदृतवः एतदर्थं
फलप्रदानसमर्था भवन्ति । समर्थाः सन्त अस्य समीपमाग-
च्छन्ति । तत्र सूत्रकारस्तु कल्पन्तेऽस्मादित्यादिफलमवलोक्य
काम्यप्रयोगत्वेनोदाजहार, अथैव षड्भुम्बु यः षड्भुम्बु
वाग्घोतेति तस्य वदत्यृतुमुख षड्भुम्बु जुहुयादिति स सार्व-
काम इति ॥

अथ वाग्घोतेति मन्त्रं प्रथंसति । “षड्भुम्बु वै भूत्वा
प्रजापतिरिदं सर्वमसृजत । स मनोऽसृजत् । मनसोऽधि-
गायत्रीमसृजत् । तद्गायत्रीं यत्र आर्षत् । तामालभत् ।
गायत्रिया अधिहृन्दां ससृजत् । हृन्दाभ्योऽधिसाम । तत्-
साम यत्र आर्षत् । तदालभत् [३] । सांख्योऽधियजूं ससृ-
जत् । यजुर्भ्योऽधिविष्णुम् । तद्विष्णुं यत्र आर्षत् । तमाल-
भत् । विष्णोरथोषधीरसृजत् । ओषधीभ्योऽधिसोमम् । त-
सोमं यत्र आर्षत् । तमालभत् । सोमादधि पशून्सृजत् ।
पशुभ्योऽधीन्द्रम् [४] । तदिन्द्रं यत्र आर्षत् । तदेनं नाति-

* ग्रंसनकाण इत्यादिः सावधानो भवेत्यन्तः शाठः G चिह्नितपुस्तके
वर्तते । F चिह्नितपुस्तके तु नैष पाठो दृश्यते ।

प्राच्यवत । इन्द्र इव यशस्वी भवति । य एवं वेद । नैनं य-
ज्ञोऽतिप्रच्यवते” इति । वाग्घोतेति मन्त्रे होतृपत्न्यादीनां हो-
मानां वर्णानां विद्यमानत्वात् अयं षड्ढोता प्रजापतिस्तन्म-
न्त्रानुष्ठानेन तद्रूपो भूत्वा सर्व्वमिदमसृजत । आदौ तावत्स-
र्व्वसङ्कल्पसमं मनः सृष्ट्वा तेन मनसा सङ्कल्प्य तदूर्द्धं गाय-
त्रीदेवतामसृजत । तदानीं प्रजापतिसम्बन्धि यद्यज्ञः सामर्थ्यं
तद्गायत्रीं प्राप्नोति । ततः प्रजापतिः तां गायत्रीं पशुवदास्त्रभ्य
गायत्र्या अधिकानि उष्णिगादीनि हृन्दांस्रसृजत । तेभ्यः
हृन्दोभ्यः अत्यधिकं समस्वरोपेतं साम असृजत । ततः सामदे-
वतां यज्ञः प्राप्नोत् । अथ प्रजापतिस्तदपि साम पशुत्वेनाल-
भत । एवमुत्तरत्र योज्यम् । तत्प्रजापतेर्यज्ञः अन्तत इन्द्रं प्राप्य
तमनतिक्रम्य नान्यत्र क्वापि गतम् । तदेवं षड्ढोतृमन्त्रसाम-
र्थ्यात् इन्द्राधिपत्यपर्यन्ता सृष्टिरासीत् । ततोऽयं अत्यन्तप्रशस्तः ।
य एवं मन्त्रवृत्तान्तं वेद सोऽपि इन्द्रवद्यशस्वी भवति । तद्यज्ञस्तं
पुरुषं कदाचिदप्यतिक्रम्य नान्यत्र गच्छति ॥

प्रतिग्रहमन्त्रानुवाके सोमाय वासो रुद्राय गामित्यादिना
यानि द्रव्याण्यान्नातानि तद्वातिरिक्तद्रव्यविषये प्रतिग्रहमन्त्रं वि-
धत्ते । “यदा इदं किञ्च । तत्सर्व्वमुत्तान एवाङ्गीरसः प्रत्यगृह्णात् ।
तदेनं प्रतिगृहीतं नाहिनत् । यत् किञ्च प्रतिगृह्णीयात् । त-
त्सर्व्वमुत्तानस्वाङ्गीरसः प्रतिगृह्णालित्येव प्रतिगृह्णीयात् । इयं
वा उत्तान आङ्गीरसः । अनयैवैनत् प्रतिगृह्णाति । नैनं हि-
नस्ति” इति । लोके प्रतिग्रहयोग्यं यत्किञ्चिद्द्रव्यं तत्सर्व्वम-

ङ्गिरसः पुत्र उक्तानाख्य एव पुरा कदाचित् प्रत्यगृह्णात् ।
तत्र प्रतिगृहीतं द्रव्यं प्रतिगृहीतारमुत्तानमेतं नैव हिंसेत् ।
अतः अन्याऽपि सर्व्वमुत्तान इति मन्त्रेणैव प्रतिगृहीयात् । यथा
भूमिः सर्व्वं सहा तथायमुत्तानः सर्व्वप्रतिगृहसहिष्णुः । ततो
भूमिरूपत्वात् भूम्या सर्व्वं प्रतिगृहीतं न तु पुरुषेणेति एतं
पुरुषं प्रतिगृहदोषो न हिमस्ति ॥

अथ गवाश्चप्रतिगृहे विशेषं विधत्ते । “वर्हिषा प्रतीयाङ्गां
वाश्वं वा । एतद्वै पशूनां प्रियं धाम । प्रियेणैवैनं धाम्ना प्र-
त्येति” [५] इति । गामश्वं वा प्रतिगृहीष्यन् पुरुषः दणमु-
ष्टिना युक्तः सम्मुखं गच्छेत् । दणस्य पशुप्रियवस्तुत्वात् पशुप्रि-
येणैव वस्तुना सह सम्मुखो भवति ॥

इति श्रीसायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
दृष्टान्तजुर्वाह्वणे द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः
॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये नैमित्तिको होतमन्त्रहोम उक्तः । तृतीये केश-
निवर्त्तनविषये कश्चिद्भ्यानविशेषं दर्शयति । एतच्च होतमन्त्र-
प्रयुक्तेषु कर्मसु चातुर्मास्यादिकर्मसु च यत्र यत्र केशनिव-
र्त्तनमस्ति तत्र सर्व्वचाकृत्वेन एतद्देदनं द्रष्टव्यम् । तदिदं
वेदनमन्वद्यतिरेकाभ्यां विधत्ते । “यो वा अविद्वान्निवर्त्त-
यते । विशीर्षा स पाप्माऽमुञ्चिंश्लोके भवति । अथ यो विद्वान्नि-
वर्त्तयते । स शीर्षा विपाप्मानुञ्चिंश्लोके भवति” इति ।

वक्ष्यमाणप्रकारेणाम्यादयो देवाः केशनिवर्त्तनेन यां पृष्टिं
सम्पादितवन्तः । तत्पृष्टिसाधनमिदं निवर्त्तनमित्यविदित्वा यः
केशनिवृत्तनं प्राप्नोति स स्वर्गलोके शिरोरहितः पापी
भवति । तद्देदनपूर्वके तु निवर्त्तने शिरःसहितः पापरहितो
भवति । तस्माद्देदनं सम्पादयेत् ॥

तास्ता अम्यादिभिः सम्पादिताः पृष्टीः क्रमेण दर्शयति ।
“देवता वै सप्त पृष्टिकमान्यवर्त्तयन्त । अग्निश्च पृथिवी च ।
वायुश्चान्तरिक्षश्च । आदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाः । अग्निर्व्यव-
र्त्तयत । स साहस्रमपुष्यत् [१] । पृथिवी न्यवर्त्तयत । सौषधी-
भिर्वनस्पतिभिरपुष्यत् । वायुर्व्यवर्त्तयत । स मरीचिभिरपु-
ष्यत् । अन्तरिक्षं न्यवर्त्तयत । तद्दयोभिरपुष्यत् । आदित्यो
न्यवर्त्तयत । स रश्मिभिरपुष्यत् । द्यौर्व्यवर्त्तयत । सा नक्षत्रैर-
पुष्यत् । चन्द्रमा न्यवर्त्तयत । सोऽहोरात्रैरर्द्धमासैर्मासेर्षट्तुभिः
संवत्सरेणापुष्यत् । तान् पोषान् पुष्यति । चाऽऽसोऽपुष्यन् । य
एवं विद्वान्नि च वर्त्तयते परि च” [१] इति । न्यवर्त्तयन्त
स्वकीयान् केशान्निवर्त्तयन्त, साहस्रं सहस्रसंज्ञोपेतं धनमपु-
ष्यत् पृष्टमकरोत् । पृथिव्यादय ओषध्यादिभिः जगत्पृष्टिं स-
म्पादितवन्तः । मरीचिशब्देन अग्नय उपलक्ष्यन्ते । वायुना
ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते । वयोभिः पक्षिभिर्यः पुमान् अम्यादिदे-
वताभिः सम्पादितां पृष्टिं तस्माधनत्वञ्च निवर्त्तनस्य विद्वान्
निवर्त्तयते परिवर्त्तयते वा केशानां कर्त्तनं स पुमान् अम्या-
दिभिर्याः पोषाः सम्पादितास्मान् पोषान् सर्वान् प्राप्नोति ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ण-
यजुर्भाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये केशवपनाङ्गं पुष्टिवेदनमुक्तम् । अथ प्रतिग्रहमन्त्रेषु
तत्तन्मन्त्रविज्ञानं चतुर्थेऽभिधीयते । तत्र हिरण्यप्रतिग्रहस्य
महिमावेदनमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विधत्ते । “तस्य वा अग्ने-
र्हिरण्यं प्रतिजयऊषः । अर्द्धमिन्द्रियस्यापाक्रामत् । तदेतेनैव
प्रत्यगृह्णात् । तेन वै योऽर्द्धमिन्द्रियस्यात्मस्रुपाधत्त । अर्द्धमि-
न्द्रियस्यात्मस्रुपाधत्ते । य एवं विद्वान् हिरण्यं प्रतिगृह्णाति ।
अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णाति । अर्द्धमस्येन्द्रियस्यापक्रामति”
इति । पुरा कदाचिदग्निः मन्त्रमन्तरेण हिरण्यं प्रतिगृहीत-
वान् । तस्याग्नेः शरोरवर्त्ति यदिन्द्रियं वीर्यं तस्यार्द्धमग्नेः स-
काशादपगतम् । तदानीं स्वकीयं बलक्षयं दृष्ट्वा तत्परिहाराय
राजा त्वा वरुणो नयतु । देविदक्षिणेऽग्नये हिरण्यमित्येतेनैव
मन्त्रेण प्रत्यगृह्णात् । तचाग्निना पद्यमाने मन्त्रे योऽयं चतु-
र्थन्तोऽग्निशब्दस्तस्य कल्पान्तरगतोऽग्निरित्यर्थः । तद्भवधानेन
प्रतिग्रहे सति तेनैव मन्त्रेण पूर्वमेवं गतं स्वकीयवीर्यस्यार्द्धं
स्वस्त्रिभवेव पुनः समाधत्ते । यः पुमानेवं मन्त्रमहिमानं वि-
द्वान् प्रतिगृह्णाति तस्येन्द्रियभागे नातिक्रामति । किन्तु स्व-
स्त्रिभवेव समाहितो भवति । अविदुषस्तु स भागः स्वस्त्रादप-
गच्छति ॥

हिरण्यमन्त्रवत् वस्त्रगवाश्वपुरुषतस्यत्रकटप्रतियहमन्त्राणां
 षष्ठां वेदनमन्त्रयव्यतिरेकाभ्यां विधत्ते । “तस्य वै सोमस्य वासः
 प्रतिजयञ्जषः । तृतीयमिन्द्रियस्थापाक्रामत् [१] । तदेतेनैव प्रत्य-
 गृह्णात् । तेन वै स तृतीयमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । तृतीयमि-
 न्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् वासः प्रतिगृह्णाति ।
 अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णाति । तृतीयस्येन्द्रियस्थापक्रामति ।
 तस्य वै रुद्रस्य गां प्रतिजयञ्जषः । चतुर्थमिन्द्रियस्थापाक्रामत् ।
 तामेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स चतुर्थमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त
 [२] । चतुर्थमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् गां प्र-
 तिगृह्णाति । अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णाति । चतुर्थमस्येन्द्रिय-
 स्थापक्रामति । तस्य वै वरुणस्याश्वं प्रतिजयञ्जषः । पञ्चममि-
 न्द्रियस्थापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै स पञ्चम-
 मिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । पञ्चममिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्ते । य
 एवं विद्वानश्वं प्रतिगृह्णाति [३] । अथ योऽविद्वान् प्रतिगृह्णा-
 ति । पञ्चमस्येन्द्रियस्थापक्रामति । तस्य वै प्रजापतेः पुरुषं
 प्रतिजयञ्जषः । षष्ठमिन्द्रियस्थापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृह्णात् ।
 तेन वै स षष्ठमिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । षष्ठमिन्द्रियस्थात्मन्नुपा-
 धत्ते । य एवं विद्वान् पुरुषं प्रतिगृह्णाति । अथ योऽविद्वान्
 प्रतिगृह्णाति । षष्ठमस्येन्द्रियस्थापक्रामति [४] । तस्य वै मनोःस्यं
 प्रतिजयञ्जषः । सप्तममिन्द्रियस्थापाक्रामत् । तमेतेनैव प्रत्यगृ-
 ह्णात् । तेन वै स सप्तममिन्द्रियस्थात्मन्नुपाधत्त । सप्तममिन्द्रि-
 यस्थात्मन्नुपाधत्ते । य एवं विद्वान् स्यं प्रतिगृह्णाति । अथ

योऽविदान् प्रतिगृह्णाति । सप्तमस्येन्द्रियस्थापकामति । तस्य वा उत्तानस्याङ्गीरसस्याप्राणत् प्रतिव्ययुज्जवः । अष्टममिन्द्रियस्थापाकामत् [५] । तदेतेनैव प्रत्यगृह्णात् । तेन वै सोऽष्टममिन्द्रियस्थात्मरूपपाधत् । अष्टममिन्द्रियस्थात्मरूपपाधत्ते । य एवं विदानप्राणत् प्रतिगृह्णाति । अप यो विदान् प्रतिगृह्णाति । अष्टमस्येन्द्रियस्थापकामति” इति । द्वितीयचतुर्थ्यादिब्रह्मावीर्यभागपरा अप्राणत् प्राणवायुरहितमचेतनं ब्रह्मकटं उत्तानायाङ्गीरसायान इति तत्तत्पर्यायेषु प्रथमपर्यायवद्वाख्येयम् ॥

यदुक्तं द्वितीयानुवाकेनास्मात्तन्मन्त्राणां उत्तानमन्त्रेण प्रतिग्रह इति । तदप्यत्र मन्त्रमहिमावेदनप्रसङ्गेन तदीयवेदनविधानार्थं पुनः पठति । “यदा इदं किञ्च । तत्सर्वमुत्तान इवाङ्गीरसः प्रत्यगृह्णात् । तदेतं प्रतिगृहीतञ्चिह्नत् । यत्किञ्च प्रतिगृहीयात् । तत्सर्वमुत्तानस्याङ्गीरसः प्रतिगृह्णात्वित्येव प्रतिगृहीयात् । इयं वा उत्तान आङ्गीरसः । अनर्थेनैतत् प्रतिगृह्णाति नैनं चिह्नस्ति” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् । एवं मन्त्रमहिमाप्यनुसन्धेयमिति तात्पर्यार्थः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे प्रतिग्रहमन्त्रमहिमाज्ञानं विहितं द्वादशाहर्गतदशरात्रस्य दशमेऽहनि अभ्यर्च्युप्रभृतयः प्रष्टारः ग्रहपतिः

प्रवक्ता प्रश्नोत्तरे पञ्चमागवाकोऽभिधीयते । अथ प्रश्नोत्तर-
रूपं वच्चादं विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति” इति । इति ब्र-
ह्मवादिप्रश्नोत्तररूपं वेदवाक्यं ब्रह्म तदेदनमतिशब्दं ब्रह्म-
वादिभिस्ते परस्परं वदन्ति वच्चादं क्लृप्तिरित्यर्थः । अत एव
सूचकारः, ब्रह्मवाक्यं वदन्त इति विज्ञायत इति ब्राह्मण-
रवचनमुदाजहार । उदाहृत्यैवमुक्तम्, गृहपतिमेव मह-
र्त्विजः पथ्युपविश्य पृच्छेद्युरिति ॥

तथाध्वर्युर्गृहपत्योः प्रश्नोत्तरे वाक्ये दर्शयति । “यद्ब्रह्महो-
तारः सचमासत । केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केन प्रजा अष्ट-
जन्तेति । प्रजापतिना वै ते गृहपतिनार्धुवन् । तेन प्रजा अष्ट-
जन्त” इति । यदा ब्रह्महोतृमन्त्राभिमानिनो देवाः अचम-
न्वतिष्ठन्त तदानीं केन गृहपतिः सचरूपां समृद्धिं प्राप्तः । प्राय
च केन गृहपतिना प्रजाः अष्टवन्तः । सचार्थं दीक्षितेषु मध्ये
मुख्यो गृहपतिः । न त्वितरेऽध्वर्युप्रवृत्तयश्चत्विजः । तथाध्वर्यु-
प्रश्नस्य गृहपतिनोत्तरमेव दत्तं प्रजापतिरेव ब्रह्महोतृणां
सचं गृहपतिरासौत् तेन प्रजापतिना फलसमृद्धिः प्रजाप-
त्तिश्च सम्पादिता ॥

ब्रह्मणः प्रश्नोत्तरं दर्शयति । “यच्चतुर्होतारः सचमा-
सत । केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केनौषधीरष्टजन्तेति । सोमेन
वै ते गृहपतिनार्धुवन् [१] । तेनौषधीरष्टजन्त” इति ।

होतुः प्रश्नोत्तरं दर्शयति । “यत्पञ्चहोतारः सचमासत ।
केन ते गृहपतिनार्धुवन् । केनैभ्यो लोकैभ्योऽसुरान् प्राचुदन्त ।

केनेषां पशून्वृञ्चतेति । अग्निना वै ते गृहपतिनार्भुवन् । ते-
नेभ्यो सोकेभ्योऽसुरान् प्राणुदन्त । तेनेषां पशून्वृञ्चत” इति ।
एषामसुराणां पशून् विनाशितवन्तः । अन्यत् पूर्व्ववद्वाख्येयम् ॥

अथ होत्रकाणां प्रश्नोत्तरं दर्शयति । “यत् षड्ढोतारः
सचमासत । केन ते गृहपतिनार्भुवन् [१] । केनर्त्नून्कश्य-
कोति । धात्रा वै ते गृहपतिनार्भुवन् । तेनर्त्नून्कश्यन्त” इति ।
पूर्व्ववद्वाख्येयम् ॥

अथो होतुः प्रश्नोत्तरं दर्शयति । “यत् कृत्पचोतारः
सचमासत । केन ते गृहपतिनार्भुवन् । केन सुवरायन् । केने-
मांसोक्तान्समतम्बन्धिति । अर्यम्या वै ते गृहपतिनार्भुवन् । तेन
सुवरायन् । तेनेमांसोक्तान्समतम्बन्धिति [२]” । सुवरायन्
सर्गं प्राप्ताः । समतम्बन् सन्तान् अविच्छिन्नान् हतवन्तः ॥

उक्तेषु प्रश्नोत्तरेषु निर्णीतानां गृहपतीनां वेदनं प्रशंसति ।
“एते वै देवा गृहपतयः । तान् य एवं विद्वान् । अथम्यस्य
गार्हपतेर्दीक्षिते । अबान्तरमेव सचिषामृप्नोति” इति । प्रजा-
पतिः, सोमः, अग्निः, धाताः, अर्यमा च, इत्येते देवाः पूर्व्वोक्त-
प्रश्नोत्तरेषु निर्णीता गृहपतयः । यः पुमान् तान् गृहपतीन् कि-
दिता ध्यायेत् सोऽन्यथापि गार्हपत्ये कर्ष्यणि यदि दीक्षते त-
दानीमवान्तरमेव पृथगेव सचिषां फलं प्राप्नोति अथमर्थः ।
दीक्षितेषु सचिषु स्त्रयं गृहपतिर्न भवति । किन्तु अध्वर्युप्रश्न-
तिषु कश्चित् गृहपतिस्तस्य यत्फलं तदेव तस्मै भवति । किञ्च
तस्य एव सर्व्वे अतिजः गृहपतितोपपत्तिकर्ष्यणि अनुकूला

भवन्ति । तथाच तस्य मुख्यत्वाभावेऽपि प्रजापत्यादिगृहपति-
वेदनसामर्थ्येन सर्वेषां सन्निष्ठां यावत्फलं तावत्स्यं पृथगेव
प्राप्नोति ॥

पूज्योक्तस्य पञ्चमस्य गृहपतेरर्थ्यमाख्यस्य वेदनं पुनर्विज्ञे-
षेण प्रशंसति । “यो वा अर्थ्यमणं वेद । दानकामा अस्मै प्रजा
भवन्ति । यज्ञो वा अर्थ्यमा । आर्यां वसतिरिति वै तमाहुर्व्यं
प्रशंसन्ति” इति । आर्याः पूज्याः गुर्वादयस्तेषामादौ योऽय-
मर्थ्यमा देवेषु गृहपतित्वेनोक्तः सोऽयं यज्ञनिष्पादकत्वात्
यज्ञ एव । एवं तमर्थ्यमणं यो वेद अस्य वेदितुः पुत्राद्याः
प्रजा दानातिशयेन कामा भवन्ति । स्वकर्तृकं दानं कामयन्ते
दातारो भवन्तीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण तमर्थ्यमणं पुनः प्रशंसति । “आर्यां वसति-
र्भवति । च एवं वेद” [१] इति । आर्याः पूज्याः गुर्वादयस्तेषा-
मावसतिः साकशेन निवासहेतुरित्यनेनैव शब्देन लोके व्य-
वहरन्ति यः प्रशंसितुमिच्छति अथमर्थः । दानशीलं राजानं
अमात्यं वा यदा प्रशंसति तदानीमयं राजा स्वयमार्याणां
साधूनां विदुषां चट्टुषां गुरुणाञ्च स्वकीयगृहनिवासहेतुरथ-
मिति दातारं प्रशंसन्ति । तस्मादार्यावसतिशब्दः निरति-
शयप्रशंसावाची । अर्थ्यमाशब्दस्य आर्यावसतिशब्दपर्यायः ।
आर्याः पूज्यन्ते मन्यन्ते इति वा व्युत्पत्तेः । ईदृशमर्थ्यमाणं
सर्वेषामार्याणां निवासहेतुं यो वेद सोऽप्यार्याणां निवास-
भूमिर्भवति ॥

अथ चतुर्होत्रमन्त्रवेदनं प्रब्रंशति । “यदा इदं किञ्च । तत् सर्वं चतुर्होतारः । चतुर्होत्रभ्योऽधिचक्षो निर्धितः । स य एवं विद्वान् विवदेत् । अहमेव भूयो वेद । यश्चतुर्होत्रन् वेदेति । स ह्येव भूयो वेद । यश्चतुर्होत्रन् वेद” इति । यदिदं किञ्चित् प्रजापतिसृष्टं जगत् दृश्यते तत्सर्वं होत्रमन्त्राणां स्वरूपभूतम् । तन्मन्त्रवशादेव तत्सृष्टेः पूर्वप्रपाठके ब्रह्मधा प्रपञ्चितत्वात् । किञ्च चतुर्होत्रमन्त्रेभ्यः ऊर्ध्वं सर्वाऽपि यज्ञो निर्धितः । तत्तद्यज्ञारम्भे होत्रमन्त्रहोमस्य पूर्वं विहितत्वात् । एवं सति एवं विद्वान् विवदेत् यः कोऽपि होत्रमन्त्रमाहात्म्यं विद्वान् इतरैः सह विवादं कुर्यात् । कीदृशो विवाद इति तदुच्यते, योऽहं होत्रमन्त्रान् वेद सोऽहमेव सर्वेषां मध्ये भूयो वेदितेति तस्मिन् विवादे तस्यैव होत्रमन्त्राभिज्ञस्य जय इत्युत्तरवाक्ये प्रसिद्धवाचिना हि ब्रह्मेण स्पष्टीकरोति होत्रमन्त्ररहस्यं यो वेत्ति स एव भूयो वेदेत्यतिप्रसिद्धमित्यर्थः ॥

अथ होत्रमन्त्राभिमानो देवविषयं वेदनं प्रब्रंशति । “यो वै चतुर्होत्राणां होत्रन् वेद । सर्वासु प्रजास्त्रजमन्ति [५] । सर्वादिभ्योऽभिजयति । प्रजापतिर्वै द्रव्यहोत्राणां होता । सोमश्चतुर्होत्राणां होता । अग्निः पञ्चहोत्राणां होता । धाता षड्होत्राणां होता । अर्यमा सप्तहोत्राणां होता । एते वै चतुर्होत्राणां होतारः । तान् य एवं वेद । सर्वासु प्रजास्त्रजमन्ति । सर्वादिभ्योऽभिजयति” [६] इति । होत्रमन्त्रैर्होत्रमादिकं निष्पाद्य फलसाधकाः प्रजापत्यादयो मन्त्राणां हो-

तारः । तान् यो वेद सोऽयं सर्वांसु प्रजासु यदक्षं तस्मिन्-
मनुभवति । सर्वाः प्रजा अस्मै प्रशस्तमन्नं समर्पयन्तीत्यर्थः ।
किञ्च सर्वदिग्भर्त्सिन्व्यः प्रजाः अस्मै वक्ष्या भवन्ति । प्रजापति-
र्वै दक्षहोतृणामित्यादौ होतृमन्त्रस्य अवयवभेदात् प्रयोग-
भेदाद्वा वज्रवचननिर्देशः । तान् च एवं वेदेत्यादि पुनरुक्ति-
रूपसंहारार्था ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमोऽनुवाके प्रश्नोत्तररूपः ब्रह्मविषयः सन्नाद उक्तः ।
षष्ठे होतृमन्त्रप्रशंसार्थमग्निहोत्रादिकर्माभिः प्रजापतिप्ररीर-
णिष्यादनमभिदधानः कर्माविशेषेषु अलिक् विशेषेषु निर्णयो-
ऽभिधीयते । तत्रादौ तावदग्निहोत्रस्यैक अलिकं दर्शयति ।
“प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा व्यसृजत । स हृदयं भूतोऽव्ययत् ।
आत्मन् हा ३ इत्यङ्गयत् । आपः प्रत्यङ्गुलन् । ता अग्निहोत्रे-
णैव यज्ञक्रतुनोपपर्यावर्त्तन् । ताः कुसिन्धुमुपौहन् । तस्मा-
दग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोः । एक अलिक्” इति । प्रजापतिर्म-
हता प्रयासेन प्रजाः सृष्ट्वा तेन प्रयासेन विस्वसहस्रपादादि-
सर्वावयवहृदयमात्रावशेषः सन् व्यवहर्त्तुमशक्तः कश्चित् ब्र-
ह्मिणोऽभूत् । तदानीं हे आत्मन्निति एवं स्वकीयं प्ररीरं
आहृतवान् । हेतुव्ये योऽयं एकारः तस्मै मृत आकार इकार-
त्रिरस्त्वं आदेशो भवति । दूरादाह्वानार्थः मुतः । आत्मब्रह्मः

अरीरवापी । तदेतच्छरीराङ्गानं अद्देवता भ्रुत्वा अग्निहो-
त्रेष सह प्रजापतिसमीपे समागत्य कुसिन्धं त्रिरोच्यतिरिक्तं
कवन्धमुपायन् । कुसिमात्मभोक्तं दधातीति कुसिन्धः । यद्य-
पि सूपवन्नो यज्ञकतवः तथाप्यग्निहोत्रस्य तद्रूपत्वमुपचरितम् ।
यस्मात् सद्यदाङ्गानेनाङ्गिः सह अग्निहोत्रमागतं तस्मादग्नि-
होत्रस्याध्वर्युरेक ऋत्विक् ॥

अथ दर्शपूर्णमासयोः ब्रह्मा होताध्वर्युराग्नीदिति चतुर
ऋत्विज इति दर्शयति । “चतुष्कृत्वोऽङ्कयत् । अग्निर्वायुरा-
दित्यस्रग्नाः [१] । ते प्रत्यष्टएवन् । ते दर्शपूर्णमासाभाभवेव
यज्ञक्रतुनोपपर्यावर्तन्त । त उपौहः सत्वार्यङ्गानि । तस्मा-
द्दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञकतोः । चत्वार ऋत्विजः” इति । अन्वा-
दयो देवाः दर्शपूर्णमासाभ्यां सहागत्य द्वौ इक्षौ द्वौ पादा-
वित्येवं चत्वार्यङ्गान्यानीतवन्तः । ततो दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार
ऋत्विजः सन्त्यजाः ॥

अथ चातुर्मास्यानां प्रतिप्रस्थाचा सह पूर्वोक्ताश्चत्वारश्च-
त्विजो दर्शयति । “पञ्च कृत्वोऽङ्कयत् । पञ्चवः प्रत्यष्टएवन् । ते
चातुर्मास्यैरेव यज्ञक्रतुनोपपर्यावर्तन्त । त उपौहः सत्वार्यङ्गानि
माससमस्त्रिमज्याणम् । तस्माच्चातुर्मास्यानां यज्ञकतोः [२] ।
पञ्चत्विजः” इति । यथा प्रथमे पर्याये अरीरस्य सद्यदाङ्गानं
यथा च द्वितीये पर्याये चतुराङ्गानम् । तथा तृतीये पर्याये
पञ्चवारमाङ्गानम् । तदेतत्पञ्चभिमानिनो देवाः भ्रुत्वा चातु-
र्मास्यैः सहागत्य सोमादीन्यानीतवन्तः । इति त्वक् । यद्यपि

प्रथमपर्याये एव कवन्धमानीतवन्तः । तथापि तत्र कष्टस्या-
धस्यन ऊर्ध्वा ऊर्ध्ववर्त्तिमध्यभाग एव विवक्षितः । अतो द्वि-
तीयपर्याये हस्तपादानयनम् । तत्र उभयथाकारमात्रं सम्ब-
न्धम् । न तु सोमादिपरिपूर्त्तिः । स चास्मिन् पर्याये एव
कृतः । यस्मात् पञ्चवारमाह्वानं यस्माच्च सोमादिपञ्चकसम्ब-
न्धिः । तस्मात्तत्साधनभूतानां चातुर्मासानां अलिजः पञ्च-
सङ्ख्याकाः ॥

अथ निरूढपशुबन्धादौ मैत्रावरुणेन सहितान् पूर्वो-
क्तान् पञ्चर्त्तिजो दर्शयति । “षट्कृत्वोऽङ्कयत् । अतवः प्रत्य-
श्टृण्वन् । ते पशुबन्धेनैव यज्ञक्रतुनोपपर्यावर्त्तन्त । त उपौ-
हंसनावासौ शिश्रमवाञ्चं प्राणम् । तस्मात् पशुबन्धस्य व-
यज्ञक्रतोः । षड्बलिजः” इति । षड्वारमाह्वानात् सनादी-
नामपि षट्त्वात् तत्साधनभूते पशुबन्धे षड् अलिजः स-
म्यन्नाः ॥

अथ सोमयागे होता मैत्रावरुणब्राह्मणच्छंशीनेष्टापोता
आग्नीध्रो अष्ठावाकश्चेति सप्तहोत्रान् दर्शयति । “सप्तकृत्वो-
ऽङ्कयत् । होत्राः प्रत्यश्टृण्वन् । ताः सौम्येनैवाध्वरेण यज्ञक्र-
तुनोपपर्यावर्त्तन्त [१] । ता उपौहन्सप्त श्रोर्षस्थान् प्राणान् ।
तस्मात् सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः । सप्तहोत्राः प्राचीर्वषट्
कुर्वन्ति” इति । सप्तवारमाह्वानात् शिरोनिष्ठसप्तहिद्रवर्त्ति-
प्राणानयनात् तत्साधने सोमाध्वरे सप्तहोत्राः सम्यन्नाः । ताश्च
प्राचुक्षलेनावस्थिता याज्यान्ते वौषट्शब्दान् पठन्ति ॥

अथ संवत्सरसत्रगवामयने सर्व्वे क्रत्वन्तर्भावं दर्शयति ।
 “दशहत्तोऽङ्कयत् । तपः प्रत्यष्टृणोत् । तत् कर्म्मणैव संवत्सरेण
 सर्व्वैर्यज्ञक्रतुभिरुपपर्यावर्त्तत । तत् सर्व्वमात्मानमपरिवर्गमु-
 पौहत् । तस्मात् संवत्सरे सर्व्वे यज्ञक्रतवोऽवहृद्यन्ते” इति ।
 दशवारमाह्वानेन योऽभिमानोदेवः श्रुत्वा संवत्सरसत्ररूपेण
 सह कर्म्माणा तदवयवभूतैश्च सर्व्वैः यज्ञक्रतुभिः सहागत्य प्र-
 जापतेरात्मानं देहं सर्व्वमप्यपरिवर्गमानयत् । यथा किञ्चि-
 दपि वर्त्तितं न भवति तस्मात् सम्युत्तिंसाधनं संवत्सरसत्रम् ।
 तत्राग्निष्टोमोक्त्वाद्यः सर्व्वेऽपि क्रतवोऽन्तर्भवन्ति ॥

अथैकेनाध्वर्य्याणा निष्याद्यमग्निहोत्रं प्रथमभावित्वेन प्रजं-
 सति । “तस्माद्दशहोता चतुर्होता । पञ्चहोता षड्ढोता सप्त-
 होता । एकहोत्रे बलिं हरन्ति । हरन्त्यस्मै प्रजा बलिम् ।
 हेनमप्रतिख्यातं गच्छति । य एवं वेद” [४] इति । यस्मादेवम-
 ग्निहोत्रेण एकहोत्रा प्रथमं कुसिन्धुमुपागते सति पञ्चाहर्ष-
 पूर्णमासादिभिरङ्गेषूपकृतं तस्माद्दशहोत्राद्यः पञ्चापि आ-
 त्मविशेषाः एकहोत्रे परमात्मने बलिं हरन्ति पूजां कुर्वन्ति ।
 य एवं परमात्मपूज्यत्वं वेद तस्मै सर्व्वाः प्रजाः पूजां समर्प-
 यन्ति । अप्रतिख्यातं अवमानरहिता कीर्त्तिंश्च एनं वेदतारं
 प्राप्नोति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

पष्ठे होतृप्रश्नसामसङ्गेन ऋतुनाम्बुलिग्विभ्रं च्यवस्त्राय
अग्निहोत्रस्य तन्मध्ये प्राग्वह्यं दर्शितम् । अथ तस्मिन्अग्निहोत्रे
सर्व्वक्रतुसङ्गावधम्यादनेन तद्अग्निहोत्रं सप्तमे प्रश्नसति । तच्चादौ
होतृमन्वाणां प्रजापतेः शरीररक्षकत्वं दर्शयति । “प्रजापतिः
पुरुषमसृजत । सोऽग्निरब्रवीत् । ममायमस्रमस्त्विति । सोऽबि-
भेत् । सर्व्वं वै मायं प्रधदद्यतीति । स एताऽस्रतुर्होतृनात्म-
स्परणानपश्यत् । तानजुहोत् । तैर्वै स आत्मानमसृषोत्” इति ।
प्रजापतेः पूर्व्वमशरीरः सन् पूर्व्वानुवाकोक्तक्रमेण कुम्भिन्धा-
दिसोमासैः सर्व्वेष्वेकं पुरुषाकारं देहं असृजत । तदानी-
मग्निसं देहं दृष्ट्वा सोऽयं पुरुषं ममाग्रमस्त्विति अब्रवीत् ।
ततः स प्रजापतिः पुरुषाकारमेव सर्व्वमप्ययमग्निर्धत्स्यतीति भव-
मापन्नः होतृमन्वानात्मस्परणान् स्वशरीररक्षकत्वेन प्रीतिहे-
तून् अपश्यत् । तान् ऊत्वा तैः स्वदेहं प्रीतमकरोत् रक्षतीत्यर्थः ॥

होतृमन्त्रेषु च दशहोतुः प्रथमभावित्वात् तस्याग्निहोत्र-
प्रक्रमरूपत्वात् अग्निहोत्रहोत्रेणैव सर्व्वरक्षां विवशुरादौ कुम्भिन्ध-
रक्षां दर्शयति । “यद्अग्निहोत्रं जुहोति । एकहोतारमेव तद्यज्ञ-
क्रतुमाप्नोत्यग्निहोत्रम् [१] । कुम्भिन्धश्चात्मनः सृषोति । आ-
दित्यस्य च सायुज्यं गच्छति” इति । यदा पुरुषोऽग्निहोत्रं
जुहोति तदा पूर्व्वोक्तरीत्या तस्य एकहोतृकत्वादेकहोतृकं
यज्ञक्रतुं प्राप्नोति । तत्फलभूतादित्यस्य च सायुज्यं गच्छति,
आत्मनः कुम्भिन्धश्च सृषोति रक्षतीत्यर्थः ॥

अथ अग्निहोत्रे एव चतुर्होत्रफलं दर्शयति । “चतुरन्त्र-
यति । चतुर्होतारमेव * तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति दर्शपूर्णमासौ ।
चत्वारि चात्मनोऽङ्गानि स्पृशेति । आदित्यस्य च सायुज्यं
गच्छति” इति । यदेतदग्निहोत्रे चतुर्वारं सुक्पूरणं तेन चतुः-
सङ्ख्यासाम्ब्यात् चतुर्होत्रकदर्शपूर्णमासक्रतुं प्राप्य हस्तपादाङ्ग-
चतुष्टयरथापूर्व्यक्रमादित्यसायुज्यप्राप्तिश्च सम्पद्यते ।

अथ पञ्चहोत्रफलं दर्शयति । “चतुरन्त्रयति । समित्य-
ञ्चमी । पञ्चहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति चातुर्मास्यानि ।
लोमहर्षो मासमस्त्रिमज्जानम् [१] । तानिचात्मनः स्पृशे-
ति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति” इति । अग्निहोत्रे चत्त-
तुर्वारं सुक्पूरणं या चाङ्गत्याधारभूता समित् तदुभय-
निष्ठया पञ्चमङ्गया पञ्चहोत्रकचातुर्मास्यफलप्राप्तिर्लोमादि-
पञ्चावयवप्राप्तिः, आदित्यसायुज्यञ्च ॥

अथ षड्होत्रफलं दर्शयति । “चतुरन्त्रयति । द्विर्जुहोति ।
षड्होतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति पशुवन्धम् । सनावाण्डौ
त्रिभ्रमवाञ्चं प्राणम् । तानि चात्मनः स्पृशेति । आदित्यस्य
च सायुज्यं गच्छति” इति ॥

उत्कथनहोमद्वयगतया सङ्ख्याया षड्होत्रादिफलं सप्तहोत्र-
फलं दर्शयति । “चतुरन्त्रयति । द्विर्जुहोति [१] । समित्सप्तमी ।
सप्तहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति सौम्यमध्वरम् । सप्त चात्मनः
शीर्षस्थान् प्राणान् स्पृशेति । आदित्यस्य च सायुज्यं गच्छति”
इति । उत्कथनहोमसमिद्धतया सप्तमङ्गया सप्तहोत्रादिफलम् ॥

अथ दशहोत्रफलं दर्शयति । “चतुदशयति । दिर्जुहोति । द्विर्निर्माष्टि । द्विः प्राश्नाति । दशहोतारमेव तद्यज्ञक्रतुमाप्नोति संवत्सरम् । सर्व्यं चात्मानमपरिवर्गं सृषोति । आदित्यस्य च सायुष्यं गच्छति” [४] इति । यदेतत् चतुर्वारं सुक्पूरणं यथाहुतिद्वयं यदपि वर्षेषु भूमौ च दिर्लेपनिर्माञ्जनं यदप्याहुतिद्वयशेषयोः द्विः प्राशनं तद्गतया दशसंज्ञया तस्माध्यसंवत्सरसचप्राप्या तदन्तर्गतकृत्स्नक्रतुप्राप्तिः । आदित्यसायुष्यस्य । तदेवं पूर्वानुवाके एकहोत्रे बलिं हरन्तीति एकहोत्रकाग्निहोत्रप्रशंसनं यत्सङ्क्षेपेणोक्तं तदिहाग्निहोत्रे सर्व्यहोत्रकसर्व्यक्रतुसम्पादनेन प्रपञ्चितम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमोऽनुवाके एकहोत्रकाग्निहोत्रे सर्व्ययज्ञक्रतुहोत्रफलान्तर्भावद्वारेण सर्व्या अतिष्णुमत एकहोत्रा प्रशंसितः । अथाष्टमे होत्रमन्त्रसामर्थ्यं प्रशंसते । तत्र तावदासुरसृष्टिं दर्शयति । “प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत् । सोऽन्तर्वाणभवत् । स हरितः श्लावोऽभवत् । तस्मात्स्यन्तर्वन्नी । हरिणी सती श्लावा भवति । स विजायमानो गर्भेष्वाताम्बत् । स तान्तः कृष्णः श्लावोऽभवत् । तस्मान्तान्तः कृष्णः श्लावो भवति । तस्मात्सुरेवाजीवत् [९] । तेनासुना सुरानसृजत् ।

तदसुराणामसुरत्वम् । य एवमसुराणामसुरत्वं वेद । असु-
 मानेव भवति । नैनमसुर्जहाति” इति । प्रजामुत्पादयितुं
 कामयमानः प्रजापतिर्होतृमन्त्रानुष्ठानरूपं तपः कृत्वा स्त्रो-
 दरे गर्भं धृत्वा हरितश्यावः गीलश्वेतमिश्रवर्णोऽभवत् । अत
 एव लोके गर्भिणी स्त्री तादृग्वर्णा दृश्यते । स प्रजापतिः
 विजायमानः गर्भस्थितजन्तुविशेषेण प्रसवकाले ताम्बत् स्नानिं
 प्राप्नोत् कृष्णश्वेतमिश्ररूपोऽभवत् । अत एव लोके मार्गश्रम-
 रोगश्रमादिना तादृग्गर्भा भवति । तस्य तादृगस्य स्नानिं
 प्राप्तस्य प्रजापतेरसुरेवाजीवत् आसमात्रं स्वध्यापारक्षमम-
 भूत् । न तु हस्तपादादयः स्वध्यापारक्षमाः । तदानीं तेना-
 सुना प्राणवायुना बलाधिकानसुरानसृजत । बलहेतुरसुः
 प्राणवायुरेषामस्तीति व्युत्पत्त्या तेषामसुरनाम सम्यक्त्वम् । तस्य
 वेदिता बलकारिणा प्राणेन युक्तो भवति । स च प्राण एव
 वेदितारं अपमृत्युना न परित्यजति ॥

अथ पितृसृष्टिं दर्शयति । “सोऽसुरान् सृष्ट्वापितेऽवा-
 मन्यत । तदनु पितृनसृजत । तत्पितृणां पितृत्वम् । य एवं
 पितृणां पितृत्वं वेद । पितेवैव स्वानां भवति [२] । यन्त्यस्य
 पितरो हवम्” इति । स प्रजापतिरसुरान् सृष्ट्वा पितृत्वाभि-
 मानमकरोत् । यथा नव्यगृहादिकं निर्माय गृहस्य पिता-
 महमिति न मन्यते पुत्रानुत्पाद्य तथा मन्यते । एवमथ प्रजा-
 पतिरपि गिरिनद्यचेतनं सृष्ट्वा पितृत्वं न मन्यते । तेना-
 नसुरान् सृष्ट्वा पितृत्वं मन्यते । अतः पितृवासनावासितं त-

अनः सृष्टावपि पितृलोकस्वामिनः पितृन् सृजत । पितृ-
त्वाभिमानेन सृष्टत्वात् पितृनाम सग्नस्यम् । एवं वेदिता स्व-
कीयानां सर्वेषां पितेव मान्यो भवति । अपि चास्य वेदितुः
स्वयं मृताः पितरः सर्वे स्वयन्ति आह्वानं प्राप्नुवन्ति ।
एतेन स्वापादौ आहुताः सक्तः फलप्रदानेनानुसृजन्तीत्यर्थः ॥

अथ मनुष्यसृष्टिं दर्शयति । “स पितृन्सृष्ट्वा मनस्यत् ।
तदनु मनुष्यानसृजत । तस्मिन्नुष्याणां मनुष्यत्वम् । य एवं
मनुष्याणां मनुष्यत्वं वेद । मनस्येव भवति । नैनं मनुर्जहाति”
इति । स प्रजापतिः पितृसृष्टेरुद्धं किमिदानीमन्वत् सृजामी-
त्त्वं मनस्यत् सृष्टिविषयं मनोऽकरोत् । तस्मिन्नुसृज्य मनुष्या-
नसृजत । यस्मान्मनोऽनुसारेणोत्पन्नाः, तस्मात्तस्मिन्नुष्यनाम स-
ग्नस्यम् । य एवं वेदिता मनस्यो सर्वकार्येषु स्थिरचित्तो
भवति । मनुर्मनश्चक्रिः कदाचिदप्येनं न जहाति ॥

अथ देवसृष्टिं दर्शयति । “तस्मै मनुष्यान्सृजानाथ ।
दिवा देवचाभवत् । तदनु देवानसृजत । तद्देवानां देवत्वम् ।
य एवं देवानां देवत्वं वेद । दिवा दैवास्य देवचा भवति”
इति । यो मनुष्यान्सृजान सृष्टवान् प्रजापतिः, तस्मै प्रजा-
पतये दिवा देवचाभवत् । दिवसः द्योतनशीलोऽभवत् । सृष्टे-
र्मनुष्यैर्लौकिकवैदिकव्यवहारे सर्वस्मिन् क्रियमाणे सति दिवसः
सर्वोऽपि व्यवहारैर्द्योत्यते तदेतद्देवमनुसृत्य देवानसृजत । देव-
तानुसारेणोत्पन्नत्वात् देवानां देवत्वं सग्नस्यम् । एवं वेदितुः
सर्वोऽपि दिवसः सर्वैर्व्यवहारैः प्रकाशितो भवति ॥

उक्तां सृष्टिनिगमयति । “तानि वा एतानि चत्वार्यम्नासु-
सि । देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः” इति । यानि चत्वारि-
देवादिस्त्वानि सर्वाण्यम्नांसि असमदृशानि यथा तडाग-
नद्यादिजलं स्नानपानाद्युपयुक्तम्, एवमेतानि भोगोपयुक्तानी-
त्यर्थः ॥

एतद्देदनं प्रशंसति । “तेषु सर्वेष्वम्नो नम इव भवति । य
एवं वेद” [३] इति । सर्वेषु देवादिस्त्वाने इव अन्नः प्रशो-
पसञ्चितो भोगः आकाशेषु व्याप्तः सम्पूर्णे भवतीत्यर्थः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे सृष्टिसाधनत्वेन होहमन्त्राः प्रशंसिताः । अथ नवमे
वायुरूपत्वज्ञानेन मन्त्राणां प्रशंसा क्रियते । तदेतन्मन्त्रं विधातुं
आदौ ब्रह्मवादिवाक्येन तस्मिन् होह्रूपवायुविज्ञाने अङ्गा-
मुत्पादयति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यो वा इमं विद्यात् ।
यतोऽयं पवते । यदभिपवते । यदभिसम्पवते । सर्वमायुरि-
द्यात् । न पुरायुषः प्रमीयेत । पशुमान्ख्यात् । विन्दते प्रजाम्”
इति । होहमन्त्रस्य सामर्थ्यमेव वाद्याकारेण परिणतं सल्लोके
सञ्चरति तदेतदुपासकानां प्रसिद्धम् । अत एवाग्न्यत्र श्रूयते,
वायोरात्मानं कवयो निश्चिकुरिति । सोऽयं वायुः यतः का-
रणत वाति यदभिलक्ष्य वाति तस्मिन्नपि लक्ष्ये वस्तुनि यत्

सम्यग्वाति तादृशसञ्चारोपेतमिमं वायुं यः पुमान् विद्यात् सोऽयं आयुरादिफलचतुष्टयं प्राप्नुयात् अयमर्थः । वायुर्हि किञ्चिद्वस्तुषु सञ्चरति सञ्चरंस्तेषु किञ्चिदुपयोगं करोति । तत्प्रयोजनं तद्वस्तुतमुपयोगञ्च यो विदित्वाध्यायति, सोऽयं सर्वमायुः प्राप्नोति । अत एवापमृत्योरभावात् आयुषः पुरा न क्षियते प्रजापशुमन्यत्तिश्च तस्य भवतीत्येवं ब्रह्मवादिनो वायुध्यानमहिमानं परस्परं कथयन्ति ॥

तदेवं ब्रह्मवादिवाक्यं विद्वान् सप्राणत्वेनोपन्यस्येदानीं श्रुतिः स्वयं विधत्ते । “यो वा इमं वेद [१] । यतोऽयं पवते । यदभिपवते । यदभिसम्यवते । सर्वमायुरेति । न पुरायुषः प्रमीयते । पशुमान् भवति । विन्दते प्रजाम्” इति । ब्रह्मवादिवाक्यवद् विधिवाक्यं व्याख्येयम् ॥

ध्यानविदा ध्यातव्यं निरूपयति । “अज्ञः पवते । अपोऽभिपवते । अपोऽभिसम्यवते” इति । अज्ञः निमित्तभूताभ्यो वाति जलव्यवहारनिर्व्वाहो वायुसञ्चारस्य प्रयोजनमित्यर्थः । तथा आपोऽभिलक्ष्य सञ्चरति, वायुसञ्चारविषयभूतं वस्तु जलमित्यर्थः । तथा आपोऽभिप्रपद्य सम्यक् पवते । यत्र निक्षदेने गन्तव्यं तत्र तदा गमयति । यत्र शोषणीयं तदा शोषयति । यदा वृष्टिरपेक्षिता तदा वर्षयति । सोऽयं वायुसञ्चारस्योपयोगः जलव्यवहारनिर्व्वाहः, प्रयोजनं जलमेव सञ्चारस्य विषयः, निक्षदेशादिप्रेरणमुपयोगः, इत्येतन्नयं वाच्यं ध्यातव्यम् ॥

एवं पृथिव्यन्वन्तरिक्षादित्यक्षुदिविषये ध्यातव्यं दर्शयति ।
 “अस्याः पवते । इमामभिपवते । इमामभिसन्पवते । अग्नेः
 पवते । अग्निमभिपवते । अग्निमभिसन्पवते । अन्तरिक्षात् पवते ।
 अन्तरिक्षमभिपवते । अन्तरिक्षमभिसन्पवते । आदित्यात् पवते
 [३] । आदित्यमभिपवते । आदित्यमभिसन्पवते । सौः पवते ।
 दिवमभिपवते । दिवमभिसन्पवते । दिग्भ्यः पवते । दिवोऽ-
 भिपवते । दिवोऽभिसन्पवते” इति । अक्षपर्थायवदेते पर्थाया
 व्याख्येयाः ॥

अथ प्राच्यादिभेदेन प्राणादिनामानि वाचौ ध्यातव्यानि ।
 तत्र प्राणनामध्यानं विधत्ते । “स यत्पुरस्तादाति । प्राण एव
 भूत्वा पुरस्तादाति [४] । तस्मात् पुरस्तादानाम् । सर्वाः
 प्रजाः प्रतिगच्छन्ति । प्राणो हि प्रियः प्रजानाम् । प्राण इव
 प्रियः प्रजानां भवति । य एवं वेद । स वा एष प्राण एव”
 इति । स वायुः यदा पूर्वस्थां दिग्निं सञ्चरति तदा प्राण-
 रूपो भूत्वा सञ्चरति । यस्मात् पूर्वस्थां दिग्निं सञ्चरन् वायुः
 प्राणत्वेन प्रजानां प्रियः । तस्मात् पूर्वस्थां दिग्निं सञ्चरन्तं वायुं
 प्रति सर्वाः प्रजाः गच्छन्ति । वाचौ समानत्वे सति प्ररीरक्षेदः
 प्रवृत्तिरुत्थिर्भविष्यतीत्येवं प्रजानां सन्तोषः । य एवं वाचोः प्रा-
 णरूपत्वं वेद सः प्रजानां प्राणवत् प्रियो भवति । अस्मान्तरे च
 स ह्यः प्राणदेवतारूप एव भवति ॥

अन्तरिक्षनामध्यानं विधत्ते । “अथ अहश्चित्तो वाति ।
 अन्तरिक्षेव भूत्वा अहश्चित्तो वाति । तस्माद् अहश्चित्तो वातं

विद्यात् । सर्वा दिग् आवाति [५] । सर्वा दिग्भ्योऽनुविवाति । सर्वा दिग्भ्योऽनुसंवातोति । स वा एष मातरिश्वैव” इति । यदा वायुर्दक्षिणस्यां दिशि सञ्चरति तदा मातरिश्वेति तस्य नाम ध्यातव्यम् । मातरि अन्तरिक्षेऽश्चरति वर्द्धते माद्ववस्यतीति वा मातरिश्वा सर्वेषामाप्यायनकारीत्यर्थः । यस्माद्यमेवंविधो मातरिश्वनामकस्तस्माद्दक्षिणस्यां दिशि सञ्चरन्तं वायुमेवं विद्यात् । मातरिश्वनामकोऽयं वायुः सर्वा अपि दिग् आ- भिममुख्येन गच्छति । सर्वा अपि दिग्भ्योऽनुकूलः सन् विभ्रेषेण सञ्चरति तथा सर्वा दिग्भ्योऽनुप्राप्य सम्यक् सञ्चरति । यत्र यादृग्भ्यो वायुरपेक्षितः तत्र तादृग् एव सञ्चरतीत्यर्थः । एवं वेदिता मातरिश्वैव भवति ॥

अथ पवमाननामध्यानं विधत्ते । “अथ यत्पश्चादाति । पवमान एव भूत्वा पश्चादाति । पूतमस्त्रा आहरन्ति । पूत- मुपहरन्ति । पूतमस्त्राति । य एवं वेद । स वा एष पवमान एव” [६] इति । यदा स वायुः पश्चिमायां दिशि सञ्चरति तदा पवमान इति तस्य नाम, शोधक इत्यर्थः । यः पुमान् एवंविधं वायुं ध्यायति तस्मै विदुषे पूतदोषरहितं धनादिकमाहरन्ति । तथा पूतं शुद्धमन्नमुपहरन्ति समीपे समर्पयन्ति स्वयमपि तत्पूतमे- वास्त्राति । तदेतदैहिकफलम् । आमुष्मिकन्तु पवमानप्राप्तिरूपम् ॥

सविह्वनामध्यानं विधत्ते । “अथ यदुत्तरतो वाति । सवि- तैव भूलोत्तरतो वाति । सवितैव स्वानां भवति । स एवं वेद । स वा एष सवितैव” इति । यदा स वायुः उत्तरस्यां

दिग्नि सञ्चरति तदा सवितेति तस्य नाम, सर्वस्य प्रेरक इत्यर्थः ।
एवं वेदिता स्वकीयानां सर्वेषामिह प्रेरको भवति । परचायं
सवितैव भवति ॥

एवं वायुध्यानं कुर्वतां ध्यानाङ्गत्वेन निन्दानुषङ्गं विधि-
स्तुः । प्रथमं तावत्साधने काञ्चिदुपपत्तिं दर्शयति । “ते च एनं
पुरस्तादायन्तमुपवदन्ति । य एवास्य पुरस्तात् पाप्मानः ।
ताः सोऽपन्नन्ति । पुरस्तादितरान् पाप्मानः सचन्ते” इति ।
पूर्वस्थां दिग्निं आगच्छन्तमेनं वायुध्यायिनं ते लोकप्रसिद्धाः
निन्दकाः दान्भिकोऽयमित्यादिभिर्दुर्वाक्यैः निन्दति । तदानीं
अस्य ध्यातुः पूर्वस्थां दिग्निं ये केचित् सम्भाविताः पाप्मानः,
तान् सर्वान् ते निन्दका अपन्नन्ति अस्य ध्यातुः । तथा नि-
न्दया पापजयो भवति । निन्दकास्तु त एतं निन्दाजन्या-
नितरान् पाप्मानः प्राप्नुवन्ति ॥

पूर्वस्थां दिग्निं ध्यातुः पापक्षयं निन्दकस्य पापसम्बन्ध-
वदितरेष्वपि क्रमेण दर्शयति । “अथ च एनं दक्षिणत आ-
यन्तमुपवदन्ति [७] । य एवास्य दक्षिणतः पाप्मानः । ताः-
सोऽपन्नन्ति । दक्षिणतः इतरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ च
एनं पश्चादायन्तमुपवदन्ति । य एवास्य पश्चात् पाप्मानः ।
ताः सोऽपन्नन्ति । पश्चादितरान् पाप्मानः सचन्ते । अथ च एन-
मुत्तरत आयन्तमुपवदन्ति । य एवाऽऽत्तरतः पाप्मानः ।
ताः सोऽपन्नन्ति [८] । उत्तरत इतरान् पाप्मानः सचन्ते” इति ।
प्रथमपर्यायवत् इतरपर्यायचयं व्याख्येयम् ॥

तदेवं निन्दाया अनुयाहकत्वेन सहयोग्यत्वं प्रतिपाद्यं
 निन्दितेन ध्याया अनुष्ठेयं विधत्ते । “तस्मादेवं विद्वान् । वीथ
 नृत्येत् । प्रेव चखेत् । व्यखेवाह्यौ भाषेत । मण्डयेदिव । क्रा-
 ययेदिव । शृङ्गायेतेव” इति । यस्मात् अन्वैः कृत्स्निम् प्रयुक्ता
 निन्दा निन्दकानामेव प्रत्यवायोत्पत्तिहेतुः । तस्मादेवं वि-
 द्वानुपासको निन्दां श्रुत्वा विशेषेण नृत्येदिव । यथा लोके
 काचित् प्रियकरिं पुत्रजन्मादिवात्तां श्रुत्वा हृद्यन्तः समनो-
 गतं हर्षं श्रोतवित्तं वाञ्छे मुखविस्मयादिभिर्नृत्यन्तीव वृद्ध्यन्ते ।
 एवमथमपि समुखं विकासयेदित्यर्थः । तथा प्रहृष्टेव चरेत् ।
 यथा लोके नृत्यन्तः प्रमादीव प्रमादितपदविन्वासादिकं कु-
 र्ध्वन्ति तद्वदथमपि पदाभ्यान्तमभिनयेत् । अथ अक्षौ चक्षुषी
 व्यखेव विकाशेव हर्षविकसिते ह्यत्वा समोषीनाणि प्रि-
 वचनानि निन्दकेन सह भाषेत । एवं मोक्षप्राप्तेषु स्मर्यते ।
 “तुष्टनिन्दास्तुतिर्मागी वन्तुष्टो येन केनचिदिति” किञ्च
 मण्डयेदिव उन्मादीव । मटि उन्माद् इति धातुः । अत
 एव जाबालोपनिषदि श्रूयते । अक्षकलिङ्गा अक्षक आचारः
 अनुश्रुता उन्मात्तवदाचरन्तीति । उन्मादनटनमेव स्पष्टीक्रियते ।
 क्राययेदिव, क्रय हिंसायामिति धातुः । कश्चित्कानां ताड-
 चित्तुमिव गच्छेत् । शृङ्गायेतेव, महाहृषभः शृङ्गाणां मृ-
 न्मुत्सिथ्य उद्धृत्य स्रष्टे विक्षिप्य क्रीडति । तदिदं क्रीडनं
 शृङ्गाधितं तथाचं क्रीडेत् । तस्य चोन्मादनटनस्य जनैः शृङ्गा-
 भावः प्रथोचनम् । अतएव स्मर्यते ।

तथाचरति वै योगी यतां धर्ममदूषयन् ।

जना यथा न मन्वेरन् गच्छेद्युर्नैव सङ्गतिर्मिति ॥

निन्दासहमानस्याभिप्रायः स्पष्टीक्रियते । “उतमेऽव-
हेयुः । उतमे पाप्मानमहन्वुरिति” इति । किमेते मां निन्दे-
युः । किं वा मे पाप्मानं विनाशयेयुरिति । अस्मात्स वाक्से
भङ्गा अयमर्थः । नैते निन्दन्ति किन्तु पाप्मानमेव विना-
शयन्ति ॥

अथास्य भिषाटनप्रकारं दर्शयति । “स यान्दित्रं स-
निमेखन्स्यात् । यदा तान्दित्रं वातो वाधात् । अथ प्रवेधात् ।
प्रवा धावयेत् । सा तमेव रदितं द्यूढं गन्धमनिप्रचयते ।
आस्य तं जगपदं पूर्वा कीर्त्तिर्मच्छति” इति । स वायुपाशको
सां दित्रमभिप्रेत्य सनिमेखन् मैच्छं प्राप्त्वास्याभीत्येवं बुद्धिः
स्यात् । दानवापी सनिःशब्देऽथ स्वमत्यागपूर्वकं परैर्देवं
मैच्छ्यमुपलक्षयति । यस्यां दित्रि मैच्छं लभ्यते इत्येवं बुद्धि-
र्षोनी तां दित्रं अनुकूलो वायुर्यदा वाधात् तदा प्रवेधात्
प्रकम्पेत् तस्यां दित्रि गन्तुं प्रचखेत् इत्यर्थः । स्वयं सहसा
गन्तुमशक्तेत् त्रिष्यं वाक्प्रकर्षेण धावयेत् । तदावीं ज्ञातादि-
विशेषविशिष्टमेव मैच्छं अभिलक्ष्यायं प्रचयते प्रकर्षेण
गच्छति । सा तं स्वयं स्वयं प्राप्त्वा वेदितमित्यर्थः । रदितं रद
विलेखने धातुः, रदितं विलेखितं हतमर्थ्यादमित्यर्थः । द्यूढं
दिमन्त्रं साधारं पात्रे पृथक् पृथक् उद्धृतमित्यर्थः । गन्धं
यादृशं तादृशगन्धोपेतम् । एवंविधैर्निबन्धैरेतस्य योनिः

कीर्त्तिः, तस्मात् पूर्वैव जनपदमागच्छति । ईदृशो महात्मा अभिज्ञः समायातीत्येवं सर्व्वे जनपदवासिनः भक्तिं कुर्व्वन्तीत्यर्थः ॥

भिष्वाटनट्टत्तान्तज्ञानं प्रधंसति । “दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति । य एवं वेद” [८] इति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमोऽनुवाके सर्व्वहोतृमन्त्रसमष्टिदेवस्य वायोहपासनमुक्तम् । अथ दशमे होतृमन्त्राणां कश्चित्काम्यप्रयोगोऽभिधीयते । तद्विधातुमादावुपाख्यानमाह । “प्रजापतिः सोमं राजानमसृजत । तं च यो वेदा अन्वसृज्यन्त । तान् हस्रोऽकुहत् । अथ ह सीता सावित्री । सोमं राजानं चकमे । अद्भामु स चकमे । सा ह पितरं प्रजापतिमुपससार । तः होवाच । नमसो अस्तु भगवः । उप त्वाथानि [१] । प्र त्वापद्ये । सोमं वै राजानं कामये । अद्भामु स कामयत इति । तस्या उ ह स्वागरमसृद्धारं कल्पयित्वा । दशहोतारं पुरसाङ्गाख्याय । चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं पश्चात् । षड्होतारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । सन्धारैश्च पत्निभिश्च मुखेऽवहृत्य [२] । आस्याङ्गं वज्राज । तः होदीक्ष्योवाच । उपमा वर्त्तस्विति । तः होवाच । भो गन्तुं म आचक्ष । एतस्माच्चक्ष । वृत्ते पाषाविति । तस्या उ ह चीम् वेदान् प्रददौ ।

तस्माद् ह स्त्रियो भोगमैव चारयन्ते" इति । प्रजापतिः सोमं
सृष्ट्वा तमन् चोन् वेदानसृजत । स च सोम तान् वेदान् स्व-
मुष्टिमध्ये गोपयामास । तदानीं सवितुः प्रजापतेः पुत्रिका-
याश्च नामतः सीता च सावित्रीति सोमो मे भर्तास्त्रिति अका-
मयत । स तु सोमः अद्वास्यां काञ्चित् अन्यां प्रजापतेः दुहि-
तरं कामितवान्, न त्वेतां सीताम् । सा तु सीता प्रजापतिव-
सोपमागत्य नमस्कारं कृत्वा त्वत्समीपे कार्यार्थं समागतास्त्रि,
तां भजे । सर्वदेत्येवमुवाच । ततः प्रजापतिना किं कार्यमिति
शृष्टा सति सोमविषयां कामनामुवाच । ततः प्रजापतिः तस्याः
सीतायाः सोमवशोकरार्थं कश्चित्प्रयोगं कृतवान् । स्यागरो
नाम कश्चित्सुगन्धद्रव्यविशेषः, तं पिष्ट्वा तत्सम्बन्धिनमस्यङ्कारं
मस्यनविशेषं कल्पयित्वा तस्य पूर्व्यादिदिक्षु दक्षहोत्रादिमन्त्रान्
पठित्वा अग्निर्द्युर्भूमिरित्यादिभिः सन्धारमन्त्रैः सेनेदस्येत्यादि-
भिर्देवपत्नीमन्त्रैश्च अभिमन्त्रितेन स्यागरपिष्टेन तस्याः सीता-
याः मुखे तिखकाद्यसङ्कारश्चकार । सा च सीता तस्य सोमस्य
समीपे प्रत्याजगाम । स च सोमः तां दृष्ट्वा परवशो मां प्रति
समीपे समागच्छेत्युवाच, सा च दयां प्रीतिं परोक्षितुमेवमु-
वाच । अहमागमिष्यामि त्वं तु भोगमाचक्ष्व, सर्वदा भोगं
करिष्यामीति प्रतिजानीहि । किञ्च सन्ते पापौ मुष्टिमध्ये गोथं
वस्तु वर्त्तते एतत् मङ्गमवस्यन् कृत्वा कथय । ततः सोमोऽपि
प्रोत्थतित्रयेण तस्यै सीतायै चोन् वेदान् प्रददौ वेदमन्त्रसा-
म्प्लितं । किञ्चित् मुष्टिकाद्रव्यं दत्तवान् इत्यर्थः । यस्यादियं

शीता मिथं वक्ष्ये यथाचे तस्मात्प्रोक्तेऽपि क्षिप्रो भोगमुद्दिश्य
मिथं दायं पुरावा हरन्ते ॥

तद्देवमुपाख्यानेन प्रयोगं प्रब्रह्म तं प्रयोगं विधत्ते । “स नः
कामयेत मिथः क्षामिति [३] । यं कामयेत मिथः क्षा-
दिति । तस्या एतः खानरमलङ्कारं कल्पयित्वा । दब्रह्मो-
तारं पुरसाङ्गाख्याय । चतुर्होतारं दक्षिणतः । पञ्चहोतारं
पश्चात् । षड्होतारमुत्तरतः । सप्तहोतारमुपरिष्ठात् । अष्टा-
रैश्च पत्त्रिधिस्य मुखेऽलङ्कृत्य । आखाहुँ ब्रजेत् । मिथो हेव
भवति” [४] इति । अथमेव तस्मै राज्ञे मिथो अविद्यामोति
वा पुरोऽयं राज्ञे मिथो भवत्विति वा कामनायां सत्यां
प्रीतिविषयस्य स्वस्य परस्य वा मुखे पूर्वोक्तप्रकारेण खानर-
पिटृत्सिककादिकं कृत्वा तस्य राज्ञः समीपे गच्छन् यत्नं
तिस्रकधारी तस्य राज्ञः मिथो भवति ॥

इति दब्रह्मोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ एकादशोऽनुवाकः ।

दब्रह्मे होतृमन्त्रैः कान्यप्रयोग उक्तः । अष्टैकादशे दब्रह्मो-
चादिमन्त्राणां प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्रादौ दब्रह्मोहो-
त्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति । “ब्रह्मात्मन्वदद्यत्त । तद-
कामयत् । समाख्यता प्रयेयेति । आत्मसात्मचित्तात्मन्वदत्त ।
तस्मै दब्रह्मः ऋगः प्रत्यहोत् । स दब्रह्मतेऽभवत् । दब्र-

हृतो ह वै नामैषः । तं वा एतं दशहृतं सन्तम् । दशहोते-
 त्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः” [१] इति ।
 यदेतज्जगत्कारणं परं ब्रह्म, तदेतदादिसृष्टावात्मन्ज्जीवात्मो-
 पेतं होहमन्त्राभिमानिदेवतानां शरीरमसृजत । तत्सृष्टा चा-
 नन्तरमनेन जीवात्मना सम्यचे सङ्गतो भवेद्यमिति विचार्य तं
 जीवात्मानमुद्दिश्य आत्मन्निति सम्बोधाऽऽमन्नितवान् । द्वि-
 त्किर्बह्वर्था । सङ्गतत्वात् आहृतवानित्यर्थः । एवं ब्रह्मस्थाहयति
 सति दशमे पर्याये समाहृतो जीवात्मा प्रत्यष्टणोत् । भो इति
 प्रत्युत्तरं दत्तवान् । तावता तस्य दशहोतेति नाम सम्यन्नम् ।
 सोऽयं वस्तुतो दशहृत एव । एतमेव वास्तवं नामविशेषमा-
 न्नाद्य अपरेण वर्षान्तरव्यवहृतेन दशहोतेतिनाम्ना व्यव-
 चरन्ति । यस्माद्देवाः पूज्याः पित्राचार्यादयः स्वकोये वास्तवं
 नाम परित्यज्य हे आचार्य्येत्यादौ परोक्षेणाङ्गानं कुर्वन्ति ।
 तस्माद्युक्तः परोक्षनामव्यवहारः ॥

अथ सप्तहोत्रादिनामप्रवृत्तिं दर्शयति । “आत्मन्नात्म-
 न्नित्यामन्नयत । तस्मै सप्तमं हृतः प्रत्यष्टणोत् । स सप्त-
 हृतोऽभवत् । सप्तहृतो ह वै नामैषः । तं वा एतं सप्तहृतं
 सन्तम् । सप्तहोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि
 देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्नयत । तस्मै षष्ठं हृतः प्रत्य-
 ष्टणोत् । स षड्ढूतोऽभवत् [२] । षड्ढूतो ह वै नामैषः । तं वा
 एतं षड्ढूतं सन्तम् । षड्ढोतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्ष-
 प्रिया इव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्नित्यामन्नयत । तस्मै

पञ्चमः ऋतः प्रत्यष्टपोत् । स पञ्चहृतोऽभवत् । पञ्चहृतो च
 वै नामैषः । तं वा एतं पञ्चहृतः सन्तम् । पञ्चहृतेत्याचक्षते
 परोक्षेण [३] । परोक्षप्रिया इव हि देवाः । आत्मन्नात्मन्नि-
 त्यामन्वयत । तस्मै चतुर्थः ऋतः प्रत्यष्टपोत् । स चतुर्हृतो-
 ऽभवत् । चतुर्हृतो ह वै नामैषः । तं वा एतं चतुर्हृतः स-
 न्तम् । चतुर्हृतेत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः”
 इति । षष्ठहोतृ-षड्ढोतृ-पञ्चहोतृ-चतुर्होतृनामनिर्वचनवा-
 क्यानि दशहोतृवाक्यवद्ब्राह्मणस्थेयानि ॥

अथ चतुर्होतृमन्त्राभिमानिनं पुरुषं विशेषतः प्रशंसति ।
 “तमब्रवीत् । त्वं वै मे नेदिष्ठः ऋतः प्रत्यश्रौषीः ॥ त्वं वै
 नानाख्यातार इति । तस्मान्नु हैनाः सतुर्होतार इत्याचक्षते ।
 तस्माच्छ्रुषूषुः पुत्राणां इत्यतमः । नोदष्टो इत्यतमः । ने-
 दिष्ठो ब्रह्मणो भवति । य एवं वेद” [४] इति । चतुर्होतृ-
 मन्त्राभिमानिनं देवं प्रजापतिरेवमब्रवीत्, त्वमेवैको मया
 समाहृतः सन् मदीयं वाक्यं यं नेदिष्ठं अतिसमीपं यथा
 भवति तथा श्रुत्वा प्रत्युत्तरं दत्तवान् । चतुर्थमामन्त्रं त्वया
 श्रुतं इतरे न तथा सहसा श्रुतवन्तः । तस्मात् त्वयैव सर्वाने-
 तान् हि जनाः कथयिष्यन्ति । एते चतुर्होतार इत्येव तस्मा-
 द्दैव व्यवहारो भविष्यतीत्यर्थः । यस्मादेवं प्रजापतिना वरो
 दत्तः तस्मादेतान् दशहोत्रादीन् सर्वानपि चतुर्होतार
 इत्येव वचनं वैदिका आचक्षते । यस्मादेवं ब्रीहं वाक्यं श्रुतवाः
 चतुर्होतुः प्रजापतेर्वरस्माभः तस्मात्सोकेऽपि पुत्राणां मध्ये च

पितृवोक्यमादरेण ओतुमिच्छति स एव पितुर्हृद्यतमः अत्यन्तं प्रियः । सोऽतिप्रियः स नेदिष्ठः अतिसमीपवर्त्ती भवति । यः पुमान् एवं चतुर्होत्रब्रह्मसमीपवर्त्तित्वं वेद सः स्वयमपि ब्रह्मणोऽतिसमीपवर्त्ती भवति । अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्ष-
सङ्ग्रहः ॥

होत्रब्राह्मणत्रेपेऽस्मिन् द्वितीये हि प्रपाठके ।
आद्यानुवाके सर्वेषां चतुर्होत्रत्वमीरितम् ॥
नैमित्तिकं द्वितीये स्यात् द्वितीये वपनं भवेत् ।
विद्वत्प्रतियहसुर्येऽन्यस्मिन् प्रश्नोत्तरद्वयम् ॥
अद्विग्विभागकः षष्ठे अग्निहोत्रं तद्योत्तरे ।
अष्टमे सृष्टिरन्यस्मिन् वायूपसनमीरितम् ॥
वस्त्रप्रयोगे दशमे दशहोत्रादिनामसु ।
निरुक्तिरन्तिमे प्रोक्ता द्वितीयोऽयं प्रपाठकः ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवर्त्तयन् ।
पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ब्रह्मण्यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनु-
वाकः ॥ ११ ॥

समाप्तश्च द्वितीयप्रपाठकः ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्घमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेरम् ॥

होतृब्राह्मणशेषो यः स तृतीये समापितः ।

चतुर्थं उपहोमानां पूर्वभागोऽभिधीयते ॥

अत्र भरद्वाजेनोक्तम्, उपहोमा अष्टिद्रकाण्डमिति
सिद्धविनियोज्यानि । ततः श्रौते स्मार्त्ते वा यत्र मन्त्रापेक्षा
तत्र तदुचितं सिद्धं पर्यालोच्य समन्त्रो बुद्धिमद्भिर्विनि-
योजनीयः । यत्र विशेषविनियोगो नापस्यते तत्र सिद्धा-
नुसाराद्देवतायुक्ते कर्मणि समाख्याबलादुपहोमार्था मन्त्राः
समाख्यापि श्रुतिसिद्धादिवद् विनियोगेषु सुप्रमाणम् । तत्र
प्रथमानुवाके प्रथमानुचमाह । “जुष्टो दमूना अतिथिर्दु-
रोषे । दमनो यज्ञमुपयाहि विद्वान् । विश्वा अग्नेऽभियुजो
विहृत्य । ब्रूयतामभरा भोजनानि” इति । हे अग्ने तं
जुष्टः देवमनुष्यैः सेवितः । दमूनाः ब्रूयां दमयिता । दुरोषे
यजमानगृहे अतिथिबृहन्नः विद्वान् सर्व्वज्ञस्त्वं सन् जोऽस्मदीयं
यज्ञमिममुपयाहि ब्रूयतामस्मासु शाचवमिच्छतां पुरुषाणां
विश्वा अभियुजः सर्व्वान् अभियोगान् विहृत्य विनास्य भो-

जनानि भोक्तुं योग्यानि द्रव्याणि आभर अस्मान् प्रत्याहर ।
अस्या षष्ठः विनियोगवैधायनगृह्येऽभिहितः, यज्ञियात्का-
ष्ठादग्निं मधिला योत्रियागारादाहत्य व्याहृतिभिर्नियुञ्जे-
पसमाधायोपतिष्ठते जुष्टो दमूना इति ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । “अग्ने शर्द्धं महते सौभगाय ।
तव युक्षान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जास्यत्यं सुयममाकृणुष्व ।
शत्रूयतामभितिष्ठा महाऽसि” इति । हे अग्ने अस्माकं महते
सौभाग्याय शर्द्धं उत्सहस्र तव सम्बन्धिनि उत्तमानि मणि-
मुक्तादीनि अस्माकं सन्तु । सञ्जास्यत्यं जायापतिभावं सुयमं
सुष्टु नियतं समाकृणुष्व सम्यक् सन्पादय । शत्रूयतां प्राचवमि-
च्छतां पुरुषाणां महाऽसि तेजांसि अभितिष्ठ अभित आक्र-
मस्व । अस्य मन्त्रस्य वैमृधोऽष्टौ खिष्टकृतः पुरोऽणुवाक्यारूपेण
विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति, शर्द्धवत्यौ संयाज्ये अग्ने शर्द्धं
महते सौभगायेति ॥

अथ तृतीयामाह । “अग्ने योनोऽभितो जनः । वृको वारो
जिघांसति [१] । ताऽस्वं वृचहञ्जहि । वस्त्रभ्यमाभर”
इति । हे अग्ने यः शत्रुजनः वृको वृकसदृशः आरण्यम्वा यथो-
पद्रवकारी तथोपद्रवकारीत्यर्थः । अतएव वारः अस्मद्भव-
हारस्य निवारकः सन् सर्वतोऽस्मान् जिघांसति इन्मुमिच्छ-
ति । हे वृचहन् वैरिघातिन् अग्ने तान् वृकसदृशान् जहि
मारय । अस्मभ्यन्तु वसु धनमाभर सन्पादय ॥

अथ चतुर्थीमाह । “अग्ने योनोऽभिदासति । समानो

यद्य निष्ठ्यः । इभस्वेव प्रक्षायतः । मा तस्योष्केषि किञ्चन” इति । हे अग्ने यः प्रबलः ब्रह्मः नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति । यस्मान्यः समानबलो निष्ठ्यः ब्रह्मत्वेनावस्थितो हिनस्ति । तस्य द्विविधस्य ब्रह्मोः समन्त्रि द्रव्यं किञ्चन किमपि नोष्केषि अवग्नितं मा कुरु । अत्र दृष्टान्तः, इभस्वेव प्रक्षायतः । यथा अग्नौ प्रक्षिप्तस्य प्रदाहेन क्षीयमाणस्येभस्य न कोऽप्यंशोवन्नियते तदत् । ता एतास्यतस्यः आग्नेयकर्षणेषु विनियोज्याः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “त्वमिन्द्राभिभूरसि । देवो विज्ञातवीर्यः । वृत्रहा पुरुषेतनः” इति । हे इन्द्र त्वमभिभूः ब्रह्मणामभिभवितासि । कीदृशस्त्वं देवः द्योतमानः, विज्ञातवीर्यः प्रख्यातशौर्यः, वृत्रहा वृत्राख्यस्यासुरस्य इन्ना, पुरुषेतनः महाप्रज्ञः ॥

अथ षष्ठीमाह । “अप प्राच इन्द्रविश्वान् अमित्रान् [२] । अपावाचो अभिभूते नुदस्व । अपोदीचो अप शूराधराच ऊरौ । यथा तव ब्रह्मन्मदेम” इति । हे इन्द्रः प्राचः पूर्वदिग्वर्तिनो विश्वान् सर्वान् अमित्रान् ब्रह्मणपनुदस्व निराकुरु । हे अभिभूते अभिभवशक्तियुक्त अवाचः पश्चिमदिग्वर्तिनः ब्रह्मणपनुदस्व । उदीचः उत्तरदिग्वर्तिनोऽप्यपनुदस्व । हे शूरा अधराचः अधोदिग्वर्तिनः तदुपलक्षितदक्षिणदिग्वर्तिनश्चापनुदस्व । तव पितृस्वामीयस्य ऊरौ उत्सङ्गे पुत्रस्वामीया वयं ब्रह्मन् सुखकर्षणेषु सुखे प्राप्ते सति मदेम इत्येव, ब्रह्मनिराकरणेन तथा कुरु ॥

अथ सप्तमीमाह । “तमिन्द्रं वाजयामसि । महे वृचाय हन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत्” इति । महे वृचाय महतः ब्रह्मोः हन्तवे हननाय तं प्रसिद्धमिन्द्रं वाजयामसि अर्चयामः । स इन्द्रः वृषा कामानां वर्षिता सन् वृषभो सौकिकवृषभ इव अप्रष्टय्योऽभुवत् भवतु ॥

अथ अष्टमीमाह । “युजेरथं गवेषणं हरिभ्याम् । उप ब्रह्माणि जुजुषाणमसुः । विवाधिष्टास्य रोदसी महिला । इन्द्रो वृचास्यप्रतीजघन्वान्” [३] इति । गवेषणं सोमयागा-
श्वेषणपरं इन्द्रस्य रथं हरिभ्यां तदा याभ्यामश्याभ्यां युजे योजयामि । ब्रह्माणि परिवृढानि मदीयानि स्तोत्राणि जु-
जुषाणं प्रीतियुक्तमिन्द्रमुपातसुः उप प्राप्ता भवन्तु । अस्य सम्बन्धी रथः महिला स्वकीयेन महत्त्वेन रोदसी द्यावापृ-
थिव्यौ विवाधिष्ट विशेषेण बाधितवान् । अतएवान्यत्रास्मात्तम्,
अतान्दिवो बाधते वर्त्तनिभ्यामिति । सोऽयमिन्द्रः वृचाणि
ब्रह्मन् अप्रति यथाप्रतिपक्षयुक्ता न भवन्ति तथा जघन्वान्
हतवान् । त्वमिन्द्राभिभूरित्यादयश्चत्वारो मन्त्राः ऐन्द्रे कर्षाणि
विनियोष्याः । युजे रथमिति मन्त्रस्तु सहितायामैन्द्रमिति-
विहिते पशौ वपायां याज्यात्वेनापि विनियुक्तः । अतएव
सूक्तेष्वस्मात्, इन्द्रं नरोयुजे रथमिति ॥

अथ नवमीमाह । “हव्यवाहमभिमातिषाहम् । रक्षोहणं
पृतनासु जिष्णुम् । ज्योतिष्मन्तं दीद्यन्तं पुरन्धिम् । अग्निं
स्निष्टहतमाहुवेम” इति । अग्निं देवमाहुवेम कर्षाण्याह्वयाम ।

कीदृशमग्निं हव्यवाहं हविषां षोडारम्, अभिमातिषाहं पाभ-
नोऽभिभवितारम्, रक्षोहणं रक्षसां हन्तारम्, पृतनासु जिष्णुम्,
परकीयसेनासु अयशीलम्, ज्योतिष्मन्तं रश्मिरूपेण ज्योतिषा-
युक्तम्, दीद्यन्तं स्वर्गरीरेऽपि दीप्यमानम्, पुरन्धिं पुरुषु आ-
हवनीयाद्यायतनेषु अवस्थितम्, खिष्टकृतं वैकल्पपरिहारेण
खिष्टत्वसम्पादकम् ॥

अथ दशमीमाह । “खिष्टमग्ने अभितत् पृणाहि । विश्वा
देव पृतना अभिष्य । उरुञ्जः पन्यां प्रदिशन्विभा हि । ज्यो-
तिष्मद्वेद्याजरं न आयुः” इति । हे अग्ने खिष्टं वैकल्पराहि-
त्यत्वेन सुष्ठु प्रक्षिप्तं तं अभितत् पृणाहि अभितः पास्य, पूरव
वा, खिष्टत्वसम्पादनमेव पास्यन् । हे देव विश्वाः पृतनाः सर्वाः
अनुसेनाः अभिष्य सर्वतो निराकुरु, नोऽस्माकं उरुं पन्यां
विस्तीर्णं मार्गं प्रदिशन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व, ज्योतिष्म-
दुज्वलम् अजरं जरारहितं आयुर्नोऽस्माभ्यं धेहि सम्पादय ।
अस्य मन्त्रदयस्य, अग्नये तन्तुमतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यस्वा-
मिष्टौ कृतः संयाज्यारूपेण विनियोग आपस्यमेनोक्तः, बौ-
धायनस्य नक्षत्रेषु विनियोगमुदाजहार, खिष्टवत्यो संघाब्जे
हव्यवाहः खिष्टमिति । अतएव तदीययाज्यानुवाक्या काण्डे
हव्यवाहः खिष्टमिति प्रतीकदयमाश्नातम् । तथा दिवस्मेनीयेषु
ऐधुनषु चेष्टिषु तत्प्रतीकदयमाश्नातम् ॥

अथैकादशमाह । “त्वामग्ने हविष्मन्तः । देवं मर्त्तास ईड-
ते [५] । मन्ये त्वा जातवेदसम् । स हव्यावच्छानुषक्” इति ।

हे अग्ने त्वां देवं हविर्भक्तो हविर्युक्ताः मर्तासो मनुष्याः ईडते
 सुवन्ति । अहं त्वां जातवेदसमुत्पन्नसर्व्वजगदभिज्ञं मन्वे । स
 त्वं हथा हवींषि आनुषक् अनुक्रमेण देवेषु यथा सक्तानि
 भवन्ति तथा वच्मि वह । अस्य मन्त्रस्य कान्धेष्टिषु विकल्पित-
 संघात्कारूपेण विनियोगमापस्तम्ब उदाजहार, अनुष्टुभा
 संघात्के त्वां षिचश्रवसामस्त्वामग्ने हविर्भक्त इति ॥

अथ दादग्नीमाह । “विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः ।
 सिन्धुं न नावा दुरितातिपर्षि । अग्ने अचिवन्मनसा मृषानः ।
 अस्माकं बोध्यविता तनूनाम्” इति । हे जातवेदः नोऽस्मदी-
 यानि दुर्गहा दुष्परिहराणि विश्वानि सर्वाणि दुरितानि
 पापानि अतिपर्षि अतीत्य पास्य । तत्र दृष्टान्तः, नावा सिन्धुं
 न यथा लोके नदीं नावा अतिलङ्घयति तद्वत् । हे अग्ने
 अचिवत् अचिषा महर्षिणा चतुराचे कर्षाणि यथा स्त्रयसे
 तथास्माभिर्मनसा मृषानः स्त्रयमानः । अस्माकं तनूनामवि-
 ता रक्षिता भूत्वा बोधि अस्मत् भक्तिं बुध्यस्व । अयं मन्त्रः
 काण्डाग्नेये कर्षाणि विनियोक्तव्यः ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “पूषा गा अन्वेतु नः । पूषा
 रक्षन्वतः । पूषा वाज॒षनोतु नः” इति । पूषास्थो देवः
 नः अस्मदीयाः गाः अन्वेतु रक्षणार्थमनुमन्वतु । तथा
 अर्वतः अस्मदीयान्वाग् पूषा रक्षतु । तथा पूषा देवः
 नः अस्मभ्यं वाजं अन्नं सनोतु ददातु । एतस्य मन्त्रस्य
 ह्योत्सर्गे विनियोगं बोधायन उदाजहार, पङ्कात् जु-

हेति पूषा गा अश्वेतु न इति पुरोऽनुवाक्यमनुश्वेति ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः [५] ।
 सो अस्मां अमयतमेन नेषत् । खस्तिदा अघृणिः सर्व्ववीरः ।
 अप्रयुच्छन् पुर एतु प्रजानन्” इति । पूषा देवः इमाः सर्वा
 आशाः दिशः अनुवेद क्रमेष जानाति स पूषा देवः अस्मान्
 अमयतमेन अत्यन्तं भयरहितेन मार्गेण नेषत् नषयतु । सोऽयं
 खस्तिदा भद्रस्य दाता अघृणिः असोढव्यदीप्तिः, न क्षीतस्य
 दीप्तिः केनापि विरोधिना सोढुं शक्यते, सर्व्ववीरः सर्व्वैर्दृष्ट्यै-
 र्युक्तः, अप्रयुच्छन् प्रमादमकुर्व्वन्, प्रजानन् अस्मादभिप्राचं
 प्रकर्षेण जानन् पुर एतु पुरतो गच्छतु । अयं मन्त्रः पौष्ण-
 श्याममासभेतेति तस्य पशोः पुरोडाशस्य याव्यारूपेण वि-
 निद्युक्तः । तथा च सूक्ते तत्प्रतीकमाज्ञातम्, शुकं ते अन्यत्
 पूषेमा आशा इति ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “त्वमग्ने सप्रथा असि । जुष्टो होता
 वरेण्यः । त्वया यज्ञं वितन्वते” इति । हे अग्ने सप्रथाः स्था-
 तियुक्तः, जुष्टः यजमानानां प्रियः, होता देवनामाङ्गयिता,
 वरेण्यः वरणीयश्चासि । त्वया त्वदनुग्रहेण यज्ञं वितन्वते वि-
 स्तारयन्ति । एतस्य मन्त्रस्य प्रायश्चित्तविशेषे विनिश्चानो
 द्रष्टव्यः । तथाच ब्राह्मणे, यस्यानो वा रथो वान्तराग्नी चा-
 तीत्युपक्रमान्ते मन्त्रोऽयमुदाहृतः, त्वमग्ने सप्रथा अशीत्याहेति ॥

अथ षोडशीमाह । “अग्नी रक्षांसि मेधति । शुकशो-
 चिरमर्त्यः । शुकचिः पावक ईश्वरः” इति । अथमग्निः रक्षांसि

प्रतिषेधति, कीदृशोऽग्निः शुक्रश्रोत्रिः निर्मलदीप्तिः, अमर्त्यः
मरुत्तरहितः, शुचिः शुद्धः, पावक अन्येषामपि शोधकः,
ईशः सुत्यः । एतस्य विनियोगमापस्तम्ब अग्नी रक्षांशीत्यु-
पक्रम्य दर्शयति, शुचिः पावक ईश इत्यरुणो अभि-
मन्व्येति ॥

अथ सप्तदशोमाह । “अग्ने रक्षाणो अहसः [३] ।
प्रतिष्णदेव रीषतः । तपिष्ठैरजरोदह” इति । हे अग्ने त्वं नः
अस्मान् अहसः पापात् रक्ष । हे देव त्वं अजरः सन् रीषतः
हिंसकान् ब्रह्मन् तपिष्ठैः अतिशयेन तापकैः ज्वालाविशेषैः
प्रतिदहस्व प्रत्येकं सर्वथा दह ॥

अथाष्टादशोमाह । “अग्ने हृषिन् पत्रिणम् । दीद्यन्म-
र्त्येष्वा । खे चये शुचिब्रत” इति । हे अग्ने त्वमत्रिणं पाप-
पुरुषान् निहंसि नितरां जहि । हे शुचिब्रत शुद्धस्य कर्मणो
निष्पादक, खे चये स्वकीये यज्ञस्य हे मर्त्येष्वा सर्वेषु मनुष्ये-
ष्वपि दीद्यत् प्रकाशमानस्तिष्ठ । एतयोर्मन्त्रयोः पूर्वेषु मन्त्रेषु
सह विनियोगं बोधायन उदाजहार, यदि मथ्यमानो न
जायेत राक्षोघ्नोरनु ब्रूयात् ह्यणुष्वपाज इति पञ्च अग्नी रक्षां
सेधतीति तिस्र इति ॥

अथैकोनविंशोमाह । “आ वात वाहि भेषजम् । वि वात
वाहि यद्रूपः । त्वं हि विश्वभेषजः । देवानां दूत ईशसे”
इति । हे वात वायो भेषजं यथा भवति तथा आ वाहि अस्मान्
प्रति सर्वतो वातं कुरु । हे वात यद्रूपः पापमसि तत् वि

वाहि विश्वस्य ममय, सखात्वं विश्वभेषजः विश्वस्य चिकि-
त्सकः, देवानां दूतश्च सजीयमे गच्छसि ॥

अथ विंशीमाह । “दाविमौ वातौ वातः [७] । आसि-
न्धोरापरावतः । दक्षं मे अन्य आवातु । परान्यो वातु चद्रपः”
इति । इमौ लोके दृश्यमानौ द्वौ वातौ आसिन्धो समुद्र-
घटिते प्रदेशे अपरावतो दूरवर्त्तिलोकयुक्ते देशे वातः
सञ्चरतः । ब्रह्मो वायुरेकः तीव्रः अपरः तयोर्मध्ये एकः
ब्रह्मो मे मम दक्षम् आवातु सुखं सन्वाद्यतु । अन्यस्तीव्रो
वायुः चद्रपः मम यत् पापं अस्ति तत्परावातु विना-
शयतु ॥

अथैकविंशीमाह । “यददो वात ते मृहे । अमृतस्य निधि-
र्हितः । ततो नो देहि जीवमे । ततो नो देहि भेषजम् । ततो
नो मह आवह” इति । हे वात ते मृहे यददः योऽसावमृतस्य
निधिर्हितः स्थापितः, ततो निधेः सकाशात्तोऽस्माकं जीवमे
जीवनाव देहि कियदमृतं प्रयच्छ ततोऽमृतात् नः
कस्माकं भेषजं देहि सन्वाद्य । ततस्काशात् भेषजात् नोऽस्माकं
मह आवह तेजः सन्वाद्य ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “वात आवातु भेषजम् । ब्रह्मूम्योऽ-
भूर्वीं हरे [८] । प्राण आयूँषि तारिषत्” इति । अथं वातः
भेषजं यथा भवति तथा आवातु । नोऽस्माकं हरे मनसि
ब्रह्मूर्निष्ठानि भावयन् मयोऽभूः सुखस्य भावयन् वर्त्तताम् ।
नोऽस्माकं आयूँषि चिरकाञ्चजीवनानि प्रतारिषत् प्रकर्षेत्

वर्द्धयतु । आवातवाहोत्यादिकं मन्त्रचतुष्टयं कस्मिंश्चित् वा-
यस्ये कर्माणि विनियोज्यम् ॥

अथ त्रयोविंशतीमाह । “त्वमग्ने अयासि । अयासन् मनसा
हितः । अयासन् हव्यमूहिषे । अयानो धेहि भेषजम्” इति ।
हे अग्ने त्वं अयासि सर्वगतोऽसि, अयासन् सर्वगत एव सन्
षजमानस्य मनसा काचित्प्रदेशविशेषे आहितः अयासन्
स्वभावतः सर्वगत एव सन् हव्यमूहिषे काचित्क इव देशान्तरे
हविर्वहसि अयाः सर्वगतः सन् नः अस्माकं भेषजं धेहि
सन्पादय । आपस्त्वो जुका स्रुवेष वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहो-
तीति विधाय होममन्त्रेषु त्वमग्ने अयाशीत्येतमपि पठितवान् ॥

अथ चतुर्विंशतीमाह । “इष्टो अग्निराहुतः । स्वाहाहुतः
पिपर्त्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदन्नमः” इति । अथमग्निरिष्टः
दर्शपूर्णमासादियागैः पूजितः आहुतः अग्निहोत्रादिहोमै-
स्त्पर्षितः स्वाहाहुतः अग्निमग्नौ स्वाहेति प्रणयनकास्त्रे स्वा-
हाकारेण प्रतिष्ठापितः तादृशः नोऽस्मान् पिपर्त्तु पास्वयतु ।
देवेभ्यो देवानामर्थे इदं हविः स्वगा स्वगतं हुतं, देवेभ्यो
दातुं त्वया स्वात्मनि स्थापितमित्यर्थः । तादृशाय तुभ्यं नमो-
ऽस्तु । अयं मन्त्र आग्नेयकर्माणि विनियोज्यः ॥

अथ पञ्चविंशतीमाह । “कामो भूतस्य भव्यस्य । सप्ताडेको
विराजति [८] । स इदं प्रतिपप्रथे । स्रद्धन्सृजते वज्री” इति ।
सोऽयं कामाभिमानी देवः सोऽयं भूतस्य भव्यस्य च सप्ताट्
समीचीनो राज्ञा भूत्वा स्वयमेको विराजति विशेषेण

दीप्यते । स च कामः इदं सर्वं जगत् प्रतिखल्य पप्रथे प्रथितो-
ऽभूत् । वशी स्ववशः सन् स्रष्टुन् वसन्तादीन् उत्सृजते उत्क-
र्षेण निर्धिमीते ॥

अथ षड्विंशीमाह । “कामस्य हृदये समवर्त्तताधि । मनसो
रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन् । इदि
प्रतीक्षा कवयो मनोषा” इति । ईश्वरकामस्यतिरिचम् ।
तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्त्तते इदं सृजेयमिति हि ब्राह्मणं
प्रजापतेः कामः तदानीं अग्रे जगत्सृष्टिसमये समवर्त्तत प्रा-
दुरभूत् । इदं सर्वं सृजेयमिति प्रजापतेर्मनसः प्रथमं यद्रेत
आसीत् कामरूपं तं कामस्य सृजतः जगतः कार्यभूतं बन्धुं
निदानभूतं असति कारणभूते प्रजापतौ स्थितं कवयो निर-
विन्दन् निष्कृष्य विन्दन् । केनोपायेनेति तदुच्यते, इदि प्रतीक्षा
कवयः स्वे स्वे हृदये मनोषया योगसंस्कृतया बुद्ध्या प्रतीक्षा
जगत्कारणमिति निश्चितवन्तः प्रजापतेः काम एव सृष्टिका-
रणमिति काम एव कारणमव्यक्त्वात्सदित्युच्यते । कार्यं तु
व्यक्त्वात् सदित्युच्यते । एतच्च मन्त्रद्वयं दिव्येनीष्टिषु द्वितीय-
स्यामिष्टौ ध्याय्यानुवाक्यारूपेण विनियोजनीयम् । अतएव तत्र
प्रतीकद्वयमाद्यातम्, कामो भूतस्य कामस्य हृदये इति ॥

अथ सप्तविंशीमाह । “त्वया मन्यो शरथमाह्वजन्तः । हर्ष-
माणासो घृषता मरुतः । तिग्मेषुव आयुधा सः प्रिज्ञानाः ।
उपप्रयन्ति नरो अग्निरूपाः” [१०] इति । मरुच्छब्देन वेगो
स्रक्ष्यते, हे मरुतः वेगयुक्त मन्यो क्रोध त्वया प्रेरिताः नरोऽ

मनुष्याः उपप्रयन्ति युद्धसमीपं प्राप्नुवन्ति । कीदृशाः नराः
 सरथमारुजन्तः रथसहितं शत्रुं सर्वतो हिसन्तः हर्षमाणासः
 शत्रुबधेन हर्षयुक्ताः धृषता भीत्यभावेन धार्ष्ययुक्ताः तिमि-
 षवः तीक्ष्णवाणयुक्ताः आयुधासंश्रिञ्जानाः आयुधानि सम्यक्
 तीक्ष्णीकुर्वन्तः, अग्निरूपाः अग्निवदग्नरूपाः ॥

अथाष्टाविंशतीमाह । “मन्युर्भगो मन्युरेवास देवः । मन्यु-
 र्हीता वरुणो विश्ववेदाः । मन्युं विश्व ईडते देवयन्ती । पाहि
 नो मन्यो तपसा अमेण” इति । सोऽयं मन्युः क्रोधाभिमानी
 देवः सोऽयं भगादिरूपेण प्रशस्यते । सो भगो देवः सोऽपि म-
 न्युस्वरूपः । यस्यान्यो देवः इन्द्रादि सोऽपि मन्युरेव आस बभूव ।
 होता देवानामाज्ञाता अग्निरपि मन्युस्वरूपः । विश्ववेदाः
 सर्वज्ञः वरुणोऽपि मन्युस्वरूपः । देवयन्तीः देवान् कामय-
 मानाः विश्वः प्रजाः मन्युमीडते स्तवन्ति । हे मन्यो अमेण
 अमहेतुना तपसा युक्तानस्मान् पाहि रक्ष । क्रोधेनास्माकं
 तपोनाम्नो माभूदित्यर्थः । भगादीनां मन्युरूपत्वं क्रोधाधी-
 नप्रवृत्तियुक्त्वादवगन्तव्यम् । एतच्च मन्त्रद्वयं मन्युदेवताके
 कर्माणि विनियोजनीयम् । तादृशं कर्मा नरमेधे श्रूयते, मग्यवे
 यस्तापमिति । अयस्तापसोऽहकारं पुरुषं मन्युदेवतार्थमा-
 सभत इत्यर्थः ॥

अथैकोनचिंशतीमाह । “त्वमग्ने व्रतमृच्छुचिः । देवां आ-
 सादथा इह । अग्ने हव्यास वोढवे” इति । हे अग्ने त्वं व्रत-
 म् अग्नौ यमानकर्मापोषकः शुचिः शुद्धः । अतएव देवान्

इह कर्माणि आसाद्य आस्थापय । हे अग्ने हव्याय वोढवे
हविषां वाहनाय देवानां यदनं कुह ॥

अथ चिन्त्रीमाह । “व्रता नु विभ्रद्रतपा अदाभ्यः । यजानो
देवां अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुविदानो अग्नेः । गोपा-
यनो जीवसे जातवेदः” [११] इति । जातं जगत् वेत्तीति
जातवेदः । तादृश हे अग्ने जीवसे जीवनाय गोपाय । कीदृश-
स्त्वं व्रता व्रतानि कर्माणि नु विभ्रत् अवभ्रं धारयन् व्रतपाः
कर्माणि पास्तकः अदाभ्यः केनाप्यतिरक्तार्यः देवान् यजानः
पूजयमानः अजरः जरारहितः सुवीरः शोभनापत्यप्रदः
रत्नानि मणिमुक्तादीनि दधत् धारयन्, सुविदानः सस्व-
गभिन्नः । एतच्च मन्त्रद्वयं औपवस्येऽहन्यश्रुपातप्रावस्यित्तैष्टौ
याव्यानुवाक्यारूपेणापस्तमो विनियुक्तवान् । अग्नये व्रत-
भ्रदृष्टाकपास्तं यद्यार्तिजमश्रु कुर्यात् तमग्ने व्रतभ्रदृष्टि-
रिति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयानुवाके प्रथमामृचमाह । “चक्षुषो हेते मनषो
हेते । वाचो हेते ब्रह्मणो हेते । यो माघायुरभिदावति ।
तमग्ने मेन्यामेनिं ह्यु” इति । हे अग्ने यो मामभिररति तव
ब्रह्मोः चक्षुषो मनषो वाचस्य ब्रह्मणः प्राणस्य हेतिरावुधं त-
मसि । हे हेते तादृशो यः ब्रह्मः अघायुः अघमनिष्टं कर्तुं

मिच्छन् मामभिदासति हिनस्ति तं सञ्चु मेन्या त्वदीयेन क्रो-
धेन अमेनिं ह्यणु क्रोधरहितं कुह । मेनिशब्दः क्रोधवाची,
तथा च वाजसनेयिनः कस्यचिन्मन्त्रस्य ब्राह्मणे समामनन्ति,
अमेन्यस्माद्ब्रह्माणि धारयेत्यक्रुध्यन्मन्त्रासु ब्रह्माणि धारयेत्ये-
वैतदाहेति ॥

अथ द्वितीयां । “यो मा चक्षुषा यो मनसा । यो वाचा
ब्रह्मणा घायुरभिदासति । तयाग्ने त्वं मेन्या । अमुममेनिं ह्यणु”
इति । यो मां त्वं यश्चक्षुरादिभिः अघायुः पापमिच्छन् हि-
नस्ति तं सञ्चु तथा मेन्या त्वदीयेन क्रोधेन क्रोधरहितं कुह ॥

अथ तृतीयां । “यत्किञ्चासौ मनसा यच्च वाचा । यज्ञै-
र्जुहोति यजुषा हविर्भिः [१] । तस्मृत्युर्निर्घृत्या संविदानः ।
पुरा दिष्टादाङ्गतीरस्य हन्तु” इति । असौ मच्छन्तुः यत्किञ्च
मनसा मद्दिषये दुरितं करोति । यच्च वाचा यज्ञैर्हविर्भिः
यजुषा मच्छासनार्थं जुहोति तत्सर्वं निर्घृत्या संविदानः
ऐकमत्यं गतः मृत्युः हन्तु नाशयतु । पुरा दिष्टात् दिष्टं दैवं
शत्रोरनुकूलस्य देवस्य प्रदत्तोः पुरा अस्य शत्रोराङ्गतिं हन्तु
नाशयतु ॥

अथ चतुर्थीमाह । “वातुधाना निर्घृतिरादु रचः । ते अस्य
प्लव्णनृतेन सत्यम् । इन्द्रेयिता आञ्जमस्य मथ्नुम् । मा तत्स-
मृद्धि यदसौ करोति” इति । वातुधानाः क्रूराः भूतविशेषाः
या च निर्घृतिः क्रूरदेवता आदु अनन्तरस्य यत् रक्षो
राक्षसजातिः ते सर्वे अस्य शत्रोः सत्यं अवैतथं कृतं कर्ष

अनृतेन दुष्टेन व्यापारेण हविरुपघातेन ब्रह्मन् । तदेव पुन-
राह, इन्द्रेषिताः यातुधानादयः तस्य शत्रोः आज्यं हवि-
र्भूतं मध्नुन्तु केशकीटाद्यशुचिमिश्रणेन दूषयन्तु । यदसौ शत्रुः
करोति तत्कर्म्म मा समृद्धिं समृद्धं भवतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इन्मि तेऽहं हतः हविः । यो मे घोर-
मचीकृतः । अपाञ्चौ त उभौ बाह्व । अपनह्याम्यास्यम्” [१]
इति । हे शत्रो यस्त्वं मे घोरं अभिचाररूपं कर्म्म अचीकृतः
अकार्षीः घोरं कर्त्तनमदृष्टरूपेण अकार्षीदित्यर्थः । तस्य
तव हतं संस्कृतं हविरहमिन्द्रेण प्रेषितैर्भूतैः इन्मि । तव दा-
वपि बाह्व अपाञ्चौ अपगतौ पृष्ठतः हत्वा अपनह्यामि दृढं
बध्नामि आस्यञ्च बध्नामि ॥

अथ षष्ठीमाह । “अपनह्यामि ते बाह्व । अपनह्याम्यास्यम् ।
अग्नेर्देवस्य ब्रह्मणा । सर्व्यं तेऽवधिषं हतम्” इति । पादद्वयं
पूर्व्ववत् । अग्नेर्देवस्य ब्रह्मणा अग्नेयसूक्तरूपेण स्तोत्रेण सर्व
कर्म्म तव हतं अवधिषं अहं हतवानस्मि ॥

अथ सप्तमीमाह । “पुरामुष्य वषट्कारात् । यज्ञं देवेषु नक्ष्त्रिधि-
स्त्रिष्टमस्माकं भूयात् । मास्मान् प्रापन्नरातयः” इति । अमुष्य
शत्रोर्वषट्कारात् पूर्व्वमेव अस्माकं यज्ञं देवेषु लधि स्थापय ।
हे अग्ने अस्माकं यज्ञकर्म्म स्त्रिष्टमस्तु मा शत्रोः । अपि च कदा-
चिदपि अरातयः अस्मान् प्रापन् मा प्राप्नुवन्तु ॥

अथाष्टमीमाह । “अन्मि दूरे सतो अग्ने । भाह्वव्यस्याभिदा-
सतः [१] । वषट्कारेण वज्रेण । हत्याः इन्मि हतामहम्” इति ।

हे अग्ने मम भ्राह्मण्यस्य शत्रोः अभिदासतः हिंसतः, अन्ति
समीपे दूरे वा सतोऽवस्थितस्य ह्यतामुत्पादितां ह्यत्यां अहं
वषट्कारेण वज्रेण हन्मि नाशयामि ॥

अथ नवमीमाह । “यो मा नक्तं दिवा सायम् । प्रातश्चाङ्गो
निपीयति । अथा तमिन्द्रवज्रेण । भ्राह्मण्यं पादयामसि” इति ।
यः शत्रुरङ्ग अशेरात्रयोः सायंप्रातःकालयोश्च मां निपी-
यति वाधते तं शत्रुं हे इन्द्र त्वदीयेन वज्रेण हिला पात-
याम । त एते नवमन्त्राः एतथैव यजेताभिर्यमाण इत्या-
दिष्विष्टिषु उपहोमार्थत्वेन विनियोक्तव्याः ॥

अथ दशमीमाह । “इन्द्रस्य गृहोसितं त्वा । प्रपद्ये सगुः
साश्वः । स यन्मे अस्ति तेन” इति । अत्रेन्द्रशब्देन परमैश्वर्य-
योगादादित्य उच्यते । तथा च ब्राह्मणम्, अमौ वा आदित्य
इन्द्र एष प्रजापतिरिति । हे आदित्यमण्डल त्वं इन्द्रस्य गृ-
होऽसि आदित्यनिवासस्थानमसि तं तादृशमादित्यगृहं त्वामहं
प्रपद्ये प्राप्नोमि । कीदृशोऽहं सगुः गोसहितः साश्वोऽश्वसहितः
अन्वदपि मे यदस्तु विद्यते तेन सह त्वां प्रविशामि । अयं
मन्त्र आत्मरक्षायां विनियोक्तव्यः ॥

अथैकादशीमाह । “ईडे अग्निं विपश्चितम् [४] । गिरा यज्ञस्य
साधनम् । अष्टीवानं धितावानम्” इति । अग्निमीडे गिरा
सौमि, कीदृशं विपश्चितमभिज्ञं यज्ञस्य साधनं होमाधारत्वेन
यज्ञनिष्पादकम् । अष्टीवानमन्त्रवन्तं गिरा च अष्टिरित्यादा-
वक्षपरत्वेन प्रयोगात् धितावानं धारणवन्तम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “अग्ने ब्रकोम ते वयम् । यमं देवस्य वाजिनः । अतिदेषांश्चि तरेम” इति । हे अग्ने वाजिने देवाय तुभ्यं हविर्यमं दातुं ब्रकोम । यमब्रह्मो एमुसन्नो दानवाची । तेन दानेन देवांसि रक्षांस्यतितरेम । एतच्च मन्त्रद्वयमाग्नेयकर्माणि विनियोज्यम् ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “अवतका समनसौ समौकसौ । सचेतसौ सरेतसौ । उभौ मामवतं जातवेदसौ । त्रिवौ भवतमद्य नः” इति । योऽयमाहवनीयोऽग्निः यस्य तत्र प्रद्विवमापोऽग्निः तावुभौ, हे अग्नी समानमनस्कौ परस्परप्रोतियुक्तौ समानस्त्रानौ एकत्रैव निवसन्तौ, समचेतसौ समानज्ञानौ, सरेतसावेककर्माप्रवर्त्तकौ भूत्वा मामवतं रक्षतम् । तादृशौ हे जातवेदसौ अथास्मिन् कर्माणि नोऽस्मान् प्रति त्रिवौ ज्ञानौ भवतः । अयं मन्त्र आहवनीयमथितान्योर्मेच्छने विनियोजनीयः ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “स्त्रयं ह्यस्त्रानः सुगमप्रयावम् [५] । तिम्यश्टङ्गो हृषभः श्रोशुचानः । प्रज्ञं सधस्त्रमनुपश्यमानः । आतन्तुमग्निर्दिव्यं ततान्” इति । अयमग्निर्दिव्यं द्विविधं तन्तुं तस्यमानं, यज्ञमाततान् आसमन्नात् विस्तृतवान् । कीदृशोऽग्निः सुगं गन्तुं सुब्रह्मं अप्रयावं प्रमादरहितं कर्मास्त्रयमेव ह्यस्त्रानः कुर्वाणः । तिम्यश्टङ्गो ह्यस्त्रज्वालः हृषभः कामाभिवर्षकः श्रोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः प्रज्ञं चिरकाकमित्यं सधस्त्रं सर्वेषां देवानां सहावस्त्रानयोग्यमाहवनीयावतनमनुपश्यमानो निरन्तरं द्रष्टा ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “त्वन्नप्तन्नुदत सेतुरग्रे । त्वं पन्था भवसि देवयानः । त्वद्याग्ने पृष्ठं वयमारुहेम । अथा देवैः सधमादं मदेम” इति । हे अग्ने त्वं नः अस्माकं तन्तुः अविच्छिन्नो यज्ञो भवसि । उत अपि सेतुरनुष्ठानमर्थ्यादानामसाह्यर्थाद्य सेतुवदिधारकोऽसि । तथा त्वं देवयानो देवैर्गन्तुं योग्यः पन्था भवसि तत्साधनत्वात् तद्रूपत्वं त्वया त्वत्प्रसादेन वयं यजमानाः पृष्ठं स्वर्गंश्च उपरिभागं आरुहेम । अथानन्तरं अथावस्त्रितैर्देवैः सधमादं सहैकविधो हर्षो यथा भवति तथा मदेम इत्यास्यः । तदेतन्मन्त्रद्वयं प्रायश्चित्तेष्टौ याज्यानुवाकारूपेण सूचकारो विनियुक्तवान्, यस्याग्निहोत्रं विच्छिद्येत ह्यहे अहे चतुरहे वा अग्नये तन्तुमतेऽष्टाकपाखं निर्वपेत् स्वयं कृत्वा इति ॥

अथ षोडशीमाह । “उदुत्तमं मुमुग्धि नः । विपात्रं मध्यमं चृत । अवाधमानि जीवसे” [६] इति । हे वरुण नः अस्माकमुत्तमं त्वदीयं पात्रमुमुग्धि उत्कर्षेण मोचय । मध्यमं पात्रं विचृत वियोजय । जीवसे अस्माकं जीवनाथं अवाधमानि बन्धनानि अवष्टृत विनाशय । सोऽयं मन्त्रो बन्धनमोक्षे विनियोज्यः ॥

अथ सप्तदशीमाह । “वयञ् सोमव्रते तव । मनस्तनूपु बिभ्रतः । प्रजावन्तो अग्नीमहि” इति । हे सोम तव व्रते त्वदीये कर्माणि वयं वर्त्तमानाः तनूपु शरीरेषु मनो बिभ्रतः विचारचमं मनो धारयन्तः प्रजावन्तः पुत्रपौत्रादियुक्ताः अग्नीमहि

भागान् भुञ्जीमहि । अस्य मन्त्रस्य अन्युपस्थाने मुखमार्जने
विनियोगं सूत्रकार आह, अशीमहीति मुखं विमृष्ट इत्य-
न्तेन वाक्येन ॥

अथाष्टादशीमाह । “इन्द्राणी देवी सुभगा सुपत्नी ।
उदङ्घ्रेण पतिविद्ये जिगाय । त्रिङ्घदस्या जघनं योजनानि ।
उपस्य इन्द्रः स्यविरं विभर्त्ति” इति । येयमिन्द्राणी इन्द्रस्य
भार्या सेयं देवी द्योतमाना सुभगा सौभाग्ययुक्ता सुपत्नी
शोभनपतियुक्ता सती पतिविद्ये पत्युरिन्द्रस्य स्नाभे स्नेहे सति
उदङ्घ्रेण सेनाया एकदेशेनैव शत्रुमुज्जिगाय उत्कर्षेण जित-
वती । अस्या ईदृशा इन्द्राण्याः जघनं पृष्ठभागवर्त्ति सैन्यं त्रिङ्घत्
योजनानि त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु योजनेषु व्याप्यावतिष्ठते । सेयमि-
न्द्राणी स्यविरं स्यैर्ययुक्तं निर्भयमिन्द्रं स्वपतिमुपस्ये सेनामुषे
विभर्त्ति धारयति ॥

अथैकोनविंशीमाह । “सेना ह नाम पृथिवी धनञ्जया ।
विश्वव्यचा अदितिः सूर्यत्वक् । इन्द्राणी देवी प्रासहा ददाना
[७] । सा नो देवी सुहवा शर्म यच्छतु” इति । सेनाहनाम
देवानां सेना अत्यन्तं प्रसिद्धा, सा च पृथिवी विस्तीर्णा धन-
ञ्जया शत्रूणां धनं जेतुं समर्था विश्वव्यचाः सर्व्वव्यापिनी
अदितिः अखण्डनीया सूर्यत्वक् सूर्यवदुज्वलरूपा तथा सेनया
युक्तेन्द्राणी देवी प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन आददाना शत्रूणां
धनं स्वीकुर्व्वाणा वर्त्तते । सा तादृशी सुहवा सुखेनाह्णातुं
शक्या देवी नोऽस्मभ्यं शर्म यच्छतु सुखं ददातु । एते चरौ

इन्द्राख्ये चरुं निर्वपेदित्यत्र विकल्पिते याञ्जानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

अथ विंशतीमाह । “आ त्वाहार्षमन्तरभूः । भ्रुवस्तिष्ठा-
विचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु । मा तद्राद्रमधिभ्र-
वत्” इति । शत्रुभिः अपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वा, हे राजन्
त्वामाहार्षं स्वकीये राज्ये समानीतवानस्मि । अन्तरभूः त-
स्मिन् राज्येऽन्तर्भव । तत्र भ्रुवः स्थिरः सन् अविचाचलिः कदा-
चिदपि चलनरहितस्तिष्ठ सर्वाः विश्वः प्रजाः त्वां वाञ्छन्तु,
इदं राष्ट्रं त्वत् मा भ्रवतु त्वत्तो भ्रष्टं माभूत् ॥

अथैकविंशतीमाह । “भ्रुवा द्यौर्भ्रुवा पृथिवी । भ्रुवं विश्वमिदं
जगत् । भ्रुवा ह पर्वता इमे । भ्रुवो राजा विश्वामयम्” इति ।
यथा पृथिव्यादयः लोके भ्रुवाः एवमयं विश्वां प्रजानां राजा
भ्रुवो भवतु ॥

अथ द्वाविंशतीमाह । “इहैवैधि मा व्यथिष्ठाः [८] । पर्वत
इव विचाचलिः । इन्द्र इवेह भ्रुवस्तिष्ठ । इह राष्ट्रमु धारय”
इति । हे राजन् इहैव राष्ट्रे स्थिरो भव, मा व्यथिष्ठाः व्यथां
भयं मा प्राप्नुहि । पर्वतः यथा चलनरहितः तथा त्वं
निश्चलो भव । इन्द्रो यथा सुलोके भ्रुवस्तिष्ठति तथा त्वं इह
राष्ट्रे भ्रुवस्तिष्ठ इहैव स्थित्वा तदेतद्राद्रम् उ सर्वमपि धारय
पोषय ॥

अथ त्रयोविंशतीमाह । “अभितिष्ठ पृतन्यतः । अधरे सन्तु
ब्रचवः । इन्द्र इव वृचहा तिष्ठ । अपः सेचाणि सञ्चयन्”
इति । पृतनामस्त्रदिरोधिनीमात्मन इच्छन्तीति पृतन्यतः

तान् वैरिणः अभितिष्ठ अभिक्रम्य निगृह्य स्थिरो भव । ते च
ब्रह्मवः त्वत्तोऽधरे नीचाः सन्तु । इन्द्रवत् वृत्रहा ब्रह्मघातो
तिष्ठ । अपः सख्योपकारीणि जलानि चेचाणि च सञ्चयन्
सम्यक् जयेन सम्पादयन् ॥

अथ चतुर्विंशतीमाह । “इन्द्र एनमदीधरत् । भुवं भ्रुवेष
हविषा । तस्मै देवा अधिभ्रुवन् । अथञ्च ब्रह्मणस्यतिः” [६]
इति । यमिन्द्रोऽस्ति स एनं राजानं भ्रुवो यथा भवति तथा
अदीधरत् धारयतु । भ्रुवेष स्थिरेण यथाशास्त्रमनुष्ठितेन
हविषा तुष्टा देवा तस्मै यजमानार्थमधिभ्रुवन् अधिकोऽव-
मिति भ्रुवन्तु । यो ब्रह्मणस्यतिर्देवः अथञ्चाधिभ्रवीतु । आ
त्वाहार्षामित्याद्या ऋचः पञ्च इन्द्राय सूत्रान्धे पुरोडाशमे-
कादन्नकपालं निर्वपेदपरुद्धो वापरुध्यमानो वेत्युपोपहोमार्थं
द्रष्टव्याः ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

तृतीयानुवाके प्रथमामृचमाह । “जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः
पितृणाम् । अन्नमययन्न किलारिषाद्य । वष्करीषु वृहता
रवेण । इन्द्रे शुभ्रमदधाया वसिष्ठाः” इति । हे वसिष्ठाः
वसिष्ठश्च मम पुत्राः यद्यस्मात्कारणात् ब्रह्मरीषु प्रोक्त्वस्मै पुरो
रथमित्यादिकासु ब्रह्मरीष्वन्दोद्युक्तसु ऋचु वृहता रवे
महता सामध्वनिना इन्द्रे शुभ्रं वलं अदधायाः सन्पादितवन्तः ।

तस्मात् कारणात् हे नरो मत्पुत्राः पुत्राः नः युष्मत्सम्-
 न्निर्णां पित्रुणां ब्रह्मणा जुष्टी भवदीयेन परिवृढेन स्तोत्रेण
 प्रीतानां अर्चं कुड्मं चक्षुरिन्द्रियमव्ययं वसिष्ठोऽहमाश्वादि-
 तवानस्मि । इतः परं यूयं न रिषास किञ्च सर्वथा हिंसिता
 न भवथ, अयमर्थः । सौदासनामकैरसुरैर्यदा वसिष्ठो हत-
 पुत्रोऽभूत् तदानीं पुत्राभावात् हतदीयाः पितरः रक्तवर्षेण
 चक्षुषा युक्ता क्रुद्धाः कृशन्ते । तदानीं वसिष्ठः पुत्रानुत्पादि-
 तवान् । ते च पुत्रा विद्याधिकाः सन्तः सामगानेनेष्टं तोषि-
 तवन्तः । तदीयपित्रुणां कुड्मं मर्चं क्रोधपरित्यागेन शान्तं
 सपन्नम् । सोऽयं वृत्तान्तः वसिष्ठेन स्वपुत्रान् प्रत्याभिहित इति
 अयं मन्त्रो रक्षार्थो द्रष्टव्यः ॥

अथ द्वितीयामाह । “पावका नः सरस्वती । वाजेभिर्वा-
 जिनीवती । अन्नं वसु धिया वसुः” इति । इयं सरस्वती नः
 अस्मदीयं यज्ञं धिया स्वबुद्ध्या वसु कामयताम् । कीदृशी पावका
 शोधिका वाजेभिः नानाविधैरन्नैर्युक्तत्वेन वाजिनीवती बद्धन्ना
 वसुः सर्वेषां निवासिनी । अङ्गहीनपशुपाकणप्रायश्चित्तत्वेन
 विनियुक्तः सारस्वतीं बाहंस्यत्यामिति च ऊत्ता प्रयोजयेदिति ॥

अथ तृतीयामाह । “सरस्वत्यभि नो नेषि वसुः । मा पस्कर-
 रीः पयसा मा न आधक् । जुषस्व नः सख्या वेश्या च [१] ।
 मा तत्सेवास्त्रणानि गन्तु” इति । हे सरस्वति नः अस्मान्
 वसोऽधिभ्येयः प्रतिनेषि नय मा पस्करीः मा हिंसोः पयसा
 नदीरूपायास्तव जलेन नोऽस्मान् माधक् सर्वतो माधासि मा

विनाशय । सख्या सखित्वेन वेष्ट्या च गृहावस्थानेन च नोऽस्मान्
 प्रति जुषस्य । त्वत् तव प्रसादात् अरणानि रमणरहितानि
 श्लोककारणानि चेचापि मृत्युस्थानानि मा गन्म मा आप्रवाम ॥
 अयञ्च पादः अन्यत्र ब्राह्मणेन व्याख्यातः । मा त्वत्सेचाण्यर-
 णानि गन्मोत्याह । मृत्योर्वै चेचाण्यरणानि । तेनैव मृत्योः चे-
 चाण्येव गच्छतीति । तस्मिन्नेव ब्राह्मणे मन्त्रोऽप्ययं विनियुक्तः ।
 सरस्वत्यभिनो नेषि वस्य इति पुरोहत्तं कुर्यादिति । तत्र
 उक्थ्यायान् गृहीतेत्युपक्रान्तत्वात्तदीयेयं पुरोहक् । तथा सूक्ते-
 ऽपि सारस्वतीं मेषीमास्रभेतेत्यस्य पशोः हविषः पुरोऽनुवा-
 क्यारूपेण प्रतीकमाश्नातम्, सरस्वत्यभिनो नेषीति ॥

अथ चतुर्थीमाह । “दृष्ट्वे हविर्नमसा बर्हिर्ग्नौ । अयानि
 क्षुग्धृतवती सुवृक्तिः । अग्नश्चि सद्मसदने पृथिव्याः । अत्रायि
 यज्ञः सूर्येण चक्षुः” इति । प्रस्तररूपेण होतव्यं बर्हिर्ददसि
 तदेतन्नमसा नमनेन विनयेन सह दृष्ट्वे वर्ज्यामि क्षुना-
 मीत्यर्थः । आह्वेत्ता ते मारिषमित्याद्युक्तिर्विनयः । घृतवती
 घृतसम्पूर्णा सुवृक्तिः सुप्रदाना क्षुक् जुह्वः अयामि होमार्थं
 अस्माभिरयाहि पृथिव्याः सम्बन्धिनि सदने देवयजने सद्म प्रा-
 म्बन्नादिरूपं अग्नश्चि अस्माभिरप्रापि यज्ञोऽयमस्माभिरप्रापि
 सूर्येण सूर्येऽपि चक्षुरस्रदीयं अत्रायि सूर्यावलोकनेन हत-
 मित्यर्थः । सोऽयं मन्त्रः कश्चित् याजमानजपे विनियोक्तव्यः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इहार्वाञ्चमतिक्रये । इन्द्रं जैत्रा यजे-
 तवे । अस्माकमस्तु केवसः” इति । इह कर्षाणि इन्द्रं अर्वाञ्च-

मस्यदभिमुखमतिक्रये अन्यान् यजमानान् अतिस्त्रुणु प्रथम-
मेवाङ्गयामि । किमर्थं जैत्रा यजेतवे जेतव्यस्य जयार्थं स
इन्द्रः अस्माकं केवलोऽस्तु अस्मास्वेव पक्षपातवान् भवतु ॥

अथ षष्ठीमाह । “अर्वाक्षमिन्द्रममुतो हवामहे । यो गो-
जिह्वनजिदश्वजिघः [२] । इमं नो यज्ञं विह्वे जुषस्व । अश्व
कुर्वी हरिवो मेदिनं त्वा” इति । अर्वाक्षमस्यदभिमुखमिन्द्रं
अमुतः स्वर्गादाङ्गयामः । य इन्द्रः गोजित् ब्रह्मसन्धिनीर्गाः
जयेन सन्पादयति, यश्च तथैव धनजित् अश्वजिघ, तमिन्द्रं हवामहे
इति पूर्वैवान्वयः । हे हरिवः हे हरिनामकाभ्यामश्वार्थां
युक्तेन्द्र विह्वे विविधाङ्गाने सति अस्मदीयमिमं यज्ञं जुषस्व
सेवस्व । अस्थानेन यज्ञेन त्वां मेदिनं स्निग्धशरीरं कुर्वः ।
एते अश्वौ कस्मिंश्चित् जयहेतावैन्द्रे हविषि याज्यानुवाक्ये
द्रष्टव्ये ॥

अथ सप्तमीमाह । असम्मृष्टो जायसे माद्वोः शुचिः ।
मन्द्रः कविदतिष्ठो विवस्वतः । घृतेन त्वा वर्द्धयन्नग्न आङ्गत ।
धूमस्ते केतुरभवद्दिवि अत्रितः” इति । हे अग्ने त्वं अहृत-
सम्पार्जन एव सन् माद्वोः मात्रोररण्योः शुचिरेव जायसे ।
सुगादयो हि सम्पार्जनतः शुद्ध्यन्ति त्वं पुनरसम्मृष्ट एव
शुचिर्भवसि । मन्द्रः हर्षयुक्तः कविर्विद्वान् त्वं विवस्वतः परि-
शरतो यजमानान् प्रति उदतिष्ठ उत्थितोऽभूः आङ्गतिभि-
राङ्गत हे अग्ने यजमानास्त्वां घृतेनावर्द्धयन् ते तव धूमः
दिविअत्रितः आकाशे व्याप्तः सन् केतुरभवत् अग्निमान् अयं

प्रदेव इति ज्ञानस्य हेतुरभवत् । अथ च मन्त्रो मयनजन्याग्नि-
मन्त्रणे क्वचित् विनियोगव्यः ॥

अथाष्टमीमाह । “अग्निरग्रे प्रथमो देवतानाम् । संघाता-
नामुत्तमो विष्णुरासीत् । यजमानाय परिष्टञ्च देवान् ।
दीक्षायेदं हविरागच्छ तन्नः” [३] इति । यजमानं प्रति
संघातानां पौर्वापर्येषु आगच्छन्तीनां देवतानामग्निः प्रथमः
अग्रे पुरतो मार्गप्रदर्शको गच्छति, विष्णुदत्तमः पश्चादान-
च्छति । एतदुक्तं भवति, अनपक्रमणार्थं पङ्क्तिरूपेण आगच्छतां
देवतानामग्निः प्रथमो विष्णुदत्तमः परम इति । तावुभौ सर्वान्
देवान् मुखतः पृष्ठतश्च यजमानार्थं परिष्टञ्च दीक्षादेवतया
सह तावग्निविष्णु युवां नोऽस्मदीयमिदं हविर्हविष्य आग-
च्छतम् ॥

अथ नवमीमाह । “अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं महः ।
दीक्षापालेभ्योऽवगतं हि शक्रा । विश्वैर्देवैर्शशिधैः संविदानौ ।
दीक्षामसौ यजमानाय धत्तम्” इति । हे विष्णो त्वञ्च अग्नि-
सोभौ युवां दीक्षाख्यव्रतपालकेभ्यः देवेभ्यः सकाशात् यजमा-
नार्थमहः उत्तमं तपो अवनतं चाचतम् । हे शक्रा इन्द्रयमानौ
युवां हि प्रसिद्धौ यज्ञयोग्यैः सर्वैर्देवैः सह संविदानौ ऐक-
मत्यङ्गता अस्मै यजमानाय दीक्षाख्यं संस्कारं सम्यादयतम् ।
एतच्चोभयं दीक्षणीयायामिष्टौ चाज्वानुवाकरूपेषु विधि-
योज्यम् ॥

अथ दशमीमाह । “प्र तद्विष्णुस्तवते वीर्याय । मृनोत्

भीमः कुचरोगिरिष्ठाः । यस्योद्दुषु त्रिषु विक्रमशेषु । अधि-
 चिद्यन्ति भुवनानि विश्वा” इति । तत् तस्मिन् कर्माणि यज-
 मानानां वीर्याथं विष्णुः प्रस्तवते प्रकर्षेण स्त्रयते । कुचरो
 भूमौ वर्तमानः भीमो भयङ्करः मृगोन सिंहे चया उर्द्ध-
 मुत्सुत्य गिरिष्ठाः पर्वतस्यो भवति । तथा यस्य विष्णोः पूर्वं
 वामनस्य पञ्चान्निविक्रमं गच्छतः, उद्दुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु विक्र-
 मशेषु विश्वा भुवनानि सर्व्वं लोका अधिचिद्यन्ति आधिक्येन
 निवसन्ति । स विष्णुः स्त्रयत इति पूर्व्वचान्वयः ॥

अथैकादशीमाह । “नू मर्त्सोदयते समिध्यन् यः । विष्णव
 उद्गावा यदावत् [४] । प्र यः स वाचा मनसा यजाते ।
 एतावन्तं नर्य्यमाविवासात्” इति । यो यजमानः हविर्दास्यत्
 उद्गाय महाकीर्त्तये विष्णवे दाशहीयति यच्च सचा च
 सत्यनामिना मनसा प्रयजाते प्रकर्षेण यजते । एतावन्तं
 पूर्व्वोक्तविक्रमचयसामर्थ्यापेतं नर्य्यन्तरेभ्यो हितं विष्णुं आ-
 विवासात् स्तुत्यादिना सर्व्वतः परिचरति समर्थो मनुष्यो
 नु चिप्रं दयते स्वात्मानं जगच्च रक्षति ॥

अथ द्वादशीमाह । “विचक्रमे पृथिवीमेष एताम् । जेचाय
 विष्णुर्मनुषे दक्षस्यन् । भ्रुवासे अस्य कीरयो जनासः । उद्-
 क्षितिः सुजनिमा चकार” इति । एष विष्णुः पृथिवीमेतां
 पृथिव्युपलक्षितमिदं लोकचयं विचक्रमे, विशेषेण पादैः क्रा-
 कवान् । किं कुर्व्वन् मनुषे मनुष्याणां जेचाय निवासाथं
 दक्षस्यन् प्रदातुमिच्छन् । अस्य विष्णोः कीरयो जनासः कीर्त्तिः

परा जनाः ध्रुवासः स्थिरा भवन्ति । स विष्णुः पुनः सुजनिमा
श्रोत्रेण वामनरूपेण जन्मना युक्तः, उहृषितिं प्राणिनां नि-
वासाय विस्तीर्णं स्थानञ्चकार ॥

अथ चयोदशीमाह । “चिर्देवः पृथिवीमेष एताम् । वि-
चक्रमे ब्रतर्चसं महित्वा । प्र विष्णुरस्तु तवसः स्तवीयान् ।
त्वेषः स्य स्वविरस्य नाम” [५] इति । एष विष्णुर्देवः ब्रतर्चसं
ब्रतविधगतियुक्तामेतां पृथिवीं पृथिव्युपलक्षितलोकत्रयं महित्वा
स्वमहिम्ना त्रिविचक्रमे त्रिवारं पादेनाक्रान्तवान् । तवसस्तवी-
यान् महतो महीयान् विष्णुः प्रास्तु प्रकृष्टो भवतु । स्ववि-
रस्य वृद्धस्य अस्य विष्णोर्नाम त्रिविक्रमादिरूपं त्वेषं हि प्रदीप्तं
प्रसिद्धमित्यर्थः । उक्तानां मन्त्राणां वैष्णवं मानमासभेतेत्येतस्य
पशोः सूक्ते प्रतीकान्याख्यातानि, प्र तद्विष्णुर्विचक्रमे चिर्देव
इति, नूमर्त इति, मन्त्रस्तु प्र तद्विष्णुरित्यनेन सह विकल्पते ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “होतारं चित्ररथमध्वरस्य । यज्ञस्य
यज्ञस्य केतुः इत्यन्तम् । प्रत्यर्द्धिं देवस्य देवस्य मङ्गा । अथा
त्वग्निमतिथिं जनानाम्” इति । स्वअग्न्या स्वकीयया सन्पदा
युक्तमग्निं तु इममग्निमेव यजामहे इति शेषः । कीदृशमग्निं,
होतारं देवानामाहोतारं चित्ररथं विचित्रेण रथेन युक्तं
अध्वरं हिंसारहितं यज्ञस्य यज्ञस्य केतुं सर्व्वस्यापि यज्ञस्य
ज्ञापकं इत्यन्तं दीप्तिमन्तमङ्गा स्वकीयेन महिम्ना देवस्य
सर्व्वस्यापि देवस्य प्रत्यर्द्धिं प्रत्येकं अर्द्धेन हविषायुक्तम् । अत-
एव सूत्रकार आह, सर्व्वेषां हविषामुत्तरार्द्धात् सकृत् सकृत्

स्त्रिष्टुतते वक्ष्यतीति । जनानां यजमानानामतिथिमतिथिवत्
पूजनीयम् । अयं मन्त्र आदित्येष्टौ स्त्रिष्टुततः पुरोऽणुवाक्या ।
तथा चाश्वलायन आह, होतारं चित्ररथमध्वरस्य प्राप्ताय-
मग्निर्भरतस्य ष्टण इति संयाज्ये इति ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “आ नो विश्वाभिरूतिभिः सजोषा ।
ब्रह्म जुषाणो ह्यर्थश्च चाहि । वरीवृजत् स्वविवरेभिः सुग्निप्र ।
अस्मेदधद्वृषण् इन्द्रमिन्द्र” इति । हे ह्यर्थश्च हरिनामका-
भ्यामश्वाभ्यामुपेतेन्द्र ब्रह्म जुषाणः अस्मादीयस्रोत्रं सेवमानः स
जोषाः अस्माभिः समानप्रीतिः सन् विश्वाभिरूतिभिः सर्वै-
रपि रक्षणप्रकारैः सह नः अस्मान् प्रत्यायाहि आगच्छ ।
किं कुर्वन् हे सुग्निप्र शोभनहविर्युक्त स्वविवरेभिर्द्वैर्देवैः सह
वरीवृजत् सर्वमशुभमत्यन्तं वर्ज्यथन् हे इन्द्र वृषणं काम-
वर्षणक्षमं शुभं बलं अस्मे दधत् अस्मासु सम्पादयन् वर्त्तस्व ॥

अथ षोडशीमाह । “इन्द्रः सुवर्षा जनयस्त्रहानि । जिगा-
द्योग्निभिः पृतना अभित्रीः [६] । प्रारोचयन्मनवे केतु-
मङ्गा । अविन्दञ्ज्योतिर्दृहते रषाय” इति । अयमिन्द्रः उग्नि-
भिर्विजयं कामयमानैर्देवैः सह पृतनाः वैरिसेना जिगाद्य
अयं प्राप्तवान् । कीदृशः इन्द्रः, सुवर्षाः स्वर्गप्रदः अभित्रीः
अभिमतश्रीकः किंकुर्वन् अहानि जनयन् स्वर्भानुसञ्चिन्ना
असुरेण सूर्ये तमसाविद्धे सति तदसुरविनाशनेन प्रकाश-
भूतान्यहान्युत्पादयन् मनवे मनुष्यार्थम् अङ्गां केतुं सूर्यं
प्रारोचयन् प्रकर्षेण दीपितवान् । ततो वृहते रषाय महते

परा जनाः ध्रुवासः स्थिरा भवन्ति । स वि
श्रोभनेन वामनरूपेण जन्मना युक्तः, उ
वाषाय विंसीर्षेण स्थानञ्चकार ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “चिद्वि
चक्रमे शतर्चसं महिम्ना । प्र
लेषः स्य स्वविरस्य नाम”
शतविधगतियुक्तामेतां पृथि
स्वमहिम्ना त्रिविचक्रमे
यान् महतो मही

रस्य वृद्धस्य अस्य
प्रसिद्धमित्यर्थं

पञ्चोः सूत्रेण त्रयोदशीमाह । “अविष्टं धीश्वश्रिणा न आशु । प्रजा
इति, न तत्रैव शश्रुवो अस्तु । आवान्तोके तनये त्रुतुजागाः । सु-
तावो देवतीतिं गमेम” [७] इति । हे अश्रिणौ आसुधीषु

च शश्रुवोऽनवुद्धिषु नोऽस्मान् अविष्टं अवतं रचतं नोऽस्माकं
तेन प्रमावदपत्ययुक्तं सत् अष्टयं अलञ्जाकरमस्तु । अप-
त्तामावे निषिक्तं रेतः लञ्जाकरमेव स्यात् । आवां वयं तेके
तनये पुत्रे पौत्रे च त्रुतुजागाः क्षिप्रं चतमानाः सुरत्वावः
श्रोभनरक्षोपेताः देवतीतिं देवैः काम्यमानं चक्षं गमेम
प्राप्नुयाम । एते अथैव अश्रिणे कर्षाणि साध्यानुवाच्ये ॥

अथैकोनविंशीमाह । “लः सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्भः । तं
दधैः सुदधो विश्ववेदाः । तं वृषा वृषलेभिर्महिला । युक्तेभि-
सुंम्यभवे नृचक्षाः” इति । हे सोम त्वं क्रतुसाक्षरगुह्यैः

या भव । तं दक्षैः अस्मदीयेर्बलैः

सर्वज्ञस्य भव । तथा तं

नयुक्तो महिला महि-

नवान् भूत्वा नृ-

नः । अस्मदीयोत्कर्षमेव

अषाढं* युत्सु पृतनासु पप्रिम् । सुव-

गोपाम् । भरेषुजाः सुक्षितिः सुअवषम् ।

मनु मदेम सोम” इति । हे सोम त्वामनु वयं मदेम

आस्य । कीदृशं युत्सु अषाढं युद्धेषु केनापि अतिरस्कार्यं

पृत्सु† स्वकीयसेनासु पप्रिं पालकं पूरकं वा । सुवर्षां स्वर्गप्रदम्

अश्वान् जलप्रदं वृजनस्य गोपां बलस्य रक्षकं भरेषुजां सङ्गा-

मेषु रक्षणाय प्रादुर्भवन्तं सुक्षितिं शोभननिवासं सुअवसं

शोभनकीर्त्तिं जयन्तं जयोपेतम् । एतयोर्दक्षैः सौम्यं बभ्रुं

ज्योगामयावीत्यस्य पशोः सूक्ते प्रतीकद्वयमाकातम्, आषाढं

युत्सु त्वं सोम क्रतुभिरिति ॥

अथैकविंशोमाह । “भवामिचो न श्रेयो घृतासुतिः । वि-

भूतद्युष एवया उ सप्रथाः [८] । अधा ते विष्णो विदुषा-

चिदृथः । सोमो यज्ञस्य राधो हविःप्रतः” इति । हे विष्णो

* आषाढमिति वा पाठः । अयमपि भाष्यसम्मतः ।

† अत्र भाष्ये “पृत्सु” इति प्रतीकमुद्धृतमतेो मूलेऽपि तादृश एव पाठो भवेदित्यनुमीयते ।

रमणाय क्रोडार्थं ज्योतिरविन्दन् सूर्यरश्मिरूपं प्रकाशं लब्ध-
वान् । एते ऋषौ कर्मांसिद्वैन्द्रे कर्माणि व्याख्यानुवाक्ये ॥

सप्तदशमीमाह । “अश्विनाववसेनि ह्ये वाम् । आ नूनं यात५
सुकृताय विप्रा । प्रातर्युक्तेन सुवृता रथेन । उपागच्छतमव-
सागतं नः” इति । हे अश्विनौ वा युवा अवसेऽस्माद्रक्षणार्थं
निह्ये नितरामाह्वयामि । हे विप्रा मेधाविनावश्विनौ सुकृ-
ताय भोभनकर्मांसिद्वैन्द्रे नूनमायातमवशमागच्छतम् । प्रात-
र्युक्तेन प्रातःकाले अश्विभ्यां संयुक्तेन सुवृता भोभनवर्त्तनेन
रथेन उपागच्छतं समीपे समागच्छतम् । समागमने कारण-
मुच्यते, अस्माकमवसा रक्षणेन आगतम् आमच्छतम् ॥

अथाष्टादशमीमाह । “अविष्टं धीश्वश्विना न आशु । प्रजा-
वद्रेतो अष्टयज्ञो अस्तु । आवान्तोके तनये त्रुतुजानाः । सु-
रजासो देववीतिं गमेम” [७] इति । हे अश्विनौ आसुधीषु
कर्मानुष्ठानबुद्धिषु नोऽस्मान् अविष्टं अवतं रक्षतं नोऽस्माकं
रेतः प्रजावदपत्ययुक्तं सत् अष्टयं अस्माकरमस्तु । अप-
त्याभावे निषिक्तं रेतः लज्जाकरमेव स्यात् । आवां वयं तोके
तनये पुत्रे पौत्रे च त्रुतुजानाः क्षिप्रं घतमानाः सुरजासः
भोभनरक्षोपेताः देववीतिं देवैः काम्यमानं यज्ञं गमेम
प्राप्नुयाम । एते ऋषौ आश्विने कर्माणि व्याख्यानुवाक्ये ॥

अथैकोनविंशतीमाह । “ल५ सोम क्रतुभिः सुक्रतुर्मः । त्वं
दधैः सुदधो विश्वेदेहाः । त्वं वृषा वृषलेभिर्महिला । द्युजेभि-
र्द्युस्यभवे नृचक्षाः” इति । हे सोम त्वं क्रतुसाक्षरनुष्ठितैः

कर्षाभिः सुक्रतुर्भुः शोभनकर्षा भव । त्वं दक्षैः अस्मदीयैर्बलैः
सुदक्षः शोभनबलोपेतः विश्ववेदाः सर्वज्ञश्च भव । तथा त्वं
वृषत्वेभिः सेचनयुक्तरस्माभिः वृषा सेचनयुक्तो महिला महि-
मोपेतश्च भव । युन्नेभिरस्मदीयैर्धनैः युञ्जी धनवान् भूत्वा नृ-
चक्षुः अभवः मनुष्येषु ख्यातः सम्यक्नः । अस्मदीयोत्कर्षमेव
तदीयोत्कर्षत्वेन भावथेत्यर्थः ॥

अथ विंशतीमाह । “अषाढं* युत्सु घृतनासु पप्रिम् । सुव-
र्षामश्वानां वृजनस्य गोपाम् । भरेषुजाः सुक्षितिः सुश्रवणम् ।
जयन्तं त्वामनु मदेम सोम” इति । हे सोम त्वामनु वयं मदेम
इत्याह । कीदृशं युत्सु अषाढं युद्धेषु केनापि अतिरस्कार्यं
शु[†] स्वकीयसेनासु पप्रिं पालकं पूरकं वा । सुवर्षां स्वर्गप्रदम्
अश्वानां जलप्रदं वृजनस्य गोपां बलस्य रक्षकं भरेषुजां सङ्गा-
मेषु रक्षणाय प्रादुर्भवन्तं सुक्षितिं शोभननिवासं सुश्रवणं
शोभनकीर्त्तिं जयन्तं जयोपेतम् । एतयोर्ह्येवोः सोम्यं बभ्रुं
योगामयावीत्यस्य पयोः सूक्ते प्रतीकद्वयमाज्ञातम्, अषाढं
युत्सु त्वं सोम क्रतुभिरिति ॥

अथैकविंशतीमाह । “भवामिचो न श्रेयो घृतासुतिः । वि-
भूतद्युञ्ज एवया उ सप्रथाः [८] । अधा ते विष्णो विदुषा-
चिदृध्यः । सोमो यज्ञस्य राधो हविष्मतः” इति । हे विष्णो

* अषाढमिति वा पाठः । अयमपि भाष्यसम्मतः ।

† अत्र भाष्ये “युत्सु” इति प्रतीकमुद्धृतमतेो मूलेऽपि तादृश एव
पाठो भवेदित्यनुमीयते ।

त्वं मित्रं मित्र इव प्रेयः सुखं हेतुर्भव । कीदृशस्त्वं घृतासृतिः
 घृतदानः विभूतद्युवः प्रभूतधनयुक्तः एवयाः एवो एतस्यः
 गन्तव्यदेशः तत्र गन्ता सप्रसाः उ कीर्त्तिसहितोऽपि अधेत्यस्य
 शब्दार्थः । अनन्तरं हे विष्णो विदुषाचित् सद्युमन्नमेव केवस-
 विद्यायुक्तेनापि ते सोमो अद्यः तदीयं सोत्रं सत्यादनीचम् ।
 हविष्मतः हविर्युक्तस्य यष्टुं ब्रह्मस्य यज्ञस्य राधः यज्ञेव
 त्वमाराधनीयः । इत्याभावादनुष्ठातुमन्नस्य तज्जपेन एवानु-
 ष्ठातसम्पूर्त्तिः । अतएवान्यत्राद्याते, यं यं क्रतुमधीते तेन
 तेनाखेष्टं भवतीति । सृतिरपि,

जप्येनैव तु संविधेद्राक्षणेनात्र संशयः ।

कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान् मैत्रे ब्राह्मण उच्यते । इति ॥

अथ द्वाविंशीमाह । “यः पूर्व्याय वेधसे नवीचसे । सुम-
 ज्ञानये विष्णवे ददान्नति । यो जातमस्य महतो महिन्नवात् ।
 सेदुन्नवोभिर्युज्यं चिदभ्यसत्” इति । यः पुमान् विष्णवे ददा-
 न्नति हविर्ददाति । कीदृशास्य विष्णवे, पूर्व्यास्य जगतः पूर्वमेव
 भवाय वेधसे जगतो विधात्रे नवीचसे रामकृष्णाद्यवतारैर-
 त्यक्तं नूतनाय सुमज्ज्ञानये सुष्टुमासृती चक्षन्ती लक्ष्म्याख्या
 ज्ञाया यस्यासौ सुमज्ज्ञानिस्तस्यै यस्यान्यः पुरुषः अस्य महतो
 विष्णोर्जातं रामकृष्णादिजन्मविशेषं महिन्नवात् महत्त्वेन
 सर्वदा ब्रवीति सेदुः सएवोभवविधः पुमान् अवोभिः अव-
 णीयैर्हविर्दानन्नैः सोत्रविशेषैश्च युज्यं चित् सर्वदा स्वेन युक्त-
 मपि काम-क्रोध-लोभरूपं ब्रह्म अभ्यसत् अभितो निरक्षति ।

अतएव स्मर्यते,

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नघं त्वजेदिति ॥

अथ अष्टोविंशीमाह । “तमु स्रोतारः पूर्वं यथाविद्
 ष्टस्य । नर्भश्च हविषा पिपर्त्तन । आस्य जावन्तो नाम चि-
 द्विवक्त्रन । बृहन्ते विष्णो सुमतिश्चामहे” [८] इति । हे
 स्रोतारः पुरुषाः पूर्वं जगतः पूर्वमेवावस्थितं तमु तमेव विष्णुं
 यथाविद् यथावज्जागीत ज्ञात्वा च ष्टस्य सत्यस्य देवस्य गर्भं
 नर्भवदन्तस्त्रितं वेदप्रतिपाद्यमित्यर्थः । तादृशं विष्णुं हविषा
 पिपर्त्तन पास्यत पूरयत वा । तत्राश्रया यूपमस्य विष्णो-
 र्नामचित् केशवनारायणादीनि नामानि जानतः शास्त्राचा-
 र्यमुखात् अवगच्छन्तः आविवक्त्रन समन्तात् विशेषेण ब्रूत निर-
 न्तरं उपतेत्यर्थः । हे विष्णो ते सुमतिं त्वदीयमनुग्रहबुद्धिं
 बृहद् भजामहे निरन्तरं मेवामह इत्यर्थः । एतास्त्रिषु अष्टो
 वैष्णवे कर्माण्युपहोमार्थाः ॥

अथ चतुर्विंशीमाह । “इमा धाना घृतक्षुवः । हरी इहो-
 पवचतः । इन्द्रश्च सुखतमे रथे” इति । घृतक्षुवः घृतचरन्तः
 इमा धाना भर्त्सितयवरूपाः अस्माभिरुपहृता इति शेषः ।
 सुखतमे अतिशयेन सुखप्रदे रथे समारूढमिन्द्रं हरी तदीया-
 वधौ इह धानाद्युक्ते कर्माणि उपवचतः समीपं प्रापयतः ।
 अथ मन्तः प्रातःसवन उष्णीषमानसूक्तेऽन्तर्भावनीयः । अतएव
 वङ्गुचैरात्माबहन्त्विति सूक्ते अन्तर्भाव्याजातः ॥

अथ पञ्चविंशतीमाह । “एष ब्रह्मा प्र ते महे । विदधे ब्रह्म-
सिषः हरी । य ऋत्विजः प्रते वन्धे । वनुषो ह्यर्थतं मदम् ।
इन्द्रो नाम घृतन्नयः । हरिभिस्वारु सेचते । श्रुतो गण आ
त्वा विब्रन्तु [१०] । हरिवर्षसङ्गिरः” इति । द्वयोर्ऋचोर्ऋत्विज-
रूपोऽयं मन्त्रः । प्रयोगकाले हि तदुभयं व्यतिषज्य संसनीयम् ।
अतएवात्र व्यतिषज्याच्चातः, अर्थस्तु विभज्यैवावबोद्धव्यः । तत्रै-
का द्विपदाऽनुष्टुप् इतरा चतुष्पदा जगती । तत्र द्विपदायाः
पाठस्तु, एष ब्रह्मा य ऋत्विजः । इन्द्रो नाम श्रुतो गण इति ।
तस्माद्यमर्थः, इन्द्रो नाम यो देवतागणे श्रुतः प्रसिद्धः ऋत्विजः
ऋतादृतौ तत्तत्कर्मकाले तत्तत्कर्मकर्तुमाविर्भवति । एष एव-
श्रुत इन्द्रः सदा ब्रह्मा प्रजापतिरेवेति । अयं द्विपदो मन्त्र
एवमेवाच्छिद्रकाण्डे समाख्यातः । जगत्याः पाठस्तु, प्र ते महे
विदधे ब्रह्मसिषः हरी । प्र ते वन्धे वनुषो ह्यर्थतं मदम् । घृतं
नयो हरिभिस्वारु सेचते । आत्वा विब्रन्तु हरिवर्षसङ्गिर इति ।
हे इन्द्र महे विदधे महति यज्ञे हे हरी तदीयावस्यौ प्रब्रह्मसिषं
प्रकर्षेण स्तुतवानस्मि । ह्यर्थतं हरणीयं मदं मदहेतुं सोमं
वनुषः प्रार्थितवन्तः । ते तव प्रवन्धे प्रकर्षेण ददामि, चारु घृतं
न समीचीनं घृतमिव महत्तं सोमं हरिभिरश्वैर्युक्तोऽयमिन्द्रः
सेचते समवेति सम्बन्धानुभवतीत्यर्थः । हरिवर्षसं हरितवर्षवपुर्-
क्तञ्च पूर्वोक्तगणयुक्तं त्वात्वां मदीया स्तुतिः गिरः आविब्रन्त्विति ।
एतयोर्ऋचोर्ऋत्विजङ्गपाठः केवलमदृष्टार्थ एवोपहोमेत्याद्यातः ।
अथञ्च व्यतिषक्तो मन्त्रः, विहृतषोडशसोऽन्तर्भावनीयः ॥

अथ षड्विंशीमाह । “आर्षणि प्रावृषभो जनानाम् ।
 राजा कृष्टीनां पुरहृत इन्द्रः । सुतश्रवस्त्रवमोपमद्रिक् ।
 युक्ता हरी वृषणाऽऽवाह्वर्वाङ्” इति । हे इन्द्र त्वं वृषणा सेचन-
 समर्था हरी असौ युक्ता रथे संयोज्य अर्वाङ् अस्मदभिमुखं
 आयाहि आगच्छ । कीदृशः त्वं आसमन्तात् षर्षणि षर्षणीनां
 मनुष्याणां यजमानरूपाणां फलैः पूरयिता जनानां देवलोक-
 खानां मध्ये वृषभः श्रेष्ठः कृष्टीनां मनुष्याणां सर्वेषां स्वामी
 पुरहृतः पुरुषु बह्वेषु यज्ञेष्वहृतः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः
 सुतो यागकाले स्तोत्रैः सुतः श्रवस्त्रन् अवाह्वं हविस्तदिच्छन्
 श्रवसा अस्मदीयरक्षणेन निमित्तेन उपमद्रिक् मत्समीपं
 अद्रिवन् प्राप्तुवन् । अथञ्च मन्त्रः सौत्रामण्यामैन्द्रस्य पशोर्व-
 पायाः पुरोऽनुवाक्या । अतएव तत्र प्रतीकमाख्यातम्, आर्षणि
 प्राविवेषयन्नेति ॥

अथ सप्तविंशीमाह । “प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यदायन् ।
 आपः समुद्रं रथेव जग्मुः । अतस्त्रिदिन्द्रः सदसो वरीयान् ।
 यदीऽ सोमः पृणति दुग्धे अऽशुः” इति । यत् यदा सिन्धवो
 गन्धः प्रसवं इन्द्रस्थानुज्ञां प्रकर्षेणायन् प्राप्तुवन् । द्वितीयो
 यच्छब्दः तच्छब्दार्थे वर्त्तमानः उत्तरचान्नेति । तत्तदा रथेव
 रथपङ्क्तिरिव नदीप्रवाहगता आपः समुद्रं जग्मुः । यथा
 राजमार्गे रथपङ्क्तिः शीघ्रं यामान्तरं प्राप्नोति तदन्नदीगतो
 जलप्रवाहः सहसा समुद्रं प्राप्नोति । यद्यस्मात् कारणात् इन्द्र-
 मग्निं दुग्धः अभिषुतः सोमांशुः सोमरसभागः पृणति

पूरयति । अतश्चित् अतएव कारणात् अयमिन्द्रः सदसः
सभागताद्देवसमूहाद् वरीयान् अतिशयेन श्रेष्ठः ॥

अथाष्टाविंशतीमाह । “ऋयामसि लेन्द्र चाह्वर्वाङ् [११] ।
अरक्ते सोमः स्तनुवे भवाति । शतक्रतो मादयस्त्रासुतेषु ।
अस्मां अव पृतनासु प्रयत्सु” इति । हे इन्द्र त्वां ऋयामसि
अस्मिन् कर्षणाऋयामः । अर्वाङ् अभिमुखो याहि कर्षाभूमिं
गच्छ । तनुवे तदीयाय वरीराय सोमोऽस्माभिर्दीयमान अरं
भवाति सम्पूर्णं भवति । हे शतक्रतो सुतेषु सोमेषु मादयस्त्र
तं पीत्वा हृष्टो भव । पृतनासु परकीयसेनासु प्रकर्षेणास्त्रा-
नव रक्ष । युत्सु युद्धेषु च प्रकर्षेण रक्ष ॥

अथैकोनत्रिंशतीमाह । “इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदानाः ।
अभुर्येभिर्बृषपर्वा विहायाः । प्रयम्यमाणान् प्रतिषूगृभाय ।
इन्द्र पिव बृषधूतस्य वृष्णः” इति । प्रदिव इति, पुरातननामसु
पठितः प्रदिवः सोमाः पुरातनाः सोमाः इन्द्राय विदानाः
इन्द्रार्थत्वेनैव विज्ञाता विभुरिन्द्रः येभिर्यैः सोमैर्बृषपर्वा बृष-
भवत् पीषराज्ञो विहायाः विशेषेण कार्यं हित्वा अवस्थितः
प्रति प्रत्येकं प्रयम्यमाणान् प्रकर्षेणास्त्राभिर्दीयमानान् सो-
मान् सुष्टु गृभाय गृहाण । हे इन्द्र बृषधूतस्य बृषभवद् वीर्य-
वह्निर्धावभिः अभिषुतस्य वृष्णो वीर्यवतः सोमस्य रसं पिव ॥

अथ चिंशतीमाह । “अहेडमान उपयाहि यज्ञम् । तुभं
पवन्त इन्द्रवः सुतासः । गावो न वज्रिन्त्समोको अश्च [१२] ।
इन्द्रागहि प्रथमो यज्ञियानाम्” इति । हे इन्द्र अहेडमानोऽ-

क्रुधन्सदीवस्यमुपधाहि सुतासो अभिषुताः इन्द्रवः सोमाः
तुभ्यं त्वदर्थं पवन्ते दशापविचेण शोधिता भवन्ति । हे
वज्रिन् इन्द्र यज्ञिषानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये प्रथमः
सन् समोको अह् सकीयं स्थानमभिलक्ष्य आमहि आ-
मह् । तव दृष्टान्तः, मावो न यथा गावः स्वकीयां गोशालां
प्रति आगच्छन्ति तदत् ॥

अथ एकत्रिंशोमाह । “या ते काकुत्सुहताया वरिष्ठा ।
अथा ब्रह्मत् पिबसि मध्व ऊर्षिम् । तथा धाहि न ते अध्व-
र्युरखात् । वज्रो वज्रो वर्त्ततामिन्द्र गव्युः” इति । हे इन्द्र या
ते काकुत् जिह्वा सुहता प्रजापतिना सुदु निर्बिता । अथएव
या जिह्वा वरिष्ठा अतिशयेन श्रेष्ठा, अथा जिह्वया मध्वो
मधुरस्य सोमस्य ऊर्षिं तरङ्गं तरङ्गाकारं सरं ब्रह्मत् गिरन्तरं
पिबसि, तथा जिह्वया पाहि । अध्वर्युरयको तव यामार्धं
प्रास्तात् प्रस्थितः । हे इन्द्र ते वज्रः गव्युः गा इच्छन् संव-
र्त्ततां सम्यक् प्रवर्त्तताम् । प्रथत् सिन्धव इत्यादयः पञ्च इन्द्र-
खिङ्गवा मन्त्रा माध्यष्टिनसवने शुक्रामन्यिप्रचारात् पूर्वं प्र-
स्थितयाव्या द्रष्टव्याः ॥

अथ दाचिंशोमाह । “प्रातर्युजा विबोधय । अग्निना देह
गच्छतम् । अस्य सोमस्य पीतये” इति । हे होतः प्रातर्युजा
प्रातःकालभोजनीयावन्निभौ विबोधय मन्त्रविशेषेण प्रबुद्धौ
कुह । हे अग्निनौ इह कर्षणस्य सोमस्य पानाय युवां ग-
च्छतम् । अयं मन्त्र अग्निगणहस्य पुरोऽनुवाक्या ॥

अथ चतुस्त्रिंशतीमाह । “प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वम् । पुरा गृध्रादरक्षः पिबाथः । प्रातरिं यज्ञमश्विना दधाते । प्रब्रंशन्ति कवयः पूर्वभाजः” इति । हे ऋत्विजः प्रातर्यावाणा प्रातःसवनं गच्छन्तावश्विनौ प्रथमा प्रथममेव यजध्वम् । हे अश्विनौ गृध्रात् सोमयुक्तात् अरक्षः अरक्षर्नामकादसुरात् पुरा पिबाथः इमं सोमरसं पिबतम् । हि यस्मात् कारणात् एतावश्विनौ प्रातःकाले यज्ञं दधाते आश्विने ब्रह्मे चमसगणे यज्ञमश्विनौ धारयत तत्तस्मात् कारणात् पूर्वभाजः पूर्वमेव देवात् यजमानः कवयो विद्वांस ऋत्विज एतावश्विनौ प्रब्रंशन्ति ॥

अथ चतुस्त्रिंशतीमाह । “प्रातर्यजध्वमश्विना हिनेत । न सायमस्ति देवया अजुष्टम् । उतान्यो अस्मद्यजते विषाथः । पूर्वः पूर्वी यजमानो वनीयान्” [१३] इति । हे ऋत्विजः प्रातःकाले यजध्वं एतावश्विनौ हिनेत प्रीणयत सायंकाले देवयाः देवार्थं यागो नास्ति । यस्मात् सायंकाले जतं अजुष्टमप्रियं अपि चास्मदन्यः कश्चिद्यजमानः विषाथो विशेषेण पूजायुक्तः, यद्यपि यजति तथापि पूर्वः पूर्वी यजमानो वनीयान् अत्यन्तं सम्भजनीयः, तस्मात् अहमेव सर्वेभ्यः पूर्वी यजामीत्यभिप्रायः । एते ऋषौ आश्विने कर्माणि विकल्पिते ध्याये ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

चतुर्थानुवाके प्रथमाष्टममाह । “नक्तं जातास्योषधे । रामे
 कृष्णे अशिक्षि च । इदं रजनि रजय । किसानं पलितञ्च
 वत्” इति । अत्र पञ्चभिर्मन्त्रैः श्वेतकुष्ठरोगं विनाश्य ब्ररीरं
 रमणीयं करोतीति, रामा स्त्रियं कृष्णवर्णां श्वेत्यविनाशनेन
 अशितं कृष्णवर्षं तस्मिन् प्रदेशे सम्पादयति इत्यशिक्षि । तथा-
 विभ हे गीष्वास्योषधे त्वं नक्तं जातासि । अतएव अन्ध-
 कारवशीलवर्षा दृश्यन्ते । हे रजनि स्वकीयेन वर्षेण रञ्जयस्वमे
 शोषधे इदं श्वेतं ब्ररीरं रजय स्वकीयवर्षेण रञ्जितं कुह । यत्
 किसानं श्वेतरोगयस्वमङ्गं यच्च पलितं रोमादिकं तदिदं
 रजयेति पूर्वचान्मन्त्रः । अत्र हरिद्रा रजनीति केचित् ॥

अथ द्वितीया । “किसानञ्च पलितञ्च । निरितो नाश्रया
 पृषत् । आ न खो अमृता वर्षः । परा श्वेतानि पातय” इति ।
 किसानं श्वितरोगाङ्गं पलितश्चेत्येवं पृषदश्वितरूपं तदितः
 ब्ररीरात् निःशेषेण नाश्रय खो वर्षः हेहस्य स्वकीयः पूर्व-
 सिद्धो वर्षः नोऽस्मात् आशमन्नादमृतां व्याप्नोतु श्वेतानि
 रोगरूपाणि परा पातय विनाशाय ॥

अथ तृतीया । “अशितं ते निश्रयनम् । आस्त्रानमशितं
 तव [१] । अशिक्षि अश्वोषधे । निरितो नाश्रया पृषत्” इति ।
 हे श्वोषधे ते तव निश्रयनं निःशेषेण श्रयनं कथमप्राप्तज्ञानम्
 अङ्गं अशितं कृष्णं भवति । न केवलं देहावयवः किन्तु तव

यदास्थानं वसतिरूपं तदसितं कृष्णं भवति आसमन्तात्तिष्ठ-
त्यन्नेत्यास्थानं नीलिप्रक्षेपेण वस्त्रं कृष्णं भवतीति प्रसिद्धमेतत् ।
अतः हे ओषधे त्वमसिक्त्रि असि तदत् प्रापिकासि अस्मत्पृषन्तं
बहुविधं रूपम् इतः अस्मदीयशरीरास्त्रिःक्षेपेण नात्रय ॥

अथ चतुर्थी । “अस्त्रिजस्य किक्षासस्य । तनूजस्य च स-
त्त्वसि । ह्यत्यया ह्यतस्य ब्रह्मणा । सस्य श्वेतमग्नीनश्रम्” इति ।
अस्त्रिजन्यं यत् किक्षासं यिचं तनूजं मांसजन्यं यत्किक्षासं त्वसि
सत् किक्षासं वर्त्तते यच्च ह्यत्यया परकीयाभिचारेण ह्यतं
सम्पादितं किक्षासं तस्य सर्वस्य सम्बन्धि श्वेतं सस्य श्वेतवर्ष-
लाऽऽकृतं ब्रह्मणा परमेश्वरेणानुगृहीतोऽहम् । अग्नीनश्रं नास्त्रि-
तवानस्त्रि ॥

अथ पञ्चमी । “सरूपा नाम ते माता । सरूपो नाम ते
पिता । सरूपास्योषधे सा । सरूपमिदं ह्यधि” [२] । हे ओ-
षधे ते माता तव मातुस्थानीया भूमिः सरूपा नाम त्वया
समानरूपैव कृष्णभूमिरित्यर्थः । ते पिता तव पिदृक्स्थानीयो
वीजविशेषः सरूपो नाम कृष्णवर्णतया समानरूपः । एताभ्या-
मुत्पन्ना सा त्वमपि सरूपासि कृष्णवर्णतया तयोर्मातापित्रोः
समानरूपासि । तस्मादिदं श्वेतरूपरोगयस्तं शरीरं सरूपं ह्यधि
त्वया समानरूपं कृष्णवर्णं कुरु । एतेषां पञ्चानां मन्त्राणां
श्वेतरोगनिवारणौषध्यभिमन्त्रणे विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

अथ षष्ठी । “शृणुः ऊवेम मघवानमिन्द्रम् । अस्त्रिन्
भरेऽनृतमं वाजसातौ । शृणुः जन्ममुयमृतये समत्सु । ज्वनं

वृक्षाणि सञ्चितं धनानाम्” इति । वाजसातावस्त्रप्रदेऽस्मिन् भरे
भरणीयसङ्ग्रामे इन्द्रं उवेम आह्वयाम । कीदृशं शुणं सुख-
रूपं मघवानं धनयुक्तं नृतमं पुरुषश्रेष्ठं शृण्वन्तम् अस्म-
दाङ्गानस्य श्रोतारं समस्तु युद्धेषु कृतयेऽस्मद्रक्षार्थं उच्यं
कोपयुक्तं वृक्षाणि प्लन्तं शत्रून् मारयन्तं धनानां सञ्चितं
सम्बक् सन्पादकम् । अथं मन्त्रो विजयार्थेन्द्रकर्षाणि उप-
होमार्थः ॥

अथ सप्तमी । “धूनुथ स्यां पर्वतान् दाशुषे वसु । नि वो
वना जिहते या मनो भिया । कोपयथ पृथिवीं पृन्निमातरः ।
युधे यदुयाः पृषतीरयुग्धम्” इति । हे पृन्निमातारः पृन्ने-
रत्पक्षा मरुतः । तथा च ब्राह्मणम्, पृन्निथै वै पयसो मरुतो
जाता इति । तादृशा यूयं यत् यदा युधे युद्धार्थम् आगताः
सन्तः पृषतीः भवदीया अस्या अयुग्धं रथे योजितवन्तः,
तदानीमेव स्यां सु धूनुथ कम्पयथ, तथा पर्वतान् धूनुथ,
दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसु धनं धूनुथ प्रयच्छते-
त्यर्थः । वो युष्माकं या मनः गमनवेगात् वनानि सर्वाणि
भिया भीत्यैव निजिहते न्यग्भूतानि पतन्ति तथा पृथिवीं
कोपयथ भूमिं शोभयथ ॥

अथाष्टमी । “प्रवेपयन्ति पर्वतान् । विविञ्चन्ति वनस्य-
तीन् [३] । प्रोऽवारत मरुतो दुर्षदा इव । देवासः सर्व्वा
विन्ना” इति । हे मरुतः भवन्तः पर्वतान् प्रवेपयन्ति कम्पयन्ति
तथा वनस्यतीन् विविञ्चन्ति विविधमन्मोक्षयन्ति । प्रो प्रकर्षेण

अवारत धावत ईदृशो भवन्तः सर्वथा विद्या प्रजया सह
 देवासः दीप्यमानाः । एते ऋचौ वृत्रिभ्यै दुग्धे प्रैखङ्गवस्रं
 निर्बेपेदित्येतास्मान् कर्षाणि चाव्यानुवाक्ये द्रष्टव्ये ॥

अथ नवमी । “पुद्गा हि सदृङ्गसि । विद्यो विद्या अनु-
 प्रभु । समस्तु ता इवामहे” इति । हे अग्ने त्वं पुद्गा
 वज्रपु खानेषु सदृङ् असि समानोऽसि स्थितापि अस्मिन्नोऽ-
 सोत्यर्थः । तथा चाङ्गः, अज्ञानेऽपि तेजस्वी पावकोऽस्मिन्न-
 स्त्रियते इति । विद्यो विद्या अनु सर्वाः प्रजा अनुसृत्य प्रभु
 प्रकर्षेण दाहपाकादिनोपकारको भवति समस्तु बुद्धेषु तां
 इवामहे आङ्गयामः ॥

अथ दशमी । “समस्तग्निमवसे । वाजयन्तो इवामहे ।
 वाजेषु चित्रराधसम्” इति । वाजयन्तः अस्मिच्छन्तो वधं
 समस्तु बुद्धेषु अवसेऽस्माकं रक्षणायान्निं इवामहे आङ्गयामः ।
 कीदृशं वाजेष्वक्षेषु विषयेषु चित्रराधसमास्यर्थे यथा भवति
 तथा साधकम् । एतच्च मन्त्रद्वयं विजयार्थाग्नेये कर्षाणि द्रष्टव्यम् ॥

अथैकादशी । “सङ्गच्छध्वं संवदध्वम् । सं वो मनांसि
 जानताम् [४] । देवा भागं यथा पूर्वे । सञ्जानाना उपपासत”
 इति । समानैः सह विप्रिया हे पुद्गाः यूनं सङ्गच्छध्वं पर-
 स्परं सङ्गता भवथ । संवदध्वं सम्वादं कुर्वत । एको भोक्तुं
 कार्यमिव वो युष्माकं मनांसि सञ्जानतां परस्परं सञ्जानि
 जानन्तु यथा पूर्वे देवाः सञ्जानानाः परस्परसङ्गतिं जावन्तो
 भागमुपासत सख्यस्यभागमविज्ञेन अनुभूतवन्तस्यदत् ॥

अथ द्वादशी । “समानो मन्त्रः समितिः समानी । समानं मनः सह चित्तमेषाम् । समानं केतो अभि सप्रभध्वम् । सञ्ज्ञानेन वो हविषा यजामः” इति । मन्त्रो मन्त्रालोचनं कार्यविचारः समान एकरूपोऽस्तु, तथा समितिः समानी श्रव्योऽन्यसङ्गमोऽपि एकरूपोऽस्तु, मनः समानमेकविषयमस्तु, एषां चित्तं सह तिष्ठतु, ऊहापोहरूपमन्तःकरणं मनः, वस्तु-ज्ञानावस्थितमन्तःकरणं चित्तम्, समानं केतो अभि सहवास-ज्ञानमभिसङ्घ्य संरम्भध्वं प्रयतध्वम् । वो युष्माकं विप्रतिपत्तानां देवानां सञ्ज्ञानेन सम्प्रतिपत्तिनिमित्तेन हविषा यजामः ॥

अथ त्रयोदशी । “समानो व आकूतिः । समाना इद-
द्यानि वः । समानमस्तु वो मनः । यथा वः सुसहा सति” [५]
इति । वो युष्माकं आकूतिः समानी सङ्घस्य एकरूपोऽस्तु, वो
युष्माकं इदद्यानि कार्यनिष्ठाद्यकानि अन्तःकरणानि समाना
एकरूपाणि भवन्तु, वो युष्माकं मनः ऊहापोहरूपसामर्थ्यञ्च
समानमेकरूपमस्तु, किं वज्जना वो युष्माकं सर्वे कार्यं सुसहा सु-
खेन सहावस्थितं यथा सति अतिज्ञयेन प्रकारेण भवति तथास्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “सञ्ज्ञानं नः स्त्रैः । सञ्ज्ञानमरुषैः
सञ्ज्ञानमस्मिन्ना युवम् । इहास्मासु नियच्छतम्” इति । नो-
ऽस्माकं स्त्रैः स्वकीयैः पुरुषैः सह सञ्ज्ञानमेकमत्यमस्तु । अरुषैः
गमनैः व्यवहारविज्ञेयैः सञ्ज्ञानमेकमत्यमस्तु । हे अग्निने
युवां इहलोके अस्मासु सर्वेष्वपि सञ्ज्ञानम् एकमत्यं
नियच्छतं निघतं कुहतम् ॥

अथ पञ्चदशी । “सञ्ज्ञानं मे दृहस्यतिः । सञ्ज्ञानं
सविताकरत् । सञ्ज्ञानमग्निना युवम् । इह मद्भ्यं नियच्छतम्”
इति । दृहस्यतिर्देवः मे मदीयं सङ्घस्य सञ्ज्ञानम् ऐकमत्यं
करोतु । सविता च सञ्ज्ञानम् ऐकमत्यं करोतु । हे अग्निनौ
युवां मद्भ्यं मदर्घ्यं इह मदीये जने सञ्ज्ञानं नियच्छतम् ।
सङ्घमित्यादयः पञ्च मन्त्रा यः सामनैर्मियो विप्रियः स्नात्त-
मेतया सञ्ज्ञान्या याजयेदित्यस्मिन् कर्मणि द्रष्टव्याः ॥

अथ षोडशीमाह । “उपच्छायामिव घृणेः । अगन्म ब्रह्म
ते वचम् [६] । अग्ने हिरण्यसन्दृशः” इति । हे अग्ने हिरण्य-
सन्दृशः सुवर्णवत्सस्यग् दृश्यमानस्य ते तव ब्रह्मणं गृहमुप समीपे
वचमगन्म प्राप्तासः । तत्र दृष्टान्तः, घृणेः छायाविव यथा
लोके आदित्यस्य रश्मिः छायाभूतां शाखां प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
अयं मन्त्र अग्नेयकर्मणि द्रष्टव्यः ॥

अथ सप्तदशी । “अदभ्येभिः सवितः पायुभिष्टुम् । त्रिवे-
भिरद्य परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे ।
रचामाकिर्नो अघश्रूष ईशतः” इति । हे सवितः त्वं अद-
भ्येभिः अहिंसितैः त्रिवेभिः ज्ञानैः पायुभिः पालनोपायैः
अद्यास्मिन् कर्मणि नो गयम् अस्मदीयं गृहं परिपाहि
सर्वतः पालय । हिरण्यजिह्वः स्वर्णसदृशजिह्वायुक्तः सन्
नव्यसे अत्यन्तं नूतनाय सुविताय शोभनगमनाय सम्बन्धुष्टानाद्य
रक्ष विज्ञान् परिहर । अघश्रूषः नोऽस्मदीयमघं ब्रह्मन्
निन्दां कुर्वन् यो वैरी वर्त्तते स नोऽस्माकं माकिरीशत

वाधितुं समर्थो माभूत् । अर्थं मन्त्रः सावित्रे कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथाष्टादश्री । “मदे मदे हि नो ददुः । यूथा गवामृजु-
कृतुः । सङ्गुभाय पुरुषता । उभया हस्तावसु । शिञ्जीहि रास
आभर” [७] इति । अजुकृतुः अकुटिलकर्माऽयमिन्द्रः नोऽ-
स्माकं मदे मदे तदा तदा हर्षनिमित्तं गवां यूथाः ददुः,
नोसमूहान् प्रयच्छति । हे इन्द्र उभया हस्ता उभयोर्हस्त-
योः पुरुषता बह्वनि व्रतानि सङ्गुभाय सम्यग् गृह्यत्वा यदंसु
धनं शिञ्जीहि आस्माभ्यं प्रयच्छ । पुनरपि रायो धनान्याभर
सम्पादय ॥

अथैकोनविंश्री । “शिप्रिन् वाजानां पते । शचीवस्तव द॒-
सना । आतु न इन्द्र भाजय । गोव्यसेषु शुभ्रुषु । सहस्त्रेषु तु-
वीमघ” इति । शिप्रशब्दे हनुवाचकः शोभनहनुयुक्तः ‘शिप्री
वाजानां पतिरस्रपासकः शचीवान् शक्तिमान् तुवीमघो
वज्रस्रधनः । तादृश हे इन्द्र तव द॒सना त्वत्सम्बन्धिनि दंसन-
शब्दाभिधेयेऽस्मिन् कर्माण्यनुष्ठिते सति शुभ्रेषु निर्घलेषु सहस्त्रेषु
सहस्रसङ्ख्याकेषु गोव्यसेषु च नोऽस्मानातु भाजय समन्तात् सदा
भागिन् कुरु । एतच्च मन्त्रद्वयं ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ विंश्री । “यद्देवा देव हेलनम् । देवासस्रकमा वयम् ।
आदित्यास्रस्रान्मा यूयम् । अतस्वर्त्तेन मुञ्चत” इति । हे
देवासः दीप्यमाना आदित्या देवाः देवहेलनं देवावज्ञारूपं
पापं यद्वयं स्रकम यूयमादित्याः अतस्व यज्ञस्य अतेन सत्येन
शास्त्रीयेणास्रदनुष्ठानेन मां तस्मात् पापात् मुक्तं कुरुत ॥

अथैकविंशो । “अतस्सर्गेनादित्याः [८] । यजथा मुञ्चतेह
मा । यज्ञैर्वो यज्ञवाहसः । आग्निचन्तो न प्रेक्षिम” इति ।
हे आदित्याः यजथा यष्ट्याः यूयं इहाग्निं लोके अतस्स-
र्गेन सम्बगनुष्ठानेन मां पापादस्मान् मुञ्चत । हे यज्ञवाहसः
यज्ञनिर्वाहका देवाः वो यज्ञे युष्मत्सम्बन्धिभिर्यज्ञैः प्रकेन
पापं नात्रचितुं प्रक्षा भवेम । तत्र दृष्टान्तः, आग्निचन्तो न
यथा यज्ञसम्बन्धि सर्वतः त्रिषां कुर्वन्त आचार्याः प्रक्षाः
तदत् ॥

अथ द्वाविंशो । “मेदस्सता यजमानाः । सुचान्त्वेन जुह्वत ।
अकामा वो विश्वेदेवाः । त्रिचन्तो नोपप्रेक्षिम” इति ।
हे विश्वेदेवाः मेदस्सता सारयुक्तेनाभ्येन पूर्वथा सुचा जुह्वतः
शोभं कुर्वन्तः अकामाः फलकामनारहिताः यजमानाः वयं
वो युष्माकं प्रसादात् उपप्रेक्षिम पापं नात्रचितुं सर्वथा प्रक्षा
स्यः । त्रिचन्तो नेति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥

अथ त्रयोविंशो । “वदि दिवा वदि नक्तम् । एन एनसो-
ऽकरत् । भृतं मा तस्माद्भव्यस्य । द्रुपदादिव मुञ्चतु” इति ।
एन इच्छतोत्येनस्यः पूर्वमपापप्रवृत्तोऽहं रात्रौ दिवसे वा
एनोऽकरत् पापं हतवानसि । कीदृग्भवेनः भृतं भव्यस्य
किञ्चिदेनः पूर्वमेव निष्यन्नम् । अन्यन्तु कर्तुमुद्युक्तं तस्मात् सर्व-
स्मात् पापात् मामादित्यो मुञ्चतु । तत्र दृष्टान्तः, द्रुपदादिव
अपराधिनां पादे प्रतिमोक्षितं काष्ठं द्रुपदं यथा कृपातुः
स्वामी अस्माद् बन्धनादपराधिनं मोक्षयति ॥

अथ चतुर्विंशती । “द्रुपदादिषु मुमुक्षानः । खिन्नः स्नात्वा मलादिव । पूतं पवित्रेणैवाज्यम् । विश्वे मुञ्चन्तु । मैनसः” इति । विश्वे सर्व्वे देवा मामेनसः पापात् मुञ्चन्तु मुक्तं कुर्व्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयं द्रुपदात् पादबन्धनरूपात् काष्ठात् मुमुक्षान इवेत् यथा तथेत्यर्थः । खिन्नः खेदव्याप्तगात्रः स्नात्वा स्नानं कृत्वा यथा मलात् मुच्यते तद्वत् । पवित्रेण उत्पवनसाधनेन आज्यं यथा पूतं तद्वत् ॥

अथ पञ्चविंशती । “उदयं तमसस्परि । पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्य्यम् । अगम्य ज्योतिरुत्तरम्” [९] इति । तमसस्परि तमसोऽन्धकारात् परि ऊर्द्धमुत्तरमुत्कृष्टं ज्योतिरुत्पश्यन्तः उत्कर्षेण पश्यन्तो वयं देवत्रा देवेषु मध्ये देवं ज्योतिमानं सूर्य्यरूपमुत्तमं ज्योतिरगम्य प्राप्ताः स्मः । यद्देवा देवद्वेडनमित्येताः षडृचः पापत्रयार्थे कर्माणि द्रष्टव्याः ॥

इति चतुर्थीऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

पञ्चमानुवाके प्रथमानुवाकमाह । “वृषा सो अ१शुः पवते इविशान्त्सोमः । इन्द्रस्य भाग ऋतयुः शतायुः । समा वृषाणं वृषभं कृषोतु । प्रियं विश्वा१ सर्व्ववीर१ सुवीरम्” इति । सोमो वस्त्रात्मकः पवते शुद्धो भवति । कीदृशः सोमः वृषा कामानां वर्षयिता सः प्रसिद्धः अंशुर्वज्रभिरंशुभिर्युक्तः

इविष्मान् इविषो निष्पादकः इन्द्रस्य भागो भक्षणीयः अतयः
 यज्ञहेतुः शतायुः शतसंवत्सरस्त्रायुषः प्रदाता । तादृशः सोमः
 मां यजमानं वक्ष्यमाणविशेषणोपेतं कृणोतु करोतु । कैर्विश्वे-
 षधैरुपेतं वृषाणं शेषकं वृषभं श्रेष्ठं विश्वां प्रजानां प्रियं प्रीति-
 हेतुं सर्व्वीरं सर्व्वेषां मध्ये वीर्य्योपेतं सुवीरं शोभनैः वीरैः
 पुत्रैर्युक्तम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “कस्य वृषा सुते सखा । नियुत्वान्
 वृषभो रणत् । वृचहा सोमपीतये” इति । कस्य उदकस्य वृषा
 वर्षिता सुतेऽभिषुते सोमे सखा समवेतः नियुत्वान् नियुङ्क्वि-
 रश्वविश्वेषैर्युक्तः वृषभः श्रेष्ठः वृचहा वैरिघातकः इन्द्रः सोम-
 पीयते सोमपानाय रणद्रमते ॥

अथ तृतीयामाह । “यस्मै शृङ्गावृषो नपात् । प्रणपात् कु-
 ष्टपायः । न्यस्मिन्द्रं आ मनः” [१] इति । “शृङ्गादिब्रह्मै-
 स्त्रिभिः सोमः सम्बोध्यते । अथवा इन्द्रस्य सम्बोधनानि शृङ्गा-
 वत् श्रेष्ठकामाभिवर्षकः नपात् नपातयिता अस्माकमविनाश-
 हेतोरीदृश इन्द्रः योऽयं कुष्टपायः, एतन्नामकः सोमयाग-
 विशेषः प्रणपात् प्रकर्षेण पातयिता हस्तिहेतुरित्यर्थः । अस्मिन्
 क्रतौ ते मनः नितरां आसमन्तात् दध्रे धारितमसि ॥

अथ चतुर्थीमाह । “तः सभ्रीषी हृतयो वृषिष्यानि ।
 पीःस्थानि नियुतः ससुरिन्द्रम् । समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्माः ।
 उह्वयचसङ्गिर आविब्रन्ति” इति । सभ्रीषीः सह प्रवर्त्त-
 माना हृतयः रक्षाहेतवः कर्ष्यविशेषाः पीःस्थानि पुंसम्बन्धीनि

दृष्टिवाणि सेचनानि कामवर्षणानि वा निद्युतः । अन्धास्य
तमिन्द्रं सद्युः संवप्रन्ति । तच्च दृष्टान्तः, समुद्रं न सिन्धवः
यथा समुद्रं नद्यः प्राप्नुवन्ति तद्वत् । अथवा वक्ष्यमाणार्थेयं
दृष्टान्तः । उक्थशुभा उक्थैः शक्तैः प्रवसाः गिरः, अस्म
दीषा स्तुतिरूपा वाचः उद्व्यसं अत्यन्तस्त्रियुक्तमिन्द्रम्
अविशन्ति ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इन्द्राय गिरो अग्निश्रितसर्गाः । अपः
प्रैरयन्त्सरगस्य बुध्नात् । यो अक्षेणैव चक्रिया ब्रह्मीभिः ।
विष्वक्तस्तम्भं पृथिवीमुत धाम्” इति । य इन्द्रः ब्रह्मीभिः
ब्रह्मीभिः पृथिवीं विष्वक्तस्तम्भं सर्वतस्तम्भितवान् उत अपिच
यां सुलोकमपि विष्वक्तस्तम्भं । तच्च दृष्टान्तः, अक्षेणैव चक्रिया,
यथा रथस्य अक्षेण चक्रिया चक्रद्वयं स्तम्भितं तद्वत् । तादृश्याय
इन्द्राय अस्माभिः प्रयुज्यमाना स्तुतिरूपा गिरः अग्निश्रितसर्गाः
अतीक्ष्णस्वभावाः अपः सगरस्य समुद्रसमानस्य मेघस्य बुध्नात्
मूलात् प्रैरयन् अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः स्तुयमान इन्द्रः
दृष्टिं प्रयच्छतीत्यर्थः । आपो वै ज्ञान्ता इति अनेरनुभावाच्च ।
अपामतीक्ष्णस्वभावत्वम् ॥

अथ षष्ठीमाह । “अक्षोदधच्छ्वसा धाम बुध्न्म् । वार्षवात-
स्त्रिविधीभिरिन्द्रः [२] । दृढान्यौज्जादुश्मान ओजः । अ वाऽभि-
नक्तुभः पर्वतानाम्” इति । अयमिन्द्रः श्वसा स्वकीयेन
श्वसेन धाम शीघ्रं बुध्न्ं मेघमूलम् अक्षोदधत् उदकपूर्णं ह्यत्वा
प्रेरितवान् । तच्च दृष्टान्तः, वार्षवातः वार्षवायुः जलं यथा

प्रेरयति तदत् । ओजः बलं उन्नमानः कामयमानः दृढाणि
मेघरूपाणि औघ्रात् हतवान् वज्रेण भिन्नवान् पर्वताणां ककुभः
शिखराणि महावृष्ट्या वज्रेण वा अभिनत् भिन्नान्यकरोत् ।
वृषास इत्यादयः षण्मन्त्राः ऐन्द्रे सौमिके कर्षाणि द्रष्टव्याः ।
तः सध्रीषीरित्यस्य तु सौत्रामण्यामैन्द्रे पञ्चावप्यसि विनियोगः ।
अतएव तत्र प्रतीकमाद्यातम्, तः सध्रीषीरिति ॥

अथ सप्तमीमाह । “आ नो अग्ने सुकेतुना । रथिं विश्वा-
युपोषसम् । माड्डीकं धेहि जीवसे” इति । हे अग्ने सुकेतुना
शोभनेन ज्ञानेन युक्तस्त्वं विश्वायुपोषसं विश्वस्यायुषः पोषणे
क्षमं रथिं धनं माड्डीकम् अतिब्रह्मेण सुखसाधनभूतं जीवसे
अस्माकं जीवनाय आ धेहि सर्वतः सम्पादय ॥

अथाष्टमीमाह । “त्वम् सोम महे भगम् । त्वं यून् अता-
यते । दक्षं दधासि जीवसे” इति । हेसोम त्वं महे महते
वृद्धाय भगं सौभाग्यं दधासि सम्पादयसि । तथा त्वम् अता-
यते यज्ञमिच्छते यूने यौवनेोपेताय यजमानाय जीवसे जी-
वनार्थं दक्षं समर्थं धनं दधासि सम्पादयसि । एते उभे ऋषौ
चातुर्मास्यन्तर्गतमहापितृयज्ञे आज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये ।
तथा च सूत्रकार आह, जीववन्तावाज्यभागौ यजति आग्ने
अग्ने सुकेतुना इति ॥

अथ नवमीमाह । “रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुगम् । सरो
न मिचावरुणा गविष्टिषु [३] । रजाऽसि चिचा वि रथमि
तन्यवः । दिवः सद्मजा पयसा न उच्चतम्” इति । मरुतो

देवाः शुभे कर्माणि सुगं शोभनं गमनसाधनं रथं युञ्जते
 अशैर्यीजयति । तत्र दृष्टान्तः, सूरौ न यथा सूर्येण रथं
 युनक्ति तद्वत् । हे मित्रावरुणौ गविष्टिषु भूमाविद्यमानाः
 शेवादिषम्यन्तयः गविष्टयः तासु निमित्तभूतासु चित्राः वि-
 चित्राणि रजांसि रञ्जनीयानि वितन्ववः विस्तारयन्तः महतः
 विविधं चरन्ति, तदद्युवामपि दिवः सकाशात् सखाजा पथसा
 सन्त्यक् राजमानेन शेवोपकारिणा जलेन नोऽस्मान् उच्चतं
 सिञ्चतः ॥

अथ दशमीमाह । “वाचसु मित्रावरुणाविरावतीम् ।
 पर्जन्यस्त्रिषां वदति त्विषीमतीम् । अभ्रा वसत महतः सु
 मायया । द्यां वर्षयत महर्षामरेपसम्” इति । हे मित्रावरुणौ
 अथं पर्जन्य इरावतीम् अससाधनभूतां चित्रां बहुविधां
 त्विषीमतीं त्विषिभिर्विद्युद्भिर्द्युक्तां वाचं गर्जनध्वनिरूपां वदति
 करोतीत्यर्थः । अरुणां विद्युद्भिर्द्युक्त्वेनारुणवर्णाम् अरेपसं
 रेपसा वृष्टिप्रतिबन्धकेन पापादिनां रक्षितो द्यां मेघयुक्तां दिवं
 वर्षयन्तम् । हे मित्रावरुणौ युवां वृष्टियुक्तां कुरुतम् । हे महतः
 द्यूधमपि मायया धूमज्योतिरादिभिः मेघनिष्पादिकया भ-
 वदीयया मायाशक्त्या अभ्राः विचित्राण्यभ्राणि सुवसत सुष्टु-
 वासयत सम्पादयतेत्यर्थः । एतच्च मन्त्रचयं वृष्टिहेतौ मैत्रा-
 वरुणकर्माणि विनियोक्तव्यम् ॥

अथैकादशीमाह । “अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः । सूरौ रथस्य
 नम्रियः । ताभिर्याति स्त्रयुक्तिभिः” इति । सूरः सूर्यः रथस्य

स्वकीयस्य गन्त्रियः अपातनचेद्वन् कथमविनाशबिद्वन् शु-
 न्धुवः शुद्धान् सप्तसङ्ख्याकान् अयुक्त रथे योजितवान् । स-
 युक्तिभिः स्वेन योजिताभिः ब्रह्माभिः सह याति प्रतिदिशं
 गच्छति ॥

अथ द्वादशीमाह । “वह्निष्ठेभिर्विहरन् यासि तन्तुम् [४] ।
 अवययन्नसितं देव वसः । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । चर्म-
 वावाधुस्तमो अश्वन्तः” इति । हे देव सूर्य्य वह्निष्ठेभिः अति-
 शयेन वह्नन्तमैरश्मैर्विहरन् तत्र क्रीडन् तन्तुं रश्मिविहारं
 यासि प्राप्नोसि । किं कुर्वन् असितम् अन्धकारम् अवव्यचन्
 विनाशयन् । वसः वासयितारम् आच्छादकमन्धकारं दवि-
 ध्वतः दोधूयमानाः विनाशनसमर्थाः सूर्य्यस्य रश्मयः अश्वन्तः
 अन्तरिक्षमध्ये तमोऽन्धकारम् अवाधुः विनाशितवन्तः । अप-
 ब्रह्मोऽपि अन्तरिक्षनामसु पठितः । तमो विनाशने दृष्टान्तः,
 चर्मैव, यथा दृष्टेरावरकं पटस्वरूपं चर्म अपनयति तदन्तः ।
 एतद्योभयं सौर्य्यं कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “पर्जन्याय प्रगायत । दिवस्युचाय
 मीढुषे । स नो यवसमिच्छतु” इति । हे अस्त्रिजः पर्जन्याय
 पर्जन्यदेवनाथं प्रगायत प्रकर्षेण मानं कुरुत । कीदृशाय
 दिवस्युचाय स्वर्गलोकस्य पुत्रस्यानीयाय मीढुषे सेचनसमर्थाय
 स च पर्जन्यः नोऽस्मदर्थं यवसं दणसस्यादिकमिच्छतु दृष्टि-
 द्वारेण सन्मादयतु इत्यर्थः ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “अच्छा वद तव सङ्गीर्भिराभिः । सुदि

पर्जन्यं नमसा विवास । कनिष्कददृषभो जीरदानुः । रेतो
 दधात्वोषधीषु गर्भम्” [५] इति । हे पर्जन्यदेव तव समच्छ
 अस्मद्धितं वक्षमभिलक्ष्य वद गर्जनरूपं ब्रह्मं कुह । येन
 गर्जनेन वृष्टिदारास्माकं वक्षं सम्यद्यते तथा गर्जनं कुह । हे
 अस्मिन्मूष आभिर्गीभिः वैदिकीभिः स्तुतिभिः पर्जन्यदेवं
 स्तुहि नमसा विवास सर्व्या जनो नमस्कारेण परिचर्या-
 च्चकार । कनिष्कदत् पुनः पुनः गर्जन्, वृषभो वर्षणकामः,
 जीरदानुः अस्मज्जीवनहेतुरयं पर्जन्यः ओषधीषु गर्भं रेतः
 गर्भकारणवीजं दधातु स्थापयतु ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “यो गर्भमोषधीनाम् । गवां हृषो-
 त्यर्ष्यताम् । पर्जन्यः पुरुषीणाम्” इति । यः पर्जन्यः ओषधीनां
 गवां अर्ष्यताम् अश्वानां पुरुषीणां मनुष्यस्त्रीणाञ्च गर्भं हृषोति
 करोति स पर्जन्यः अभीष्टं साधयत्विति शेषः ॥

अथ षोडशीमाह । तस्मा इदास्ते हविः । जुहोता मधु-
 मत्तमम् । इडां नः संयतं करत्” इति । यः पर्जन्यदेवः
 गर्भप्रदः, तस्मा इत् तस्यैव पर्जन्यस्य देवस्य आस्ते मुखे हे
 अस्मिन्मूषः हविर्जुहोत । कीदृशं हविः, मधुमत्तमम् अतिशयेन
 मधुरं, स च पर्जन्यः अस्माकं संयतं सन्वक् नियतं इडाम् अर्कं
 करत् करोतु । पर्जन्याद्येत्यादिमन्त्रचतुष्टयं पर्जन्यदेवताके
 कर्षीणि द्रष्टव्यम् । अतएव सूचकारस्यातुर्मास्तेष्वन्वारम्भणी-
 येष्टौ पर्जन्यचरं विधाय तत्र पर्जन्याद्येति मन्त्रद्वयं विनि-
 युक्तवान् ॥

अथ सप्तदशोऽब्रवीत् । “तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामित् । शुचिं घृतेन शुचयः सपर्यन् । नामानि सिद्धिधिरे यज्ञियानि । असूदयन्त तनुवः सुजाताः” [६] इति । हे अग्ने यद् यस्मात् कारणात् तिस्रः शरदः चीन् संवत्सरान् शुचयः शुद्धाः महतः शुचिं त्वामित् शुद्धात्मानं त्वामेव घृतेन सपर्यन् पर्यन् चरन् । तस्मात् कारणात् यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि सिद्धिधिरे नामान्यपि धृतवन्तः । तानि च महतां नामान्यन्यत्रास्मात्तानि, इदृङ् चान्यादृङ् वेत्यादीनि । ते च महतः सुजातास्तनुवः सुष्टु समुत्पन्नाः स्वकीयास्तनूः असूदयन्त अन्तरिक्षे प्रेरितवन्तः । अथं मन्त्र आग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथाष्टादशोऽब्रवीत् । “इन्द्रश्च नः शुनाशीरौ । इमं यज्ञं मिमिक्षतम् । गर्भं धत्तः स्वस्तये” इति । शुनो वायुः शीर आदित्यः, हे शुनाशीरौ नोऽस्मदीयमिमं यज्ञं मिमिक्षतं घृतादिद्रव्येण सेक्तुमिच्छतं भवत्स्वामी योऽयमिन्द्रः सोऽपि सेक्तुमिच्छतु । तथा शुनाशीरौ युवां स्वस्तये सेमाय गर्भं धत्तं सप्तादयतम् ॥

अथैकोनविंशोऽब्रवीत् । “यथोरिदं विश्वं भुवनमाविवेश । यथोरानन्दो निहितो महस्र । शुनाशीरावृत्तुभिः संविदानौ । इन्द्रवन्तौ हविरिदं जुषेथाम्” इति । यथोः शुनाशीरयोः इदं विश्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टम्, आश्रितमित्यर्थः । तथा यथोः शुनाशीरयोः आनन्दो निहितोऽवस्थितः महस्र तेजोऽप्याश्रितम् । तौ शुनाशीरौ अतुभिर्वसन्तादिदेवैः सह संविदानौ

ऐकमत्यं गताविन्द्रवन्तौ इन्द्रेण युक्तौ युवां इदं हविर्जुषेयाम् ।
एतषोभषं शुणासीर्ये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ विंशतीमाह । “आ चा ये अग्निमिन्धते । सृणन्ति बहिं-
रानुषक् । येषामिन्द्रो युवा सखा” इति । ये यजमाना अत्विजः
आसमन्तान् अग्निं इन्धते प्रज्ज्वालयन्ति । घञ्बुद्धः पादपूर-
णार्थः प्रसिद्धार्थो वा, प्रसिद्धा अत्विज इत्यर्थः । तथा आनुषक्
अनुषक्तं बहिर्ये सृणन्ति तथा एषां यजमानादीनां युवा नि-
त्यतरुण इन्द्रसखा सखिवत् सुलभो भवति, ते यजमानादयः
कर्मानुतिष्ठन्त्विति शेषः । अनेन मन्त्रेण सुत्यादिने महारात्रे
बुध्वा सदोऽभिसृजेत् । तथाच सूत्रकारेणोक्तम्, आ चा ये
अग्निमिन्धत इति सद इति ॥

अथैकविंशतीमाह । “अग्न इन्द्रस्य मेदिना । हयो वृचास्य-
प्रति । युवः हि वृचहन्तमा” इति । हे अग्ने त्वच्च इन्द्रस्य
मेदिना मेदस्वन्तौ बलवन्तौ वृचाणि ब्रून् प्रति प्रतिकूलत्वं
यथा भवति तथा हयः मारयथः । हि वस्त्रात् कारणात्
युवं युवामुभौ वृचहन्तमां अतिशयेन ब्रूषातिनौ ॥

अथ द्वाविंशतीमाह । “चाभ्याः सुवरजसस्य एव । या-
वातस्तुर्भुवनस्य मध्ये । प्रचर्षणो बृषणा वज्रबाहू । अग्नी
इन्द्रा वृचहणा ऊवे वाम्” [७] इति । चाभ्यामिन्द्राग्निभ्याम्
अय एव इतः पूर्वमेव अनुगृहीता यजमानाः सुवरजस्य
स्वर्गं जितवन्तः । यौ चेन्द्राग्नी भुवनस्य मध्ये सर्व्वपातस्तुः,
आगत्य स्थितौ ताविन्द्राग्नी वां युवां ऊवे अस्मिन् कर्मासाह-

यामि । कीदृशी प्रचर्षणी प्रहृष्टैस्चर्षणीभिः मनुष्यैः यागकर्तृ-
भिर्युक्तौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ । वज्रबाह्व हस्ते वज्रं
धारयन्तौ वृत्रहणा वैरिघातिनौ । एतद्योभयं ऐन्द्राग्ने कर्मणि
द्रष्टव्यम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठेऽनुवाके प्रथमावृत्तमाह । “उत नः प्रिया प्रियासु ।
सप्तस्वसासु जुष्टा । सरस्वती स्तोम्याऽभूत्” इति । इयं सरस्वती
स्तोम्या स्तोत्रयोग्याऽभूत् । कीदृशी प्रियासु देवतासु मध्ये
अत्यन्तं प्रिया उत अपि च नोऽस्माकं विशेषतः प्रिया, सप्त-
सङ्ख्याका ब्राह्मीमाहेश्वरीत्याद्या देवता स्वसारः भगिन्यः
यस्याः सा सप्तस्वसासु जुष्टा सुष्ठु सेविता ॥

अथ द्वितीयामाह । “इमा जुङ्गाना युष्मदा नमोभिः । प्रति-
स्तोमः सरस्वति जुषस्व । तव शर्मान् प्रियतमे दधानाः ।
उपस्थेयाम शरणं न वृक्षम्” इति । हे सरस्वति युष्मत् युष्मान्
त्वामित्यर्थः । इमे वज्रमानाः नमोभिः नमस्कारैः सह आजु-
ङ्गानाः सर्वतो होममाङ्गानं वा कुर्वन्तो वर्तन्ते । स्तोमं तदीयं
साम तदीयं स्तोत्रं प्रति प्रातिस्विकम् असाधारणं जुषस्व सेवस्व ।
तव प्रियतमे अतिप्रिये शर्मान् वृक्षवदुपकारके शरणे गृहे
दधानाः हविर्द्धारयन्तो वयं उपस्थेयाम उपस्थानं करवाम ।
एतदुभयं सारस्वते कर्मणि द्रष्टव्यम् । तथा सारस्वतीं मेघी-

मासभेतेत्यस्य पशोः सूत्रे प्रतीकमाद्यातम्, इमा जुह्वाना यस्ते
स्तन इति ॥

अथ तृतीयामाह । “चीणि पदा विचक्रमे । विष्णुर्गोपा
अदाभ्यः । ततो धर्माणि धारयन्” [१] इति । गोपाः सर्व्वस्य
जगतो रक्षकः अदाभ्यः केनाप्यतिरस्कार्य्यः विष्णुः कृत्स्नेऽपि
जगति चीणि पदा विचक्रमे पदत्रयं निदधौ । किं कुर्व्वन्, तत-
स्तस्मात् पदत्रयात् धर्माणि धारयितव्यानि सर्व्वानि वस्तूनि
धारयन् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “तदस्य प्रियमभि पाथो अस्साम् ।
नरो यत्र देवयवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि बन्धुरित्या ।
विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः” इति । देवयवः देवानिच्छन्तो
नरः यजमानाः यत्र भागीरथीजले मदन्ति ह्वयन्ति अस्य
विष्णोः प्रियं तत्पाथः भागीरथीजलम् अभ्यस्साम् अभितो
व्याप्तवान् उरुक्रमस्य विस्तीर्णपादस्य विष्णोः परमे पदे तृतीये
पादे बन्धुः सम्बन्धः मध्वः मधुरः उत्सः भागीरथीप्रवाहः
इत्या एवविधः हि शब्दः सर्व्वलोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “क्रत्वादा अस्तु श्रेष्ठः । अथ त्वा वन्वन्त्सु-
रेक्षाः । मर्त्त आनाम सुवृत्तिम्” इति । क्रत्वा क्रतौ कर्माणि
वा हविषो दाता श्रेष्ठः सर्व्वेषां मध्ये प्रशस्तोऽस्तु भवतु । हे
अग्ने अद्य अस्मिन् कर्माणि त्वां वन्वन् याचमानः सुरेक्षाः
शोभनधनः मर्त्तः मनुष्यः सुवृत्तिं सुष्टु दारिद्र्यवर्जनम् आनाम
आनामे व्याप्नोति । अयं मन्त्रः आग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथ षष्ठीमाह । “इमा ब्रह्म ब्रह्मवाह । प्रिया त आ
 बर्हिः सीद । वीहि सूर पुरोडाशम्” [२] इति । ब्रह्माणि वेदान्
 वहतीति ब्रह्मवाह वेदैरविनाभूतः सूर्यः । अतएवान्वचास्मात्
 वेदैरब्रह्मव्यस्त्रिभिरिति सूर्य इति । तादृशः सूरः सूर्यः इमा
 ब्रह्म इमानि ब्रह्माणि वेदवाक्यानि कर्षण्यस्मिन्नुच्चार्यमाणानि
 ते प्रिया तव प्रियाणि । अतस्त्वं बर्हिरासीद यज्ञमागच्छ
 पुरोडाशं वीहि भक्षय । अयं मन्त्रः सौर्यं कर्षण्यि द्रष्टव्यः ॥

अथ सप्तमीमाह । “उप नः सूनवो गिरः । शृण्वन्मृतस्य
 धे । सुमृडीका भवन्तु नः” इति । अमृतस्य सूनवः शीरस्य
 पुत्राः धे मृतः सन्ति । तथाच ब्राह्मणसमाप्तात्, पृथिव्यै वै
 पचसो मृतो जाता इति । हे मृतः नः अस्मादीयाः गिरः
 स्मृतिरूपा वाचः उपशृण्वन्तु, ततो नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुख-
 हेतवो भवन्तु । अयं मन्त्रो माहते कर्षण्यि द्रष्टव्यः ॥

अथाष्टमीमाह । “अद्या नो देव सवितः । प्रजावत् सावीः
 सौभागम् । परा दुस्वप्रियं सुव” इति । हे सवितर्देव अस्य
 अस्मिन् कर्षण्यि नोऽस्माकं प्रजावत् पुत्रपौत्राद्युपेतं सौभगं
 सौभाग्यं सावीः अनुजानीहि । दुस्वप्रियं दुस्वप्रणिमित्तं दोषं
 परासुव विनाशय ॥

अथ नवमीमाह । “विश्वानि देव सवितः । दुरितानि
 परासुव । यद्गद्रं तस्म आसुव” इति । हे सवितर्देव विश्वानि
 दुरितानि परासुव विनाशय । यद्गद्रं कक्षाणमस्ति तस्मै मम
 आसुव सर्वतोऽनुजानीहि । एतदुभयं सावित्रे कर्षण्यि द्रष्टव्यम् ॥

अथ दशमीमाह । “शुचिमर्कैर्हृहस्यतिम् [३] । अध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आचके” इति । हे ऋत्विजः शुचिं शुद्धं हृहस्यतिम् अध्वरेषु यागेष्वर्कैः अर्चनैः सह नमस्यत नमस्तु-
इत । तस्य बृहस्यतेः प्रसादात् अहम् अनामिकस्याप्यवर्णं शोभो बलम् आचके सर्वतः प्राप्नवानि । अयं मन्त्रः बार्ह-
स्यत्ये कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथैकादशीमाह । “या धारयन्त देवा सुदक्षा दक्षपितारा । असुर्याथ प्रमहसा” इति । देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयो देवाः सुदक्षा सुष्टु दक्षौ कुबली दक्षपितारा दक्षस्य कर्माणः पाल-
कौ यौ मित्रावरुणौ प्रमहसा प्रहृष्टेन तेजसा असुर्याथ असुर-
सम्बन्धिने विनाशाय धारयन्त चित्ते धृतवन्तः मित्रावरुणा-
वेव असुरान् विनाशयत इत्येवं निश्चितवन्तः । अयं मन्त्रो
मित्रावरुणशस्त्रे अन्तर्भावनीयः ॥

अथ द्वादशीमाह । “स इत्येति सुधित ओकसि स्त्रे । तस्मा इडा पिन्वते विश्वदानो । तस्मै विश्वः स्वयमेवानमन्ति । य-
स्मिन् ब्रह्मा राजनि पूर्वं एति” इति । यस्मिन् राजनि इन्द्रे
ब्रह्मा बृहस्यतिः पूर्वं एति पुरतो गच्छति । स इत् स एव
इन्द्रो राजा स्त्रे स्वकीये ओकसि स्थाने सुधितः सुखं प्राप्तः
सन् ज्ञेति सीदति । तस्मै राज्ञे इडा धेनुः विश्वदानो सर्वदा
प्रीतिं जनयति तस्मै राज्ञे विश्वः प्रजाः स्वयमेवानमन्ति वशी
भवन्ति । अत्र राजब्रह्मेन्द्रो मनुष्यो वा विवक्षितव्यः । अयं
मन्त्रो बार्हस्यत्ये कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “सकृतीमिन्द्र सच्युतिम् । सच्युतिं जघनच्युतिम् [४] । कनात्काभास आभर । प्रथस्यस्त्रिव सकथ्यौ” इति । हे इन्द्र कनात्काभां कनकवत् भासमानां रूपवतीं कन्यां नोऽस्मदर्थमाभर आनय । कीदृशीं सकृतिं कृतिः आकृतिः सङ्कल्पः तेन सहिताम् अस्मास्वनुरक्तमित्यर्थः । सच्युतिं च्युतिः चरणं वीर्यस्यन्दनं तेनसहिताम् अनुरागातिघ्नयेन हि सद्यसा वीर्यं स्यन्दति । एतदेव पुनः सच्युतिमित्यनूद्य जघनच्युतिमित्यनेन व्याख्यायते । आहरणे दृष्टान्तः, सकथ्यौ प्रथस्यस्त्रिव यथा अत्यन्तं कामुकः ऊरुदयं प्रति यन्मुमुद्युक्तः अत्यन्तसादरेण स्त्रियमाहरति तद्वत् ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “वि न इन्द्र मृधो जहि । कनीखुनदिवसापयन् । अभि नः सुष्टुतिं नय” इति । हे इन्द्र मृधः अस्माद्विवाहप्रतिबन्धकान् शत्रून् विजहि विविधं मारय । कनीखुनदिवसापयन्, यथा पूर्वं भूमौ विक्षिप्तं द्रव्यम् अतिघ्नयेन खनित्वा स पुरुषः स्त्रपुत्रं प्रत्यानीय संयोजयति, तद्वत्त्वमपि कन्यारत्नमस्मासु संयोजयन् नोऽस्मदीयां सुष्टुतिं शोभनां कीर्त्तिम् अभि सर्वतो नय प्रापय । एतच्च मन्त्रद्वयं कन्यास्वाभार्थं कर्माणि विनियोज्यम् ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “प्रजापतिः स्त्रियां यज्ञः । मुष्कधोरदधात्सपम् । कामस्य हृत्तिमानन्दम् । तस्याग्ने भाजयेह मा” इति । योऽयं प्रजापतिः जगतः स्रष्टा स्त्रियां यज्ञः भार्यायां गर्भरूपेण यज्ञसः कारणं यदीर्यं तन्मुष्कधोः रण्डधोः सपं

सम्बन्धम् अदधात् स्थापितवान् । तस्यैव स्थापितस्य विशेषणानि,
कामस्य दृष्टिं दृष्टिकारणं तस्मिन् गलिते सति योषिन् मे
भूयादिति कामो निर्वर्त्तते तस्मिन्निवृत्तिरेव दृष्टिः । अत
एवानन्दं सुखकारणम् । हे अग्ने इह विवाहे कर्माणि मान्तस्य
वीर्यस्य सुखं भाजय प्रापय ॥

अथ षोडशीमाह । “मोदः प्रमोद आनन्दः [५] । मु-
क्कयोर्निहितः सपः । सत्वेव कामस्य दृष्यानि । दक्षिणानां
प्रतिग्रहे” इति । मोदादयः त्रयः तारतम्येन अवस्थिताः
सुखावान्तरविशेषाः । वार्त्ताजन्यसुखविशेषो मोदः, दर्शनजन्यः
प्रमोदः, भोगजन्य आनन्दः । तेषां सर्वेषां सपः समवायहेतुः
मुक्कयोर्निहितः स्थापितः, दक्षिणानां प्रतिग्रहे सति कामस्य
सत्वेव कामितार्थं प्राप्यैव दृष्याणि दृष्टो भवानि अयमर्थः ।
अस्त्रिजां दक्षिणाकाले कन्या दीयते । अतएवापस्तम्बधर्मेषु
स्मर्यते, देवयज्ञतन्त्र अस्त्रिजे प्रतिपादयेदिति । देवे विवाहे
चिकिर्षिते सति यज्ञप्रयोगमध्ये अस्त्रिजे कन्यां समर्पयेदिति ।
आश्वसायनोऽपि । दक्षिणारूपायाः कन्यायाः अभिमर्शनं
विधत्ते, अभिमृशेदप्राणिकन्याञ्चेति । तस्माद्दक्षिणानां प्रति-
ग्रहे सति कन्यां प्राप्तस्य यादृशी दृष्टिस्तादृशी दृष्टिर्भवतीति ॥

अथ सप्तदशीमाह । “मनसश्चित्तमाकूतिम् । वाचः सत्य-
मशीमहि । पशूनां रूपमस्य । यज्ञः श्रीः अयतां मधि”
इति । मनसः सम्बन्धि चित्तं विज्ञातम् आकूतिं सङ्कल्पं वाचः-
सम्बन्धि सत्यवदनश्चाशीमहि प्राप्नुयाम । तथा पशूनां गवा-

दीनां रूपमनेकविधं स्वरूपम् अन्नस्य मन्मन्धि यज्ञः कीर्त्तिं चाग्नीमहि, मयि श्रीर्धनसमृद्धिः अद्यतां सेवताम् ॥

अथाष्टादशीमाह । “यथाहमस्या अदृष्टं स्त्रियै पुमान् । यथा स्त्री दृष्यति पुंसि प्रिये प्रिया । एवं भगस्य दृष्याणि [६] । यज्ञस्य काम्यः प्रियः” इति । अस्मै स्त्रियै अस्यां विवाहेन सन्ध्यायां स्त्रियां पुमानहं यथा अदृष्टं येन प्रकारेण दृष्टोऽस्मि । यथा च प्रिया स्त्री प्रिये पुंसि दृष्यति, एवमहं भगस्य दृष्याणि सौभाग्येन दृष्टो भवानि । कीदृशोऽहं यज्ञस्य काम्यः यज्ञो हि स्नानुष्ठानाय कामयते । अतएव यज्ञस्याहं प्रियः ॥

अथैकोनविंशीमाह । “ददामीत्यग्निर्वदति । तथेति वायुराह तत् । हन्तेति सत्यं चन्द्रमाः । आदित्यः सत्यमोमिति” इति । एतां कन्याम् अहं ददामीत्येवमग्निः ब्रूते । तत्तथास्त्रिति वायुरप्याह । चन्द्रमास्तु तत्सत्यं हन्त ममायं हर्षं इत्याह । आदित्यः सत्यमोमिति अवश्यमङ्गीकरोमीति ब्रूते ॥

अथ विंशीमाह ॥ “आपस्तत् सत्यमारभन् । यज्ञो यज्ञस्य दक्षिणाम् । अस्मै मे कामः समृद्धताम्” इति । यज्ञदक्षिणां यज्ञसमन्धिदक्षिणारूपं यज्ञो यज्ञसः कारणं तत् कन्यारूपं वसु आपः सत्यमारभन् अग्देवता अवश्यमानयन् । तस्मादस्मै पुत्रोत्पादनरूपो मे कामः समृद्धतां समृद्धो भवत । प्रजापतिरित्यादिमन्त्रषट्कस्य कन्याप्रतिग्रहे विनियोगमाह बौधायनः । अथ यदि दक्षिणाभिः सह दत्ता स्नात् नात्र वरान्

प्रहिणुयात् तां प्रतिगृहीयात् । प्रजापतिः स्त्रियां यज्ञ इत्ये-
ताभिः षड्विनुहन्दसमिति, आपस्वन्वमतानुसारिणस्तु बध्नाः
शिरश्चि तण्डुलप्रक्षेपे विनियोगमाहुः ॥

अथैकविंशतीमाह । “नहि स्यन्नमविदन्नन्यमस्मात् । वैश्वान-
नरात् पुर एतारमग्नेः [७] । अथेमेऽमन्यन्नमृतमसुराः । वै-
श्वानरं क्षेत्रजित्याय देवाः” इति । वैश्वानरनामकादस्मादग्ने-
रन्यं देवं स्यन्नं रक्षसां साधकं पुर एतारं देवानां पुरतो
गन्तारं नद्यविदन् देवाः सर्वथा नास्मभन्त । अथानन्तरम-
सुराः अमूढा देवाः क्षेत्रजित्याय कर्मानुष्ठानाङ्गक्षेत्रजयाय
तन्मार्गजयाय वा अमृतं केनाप्यतिरस्कृतं वैश्वानरमिमं वैश्वान-
नराख्यमग्निममन्यन् अरण्योर्मथितवन्तः ॥

अथ द्वाविंशतीमाह । “येषामिमे पूर्वे अर्मास आसन् ।
अयूपाः सद्य विभ्रता पुरूषि । वैश्वानर त्वया ते नुत्ताः ।
पृथिवीमन्यामभितस्युर्जनासः” इति । येषां जनानां यजमा-
नानाम् अयूपा विमोहरहिता इमे वैश्वानरस्य मन्यितारो
देवाः पूर्वे अर्मास पूर्वभाविनो गन्तार आयन् पुरूषि सद्य
बह्वनि यज्ञगृहाणि येषां यजमानानां विभ्रतानि विशेषेण
सम्पादितानि ते जनासः जनाः यजमानाः हे वैश्वानर त्वया
नुत्ताः प्रेरिताः सन्तः अन्यत्-किञ्चित्-यज्ञयोग्यां पृथिवीम्
अभितस्युः अतिक्रम्यावस्थिताः । एतच्छोभयं वैश्वानरदैवत्ये क-
र्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ त्रयोविंशतीमाह । “पृथिवीं मातरं महीम् । अन्तरि-

अमुपब्रुवे । बृहतीमूतये द्विवम्” इति । इमां पृथिवीं महीं
अहतीं मातरं माह्वसमानाम् अहमुपब्रुवे । यथा माता पाशवति
तथा त्वं पाशवेति ब्रुवे प्रार्थये । अन्तरिक्षमखवकाशदानाय प्रा-
र्थये । बृहतीं प्रौढां दिवम् ऊतये वृष्टिप्रदानेन रक्षणाच्च प्रार्थये ॥

अथ चतुर्विंशतीमाह । “विश्वं विभर्त्ति पृथिवी [८] ।
अन्तरिक्षं विपप्रथे । दुहे सौर्हृदती पथः” इति । इत्थं पृथिवी
विश्वं सर्वं जगत् विभर्त्ति धारयति पोषयति च । अन्तरिक्ष-
मपि अखकाशप्रदानाय विपप्रथे विशीर्षमभूत् । बृहती सौः
पथो दुहे जस्रं देगिष । एतच्च मन्त्रद्वयं लोकेष्टौ द्रष्टव्यम् ।
तथा च आश्वसायन आह, लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरिक्षं सौरिति
देवताः पृथिवीं मातरमिति ॥

अथ पञ्चविंशतीमाह । “न ता नश्नन्ति न दभाति तस्करः ।
नैना अग्निवो व्यधिरादधर्षति । देवाः स याभिर्यजते ददाति
च । ज्योतिष्ताभिः सचते गोपतिः सह” इति । याभिर्गोभिः
देवानुद्दिश्य यजते च यागमपि करोति ददाति च सर्वां
दानमपि करोति । ताः गावो नश्नन्ति नैव नाशं प्राप्नुवन्ति ।
तस्करस्योरोऽपि ताः न दभाति न हिनस्ति । व्यधिः व्यथाहेतु-
रभिचः शत्रुरपि एनाः वाः आदधर्षति नैव हृष्टो भवति
तावन्नित्तुं प्रगल्भो न भवति । ताभिर्गोभिः सह गोपतिर्नदां
स्वामी ज्योगित् पिरमेव सचते स्वर्गे समवेतो भवति ॥

अथ षड्विंशतीमाह । “न ता अर्वा रेणुककाटो अन्मुते । न
सः ऊतचमुपयन्ति ता अग्नि । उहमाचमभयं तस्य ता अनु ।

गावो मर्त्यस्य विश्वरन्ति यज्वनः” [८] इति । रेणुककाटः
 रेणोर्भूधूसैः ककाटः उत्पापकः तीव्रगतिद्युक्त इत्यर्थः । अर्वा
 तादृशोऽश्वः ताः माः नाश्रुते न व्याप्नोति । अश्वादपि ग्रीवगतय
 इत्यर्थः । अतः ता अभि एतादृशीर्गा अभिखल्य संस्नातत्रं संस्ना-
 रेण युक्तं रक्षार्थं दण्डं गोपयन्ति गोपालाः इत्ये दण्डं न स्वीकु-
 र्वन्ति । शस्त्राधिक्येन अश्वादपि ग्रीवं गच्छन्तीर्गा गवां ताडनार्थं
 दण्डो नापेक्षितः । यज्वनः चागशीलस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य ताः
 गावः उदगाथं विश्वीर्णगतियोग्यं भयरहितं स्नानं प्राप्य
 विश्वरन्ति विश्वश्लेषं चरन्ति । एतच्च भस्मद्वयं ब्रह्मण्यं चक्षु-
 मिति विहितस्य पशोर्दपशोमार्थं गोसूक्तेऽन्तर्भूतम् । अतएव
 तत्र प्रतीकद्वयमाश्नातम्, न ता नश्नन्ति न ता अर्वन्ति ॥

अथ सप्तविंशीमाह । “राची व्यख्यदायती । पुरुचा देव्य-
 च्छभिः । विश्वा अधिअियोऽधित” इति । पुरुचा पुरु वज्रपु
 दिवसेषु आयती पुनः पुनरागच्छती राची देवी रात्र्यभि-
 माग्निनी देवता अश्चभिः सर्व्वेषां प्राणिनां चक्षुर्भिः व्यख्यत्
 विख्याता अभूत् । अन्धकारं ज्योत्स्नां वा दृष्ट्वा रात्रिरयमिति
 निश्चीयते । सा च देवी विश्वाः अत्रियः सर्वाः सम्पदः अधि-
 ष्ठाय अधित धारितवती ॥

अथाष्टाविंशीमाह । “उप ते गा इवाकरम् । वृषीञ्च
 दुहितर्द्विवः । राची स्तोमञ्ज जिग्शुषि” इति । दिवो दुहितः
 क्षुलोकदेवतायाः पुत्रि हे राचि गा इव गोभिरुपसृष्टिताम्
 गोमहिषादीन् सर्व्वानपि पशून् ते उपकरं तवसमीपे कृतवा-

नस्मि । अतो वृषीष्व रक्षार्थं सर्वानपि गवादीन् स्त्रीकुद ।
 राक्षी हि पशवः ब्राह्मणसु रक्ष्यन्ते इयं राक्षी देवी स्तोमं न
 अस्माभिः कृतं स्तोत्रमपि जिगृषी जितवती । एतच्च मन्त्रद्वयम्
 अरिष्टदर्शनेषु होमेषु विनियोक्तव्यं, तथा च बह्वृच, आरण्य-
 काण्डे संहितोपनिषदि प्रत्यक्षाणि स्वप्नगतानि चारिष्टान्युपन्यस्य
 अनन्तरमिदमामन्ति, स यद्येतेषां किञ्चित् पश्येत् । उपोष
 पायसं स्वासोपाकं अपयित्वा रात्रिसूक्तेन प्रत्युचं ऊलेति ॥

अथैकोनत्रिंशीमाह । “देवीं वाचमजनयन्त देवाः । तां
 विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा नो मन्त्रेषमूर्ध्वं दुहाना ।
 धेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतु” [१०] इति । देवाः सर्व्वे वाचं देवी-
 मजनयन्त तां वाचं विश्वरूपाः द्विपाचतुष्पात् तदवान्तरभेदेन
 पशवः स्वस्वभाषारूपेण वदन्ति सा वागूपा धेनुः गोऽऽस्यर्धं
 इषमन्नं ऊर्ध्वं चीरादिरसं दुहाना सम्पादयन्तो सुष्टुता अस्माभिः
 सुष्टु वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुता मन्त्रा इष्टा सती अस्मान् प्रत्यागच्छतु ॥

अथ त्रिंशीमाह । “यद्वाग्दन्त्यविचेतनाणि । राक्षी देवानां
 निषसाद मन्त्रा । चतस्र ऊर्ध्वं दुदुहे पथांसि । क्व स्त्रिदक्षाः
 परमं जगाम” इति । यद्वाक् या वाग्देवता अविचेतनाणि
 अचेतनसदृशान् मूकान् प्राणिनः वदन्ती वदनक्षमान् कुर्व्वन्ती ।
 देवानां सर्व्वेषां राक्षी राङ्गप्रदा मन्त्रा इष्टा सती निषसाद
 अस्मदीये कर्षास्युपविष्टा । यस्याः वाग्देव्याः प्रसादात् चतस्रो
 दिग्देवताः ऊर्ध्वं चीरादिरसद्रव्यं पथांसि जलानि च दुदुहे
 दुहन्ति सम्पादयन्ति । अस्या वाग्देव्याः परमं पदं मनुष्यः

क खिञ्जगाम कुच वा प्राप्तवान् तदीयस्थानं प्राप्तुं न कोऽपि क्षम इत्यर्थः । इदञ्च मन्त्रद्वयं वाचे वेदतमिति विहिते पशौ विनियोज्यम् । अतएव तदीये श्लोके प्रतीकद्वयमाज्ञातम्, देवीं वाचमज्जयन्त यद्वाग् वदन्तीति ॥

अथैकचिंतीमाह । “गौरी मिमाथ सखिलानि तक्षती । एकपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभ्रुवुषी । सहस्राक्षरा परमे व्योमन्” इति । परमे व्योम्नि ब्रह्मणि प्रतिष्ठिता गौरी गौरवर्णा वाग्देवी सृष्ट्युपरमे सखिससदृशानि वर्षपदवाक्यानि तक्षती सृजन्ती मिमाथ ब्रह्ममकरोत् । कथम्, प्रथमं प्रणवात्मना एकपदी ब्रह्मणो मुखान्निर्गता । अनन्तरं व्याहृतिरूपेण सावित्रोरूपेण च द्विपदी । ततो वेदचतुष्टयरूपेण चतुष्पदी । ततो वेदान्नैः षड्भिः पुराणधर्मशास्त्राभ्यां चाष्टापदी । ततो मीमांसान्यायशास्त्रयोगपाञ्चरात्रपाशुपताद्युर्वेदधनुर्वेदगान्धर्वैर्नवपदी । ततोऽनन्तरैर्वाक्सन्दर्भैः सहस्राक्षरा अनन्तविधा बभ्रुवुषी सम्पन्ना ॥

अथ द्वाचिंतीमाह । “तस्याः समुद्रा अधिविचरन्ति । तेन जीवन्ति प्रदिग्गस्रतक्षः [११] । ततः चरत्यक्षरम् । तद्विश्वमुपजीवति” इति । तस्यां वाग्देवतायां अधिष्णिताः समुद्राः समुद्रसमाया वेदाः विचरन्ति विविधं प्रवर्त्तन्ते तेन प्रवर्त्तनेन प्रदिग्गः चतुर्विधा प्राच्यादिदिगवस्थिताः प्राणिनः जीवन्ति, वेदोक्तमनुष्ठापैहिकमामुष्णिकञ्च प्राप्नुवन्ति । ततो वेदा देवाक्षरं प्रणवात्मकं प्रवर्त्तते तदेतदक्षरं विश्वमुपजीवति सर्वैः

जमः प्रणवानुष्ठानेन स्नापेक्षितं फलं प्राप्नोति । एतच्च मन्त्र-
द्वयं वाचेवेदतमित्यपोपहोमार्थं द्रष्टव्यम् ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽभिमाह । “इन्द्रा सूरान् जनयन् विश्वकर्मा ।
मरुतां अस्तु गणवान् सजातवान् । अस्तु क्षुषा अशुरस्तु प्रशि-
ष्टिम् । सपत्ना वाचं मनसा उपासताम्” इति । इन्द्रः परमै-
श्वर्ययुक्तः सूरः सूर्यः सर्वव्यापारयुक्तः विश्वं जनयन् । मरु-
त्वान् मरुद्भिर्द्युक्तः गणवान् वसुद्रादित्यगणैः सहितः सजात-
वान् सजातैः खेनसमानजन्मभिः सर्वैः सहितससन् यजमानस्य
अनुयाहकोऽस्तु । ततश्च अथ यजमानस्य अशुरस्त्वानीवस्य
सपत्नाः ब्रह्मवः क्षुषा क्षुषावसिद्धीयमानाः सन्तः प्रशिष्टिं
प्रश्रासनरूपं वाचं मनसा उपासतां मनःपूर्व्यं सेवताम् ॥

अथ चतुस्त्रिंशोऽभिमाह । “इन्द्रः सूरान् अतरद्भजांश्चि ।
क्षुषा सपत्ना अशुरोऽयमस्तु । अथश्च ब्रह्मूञ्जयतु जर्हवाहः ।
अथं वाजं जयतु वाजसातौ” इति । इन्द्रः सूरः परमैश्वर्य-
युक्तः सूर्यः रजांसि रञ्जकानि प्राणिजातानि अतरत् तीर्ह-
वान् वशीकृतवानित्यर्थः । तत्प्रसादात् यजमानस्य सपत्नाः
ब्रह्मवः क्षुषावत् स्नाधोनाः सन्तु । अथन्तु यजमानः अशुरो-
ऽस्तु अशुरवत् स्वामी भवतु । अथं यजमानः जर्हवाहः
अत्यन्तं हृद्यन् ब्रह्मून् जयतु । पुनरप्यथं यजमानः वाजसातौ
स्वकीयेभ्यो अन्नदाननिमित्ते सति वाजं जयतु वैरिसम्बन्धव-
न्नं करोतु । एते चक्षुषौ क्षुषासपत्नीयायामिष्टीयाभ्यानुवाच्ये ।

अथ पञ्चत्रिंशोऽभिमाह । “अग्निः चक्रस्यदनिष्टृमोजः । स-

द्वियो दीप्यतामप्रचुष्कन् । विधाजमानः समिधान उयः ।
 आत्तरिषमरुहदगन् क्षाम्” [१२] । अयमग्निः क्षपश्चत् वक्षं
 धारयन् अग्निष्टृमोजः केनाप्यतिरक्तं वक्षम् अस्त्रभ्यं प्रय-
 ष्कतीति शेषः । सप्तशेषेण सन्धितः अप्रचुष्कन् प्रमादमकुर्वन्
 दीप्यतां विधाजमानो विज्ञेयेण दीप्यमानः समिधानः समिद्धि-
 र्चुम्नः उयस्वीत्रः सन् अत्तरिषम् अरुहत् आरोढुमर्हति । ततो
 क्षामगन् दिवं गच्छतु । अयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

सप्तमे प्रथमानुवाकमाह । “दृषास्यः शूदृषभाय गृह्यसे ।
 दृषाद्यमुषो नृषचसे । दिव्यः कर्मस्थो हितो वृषक्षाम । वृषभस्य
 वा ककुत्” इति । अंशुसतात्मकः सोमः त्वं दृषा असि वी-
 र्यवानसि । स त्वं वृषभाय श्रेष्ठायैत्राय अभिषवार्थं गृह्यसे ।
 अथमुपांशुसवनास्य उयः कठिनः यावा दृषा वीर्यवान् भूत्वा
 नृषचसे नृषां द्रष्टे तस्मै इन्द्राय कर्मस्थः अभिषवकर्मणि
 कुञ्जसः हितः अभिषवास्य उपरे निधितः । स च दिव्यो
 सोतनात्मकः वृहच्छब्दस्य पाषाणस्य नाम । अतएवान्यत्रा-
 चातः, वृहस्यसि यावेति, वृषभस्य श्रेष्ठस्य हिमवदादिपर्वतस्य
 वा ककुत्सदृशं शूद्रं यदस्ति तद्रूपोऽयं पाषाणः । अतएव
 यज्ञानां यावत्क्षामभिसन्वयमन्त्र एवमाद्यातः, पर्वतानां ककुभः
 प्रयुत इति ॥

अथ द्वितीया । “विषूवान् विष्णो भवतु । अयं यो मामको वृषा । अथो इन्द्र इव देवेभ्यः । वि ब्रवीतु जनेभ्यः” इति । हे विष्णो व्याप्तसोम अयं यजमानः विषूवान् श्रेष्ठो भवतु । यो यजमानः मामको मदीयो वृषा यागदारेण भवताम् अभिवर्षणहेतुः सोऽयमिति पूर्व्वचान्वयः । अपि च यथैवेन्द्रो देवेभ्यः कार्याणि विविच्य ब्रवीति तथायं यजमानः जनेभ्यो विविच्य ब्रवीतु । अयं मन्त्रः कश्चित् कर्माणि यजमानाभिमन्त्रणार्थः ॥

अथ तृतीया । “आमुष्मन्तं वर्चस्वन्तम् । अथो अधिपतिं विभ्राम् [१] । अस्याः पृथिव्या अध्यक्षम् । इममिन्द्रबृषभं कृणु” इति । हे इन्द्र इमं यजमानं बृषभं कृणु श्रेष्ठं कुरु । बृषभत्वमेव प्रपद्यते, आयुष्मन्तं दीर्घेणायुषा युक्तम्, वर्चस्वन्तम् अधिकेन बलेन युक्तम्, अपि च विभ्रामं प्रजानामधिपतिम् अस्याः पृथिव्या अध्यक्षं स्वामिन्तम्, अयं मन्त्र आग्नीर्वीदरूपे कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

अथ चतुर्थी । “यः सुष्टङ्गः सुबृषभः । कल्याणो द्रोण आहितः । कार्षीबलप्रगाणेन । बृषभेण यजामहे” इति । सोऽयमिन्द्रार्थमासन्नभ्यमानः पशुः सोऽयं सुष्टङ्गः शोभनशुक्लोपेतः, सुबृषभः सुष्टुमेचनसमर्थः । कल्याणो रमणीयः, द्रोणो मुद्गमाषादिभक्षः परिपूर्णे काष्ठपाने आहितः भक्षणाय निवृत्तः स्थापितः । कार्षीबलप्रगाणेन कृषीबलैः कृतं कार्षीबलं तादृशं प्रगाणं प्रशंसनं यस्यासौ कार्षीबलप्रगाणस्तादृशेन तेन बृषभेण यजामहे इन्द्रं पूजयामः ॥

अथ पञ्चमी । “वृषभेण यजमानाः । अक्रूरेणैव सर्पिषा ।
मृधस्य सर्वा इन्द्रेण । घृतनास्य यजामसि” इति । अथ अक्रूरेण
स्वादुतमेन सर्पिषा यागः क्रियते तथैव वृषभेणानेन यजमानाः
वयं इन्द्रेणानुगृहीताः सन्तः मृधस्य श्चूनपि सर्वाम् घृतनास्य
परकीयसेना अपि जयामसि वशीकुर्माः ॥

अथ षष्ठी । “यस्यायमृषभो हविः । इन्द्राय परिणीयते ।
जयाति श्चुमायन्तम् । अथो हन्ति घृतन्यतः” इति । यस्य
यजमानस्यायमृषभः हविर्भूत्वा इन्द्रार्थं परितो नीयते । स
यजमान आयन्तमागच्छन्तं श्चुं जयति । अपि च घृतन्यतः
अस्मदिरोधिनां सेनामिच्छतः पुरुषान् सर्वानपि हन्ति ॥

अथ सप्तमी । “नृणामह प्रणोरसत् । अथ उद्भिन्दतामसत्”
इति । अयं वृषभयाजी नृणां मनुष्याणां प्रणोरसत् प्रकर्षेण नेता
भवतु । अहमपि च उद्भिन्दतां विरोधिजनोद्भेदनं कुर्वतां
पुरुषाणां मध्ये अयमग्रे असत् प्रथमप्रवृत्तो अभवम् । यस्य
श्टङ्ग इत्यादयस्त्वारो मन्त्रा ऐन्द्रमृषभमालभत इत्येतस्मिन्
पञ्चावुपहोमार्थाः ॥

अथाष्टमी । “इन्द्र शुभ्रन्तनुवा मेरयस्व । नीषा विश्वा
अभितिष्ठाभिमातीः । निश्टणीह्वाबाधं यो नो अस्तु । उहं नो
लोकं कृणुहि जीरदानो” [३] इति । हे इन्द्र तनुवा अस्म-
च्छरीरेषु शुभ्रं वस्त्रं मेरयस्व प्रेरय । विश्वाः अभिमातीः
पाप्मनो नीचैः कृत्वा अभितिष्ठ अभितोऽवस्थितं कुह । योऽयं
नोऽस्माकं अपरैः सम्यादित आबाधोऽस्ति तमाबाधं निश्टणीहि

नितरां शीर्षं कुरु । हे जीरदानो जीवगहेतो इन्द्र नोऽस्माकं
उदं विसीर्षलोकं कृणुहि कुरुष्व ॥

अथ नवमीमाह । “प्रेक्षभिप्रेहि प्रभरा सहस्र । मा वि-
वेनो वि शृणुष्व्वा जनेषु । उदीडितो वृषभ तिष्ठ शुभैः । इन्द्र-
शत्रून् पुरो अस्माक युध्व” इति । हे इन्द्र प्रेहि विजयार्थं गच्छ,
गमनकालेऽप्यभिप्रेहि शत्रोरभिमुखो गच्छ, गत्वा च प्रभरं
मुख्यानां प्रहारं कुरु, सहस्र इतरानभिभव किञ्चिदपि
शत्रुं मा विवेनः अयमेको रक्षणीयविशेषेणादरं मा कुरु । ततो
जनेषु महतीं मदीयां स्तुतिं शृणुष्व्वा । हे वृषभ ईडितः स्तुतः
सन् पुनरपि शुभैर्बलैः सह शत्रून् हन्तुमुत्तिष्ठ । हे इन्द्र
अस्माकं शत्रून् पुरत एव युध्व सम्प्रहर । एतद्योभयं विजयार्थं
ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ दशमी । “अग्ने जेता त्वं जय । शत्रून्सहस्र ओजसा ।
वि शत्रून् वि मृधो मुद” इति । हे अग्ने जेता जयशीलस्त्वं
शत्रून् जय तथा ओजसा बलेन सहस्रे अभिभव शत्रून् वि-
मुद विशेषेण निराकुरु । मृधोऽन्यानपि बाधकान् विमुद ॥

अथैकादशी । “एतं ते सोमन्तु विजात विप्रः । रथश्च
धीरः स्वपा अतक्षम् । यदीदग्ने प्रति त्वं देवहर्ष्याः [३] । सुव-
र्वतीरप एना जयेम” इति । विजात प्रभृतजन्म हे अग्ने ते
तद्य एतं सोमं सोत्रं विप्रः यजमानोऽहमतक्षम् तक्षवत्-
सम्पादनमकार्षम् । तच्च दृष्टान्तः, धीरो बुद्धिमान् स्वपाः सो-
मनकर्ष्या शिष्यो रथं न यथा रथं तक्षति तद्वत् । यदीत् हे

अग्ने देव यदिदं श्लोचं त्वं प्रतिहस्यं आद्रियेष्वाः तर्हि वर्षं
सुवर्वतीः सुवः कामधिता अपः एना एतेन श्लोचेष जयेम ।
एतदुभयमाग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “द्यो घृतेनाभिमानितः । इन्द्र जैचाव
जग्निषे । स नः सङ्घासु पारय । घृतना-साङ्घेषु च” इति ।
ये इन्द्र यस्त्वं घृतेनाभिमानितः अभितः पूजितः सन् जैचाव
त्रचुजथाव जग्निषे जाचसे समर्थमित्यर्थः । स त्वं सङ्घासु पर-
कीयसेनासु नोऽस्मान् पारय पासय । तथा घृतना-साङ्घेषु च
सेनानामभिभवेष्वपि समर्थान् कुर्विति शेषः ॥

अथ त्रयोदशी । “इन्द्रो जिगाय पृथिवीम् । अन्तरिक्षं
सुवर्महत् । वृचहा पुरुषेतनः” इति । पुरुषेतनः बहुविध-
ज्ञानयुक्तः वृचहा प्रचुघातक इन्द्रः पृथिवीम् अन्तरिक्षं महान्तं
स्वर्गं जिगाय वशीकृतवान् ॥

अथ चतुर्दशी । “इन्द्रो जिगाय सहसा सहाऽपि । इन्द्रो
जिगाय घृतनानि विन्वा [५] । इन्द्रो जातो वि पुरो सरोज ।
स नः परस्यावरिवः कृषोतु” इति । अयमिन्द्रः सहसा स्वकीय-
बलेन सहांसि परकीयबलानि जितवान् । अयमिन्द्रः विन्वा
घृतनानि सर्वाणि सैन्यानि जिगाय । अयमिन्द्रः जातमात्र एव
पुरः परकीयाणि पुराणि विरुरोज विभ्रेषेण भङ्गानि कृतवान् ।
स इन्द्रः नोऽस्माकं परस्यापर्यायेण पासयिता सन् वरिवः
कृषोतु धनं करोतु । इदं मन्त्रद्वयं ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ पञ्चदशी । “अयं ह्यमुरग्यभीतः । विन्वाजिदुक्लिदित्-

सोमः । ऋषिर्विप्रः काव्येन” इति । कृद्गुर्नाम कश्चित् ऋषि-
 विप्रो ब्राह्मणः, कावनाम्ना साक्षा निष्पन्नं स्तोत्रं काव्यं तेन
 स्तोत्रेण अयम् ऋषिः सविश्वजित् सर्वस्य विश्वस्य जेता उद्भिदित्
 सर्वस्य विरोधिनः उद्भेदक एव सन् सोमः सोमसदृशः सर्व-
 स्तोपकारकः स चागृभीतः केनाप्यनभिभूतः । अस्य मन्त्रस्य
 कश्चिदप्यपे विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

अथ षोडशी । “वायुरयोगा यज्ञप्रीः । साकङ्कम्भनसा
 यज्ञम् । शिवो नियुद्धिः शिवाभिः” इति । अयं वायुरयोगः
 प्रथमगामी यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयमाणः । शिवाभिः श्रान्ताभिः
 नियुद्धिः नियुन्नामिकाभिः स्वकीयाभिर्वडवाभिः साकं शिवः
 स्वयमपि श्रान्तः सन् मनसागन् ज्ञानमात्रेण यज्ञं गच्छतु ॥

अथ सप्तदशीमाह । वायो शुक्रो अयामि ते । मध्वो अयं
 दिविष्टिषु [६] । आथाहि सोमपीतये । स्वारुहो देव नियु-
 त्वता” इति । हे वायो शुक्रो निर्बलो मध्वः मधुरः सोमरसो
 योऽस्ति तम् अयं श्रेष्ठं दिविष्टिषु दिविवासेष्वा येषां देवानां
 ते दिविष्टयः तेषु मध्ये ते त्वदर्यम् अयामि रथं प्राप्नोमि ।
 ततः हे देव नियुत्वता त्वदीयया अश्वजात्या सह स्वारुहः सुषु
 रथमारूढः सोमपीतये सोमपानार्थमायाहि । एतदुभयं वायवे
 कर्मणि द्रष्टव्यम् । वायुरयोगा इत्येतत् प्र उगन्नस्तेष्वन्तर्भूतः ॥

अथाष्टादशीमाह । “इममिन्द्र वद्ध्वथ क्षत्रियाणाम् । अयं
 विशां विशन्तिरसु राजा । अस्मा इन्द्र महिर्वर्षाः ऋषि धेहि ।
 अवर्षसं कणुहि शत्रुमस्य” इति । हे इन्द्र क्षत्रियाणां मध्ये

इमं पुरोवर्त्तिनं राजानं वर्द्धय । अयं राजा विश्वां प्रजानां मध्ये विश्पतिः अतिशयेन प्रजापालकोऽस्तु । विश्वां मध्ये या उत्तमा विश्वः तासामपि पालकोऽस्त्वित्यर्थः । हे इन्द्र अस्मै राज्ञे महिर्वर्षांसि महान्ति बलानि धेहि सम्पादय । अस्य शत्रुम् अवर्षसं ह्यणुहि बलहीनं कुरु ॥

अथैकोनविंशो । “इममाभज यामे अश्वेषु* गोषु । निरभुं भज योऽमित्रो अस्व । वर्षन् चक्षस्य ककुभिः अयस्व । ततो न उयो विभजा वसूनि” [७] इति । हे इन्द्र इमं राजानं सर्वस्मिन् यामे अश्वेषु गोषु च आभज सर्वतो भागिनं कुरु । अस्यामित्रः शत्रुः योऽस्ति अमुं निर्भज भागरहितं कुरु । क्षत्रस्य क्षत्रियजातेः वर्षन् शरीरे ककुभिः उत्तमाङ्गे अयस्व इन्द्रस्य प्रसादाश्रितो भव । सर्वोऽपि क्षत्रियजातिस्त्वां नमस्करोत्वित्यर्थः । अथवा एनं राजानं अयस्व स्थापय । तत ऊर्ध्वं नोऽस्माकमुयस्वं वसूनि परकीयाणि धनानि विभज विश्वेषेण सम्पादय । परेषु कुपितः तदीयं धनमस्माभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अथ विंशो । “अस्मे द्यावापृथिवी भूरि वामम् । सन्दुहायां घर्षदुधेव धेनुः । अयं राजा प्रिय इन्द्रस्य भूयात् । प्रियो गवामोषधीनामुतापाम्” इति । प्रवग्यार्थं या पयो दुग्धे सा घर्षदुधा, तादृशी धेनुरिव हे द्यावापृथिव्यौ अस्मे अस्मदर्थं सन्दुहायाम् अपेक्षितस्य कामस्य युवां दोहनं कुरु

* अत्र अश्वेषु पुरुषेषु गोषु इदमपि पुस्तकान्तरे पाठः । पुनः अयस्व इत्यस्य स्थाने शिश्रियाश्च इति । परन्तु नैतयोर्भाष्ये व्याख्या दृश्यते ।

तम् । अथञ्च राजा युवयोः प्रसादात् इन्द्रस्य प्रियो भूयात्
तथा गवामोषधीनामपाञ्च प्रियो भूयात् । ताः सर्वाः अस्मिन्
रमतामित्यर्थः ॥

अथैकविंशती । “युनज्मि त उत्तरावन्तमिन्द्रम् । येन जयासि
न पराजयासै । सत्वाकरेकदृषभं स्नानाम् । अथो राजकु-
त्तमं मानवानाम्” इति । उत्तरा उत्कृष्टो ज्ञानैश्वर्यादिः
यस्येन्द्रस्य सोऽयमुत्तरावान् । तादृशमिन्द्रं हे राजन् ते त्वदर्थं
युनज्मि त्वया सह संयोजयामि । येनेन्द्रेण जयासि सर्वदा
त्वं जेष्यसि न पराजयासै कदाचिदपि पराजयं न प्राप्स्यसि ।
इन्द्रः त्वां स्नानां ज्ञातीनां मध्ये एकदृषभं एकमेव श्रेष्ठम्
प्लवकः करोतु । अपि च हे राजन् मानवानां त्वां उत्तमं
करोतु ॥

अथ द्वाविंशतीमाह । “उत्तरस्त्वमधरे ते सपत्नाः । एकदृषा
इन्द्रसखा जिगीवान् [८] । विश्वा आशाः पृतनाः सञ्चयं जयन् ।
अभितिष्ठ ब्रह्मू यतः सहस्र” इति । हे राजन् त्वमुत्तरः
उत्कृष्टो भव ते सपत्नाः शत्रवः अधरे निहृष्टाः सन्तु त्वमेक-
दृषा एक एव श्रेष्ठः इन्द्रसखा इन्द्रस्य सख्यं प्राप्तः । जिगीवान्
सर्वदा जयं प्राप्तः, विश्वा आशाः सर्वा अपि दिशः संजयन्
सम्यक् वशीकुर्वन् विश्वा पृतनाः जयन् अभितिष्ठ अभिक्रम
स्त्रिरो भव । ब्रह्मू यतः ब्राह्मवं इच्छतो मनुष्यान् सहस्र अभि-
भव । इममिन्द्रं बर्हृषेत्यादिमन्त्रपञ्चकम् आग्नीर्वादेरूपं रा-
जनि पुरोहितेन प्रयोक्तव्यम् ॥

अथ त्रयोविंशी । “तुभ्यं भरन्ति क्षितयो चविष्ट । बलि-
मग्ने अन्वित आत दूरात् । आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्भि ।
वृष्टते अग्ने महि शर्मा भद्रम्” इति । हे चविष्ट युवतामाग्ने
क्षितयः भूमिष्ठाः सर्व्वे मनुष्याः अन्वितः समीपदेशात् उत
दूरदेशाच्च बलिं पूजाम् आभरन्ति आनीय प्रयच्छन्ति । भन्दि-
ष्ठस्य अतिशयेन स्तोतुर्मम सुमतिं शोभनमतिम् आचिकिद्भि
सर्व्वतोऽनुगृह्याण । हे अग्ने ते तव शर्मा शरणं वृष्टत् महि
अधिककर्म्मभिः पूज्यं भद्रं कल्याणम् ॥

अथ चतुर्विंशी । “यो देहो अनमयद्वधस्यैः । यो अर्थ-
पत्नीरुषसस्यकार । स निरुध्यानहृषो यज्ञो अग्निः । विश्वसक्ते
बलिहृतः सहोभिः” [८] इति । योऽग्निर्देहः देहिनीः प्रजाः
वधस्यैः वधैर्बन्धनैश्च, स्त्रावेष्टने इति धातोस्तत्पन्नात् बन्धन-
मुच्यते, अनमयत् स्ववशीकृतवान् । यस्याग्निः उषसो देवीरर्थ-
पत्नीः सूर्य्यमार्य्यास्यकार । योऽग्निः यज्ञः महान् नक्षत्रः बन्धको
भूना विश्वः प्रजा निरुध्य बलिहृतसक्ते बलिहरणं नाम
देवेभ्यो हविर्दानं सहोभिः स्वकीयैर्बलैः तथा यज्ञे । एतस्यो-
भवं दिवश्शेगीष्टिषु अग्नये बलिमते चरमित्यत्र याज्यानुवाक्ये ।
तथा च तत्र प्रतीकद्वयमाद्यातम्, तुभ्यं भरन्ति यो देह इति ॥

अथ पञ्चविंशी । “प्र सहो अग्ने अत्येव्यन्यान् । आविर्व्यस्यै
चात्तरौ बभूवथ । ईडेऽन्यो वपुष्यो विभावा । प्रियो विश्वाम-
तिथिर्मानुषीषाम्” इति । हे अग्ने यस्यै यजमानाय त्वं चाह-
प्रियतरः आविर्बभूव प्रत्यचक्षुष्टोऽभूः तस्य यजमानस्यार्थे

सद्यस्तदानीमेव अन्यान् सर्वान् यजमानान् प्रकर्षेण अत्पेि
अतिक्रमिष्यसि । चारुतरत्वमेव स्पष्टीक्रियते, ईडेऽन्यः सर्वैः
स्तुत्यः वपुष्यः उज्वलरूपः विभावा दीप्यमानः मानुषीणां विशां
प्रजानां प्रियः अतिथिः । सोऽयं मन्त्र आग्नेये कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

अथ षड्विंशती । “ब्रह्मज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि । ब्रह्मणे
ज्येष्ठं दिवमाततान । अतस्य ब्रह्म प्रथमोत जज्ञे । तेनार्हति
ब्रह्मणा स्पृष्टितुं कः” इति । हे ब्रह्मज्येष्ठा वृद्धतमाः प्रजा-
पतिप्रभृतयः शृणुत, यानि वीर्याणि ज्ञानैश्वर्यादीनि युष्मासु
सम्भृतानि सम्पादितानि सर्वाणि ब्रह्मैव । अतएव स्मर्यते,

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छत्वं मम तेजोऽग्रसम्भवम् ॥ इति ।

किञ्च ज्येष्ठं लोके वृद्धतमं ब्रह्म । अत्र प्रथमं आदिकाले
दिवम् आततान शुलोकं विस्तारयति स्म । किं वज्रना, यदृतं
सत्यं सर्वकारणकारणं वस्तु तस्यापि ब्रह्म प्रथमं जज्ञे प्रादुर-
भूत् स्वस्य स्वयमेवाविर्भव स्वप्रकाशत्वेन भासत इत्यर्थः ।
तेनैवभूतेन ब्रह्मणा कोऽन्यः पुमान् स्पृष्टितुं ब्रह्मेति ॥

अथ सप्तविंशती । “ब्रह्मसुषो घृतवतीः । ब्रह्मणा स्वरवो-
मिताः [१०] । ब्रह्मयज्ञस्य तन्तवः । अलिजो ये हविष्कृतः”
इति । घृतवती घृतसम्पूर्णसुषोऽपि ब्रह्मैव मिता यूषे प्रक्षिप्ताः
स्वरवः शकलविशेषा अपि ब्रह्मैव यज्ञस्य तन्तवः विस्तारा अपि
ब्रह्मैव हविष्कृतो हविःसम्पादका ये अलिजः सन्ति तेऽपि
ब्रह्मैव । एतद्योभयं ब्रह्मण्य अष्टममिति विहिते पञ्चै द्रष्टव्यम् ॥

अथाष्टाविंशती । “शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणाः सन्ददृश्रिरे । च-
षासवन्तः खरवः पृथिव्याम् । ते देवासः खरवस्तस्त्रिधाः ।
नमः सखिभ्यः सन्नाम्नावगत” इति । चषासाः यूपोपवर्तिनः
कटकाः खरवः यूपरश्मनासु आसञ्चिताः शकलाः चषासैः
खरुभिसु युक्ताः यूपाः पृथिव्यां वेद्यां सन्ददृश्रिरे सम्यक् दृष्टाः ।
तत्र दृष्टान्तः, शृङ्गिणां दृषभाणां शृङ्गाणीवेत् शृङ्गाणि
यथा दृश्यन्ते तथैवेत्यर्थः । खरुमन्तः ते यूपाः तस्त्रिधांशो
देवास खैर्येषावस्थिता देवा एव । अत एव स वा एष सर्व-
देवत्यो अयूप इत्यान्नातम्, अतो अजमानसखिभ्यो देवरूपेभ्यो
यूपेभ्यो नमोऽस्तु । हे यूपाः सन्नात् अस्मत्संदनात् नावगत-
भागच्छत । एतस्य मन्त्रस्य विनियोगं सूत्रकारे आह, यूपं
यजमान उपतिष्ठते नमः सखिभ्य इति ॥

अथैकोनविंशती । “अभिभूरग्निरतरद्द्रजाः सि । स्पृधो वि-
हत्य पृतना अभित्रीः । जुषाणो न आहुतिं मा महिष्ट । हत्वा
सपत्नान् वरिवस्तरन्नः” इति । अभिभूः अभिभवनशीलोऽयमग्निः
रजांसि रञ्जनात्मकान् लोकान् अतरत् अत्यक्रमत् । स्पृधो
वाधिकाः पृतनाः ब्रह्मसेमाः विहत्य तत एवाभिगतश्रीः सोऽयं
जुषाणः त्रिथमाणः नमाहुतिं मा महिष्ट अहधातु ।
अस्मत्सपत्नान् हत्वा वरिवस्तदीयं धनं नोऽस्माकं करोतु ॥

अथ विंशती । “ईशानं त्वा भुवनानामभिप्रियम् । सौम्यग्र
उरुहत् २ सुवीरम् । हविर्जुषाणः सपत्नो अभिभूरसि । अह
ब्रह्म अपमृधो नुदस्व” [११] इति । हे अग्ने त्वां सौमि कीदृशं

भुवनानामीशानम् अभिगतत्रियं उरुहृतं प्रभृतकर्षकारिषं
सुवीरं शोभनापत्यहेतुम् । हे अग्ने त्वं हविर्जुषाणः सपत्नान्
अत्रूनभिभवितुं समर्थोऽसि । अतः अत्रूनं जहि मृधो वाधका-
नपनुदस्व । एतदुभयं आग्नेये कर्षाणि द्रष्टव्यम् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सर्वोऽप्याययणसूक्तदिनियोगं सूत्रकार आह, सपत्न-
नदिति हे धाय्ये चतस्रं आज्यभागयोः दश हविषां हे स्विष्ट-
कृत इति । तत्र प्रथमामृचमाह, “सपत्नवन्नवीयसा । अग्ने
द्युक्षेन संयता । बृहत्ततन्व भानुना” इति । हे अग्ने स त्वं
प्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन भानुमिव नवीयसा अत्यन्तं नवतरेण
द्युक्षेन दीप्तेन संयता समूह्य गृहीतेन भानुना तेजसा ददानीं
वृहन् महत् अन्तरिक्षं ततन्व तव यागानुरूपनवतरं तेजः
प्रसारयेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीया । “नवन्नु स्तोममग्नये । दिवः श्येनाय जीजनम् ।
वसोः क्वचिदनाति नः” इति । दिवः द्युलोकात् श्येनाय श्येन-
वत् क्षिप्रमागच्छ हे अग्ने अग्नये नवं स्तोमं अभिनवं स्तोत्रं नु
क्षिप्रम् अजीजनम् उत्पादितवानस्मि वसोर्धनस्य क्वचित् प्रभृतं
भागं नोऽस्माकं वनाति ददाति एते उभे धाय्ये ॥

अथ तृतीया । “स्वारुहा यस्य अघो दृष्टे । रयिर्वीरवतो

यथा । अथ यज्ञस्य चेततः” इति । यज्ञस्याथे उपक्रमे सर्व्वं कर्त्तव्यं चेततः चेतयमानस्य यस्याग्नेः श्रियः स्वारूहाः स्वस्मादेव प्ररूढाः अपराधिनादित्यर्थः । दृष्टे दर्शनाय नाश्रियो भवन्ति वीरवतः पुत्रवतः पुरुषस्य रचिर्धनं दर्शनीयं यथा भवति तदत् सोऽग्निः श्रीमानिति भावः ॥

अथ चतुर्थी । “अदाभ्यः पुर एता [१] । अग्निर्विश्वां मानुषीणाम् । तूर्णीं रथी सदानवः” इति । मानुषीणां विश्वां देवपरिचरभृतानाम् अग्निः पुरत एता । केनचिदप्यदाभ्यः हिंसितुमशक्यः तूर्णीः तरणहेतुः, सर्व्वं क्षेप तरतीति ब्राह्मणम् । रथी रथवान् । अतएव रथीरध्वराणामिति आस्नातम् । सदा सर्व्वदा नवः अभिनवः ॥

अथ पञ्चमी । “नवः सोमाय वाजिने । आज्यं पयसोऽजनि । जुष्टं शुचितमं वसु” इति । वाजिने अन्नवते सोमाय नवं नूतनमाज्यं पयसोऽजनि उत्पन्नं तच्च जुष्टं प्रियं शुचितमम् अत्यन्तं शुद्धं वसु श्रेष्ठं ॥

अथ षष्ठी । “नवः सोम जुषस्व नः । पीयूषस्येह दृप्नुहि । यस्यै भागश्चतावयम्” इति । हे सोम नवमिदमाज्यं जुषस्व नोऽस्मदीयस्य पीयूषस्य अमृतसमानस्याज्यस्य भोगेन इह कर्म्मणि दृप्नुहि दृप्तो भव । यस्यैवास्मिन् चतौ कास्वविशेषे देवैः कल्पितो भागः सोऽयमाज्यरूपः । एताश्चतस्र आज्यभाषयोः ॥

अथ सप्तमी । “नवस्य सोम ते वयम् । आ सुमतिं वृष्णीमहे [२] । स नो रास्व सहस्रिणः” इति । हे सोम नवस्य

सूतनमूर्त्तियुक्तस्य ते तव सुमतिम् अनुषष्टुष्टिं क्वम् आस-
मन्मात् वृषीमहे । स तमस्यभ्यं सहस्रिणः सहस्रसङ्गस्य धनस्य
भागं रास्य देहि ॥

अथाष्टमी । “नवः हविर्जुषस्य नः । अतुभिः सोम भूत-
मम् । तदङ्ग प्रतिहर्ष्यं नः । राजन्सोम स्रक्षये” इति । हे
सोम अतुभिः कालैः भूतमम् अतिशयेन निष्पन्नं सुपकं नवं
नूतनं श्यामाकरूपं नोऽस्मादीयं हविर्जुषस्य, अङ्गशब्दः प्रियसन्तो-
धनवाची अङ्ग सोमराजन् नोऽस्माकं स्रक्षये तद्भुविः प्रतिहर्ष्यं
अङ्गस्य । एते उभे मौस्यस्य श्यामाकरुषोऽप्युवाक्ये ॥

अथ नवमी । “नवः सोमं नवः हविः । इन्द्राग्निभ्यां
निवेदय । तज्जुषेताः सचेतसा” इति । नवं सोमं नवं हविः
इन्द्राग्निभ्यां अध्वर्यो निवेदय । तद्भुविः सचेतसा समानचेत-
साविन्द्राग्नी जुषेतां सेवताम् ॥

अथ दशमी । “ऋषिभ्यो सोमं नव जातमस्य । इन्द्राग्नी
वृचहणा जुषेथाम् [३] । उभा हि वाः सुहवा जोहवीमि ।
ता वाक् सस्य उच्यते भेठा” इति । वृचहणौ वृचघातिनौ
हे इन्द्राग्नी अद्यास्मिन् कर्मणि नवजातम् अभिनवत्वेनोत्पन्नं
ऋषिभ्यो नु सोमं ऋद्धमेव सोमं जुषेथां स्रक्ष्याद् अहं सुहवाः
स्रक्षेनाह्नाहं शक्यौ उभौ वामुभौ सुवामुभौ जोहवीमि पुनः
पुनराह्वयामि । तस्माद्विधौ उच्यते कामसमावाक्यं स्रक्षमावाक्यं
वाक्सस्यं स्रक्षे भेठाः अस्मिन्नेव क्रमे स्रक्ष्यादयतम् । एते उभे
इन्द्राग्नस्य दादशकपालस्य यज्यानुवाक्ये ॥

अथैकादशी । “अग्निरिन्द्रो नवस्य नः । अस्य हव्यस्य
दृष्यताम् । इह देवो सहस्रिषो” इति । अग्निसेन्द्रस्य नोऽस्य-
दीयस्य नवस्य नूतनस्यास्य हव्यस्य भोगेन दृष्यताम्, इह कर्षाणि
तौ देवौ सहस्रिषो सहस्रसङ्काकधनप्रदौ स्याम् ॥

अथ द्वादशी । “यज्ञं न आहि गच्छताम् । वसुमन्तः
सुवर्षिदम् । अस्य हव्यस्य दृष्यताम् । अग्निरिन्द्रो नवस्य नः”
इति । अग्निसेन्द्रस्योभौ नोऽस्यदीयस्य नवस्यास्य दृष्यतां तदर्धं
नोऽस्यदीयं यज्ञम् आहि गच्छतां सर्व्यदैवागच्छताम् । कीदृशं
यज्ञं वसुमन्तं बहुधनप्रदं सुवर्षिदं स्वर्गसाभसाधनम् अथ
यदिकल्पितं हविः ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं अग्नीन्त्रं वेति । तत्र
ऐन्द्राग्रस्य पूर्वम् अथौ अग्नीन्त्रे ते उभे धाम्यानुवाक्ये ॥

अथ त्रयोदशी । “विश्वान्देवाः स्तर्षणत [४] । हविषोऽस्य
नवस्य नः । सुवर्षिदो हि जज्ञिरे” इति । हे अत्विजः नो-
ऽस्यदीयस्य नवस्यास्य हविषः भागेन विश्वान् देवान् तर्पयत ।
सस्याप्ते विश्वे देवाः सुवर्षिदो जज्ञिरे स्वर्गसाभहेतवो
जाताः ॥

अथ चतुर्दशी । “एदं बर्हिः सुष्टरीमानवेन । अयं यज्ञो
यजमानस्य भागः । अयं बभूव भुवनस्य गर्भः । विश्वे देवा
इदमस्यानमिष्ठाः” इति । इदं बर्हिः सुष्टरीम सुष्टु स्त्रीषु सर्व्यतो
अभूत् नवेन हविषा युक्तः यजमानस्य अयं यज्ञः भागः
विष्वदैर्वैर्भजनीयः । सोऽयं यज्ञः भुवनस्य भूतजातस्य गर्भो
रक्तत्वेन अन्तरवस्थितो बभूव । हे विश्वे देवाः अद्यास्मिन्

कर्माणि इदमास्तोत्रे बर्हिः प्रति आगमिष्ठाः आगच्छत । एत उभे वैश्वदेवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये ॥

अथ पञ्चदशी । “इमेऽनु द्यावापृथिवी समीची । तन्वाने यज्ञं पुरुपेशसं धिया । आसौ पृणीतां भुवनानि विश्वा । प्रजां पुष्टिममृतं नवेन” [५] इति । इमेऽनु इमे एव द्यावापृथिव्यौ समीची परस्परेण सङ्गते सत्यौ पुरुपेशसं बहुरूपं यज्ञं धिया स्वबुद्ध्या तन्वाने विस्तारयन्त्यौ असौ यजमानाय विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि आपृणीतां सर्वतः पालयेतां तथा प्रजां पुष्टिम् अमृतमन्नञ्च नवेन हविषा स्वीकृतेन तत् सर्वं सम्पादयेताम् ॥

अथ षोडशी । “इमे धेनू अमृतं ये दुहाते । पयस्वत्युत्तरामेतु पुष्टिः । इमं यज्ञं जुषमाणे नवेन । समीची द्यावापृथिवी घृताची” इति । ये द्यावापृथिव्यौ अमृतं दृश्यान्नरूपं दुहाते इमे द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां प्राणिनां धेनुस्नानीये पुष्टिर्धनसमृद्धिः उत्तराम् उत्तरोत्तरामतिशयावस्थामेतु आगच्छतु । कीदृशी पुष्टिः पयस्वतो प्रभूतदृश्यादकयुक्ता नवेन नूतनेन हविषा इमं यज्ञं जुषमाणे सेवमाने समीची परस्परानुकूले द्यावापृथिव्यौ घृताची घृतमुदकं चरन्त्यौ भवेताम् । एते उभे च्चैौ द्यावापृथिव्यमेककपालमित्यस्य याज्यानुवाक्ये ॥

अथ सप्तदशी । “यविष्टो हव्यवाहनः । चित्रभानुर्घृतासुतिः । नवजातो विरोचसे । अग्ने तत्ते महित्वनम्” इति । हे अग्ने त्वं

यविष्ठः युवतमः इत्यवाहनः इविषो बोढा चित्रभानुर्विचित्र-
दीप्तिः घृतासुतिः घृताग्ननः नवजातः प्रतिक्षणं नूतनज्वाला-
रूपेणोत्पन्नो विरोचसे विशेषेण दीप्यसे । तन्महिलनं तदेत-
न्माहात्म्यं ते तवैव न त्वन्यस्यास्ति ॥

अथाष्टादशी । “त्वमग्ने देवताभ्यः । भागे देव न मीयसे
[६] । स एना विद्वान् यच्छसि । नवः स्रोमं जुषस्व नः” इति ।
हे अग्ने देव त्वं देवताभ्यः सर्वाभ्यः भागे त्वया उद्धमानेऽपि
न मीयसे न हिंस्यसे यथा तव भ्रातरः देवेभ्यो इत्थं वहन्तः
मृताः, न तथा त्वमित्यर्थः । स त्वं एनाः देवताः विद्वान्
यजानः अस्मदीयं नवं स्रोमं स्रोत्रं जुषस्व । एते उभे स्त्रिय-
हस्तंयाज्ये ॥

एकोनविंशी । “अग्निः प्रथमः प्राञ्जातु । स हि वेदं यथा
इविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः । कृणोतु विश्वचर्षणिः” इति ।
अयमग्निः इमं इविःशेषं मत्तः प्रथमभावी सन् प्राञ्जातु ।
सद्भाग्निः यथेदं इविः सम्भूतं यथा चोपभोज्यं तथा वेदं
जानाति । अस्मभ्यं विश्वचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टाऽग्निः ओषधीः
शिवाः सुखकराः कृणोतु करोतु । अयं मन्त्रः श्यामाकइविषः
प्राञ्जने विनियुक्तः ॥

अथ विंशी । “भद्रास्रं श्रेयः समनैष्ट देवाः । त्वया वसेन
समन्नीमहि त्वा । स नो मयोभूः पितो अविश्वस्व । शन्तोकाय
तनुवे स्त्रानः” इति । हे देवाः नोऽस्माकं भद्रात् वर्त्तमा-
नाच्छ्रेयसोऽपि अधिकं श्रेयः समनैष्टु सम्यगानयत । हे पितो

अत्र त्वया वसेन तद्रूपेण रक्षकेन पाथेयेन त्वां समग्नीमहि
अग्नीमहि संवत्सरपर्यन्तं त्वथैव धीवाम इत्यर्थः । स त्वं गोऽ-
स्माकं मघोऽभूः सुखं भावयन् अविशस्व उदरं प्रविशन्तोकाव
पुत्राय तनुवे ब्ररीराय च ब्रह्मव ज्ञानो भव । ख्योनः सुखकरश्च
भव । अयं मन्त्रो ग्रीष्मायणस्य शेषभक्षणे विनियोज्यः ॥

अथैकविंशती । “एतमुत्तं मधुना संयुतं चवम् । सरस्वत्या
अधिमनावचर्कुषुः । इन्द्र आसीत् सीरपतिः ब्रतक्रतुः । की-
नाशा आसन्नदतः सुदानवः” [७] इति । अधिमनौ युगादि-
भूते मनौ प्रजापतौ राजनि षति तस्मिन् काले ह्यषिकाः
सरस्वत्या नद्याः मधुरेण जलेन संयुतं एतमु इदानीं पुरतो
दृश्यमानमेव यवक्यं यवधान्यविशेषम् अचर्कुषुः श्रेत्रेषु उप्त-
वन्तः सोऽर्चं यवः इदानीं दृश्यते तस्य यवस्य ह्यषिमादिकाले
प्रारब्धवन्तः इत्यर्थः । के कर्षकाः कस्य तत् स्वामीति तदुभय-
मुच्यते, इन्द्रः ब्रतक्रतुः ब्रतसङ्घाकैरश्वमेधैर्लब्धपदो यः सोऽर्चं
सीरपतिः ह्यषिमाद्यासीत् सुदानवः सुष्टु दातारो महतः की-
नाशाः ह्यषी कर्षकरा आसन् । अयं मन्त्रो अवायणस्य शेष-
भक्षणे विनियोज्यः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थी चतुरो देयादिद्यातोर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ह्यषि-
यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

समाप्तश्च चतुर्थप्रपाठकः ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य विश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्घमे तमहं वन्दे विश्वातीर्षमहेश्वरम् ॥ १ ॥

चतुर्थ उपहोमार्था मन्वा बहव ईरिताः ।

प्रपाठके पञ्चमेऽसिंहाच्छेष उपवर्ष्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाके प्रथमानुचमाह । “प्राणो रचति विश्व-
मेवम् । इर्यो भूत्वा बह्वधा बह्वनि । स इत्यर्ष्यं व्यानश्रे” इति ।
येऽयं मुखनासिकावर्त्ती प्राणवायुः सोऽयं बह्वधा भूत्वा
प्राणापानादितृप्तिभेदेनानेकप्रकारो भूत्वा बह्वनि जीवजातानि
प्रति इर्यः प्रेरकः सन् एजत् कल्पमानं जङ्गमरूपं जगत्
रचति । स इत् स एव प्राणः स्र्यं जगत् व्यानश्रे व्याप्तवान् ॥

अथ द्वितीयामाह । “यो देवो देवेषु विभूरन्तः । आ-
वृद्धात् चेश्वध्वगदृषा । तमित् प्राणं मनसोपत्रिचत । अयं
देवानामिदमत्तु नो हरिः” इति । दीव्यन्तीति देवाः ज्ञाण-
चक्षुःश्रोत्रादयः । तेषु देवेषु मध्ये यो मुखो देवः प्राणः
सायकर्त्ता सोऽयमन्तरावृद्धात् पुनः पुनरन्तर्वहिस्यावर्त्तमा-

नत्वात्, विभुः सत्त्वं देहव्यापी क्षेत्री क्षेत्रं शरीरं तस्य स्वामी।
 वृषा श्रेष्ठः तस्य दृष्टान्तः, अध्वगत् यथा लोके अध्वगो
 नास्त्वस्यगमनं करोति, एवमयं प्राणः प्रतिक्षणं उच्छ्वासनि-
 श्वासौ करोति। तमित् तमेव प्राणं मनसोपश्चितभक्ति-
 पुरःसरमुपसरन् स प्राणो देवानां मध्ये अयं प्रथमं नोऽस्म-
 दीयं इदं हविरक्तु भक्षयतु। यदुक्तमैतरेयब्राह्मणे, चक्षुः
 श्रोत्रं मनो वाक् प्राणाः, ता एताः पञ्चदेवताः इमं विस्त्रिष्टाः
 पुरुषमिति। तदेतन्मन्त्रद्वयं प्राणदेवताविषयं द्रष्टव्यम्॥

अथ तृतीयामाह। “मनसश्चित्तेदम्। भूतं भव्यञ्च
 गुप्यते। तद्भि देवेष्वगियम्” [१]। यदिदं मनसोऽन्तःकरण-
 मस्ति तस्य चित्ता चित्तेन वृत्तिविशेषेण इदं दृश्यमानं भूतं
 भव्यञ्च अतीतमनागतञ्च सर्व्वं गुप्यते रक्ष्यते। यत् पूर्व्वं निव्यञ्जं
 पुत्रभृत्यादिचेतनं धनधान्याद्यचेतनं यश्चेतःपरं सम्पादनीयं
 चेतनमचेतनञ्च तत्सर्व्वं मनसैव परिरक्ष्यते तद्रक्षोपायानां
 मनसा चिन्त्यमानत्वात् हि यस्मात् कारणात् तं मनो देवेषु
 दीप्यमानेषु इन्द्रियेषु अगियं श्रेष्ठं तस्मात्तेन रक्षणमुचितम्॥

अथ चतुर्थीमाह। “आ न एतु पुरश्चरम्। सह देवैरिमं
 हवम्। मनः श्रेयसि श्रेयसि। कर्म्मन् यज्ञपतिं दधत्” इति।
 तन्मनो देवैर्दीप्यमानैरन्यैरिन्द्रियैः सह पुरश्चरं स्वयमयमासी
 भूत्वा नोऽस्मदीयं इमं हवम् आह्वानं प्रति एतु आभि-
 मुख्यं प्राप्नोतु। किं कुर्व्वन् श्रेयसि श्रेयसि कर्म्मन् तस्मिन्-
 स्मिन् प्रव्रजे कर्म्मणि यज्ञपतिं दधत् यजमानं स्थापयतु सर्व्वेषु

पुण्यकर्म्मसु प्रवर्त्तयस्वित्यर्थः । तदेतन्मन्त्रद्वयं मनोदेवताविषयं
द्रष्टव्यम् ॥

अथ पञ्चमीमाह । “जुषतां मे वाग्दि५ हविः । विराड्-
देवी पुरोहिता । हव्यवाडनपाथिनी” इति । इदं पुरोवर्त्ति
मे हविः वाग्देवी सेवताम् । कीदृशी विराड्देवी देवता-
विषयात् पुरोहिता प्रथमतः प्रवृत्ता यद्यपि पुरश्चरत्वं मनस
उक्तं तथापि कायव्यापारापेक्षया पूर्वभावित्वं प्रथमप्रवृत्तिः
वक्ष्यते युक्ता । अतएव व्यवहारक्रमोऽन्यत्रास्मात्, कर्म्मणा
करोतीति हव्यवाट् वाचा हि मन्त्रमुच्चार्य हविर्दीयते, तस्मा-
दागिद्यं हविर्वहतीत्युपचर्यते । अनपाथिनी सर्वेष्वपि व्यव-
हारेष्वनुगता नहि वाग्निद्रियमन्तरेण अतीतानागतविषयो
व्यवहारः सम्भवति ॥

अथ षष्ठीमाह । “यथा रूपाणि ब्रह्मधा वदन्ति । यन्ना५-
सि देवाः परमे जनित्रे । सा नो विराडनपस्फुरन्ती [२] ।
वाग्देवी जुषतामिद५ हविः” इति । चान्येतानि देवतिर्य-
ङ्गनुव्यादिरूपाणि यानि च नील-पीत-शुक्ल-कृष्णादिरूपाणि
तानि सर्वाणि यथा वाचा मनुव्या ब्रह्मधा वदन्ति । इदं
समीचीनमिदमसमीचीनमिति एतादृशं ब्रह्मधा वदन्ति । तथा
परमे जनित्रे उत्तमे जन्मनि वर्त्तमाना देवाश्च यज्ञांसि रमणी-
यानि रूपाणि यथा वाचा वदन्ति सा वाग्देवी नोऽस्मदी-
यमिदं हविर्जुषताम् । कीदृशी वाक् अर्थप्रकाशकत्वेन विविधं
राजमान इति विराट् अपस्फुरणम् अर्थापिधाने कुण्डीभावः

तद्वाहित्यादनपस्फुरन्ती । तदिदं मन्त्रद्वयं वामदेवताविषयं
द्रष्टव्यम् ॥

अथ षष्ठमीमाह । “चक्षुर्देवानां ज्योतिरमृते न्यक्तम् । अथ
विज्ञानाय बद्धधा निधीयते । तस्य सुखमशीमहि । मा नो
हासीद्विचक्षणम्” इति । देवानां दीव्यमानानां इन्द्रियाणां
मध्ये चक्षुरिन्द्रियं ज्योतिर्विस्पृष्टभासकं तन्नामृते मरणरहिते
आदित्यस्वरूपे न्यक्तं निखीनम् । अतएव वक्षुषा आमनन्ति,
आदित्यश्चक्षुर्भृत्वाक्षिणी प्राविशदिति । तदिदश्चक्षुरस्य सर्व्वस्य
नीलपीतादिरूपजातस्य बद्धधा विज्ञानाय नानाविधज्ञान-
सिद्धये निधीयते प्रजापतिना व्यवस्थाप्यते । तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य
सुखं सुखं तेन चक्षुरिन्द्रियेण रूपप्रकाशने यति यत् सुखं
जायते तत्सर्व्वमशीमहि अश्रुवोमहि प्राप्नुयाम् विचक्षणं वि-
शेषेण प्रकाशकं तश्चक्षुरिन्द्रियस्योऽस्मान् माहासीत् कदाचि-
दपि मा परित्यजत् ॥

अथाष्टमीमाह । “आयुरिन्नः प्रतीर्यताम् । अगन्धाश्चक्षुषा
वयम् । जीवा ज्योतिरशीमहि । सुवर्ज्जातिरतामृतम्” इति ।
चक्षुर्देवताप्रसादेन नोऽस्मदीयमायुः इत् प्रतीयतां सर्व्वेषां
वर्द्धताम्, अनेन चक्षुषा युक्ता वयं जीवाः कथमगन्धाः सन्तः
रूपाभिव्यक्तवृत्तिलक्षणज्योतिरशीमहि प्राप्नुयाम । उत अपि च
सुवः स्वर्गस्वितममृतं ज्योतिर्विनामररहितमादित्यप्रकाशमशीमहि
चक्षुषा पश्येम । तदिदं मन्त्रद्वयं चक्षुर्देवताविषयं द्रष्टव्यम् ॥

अथ नवमीमाह । “श्रोत्रेण भद्रमुत श्रुत्स्वन्ति सत्यम् ।

ओत्रेण वाचं बद्धधोद्यमानाम् । ओत्रेण मोदस महस्रुयते ।
 ओत्रेण सर्व्या दिश आश्रुणोमि” इति । यद्गद्गं कल्याणं यच्च
 सत्यं वचनं तत्सर्व्वं ओत्रेणैव सर्व्वं श्रुण्वन्ति । येषं वाक्
 प्राणिभिर्बद्धधोच्यते तां सर्व्वी वाचम् अनेन ओत्रेन्द्रियेण
 सर्व्वी जनः श्रुणोति । किञ्च घोऽयं मोदो हर्षविषयो वृत्तान्तः,
 वच्च महः पूजाविषयो वृत्तान्तः, स सर्व्वोऽपि ओत्रेणैव श्रुय-
 ते । किञ्च सर्व्वी दिशः घोऽयं सर्व्वदिग्बिषयो वृत्तान्तस्तमथहं
 ओत्रेण सर्व्वतः आश्रुणोमि ॥

अथ दशमीमाह । “येन प्राच्या उत दक्षिणा । प्रतीच्यै
 दिशः श्रुण्वन्त्युत्तरात् । तदिच्छोत्रं बद्धधोद्यमानम् । अरास
 नेमिः परि सर्व्वं बभूव” [३] इति । एतं ओत्रेण प्राच्यादि-
 दिग्भ्य आगतं शब्दं श्रुण्वन्ति तदेव ओत्रं बद्धधोद्यमानम्
 उच्यमानं शब्दजातं सर्व्वं परिवभूव परिगृह्य वर्त्तते । रक्ष-
 नेमिरिव सर्व्वान् अरान् । चक्रस्य वहिर्बलयो नेमिः, तदन्त-
 र्वर्त्तिनोऽवयवाः कालसञ्ज्ञाः अराः । एतच्च मन्त्रद्वयं ओत्र-
 विषयं द्रष्टव्यम् । एतेषां दशानां मन्त्राणां जातकर्म्मणि विनि-
 षोगं बोधायन आह । अथैनं दधिमधुघृतमिति समुदाहृत्य
 हिरण्येन प्राह्वयति । प्राह्वो रक्षति विश्वमेजदित्यनुवाकेन
 प्रथुषमिति ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयोऽनुवाके प्रथमाष्टकमाह । “उदेहि वाजिन्यो अश्व-
श्वन्तः । इदं रात्रिमाविश सूनृतावत् । यो रोहितो विश्वमिदं
जजान । स नो रात्रेषु सुधितान्दधातु” इति । हे वाजिन् अश्वमेधे
कर्माणि प्रयुज्यमाने हे अश्व उदेहि जलमध्यादुद्गच्छ । अश्व-
श्वमेधे भारद्वाजसूत्रम्, अश्वमपोऽवगाद्य स्नापयित्वा समूह
ततो ह्यक्षारमनुदकमुदानयति उदेहि वाजिनित्यष्टाभिरिति ।
अतोऽत्राश्वमेधगतमसं समोऽधोऽप्यते, योऽयमश्वो अश्वन्त-
र्वर्त्तते स त्वमुदेहि उद्गत्या च सूनृतावत् प्रीतियुक्तं इदं रात्रि-
माविश । इहास्यतामिह भुज्यतामित्येवंरूपा वाणी सूनृता ।
अस्य चाश्वस्य प्रजापतिजन्यत्वमेव न तद्रूपत्वमुपचर्यै प्रव्रस्यते ।
योऽश्वः स्वकारणभूतप्रजापतिरूपेण रजोगुणयुक्ताद्रोहितः सन्
इदं विश्वं जजान उत्पादयामास स प्रजापतिरूपोऽश्वो नो-
ऽस्मान् तेषु रात्रेषु सुधितान् सुखयुक्तान् कृत्वा स्नापयतु ॥

अथ द्वितीयामाह । “रोहं रोहं रोहित आररोह ।
प्रजाभिर्दृष्टिं जनुषामुपस्रम् । ताभिः सः रभ्यो अविदत् ष-
डुर्षीः । गातुं प्रपश्यन्निह रात्रिमाहाः” इति । हे रोहित
रोहिद्वर्णप्रजापतिस्वरूप अश्व रोहं रोहं भौमं भोगं स्वर्गभोगम्
आररोह आरोहणं कुरु । काभिः, प्रजाभिः सह । कमिव,
दृष्टिमिच्छतां प्रजानां सम्बन्धि उपस्रं प्रत्यारोहणमिव ।
ताभिः प्रजाभिः सह संरभ्यः उत्साहयुक्तः सन् षडुर्षीरवि-

न्दत् ज्ञातवानसि । उर्ध्वीः गातुं गन्तुं प्रपञ्चमिह राङ्गम्
आहाः आहृतवानसि, तव प्रेषणवशाद्ग्राह्या जनाः सन्नि-
हिता इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । “आहार्षीद्ग्राहमिह रोहितः । मृधो
व्यास्रदभयं नो अस्तु [१] । अस्रभ्यं द्यावापृथिवी ब्रह्मरीभिः ।
राङ्गं दुहायामिह रेवतीभिः” इति । रोहितः त्वं राङ्गमिह
आहार्षीत् आहृतवानसि । व्याख्यात् विरोधिनिष्पाद्यात् मृधः
युद्धात् अश्वाभिन्नप्रजापते तव प्रसादात्नो अभयमस्तु ।
अश्वाभिन्नप्रजापते तव प्रसादात् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ
ब्रह्मरीभिः ब्रह्मरीच्छन्देयुक्ताभिः रेवतीभिः सामाभिमा-
निनीभिर्देवताभिः सह अस्रभ्यम् अस्रदर्थं राङ्गं दुहायां
पूरितवत्यौ ॥

अथ चतुर्थीमाह । “विममर्षं रोहितो विश्वरूपः । स-
माचक्राणः प्रहृष्टो रहस्य । दिवं गत्वा य महता महिषा ।
वि नो राङ्गमुनक्तु पयसा खेन” इति । स रोहितः प्रजापतिः
विममर्षं परामर्षं हृतवान् । अनेनेदं कर्म हृतम् अयमस्य
फलस्य योग्य इति परामर्षः । कीदृशः प्रजापतिः, विश्वरूपः
सर्वजगदाधारेण वर्तमानः । तथा समाचक्राणः, सम्बन्धस्य-
मानान् फलविशेषान् कुर्व्याणः । ते च फलविशेषाः प्रहृष्टो
रहस्येति शब्दद्वयेन निर्दिश्यन्ते । प्रकर्षेण रहस्ये प्राप्यन्त इति
प्रहृष्टः स्वर्गभागाः, हृष्टो मानुषा भोगाः, तदुभयं कुर्व्याणः ।
स प्रजापतिर्दिवं गत्वा यः स्वर्गं प्राप्य महता महिषा स्वकी-

वेनात्वाधिष्येण माहात्म्येण नोऽस्यदर्शमिदं राङ्गं स्त्रेण पञ्चसा-
स्त्रकीयेन वृष्टिजस्त्रेण द्युनक्तु विशेषेण क्लोदयतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । “यास्ते विश्वस्तपसा सम्भ्रूवुः । गायत्रं
वत्समनुतास्त आगुः । तास्त्वाविश्वन्तु महसा स्त्रेण । सन्धाता पुत्रो
अभ्येतु रोहितः” [२] इति । हे रोहित प्रजापते त्वदीयेन
तपसा वा विश्वः प्रजाः सम्भ्रूवुः । तथा ह्यन्यनास्त्रायते, स
तपोऽतप्यत । स तपस्त्वान्ना इदं सर्वमसृजतेति । ते त्वदीयास्ताः
प्रजा गायत्रं वत्समन्वागुः । एष वै गायत्र्यै वत्सो यदायस्य
इति श्रुत्यन्तरादायस्यपृष्टहो गायत्र्यास्त्रधेनोर्वत्सस्त्रानीचः ।
तमायस्यपास्यं वत्सं अश्वमेधस्य मध्यमेऽहनि अनुष्ठितवन्तः ।
ताः प्रजाः स्त्रेण महसा स्त्रकीयेनानुष्ठितेन महिमास्त्रयहेष
त्वां विश्वन्तु । किं बज्जना माता सर्वभूतानां सम्यङ्निर्माता
पुत्रवद्रक्षकः रोहितोऽस्यरूपः प्रजापतिः अभ्येतु अस्मानभि-
स्रक्ष्यागच्छतु ॥

अथ षष्ठीमाह । “यूयमुया महतः पृन्निमातरः । इन्द्रेण
सधुना प्रणीय ब्रह्मन् । आ वो रोहितो अष्टशोदभिषवः ।
त्रिषप्तमो महतः स्त्रादुसधुतः” इति । हे महतो यूयं सधुनः
युष्माभिः सहावस्थितेनेन्द्रेण साकमस्त्रदीयान् ब्रह्मन् प्रणीय
निराकुदत । रोहितः प्रजाततिरूपोऽयमश्वः वो युष्मान् स
आष्टशोत् ब्रह्मस्यकारिण एत इति भवदीयां कीर्तिं सर्वदा
पृष्टोति । कीदृशा महतः उया ब्रह्मविषये कोपधुक्ताः पृन्नि-
मातरः एषान्ते पृन्निमातरः पृन्नेः पुत्राः उपमास इति वि

मन्त्रान्तरम् । पृथैव वै पयसो मरुतो जाताः इति च हि ब्राह्मणम् । अभिषवः अभितो द्योतमानाः त्रिसप्तासः त्रिविधाः सप्तसङ्ख्या येषां ते त्रिसप्तासः, सप्तगणा वै मरुत इति ब्राह्मणानात्, मरुद्गणाः सप्तसङ्ख्याकाः, तत्र धूमिश्च ध्वान्तश्चेत्या-
रखकोऽनुवाकोक्तो गणो मध्यमः । तस्मात् पूर्ववर्तिनः ईदृङ् चेत्यादिनोक्तास्त्रयो गणाः, अतश्च सत्यश्चेत्यादिनोक्ता उत्तरभाविनस्त्रयो गणाः, तत्रैकस्मिन् गणत्रयेऽपि सप्तसङ्ख्याका विद्यन्ते । तस्मात्ते त्रिसप्तासः इत्युच्यन्ते । स्वादुना हविषा सम्यङ्मोदन्त इति स्वादुः सम्युदः । अत्र मरुत इति समन्वयं पदं द्विरास्मात्, तत्र वाक्यद्वये योजनीयम् । हे मरुतः अचून् प्रषीथ, हे मरुतो युञ्जान् रोहितो ष्टणोदिति योजना ॥

अथ सप्तमीमाह । “रोहितो द्यावापृथिवी जजान । तस्मिन् सन्तुं परमेष्ठी ततान । तस्मिच्छ्रिये अज एकपात् । अदृङ् हद् द्यावापृथिवी बलेन” इति । योऽयं रोहितोऽश्वरूपः प्रजापतिः स एव पुरा द्यावापृथिव्यावुत्पादितवान् । तस्मिन् रोहितेऽश्वे परमेष्ठी प्रजापतिसन्तुमश्वमेधतन्तुपरम्परां ततान विस्तारितवान् । एक एव पश्यते गच्छतीत्येकपात् । तथा च मन्त्रान्तरम्, सूर्य्य एकाकी चरतीति । स च मनुष्यवत् सृष्टि-
मध्ये पुनः पुनर्जन्मरहितत्वाद् अजः । तादृशः सूर्य्योऽपि तस्मिन् रोहितेऽश्वे श्रिये अश्रितवान् । रोहिताश्वस्य प्रजापतिद्वारा जगत्सृष्टिकर्तृत्वात् सूर्य्यस्य तदाश्रितत्वं युक्तम् । स च रोहितः सकीयेन बलेन द्यावापृथिव्यावदृङ् हत् दृढीचकार ॥

अथाष्टमीमाह । “रोहितो द्यावापृथिवी अदृष्टत् । तेन सुवः स्तभितं तेन नाकः [३] । सो अन्तरिक्षे रजसो विमानः । तेन देवाः सुवरन्वविन्दन्” इति । रोहितः प्रजापतिः द्यावापृथिव्यौ दृढीकृतवान् । तेन रोहितेन सुवः स्तभितं स्वर्गलोकं यथा अधो न पतति तथा स्तभितम्, तथा नाकः स्वर्गविशेषोऽपि तेन स्तभितः । स एव रोहितः अन्तरिक्षे रजसो रश्मिकस्य व्योतिर्गणस्य उदकस्य वा विमानः विशेषेण निर्माता, तेन रोहितेन देवाः इन्द्रादयोऽपि सुवः अन्वविन्दन् स्वर्गं लब्धवन्तः । एवमेतैरष्टभिर्मन्त्रैरस्यमेधगतस्यास्यस्य जलमथादुद्गमनं कुर्यात् ॥

अथ नवमीमाह । “सुसेवन्वा भानवो दीदिवांसम् । समयासो जुहो जातवेदः । उच्चन्ति त्वा वाजिनमाघृतेन । सप्तमग्ने युवसे भोजनानि” इति । हे जातवेदः जुहोः जुह्याद्याः सुचः समया घृतपूर्णाः सत्यः स्तनिष्ठेन घृतेन त्वा मुच्चन्ति । कीदृशा जुह्याद्याः भानवः घृतपूर्णत्वात् भाषमानाः, कीदृशं त्वा सुसेवं सुखेन सेवितुं शक्यम् दीदिवांसम् अत्यन्तदीप्यमानं वाजिनं वेगवन्तम् । अत्र त्वेति पदं द्वितीयान्तं द्विराद्यातम्, तत्रैकं प्रथमान्तत्वेनोपरि नेतव्यम् । हे अग्ने त्वं भोजनानि भोक्तुं योग्यानि अस्मदोयहवीषि संसम् अत्यन्तसम्यक्त्वेन युवसे मिश्रयसि स्वीकरोषीत्यर्थः ॥

अथ दशमीमाह । “अग्ने शर्द्धं महते सौभगाय । तव सुखान्युत्तमानि सन्तु । सञ्जात्यत्यं सुखममाहृषुष्व । शश्वता-

‘मभितिष्ठा महाश्वि’ इति । हे अग्ने अस्माकं महते सौभगाय
 ब्रह्मं उत्यहस्व तव समन्धीनि शुभानि उत्तमानि मणि-
 मुक्तादीनि धनानि अस्माकं सन्तु । जात्यर्थं जायापतिभावं
 सुवसं सुष्टुनियतं समालक्ष्य सम्यक् सप्तादय । ब्रह्मचर्यं
 प्राचवमिच्छतां पुदषाशां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ अभित
 प्राक्रमस्व । इमं मन्त्रदयमाग्नेये कर्षाणि द्रष्टव्यम् । तत्रोत्त-
 रस्व विवाहकर्षाण्यपि बौधायन आह, अथ तथोपविश्याऽन्वा-
 रथायामुपसमनीर्जुहेत्यग्ने ब्रह्मं महते सौभगायेति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

तृतीयानुवाके प्रथमाष्टकमाह । “पुनर्न इन्द्रो मघवा
 ददातु । धनानि ब्रह्मो धन्यः सुराधाः । अर्षाचीनं कृणुतां
 वाचितो मनः । अष्टी नो अस्य हविषो जुषाणः” इति । अस्म-
 दीयानि धनानि धानि नष्टानि तानि सर्व्वाणि पुनरपि नः
 अस्माकं इन्द्रो ददातु । कीदृश इन्द्रः, मघवा धनवान् ब्रह्मः
 ब्रह्मिष्ठ इत्यर्थः । धन्यः धनदानार्हः सुराधाः शोभनाश्र-
 वकः । नादृशोऽयमिन्द्रः यश्चितोऽस्माभिः प्रार्थितः सन्
 सक्तीयं मनः अर्षाचीनं कृणुताम् अस्मदभिमुखं करोतु ।
 नोऽस्मदीयस्यास्य हविषः भागं अष्टी जुषाणः ब्रीहं खेयमानः
 स इन्द्रः अस्मदभीष्टं करोतु ॥

अथ द्वितीयामाह । “यानि नो जिनं धनानि । जहर्ष
 शूर मन्युना । इन्द्रानुविन्द नस्तानि । अनेन हविषा पुनः”
 इति । हे शूर इन्द्र त्वं विहितस्थानमुष्ठानात् निषिद्धसेवनादा
 पापयुक्तान् नः अस्मान् जिनन् शिचार्थं हिंसन् मन्युना अ-
 स्माकं क्रोधेन यान्यस्मदीयानि धनानि जहर्ष अपहृतवानसि ।
 अनेनास्मदीयेन हविषा तुष्टः सन् पुनरपि नोऽस्माकं तानि
 धनानि अनुविन्द अनुग्रहेण स्वभस्व देहीत्यर्थः । एतदुभयं
 नष्टधनस्य पुनःप्राप्त्यर्थं कस्मिंश्चित्कर्माविशेषे ऐन्द्रे द्रष्टव्यम् ॥

अथ तृतीयामाह । “इन्द्र आज्ञाभ्यः परि । सर्वाभ्योऽभयं
 करत् [१] । जेता शत्रून् विचर्षणिः” इति । विचर्षणिः वि-
 विच्य द्रष्टा शत्रूणां जेतेन्द्रः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः परितो वर्त्त-
 मानाभ्यः अस्माकम् अभयं करत् करोतु । अयं मन्त्रः पूर्वं-
 चैव उपहोमार्थः ॥

अथ चतुर्थीमाह । “आकूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा ।
 पुरोदधे अमृतत्वाय जीवसे” इति । हे इन्द्र आकूत्यादिसिद्धयर्थं
 त्वां पुरोदधे पुरस्तात्य सेवे, आकूतिः सङ्कल्पः कामो भोगः समृत्-
 समृद्धिः अमृतत्वमपमृत्युराहित्यं जीवनमनादिसम्पत्तिः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “आकूतिमस्यावसे । काममस्य समृद्धौ ।
 इन्द्रस्य युञ्जते धियः” इति । लोके बुद्धिमन्तः कर्त्तारः
 अवसे स्वरक्षणार्थं समृद्धौ धनादिसमृद्धयर्थं च अस्तेन्द्रस्याकूतिं
 सङ्कल्पं काममिच्छां धियो बुद्धिविशेषाश्च युञ्जते आश्रयन्ति ।
 न लिन्द्रनैरपेक्षेण स्वतन्त्रानाकूत्यादीन् स्वभन्ते ॥

अथ षष्ठीमाह । “आकूतिं देवीं मनसः पुरोदधे । यज्ञस्य
माता सुहवा मे अस्तु । यदिच्छामि मनसा सकामः । विदे-
यमेनद्भृदये निविष्टम्” [२] इति । अहमाकूतिं सङ्कल्पा-
भिमानिनीं देवीं कार्येषु कुर्वीषस्य मनसः पुरोदधे सङ्कल्प-
पूर्वमेव सर्वं कार्यं मदीयेन मनसा क्रियत इत्यर्थः । सेय-
माकूतिः यज्ञस्य माह्वस्थानीया सती मे मम सुहवा सुखेन
आज्ञातुं शक्यास्तु, सकामः कामसहितोऽहं मदीयेन मनसा
यत् कार्यं कर्तुमिच्छामि मदीये हृदये निविष्टमेनत् तत्कार्यं
विदेयं लभेयम् । अस्य मन्त्रत्रयस्य कर्मणामादौ सङ्कल्पे वि-
नियोगं बोधायन आह, आकूत्या वेदनं करोति । आकूत्यै
त्वा कामाय त्वा समृधे लेति ॥

अथ सप्तमीमाह । “सेदग्निरग्नीं रत्येत्यन्यान् । यत्र वाजी
तनयो वीडुपाणिः । सहस्रपाथा अक्षरा समेति” इति । यत्र
यस्मिन्नग्नी यजमानेनोपचरिते सति तनयः पुत्रः वाजी अक्ष-
वान् वीडुपाणिर्यागदानादिषु दृढहस्तः सहस्रपाथाः सहस्र-
सङ्ख्याकेनास्त्रेण युक्तः सन् अक्षरा अक्षरेणापि अविनाशेन
जीवनेन समेति सङ्गच्छते । सेदग्निः स एव उपचरितोऽग्निः
अन्यामितरयजमानसम्बन्धीनग्नीन् अत्येति अतिक्रामति । साऽयं
मन्त्रः प्राचणोद्येष्टौ खिष्टकृतः पुरोऽणुवाक्या ॥

अथाष्टमीमाह । “आशानां त्वाग्नापास्त्रेभ्यः । चतुर्भ्यो
अमृतेभ्यः । इदं भूतस्थाध्यक्षेभ्यः । विधेम हविषा वयम्” इति ।
हे पद्मे त्वाम् आशानां दिग्नां मध्ये आशापास्त्रेभ्यः विभि-

दृानां दिग्नां पास्तेभ्यः चतुर्भ्यः इन्द्र-वज्र-वदस्य-सोमेभ्यः अष्ट-
तेभ्यः देवेभ्यः सन्नर्पयामीति श्रेयः । भूतस्य अस्मिन् कर्त्तव्यं
प्राप्तस्य पशोः अश्वत्थेभ्यः स्नामिभ्यः देवेभ्यो वयं हविषा इदं
त्रिधेम शीघ्रमेव परिचरेम ॥

अथ नवमीमाह । “विश्वान्ना मधुना सृष्टमामि ।
अनमीवा आप ओषधयो भवन्तु । अयं यजमानो मृधो
व्यस्यताम् । अष्टमीताः पशवः सन्तु सर्व्वे” इति । विश्वान्ना
आन्नाः सर्वा दिग्नाः अहं मधुना मधुरेण वृष्युदकेन संसृ-
ष्टामि संयोजयामि । के च आप ओषधयश्च अनमीवा रोम-
रहिताः भवन्तु सन्तु । अयश्च यजमानः मृधः शत्रून् व्यस्यतां
निरस्यतु । सर्व्वे पशवः अष्टमीताः व्याघ्र-तस्करादिभिरस्त्री-
कृताः सन्तु । इदं मन्त्रदयं पशौ सञ्जयमाने यजमानेन
जयम् । तथा दिवः श्वेनीसञ्जिकास्त्रिष्टिषु आन्नावै चरमि-
त्यस्य याज्यानुवाक्ये । तथा च तयोः प्रतीकदशमाद्यातम्, आ-
न्नानां त्वा विश्वान्ना इति ॥

अथ दशमीमाह । “अग्निः सोमो वदस्यो मित्र इन्द्रः ।
वृहस्पतिः सविता यः सहस्री । पूषा नो गोभिरवसा सरस्वती ।
त्वष्टा रूपाणि समनक्तु यज्ञैः” इति । अग्न्यादयस्त्वष्टृपर्य्यन्ता वे
दस्य देवाः सन्ति तेषां मध्ये एकैक एव नोऽस्माकम् अवसा रव-
हाय गोभिः समनक्तु संयोजयतु । यज्ञैश्च समनक्तु, त्वष्टा देवे
रूपाणि पुनर्पौत्रादिशरीराण्यपि समनक्तु । यः सहस्रीति सवि-
विशेषणं यः सहस्रसङ्ख्याकरश्चिद्युक्तः सोऽयं सवितेति योष्यम् ।

अथैकादशीमाह । “लष्टा रूपाणि दधती सरस्वती । पूषा भग॒ः सविता नो ददातु । दृहस्पतिर्ददद्विन्द्रः सहस्रम् । मित्रो दाता वरुणः सोमो अग्निः” [३] इति । अयं लष्टा-रूपाणि पुत्रादिशरीराणि ददातु । सरस्वती दधती धार-धित्री भूयात् । पूषा सविता दृहस्पतिश्च प्रत्येकं नः अस्मभ्यं भगं सोभाग्यं ददातु । इन्द्रः सहस्रं सहस्रसङ्ख्याकं गोधना-दिकं ददत् ददातु । मित्रवरुणसोमाग्निष्वेकैकः सहस्रस्र दाता भवतु । एतच्च मन्त्रद्वयं मित्रविन्दायामिष्टौ याव्या-नुवाक्ये । तथा चाश्वलायनो मित्रविन्दामाह, वैराजीत्या-दिनोदाजहार ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

प्रथमाष्टकमाह । “आ नो भर भगमिन्द्र शुभन्तम् । नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके । उर्व्व इव पप्रथे कामो अस्मे । तमापृषा वसुपते वसूनाम्” इति । हे इन्द्र शुभन्तं दीप्यमानं भगं धनादिसौभाग्यं नः अस्मभ्यम् आभर सन्वादय । ते तव देष्णस्य दानशीलस्य प्ररेके अतिशये सति अतिरिक्तं धनं यामार्थं तुभ्यं निधीमहि । उर्व्व इव वाञ्छवाग्निरिव अस्माकं कामः पप्रथे प्रार्थितोऽभूत् । वसूनां वसुपते वज्रधनस्त्रामिन्-तं काममापृषाः सर्वतः पूरय ॥

अथ द्वितीयामाह । “इमं कामं मन्द्या गोभिरश्वैः ।
चन्द्रवता राधसा पप्रथस्य । सुवर्ष्यवो मतिभिः सुभ्यं विप्राः ।
इन्द्राय वाहः कुञ्जिकासो अक्रन्” इति । हे इन्द्र इममस्माकं
कामं गोभिरश्वैः तया दत्तैः मन्द्य हर्षहेतुं कुरु । चन्द्रवता
हिरण्यवता राधसा रत्नादिधनेन च कामं पप्रथः प्रथस्य,
सुवर्ष्यवः स्वर्गमिच्छन्तो विप्राः ये मेधाविनः कुञ्जिकासः
कुञ्जिकास्तु विश्वामित्रस्य पुत्राः मतिभिः शोचैः तुभ्यमिन्द्राय
वाहः अक्रन् वाहनकुर्वन् तदीया स्तुतिरेव तदागमनहेतु-
त्वात् वाहनमित्यर्थः । एतच्चोभयं ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ तृतीयामाह । “इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचम् । यानि
चकार प्रथमानि वज्री [१] । अहन्नहिमन्वयस्ततर्द । प्र वक्षणा
अभिनत् पर्वतानाम्” इति । वज्री वज्रहस्त इन्द्रः प्रथमानि
मणिमुख्यानि यानि वीर्याणि शौर्याणि चकार, इन्द्रस्य सम्-
न्धीनि तानि वीर्याणि नु क्षिप्रं प्रवोचं प्रवक्ष्यामि, प्रथमं
तावत् अहिं वृक्षाख्यम् असुरं अहन् हतवान् । अनु तदन-
न्तरम् अपस्ततर्द मेघस्थितं जलं मेघभेदेन पृथिव्यां व्यापि-
तवान् । अथ पर्वतानां वक्षणा पक्षान् प्राभिनत् प्रकर्षेण
भिक्षवान् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “अहन्नहिं पर्वते त्रिन्धियाणम् । त-
ष्टासौ वज्रं स्वर्गं ततस्य । वात्रा इव धेनवः स्यन्दमानाः । अञ्जः
समुद्रमवजम्पुरायः” इति । पर्वते पर्वतसमाने मेघे त्रिन्धि-
याणम् आश्रितम् अहिं जलनिरोधकम् अहिनामानमसुरम्

अहन् हतवान् । लष्टा देवः अस्मै इन्द्राय स्वर्ग्यं स्वर्गाय हितं
वज्रं ततश्च तीक्ष्णीकृतवान् । ततो वज्रेण वृष्टिनिरोधके शत्रौ
हते सति खन्दमाना आपः समुद्रं समुद्रसमानं भूप्रदेशम्
अञ्चः समञ्चसं यथा भवति तथा अवजम्भुः प्राप्ताः । अपां
दृष्टान्, वात्राः धेनव इव, यथा वत्समाकारयितुं ब्रह्मं
कुर्वन्त्यः धेनवो दुहन्ति, तद्वत् ॥

अथ पञ्चमीमाह । “वृषायमाणो वृषीत सोमम् । चि-
कद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य । आ सायकं मघवादत्त वज्रम् । अहन्नेनं
प्रथमजामहीनाम्” [१] इति । वृषायमाहः घासं जिघ्रत्सुः
वृषभ इव बलवान् देवानां पानार्थं इन्द्रः सोममवृषीत ।
ततः चिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतेषु चिकद्रुकनामकेषु
वज्रेषु सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य रसमयमिन्द्रोऽपिबत्, तथा
मघवेन्द्रः सायकं बाणवत्तीक्ष्णं वज्रमादत्त स्वीकृतवान् । आ-
दाय च अहीनामसुराणां मध्ये प्रथमजां प्रथमोत्पन्नमेनं वृत्रं
अहन् हतवान् ॥

अथ षष्ठीमाह । “यदिन्द्राहन् प्रथमजामहीनाम् । आ-
ग्नाभिनामग्निनाः प्रोत मायाः । आत्सूर्य्यं जनयन्त्वामुषासम् ।
तादीक्षा शत्रून् किल विवत्से” इति । हे इन्द्र यद्यदा त्वम्
अहीनां प्रथमजां हतवानसि । आत् अनन्तरं माथिनां माया-
युक्तानामसुराणां माया उत सर्वा अपि मायाः प्राग्निनाः
प्रकर्षेण विनाशितवानसि । आत् अनन्तरं सूर्य्यं जनयन् स्व-
र्भानुसञ्चकेन असुरेषु प्रयुक्ते तमसि मग्नं सूर्य्यं प्रादुर्भावयन्,

तद्योषामं स्यां जनयन् उषःकालं दीप्तं कुर्वन् वर्त्तसे । तादीक्षा
तादृशान् गच्छन् कदाचिदपि त्वं नाविवत्से किल सर्वथा न स्वभवे ॥

अथ सप्तमीमाह । “अहन् वृचं वृचतरं व्यसम् । इन्द्रो
वज्रेण महता बधेन । स्कन्धांसीव कुलिशेनाविवृक्षा ।
अहिः श्रयत उपपृक् पृथिव्याम्” इति । अयमिन्द्रो महता प्रौ-
ढेन बधेन बधसाधनभूतेनानेन वज्रेण वृचमहन् वृचनामकम-
सुरं हतवान् । कीदृशं, वृचतरम् अतिश्रयेण लोकत्रयावरकम्,
स इमांलोकान् वृषोदिति ब्राह्मणम्; व्यंसं ह्येदनेनांशरहितम् ।
ततोऽयमहिः वृषाख्योऽसुरः इन्द्रेण हतः सन् पृथिव्यामुपपृक्
उपसम्पृक्तः पतितोऽश्रियष्ट । तत्र दृष्टान्तः, कुलिशेन कुठार-
रेण विवृक्षाः विशेषतः ह्यिन्द्रः स्कन्धांसीव वृचस्य स्कन्धा
यथा भूमौ निपतन्ति तद्वत् ॥

अथाष्टमीमाह । अयोध्येव दुर्मद आ हि जुह्वे । महावी-
रन्तु विबाधस्वजीषम् [३] । नातारीरस्य समृतिं बधानाम् ।
सः राजानाः पिपिष इन्द्रश्चतुः” इति । दुर्मदो मदान्धो वृचः
इन्द्रम् आजुह्वे हि युद्धार्थम् आजितवान् किल । तत्र दृष्टान्तः,
अयोध्येव यथा लोके योद्धुमशक्तः वृथैव वाचा युद्धार्थं गर्जनं
करोति तद्वत् । कीदृशमिन्द्रं, महावीरं शूरेषु मध्ये अत्यन्त-
मेव शूरं विबाधं बाधरहितं स्वजीषं सोमसम्बन्धिनम् । स्व-
जीषस्यापि भक्तत्वात् स्वजीषरूपं तादृशस्यैवेन्द्रस्य चतुः वृचः
अस्य इन्द्रस्य बधानां समृतिं सङ्गमं नातारोः न प्राप्तवान् ।
इन्द्रं हन्तुं न शक्नोदित्यर्थः । प्रत्युत राजानाः भङ्गं प्राप्नुवन्ति

खकीया एव सेनाः सम्पिपिषे सम्यक् पिष्टवान् वज्रेण हता
भूमौ पतन् सन् समीपवर्तिनः सर्वान् शूरान् चूर्णिकृत-
वानित्यर्थः । इन्द्रस्य नु वीर्याणीत्यारभ्य षण्मन्त्राः निष्कैवल्य-
शस्त्रे अन्तर्भावनीयाः ॥

अथ नवमीमाह । “विश्वो विहाया अरतिः । वसुर्दधे
हस्ते दक्षिणे । तरणिर्न श्निअथत् । अवस्यया न श्निअथत् । वि-
श्वस्मा इदिपुथसे । देवचा हव्यमूहिषे । विश्वस्मा इत्सुकते
वारमृष्वति । अग्निर्द्वारा व्यृणति” [४] इति । अथमग्निः
विश्वो विश्वात्मकः, विहायाः विश्विष्टगतियुक्तः, अरतिः उप-
रतिरहितः हविर्वहनाय पुनः पुनरागमने नास्त्यस्योपरतिः,
वसुः निवासहेतुः, तादृशोऽथमग्निः ब्राह्मणस्य दक्षिणे हस्ते
दधे धृत आसीत् । अतएव तत्र होम आस्तातः, ब्राह्मणस्य
दक्षिणे हस्ते होतव्यमिति । तरणिः दुःखेभ्यस्सारयिता न
श्निअथत् अथः श्निथिलो न भवति । तत्र हेतुः, अवस्यया
हविर्लक्षणाऽन्नेच्छया न श्निअथत् पुनः पुनरभिवृद्धये चाभूत्
न तु श्निथिलः विश्वस्मा इत् सर्वस्मै जगत् एव सर्वजगद्रक्ष-
णार्थं इपुथसे ईश्वरो भवसि । इपु ऐश्वर्य इति धातुः । देवचा
सर्वेषु देवेषु हव्यमूहिषे अस्मदीयं हव्यं वहसि विश्वस्मा इत्
सुकते सर्वस्मा अपि पुष्कते तदर्थं वारमृष्वति वार्यन्ते
प्रवेन्नार्थिनः प्राणिनः यत्र तत्सुवर्गस्य द्वारं वारमित्युच्यते,
तदपावृणोति, स्पष्टीक्रियते, अथमग्निर्द्वारं स्वर्गद्वारम् । तदेव
विष्ट्वति विष्टुं करोति । अन्येष्टितादियमष्टपदी ॥

अथ दशमीमाह । “उदुञ्जिहानो अभिकाममीरयन् । प्रपृञ्चन् विश्वा भुवनानि पूर्वथा । आ केतुना सुषमिद्वो यजिष्ठः । कामसो अग्ने अभिहृष्यं दिग्भ्यः” इति । हे अग्ने दिग्भ्यः सकाशात् नोऽस्मादीयं काममभीष्टमर्थम् अभिहृष्यं सन्पादय । किं कुर्वन् उदुञ्जिहानः अत्यन्तमूर्खमुद्गच्छन् काममभीष्टमर्थम् अभिमतं ईरयन् प्रेरयन् । विश्वा भुवनानि यथा पूर्वथा यथा पूर्वं केतुना स्वकोयेन धूमेन प्रपृञ्चन् प्रकर्षेण संयोजयन् । कीदृशोऽग्निः सुषमिद्वः अत्यन्तदीप्तः, यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा ॥

अथैकादशीमाह । “जुषाणो हव्यममृतेषु दूढ्याः । आ नो रयिं बद्धसां गोमतीमिषम् । निधेहि यच्चदमृतेषु भूषणम्” इति । हे अग्ने हव्यं जुषाणः अस्मादीयं हविः सेवमानः त्वममृतेषु देवेषु दूढ्याः यागरहितात् पुरुषादानीय नोऽस्माकं रयिं धनं बद्धसामतिप्रभृतां गोमतीं गोभिर्युक्तां इषमसं निधेहि वितरां सन्पादय । दुर्बुद्धिः पुमान् देवेषु भक्तिं न करोति तदीयं धनमाहृत्य अस्मभ्यं देहीत्यर्थः । अस्मादीयस्तु यजमानः अमृतेषु देवेषु मध्ये भूषणं स्वात्मानमसं कुर्वन् देवत्वमात्मन इच्छन् इत्यर्थः । स यजमानस्त्वहत्तेन धनादिना यच्चत् वामं करिष्यति । तदेतन् मन्त्रत्रयमाग्नेये कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “अश्विना यज्ञमागतम् । दाशुषः पुर-
हंससा । पूषा रचतु नो रयिम्” [५] इति । हे अश्विनौ युवां पुरहंससा भूरिकर्माणीं सन्तौ दाशुषो हविर्दत्तवतो

यजमानस्य यज्ञमागतम् आगच्छतम् । पूषा च नोऽस्मदर्थं
रथिं रचतु ॥

अथ चयोद्गीमाह । “इमं यज्ञमग्निना वर्द्धयन्ता । इमौ
रथिं यजमानाय धत्तम् । इमौ पशून् तक्षतां विश्वतो नः ।
पूषा नः पातु सदमप्रयुच्छन्” इति । हे अग्निनो इमम्
अस्मदीयं यज्ञं वर्द्धयन्ता वृद्धिं प्रापयन्तौ । इमौ युवां यजमा-
नाय रथिं धनं धत्तं सन्पादयतम् । इमौ युवां नोऽस्मदीयान्
पशून् विश्वतो रक्षतां सर्वतो भयात् पालयतम् । अथ पूषा
प्रयुच्छन् प्रमादमकुर्वन् नोऽस्मदीयं सदं सदस्त्रानं पातु ।
एतयोभयमग्निभ्यां पूषाः पुरोडाशं द्वादशकपाशं निर्घपतीत्यस्य
षाव्यानुवाक्ये ॥

अथ चतुर्द्गीमाह । “प्र ते महे सरस्वति । सुभगे वाजि-
नीवति । सत्यवाचे भरे मतिम्” इति । हे सुभगे सौभाग्य-
युक्ते, हे वाजिनीवति अस्त्रयुक्ते, हे महे महति, हे सरस्वति,
सत्यवाचे अनृतवाक्यरहिताद्यै ते तुभ्यं मतिं मदीयां स्तुतिं
प्रभरे सन्पादयामि ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “इदन्ते इव्यं घृतवत्सरस्वति । सत्यवाचे
प्र भरेमा हवींषि । इमानि ते दुरिता सौभागानि । तेभि-
र्वषं सुभगासः स्याम” [६] इति । हे सरस्वति ते तुभ्यं
घृतवत् घृतयुक्तमिदं इव्यम् अस्माभिः सन्पादितमिति श्रेयः ।
सत्यवाचे तस्यै सरस्वत्यै इमानि सन्पादितानि हवींषि प्रभरेम
प्रकर्षेण समर्पयामः । दुरिता यानि दुरितानि यानि अस्माभिः

कृतानि तानि सर्वाणि हे सरस्वति ते प्रसादात् सुभगानि
सुकृतानि सम्पन्नानि । तेभिः तैः सुकृतैर्वचं शुभगासः सौभा-
ग्ययुक्ताः स्याम । एते च्चैव सरस्वते सत्यवाचे च्चमित्यस्य
थाज्यानुवाक्ये ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चमानुवाके प्रथमामृचमाह । “यज्ञो राधो यज्ञ
ईशे वसुनाम् । यज्ञः सस्यानामुत सुचितानाम् । यज्ञ इष्टः
पूर्वचित्तिं दधातु । यज्ञो ब्रह्म एवां अध्येतु देवान्” इति ।
यज्ञो यज्ञस्वामी यो देवः सः राधो धनस्य मणिमुक्तादि-
रूपस्य ईशे स्वामी भवति, तथा यज्ञो वसुनां निवासहेतुनां
गृहाणामीशे स्वामी भवति । तथायं यज्ञः सस्यानां प्रोक्षा-
द्योषधीनां स्वामी, उत अपि च सुचितानां शोभनभूमिनां
ईशे स्वामी । इष्टो यज्ञः पूर्वचित्तिं दधातु । पूर्वचित्तिं स्वर्गं
दधातु । तथान्यत्राच्चातम, द्यौरासीत् पूर्वचित्तिरिति । ब्रह्म
वेदाः ब्रह्म एवान् मन्त्रयुक्तो यज्ञः देवानध्येतु देवान् प्राप्नोत ॥

द्वितीयामाह । “अयं यज्ञो वर्द्धतां गोभिरश्वैः । इयं
वेदिः स्वपत्या सुवीरा । इदं बर्हिंरतिवर्हीः स्यन्वा । इमं वशं
विश्वे अवन्तु देवाः” इति । अयमस्माभिरनुष्ठीयमानो यज्ञः
गोभिरश्वैश्च सह वर्द्धतां वृद्धिं प्राप्नोत । इयं वेदिर्वशस्य-
न्विनी स्वपत्या शोभनपुत्रप्रदा, सुवीरा शोभनभृत्यप्रदा

चास्तु । इदञ्च वेद्यामास्तीर्णं बर्हिः अन्या बर्हिषि इतरयज-
मानसम्बन्धीनि बर्हिषि अतिक्रामतु, इमं चास्मदीयं यज्ञं
विश्वेदेवा अवन्तु रचन्तु । एते ऋचौ दिवः श्रेणिनामकास्त्रि-
ष्टिषु यज्ञाय चरुमित्यस्य चाज्यानुवाक्ये ॥

द्वतीयामाह । “भग एव भगवाँ अस्तु देवाः । तेन वयं
भगवन्तः स्याम [१] । तं त्वा भग सर्व्वं इज्जोहवीमि । स नो
भग पुर एता भवेह” इति । हे देवा यो भगास्त्रो देवः स
एव भगवान् सौभाग्यवानस्तु, तेन देवेन वयं सर्व्वं भगवन्तः
सौभाग्ययुक्ताः स्याम । हे भग तादृशं त्वां सर्व्वं इत् सर्व्व एव
जोहवीमि आह्वयामीत्यर्थः । हे भगदेव इह कर्माणि नो-
ऽस्माकं पुर एता पुरतो गन्ता भव ॥

अथ चतुर्थीमाह । “भग प्रणेतर्भग सत्यराधः । भगेमां
धियमुदवददन्नः । भग प्रणो जनयो गोभिरश्वैः । भग प्र
नृभिर्नृवन्तः स्याम” इति । हे प्रणेतः प्रकर्षेण नेतुं कुशल हे
भगदेव अस्मान् कर्माणि प्रणयेति शेषः । हे सत्यराधः सत्य-
धन भगदेव अस्मभ्यं धनं देहीति शेषः । हे भग नः अस्मभ्यं
इमां धियं ददतु कर्मानुष्ठानबुद्धिं प्रयच्छन् उदवदुत्कर्षेण
रचन् । हे भगदेव नः अस्मान् गोभिरश्वैः प्रजनय तद्युक्तान्
क्षुर्व्वित्यर्थः । हे भग त्वत्प्रसादात् वयं नृभिः पुत्रपौत्रादिभिः
पुरुषैर्नृवन्तः पुरुषवन्तः स्याम । एतद्वयं भगाय चहं वातायै
गृह इत्यस्मिन् कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चमीमाह । “अश्वतीः समा उपयन्ति लोकाः । अश्वतीः

समा उपयन्थापः । इष्टं पूर्णं ब्रह्मतीर्णां समानां ब्राह्मतेन ।
 हविषेष्टानन्तं लोकं परमाहरोह” [२] इति । लोकाः सर्वे
 प्राणिनः ब्रह्मतीः ब्राह्मतीः समाः निरन्तरवर्तिनः संवत्सरा-
 नुपयन्ति प्राप्नुवन्ति । एकस्मिन् संवत्सरेऽतीतेऽपि पुनरन्यं
 संवत्सरं प्राप्नुवन्ति । तथैव अपः ब्राह्मतीः समा उपयन्ति
 निरन्तरं प्रवहन्ति, यथैतावुभौ दृष्टान्तौ तथा ब्राह्मतीर्णां
 समानां निरन्तरवर्तिनां संवत्सराणां समन्धि इष्टं पूर्णं त्रैतं
 स्मार्त्तञ्च कर्म प्रवर्त्ततां कर्मानुष्ठानमनवच्छिन्नमस्त्वित्यर्थः ।
 तेन ब्राह्मतेन निरन्तरानुष्ठितेन हविषा देवमिष्टा अगन्तरं
 विनाशरहितं परमुत्कृष्टं लोकमाहरोह पुरुष आरोहति ।
 कृष्यादिफलवत् त्रैतस्मार्त्तकर्मफलं सदृशा न विनश्यति किन्तु
 चिरमनुभवितव्यमित्यर्थः । अस्मामृचिदेवताभिव्यक्तभावात्
 अनिरक्तः प्रजापतिरित्यनुसारेण प्राजापत्ये कर्मण्येषा द्रष्टव्या ॥

षष्ठीमाह । “इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छत् । सा
 रूपाणि कुरुते पञ्च देवी” इति । या सृष्ट्युपक्रमे प्रथमा उषा
 व्यौच्छत् व्युष्टासीत् । इयमेव सा इदानीम् अस्मान् प्रति
 सूर्योदयात् पूर्वकालरूपा उषा प्रादुर्भवति सैव रूपाणि पुनः
 पुनरावर्त्तत इत्यर्थः । सा देव्येकैव सती पञ्चरूपाणि पञ्चर्तून्
 तल्लिङ्गानि वा कुरुते ॥

सप्तमीमाह । “इे स्वशरौ वधतस्तस्ममेतत् । सनातनं वि-
 ततः षण्णयूखम् । अवान्याः स्तन्नून् किरतो धत्तो अन्यान् ।
 नाषष्टव्याते न गमाते अन्तम्” इति । अहस्य राक्षस्य एते दे

देवते स्वसारौ परस्परभगिन्यौ ते एतत् संवत्सरात्मकं तन्मं
तन्निष्पन्नं वस्त्रं वयतः, यथा कुविन्दस्तन्तुभिः वस्त्रं वयति
निष्पादयति एवमेते संवत्सरं निष्पादयत इत्यर्थः । तच्च
संवत्सरात्मकं कीदृशं, सनातनम् अनादिकाखण्डम् । नहि
संवत्सरप्रवाहस्यास्माभिर्दृश्यमान आदिः कश्चिदस्ति । अतएव
विततं वस्त्रगतदीर्घतन्तुवत् विस्तीर्णषण्मयूखं षट्सङ्ख्याका
श्चतवः मयूखाः शङ्कुस्थानीया यस्य तादृशं कुविन्देन हि त-
न्तुप्रसरणाय शङ्कुवो निखन्यन्ते तद्वदृतव इत्यर्थः । कुविन्दो
हि वस्त्रनिर्माणकाले कांसित् दीर्घतन्तून् अधः कृत्वा मध्ये
तिर्यक्तन्तून् धारयति एवमेते अथहोराचदेवते अन्यान्
कांसिदहर्विशेषान् तन्तून् अस्तमयकालेषु अवकिरतः अधो-
गतान् कुरुतः, अन्यांश्च रात्रिरूपान् तन्तून् अस्तमयादूर्द्ध-
धत्तो धारयतः । एते अहोराचदेवते कदाचिदपि नावप्र-
व्याते । तस्यैव व्याख्यानम्, अन्तं न गमाते संवत्सरात्मकवस्त्र-
निर्माणस्य समाप्तिं न गच्छतः निरन्तरं संवत्सरपरम्परां
निष्पादयत इत्यर्थः । एतच्च मन्त्रद्वयं क्रमात् उषोदेवताके
अहोराचदेवताके च कर्मविशेषे द्रष्टव्यम् ॥

अथाष्टमीमाह । “आ वो यन्तूदवाहासो अद्य । वृष्टिं ये
विश्वे मरुतो जुनन्ति । अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्धः । एतं
जुषधं कवयो युवानः” [३] इति । हे मरुतः ये विश्वे सर्वे
मेघाः वृष्टिं जुनन्ति जवेन त्वरया प्रेरयन्ति वो युष्मत्सम्-
न्निभः उदवाहासः उदकवाहिनी मेघाः अद्यास्मिन् कर्मणि

आयन्तु आगच्छन्तु । कवयः सर्वज्ञाः युवानो नित्यतरुणाः
मरुतोऽयं यो अग्निरिह समिद्धः तमेतं जुषध्वं वृष्यर्थं सेव-
ध्वम् । अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति । मरुतः स्रष्टान्नयन्तीति
ब्राह्मणम् ॥

नवमीमाह । “धारावरा मरुतो घृष्णवोजसः । मृगा न
भीमास्तविषेभिरूर्ध्विभिः । अग्नयो न शुशुचाना स्रजोषिणः ।
भूमिन्धमन्त उप गा अवृण्वत” इति । एते मरुतः गाः गोव-
दुहाना वृष्टीः उपावृण्वत समीपे वृतवन्तः वृष्टिं स्रष्टादितवन्त
इत्यर्थः । कीदृशा मरुतः वृष्टिधारया भूमिं वृण्वन्ति व्याप्नु-
वन्तीति धारावराः । घृष्णु धर्षणचमम् ओजोबलं येषां ते
घृष्णवोजसः । अतएव मृगा न सिंहव्याघ्रादिमृगा इव तवि-
षेभिः बलवद्भिः ऊर्ध्विभिर्गमनैः भीमा भयङ्कराः अग्नयो न
शुशुचानाः अग्नय इव दीप्यमानाः, स्रजोषिणः स्रजोषो-
पलक्षितसोमपानयुक्ताः भूमिं भ्राम्यतीति, भ्रमिः तं मेघं
धमन्तश्चालयन्तः । एतसोभयं मारुते कर्मणि द्रष्टव्यम् ॥

दशम्या एकादश्याश्च प्रतीके दर्शयति । “विचक्रमे त्रिर्देवः”
इति । विचक्रम इत्येका त्रिर्देव इत्यपरा एते जुष्टी नर इत्यत्र
व्याख्याते, एतसोभयं वैष्णवे कर्मणि द्रष्टव्ये ॥

द्वादशीमाह । “आवेधसं नीलपृष्ठं वृहन्नम् । वृहस्पतिः
सदने सादयध्वम् । सादद्योनिं दम आदीदिवाः समम् । हिरण्य-
वर्धमरुषः सपेम” इति । हे स्रष्टिग्यजमानाः वृहस्पतिं
देवं सदने यज्ञस्थाने सादयध्वम् । कीदृशम् आवेधसं सर्वतः

सद्यारं, नीलपृष्ठं पृष्ठभागे नीलं, बृहन्तं गुणैर्महान्तम्, सादद्योनिं योनौ स्वर्गस्थाने यजमानान् सादयन्तं, दमे गृहे आदीदिवांसं सर्व्वतो दीप्यमानं, हिरण्यवर्णं स्वर्ण-समानकान्तिम्, अरुषं रोपरहितं तादृशं बृहस्पतिं सपेम समभ्रामः ॥

ज्योतिषीमाह । “स हि शुचिः श्रतपत्रः स शुन्ध्युः [४] । हिरण्यवाग्नीरिषिरः सुवर्षाः । बृहस्पतिः स स्वावेश ऋष्याः । पुरुषस्त्रिभ्य आ सुतिं करिष्ठः” इति । स हि प्रसिद्धः बृहस्पतिः शुचिवादिगुणोपेतः शुचिः शुद्धः श्रतपत्रः श्रतसङ्ख्याक-वाहनोपेतः बृहस्पतिः शुन्ध्युः अन्येषामपि शोधकः हिरण्य-वाग्नीः हिरण्यवाक्यं श्रतमस्मै देहि सहस्रमस्मै देहीत्यादिरूपं तेन वाक्योपेतः इषिरः सर्व्वैरेषणीयः, सुवर्षाः स्वर्गप्रदः । सः बृहस्पतिः स्वावेशः सुष्ठु आवेष्टुं समाश्रावयितुं शक्यः, ऋष्याः ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा, तादृशः बृहस्पतिः सस्त्रिभ्यः सस्त्रिसदृशेभ्यः यजमानेभ्यः पुरु प्रभूतम् आसुतिम् अन्नं क-रिष्ठः अतिश्रयेण कर्त्ता । एतच्च मन्त्रद्वयं खेतां बार्हस्पत्या-मित्यस्य पशोः सूक्ते द्रष्टव्यम् । तथा च प्रतीकद्वयमाश्रातम्, आवेधसः सः शुचिरिति ॥

चतुर्दशीमाह । “पूषः स्तव श्रते वयम् । न रिष्येम कदा-चन । स्रोतारस इह स्मसि” इति । हे पूषन् तव श्रते त्वदीये कर्म्मणि कदाचन न रिष्येम मा विनश्ये । इह कर्म्मणि ते तव स्रोतरः स्मसि भवामः ॥

पञ्चदशोमाह । “यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे । हिरण्य-
धीरन्तरिक्षे चरन्ति । याभिर्यासि दूत्याः सूर्यस्य । कामेन
हृतः श्रव इच्छमानः” [५] इति । हे पूषन् समुद्रे समुद्रव-
द्विस्तीर्णं अन्तरिक्षे अन्तर्मध्ये हिरण्ययोः सुवर्णवर्षाः ते तव
सम्बन्धिन्यः नावो नौनान्द्यः दीप्तयः याश्चरन्ति याभिर
रश्मिभिरस्त्वं सूर्यस्य दूत्यां यासि दूतत्वं प्राप्नोषि । सूर्यो हि
स्वर्भानुसञ्चकेनासुरेण तमसावृतः सन् दुःखितायाः सूर्यायाः
समीपे पूषणं रश्मियुक्तं दूतत्वेन प्रेषितवान् । तदिदमाख्यानं
शाखान्तरे द्रष्टव्यम् । तथा च सूक्तेऽप्याज्ञायते, तं देवायो
अददुः सूर्याया इति । स त्वं ताभिर्दीप्तिभिर्युक्तः सन् श्रव
इच्छमानः कीर्त्तिमाकाङ्क्षन् कामेन हृतः स्वेच्छयैव दूतकर्माणि
प्रेरितः । एतदुभयं पूषणे कर्माणि द्रष्टव्यम् । सूक्तेऽप्येकस्य प्रती-
कमाज्ञातम्, यास्ते पूषन्नावो अन्तरिति ॥

षोडशीमाह । “अरण्यान्यरण्यान्यसौ । या प्रेव नश्चसि ।
कथा यामं न पृच्छसि । न त्वाभीरिव विन्दती” इति ।
अरण्यानीशब्देन महारण्यमुच्यते द्विरुक्तिरादरार्था । हे अर-
ण्यानि या त्वं प्र नश्यतीव जनरहितत्वात् नष्टेव प्रतीयसे अथै
त्वं कथा कथं यामं न पृच्छसि । सर्वो हि जनो मार्गं गच्छन्
स्वनिवासाय यामः कुत्रेत्येवं पृच्छति त्वन्तु तथा न पृच्छसि ।
तथा यामात् वहिष्ठं पुरुषं रात्रौ भिया प्रविशति त्वं न वि-
न्दति भियं न स्वभन्त एव भुतिर्विस्मयार्था । तदेवमरण्याभि-
मानो देवता स्त्रयते ॥

सप्रदग्नीमाह । “वृषारवाय वदते । यदुपावति चिच्चिकः ।
 आघाटीभिरिव धावयन् । अरण्यानिर्महीयते” इति । वृष्टि-
 काले रवः शब्दविशेषो यस्मिन् पश्चिविशेषस्य सोऽयं वृषारवः
 स हि निर्जनादरण्यान्या उपरि निर्गत्य निरन्तरं चिदित्या-
 दिशब्दं वदति तथावदते वृषारवाय पश्चिणे प्रत्युत्तरवादी
 चिच्चिकाख्योऽन्यः पक्षी यत् यदा उपावति समीपमागत्य
 तदीयमभिवदनं प्रत्युत्तरदानेन परिपालयति । एकस्मिन्
 पक्षिणि चिच्चिशब्दं कुर्वति सति अन्नेऽपि तज्जातीयाः पक्षिणः
 तदानीमेव चिच्चिशब्दान् कुर्वन्ते । तदानीं इयमरण्यानिः
 महीयते पूज्यते । तत्र दृष्टान्तः, आघाटीभिरिव काण्डवी-
 षादिभिः धावयन्निव शोधयन्निव यथा गानकाले गायकः
 पुरुषः स्वरविशेषान् वीणादिभिः शोधयति तादृशकुम्भलैर्गायकैः
 सेव्यमानः राजा यथा लोके पूज्यते, एवमुक्तिप्रत्युक्तिरूप-
 चिच्चिशब्दसहस्राणि कुर्वन्निः स्रक्षैः पश्चिविशेषैः युक्तेयमर-
 ण्यानिः शोभत इत्यर्थः ॥

अष्टादग्नीमाह । “उत गाव इवादान् । उतो वेध्मेव दृश्यते
 [६] । उतो अरण्यानिः सायम् । शकटीरिव सर्ज्जति” इति ।
 उत अपि च गाव इव, यथा ग्रामे गावो गृहे वसन्ति तथा
 अरण्ये गवयाद्याः मृगविशेषाः दण्डान् भक्षयन्तो वर्तन्ते ।
 उत अपि च लतागुल्मादिकं तत्र तत्र वेध्मेव गृह इव दृश्यते ।
 उत अपि च इयमरण्यानिः सायंकाले वृक्षान्तरालेषु तमसा-
 ष्चक्षुषु शकटीः सर्ज्जन्तीव लक्ष्यते, यथा कृषिकाः सायंकाले

धान्यविघ्नेषुः शकटानि पूरयित्वा स्वगृहे समागच्छन्ति एव-
मत्रापि अहनि वृक्षाद्येषु दृश्यमानानि फलानि रात्रौ न
दृश्यन्ते । तथा सति सर्वाणि फलानि सुत्वा शकटे पूरयित्वा
गृहेषु नीतानीति मुग्धानां बालानां प्रतिभासो भवति सो-
ऽयं प्रतिभासोऽत्र अरण्यवर्णनार्थमुच्यते ॥

एकोनविंशीमाह । “गामकृष आकृषति । दार्वकृष उपा-
वधीत् । वसन्नरण्यान्याः सायम् । अक्रुचदिति मन्यते” इति ।
अपि च अरण्यान्यामहनि गाञ्चारयन् गोपालः अङ्गुष्ठेन
प्रियसन्धेधनवाचिना गामाकृषति । यस्मिन्नाङ्गानार्थं शब्दे
गवां सङ्केतः कृत्तः तादृशस्य शब्दस्य उपलक्षकोऽयमङ्गुष्ठः ।
गोपालस्य शब्दं श्रुत्वा यतः कुतश्चिदपि गावः समागच्छन्त्येव
तदिदमाश्चर्यम् । अपि च चिचस्य निर्माता यस्तत्रा व
एषः स्वापेक्षितं दारुकाष्ठमरण्यान्यामुपावधीत् द्विनत्तीत्यर्थः ।
यस्य यादृशं काष्ठमपेक्षितं तस्य तादृशमस्ति इत्यपरमिद-
माश्चर्यम् । तस्याश्चर्यस्य द्योतकोऽयमङ्गुष्ठः ; अङ्गु, इत्येत्यर्थः ।
अपि च दीर्घयात्रासु मार्गे गच्छन्नरण्यान् सायंकाले वः
पुमान् वसति सोऽयं महतो वृक्षस्याधस्तादसन् बहन् बहन्
पक्षिशब्दान् श्रुत्वा सेवमरण्यान्याक्रोशतीति मन्यते तदिद-
मन्यदाश्चर्यम् ॥

अथ विंशीमाह । “न वा अरण्यानिर्हन्ति । अन्यसेना-
भिगच्छति । स्वादोः फलस्य जग्ध्वा । यत्र कामं निपद्यते”
इति । ये पुरुषास्तपस्वरितुमरण्यान् यां निवसन्ति तान् प्रति

अन्यो व्याघ्रादिर्नाभिगच्छति चेत् तदानोमियमरण्यानिर्न वै
निहन्ति सर्वथा न मारयति अयमर्थः । अरण्यप्रयुक्तः कश्चि-
दपि बाधो नास्ति, व्याघ्रादिप्रयुक्तस्तु उपायेन परिहर्तुं
शक्यत इति । यस्यामरण्यानां स्वादोः फलस्य जग्ध्वा स्वादु-
फलं भक्षयित्वा कामं निपद्यते स्वेच्छया निवसितुं शक्यते ।
न खलु तत्रान्नसम्पादनाय प्रयासोऽस्ति नापि निवासस्थान-
सङ्कोचः । तादृशीयमरण्यानीति गुणस्तुतिः ॥

एकविंशीमाह । “आञ्जनगन्धीः सुरभीम् । बहूनाम-
कृषीबलाम् । प्राहं मृगाणां मातरम् । अरण्यानीमशुसिषम्”
[७] इति । अहमशुष्कता इमामरण्यानीं प्राशंसिषं प्रकर्षेण
शंसनं कृतवानस्मि । कीदृशीमाञ्जनगन्धीम्, आञ्जनेषु कर्पूरादि-
सुगन्धिद्रव्यप्रक्षेपेण यादृशं गन्धं सम्पादयन्ति, तादृशगन्धोपेतां
विचित्रैः पुष्पैः फलैश्चानुकूलो गन्धः समुत्पाद्यते । अतएव
सुरभीं सुगन्धीश्चम्यकपुष्पादिजन्यो हि सुगन्धः वर्तते । भ-
क्षितुं योग्यानां फलविशेषाणाम् अनेकत्वात् बहूनां तादृशानां
वृक्षाणां स्वत एवोत्पन्नत्वेन कृषेरनपेक्षणादकृषीबलां तत्रो-
त्पन्नानां मृगाणां पालकत्वान्माहसदृशीम् । तदेतदरण्यानी-
त्यादिकमरण्यवाचिभिस्तपस्त्रिभिः स्वरक्षार्थं देवतां प्रार्थयितुं
अपितव्यम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ॥

षष्ठानुवाके प्रथमामृचमाह । “वार्चइत्याय श्रवसे । पृतना
साहाय्य च । इन्द्र त्वावर्त्तयामसि” इति । हे इन्द्र वार्चइ-
त्याय शत्रुबधाय श्रवसे अस्मदीयाय बलाय पृतना-साहाय्य
वैरिसेनाभिभवाय च त्वामावर्त्तयामसि पुनः पुनः भजाम ॥

द्वितीयामाह । “सुब्रह्माणं वीरवन्तं वृहन्तम् । उरुं गभीरं
पृथुबुधमिन्द्र । अतर्षिमुग्रमभिमातिषाहम् । अस्मभ्यं चित्रं वृष-
णं रयिन्दाः” इति । हे इन्द्र अस्मभ्यं रयिन्दाः धनं देहि,
वयन्तु त्वां भजाम इत्यध्याहारः । कीदृशं त्वां सुब्रह्माणं
भोभनब्राह्मणोपेतम् अत्विग्भिस्तुत्यमित्यर्थः । वीरवन्तं वीरैः
पुत्रैः श्रुत्यैश्चापेतं वृहन्तं ऐश्वर्येण महान्तम् । उरुं गभीरम्
अत्यन्तं गभीरम् अतिप्रबुद्धमित्यर्थः । पृथुबुधं विस्तीर्णमूढं
प्रजापतिवृष्टमित्यर्थः । प्रजापतिरिन्द्रमसृजतेति श्रुतेः । अतर्षि
अपिषु मन्त्रेषु ऐन्द्रसूक्तादिषु श्रूयमाणम् उग्रं वैरिषु क्रोधि-
नम् अभिमातिषाहं पाप्मनो विनाशकम् । कीदृशं चित्रं मणि-
मुक्तादिरूपेण बहुविधं वृषणं कामाभिवर्षणञ्चमम् । एतद्यो-
भयं ऐन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यम् ॥

तृतीयामाह । “चेचिथै त्वा निश्चिथै त्वा । द्रुहो मुञ्चामि
वरुणस्य पाशात् । अनागस ब्रह्मणे त्वा करोमि [१] । शिवे ते
द्यावापृथिवी उभे इमे” इति । एतस्य मन्त्रजातस्य जातकर्ष-
विषयत्वात् कुमारोऽत्र सम्बोध्यते । हे कुमार त्वां चेचीनामि-
काया रचोजातेः द्रुहः द्रोहात् वा मुञ्चामि मुक्तं करोमि ।

वाक्षोपद्रवकारिणी काचित् रक्षोजातिः खेची, तथान्वा रक्षो-
जातिः निर्घृतिः, तस्या अपि द्रोहात् त्वां मुञ्चामि । तथा
वहस्य पात्रो रोगविशेषः तस्मादपि त्वां मुञ्चामि । ब्रह्मणे
परिवृढाय जातकर्मादिसंस्काराय त्वामनागसं दोषरहितं
करोमि । ते त्वदर्थं इमे द्यावापृथिवी उभे अपि शिवे शान्ते
भवेताम् ॥

चतुर्थीमाह । “ब्रन्ते अग्निः सहाङ्गिरस्तु । ब्रं द्यावापृथिवी
सशैषधीभिः । ब्रमन्तरिचष्टु सह वातेन ते । ब्रन्ते चतस्रः
प्रदिशो भवन्तु” इति । हे कुमार त्वदर्थमथमग्निः अङ्गिः
सह ब्रं सुखहेतुरस्तु । द्यावापृथिव्यौ शैषधीभिः सह ब्रं सुख-
हेतु स्याम् । अन्तरिचष्टु वातेन सह ते ब्रमस्तु । प्राच्याद्याः
प्रहृष्टदिशस्तस्योऽपि ते ब्रं भवन्तु ॥

पञ्चमीमाह । “या दैवीस्तस्रः प्रदिशः । वातपत्नीरभि-
स्र्यो विचष्टे* । तासां त्वा जरस आदधामि । प्र चक्ष एतु
निर्घृतिं पराचैः” इति । वातपत्नीः वायोः पाञ्चयित्रीः दैवीः
देवतारूपाः वायुतस्रः प्रदिशः अभिस्र्यस्य स्र्यो विचष्टे विभे-
षेण स्थापयति, तासां दिशां जरसे जरायुं त्वां दधामि
स्थापयामि । चावहिभ्यो न जीर्यन्ति तावत्त्वां जीवयामीत्यर्थः ।
श्रोऽयं चक्षो व्याधिः सः पराचैः तप्तः पराङ्मुखो भूत्वा नि-
र्घृतिं रक्षोजातिं प्रैतु प्राप्नोतु ॥

षष्ठीमाह । “अमोचि चक्ष्मादुरितादवर्त्ये [२] । क्रुहः

* अभिचष्टे इति वा पाठः ।

पाशास्त्रिंशत्तै चोदमोचि । अहा अवर्त्तिमविदह्योऽगम् । अथ-
 भृङ्गद्रे सुहृतस्य लोके” इति । अयं कुमारो यद्वात् व्याधेः
 दुरितादिहेतोः पापात् अवर्त्तै वर्त्तिः वर्त्तनं जीवनहेतुः
 सन्तत् तद्विपरीतं दारिद्र्यम् अवर्त्ति तस्या अपि अमोचि
 मुक्तोऽभूत् । तथा निर्घृत्तै राक्षसजातेः द्रुहो द्रोहरूपात्
 पाशाश्च अयं कुमार उदमोचि उत्कर्षेण मुक्तोऽभूत् । अवर्त्ति
 दारिद्र्यमहाः अहासोः परित्यक्तवान् । स्थानं सुखम् अविदत्
 लभ्यवान् । भद्रे कल्याणे सुहृतस्य लोके पुण्यकर्मणः फलभूते
 स्थानेऽपि अभूत् अवस्थितवान् ॥

सप्तमीमाह । “सूर्य्यमृतं तमसो याद्या यत् । देवा अमु-
 च्चसृजन् व्येनसः । एवमिमं चेत्त्रियाज्जामिश्रंसात् । द्रुहो
 मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्” इति । तमोविद्धस्य सूर्य्यस्य प्रती-
 कारं देवाश्चक्रुः । तथाच ब्राह्मणम्, सुवर्भानुरासुरः सूर्य्यं
 तमसा विध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैश्चक्षिति । सोऽयं वृत्ता-
 न्तोऽत्र दृष्टान्तत्वेन अभिधीयते, यत् यथा देवा षट्म
 अन्वकारप्राप्तं सूर्य्यं याद्या याहका आवरकं तमस अमुञ्चन्
 मुक्तमकुर्वन् । तथा तद्धेतोरेनसः पापात् व्यसृजन् वियोजित-
 वन्तः । एवमहं जनकः इमं कुमारं वरुणस्य पाशात् मुञ्चामि
 मुक्तं करोमि । कीदृशात् पाशात् चेत्त्रियात् चेत्त्रं गर्भस्थानं
 तत्रोत्पन्नत्वात् जामिश्रंसात् आलस्यप्रस्थापकात्, द्रुहो बाध-
 कात् । चेत्त्रियै त्वेत्यादिमन्त्राणां जातकर्मणि विनियोगं
 बोधायन आह, अथैनं स्थापयति चेत्त्रियै त्वा निर्घृत्तैवेति ॥

अथाष्टमीमाह । “बृहस्पते युवमिन्द्रस्य वस्रः । दिव्यस्त्रे-
 श्राथे उत प्रार्थिवस्र । धत्त५ रथि५ स्तुवते कीरयेषित् [३] ।
 यूयं पात स्वस्त्रिभिः सदानः” इति । हे बृहस्पते त्वं इन्द्रस्त्रे-
 त्येतौ युवां दिव्यस्य वस्रः दिवि भवस्य वसुनः धनस्य ईशाथे
 स्वामिनौ भवथः । उत अपि च पार्थिवस्र पृथिव्यां भवस्य
 धनस्य ईशाथे । स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरयेषित् कर्त्तुं घागं
 बृहस्पतिसवास्त्रं कुर्वते, रथिं धनं सन्पादयतम् । हे इन्द्रा-
 बृहस्पतो सपरिवारा यूयं नः अस्मान् स्वस्त्रिभिः क्षेमैः सदा
 पात रक्षत । एतस्य मन्त्रस्य बृहस्पतिसवयागे यजमानाभि-
 धेके विनियोगमापस्तम्ब आह, आञ्जेन माध्यन्दिने सवने
 ह्यजाजिन आसीनमभिषिञ्चति शुक्रामन्थिनो व्यासंस्त्रावेण
 बृहस्पते युवमिति ॥

नवमीमाह । “देवायुधमिन्द्रमाजोऽज्जवानाः । विश्वावृध-
 मभि ये रक्षमाणाः । येन हताः दीर्घमध्वानमायन् । अनन्त-
 मर्धमनिवर्त्यमानाः” इति । येनेन्द्रेण हताः वृत्रादयः दीर्घ-
 मध्वानमायन् मरणं प्राप्ता इत्यर्थः । तमिन्द्रमभिस्रक्ष्य ये
 यजमानाः रक्षमाणाः प्रतोचां कुर्वन्तः आजोऽज्जवानाः सर्व्वत
 आङ्गानं कुर्वन्तो वर्त्तन्ते, कीदृशमिन्द्रं देवायुधं देवार्थं यो-
 ङ्कारम्, विश्वावृधं विश्वस्य वर्द्धयितारम्, ते यजमानाः इन्द्र-
 मेविनः अनिवर्त्यमानाः इतः परं मनुष्यलोके पुनरावृत्ति-
 रहिताः सन्तः अनन्तं विनाशरहितम् अर्थं सर्व्वैरर्थनीयं
 लोकमायन् प्राप्ताः । सोऽयं मन्त्र ऐन्द्रे कर्मणि द्रष्टव्यः ॥

दशमीमाह । “यत्ने सुजाते हिमवत्सु भेषजम् । मघोभूः
 शन्नमा यद्भूदोऽसि । ततो नो देहि वीवस्त्रे” इति । वीवसा-
 शब्दः काञ्चिदोषधिं वस्त्रीरूपामाचष्टे । सा च हिमवत्सानुवृ-
 त्यस्यते । हिमवत्सु पर्वतविशेषेषु सुजाते सुदूतपक्षे हे ओषधे
 ते त्वदीयं यद्भेषजं रोगविनाशं औषधमस्ति यद्यतः त्वं हृदो
 हृदयस्य शन्नमा सर्वोपद्रवप्रमनहेतुः मघोभूः सुखस्य भाव-
 यित्री चासि । हे वीवस्त्रे एतत्-सञ्ज्ञके ओषधे तत्स्वाहृत्स्वा-
 त्सकाशात् तदौषधं नो देहि ॥

एकादशीमाह । अदो गिरिभ्यो अधि सत् प्रधावसि । स-
 शोभमाना कश्येव शुभ्रे [४] । तां त्वा मुद्गसा हविषा वर्द्ध-
 यन्ति । सा नः वीवस्त्रे रयिमाभाजयेह” इति । हे ओषधे
 यद्यदा त्वं गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः सकाशात् अदः प्रत्यक्षं यथा
 भवति तथा अधिप्रधावसि अधिकं वस्त्रीरूपा सर्वतः प्रसरसि ।
 तत्र दृष्टान्तः, संशोभमाना कन्येव, यथा सर्वैराभरणैः सम्यक्
 शोभमाना कन्या स्त्रयंवरार्थम् आगतानां वराणां पुरतः
 सञ्चरति, तद्वत् । हे शुभ्रे निर्मले ओषधिदेवते तां त्वा ता-
 दृशीं शुभ्रां तां मुद्गसाः मुद्गसगोचोत्पन्नाः महर्षयो हविषा
 वर्द्धयन्ति । हे वीवसास्त्रे ओषधिदेवते सा त्वमिह कर्षाणि
 अस्मभ्यं रयिमाभाजय धनं सन्पादय । रोगनिवर्त्तकमौषध-
 मेवाच धनम् । एते सभे चैव एतदोषधिदेवताके ज्ञाता-
 न्तरगते कर्षाणि याञ्ज्यानुवाक्ये ॥

अथ द्वादशीमाह । “पूर्वं देवा अपरेषानुपश्रज्जस्रधिः ।

जन्मान्वरैः पराणि । वेदानि देवा अयमस्मीति माम् । अहं हिता शरीरं जरसः परस्तात्” इति । हे देवाः अहम् अप-
रेषाधमेनानेन जन्माना पूर्वं जन्मानुपश्यन् इदानीं वर्त्ते, तथैव
अपरैः निरुद्धैः मनुष्यजन्मभिः पराणि उत्कृष्टानि देवजन्मानि
वेदानि स्वभेद्यः । इदानीन्तने जन्मनि प्रयत्नमन्तरेण स्वतः
प्रवृत्तां वेदशास्त्रादिवासनां दृष्ट्वा पूर्वमप्येतादृशजन्मसम्पन्न-
मिति निश्चीयते । अतएव अभिज्ञा आहुः, प्रपेदिरे प्राक्तन-
जन्मविद्या इति । सोऽयं दृष्टान्तः, वयं यथा पूर्वजन्मादिवा-
सितमिहजन्मनि फलितम्, एवमत्रापि अनुष्ठितम्, उत्तरत्र
कलीयतीति आनमीः अतो नु विलाख्याया देवतायाः
प्रसादात् अहं हेदेवाः जरसः परस्तात् स्वशरीरं हिता
लोकान्तरे अयमीदृशो देवोऽस्मीति मां वेदानि ज्ञातुं
शक्नुयाम् ॥

चयोदश्रीमाह । “प्राणापानौ चक्षुः श्रोत्रम् । वाचं मनसि
सम्भृताम् । हिता शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं
वयमश्रवामहे” इति । दावेतौ प्राणापानौ उच्छ्वासनिश्वास-
रूपौ वायू यदपि चक्षुःश्रोत्रमित्यादिकं ज्ञानेन्द्रियं या
वानपि मनसि सम्भृता सम्बद्धा, वाक् बुद्धिमनसा ध्यायति
तदाचा वदतीति श्रुतेर्वाचो मनसि सम्बद्धत्वम् । इयञ्च
वाक्श्रोत्रेन्द्रियाणां सर्वेषामुपलक्षणम् । तदिदं प्राणापानादिकं
सर्वं दृष्टीत्वा वयं जरसः परस्तात् शरीरं हिता भूतिं भूतिं
तत्रलोकस्थितं तत्रदैश्वर्यमासमन्तावदश्रवामहे प्राप्नुवाम । एते

स्रष्टौ दिवःश्रेणिष्विष्टिषु अनुवित्यै चरमित्यत्र याज्यानुवाक्ये।
अत एव तत्र प्रतीकद्वयमाह्वतम्। पूर्वं देवा अपरेण प्राणा-
पानाविति ॥

चतुर्दशीमाह । “इमा एव ता उषसो याः प्रथमा यौ-
च्छन् । ता देव्यः कुर्वन्ते पञ्चरूपा । शशतीर्नावपृष्यन्ति । न
गमन्त्यन्तम् [५] इति । या उषसः प्रथमाः प्रथमभाविवः
सृष्ट्यादौ वर्त्तमानाः यौच्छन् व्युष्टिं प्रभातमकुर्वन् । ता उषसः
इमा एव इदानीं प्रतिदिनं वर्त्तमाना एव तास्योषसो देव्यः
पञ्चसङ्ख्याकानि रूपाणि कुर्वन्ते वसन्तादीनि तत्तन्निष्पानि
कुर्वन्ते । शशतीः निरन्तरं वर्त्तमानास्ता उषसः नावपृष्यन्ति
कदाचिदपि न समाप्यन्ते । तदेव स्पष्टीक्रियते, अन्तमवसानं
न गमन्ति न प्राप्नुवन्ति । सोऽयमत्र उषोदेवताके कर्त्तव्य-
द्रष्टव्यः ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

सप्तमानुवाके प्रथमानुचमाह । “वसूनां त्वाधीतेन इद्रा-
णामूर्ध्या । आदित्यानां तेजसा । विशेषां देवानां क्रतुना ।
मरुता मेखा जुहोमि स्वाहा” इति । हे अग्ने त्वां जुहोमि,
कीदृशं त्वां वसूनामष्टानां सम्बन्धि यदधीतं मन्त्रजातं तेन
सहितम् । इद्राणामेकादशानां सम्बन्धिनी येयं मूर्ध्निः उत्कर्षः
तेन सहितम् । आदित्यानां द्वादशानां सम्बन्धि यत्तेजः तेन

सहितम् । विश्वेषां देवानां सम्बन्धि यः क्रतुः सङ्कल्पः कर्मानु-
ष्ठानं वा तेन सहितम् । मरुतां सम्बन्धि योऽयं मेधा मति-
विशेषः तेन सहितम् । एतस्य मन्त्रस्य सावित्रचयने विनि-
योगमापसम्ब आह, अपरं चतुर्गृहीतं वसुनां त्वाधीतेनेति
जुहोतीत्यनुवर्त्तते ॥

द्वितीयामाह । “अभिभूतिरहमागमम् । इन्द्रसखा स्वा-
युधः । आस्वाऽऽशासु दुष्यहः” इति । हे अग्ने अहमागमं त्वत्-
समीपे समागतोऽस्मि त्वमप्याशासु दिक्षु भूतिः भूतित्वादि-
गुणैर्युक्तः आस्व उपविश । अभिभूतिः वैरितिरस्काररक्षमः
इन्द्रसखा इन्द्रस्य प्रियः स्वायुधः शोभनैरायुधैरुपेतः, दुष्यहः
केनापि तिरस्कर्त्तुमशक्यः । अयं मन्त्रः कस्मिंश्चिदाययणे
कर्षणि उपमार्हः ॥

द्वितीयामाह । “इदं वर्षी अग्निना दत्तमागात् । यज्ञो
गर्भः सह ओजोबलञ्च [१] । दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ।
प्रतिगृभ्णामि महते वीर्याय” इति । अग्निना दत्तं यदिदं
वर्षः प्रसृति गुणजातं तदिदमागात् यजमानं प्रत्यागतम् । वर्षः
शरीरकान्तिः, यज्ञः कीर्तिः, गर्भः रश्मिरूपं तेजः, सहः अभि-
भवसामर्थ्यम्, ओजः बलहेतुरष्टमो धातुः, बलं शरीरशक्तिः,
शतशारदाय शतसङ्ख्याक-संवत्सरोपेताय दीर्घायुत्वाय दीर्घ-
कालवर्त्यायुष्याय महते वीर्याय अधिकसामर्थ्याय च प्रति-
गृभ्णामि अग्नेरनुग्रहं स्वीकरोमि । अस्य मन्त्रस्य हारियोज-
नादूर्द्धभाविनि यज्ञपुच्छे विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

उक्तास्त्रयो मन्त्रा ऋगादिकाः । चतुर्थमन्त्रमारभ्य चतु-
 रात्मकाः । तत्रैतच्चतुर्थमन्त्रमाह । “आयुरसि विश्वायुरसि ।
 सर्व्वायुरसि । सर्व्वमायुरसि । सर्व्वं न आयुर्भूयात् । सर्व्वमायु-
 र्गेषम्” इति । हे प्रवर्त्तास्त्रकर्णाभरण त्वम् आयुरसि आयुः
 स्वरूपमसि, विश्वायुरसि विश्वस्य जगतः आयुः स्वरूपमसि,
 सर्व्वायुरसि विश्वेषतः सर्व्वेषां पुरुषाणाम् आयुः स्वरूपमसि ।
 सर्व्वमायुरसि यच्छतसंवत्सरपरिमितमायुः तत्सर्व्वं त्वमसि ।
 त्वत्प्रसादात् सर्व्वं सम्पूर्णम् आयुर्मे भूयात् । अतोऽहं सर्व्व-
 सम्पूर्णमायुः गेषं गम्या स्म । अस्य मन्त्रस्य आयुष्कामेष्टौ कर्णा-
 भरणधारणे विनियोगमापस्तम्ब आह, तद्यजमान आसन्न
 प्रतिगृह्य प्रदक्षिणं दक्षिणे कर्णे आवभात्यायुरसि विश्वा-
 रसीति ॥

अथ पञ्चमो यजुराह । “भूर्भुवः सुवः” इति । इष्टिस-
 न्तरिचं सुप्तोकानि अमुगृह्णन्तीति शेषः ॥

अथ षष्ठो यजुराह । “अग्निर्धर्मोणाश्नादः । मृत्युर्धर्मोणाश्न-
 पतिः । ब्रह्म चक्षुः स्नाहा” [२] इति । योऽयमग्निः सोऽयं
 स्वकीयेन धर्मोण आश्नादो भवति । अस्रमक्षकत्वं जाठराग्ने
 प्रसिद्धम् । योऽयं मृत्युर्देवः सोऽयं स्वकीयेन धर्मोण अश्नपतिः
 अन्नस्य पासकः, यावन्मृत्युः प्राणिनं न मारयति तावदन्नमघं
 भुङ्क्ते, तदिदमन्नपासकत्वम् । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः, चक्षुः क्षत्रि-
 जातिः, तान्येतानि अग्नि-मृत्यु-ब्रह्म-क्षत्रि-क्षत्रि-स्नाहा उत-
 मिदमस्तु ॥

अथ सप्तमो यजुराह । “प्रजापतिः प्रणेता । बृहस्पतिः
पुर एता । यमः पन्थाः । चन्द्रमाः पुनरसुः स्वाहा” इति ।
योऽयं प्रजापतिः सोऽयं प्रणेता प्रेरकः, योऽयं बृहस्पतिः
सोऽयं पुर एता पुरतो गन्ता, योऽयं यमः सोऽयं पन्थाः मार्ग-
पालकः, यस्तु चन्द्रमाः सोऽयं पुनरसुः पुनर्जायमानः प्राणि-
रूपः तानेतान् प्रजापत्यादीनुद्दिश्य स्वाहा ऊतमिदमस्तु । भू-
र्भुवःसुवरित्यादिमन्त्रत्रयस्य विनियोगः सूत्रान्तरेषु मृग्यताम् ॥

अष्टमो यजुराह । “अग्निरन्नादोऽन्नपतिः । अन्नाद्यमस्मिन्
यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । योऽयमग्निः सोऽय-
मन्नादः जाठराग्निरूपेण अन्नस्य भक्षकः, अन्नपतिः वाह्याग्नि-
रूपेण अन्नस्य पाचकत्वात् पालकः सोऽयमग्निरस्मिन् यज्ञे
यजमानाय भक्षणयोग्यमन्नं ददातु तस्मै अग्नये स्वाहा
ऊतमिदमस्तु ॥

नवमो यजुराह । “सोमो राजा राजपतिः । राज्यमस्मिन्
यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । यः सोमः सोऽयं
ब्राह्मणानां राजा । सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति मन्त्रा-
न्तरात् । स चान्येषां राज्ञां पालकत्वाद् राजपतिः । शेषं पूर्ववत् ॥

दशमो यजुराह । “वरुणः सप्ताट्त्वसाट्पतिः । साप्ता-
व्यमस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” [३] इति । यो-
ऽयं वरुणः सोऽयं समीचीनो राजा भूत्वा सर्वेषामन्येषां
शाप्ताव्यानां पालकः ॥

एकादशो यजुराह । “मित्रः चत्रं चत्रपतिः । चत्रमस्मिन्

यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । मित्रो देवः स्वयं
क्षत्रियजातिर्भूत्वा सर्वेषामन्येषां क्षत्रियाणां पालकः, स च
स्वयं क्षत्रियधर्मं ददातु ॥

वादश्रो यजुराह । “इन्द्रो बलं बलपतिः । बलमस्मिन्
यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । अयं इन्द्रः स्वयं बलं
प्राप्य परकीयस्य बलस्य पालको भवति ॥

अयोदशो यजुराह । “वृहस्यतिर्ब्रह्मा ब्रह्मपतिः । ब्रह्मा-
स्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । वृहस्यतिः
स्वयं देवानां मध्ये ब्राह्मणजातियुक्तः । ब्रह्म वै देवानां वृह-
स्यतिरिति श्रुत्यन्तरात् । सोऽयमितरजातेः पालकः ब्राह्मण-
धर्मं ददातु ॥

चतुर्दशो यजुराह । “सविता राष्ट्रं राष्ट्रपतिः । राष्ट्र-
मस्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । सविता स्वयं
राष्ट्रं प्राधान्यदीप्तस्य राष्ट्रस्य पालको भवति ॥

पञ्चदशो यजुराह । “पूषा विश्वां विष्टपतिः । विश्वमस्मिन्
यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । पूषा स्वयं देवानां
विश्वां स्वामी भूत्वा मनुष्या अपि विश्वः पालको भवति ॥

षोडशो यजुराह । “सरस्वती पुष्टिः पुष्टिपत्नी । पुष्टिम-
स्मिन् यज्ञे यजमानाय ददातु स्वाहा” इति । सरस्वतो स्वयं
पुष्टियुक्ता सती परकीयाया अपि पुष्टेः पालयित्री भवति ॥

सप्तदशीमाह । “त्वष्टा पशूनां मियुनानां रूपकद्रूपपतिः ।
रूपेणास्मिन् यज्ञे यजमानाय पशून् ददातु स्वाहा” [४] इति ।

मिथुनाणां स्त्रीपुरुषरूपाणां पशूनां रूपस्य कर्त्ता त्वष्टा सर्वेषां
रूपाणां पाखकः । अतोऽस्मिन् यज्ञे यजमानाय समीचीन-
रूपेषु युक्तान् पशून् ददातु । तस्मै त्वष्ट्रे स्वाहा ऊतमस्तु ।
अग्निरन्नाद् इत्यादयो दश मन्त्राः मित्रविन्दाख्यायामिष्टौ
उपहोमार्थाः ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

अष्टमोऽनुवाके प्रथमाष्टममाह । “स ईं पाहि य ऋजीषी
तद्वचः । यः शिप्रवान् वृषभो यो मतीनाम् । यो गोत्रभि-
वृज्जभ्यो हरिष्ठाः । स इन्द्रं चिन्नां अभिटन्धि वाजान्” इति ।
हे इन्द्र यस्वम् ऋजीषी निष्पीडितरसः सोमवस्तीभामः ऋजीषीं
तदान् ऋजीषी । अतएव ब्राह्मणमात्रायते, तस्मात्तृतीय-
सवनं ऋजीषमभिषुन्वन्तीति । तद्वचः दुःखेभ्यस्तारकः तादृशः
स त्वं ईं पाहि इमं सवनं पालय, यस्त्वं शिप्रवान् शोभनहनु-
युक्तः, यस्य त्वं मतीनाम् अस्मद्बुद्धीनां वृषभः वर्षचित्त
सन्मार्गबुद्धिप्रद इत्यर्थः । यस्य त्वं गोत्रभित् पर्वतानां भेत्ता,
वृज्जभ्यत् हस्ते वृज्जस्य धारकः, यस्य हरिष्ठाः हरिनामकयो-
रश्वयोः स्वामी हे इन्द्र स त्वं चिन्नां वाजान् विचिन्नाधि
अचूषामन्नानि अभिटन्धि अभितो विनाशय । अयं मन्त्रः
माथ्यन्दिनसवने प्रस्वितयाव्यासु अन्तर्भावशीलः ॥

द्वितीयामाह । “आ ते शुभो वृषभ एतु पश्चात् ।
 आत्तरादधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभि समेत्वाङ् ।
 इन्द्र युञ्ज ५ सुवर्वद्वेष्टासौ” इति । हे इन्द्र वृषभ श्रेष्ठ ते तव
 शुभो बलं पश्चादक्षत्तः पश्चिमभागे आ एतु आगच्छतु ।
 तथैव उत्तरात् उत्तरभागेऽप्यागच्छतु । अधरात् अधरभागे
 ऽप्यागच्छतु । पुरस्तात् पूर्वभागेऽप्यागच्छतु । विश्वतः सर्वेषु
 प्रदेशेषु अभि अस्मान् अभिलक्ष्य अर्वाङ् समीपवर्त्ती आसमेतु
 सन्ध्यागच्छतु । हे इन्द्र सुवर्वत् स्वर्गयुक्तं युञ्ज धनम् अस्मे
 धेहि अस्मासु सन्पादय ॥

तृतीयामाह । “प्रोष्वस्यै पुरो रथम् । इन्द्राय शूषमर्चत [१] ।
 अभीकेषिदु लोकहृत् । सङ्गे समत्सु वृचहा । अस्माकं बोधि
 चोदिता । नभन्तामन्यकेषाम् । ज्याका अधि धन्वसु” इति ।
 अस्यै इन्द्राय अस्मेन्द्रस्य पुरो रथं रथस्य पुरोभागे शूषं बलं
 प्रोष्वर्चत प्रकर्षेण सुष्ठु पूजयत । कथं बलस्य पूजेति उच्यते ।
 अयमिन्द्रो वृचहा वैरिघाती समत्सु सङ्गामेषु सङ्गे योद्धृभि-
 र्वैरिभटैः सङ्गे सति संयोगे सति अभीकेचित् हन्तुं कामय-
 मानेऽपि वैरिणि लोकहृत् स्थितिं करोत्येव न तु पाशयते ।
 इत्थं बलस्य पूजा, तथा पूजित इन्द्रः । इन्द्रोऽस्माकम् इतर-
 व्यावृत्तये चोदिता प्रेरयिता सम्बोधि बुध्यतां सावधानो
 भवतु । अन्यकेषां कुत्सितानां वैरिणां धन्वसु अधिअत्रित्य वर्त्त-
 माना ज्याकाः कुत्सितज्याः नभन्तां हिंसन्ताम् आहृष्यन्ति-
 त्यर्थः । एतच्चोभयं कस्मिंश्चिदैन्द्रे कर्माणि विनियोज्यम् ॥

चतुर्थीमाह । “इन्द्रं वयः शुनासीरम् । अस्मिन् यज्ञे
इवामहे । आ वाजैरप नो गमत्” इति । शुनो वायुः सीरः
आदित्यः ताभ्यां युक्तमिन्द्रम् अस्मिन् यज्ञे वयमाह्वयामः ।
व चेन्द्रः वाजैरज्ञैः सह नः अस्मान् प्रत्युपागमत् उपागच्छतु ॥

पञ्चमीमाह । “इन्द्राय शुनासीराय । सुषा जुहुत नो
हविः [९] । जुषतां प्रति मे धिरः” इति । शुनासीराय
वाग्वादित्ययुक्ताय इन्द्राय सुषा जुहुता नः अस्मदीयं हविः
हे अस्मिन् जुहुत । मेधिरः मेधावान् इन्द्रः प्रतिजुषतां
प्रातिस्विकं तद्धविः सेवताम् ॥

षष्ठीमाह । “प्र हव्यानि घृतवन्त्यसौ । हर्यश्वाय भरता
सजोषाः । इन्द्रर्तुभिर्ब्रह्मणा वावृधानः । शुनासीरी हविरिदं
जुषस्व” इति । हर्यश्वाय हरितनामकाभ्यामश्वाभ्यां युक्ताय
असौ इन्द्राय घृतवन्ति हव्यानि हे अस्मिन् प्रभरत प्रकर्षेण
सम्पादयत । हे इन्द्र त्वं सजोषाः वसन्ताद्यृतुदेवताभिः स-
मानप्रोतः सन् ब्रह्मणा मन्त्रेण वावृधानः वर्द्धमानः शुना-
सीरी वाग्वादित्ययुक्त इदं हविर्जुषस्व । अत्रापस्तम्बः, इन्द्राय
शुनासीराय पुरोडाशो द्वादशकपात्रः इत्यस्मिन् कर्षाणि
मन्त्रद्वयं विनियुक्तवान्, इन्द्राय शुनासीरायेत्यारभ्य हविरिदं
जुषस्वेति याज्यानुवाक्ये इत्यन्तेन वाक्येन । यस्वेताभ्यां पूर्व्या
मन्त्र इन्द्रं वयमित्यादि सोऽयं पुरोऽनुवाक्यया विकल्प्यते ॥

सप्तमीमाह । “वयः सुपर्षा उपसेदुरिन्द्रम् । प्रियमेधा
अषथो नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्षुहि पूड्धिं चक्षुः । मुमु-

गन्धस्मान्निधयेव बद्धान्” इति । केचिद्वचयः इन्द्रमुपवेदुः कार्यप्राप्त्यर्थमुपासन्ते । कीदृशाः ऋषयः वचः पत्तिमूर्त्तिधारिणः अतएव सुपर्णाः शोभनपक्षोपेताः प्रियमेधाः अधीतस्तु शम्बस्तु धारणशक्तिर्मेधा तस्यां प्रीतियुक्ताः नाधमानाः किञ्चित्कार्यं याचमानाः । स एव याज्ञाप्रकारः सृष्टीक्रियते, हे इन्द्र धान्नामज्ञानलक्षणमन्धकारम् अपोर्षुहि अपसारय । चक्षुर्ज्ञानलक्षणां दृष्टिं पूर्द्धिं पूरय, निधयेव शृङ्गाजेव अज्ञानेन बद्धान् अस्मान् मुमुग्धि तस्माद्ज्ञानबन्धात् मोक्षय । अस्य मन्त्रस्य सोमक्रयादूर्द्धम् अंशाच्छादकवस्त्रापनयने विनियोगमापस्तम्ब आह, अत्र यजमानोऽपोर्षुते वचः सुपर्णा इति ॥

अष्टमीमाह । “बृहदिन्द्राय गायत [३] । महतो वृचहन्नामम् । येन ज्योतिरखनयसृतावृधः । देवं देवाय जागृवि” इति । हे महतः वृचहन्नामम् अतिब्रह्मेण वैरिब्रह्मकारिणं वृहन्नाम इन्द्राय इन्द्रार्थं गायत, अतावृधः यज्ञवर्द्धकाः अन्विजो देवाय इन्द्रार्थं देवं दीप्यमानं जागृवि जागरणस्याप्रमत्तस्य साधनं ज्योतिः ज्ञानरूपं प्रकाशं येन वृहत्साक्षा अन्ननयसूत्यादितवन्तः । तेन वृहता साक्षा गायतेत्यन्वयः । अन्विजो हि पृष्ठस्तोत्रे वृहत् साम गायन्ति । अस्य च मन्त्रस्य कश्चिन् सोमविहृतौ विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

नवमीमाह । “का मिहैकाः क इमे पतङ्गाः । माग्यासाः कुलि परि मा पतन्ति । अजावृत्तैमान् प्रथमन्तु देवाः । वौषर्षं चक्षुस्तनुवा विदेय” इति । मिहैकाशब्दे गोदारवाचकः सन्

दृष्टेरावरकं रोगविशेषमुपलक्षयति । मिहिका एव मिहैकाः ।
 पतङ्गशब्दः ब्रह्मभवाची सन् नेत्ररश्मिजन्यानि केशोद्भवा-
 न्याकाङ्गे भासमानान्युपलक्षयति । तानि चोष्ठे रोमे सति बह्वनि
 भासन्ते, तदुभयं किञ्चित्शब्दाभ्यामाचिष्यते । का मिहैका
 क इमे पतङ्गाश्च के, तदुभयोपद्रवो मम नास्तीत्यर्थः । मन्व-
 शब्देन दधिमन्यममुच्यते, तत्सम्बन्धिनः तन्मविन्दवः मान्याः
 तद्ददास्त्वानि आगच्छन्तीति मान्यास्ताः केशोद्भवाकविशेषाः कुलं
 समूहः तद्रूपतामापन्नाः कुलिशब्देनोच्यन्ते, ते च सङ्घो मा मां
 परिपतन्ति । हे देवाः अनामृताः केशोद्भवादिहृतनेत्रावरणाप-
 गमेनैवान् केशोद्भवादिकान् रोगदोषान् प्रथमन्तु प्रकर्षेण
 मुखोत्थितवायुमात्रेण विनाशयन्तु । ततोऽहं तनुवा सञ्चितः
 सौपर्णं चक्षुर्विदेय । सुपर्णः पक्षी यथा दूरस्थं पश्यति तथा दूर-
 दर्शनक्षमं चक्षुःपाटवं स्वभेषम् । सोऽयं मन्वो नेत्ररोगपरि-
 हाराय प्रयोक्तव्यः ॥

दशमीमाह । “एवावन्दस्व वरुणं बृहन्तम् । नमस्वा धीर-
 ममृतस्य गोपाम् । स नः शर्मं त्रिवरुषं विद्यं सत् [४] । यूयं
 पात स्वस्तिभिः सदा नः” इति । हे यजमान वृहन्तं गुणा-
 धिकं वरुणमेव आवन्दस्व स्तुहि, तथा धीरं बुद्धिमन्तम् अमृ-
 तस्य क्रतुफलस्य गोपां रक्षितारं नमस्य नमस्कुह । स वरुणो
 नः अस्मान्भ्यं त्रिवरुषं भूमिकात्रयोपेतं शर्मं गृहं विद्यं सत्
 विशेषेण यच्छतु । हे वरुण सपरिवारा यूयं स्वस्तिभिः सेमैः
 नः अस्मान् सदा पात रक्षत । अस्व मन्वस्य ब्रह्मण उतसङ्गे

सोमासादने विनियोगमापस्तम्ब आह, एवावन्दस्वेत्युपस्वे राजानं कुरुत इति ॥

एकादशीमाह । “नाके सुपर्षमुप यत्पतन्तम् । इदा वेनन्तो अभ्यक्षत त्वा । हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतम् । यमस्य योनौ शकुनं भुरण्यम्” इति । हे प्रवर्ग्यस्वामिन् त्वामृत्विजो इदा स्वकीयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः यद्यदा अभ्यक्षत अभितः प्रस्थापितवन्तः । तदा त्वं तुष्टो भवेति शेषः । कीदृशं त्वाम्, नाके सुवर्गे पतन्तं समीपं प्रतिगच्छन्तम्, अतएव सुपर्षं शोभनपक्षोपेतं हिरण्यपक्षं सुवर्षमथपक्षोपेतं वरुणस्य दूतं वरुणेन प्रेर्यमाणं यमस्य योनौ स्वानविशेषे भुरण्यं भरुण्योश्च रोगसम्पादकमित्यर्थः । शकुनं पक्ष्याकारम् । अयं मन्त्रः अभिषवे प्रवर्ग्यस्थान्तर्भावनीयः ॥

द्वादशीमाह । “अक्षो देवीरभिष्टये । आपो भवन्तु पीतवे । ग्रंथोरभिस्ववन्तु नः” इति । देवीः द्योतमानाः आपः नोऽस्माकमभिष्टये अपेक्षिताय पानाय ग्रं ग्रान्ता भवन्तु, नोऽस्मान् प्रति ग्रं सुखहेतवः योः दुःखवियोगकाश्च सत्यः अभिस्ववन्तु अभितः प्रवहन्तु ॥

त्रयोदशीमाह । “ईशाना वार्याणाम् । अयन्तीः पूर्वाशीनाम् [५] । अपो याचामि भेषजम्” इति । अहमपो देवीः प्रति भेषजं पापविनाशकारणम् औषधं याचामि । कीदृशीरपः वार्याणां वरुणीयानां कामानामीशानाः दातुं समर्थाः पूर्वाशीनां मानुषाणां अयन्तीः निवासहेतुभूताः ॥

चतुर्हवीमाह । “असु मे सोमो अत्रवीत् । अन्नर्विन्वाषि भेषजा । अग्निञ्च विश्वगन्धुवम् । आपञ्च विश्वभेषजीः” इति । अश्वत्तर्जलेषु मध्ये विन्वाणि भेषजा सर्व्वस्यौषधानि सन्तीति मे मद्यं सोमोऽत्रवीत् । तथा विश्वगन्धुवं सर्व्वस्य जगतः सुखस्य भावचितारम् अग्निञ्च मद्यं सोमो अत्रवीत् । तथा विश्वभेषजीः सर्व्वस्य अनिष्टस्य औषधरूपा आपञ्च याः सन्ति ता अषि सोमो अत्रवीत् । तदेतन्मन्त्रत्रयमव्वेवताके कर्षाणि द्रष्टव्यम् । इतीधमन्त्रस्यावष्टथेष्टौ द्वितीयाज्यभागेऽपि विनियोगमापस्तम्ब आह, असुमन्तावाज्यभागौ यजत्यश्वग्न इत्येषाऽसु मे सोमो अत्रवीदिति ॥

वसुदह्वीमाह । “यदसु ते सरस्वति । गोवशेषु यन्मधु । तेन मे वह्जिनीवति । मुखमङ्घ्रि सरस्वति” इति । हे सरस्वति नदीरूपे ते लक्ष्मीयासु यन्मधु मधुरं घीरं समीचीनं वह्नसामर्थ्यं तथा गोवशेषु मधुरं घीरं समीचीनं वह्नसामर्थ्यञ्च यद्विद्यते च कानिनीवति अन्नसमृद्धियुक्ते सरस्वति तेन सर्व्वेषु मे मुखमङ्घ्रि वक्त्रमखण्डितं कुरु ॥

षोडशीमाह । “घा सरस्वती वैश्वन्वत्या [६] । तस्यां मे रासः । तस्यासौ भषीय । तस्यासौ भूयिष्ठभाजो भूषासः” इति । किन्नां प्रजानां भरणं षोषणं विश्वकर्षं तत्कर्त्तुं चमा वैश्वन्वत्या, तावृषी या सरस्वती तस्यां सरस्वत्यां नदीरूपाणां मे रासः चे सरस्वतिदेवते मद्यं भोगं देहि । तस्याः सरस्वत्याः ते तव भषीय रवमनुभवामि । तस्यासौ भूयिष्ठ-

भाजः अतिप्रभृततररससेविनो भूयास्मि । एतस्य मन्त्रद्वयस्य दार्शनिके यजमाने विनियोगमापस्तम्ब आह, यदस्य त इत्यु-
चक्रम्य भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृश्य इत्यन्तेन वाक्येन ॥

सप्तदशीमाह । “अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । मम्मसि
योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन् वह इद्यान्यग्ने । पुत्रः पुत्रे
लोककृष्णातवेदः” इति । हे अग्ने अहं त्वदस्मि त्वत्तः सका-
शाद्यजमानोऽस्मि, त्वमपि एतद्रूपं मदसि मत्तः सकाशादेत-
दाहवनीयरूपं प्राप्नोऽसि । मथाह्याधीयमानस्य तवाहवनी-
यत्वम्, अतः कारणात् त्वं मम योनिः कारणमसि । अहश्च
तव योनिः कारणमस्मि । हे अग्ने ममैव सन् त्वं मदीय एव
भूत्वा इद्यानि वह । हे जातवेदः सर्वजगदभिज्ञ यथा लोके
पुत्रः पितृलोककृत् स्थान-सम्पादको भवति, अतो यथा मया
तव स्थानं सम्पादितम्, तथा त्वयापि मम पुण्यलोकः सम्पाद-
नीयः । एतस्य मन्त्रस्य फलचमसे विनियोगमापस्तम्ब आह,
अहं त्वदस्मि मदीयत्पुत्रारे जुत्वा तस्मै भवं प्रयच्छेदिति ॥

अष्टादशीमाह । “इहैव सन् तत्र सन्नं त्वाऽग्ने । प्राणेन वाचा
मनसा विभर्षि । तिरो मा सन्नमायुर्मा प्रहासीत् [७] ।
ज्योतिषा त्वा वैश्वानरेणोपतिष्ठे” इति । हे अग्ने अहमिहैव
दूरदेशे स्थितः सन् तत्र आहवनीयायतने सन्नं वर्त्तमानं त्वां
मदीयेन प्राणेन मनसा वाचा विभर्षि धारयामि तिरोव्यव-
हितो भूत्वा सन्नं वर्त्तमानम् आयुः मा मां प्रति मा प्रहासीत्
मा परित्यजेत् । वैश्वानरेण सर्वपुरुषहितेन ज्योतिषा युक्तं त्वाम्

उपतिष्ठे भजामि । अयं मन्त्रः क्वचिदग्न्युपस्थाने विनियोगः ॥

अथैकोनविंशतीमाह । “अयं ते योनिर्ध्वलियः । यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्द्धंथा रधिम्” इति । हे अग्ने अयमरणिरूपः काष्ठविशेषः ते तव ध्वलियो योनिः अतुकालसम्बन्धमुत्पत्तिस्थानं यतो योनेर्जातस्त्वम् अरोचथाः दीप्ताऽसि । हे अग्ने जानन् स्वकीयत्वेन अवगच्छन् तं योनिम् अरणिरूपम् आरोह । अधानन्तरं नः अस्माकं रधिं धनं वर्द्धय समृद्धं कुरु । एतस्य मन्त्रस्य विनियोगो ब्राह्मणेना- स्मातः, अयं ते योनिर्ध्वलिय इत्यरण्योः समारोहयतीति ॥

विंशतीमाह । “या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तपेद्धारोहेत्यात्मानम् । अच्छा वसूनि कृण्वन्स्ते नर्या पुरुषि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमाषीद स्वां योनिम् । जातवेदो भुव आजायमानः स- स्य एहि” इति । हे अग्ने ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्या या तनूः तथा तन्वा सह एहि । आगत्य च आत्मानम् आरोह । त्वं मदीय आत्मा सन् मच्छरीरमारोह । किं कुर्वन् अस्मि अस्माकं नर्या नरस्य योग्यानि वसूनि धनानि पुरुषि बहूनि अच्छ अभिमुखानि कृण्वन् त्वं यज्ञस्वरूपो भूत्वा यज्ञं यज्ञनिर्वाहकं मद्देहं स्वां योनिं स्वकीयं स्थानमाषीद प्राप्नुहि । हे जात- वेदः भुवः सकाशात् आभिमुख्येन जायमानः सस्यः निवास- स्थानसहितः एहि आगच्छ । एतस्यापि मन्त्रस्य विनियोगो ब्राह्मणे दर्शितः, या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तपेद्धारोहेत्यात्मन् समारोहयत इति ॥

एकविंशतीमाह । “उपावरोह जातवेदः पुनस्तम् [८] । देवेभ्यो हव्यं वह नः प्रजानम् । आयुः प्रजाः रविमन्नासु धेहि । अजस्रो दीदिहि नो दुरोणे” इति । हे जातवेदः पुनरपि त्वम् उपावरोह अरस्योः सकाशात् भूमावतर । अतीर्य च प्रजानम् अस्य देवस्य ददं हविरिति प्रकर्षेण जगत् नोऽस्मदीयं हव्यं देवेभ्यो वह प्रापय । आयुरादिकमन्नासु सत्यादयः । अजस्रो निरन्तरं वर्तमानस्य नः दुरोणे अस्मदीये ष्टहे दीदिहि दीप्यस्व । इतस्तु विनियोगमापस्तम्ब आह उपावरोह जातवेद इति निवर्तमानमभिमन्त्रयत इति ॥

द्वाविंशतीमाह । “तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुपम् । सवा-
दधानमप्रतिष्कृतं ब्रवांसि । मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञि-
योऽववर्तत् । राये नो विश्वा सुपथा लणोतु वज्री” इति ।
तं प्रसिद्धमिन्द्रं जोहवीमि आह्वयामि । कीदृशमिन्द्रं मघवानं
धनवन्तम् उच्यं ब्रह्मणु तोमं ब्रवांसि सर्वेषु वस्त्राणि सवा-
दधानं सदा धारयन्तम् अप्रतिष्कृतं कुतोऽपि प्रतिघर्षरहितम्
इदृशम् । इन्द्रः मंहिष्ठः अतिशयेन पूज्यः यज्ञियो यज्ञयोग्यश्च
सन् गीर्भिरस्मदीयाभिः स्तुतिभिः आववर्तत् पुनः पुनराव-
र्तमानः सन् वज्री वज्रयुक्तः विश्वा सुपथा सर्वान् सुमार्गान्
नः राये अस्माकं धनसामासु लणोतु करोतु । अथं मन्त्र-
ैन्द्रे कर्माणि द्रष्टव्यः ॥

त्रयोविंशतीमाह । “त्रिकद्रुकेषु महिषो बवाशिरं तु विद्मः
अस्तृपत् । सोममपिबदिष्णुना सुतं यथावद्वत् । स ईं ममाह

महि कर्ष कर्त्तवे महामुहम् [२] । सैनः सद्यद्देवं देवः सत्य-
 मित्युः सत्य इन्द्रः” इति । ज्योतिर्गाराद्युरिति चिकद्रुकं
 इत्यापस्वनेन अभिधानात् ज्योतिरादयस्त्रयः सोमथागास्त्रि-
 क्रुक्कत्रब्दवाच्याः । तेषु यामेस्त्रिन्दो विष्णुना बहितः सोम-
 मपिवत् । कीदृश इन्द्रः महिषः गुणैश्चर्यादिभिर्भक्षान् तु
 विशुभः प्रभूतवल्गः ह्यपत् दन्ति गतः । कीदृशं सोमं चवाशिरं
 चकम्भुमिश्रितं क्षुतमभिषुतं यथावन्नत् यथावदकामेषत सम्बक्
 कामितवानित्यर्थः । स च सोमः महि कर्ष कर्त्तवे महत्कर्षं
 कर्त्तुं ईं ममाद् इममित्त्रं हर्षयामास । स चेन्द्रः एनं सोमं
 सद्यत् प्राप्तवान् । कीदृशं सोमं ब्रह्मां स्वादुत्वेन ब्रह्मान्तम् उहं
 प्रभूतं देवं दीप्यमानं सत्यमवितषम् अवशकलप्रदं इन्दुम्
 चाह्लादहेतुम् । कीदृश इन्द्रः देवो दीप्यमानः सत्यः अवि-
 तथस्वरूपः केनाप्यवाध्य इत्यर्थः ॥

चतुर्विंशतीमाह । “विदद्यती सरमा हरणमद्रेः । महिपाद्यः
 पूर्णः सत्रियक्तः । अग्रं नयत्सुपद्यचराणाम् । अष्ठा रवं प्रथमा
 जागती जगत्” इति । सरमा काचित् शुनी श्वमूर्त्तिधारिणी
 देवता भूमावन्नसम्पादनार्थम् आयती इन्द्रेण प्रेषिता, अद्रेः
 इति मेरोः सकाशात् भूमिं गच्छन्ती हरणम् अन्नाभावेन
 बुधात्पक्षां जगं विदत् अलभत । ततो महिपाद्यः महज्जलं कः
 करोत्, कीदृशं पूर्णं पूर्णमुत्पन्नम्, अन्नस्य कारणं सहास्यतीति
 सत्रियक्तं सर्व्वेष्वसहचारीत्यर्थः । सुष्टु पद्यते गच्छतीति सुपदी
 या शुनी अग्रं नयत् तज्जलं पुरतो नीतवती, अत्र पुरोदेष्टे

अचराणां चरो विनाह्नः हिंसा तदधोग्यानां नवी रवं ब्रह्म
 जानती अह्ण तदाभिमुखेन प्रथमा मुख्या सती गात् जगाम।
 जस्रोत्पादनेनाह्नं सम्पाद्य गोरसं सम्पादयितुं नतवतीत्यर्थः ॥

पञ्चविंशतीमाह । “विदङ्गव्यः सरमा दृढमूर्ध्वम् । येना नुवं
 मानुषी भोजते विट् । आ ये विश्वाः स्वपत्यानि चक्रुः । ह्यसा-
 नासो अमृतत्वाय गातुम्” इति । सरमा शूनी गव्यं गोदूधं
 विदत् अलभत । कीदृशं दृढं कदाचिदपि अनपायिनम् ऊर्ध्वम्
 अतिप्रभृतम् । मानुषी विट् विश्वमनुष्यरूपा प्रजा येन गोदूधेन
 भोजते शीरादिकं भुङ्क्ते । नुकमित्येतदव्ययं सर्वथेत्यस्मिन्नर्थे
 वर्तते । अमृतत्वाय स्वर्गरूपाय कर्मफलाय गातुं मार्गं ह्यसा-
 नासः कुर्वाणा ये यजमानाः विश्वा सर्वाणि स्वपत्यानि
 कर्माणि आचक्रुः सर्वतः ह्यतवन्तः । तथाविध-यजमानरूपा
 प्रजा येन गव्येन भुङ्क्ते तं गोदूधमाह्रतेति पूर्वचान्वयः ॥

षड्विंशतीमाह । “त्वं नृभिर्नृपते देवहृतौ [१०] । भूरोषि
 वृत्वा हर्यश्च हृषि । त्वं निदस्युस्तुमुरिम् । धुनिं चास्त्रापयो
 दभीतये सुहन्तु” इति । हे हर्यश्च हरिनामकाभ्यामभ्याभ्याम्-
 पेत इन्द्र हे नृपते मनुष्याणां पालक नृभिर्मनुष्यैः यजमान-
 र्निग्भिः देवहृतौ देवार्थमाह्वाने ह्यते सति त्वं भूरोषि
 वृहनि वृत्वा वृत्वाणि शत्रुजातं निहंसि मारयसि । किञ्च तं
 निदस्युं निदस्युप्रभृतीन् राक्षसविघ्नेषान् सुहन्तु सुष्टु इन-
 साधनेन वज्रेण दभीतये दक्षिणाय हिंसार्थम् अस्त्रापय सुप्तान्
 मूर्च्छितान् अकरोः ॥

सप्तविंशीमाह । “एवा पाहि प्रतथा मन्दतु ता । अधि
 ब्रह्म वाटुधस्रोत गोभिः । आविः सूर्य्यं ह्यणुहि पीपिहीषः ।
 जहि ब्रह्मूरभि गा इन्द्र दन्धि” इति । हे इन्द्र प्रतथा
 पुरातनः पूर्वकल्पावस्थित इन्द्रो यथा सोमं पिबति, एवा पाहि
 एवमेव त्वमपि सोमं पिब । स च सोमः तां मन्दतु हर्ष-
 यतु । ब्रह्म अस्माभिः प्रयुज्यमानं मन्त्रं अधि शृणु, उत अपि च
 गोभिः अस्मदीयाभिः वाटुधस्र अतिशयेन वर्द्धस्र । सूर्य्यमा-
 विष्कृणुहि आच्छादकस्य असुरस्य विनाशेन प्रकटीकुरु ।
 इषोऽस्मानि पिपीहि पास्यथ । ब्रह्मन् जहि मारथ । गा अभि-
 स्रस्य, दन्धि विरोधिना व्याघ्रतस्करादीन् विनाशय । तमिन्द्र
 जाह्वीमीत्यादिमन्त्रपद्धमैन्द्रे कर्षाणि द्रष्टव्यम् । त्रिकद्रुकेष्वि-
 तिमन्त्रस्तु षोडशिशस्तेऽप्यन्तर्भावनीयः ॥

अष्टाविंशीमाह । “अग्ने वाधस्र विमृधो नुदस्र । अपामी
 वा अप रक्षांसि सेध । अस्मात् समुद्राद्बृहतो दिवो नः [११] ।
 अपां भूमानमुप नः सजेह” इति । हे अग्ने मृधः ब्रह्मन्
 विमेषेण वाधस्र । अमी वा रोगान् अपनुदस्र । रक्षांसि अप-
 सेध अपगमथ । अस्मात् बृहत्मानात् समुद्रात् बृहतो समुद्र-
 वदतिप्रौढान् दिवो सुलोकात् नः अस्मदर्थम् अपां भूमानं
 वृष्टिजसस्य बाहुक्यं सज उत्पादथ । किञ्च नः अस्मानपि
 इह कर्षाणि उपसृज संयोजथ ॥

एकोनत्रिंशीमाह । “यज्ञ प्रतिष्ठित सुमतौ सुशवा आ ता ।
 वसन्ति पुरधा विशन्तु । दीर्घमायुर्यजमानाय ह्यखन् । अथा-

सृतेन चरितारमङ्घ्रि” इति । हे जज्ञ ज्ञाननिष्पादकवद्वे
सुमते भक्तिसुक्तानामस्यदीर्घाणां सुद्धौ प्रतिमिष्ट प्रतिहिते
भव । किं कुर्वन् वजमानस्यार्थं दीर्घमायुः कुर्वन्, तादृशं तां
पुदधा वज्रधा वज्रमि भवानि आविष्कृतु सर्वतः प्रविष्कृतु ।
अद्यानन्तरं जरितारं चरां प्राप्यन्तं वजमानम् असृतेनाङ्घ्रि
ब्राह्मरहितेन स्वर्गलोकेन संबोजय । एतयोर्मन्त्रयोश्चत्तरवेद्या-
मग्निप्रतिष्ठापने विनियोगमापन्नम् आह, अग्रे बाधहोत्यारथ
संस्कारेषु प्रतिष्ठाप्येत्यग्नेन वाक्येन ॥

अथ चिञ्चीमाह । “इन्द्रः शुनावदितमेति सीरम् । संव-
त्सरस्य प्रतिमाशमेतत् । अर्कस्य ज्योतिस्त्रिदिहा सव्येष्टम् ।
संवत्सरश्च शुनवत्सीरमेतम्” इति । अथमिन्द्रः शुनावत्सीरं
वायुवत्सहभूतमादित्यं वितमेति विस्तारयति । एतदादित्यस्य
विस्ताररूपं संवत्सरस्य प्रतिमाशं प्रतिनिधिरूपम् । आदित्य-
गमनादुत्था हि संवत्सरो विप्याद्यते । तदित् तदाग्नेने
अर्कस्यादित्यस्य ज्योतिः ज्येष्ठम् अतिप्रशस्तं प्रष्टुं यत्रवत् च-
ञ्छेतिः संवत्सरनिष्पादकत्वात् संवत्सररूपं शुनवद्वायु-
युक्तं सीरम् आदित्यमष्टरूपं इत्येतत् ज्येष्ठत्वम् ॥

एकचिञ्चीमाह । “इन्द्रस्य राधः प्रथतं पुदत्तमा । तदर्क-
रूपं विमिक्तानमेति । द्वादशारे प्रतिमिष्टमीदृषा” इति ।
इन्द्रस्य राधः सर्वकर्षसाधकं यत्प्रामर्थ्यं तत् पुद प्रभूतम् ज्ञा-
त्सवा प्रथतं ज्ञेनैव संपादितं तत्प्रामर्थ्यम् । अर्करूपं सर्व-
कारूपं भूत्वा विमिक्तानमेति सर्वैः प्राणिभिर्विज्ञेपेण प्रतीचम्यं

सत् एति गच्छति सञ्चरतीत्यर्थः । सोऽयमादित्यरूपो वृषा
कामाभिवर्षक इन्द्रः द्वादशारे द्वादशमासरूपैः अरैः युक्ते
संवत्सरचक्रे प्रतितिष्ठतीत् प्रतिष्ठित एव वर्त्तते ॥

अथ द्वात्रिंशीमाह । “अश्यायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तः ।
हवामहे त्वोपगन्त वा उ । आभूषन्तस्त्वा सुमतौ नवायाम् ।
वयमिन्द्र त्वा शुनं ऊवेम” [१२] इति । हे इन्द्र वयम् अश्या-
यन्तः अश्वमात्मन इच्छन्तः, गव्यन्तः गाम् आत्मन इच्छन्तः,
वाजयन्तः वाजमश्वमात्मन इच्छन्तः, त्वामुपगन्त वा उ
उपगन्तुमेव हवामहे आह्वयामः । नवायां नूतनायां मतौ
शोभनायां भक्तियुक्तायाम् अस्मद्भुङ्क्ष्वौ त्वामाभूषन्तः सर्व्वतः
प्रशंसन्तो वयं हे इन्द्र त्वा शुनं तद्रूपं वायुं तदुपलक्षितमा-
दित्यञ्च ऊवेम आह्वयामः । तदेतन्मन्त्रद्वयं शुभासीरगुणके
कर्त्तव्यं द्रष्टव्यम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयादिद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्य्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्डयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥

॥ ८ ॥

समाप्तश्च प्रपाठकः ॥ * ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्घामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

उपहोमार्थमन्त्राणां पञ्चमे श्लेष ईरितः ।

षष्ठे प्रपाठके सौत्रामणिः कौकिल ईर्यते ॥ २ ॥

तत्र प्रथमानुवाके गृहा उच्यन्ते । कल्पः । सुरायाः
सन्धानकाले तोक्क्रीमासरणे नग्नङ्गना च सुरां संसृज्य इति ।
अकुरिता व्रीहयः तोक्कानि ईषत्तप्तानां यवानां चूर्णं द्वि-
विधं सूक्ष्मं सूक्ष्मं तत्र सूक्ष्मं चूर्णं दध्ना तत्रोण वा मिश्रितं
दर्भैः प्रच्छन्नं मासर इत्युच्यते । सूक्ष्मचूर्णान्तु मन्त्रेण मिश्रितं
दर्भैः प्रच्छन्नं नग्नङ्गरित्युच्यते । तैत्तोक्कमासरनग्नङ्गभिः सु-
रायाः संसर्ज्जनार्थं स्वादीं त्वेति मन्त्रः । तत्पाठस्तु, “स्वादीं
त्वा स्वादुना । तीव्रां तीव्रेण । अमृताममृतेन । मधुमतीं
मधुमता । सृजामि सः सोमेन । सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व ।
सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व” इति । हे
सुरे स्वादीं त्वा स्वादुना सोमेन संसृजामि । अत्र सोमग्र-
ह्णेन पूर्वोक्तं तोक्कमासरनग्नङ्गशब्दाभिधेयद्रव्यत्रयमुपसृज्यते ।

सोमस्य श्रावधिराजत्वेन तदुपस्रवणं कर्तुं ब्रह्मम् । कीदृशीं त्वां
तीत्राम् उद्यगन्धाम् अमृतममृतवहाप्यायनकरीम्, अतएव
वसोवर्दादीनाप्याययितुं पाययन्ति, मधुमतीं माधुर्य्येषोपेताम् ।
कीदृशेण सोमेण तीत्रेण वमनाद्युपयुक्तौषधित्वेन सोमस्य ती-
त्रत्वम्, अमृतेन अपामसोमममृता अभूमेति अतरेमृतत्वप्रा-
पकेण, मधुमता माधुर्य्ययुक्तेन । एवंविधसोमरूपतया भावि-
तोक्त्वादिभिर्युक्तत्वात् त्वं सोमोऽसि, तस्माद्देवताचयार्थं त्वं
पथ्यस्व, सुत्राम्बो सुष्टु रचकाय ॥

कल्पः । सक्रूनां चितयेन परिकीर्यं परीतो विञ्चता
सुतामित्येकस्या गोर्दुग्धेन परिषिच्येति । श्यामाकक्रून्स्तेधा
विभज्य हृतीयांशं सुरायामुपरि विकीर्यं तदुपरि दुग्धपरिषे-
चनार्थोऽयं मन्त्रः । तत्पाठस्तु, “परीतो विञ्चता सुतम् । सोमो
व उत्तमः हविः [१] । दधन् वायो नर्यी अश्वन्तरा ।
सुषाव सोममद्रिभिः” इति । यः सोमस्यतात्मकः तदेवेदमु-
त्तमं हविः । तदत्र सुतमभिसुतं इतोऽस्मात् चीरात् परितः
सिक्तमभूत् यः सोमः नर्यः नराणां यजमानानां हितः
सन् अश्वन्तरा द्रवद्रव्येषु मध्ये आसमन्तात् दधन् वा स्वा-
दुत्वं धारयति तं सोमम् अद्रिभिः उपांशुसवनप्रभृतिभिः
पाषाणैः सुषाव यजमानोऽभिषुतवान् । यदुक्तं सूत्रकारेण,
आज्यमुत्पूय वास्त्रेण पथ उत्पुनाति, प्राङ्-सोमो अतिद्रुत इति,
सोमवामिनः, प्रत्यङ्-सोमो अतिद्रुत इति सोमातिपवितस्येति,
तत्र सोममन्त्रमाह । “पुनातु ते परिषुतम् । सोमः सूर्य्यस्य

दुहिता । वारेण शश्वता तना । वायुः पूतः पवित्रेण । प्राङ्-
 सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा” इति । हे इन्द्र ते
 त्वदर्थं सूर्यस्य दुहिता पयःपावयन्ती सूर्यस्य सम्बन्धिनी
 दुहितृस्थानीया दीप्तिः स्तुतं द्रवीभूतं सोमं सोमत्वेन भावितं
 पयोद्रव्यं वारेण बालजन्येन पवित्रेण पुनातु भ्रोधयतु ।
 कीदृशेन वारेण शश्वता शश्वतेन दृढेन तना विसीर्षेण
 तादृशेनानेन पवित्रेण पूतः सोमः पयोरूपो वायुः शीघ्र-
 गामी भूत्वा प्राङ् ऊर्द्धं निर्गतः । कीदृशः सोमः इन्द्रस्य
 युज्यः योग्यः सखा तादृशोऽयं सोमः शुद्धो भवत्वित्यर्थः । वः
 पूर्वं सोमयागं कृत्वा वान्तीकृतवान् तस्येदानीं मौचामर्षां
 पयःशोधनार्थोऽयं मन्त्रः । यस्य तु पुरा सोमो जीर्षं सोऽयं
 सोमातिपवितः । यस्य सोमोऽधोद्वारेण निर्गतः सोऽयं सोमा-
 तिपवितः, तस्य पयःशोधनार्थं मन्त्रमाह । वायुः पूतः पवि-
 त्रेण । प्रत्यङ्-सोमो अतिद्रुतः [२] । इन्द्रस्य युज्यः सखा इति ।
 अत्र पुनातु ते परिस्तुतमिति पूर्वभागोऽनुषज्यते । प्रत्यङ्-सोमो
 अतिद्रुतः अधो निर्गतः । अन्यत् पूर्ववद्भाष्येयम् ॥

कल्पः । ब्रह्म चक्रं पवत इति सुरां प्रतिप्रस्थातेति पुनाती-
 त्यनुवर्त्तते । पाठस्तु, “ब्रह्म चक्रं पवते तेज इन्द्रियम् । सुराया
 सोमः सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि ।
 रसेनाक्षं यजमानाय धेहि” इति । ब्राह्मणजातिः चक्षि-
 जातिश्च तेजःकारणं इन्द्रियवृद्धिकारणश्चेदं द्रष्टव्यं पवते पु-
 नाति, अनया सुरया सोमः सुत उत्पादितः । मदाय देवानां

मदार्थम् आसुतः सर्वतोऽभिषुतञ्च । हे सोमदेव तव शुक्रेण
निर्मन्थेन रसेन देवताः पिष्टुग्धि समृक्ताः कुरु । यजमानाय
शाम्नं सम्पादय ॥

कल्पः । अध्वर्युः पयोमृहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति । सर्वे-
षामेका पुरोरूक् एका पुरोऽनुवाक्या एकः प्रैषः एका याज्या
उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा यव-
सक्तुभिः श्रित्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिस्तेजसे त्वेति साद-
यित्वोपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णामीति गृहीत्वा
गोधूमशक्तुभिः श्रित्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिर्वीर्याय
त्वेति सादयित्वोपयामगृहीतोऽसोन्द्राय त्वा सुचाम्णे जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वापवाकसक्तुभिः श्रित्वा पवित्रेण परिमृज्यैष ते
योनिर्बलाय त्वेति सादयित्वेति । तत्र पुरोरूचमाह । “कुवि-
दङ्ग यवमन्नो यवञ्चित् । यथा दान्द्यनुपूर्वं वियूय । इहे-
हैषां कृणुत भोजनानि । ये बर्हिषो नमो वृत्तिं न जग्मुः”
इति । अङ्गशब्दः प्रियसम्बोधनवाचकः । हे प्रिय अश्विसरस्वतो
सुचामेन्द्र ये यज्वानः बर्हिषो यागस्य नमो वृत्तिं नमस्कार-
विनाशनं न जग्मुर्न प्रापुः । किन्तु अत्यन्तश्रद्धालवो न ति-
ष्ठन्ति तेषामेषां यजतां हविर्विषयाणि भोजनानि इहेह
कृणुत । ग्रहणपात्राणामनेकत्वात् वीप्सा । तत्रोपमानमुच्यते,
कुविच्छब्दे बह्वर्थवाची चिच्छब्दः समुच्चये, यथा लोके यव-
मन्नो यवादिधान्योपेताः कुशीदकाः कुविद्यवञ्चित् बह्वलं
यवम् अन्वानि च गोधूमप्रियङ्गादिधान्यान्यनुपूर्वं तत्तत्-

परिपाकानुक्रमेण वियूय विधूय विभ्रेषेण इदं पक्वमिदमपक्व-
मिति पृथक् कृत्य दान्ति स्तुनन्ति, तथा घूयमपि नमस्कारा-
दिरहितो नास्तिकोऽयं यज्वा अद्वास्तुरयं यज्वेति विविच्च
अद्वालोर्हवींषि भुङ्ध्वम् ॥

अथ ग्रहणमन्त्रानाह । “उपयामगृहीतोऽस्मिन्निभ्यां त्वा
जुष्टं गृह्णामि [३] । सरस्वत्या इन्द्राय सुचाम्णे” इति । उप-
यामशब्दः पृथिवीकार्यदाहृपाचवाची । इयं वा उपयाम इति
श्रुतेः । पथोरूपद्रव्यविभ्रेष त्वं उपयामेन गृहीतोऽसि, अस्मि-
देवार्थं त्वामिह पात्रे गृह्णामि । सरस्वतीमन्त्रे पूर्वोत्तरभागा-
वनुषञ्जनीयौ । तथा सुचाममन्त्रेऽपि ॥

अथ सादनमन्त्रानाह । “एष ते योनिस्तेजसे त्वा । वी-
र्याय त्वा बलाय त्वा” इति । हे आस्मिन्गृह एषः खरप्रदेवः
ते तव स्नानम् । अस्मिन् स्नाने तेजःसिद्ध्यर्थं त्वां सादया-
मीति शेषः । वीर्यबलमन्त्रयोरप्येष ते योनिरित्यनुवर्त्तते ।
हे सारस्वतगृह वीर्यवृद्धये त्वामिह सादयामि । हे सुचाम-
गृह बलवृद्धये त्वामिह सादयामि ॥

कल्पः । उत्तरैर्यद्यालिङ्गमुपतिष्ठत इति । पाठस्तु, “ते-
जोऽसि तेजो मयि धेहि । वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि ।
बलमसि बलं मयि धेहि” इति गृहचयं क्रमेण सम्बोध
योजनीयम् ॥

कल्पः । सुरार्थां बाल आनीयमानार्थां धारायाः प्रति-
प्रस्नाता सुरां गृहान् गृह्णाति । नाना हि वां देवहितं सदः

कृतमिति सर्वेषामेका पुरोद्गमेका पुरोऽनुवाक्यैकः प्रेष एका
याज्योपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णा-
मीति गृहीत्वा पवित्रेष परिमृज्यैष ते योनिस्तेजसे त्वेति साद-
यत्युपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यं सरस्वत्यै त्वा जुष्टं गृह्णा-
मीति गृहीत्वा पवित्रेष परिमृज्यैष ते योनिरानन्दाय त्वेति
सादयत्युपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिन्द्राय त्वा सुचाम्णे जुष्टं
गृह्णामीति गृहीत्वा पवित्रेष परिमृज्यैष ते योनिर्महसे त्वेति
सादयतीति । तत्र पुरोद्गमाह । “नमा हि वां देवहितः
सदः कृतम् । मा संसृचाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि
शुश्रिणी सोम एषः । मा मा हिंसीः स्वां योनिमाविशन्”
[४] इति । हे सुरे हे सोम वां युवयोः नाना पृथग्भूतं
सदः स्थानं देवेभ्यो हितं कृतं सन्नादितम्, तस्मात्तौ युवां मा
संसृचाथां परमे व्योमन् उक्तष्टे मदीयरक्षणे निमित्तभूते
सति परस्परसंसृष्टौ माभूतम् । हे गृह्यमाणद्रव्यविशेष त्वं
शुश्रिणि बलवति सुरासि । एष तु सोमः शान्तात्मा ततश्च
युवयोः संसर्गो न युज्यते । हे सोम स्वां योनिं गृह्णदररूपं
स्वस्त्वानमाविशन् । मां सोमस्य पातारं मा हिंसीः ॥

अथ ग्रहणमन्त्रानाह । “उपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेजः ।
सारस्वतं वीर्यम् । ऐन्द्रं बलम्” इति । हे द्रव्यविशेष त्वदीय-
रक्षणे निमित्तभूते सति परस्परसंसृष्टौ माभूतं, हे गृह्यमाण-
द्रव्य उपयामेन गृहीतोऽसि । तदिदं तव स्वरूपम् अश्वि-
सम्बन्धि तेजः अतोऽश्विभ्यां त्वा जुष्टं गृह्णामीति शेषः । एवं

सारस्वतमन्त्रः ऐन्द्रमन्त्रस्य सूचोक्तक्रमेण अनुषङ्गशेषपूरणाभ्यां योजनीयः ॥

अथ सादनमन्त्रानाह । “एष ते योनिर्मोदाय त्वा । आनन्दाय त्वा महसे त्वा” इति । सूचोक्तक्रमेण गृह्यचयं सादने योजनीयम् ॥

कथ्यः । षष्ठात्मनुवाकशेषेण अध्वर्युर्यजमानस्योपतिष्ठते, उत्तरेण चानुवाकेनेति । तत्रानुवाके शेषे चत्वारि यजूंश्चाह, “ओजोऽस्योजो मयि धेहि । मन्धुरसि मन्धुं मयि धेहि । महोऽसि महो मयि धेहि । सहोऽसि सहो मयि धेहि” इति । ओजो बलं, मन्धुः दीप्तिः, महः पूजा, सहोऽभिभवित्वम् । हे द्रव्यविशेष त्वमुक्तैर्गुणैर्युक्तोऽसि, अतोऽपि मय्येव तान् सम्पादय ॥

अथैकामृतचमाह । “या व्याघ्रं विषूचिका । उभौ वृकश्च रक्षति । श्वेनं पतत्रिणः सिंहम् । सेमं पात्वः सहसः” इति । भुक्ताक्षं जरणविरोधिव्याधिविशेषो विषूचिका, तादृशो वा व्याघ्रं वृकश्चैव रक्षति । वृकोऽरण्यश्चा, व्याघ्रवृकयोः दीपनवाटवात् कदाचिदपि अजरणदोषो नास्ति, तथा सा विषूचिका श्वेनाख्यं पत्रिणश्च सिंहश्च रक्षति । तथोरपि नास्ति या व्याधिः सा व्याघ्रादिरक्षिका विषूचिका इमं यजमानम् अंहसः पापफलाद्वाधेः पातु ॥

अथ यजुर्द्वयमाह । “समृचस्य सन्धा भद्रेषु वृक्ल । विष्टस्य वि मा पापना वृक्ल” [५] इति । हे इन्द्रपाचसद्रव्यविशेषाः यूयं द्रवलेन स्वभावतः सम्पर्कशीलाः स्तु, अतो मां

अद्वेष श्रेयसा संयोजयत । इह तु पृथक्पात्रे धृतत्वात् वि-
द्वेषः वियुक्तकृपाः स्तः, अतो मां पाप्मना विपृक्त वियोजयत ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

स्वादीं तोक्मादिभिर्धौज्यं सुरा चीरं पुनेत्यतः ।

अर्षां चयादुत्पुनीयात् सुरां ब्रह्मेति शोभयेत् ॥

कुवित् पुरोद्वचं ब्रूयादुपयामादिभिस्त्रिभिः ।

पचः पाचत्रये याच्यमेषासादयते त्रिभिः ॥

तेजस्त्रिभिरुपस्थेयं नानेत्येतां पुरोद्वचम् ।

सुराष्टहे पठेन्मन्त्रैरुपयामादिभिस्त्रिभिः ॥

सुरां गृह्णात्यथैवाथैर्मन्त्रैः सन्पादयेत्त्रिभिः ॥

श्रावोऽसीत्यादिभिः सप्तमन्त्रैश्चानुपतिष्ठते ।

प्रथमे श्नुवाकेऽस्त्रिभ्योऽङ्गानिःश्रदीरिताः ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमे षट्हा षट्हाः । द्वितीये तदुपस्थानमुच्यते । तत्र प्रथ-
माचक्षमाह । “शोभो राजाऽमृतं सुतः । अजीषेषाजहात्
मृतम् । अतेन मृत्यमिन्द्रियम् । विपानं गृह्णामन्धसः । इन्द्र-
श्वेन्द्रियम् । इदं पयोऽमृतं मधु” इति । अथमभिषुतः शोभो
राजा स्वप्नममृतं पीयूषसमानः यथा पीयूषं पिवतोऽपमृत्यु-
र्नास्ति एवं शोभपस्त्रापि वापमृत्युरित्यर्थः । तत्रायं वेदः,

अजीषेण कीदृक्स्थानीयेन नीरसेन मृत्युमजहात् । अजीषे
 ह्यपमृत्युमजहात् । अजीषे अपमृत्युप्रापकरमनिःसरणेन तस्य
 परित्यागादपमृत्युहेतुः परित्यक्तः । अतोऽयं अतेन यज्ञ-
 निष्पादनेन इन्द्रियम् इन्द्रियवृद्धिहेतुः, तदेतत् सत्यं यथा
 करोमीत्यर्थः । अन्वसोऽन्नरसादपि विपानं विशेषेण पानयोग्यं
 सोमरसरूपममृतम्, अतः शुक्रं शुद्धं, योऽयमिन्द्रः तस्यापी-
 न्द्रियवृद्धिकारणमिदम् । किञ्च इदं द्रव्यं मधु पथः मधुरं
 चीररूपम् अत एवामृतरूपम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “सोममज्ञो व्यपिबत् । कन्दसा ह्यः
 शुचिषत् । अतेन सत्यमिन्द्रियम् । अज्ञः चीरं व्यपिबत् [१] ।
 कुडाङ्गीरसो धिया । अतेन सत्यमिन्द्रियम् । अज्ञात् परि-
 क्षुतो रसम् । ब्रह्मणा व्यपिबत् चत्रम् । अतेन सत्यमिन्द्रियम्”
 इति । शुचौ शुद्धप्रदेशे स्वर्गे सीदतीति शुचिषत् ह्यः
 सर्वप्राणिभ्यदिस्थितः जीवात्मा तद्रूपधारीन्द्रः कन्दसां साचि-
 तया तमिमं सोमम् अज्ञः सकाशादिभज्यापिबत् । अतेन यज्ञ-
 द्वारेण इन्द्रियवृद्धिहेतुः सोमः, तदेतत् सत्यम् । तत्र दृष्टान्तः,
 यथा लोके कुड् कौञ्चपची आङ्गीरसः सर्वाङ्गसम्बन्धी सार-
 युक्तः पुष्टशरीर इत्यर्थः । तादृशो धिया स्वमुद्धा चीरमज्ञो
 विविच्यापिबत्, चीरपात्रे स्वमुखे प्रक्षिप्ते सति मुखगतरस-
 सम्यक्तात् चीरांशो जलांशस्येभौ विविच्येते, तत्र जलभावं
 परित्यज्य चीरभागमेव पिबति तददयमिन्द्रोऽपि सोमरसं
 जलभागादिविच्य पिबति, अतो यज्ञद्वारेण इन्द्रियवृद्धि-

चेतुः सोमः, तदेतत् सत्यम् । तन्नैवान्यो दृष्टान्त उच्यते, यथा
 चञ्चलजातिः ब्रह्मणा प्रौढेन क्षीराद्यादिना योमात्
 परितः स्रवन्तीति परिश्रुत् अन्नं, तस्मादन्नात् सन्पन्नं रसं
 पिबति । राजादयो हि भोजनकाखे प्रभृते क्षीरे वा प्रीच्याद्यन्नं
 प्रक्षिप्य तदन्नं रसोपेतं क्षीरादिकं पिबति, एवमिन्द्रोऽयमपि
 शरभृतं रसं पिबति ऋतेनेति पूर्ववत् ॥

दतीचामाह । “रेतो मूत्रं विजहाति । योनिं प्रविशति-
 न्द्रियम् । गर्भो जरायुषा दृतः । उल्बं जहाति जन्मना ।
 ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्” [२] इति । यथा लोके स्त्रीयोनिं प्र-
 विशत् पुंस्येन्द्रियं रेतो मूत्रञ्च विभज्य परित्यजति, मूत्रस्य
 वहित्वागः, रेतसो गर्भाशये त्यागः, तद्वेतःपरिषामो जरा-
 युषा वेष्टितो गर्भो भूत्वा स्त्रीकोयेन जन्मना तदावरणरूप-
 मुल्बं जहाति । एवमिन्द्रोऽप्यसारं परित्यज्य एकस्मिन्नपि पात्रे
 शरमेव स्त्रीकरोति । ऋतेनेति पूर्ववत् । यथा प्रजापतिरेक-
 रूपेण वेदेन पर्यालोच्य सत्यसती पृथिव्यादिसद्रूपं ब्रह्मवि-
 षाणाद्यसद्रूपञ्च विभज्याकरोत् । तथा अयमिन्द्रः सारासार-
 विभागं कृतवान् । ऋतेनेति पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “सोमेन सोमो व्यपिबत् । सुतासुतो
 प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम् । दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत् ।
 सत्यानृते प्रजापतिः । अश्रद्धामनृतेऽदधात् । अश्रद्धां सत्ये
 प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्” इति । प्रजापतिरेकरूपेण
 सोमद्रव्येण युक्तो रसात्मकोऽयं सोमोऽभिषुतो ब्रह्मात्मको-

ऽथ सोमो नाभिधुत इति विभक्त्यं तत्र रसात्मिकमेवापिबत् ।
 अत्र प्रजापतिशब्देन प्रजापालकत्वादिन्द्रो विवक्षितः । तत्र
 विभागे दृष्टान्तं उच्यते, यथा प्रजापतिः सत्यवदनमनृतवदनं
 चेत्येवं वचनस्य द्वे रूपे विभक्तिश्च सृष्टवान् । ततोऽनृते प्रजाना-
 मश्रद्धामविश्वासं स्थापितवान् । सत्यवचने तु स प्रजापतिः वि-
 श्वासं स्थापितवान् । इवमथमिन्द्रोऽपि अभिधुतमेव पिबति ॥

पञ्चमीमाह । “दृष्ट्वा परिस्रुतो रसम् । शुक्रेण शुक्रं
 व्यपिबत् । पथः सोमं प्रजापतिः । अतेन सत्यमिन्द्रिबम् ।
 विपानं शुक्रमन्वषः । इन्द्रस्यिन्द्रिबम् । इहं पथोऽमृतं नधु”
 [३] इति । प्रजापती पालकीऽथमिन्द्रः परिस्रुतः आस-
 वासस्य परितः अयणं कुर्वतो द्रव्यस्य रसं दृष्ट्वा तत्र शुक्रेण
 शुद्धेण द्रव्यान्तरेण सहितं शुद्धद्रव्यान्तरं पथः सोमस्य वि-
 भेदेषापिबत् । अतेनेत्यादिकं प्रथममन्वषास्त्वेषम् । तैरेतैः
 पञ्चभिर्मन्वीरपस्थानं कुर्यात् ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये दृष्ट्वापस्थानमुक्तम् । तृतीये दृष्ट्वासोऽभिधीयते ।
 कल्पः । सुरावन्तमिति पथो दृष्टान् जुहीमीति । वाठस्य,
 सुरावन्तं बर्हिषदं सुवीरम् । यज्ञं हिमन्ति महिषा न-
 मोभिः । दधानाः सोमं द्विवि देवतासु । नदेनेष्टं यजमानाः

खर्काः” इति । मंहिषाः महनीयाः पूजनीया यजमानाः
 भभीभिर्नमस्कारोपेतैर्मन्त्रैर्यज्ञमिमं सोचामष्णास्त्रं हिन्वन्ति
 प्रीषयन्ति सभ्यगनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । कीदृशं यज्ञं सुराद्रस्योपेतं
 बर्हिषदं बर्हिषि दर्भे आसाद्यमानेन हविषा युक्तं, सुवीरं
 प्रोभनापत्यप्रदं दिवि सुषोके देवतासु सोमं हधानाः सन्वा-
 दयन्तः । तथं यजमानाः खर्काः प्रोभनेनार्चनेन युक्ताः इन्द्रं
 मदेम हृष्टं करवाम ।

कल्पः । यस्ते रसः सम्भृत इति । सुरा मृहानिति जुषोती-
 त्यनुवर्त्तते । पाठस्तु, “यस्ते रसः सम्भृत श्रावधीषु । सोमस्य
 शुभ्रः सुरया सुतस्य । तेन जिव्य यजमानं मदेन ।
 सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम्” इति । हे सुरे योऽयं ते रसः
 श्रावधीषु प्रीक्षादिषु सन्पादितः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य
 शुभ्रो बलप्रदो रसः सुरया संयोजितः । तेन मदेन तदी-
 येन हर्षेण यजमानं जिव्य प्रीषयत, तथा सरस्वत्यादि-
 देवांसु प्रीषय ॥

कल्पः । यमश्विना नमुषेत्याश्विनमध्वर्युर्भक्षयतीति । पा-
 ठस्तु, “यमश्विना नमुषेरासुरादधि । सरस्वत्यसनोदिन्द्रियाव
 [१] । इमं तः शुक्रं मधुमन्तमिन्दुम् । सोमः राजानमिह
 भक्षयामि” इति । अश्विनौ देवौ यं रसं नमुषिणासुः असुरा-
 दध्याहतवनौ । कीदृशं सोमं शुक्रं शुद्धं मधुमन्तं माधुर्योपेतं
 परमैश्वर्यप्रदं वा इन्दुभाक्कादकम् । सरस्वती च इन्द्रिवार्यम्
 अश्विनोश्चादात् तमिमं सोमं राजानमिह कर्त्तुषि भक्षयामि ॥

कल्पः । यदत्र रिप्तमिति सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताग्नीध्र-
 खेति भक्षयत इति शेषः । पाठस्तु, “यदत्र रिप्तं रमिनः
 सुतस्य । यदिन्द्रो अपिबच्छोभिः । अहं तदस्य मनसा श्रिवेन ।
 सोमं राजानमिह भक्षयामि” इति । रमिनो रसयुक्तस्य
 सुतस्याभिषुतस्य सोमात्मकस्य पयसो यदवशिष्टं पात्रे रिप्तं
 शिप्यं यक्षेन्द्रः स्वकीयाभिः शशोभिः ब्रह्मिभिः सहाऽपिबत् ।
 अस्य सोमात्मकस्य पयसः तदवशिष्टं रसरूपं सोमराजत्वेन
 भाष्यमानं इह कर्षाणि श्रिवेन मनसा अहं भक्षयामि ॥

कल्पः । दक्षिणेनाहवनीयं पयःशेषं पित्रपितामहेभ्यो ददा-
 ति पित्रभ्य इति । पाठस्तु, “पित्रभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः ।
 पितामहेभ्यः स्वधाविभ्यः स्वधा नमः । प्रपितामहेभ्यः स्वधा-
 विभ्यः स्वधा नमः । अक्षन् पितरः [२] । अमीमदन्त पितरः ।
 अतीवपन्त पितरः । अमीमृजन्त पितरः । पितरः शुन्धध्वम्”
 इति । स्वधाकारसृष्टिहेतुरेषामस्तीति ते स्वधाविनः, तादृ-
 शेभ्यः पित्रभ्यः स्वधा पयःशेषोऽयं समर्पितः । तथा तेभ्यो
 नमस्कारोऽस्तु, एवं पितामहप्रपितामहयोर्यौजनीयम् । एते
 पितरः अक्षन् भुक्तवन्तः, भुक्त्वा चास्मानमीमदन्त तुष्टान्
 कुर्वन्तः, अतीवपन्त दृप्तियुक्तान् कुर्वन्तः, अमीमृजन्त शो-
 धितवन्तः । हे पितरो यूयमपि शुन्धध्वं शुद्धा भवन्तः ॥

कल्पः । पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्युपतिष्ठते । तत्र
 उपस्नानसाधनभूतासु दशसृक्षु प्रथमामाह । “पुनन्तु मा पि-
 तरः सोम्यासः । पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः ॥

पवित्रेषु श्रुतायुषा” इति । सोम्यासः अनुयाहकत्वेन सोम्याः पितरः पवित्रेषु श्रुद्धेन श्रुतसङ्ख्याकेन आयुषा मां पुनन्तु बोधयन्तु । एवं पितामहप्रपितामहाश्च ॥

अथ द्वितीयामाह । “पुनन्तु मा पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः [३] । पवित्रेषु श्रुतायुषा । विश्वमायुर्व्यञ्जयि” इति । पूर्वमन्त्रोक्तानामपि पुनः कथनमादरार्थम् । एतेषां प्रसादेनाहं सर्वमप्यायुः प्राप्तवान् ॥

अथ तृतीयादीनामष्टानामृषां प्रतीकानि दर्शयति । “अग्न आयुषि पवसे । अग्ने पवस्व । पवमानः सुवर्ष्मनः । पुनन्तु मा देवजनाः । जातवेदः पवित्रवत् । यत्ते पवित्रमर्चिषि । उभाभ्यां देवसवितः । वैश्वदेवी पुनती” इति । अत्र आद्यमृगद्वयं तु तमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् । अवशिष्टं षड्मं पवमानः सुवर्ष्मन इत्यनुवाके ॥

कल्पः । अथाहुतीर्जुहोतो ये समाना इत्यध्यर्थे सजाता इति प्रतिप्रस्थातेति । पाठस्तु, “ये समानाः समनसः । पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमः । यज्ञो देवेषु कल्पताम्” [४] इति । यमराज्ये यमलोके वर्त्तमानाः पितरः मया समानस्वभावाः सङ्गतमनस्काश्च ये सन्ति तेषां पित्र्यां लोको ममास्त्विति शेषः । तेभ्यः पित्र्यैः स्वधा इविःशेषो इत्तः नमस्कारश्च कृतः । अयं मदीयो यज्ञः देवेषु कल्पतां त्विन्द्रो भवतु ॥

अथ द्वितीयामाह । “ये सजाताः समनसः । जीवा जीवेषु

मामकाः । तेषां जीर्णयि कल्पताम् । अस्मिंश्लोके व्रतस्य समाः” इति । जीवेषु वर्तमानेषु मध्ये मामका मदीया ये जीवाः सजाताः भाचादिरूपेण मया सहेत्यन्नाः सङ्गतमनस्काः मयि प्रीतियुक्ताः, तेषां सर्वेषां श्रीः धनादिसम्पत् मयि कल्पतां तिष्ठतु मद्दधीना भवत्वित्यर्थः । अस्मिंश्लोके मम समाः व्रतसङ्घाताः सन्तु ॥

अथ हे स्रुती इत्यादिमन्त्रः वस्त्रीकवपासां सुरावपनार्थः । स च पूर्वकाण्डे युवं सुराममित्यनुवाके राजसूयान्तर्गतशैचामख्यार्थमाद्यातः । इह तु कैकिल्यार्थमाद्यायते । तत्पाठश्च, “हे स्रुती अष्टुष्वं पिहृषाम् । अहं देवानामुत मर्त्यानाम् । आभ्यामिदं विश्वमेज्जमेति । यदन्तरा पितरं मातरश्च” इति । अरुषशीखार्णां श्रौतमार्गवर्तिनां कर्ष्यानुष्ठाधिनामुपासकानाम् दक्षिणमार्गं उत्तरमार्गश्चेति द्वौ मार्गौ देवमुखाइहं भुतवानस्मि । तत्रैकः पिहृषां सम्बन्धी तस्योक्तप्राप्तिहेतुत्वात् । अन्यश्च देवानां सम्बन्धी ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुत्वात् । एतौ शोभौ मार्गौ छान्दोग्य-वृहदारण्यकयोः स्पष्टमाद्यातौ । ते धूममभिसम्भवन्ति । धूमाद्भ्रात्रिमिति दक्षिणमार्गः । तेऽर्षिषमभिसम्भवन्ति । अर्षिषोऽहरित्यादिरुत्तरमार्गः । एवम् कस्यमार्गं परस्त्रोक्तमतिः युक्तमिदं विश्वं प्राणिव्रतं आर्षी मार्गाभ्यां तत्तद्व्येकं सम्भक्त्वाप्रेरति । यन्मार्गद्वयं पितरं मातरश्च अन्तरा आवाहयिष्योः मध्ये वर्तते, तादृशमार्गद्वयम् अहं ष्टुणवमित्यन्वयः ॥

कल्पः । इहं हरित्यैर्हं ब्रह्माः अजमानश्चेति इतिः श्रेष्ठं

भक्षयत इति शेषः । पाठस्तु, “इदं हविः प्रजननं मे अस्तु ।
 दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि प्रजासनि । पशुसन्ध-
 भयसनि लोकसनि वृष्टिसनि । अग्निः प्रजां बद्धलां मे करोतु ।
 अन्नं पयो रेतो अस्मासु धत्त । राघस्योषमिषमूर्जमस्मासु
 दीधरत् खाहा” [५] इति । इदं भक्ष्यमाणं हविः मे स्वस्त-
 येऽस्तु मम क्षेमाय भवतु । कीदृशं हविः, प्रजननं प्रजात्या-
 दकं दशवीरं दशसङ्घाकैः कर्माशूरैः पुत्रैर्युक्तम्, तथा च
 वम्बुधृत्यादिभिर्बद्धभिर्गणैर्युक्तं सर्वगणम्, जीवात्मानमस्मिन्
 शरीरे चिरकालावस्थायिनं मनोति ददातीत्यात्मसनि, प्रजासनि
 पशुसनि प्रजां पशून् ददातीति पशुसनि, अभयसनि भोति-
 राहित्यं परलोकान् ददातीति । अयमग्निर्मदीयां प्रजां बद्धलां
 करोतु । देवा अन्नादीनस्मासु सन्पादयत । तथा धनपुष्यस-
 रसानस्मासु धारयत । इदं हविरस्मादुदरे खाहा ऊतमस्तु ।

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

सुरायास्ते क्रमात्कार्यां द्वाभ्यां क्षीरसुराऊतिः ।

धमश्चिनेत्वाश्चिनाख्यमध्वर्युर्भक्षयेत्तथा ॥

सारस्वतं प्रतिप्रस्थाताऽग्नीध्रश्च यदित्यतः ।

पितृभ्य इत्यादिकेन पयःशेषान् ददाति हि ॥

देश आहवनीयस्य दक्षिणेऽद्योपतिष्ठते ।

पुनन्तु मेत्यादिकानां मन्त्राणां दशकेन हि ॥

अध्वर्योश्च प्रतिप्रस्थातुर्ये सद्यते ऊतिः ।

सुराशेषान्तु वल्मीके नयति द्वे क्षुती इति ॥

इदं भवत्यतो ब्रह्मस्वामिवो यद्दमेन्द्रकम् ।
 अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन् मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥
 इति द्वितीयेऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

द्वितीये गृहहोमोऽभिहितः । चतुर्थे उपहोमा उच्यन्ते ।
 कल्पः । मनोतः कासे पृथक् पात्रेषु पशूनां यूषाणि निद-
 धाति पुरस्तात् खिष्टकृतः शृङ्गशफैः उपहोमान् जुहोत्यष्टा-
 वष्टावेकैकस्य कुष्ठिकशफ आश्विनस्य यूषेण कुष्ठिकां शफश्च
 पूरयित्वा शीसेन तन्ममित्यष्टर्चेन प्रतिमन्त्रं द्वाभ्यां द्वाभ्यां
 कुष्ठिकशफाभ्यां जुहोतीत्युत्तमाया शृङ्गे अनुपजति ऊत्ता ऊत्ता
 खेव्यभिषेचनपात्रेषु सम्पातानवनीच आहवनीये कुष्ठिकशफान्
 प्रविध्यन्धेवमुत्तरेणाष्टर्चेन सारस्वतस्य सवर्षेणानुवाकेनैन्द्रस्येति ।
 अत्र कुष्ठिकाशब्देन शफश्चीपस्यः शुद्धरूपशफोऽभिधीयते ।
 एकैकशफमेकैकमुपशफश्च यूषेण पक्वमांसरसेन पूरयित्वा
 एकैकामाहुतिं जुहुयात् । एतैश्च मन्त्रैर्धजमानेन प्रायणीयो
 यज्ञावयवः निष्पाद्यो भविष्यन्निन्द्रदेशे निरूप्यते । तत्र प्रथ-
 मामृचमाह । “शीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिणः । ऊर्धासूत्रेण
 कवयो वयन्ति । अश्विना यज्ञं सविता सस्वती । इन्द्रस्य
 रूपं वरुणोऽभिषेच्यन्” इति । मनीषिणो बुद्धिमन्त ऊहापोह
 कुशलाः कवयो विदांसः ब्राह्मणभिज्ञाः अश्विनः स्वमनसा

प्रयोगं सर्वं विचार्य ऋषिद्रव्यक्रीतेन श्रीह्यकुरादिना तस्मै
 शौचामणि-स्रग्निविहारम् ऊर्जासूत्रेषु वचन्ति निष्पादयन्ति ।
 यथा लोके केचिदविपासकाः ऊर्जासूत्रेषु कर्मसं वयन्ति ।
 एवमेतेऽप्युत्तिजः ऋषिक्रीतद्रव्यादिना यज्ञाख्यं दीर्घतन्तुरूपं
 वचन्ति । आश्विनासरस्वत्याद्या देवता इन्द्रस्य स्वरूपभूतमिमं
 यज्ञम् ओषधिसदृशैः पञ्चकैः भिषज्यन् चिकित्सन्ते ॥

अथ द्वितीयामाह । “तदस्य रूपममृतं शचीभिः । तिस्रो
 दधुर्देवताः संरराणाः । सोमानी ब्रह्मैर्वज्रधा न तोक्का-
 भिः । त्वगस्य मांसमभवत्त साजाः” इति । द्वावश्विनावेका
 सरस्वतीत्येतास्त्रिस्रो देवताः शचीभिः स्वकीयब्रह्मिभिः अस्त्रे-
 ऋष्य तद्यज्ञात्मकं रूपम् अमृतं विनाशरहितं यथा भवति
 तथा दधुः संपादयामासुः । कीदृशो देवताः संरराणाः
 यन्तु परस्परं रममाणाः । तोक्काशब्देन अकुरिता श्रीह्य
 उच्यन्ते, तदकुररूपं वासद्वयं ब्रह्मशब्देनोच्यते, नकार उप-
 मार्थः । तोक्काभिः ब्रह्मैः ब्रह्मधा सोमानीव निष्पादितवत्यः
 अकुरप्ररोहाधारभूता वीजविशेषा साजाशब्देनोच्यन्ते । ते च
 साजा अस्य यज्ञरूपस्येन्द्रस्य त्वगिव मांसमिवाभवत् ॥

द्वितीयामाह । “तदश्विना भिषजा इद्रवर्त्तनी । सरस्वती
 वषति पेत्रो अन्तरः [१] । अश्वि मज्जानं मासरैः । कारो-
 न्तरेषु दधतो गवां त्वचि” इति । इद्रस्येव वर्त्तनिः मार्गा
 यथोरश्विनोः तौ इद्रवर्त्तनी, यथा इद्रः क्रूरो देवो चिंसितुं
 समर्थः, एवमेतावश्विनौ व्याधिं नाशयितुं समर्थावित्यर्थः ।

तादृशावश्विनौ न तत्र यज्ञे भिषजौ चिकित्सकौ । या तु सर-
स्वती अन्तरः शरीरमध्ये पेशो वयति रूपं निष्पादयति ।
मासरशब्देन यवनिष्पन्नाः सूक्ष्मसक्तवः दधिमिश्राः दधैः परि-
वेष्टिता उच्यन्ते । कारोत्तरशब्देन अवटस्थानीयस्तत्सदृशो
वेणुदलनिर्मितस्र्मणा सर्द्धतः परिवेष्टितः सुराश्रवणार्थभा-
ण्डाधारः पदार्थविशेष उच्यते । गवां त्वय्यवस्थितेन कारोत्तरेण
मासरैश्च मज्जानम् अस्थि च दधते दधाति सरस्वतीः सम्पा-
दयतीत्यर्थः ॥

चतुर्थीमाह । “सरस्वती मनसा पेशलं वसु । नासत्याभ्यां
वयति दर्शतं वषुः । रसं परिस्रुता न रोहितम् । नग्नऊर्ध्वीर-
स्तसरन्न वेम” इति । इयं सरस्वती नासत्याभ्याम् अश्विदेवताभ्यां
सहिता वपुः वयति शरीरं मनसा निष्पादयति । कीदृशं
वपुः, पेशलं वसुदेवतात्मनो निवासयोग्यं दर्शतं दर्शनीयं दृष्टि-
प्रियमित्यर्थः । परिस्रुता न परिस्रुतेव धारया स्रवत् सुरा-
द्रव्यं परिस्रुदित्युच्यते, तथा परिस्रुतेव शरीरस्थं रसं जलं
रोहितं रक्तं वयति सम्पादयति, स्रवन् स एव रक्तस्थानीय
इत्यर्थः । नग्नऊर्ध्वेन यवामां स्थूलचूर्णानि संस्त्रावेणाभिषि-
क्तानि कथ्यन्ते । सोऽयं नग्नऊः अवयवान्तरस्थानीय इत्यर्थः ।
धीर इत्यादि दृष्टान्तः, लोके धीरो बुद्धिमान् कुविन्दः
तसरं नववस्त्रमिव । वेमशब्देन वस्त्रनिर्घाणकाले प्रहारदण्डे-
ऽभिधीयते । यथा कुविन्दः प्रहारदण्डेन वस्त्रं निष्पादयति,
तद्वदित्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “पयसा शुक्रममृतं जनिचम् । सुरया
मूत्राञ्जनयन्ति रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । ऊवथं
वातः स्रुवं तदारात्” [२] इति । यदेतदत्र पयोद्रव्यं यच्च
सुराद्रव्यं तेन द्रव्यद्वयेन मूत्रात् मूत्रद्वारात् सकाशात् नि-
र्गमनयोग्यं रेतो देवता जनयन्ति । कीदृशं रेतः, शुक्रं
रोप्तिमच्छेतवर्णम् अमृतं विनाशरहितम् अतएव जनिचम्
अपत्योत्पादकम् । या देवता रेतो जनयन्ति ताः कीदृशः,
अमतिं दुर्मतिंश्च अपबाधमानाः, अमतिः कर्त्तव्यविषयज्ञाना-
भावः, दुर्मतिः विपरीतज्ञानम् । किञ्च ता देवतास्तस्मिन्
सम्पादयितव्ये शरीरे आरात् समीपे उदरमध्ये ऊवथं जन-
यति । अर्द्धं जीर्णमन्नमपरिपक्वं पुरीषमूवथशब्दवाच्यम् । पयः-
सुराभ्यामेव तञ्जनयति, तथा स्रुवं वातं जनयति । वातः
प्राणवायुः । बुवंशब्देऽप्यासकालीनं शब्दमनुकरोति, तेन
शब्देन सहितमित्यर्थः ॥

षष्ठीमाह । “इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यम् । पुरोडाशेन
सविता अजान । यज्ञत् क्लोमानं वरुणोऽभिषज्यन् । मतस्त्रे
वायव्यैर्नमिनाति पित्तम्” इति । शोभनं यथा भवति तथा
त्रायत इति सुत्रामा, तादृश इन्द्रः षष्ठाः हृदयेन सत्यं
यथाशक्तिज्ञानं अजान । सविता च पुरोडाशेन यज्ञञ्जान ।
वरुणश्च पुरोडाशेन क्लोमानं अभिषज्यन् वर्त्तते । यज्ञत्क्लोम-
शब्दाभ्यां हृदयस्य पार्श्वद्वयवर्त्तिनौ मांसखण्डौ उच्येते । य-
ज्ञत्क्लोमोः समीपवर्त्तिनौ द्वे मांसे मतस्त्रे वायव्यैर्न वायव्यैरिव

वायव्यानि गृहपात्राणि तैर्मतस्ते इव पित्तमिव मित्राति
अवयवजातं सम्पादयति ॥

सप्तमीमाह । “आम्नाणि स्नास्त्री मधु पित्तमाना । गुदा
पात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न श्लीहा ब्रचीभिः ।
आसन्दीनाभिरुदरं न माता” इति । मधु मधुरं क्षीरादिरसं
पित्तमाना प्रीणयन्ति धारयन्तीत्यर्थः । तादृशी स्नास्त्री वा
वर्तते, सेयमान्नाणि आम्नस्थानीयान्यन्यानि पिष्टादिद्रव्य-
स्थापनार्थानि पात्राणि तानि गुदा गुदस्थानीयानि । स्नास्त्राः
पात्राणाञ्च दृष्टान्तः, सुदुघा न धेनुः, शोभनं क्षीरं दोरधीति
सुदुघा, तादृशी धेनुरिव स्नास्त्रादिकं वर्तते । श्लीहशब्दे
मांसविशेषवाची, स च मांसविशेषः श्येनास्थस्य पक्षिणः पत्रं
न पत्र इव, तादृशः स मांसविशेषः ब्रचीभिः स्वव्यवहारशक्तिभिः
सह पात्रैः सम्पादित इति शेषः । सेयमभिषेकार्था आसन्दी
सेयं नाभिस्थानीया, वा तु माता सा भूम्यात्मिका वेदिः,
सेयमुदरं न उदरमिव ॥

अष्टमीमाह । “कुम्भो वनिष्ठुर्जनिता ब्रचीभिः । यस्मिन्नपे
द्योन्यां गर्भो अन्तः [३] । ज्ञासीर्यक्तः शतधार उत्सः । दुहेन
कुम्भोऽस्वधां पितृभ्यः” इति । उत्सूकपक्षिसदृशो मांसविशेषो
वनिष्ठुः, योऽयमत्र द्रवद्रव्यस्थापनार्थः कुम्भः स वनिष्ठुस्थानीयः ।
स च ब्रचीभिः स्वशक्तिभिः जनिता उत्पादयिता । यस्मिन्
वनिष्ठौ अग्रे पुरोभागे द्योन्यामन्तर्यां गर्भो वर्तते, अत्र सुराऽ-
वनयनार्थं शतद्विद्रप्रयुक्तः कुम्भो योऽस्ति सोऽयं व्यक्तः स्पष्टः ।

बहुक्लिद्रोपेतत्वात् व्रतधारसुराश्रवणयुक्तत्वात् उक्तः । तादृशः
कुम्भः स्नाथीर्नाथिकाक्लिद्रस्थानीयः, सेयं द्रवद्रव्यधारणार्था
कुम्भो तां कुम्भीं पितृभ्यः पित्र्यं स्वधां दुहे न अमृतं दोग्धीव
अध्वर्युरिति शेषः ॥

नवमीमाह । “मुखं सदस्य शिर इत्सदेन । जिह्वा पवि-
त्रमश्विना च सरस्वती । अप्यन्नवायुर्भिवगस्य वासः । वस्ति-
र्न श्रेपो हरसा तरस्वी” इति । बीदत्वचेति सदः देवयजन-
स्थानं, तेन सदेनास्य निरूप्यमाणशरीरस्य सद्युखं समीचीनं
मुखं शिर इच्छिरस्य सम्यक्मिति शेषः । पवित्रं द्रव्यशोधनार्थं
यद्वस्त्रं तज्जिह्वा, एतत् सर्वमश्विनौ सरस्वती च तिस्रः सम्पा-
दितवत्यः । अप्यं पिष्टपाचं तत् पायुर्न अपानस्थानमिव वर्तते ।
द्योऽयं बाहो द्रव्यशोधनार्थं सोऽयमस्य शरीरस्य भिषक् पि-
क्त्सिकस्थानीयः, तेन हि व्याधिस्थानीयो द्रव्यदोषोऽपनीयते ।
द्योऽयं पशोः श्रेपः सोऽयं वस्तिर्न मूत्रस्थानमिव हरसा वज्रि-
व्वासारूपेण तेजसा तरस्वी निरूप्यमाणो देहो वेगवानिव
लक्ष्यते ॥

अथ दशमीमाह । “अश्विभ्यां चतुरमृतं गृहाभ्याम् । ह्य-
गेन तेजो हविष्य शृतेन । पञ्चाणि गोधूमैः क्वासैरुतानि ।
पेशो न शुक्लमचितं वसते” [४] इति । अश्विभ्यां गृहाभ्याम्
अश्विनोः समन्धिनौ द्यौ गृहावयवौ ताभ्याममृतं विनाशरहितं
चतुः सम्पादितम् । शृतेन पक्षेन हविःस्वरूपेण ह्यगेन चतु-
र्गमं तेजः सम्पादितम् । सक्तुनिष्पादनार्थं ये गोधूमाः ये च

काखाः वदरफलाविशेषाः तैरुभयैः परस्परमृतानि सम्बन्धानि
पद्माणि रोमाणि सम्पाद्यन्ते पेशो न रूपमिव यत्पशौ दृक्ते
तच्चतुर्गतशुक्लमसितञ्च शुक्लमण्डलं कृष्णमण्डलञ्च तदुभयं
वसाते अग्निना देवौ पद्मभिराच्छादयतः ॥

एकादशीमाह । “अविर्न मेषो नसि वीर्याय । प्राणस्य
पन्था अमृतो गृहाभ्याम् । सरस्वत्युपवाकैर्व्यानम् । नस्थानि
वर्हिर्वदरैर्जजान” इति । अविर्न अविरिव वर्त्तमानो यः सार-
स्वतो मेषः सोऽयं नसि नासिकायां वीर्याय आसप्रवृत्तिसामर्थ्याच्च
प्रवर्त्तते । इयञ्च नासिका प्राणस्थस्य वायोरमृतः कदाचिदपि
विनाशरहितः पन्थाः गमनागमनहेतुः गृहाभ्यां पयःसुरा-
भ्यां निष्पादितः । अथेयं सरस्वती उपवाकैः हरितयवसक्रुभिः
व्यानवायुं जनयति । नस्थानि नासिकायां भवानि वर्हिर्वर्हिषि
लोमानि वदरैः सकृन्निष्पादनाच्च सम्पादितैः वदरफलैः जजान
सम्पादयामास ॥

अथ द्वादशीमाह । “इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाच्च । कर्णा-
भ्यां ओन्नमृतं गृहाभ्याम् । यवा न वर्हिर्भुवि केसराणि ।
कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात्” इति । सोऽयमृषभ इन्द्रस्य
रूपः इन्द्रदेवताकलेन तत्स्वरूपसदृशः, सोऽयमस्य शरीरस्य
बलाच्च सम्पाद्यते । पशुसम्बन्धिभ्यां कर्णाभ्यां पयःसुरारूप-
गृहाभ्यां चामृतं ओन्नं वाधिर्यरहितं ओन्नेन्द्रियं सम्पाद्यते ।
भुवि यवा न भूमादुत्पन्ना यवा इव वर्हिर्वद्यामासादितानि
वर्हिषि केसराणि प्रवृद्धतमानि लोमानि सरघा मधुमच्चिका-

स्नाभिः सम्पादितं सारघं मधु तद्रूपं कर्कन्धु जघ्ने । कर्कन्धु-
शब्देनातिस्खलवदरफलपिष्टमुच्यते । तच्च मधुसदृशं मुखात्
जघ्ने, यज्ञप्रारम्भे समुत्पन्नमित्यर्थः ॥

चयोदशीमाह । “आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम । मुखे श्मश्रूणि
न व्याघ्रलोमम् [५] । केशा न शीर्षन् यशमे अत्रियै शिखा ।
सिंहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि” इति । प्रकृतिभूतायां
गौचामस्यां त्रयाणि लोमानीतिवाक्येन वृकव्याघ्रसिंहानां
लोमानि विहितानि । तान्वत्र चोदकप्राप्तानि गृहत्रये प्रचि-
यन्ते । तत्र यद्वृकस्य लोम तदात्मन् सम्पाद्यमानशरीरे उपस्थे
न गुह्यप्रदेश इव वर्तते । यत्तु व्याघ्रलोम तन्मुखे वर्तमा-
नानि श्मश्रूणीव । यत्तु सिंहस्य लोम तत् शिरसि केशा इव ।
केशनिष्पन्नाश्च शिखा यशमे अत्रियै च सम्पद्यते । अनुष्ठानकाले
शशिखालेन यशः लोके व्यवहारे रमणीयत्वेन श्रिया तु
लोमगता त्विषिर्दीप्तिः सा तु सम्पाद्यस्य शरीरस्य इन्द्रिय-
स्नानीया ॥

चतुर्दशीमाह । “अङ्गान्यात्मन् भिषजा तदश्विना । आ-
त्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती । इन्द्रस्य रूपं शतमानमायुः ।
चक्ष्रेण व्योतिरमृतं दधाना” इति । तत्तदानीं यागावसरे
भिषजा चिकित्सकावश्विनौ आत्मन् सम्पाद्ये शरीरे अङ्गानि
हस्तपादादीनि सम्पादितवन्तौ । सरस्वती च तैरङ्गैरात्मानं
सम्पूर्णदेहं समधात् सम्यगकार्षीत् । कीदृशी सरस्वती इन्द्रस्य
वर्तमानस्य यद्रूपं तद्दधाना सम्पादयन्ती, तथा शतमानं

शतसंवत्सरप्रमाणम् आयुः सम्पादयन्ती, तथा तच्चक्रेण आ-
ह्लादकरूपेण अमृतं ज्योतिरनश्चरं तेजः सम्पादयन्ती ॥

पञ्चदशीमाह । “सरस्वती योन्यां गर्भमन्तः । अश्विभ्यां
पत्नी सुकृतं विभर्त्ति । अपाः रसेन वरुणो न साक्षा । इन्द्रः
अश्विभ्यां जनयन्नसु राजा” इति । अश्विभ्यां देवाभ्यां सुकृतं सुष्ठु
सम्पादितम् उत्पादनीयशरीररूपं गर्भं पत्नी पालयित्री
सरस्वती योन्यां गर्भाशये अन्तर्मध्ये विभर्त्ति पोषयति । अपां
रसेन सारभूतेन साक्षा परस्परं साम्येन पयःसुरायज्ञेषु
असु वरुणो न राजा, यथा जलमध्ये वरुणो राजा तस्याम-
व्येवतायां पुत्रं जनयति, तथेमं यजमानम् इन्द्रं इन्द्रसमान-
शरीरं अश्विभ्यां सम्पादनुभवार्थम् अयमनुष्ठीयमानो यागो जन-
यन् वर्त्तते ॥

षोडशीमाह । “तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत् । परि-
स्रुता पयसा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या
सुतासुताभ्याम् । अमृतः सोम इन्दुः” [६] इति । पशूनां
तेजः सारभूतं हविः भिषजा चिकित्सकाभ्यामश्विभ्यां दुग्धं
सम्पादितमित्यर्थः । केन द्रव्येण परिस्रुता पयसा परितः
स्रुतमिति परिस्रुत् सुरा तथा क्षीरेण च सम्पादितं हविः ।
कीदृशं हविः इन्द्रियावत् इन्द्रियाभिवृद्धिकरं सारघं मधु
सरघाभिः सम्पादितेन मधुना सदृशं यथाऽश्विभ्यां हविः सम्पा-
दितं तथा सरस्वत्या तत्फलभूतो यजमानस्येन्द्रसदृशः सम्पा-
दितः । केन साधनेन सुतासुताभ्याम् अभिषवसदृशव्यापारेण

सम्पादित-सुता सुता, तादृक्प्रयासरहितक्षीरमसुतं, ताभ्यां
देहः सम्पादितः । कीदृशो देहः अमृतः देवल्लोके समुत्पन्नत्वात्
मरणरहितः, सोमः सोम्यो वृष्टिप्रियः इन्दुः चन्द्रवदाह्लादकरः
परमैश्वर्ययुक्तो वा । एवमेतैः षोडशभिर्मन्त्रैर्यजमानस्य भावि-
देहसूचनपरैरुपहोमः कर्त्तव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थं उपहोमा अभिहिताः । पञ्चमेऽभिषेकोऽभिधीयते ।
कल्पः । औदुम्बर्या मन्वरणिमात्रा शीर्षणान्युद्यानाभिदध्र-
पादामौञ्जविवाना मित्रोऽसि वरुणोऽसीति तां यजमाना-
वतने प्रतिष्ठापयत्यासादनोपवेशनाभिमन्त्रणानि राजसूय-
वदिति । पाठस्तु, “मित्रोऽसि वरुणोऽसि । समहं विश्वेर्देवैः” इति ।
हे आसन्दीविशेष त्वं इष्टप्रापकत्वात् मित्रोऽसि, अनिष्टनिवा-
रकत्वाद्वरुणोऽसि, अहं त्वद्वलात् सर्व्वेर्देवैः सङ्गतो भूयासम् ॥

कल्पः । चत्रस्य नाभिरसीति तस्यां कृत्यधीवासमास्ती-
र्येति । पाठस्तु, “चत्रस्य नाभिरसि । चत्रस्य योनिरसि । सोना
मा सीद । सुषदा मा सीद । मा त्वा हिःसीत् । मा मा
हिःसीत्” इति । हे चर्म त्वं चत्रस्य बलस्य नाभिर्मध्यस्थान-
मसि, तथा चत्रस्य योनिः कारणमसि ॥

कल्पः । सोना मा सीद सुषदा मा सीदेति तामाशाद्य

यजमानो मा त्वाहिंसीमां मा हिःसीरित्युपविशतीति । हे
 आसन्दि त्वं खोना सुखकरी भूत्वा मां प्रत्यासीद । तथा
 सुषदा सुष्टु उपवेशनयोग्या सती मां प्रत्यासीद प्राप्नुहि ।
 मदीयो देहस्त्वां मा हिनस्तु । त्वदीयस्वरूपमपि मां मा
 हिनस्तु ॥

कल्पः । निषसाद धृतव्रत इत्यासीनमनुमन्त्रयत इति ।
 पाठस्तु, “निषसाद धृतव्रतो वरुणः । पस्त्यास्वा [१] । साम्रा-
 ज्याय सुक्रतुः” इति । अयं यजमानो धृतव्रतः स्वीकृतनियमः
 वरुणः फलप्रतिबन्धक-पापनिवारको भूत्वा साम्राज्यं कर्तुं
 सुक्रतुः शोभनसङ्कल्पः सन् पस्त्यासु गृह्यमानेष्वासन्दीस्थानेषु
 आनिषसाद सर्व्वत उपविष्टवान् ॥

कल्पः । तस्यां प्राप्नुसुखमासीनं प्रत्यङ्मुखस्वस्तिष्ठन् अश्विनः
 सम्पातैरभिषिञ्चति, देवस्य त्वेति । पाठस्तु, “देवस्य त्वा सवितुः
 प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्याम् । अश्विनोर्भैष-
 ज्येन* । तेजसे ब्रह्मवर्चसायाभिषिञ्चामि” इति । सवितुर्देवस्य
 प्रेरणे सति अश्विसम्बन्धिभ्यां बाहुभ्यां, पूषसम्बन्धिभ्यां हस्ता-
 भ्याम् अश्विनोः सम्बन्धिना सम्पादितेन औषधरूपेण कान्ति-
 ब्रह्मवर्चससिद्ध्यर्थं यजमानं त्वामभिषिञ्चामि ॥

* एतत्पुस्तकस्थयोरश्विनोर्भैषज्येन, तेजसे ब्रह्मवर्चसायेत्येतयोर्द-
 क्षयोः ऋचोः स्थाने सरस्वत्यै, वीर्यायान्नाद्याय इति, पुनः सरस्वत्यै
 भैषज्येन, वीर्यायान्नाद्यायेत्येतयोर्दक्षयोः ऋचोः स्थाने अश्विनोर्भैषज्येन
 तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति विपर्य्यक्तपाठः कापि दृश्यते ।

कल्पः । एवमुत्तरेण मन्त्रेण सारस्वतस्योत्तमेनैन्द्रस्येति । सम्पातेनाभिषिञ्चतीत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु, “देवस्य त्वा सर्वतुः प्रसवे । अश्विनोर्वाङ्मभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै भेषज्येन [२] । वीर्याद्यान्नाद्यायाभिषिञ्चामि” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

कल्पः । कोऽसि कतमोऽसीति पाणिं समृशेति । पाठस्तु, “कोऽसि कतमोऽसि । कस्यै त्वा काय त्वा” इति । हे यजमान त्वं कोऽसि प्रजापतिरूपोऽसि, अत एव कतमोऽसि अविज्ञात-विशेषोऽसि, नहि प्रजापतिरीदृश इति केनचिदपि निर्धारयितुं शक्यते । तस्य सर्वात्मकत्वेन विशेषस्य दुर्निरूपत्वात् । अतः कस्यै अविज्ञेयस्वरूपसिद्धयर्थं त्वां स्पृशामि । काय प्रजापतिरूपसिद्धयर्थं त्वां स्पृशामि । अनेन मन्त्रेण यजमानस्य पाणिद्वयमभिसंस्पृशेत् ॥

कल्पः । अत्र राजसूयवस्त्रङ्गल्यनाम्ना आह्वयेति । राजसूयेत्येवमुक्तं मङ्गल्यनाम्नो राजाह्वयति । “सुहोकांश्चेति सङ्गृहीतारम् । सुमङ्गलांश्चेति भागदुघम् । सत्यराजाश्निति चत्तारम्” इति । शोभनः श्लोकः कीर्त्तिर्यस्यासौ सुहोकाः । आह्वानार्था मानुनासिका ऋतिः । सुष्टु मङ्गलाचरणं यस्यासौ सुमङ्गलः । सत्येन स्वामिव्यापारेण राजत इति सत्यराजः । एतैः सङ्गृहीतादय आह्वानव्याः सुः । रथस्योपरि अश्वप्रयत्नधारो सङ्गृहीता, यदा सम्पादितं राजधनं भाण्डागारे सम्यक् सङ्गृह्णातीति सङ्गृहीता । यामेषु राजभागकरं दुग्धे स्वीकरोतीति भागदुघः । चत्ता सारथिः द्वारपालको वा ॥

कल्पः । शिरो मे श्रीरिति यथालिङ्गमङ्गानि सञ्चुम्हेति ।
पाठस्तु, “शिरो मे श्रीः [३] यज्ञो मुखम् । त्विषिः केशाश्च
श्वश्रूणि । राजा मे प्राणोऽमृतम् । सघाट् चक्षुः । विराट्
ओचम् । जिह्वा मे भद्रम् । वाङ्महः । मनो मन्युः । स्वरार्ह-
भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि [४] । चित्तं मे सहः ।
वाङ्ग मे बलमिन्द्रियम् । हस्तौ मे कर्मा वीर्यम् । आत्मा
चक्षुमुरो मम । पृष्टीर्मे राहमुदरमश्वौ । धीवाश्च ओष्ठी ।
ऊरू अरत्नी जानुनी । विशो मेऽङ्गानि सर्वशः । नाभिर्मे
चित्तं विज्ञानम् । पायुर्मेऽपचितिर्भसत् [५] । आनन्दनन्दा-
वाह्यौ मे । भगः सौभाग्यं पसः” इति । मदीयं शिरः श्रियो-
हेतुत्वेन श्रीरूपमस्तु । मुखं यज्ञोहेतुरस्तु । केशाः श्वश्रूणि च
कान्तिहेतवः सन्तु । मदीयः प्राणः सर्वेन्द्रियाणां राजा
असन् अमृतहेतुरस्तु । चक्षुरिन्द्रियं दूरसूक्ष्मादिदर्शनेन सम्ब-
याजमानमस्तु । ओचेन्द्रियं दूरशब्दमन्दध्वनिश्रवणेन विविधं
राजमानमस्तु । मदीया जिह्वा विविधरसज्ञानेन कल्याणभोग-
हेतुरस्तु । वागिन्द्रियं सभा-रञ्जनेन पूजाहेतुरस्तु । मदीयं मनो
धर्मकार्यमननहेतुरस्तु । मदीयो भामः क्रोधः आह्वयनि-
राकरणेन स्वयमेव राजास्तु । अङ्गुलयो मोदा हर्षहेतवः सन्तु ।
अङ्गान्यनुक्तावयवाः प्रमोदा प्रकृष्ट-हर्षहेतवः सन्तु । मदीयं
चित्तं स्तुतिनिन्दादिसहनहेतुः अस्तु । मनस्विक्तयोर्दृष्टिभेदेन
भेदः । मदीयौ वाङ्ग मणिबन्धस्य मूलभागौ प्रबलशक्तिहेतु
साम् । हस्तौ मणिबन्धस्याद्यभागौ वीर्यवद्द्व्यापारहेतु साम् ।

मदीय आत्मा मध्यशरीरम् उरस्य चत्रं बलहेतुरस्तु । पृष्ठा-
दयो जान्वन्ता अवयवाः राष्ट्रहेतवः सन्तु । पृष्टयः पायो-
रुपरिस्थान्यस्त्रीनि । उदरादयः प्रसिद्धाः । शीवाः गलावयवाः ।
अरन्ती प्रकोष्ठौ । विशो मनुष्याः । ममाङ्गानीव सर्वतो विधेयाः
सन्तु । मदीयं नाभिः । चित्तं चैतन्यहेतुरस्तु । पायुर्विज्ञानं
विसर्गज्ञानकुशलोऽस्तु । भवत् मे मम उपस्थेन्द्रियम् अपचितिः
नियतत्वेन बद्धमानहेतुरस्तु । मदीयावाण्डौ वृषणौ आनन्द-
नन्दयोर्हेतू स्ताम् । पुंसः सुखमानन्दः । स्त्रियाः सुखं नन्दः ।
पसः प्रजननं भगः सौभाग्यहेतुरस्तु । भगः ऐश्वर्यम् । सौ-
भाग्यं देहशोभा ॥

कल्पः । जङ्गाभ्यां पद्भ्यामिति प्रत्यवरुद्धेति । पाठस्तु,
“जङ्गाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि । विशि राजा प्रतिष्ठितः” इति ।
जानुभ्यामधोभागौ जङ्गे ताभ्यां पादाभ्यां धर्मः देहस्य धार-
यितास्मि । विशि प्रजायां प्रतिष्ठितः स्वैर्येणावस्थितो राजा-
स्मीति ॥

कल्पः । प्रतिचत्रे प्रतिष्ठामि राष्ट्रे इति अपिलेति । पाठस्तु,
“प्रतिचत्रे प्रतिष्ठामि राष्ट्रे । प्रत्यश्वेषु प्रतिष्ठामि गोषु ।
प्रत्यङ्गेषु प्रतिष्ठाम्यात्मन् । प्रतिप्राणेषु प्रतिष्ठामि पुष्टे ।
प्रतिद्यावापृथिव्योः । प्रतिष्ठामि यज्ञे” [६] इति । चत्रादिषु
यज्ञान्तेषु प्रतिष्ठामि स्वैर्येणावस्थितोऽस्मि । चत्रं बलं चत्रि-
यादिर्वा । राष्ट्रं देशः । अश्वादयः प्रसिद्धाः । आत्मा शरीरम् ।
पुष्टं शरीरस्य पुष्टिः ॥

कल्पः । अथा देवा एकादशेत्याहुतीर्जुहोति । तत्र प्रथमानृचमाह । “अथा देवा एकादश । अथस्त्रिंशः सुराधसः । बृहस्पतिपुरोहिताः । देवस्य सवितुः प्रसवे । देवा देवैरवन्तु मा । प्रथमा द्वितीयैः । द्वितीयास्तृतीयैः । तृतीयाः सत्येन । सत्यं यज्ञेन । यज्ञो यजुभिः [७] । यजूषि सामभिः । सामानृग्भिः । ऋषो याज्याभिः । याज्या वषट्कारैः । वषट्कारा आहुतिभिः । आहुतयो मे सर्वान् कामान्त्समर्द्धयन्तु” इति । एकादशसंज्ञाका देवताः अथाः त्रिविधाः, लोकत्रयवर्तितात् । यथा चास्मात्, ये देवा दिव्येकादश स्तेत्यादिना ते चैते अथस्त्रिंशत्संज्ञाका देवाः शोभनस्य कर्मणः साधकाः, बृहस्पतिः पुरोहितो मुखो येषान्ते बृहस्पतिपुरोहिताः, सवितुर्देवस्य प्रसवे सति ते सर्वे मुख्या देवा इतरैः सह मामवन्तु । तत्र प्रथमगणस्थाः द्वितीयगणस्थैः सहिताः । द्वितीयगणस्थास्तृतीयगणैः सहिताः । तृतीयगणस्थाः सत्येन सहिताः । सत्यं च यज्ञेन सहितम् । एवं यज्ञादय आहुतिपर्यन्ता उत्तरोत्तरवस्तुभिः सह तिष्ठन्ति । तासांहुतयो मदीयान् कामान् समर्द्धयन्तु समृद्धान् कुर्वन्तु ॥

अथ द्वितीयं मन्त्रमाह । “भूः स्वाहा” इति । अथं भूमिस्थस्यै स्वाहा हुतमस्तु ॥

कल्पः । सोमानि प्रयतिर्ममेति यथा सिद्धमङ्गानि सप्तव्रति इति । पाठस्तु, “सोमानि प्रयतिर्मम । त्वङ्ग आनतिरागतिः । मांसं म उपनतिः । वस्त्रसि । मज्जा म आनतिः”

[८] इति । मदीयानि लोमानि प्रयतिः शुद्धिकराणि सन्तु ।
मदीया त्वक् आनतिः अन्येषां प्रक्रीभावहेतुरस्तु । आगतिर-
न्येषां पदार्थानाम् आगमनहेतुरस्तु । मदीयं मांसमुपनतिः
अभिप्रेतसम्पत्तिहेतुरस्तु । अस्त्रि च मदीयं वसु धनहेतुरस्तु ।
मसम्बन्धिमञ्जा चानतिः अन्येषां वञ्जीकरणहेतुरस्तु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

आसन्दीं स्थापयेन्नित्रचत्रस्य चर्मासंस्कारिताः ।
स्योनां तस्यामुपविशेन्निषसादेति मन्त्रयेत् ॥
देवचयेणाभिषिञ्चेत् कोसिपाणी उपसृशेत् ।
सुसोक्तचयेणाङ्गयेत् पिरस्वात्माभिमर्शनम् ॥
अवरोहति जङ्गाभ्यां प्रतिचत्रादिकं जपेत् ।
चया भूराज्जतिर्ज्जला लोमेत्यङ्गान्युपसृशेत् ॥
अनुवाके पञ्चमेऽस्त्रिन् मन्त्राः सप्तदश स्युताः ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे अभिषेक उक्तः । षष्ठे अवष्टय उच्यते । कश्यः ।
यद्देवा देवहेडनमित्यवष्टये पञ्चाज्जतीर्जुहेति । तत्र प्रथमा-
वष्टयमाह । “यद्देवा देवहेडनम् । देवाससृकमा वयम् । अग्नि-
र्मा तस्यादेनसः । विश्वान् मुञ्चत्वः” इति । देवासो
द्योतनात्मकाः हे देवाः देवहेडनं देवविषयमनादररूपं यत्

पापं वयं समृत्त्यपुत्राञ्चलम हतवन्तः । अंहमोऽभिभवनस्वभा-
वात् विश्वस्मात् सर्वस्मात् तस्मादेनसः पापात् अग्निर्मा मां
मुञ्चतु मुक्तं करोतु ॥

द्वितीयामाह । “यदि दिवा यदि नक्तम् । एनाऽसि चक्षमा
वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वऽहसः” इति ।
कालविशेषे कृतात् पापनः वायुर्मोचकोऽस्तु ॥

अथ तृतीयामाह । “यदि जायद्यदि स्वप्ने । एनाऽसि
चक्षमा वयम् [१] । सूर्यो मा तस्मादेनसः । विश्वान्मुञ्चत्वऽ-
हसः” इति । अवस्थाविशेषे कृतात् पापनः सूर्यो मोचकोऽस्तु ॥

चतुर्थीमाह । “यद्गामे यदरण्ये । यत्सभायां यदिन्द्रिये ।
यच्छूद्रे यदर्थ्ये । एनञ्चलमा वयम् । यदेकस्याधिधर्माणि ।
तस्यावयजनमसि” इति । अर्थः स्वामी वैश्या वा अरण्यादि-
देशविशेषे चक्षुरादीन्द्रियविशेषे शूद्रादिपुरुषविशेषे च यदेनो
वयञ्चलम यदथेकस्यान्यपुरुषस्य धर्माणि अग्निहोत्रादिधर्माकार्यं
अधिकं पापञ्चलम तस्य सर्वस्य पापस्य हे आहुतिरूप तम्
अवयजनं विनाशकमसि ॥

पञ्चमोमाह । “यदापो अग्निया वरुणेति शपामहे । ततो
वरुण नो मुञ्च” [२] इति । हे वरुण या आपः सन्ति यास्याम्ना
गावः, एतद्वयं भूम्यादेरुपलक्षणं, तेषु सर्वेषु विषयेषु इत्यनेन
प्रकारेण शपामहे सत्यत्वेन तत्त्वेन वा शपयं कुर्म इति शेषः ।
यत् पापमस्ति हे वरुण ततः शपयकृतात् पापात् नोऽस्मान्
मुञ्च मुक्तान् कुरु ॥

कल्पः । अवष्टथनिचकुणेत्यवष्टथं यजमानोऽभिमन्त्रयति । पाठस्तु, “अवष्टथ निचकुण निचेरुसि निचकुण । अव देवैर्देवकृतमेनो याट् । अव मर्त्यैर्मत्यकृतम् । उरोरा नो देव रिषस्याहि” इति । हे अवष्टथकर्माभिमानिन् वरुण निचकुण राक्षसभर्त्सनार्थं नितरां धनिकारिन् निचेरुसि अस्मद्दक्षिणार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि, हे निचकुण अस्माभिर्देवेषु कृतमेनः अपराधं तैर्देवैः सह त्वम् अवायाट् विनाशय । मर्त्येष्वृत्विचु कृतं तैर्मर्त्यैः सह तदवायाट् विनाशय । हे देव उरोरधिकारात् रिषः देवमर्त्यकृतात् हिंसनात् गोऽस्नानासमन्तात् पाहि ॥

कल्पः । सुमित्रा न आपो द्रुपदादिवेन् मुमुचान इत्याश्रुत्येति । तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु, “सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु । दुर्भिक्षास्तस्यै भूयासुः । योऽस्मान्देष्टि । यच्च वयं द्विभ्र” इति । या एता अद्भेवताः यास्यौषधिदेवतास्ताः सर्वाः गोऽस्मान् प्रति सुमित्राः अत्यन्तमनुकूलाः सन्तु । योऽस्मानुदासीनानपि देष्टि, यच्चान्यमुदासीनमपि वयं द्विभ्रः, तस्यै दिविधाय तादृशपुरुषाय या आपः ओषधयश्च दुर्भिक्षाः प्रतिकूलाः सन्तु ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु, “द्रुपदादिवेन्मुमुचानः । खिन्नः क्षाली मन्त्रादिव [१] । पूतं पवित्रेणैवाज्यम् । आपः शूद्रान् मैनसः” इति । राजानो अपराधिनस्तस्करस्य पादं सच्छिद्रे काष्ठे कीलयन्ति तद् द्रुपदमित्युच्यते, तस्मान् मुमुचान इव

एतदन्धनाम् मुक्तः पुरुषस्त्रीर्याभियोगं परित्यज्य शुद्ध इत्येव व्यवह्रीयते, यथा खिन्नः पुरुषः स्नात्वा स्नानं कृत्वा मन्त्रान् मुमुक्षानः शुद्ध इत्येव व्यवह्रीयते, यथा च कर्मस्थान्धुमत्पवनपवित्रेण पूतं भवति तथेमा आपः मामेवसः पापात् शुद्धन्तु शुद्धं कुर्वन्तु ॥

कल्पः । उदयं तमसस्वरतीत्यादित्यमुपस्थाचेति । पाठस्त, “उदयं तमसस्वरि । पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् । देवं देवना सूर्यम् । अगन्तु ज्योतिरुत्तमम्” इति । तमसस्वर्यन्धकारसोपरि वर्त्तमानमुत्तरं ज्योतिरुत्तमं प्रकाशमुत्पश्यन्तः उत्कर्षेण वीक्षमाणा वयं देवता देवेषु मध्ये देवं ज्योतमानं सूर्यं सूर्यस्वरूपम् उत्तमं ज्योतिरगन्तु प्राप्ताः स्म ॥

कल्पः । प्रतियुतो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तं प्रत्यस्यति इति । पाठस्त, “प्रतियुतो वरुणस्य पाशः । प्रत्यस्तो वरुणस्य पाशः” इति । योऽयं वरुणस्य पाशः जलमध्यवर्त्ती सोऽस्माभिः बहिर्निर्मच्छङ्गिः प्रतियुतः परित्यक्तः, तथा वरुणस्य पाशः प्रत्यस्तो विनाशितः ॥

कल्पः । पशुवत् समिध उपस्थानश्चेति पशौ त्वेवमुक्तम् एधोऽस्त्रेधिषीमहीत्याहवनीये समिधमाधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्त इति । तत्र समिदाधानमन्त्राणां चत्वारि पाठस्त, “एधोऽस्त्रेधिषीमहि । समिदसि [४] । तेजोऽसि तेजो मषि धेहि” इति । हे समित् एधोऽसि नम् अभिवृद्धिहेतुरसि, अतस्त्वामाधाव वयमधिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुमः । हे द्विती-

समित् त्वं समिन्धनसाधनमसि । हे तृतीयसमित् त्वं तेजो
हेतुरसि, अतो मयि तेजो धेहि सम्पादय ॥

उपस्थानमन्त्रपाठस्तु, “अपो अन्वचारिषम् । रसेन सम-
सृज्वाहि । पयस्नां अग्न आगमम् । तं मा सृष्टज वर्चसा ।
प्रजया च धनेन च” इति । अहमेता अपो अनुसृत्याचा-
रिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन जलगतेन सारेण संसृज्वाहि
संसृष्टा अभूम् । हे अग्ने पयस्नान् जलसारयुक्तोऽहम् आगमं
त्वस्मीपे समागतोऽस्मि । तमेतादृशं मां वर्चसा बलेन च
प्रजया धनेन च संसृज संयोजय ॥

कल्पः । समाववर्त्तित्युपस्थायेति । पाठस्तु, “समाववर्त्ति
पृथिवी । समुषाः । समु सूर्यः । समु विश्वमिदं जगत् । विश्वा-
नर ज्योतिर्भूयासम् । विभुं कामं व्यञ्जवै । भूः स्वाहा” [५] इति ।
येयं पृथिवी समाववर्त्ति सम्यगावृत्ता मया सह समागता, एव-
मुषःकासः सूर्यः सर्व्वमिदं जगच्च समाववर्त्ति । हे विश्वानर
अहं ज्योतिःस्वरूपो भूयासम् । त्वत्प्रसादाद्विभुं कामं व्याप्तं
फलं व्यञ्जवै प्राप्तवानि ॥

कल्पः । भूस्वाहेत्याहुतिं हुत्वेति । येयं भूः पृथिवी सा
स्वाहा त्वयि स्वाहुता ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

यद्देवाः पञ्चभिर्ज्ज्जावभृथेति तु मन्त्रयेत् ।

सुमित्रा द्रुपदा द्वाभ्यां क्षालोद्देत्युपतिष्ठते ॥

प्रतीत्यापः परित्यज्या एधोस्त्रिर्ज्ज्ज्ज्यात्त्रिभिः ।

अपः समेत्यपस्नानं भूः स्नाहेति जुहोति हि ॥
 अत्र मन्त्राः षोडशोक्ता अध्वर्याः हृत्यमीरितम् ।
 इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

इत्थं षड्भिरनुवाकैरस्यां कौकिल्यां सौत्रामण्यामाध्वर्यव-
 मुक्तम् । अथावशिष्टैस्त्रुर्द्वाभिरनुवाकैर्होत्रमुच्यते । तत्रास्मिन्
 सप्तमोऽनुवाके होतारमुद्दिश्य मैत्रावरुणेन पाठनीया एकादश
 प्रथाजः प्रैषा उच्यन्ते । तत्र समिद्धः प्रैष्य इत्यध्वर्युणा प्रेषि-
 तो मैत्रावरुणः प्रैषमन्त्रं पठति । तमिमं मन्त्रमाह । “होता
 यच्चत्समिधेन्द्रमिडस्यदे । नाभा पृथिव्या अधि । दिवो वर्ध-
 न्तसमिध्यते । ओजिष्ठस्वर्षणी सहान् । वेत्वाज्यस्य होतर्थज”
 इति । योऽयं होता विद्यते सोऽयं समिधेन्द्रं समिन्नामकेना-
 ग्निना युक्तमिन्द्रम् इडस्यदे इडाख्यायाः गोः पदस्थाने अस्मि-
 न्नाहवनीये यच्चत् यजतु पूजयत्वित्यर्थः । या सोमक्रथिणी
 गौः तस्याः पादपांशोः कियानपि भागः आहवनीये प्रक्षिप्तः
 तस्मादिडस्यदमित्युच्यते । समिन्नामकः कश्चिदग्निविशेषः
 प्रथमयाङ्गत्या ह्वयते । अतः समिन्नामकाग्निद्वारा तमिन्द्रं
 होता यच्चदित्युच्यते । तच्चेडायाः पदमाहवनीयाख्यं पृथिव्या
 नाभा नाभिस्थानीया, यामुत्तरवेद्यामधुपरि वर्तन्ते ह्रष-
 मानोऽयमग्निः दिवो वर्धन् युलोकस्य शरीरस्थान इत्यर्थः ।

तच्च समिध्यते सम्बक् दीप्यते, चर्षणीसहान् चर्षणयो मनुष्याः
तान् सहन्ते अभिभवन्तीति चर्षणीसहाः देवाः तानुद्दिश्य
तेषां देवानां मध्ये अजिष्ठोऽत्यन्तप्रबलः, तादृशोऽग्निः आज्यस्य
वेतु इदमाज्यमन्नातु पिवत्वित्यर्थः । हे होतः यज तदर्थं
याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयं प्रैषमन्त्रमाह । “होता यच्चतनूनपातम् ।
ऊतिभिर्जेतारमपराजितम् । इन्द्रं देवः सुवर्षिदम् । पथि-
भिर्मधुमन्तमैः । नराश्रसेन तेजसा [१] । वेत्वाज्यस्य होत-
र्यज” इति । अत्र सर्वत्र प्रथमान्तो होतृशब्दः दैव्यं होतार-
माचष्टे सम्बुध्यन्तं मानुषं यथा पूर्वमन्त्रे समिच्छब्दः प्रयाज-
देवतारूपमग्निविशेषमाह । एवमत्रापि तनूनपाच्छब्दे द्वितीय
प्रयाजदेवतारूपमग्निविशेषमाचष्टे । दैव्या होता तनूनपात्मा-
मकमग्निं यच्चत् यंजतु पूजयतु, तदग्निद्वारा इन्द्रं पूजयतु ।
कीदृशमिन्द्रम् ऊतिभिरस्मद्द्रक्षणीर्युक्तम्, जेतारं युद्धे जयशीलं
केनाप्यन्येनापराजितम्, देवं द्योतमानम्, सुवर्षिदं स्वर्गस्य
लभ्यारम्, मधुमन्तमैः अन्नपानादिपाथेयसम्पत्त्या अत्यन्तं
मधुरैः पथिभिर्मार्गैर्युक्तम्, नराश्रसेन मनुष्यैः शंसनीयेन तेजसा
युक्तम्, तथाविधेन्द्रं पूजार्थं तनूनपादग्निराज्यं पिवतु । तदर्थं
हे.मानुष होताः याज्यां पठ ॥

द्वितीयामाह । “होता यच्चदिडाभिरिन्द्रमीडितम् । आ-
जुङ्गानममर्त्यम् । देवो देवैः सवीर्यः । वज्रहस्तः पुरन्दरः ।
वेत्वाज्यस्य होतर्यज” इति । इडाशब्देन प्रयाजदेवतारूपसू-

तीयोऽग्निरुच्यते । बह्ववचनं पूजार्थम् । तदग्निद्वारा दैव्यो हो-
तेन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं ईडितम् नानाविधैर्मन्त्रैः स्तुतम्;
आङ्गानं सर्वेषु यज्ञेषु होमभाजम् आङ्गानभाजं वा, अमर्ष्यं
मरणरहितम् । स चेन्द्रो देवः देवैः सह सर्वीर्यो बह्ववचनार्थयुक्तः
अचूनभिभवितुं वज्रहस्तः आसुरीं पुरीं दारयति विनाश-
यतीति पुरन्दरः । तथाविधेन्द्रस्य प्रीतये पूर्वोक्तो वज्जिराज्यं
पिबतु । हे मानुष होतः याज्यां पठ ॥

चतुर्थमन्त्रमाह । “होता यच्चद्वर्हिषीन्द्रं निषद्वरम् । हृषभं
नर्यापसम् । वसुभी रुद्रेरादित्यैः । सयुग्भिर्बर्हिरासदत् [९] ।
वेत्वाज्यस्य होतर्थज” इति । बर्हिःशब्दश्चतुर्थप्रथाजदेवतारूप-
मग्निमाचष्टे । तस्मिन् बर्हिषि पूजिते सति तद्द्वारेण इन्द्रं
दैव्यो होता पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं निषद्वरं नितरां यज्ञे
सीदन्द्युपविशन्तीति निषदा देवाः, तेषां श्रेष्ठं हृषभं कामा-
नां वर्षयितारं नरेभ्यो हितं नर्यं तथाविधं कर्षं यस्यासौ
नर्यापाः तथाविधम् । स चेन्द्रो वस्त्रादिभिः सयुग्भिः स्नेन सह
वर्षमानैर्युक्तो बर्हिरासदत् यज्ञं प्राप्नोतु । वेत्वित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “होता यच्चदोजो न वीर्यम् ।
सहो दार इन्द्रमवर्द्धयन् । सुप्रायणा विश्रयन्ता मृतावृधः ।
दार इन्द्राय मीढुषे । वियन्त्वाज्यस्य होतर्थज” इति । दार-
शब्दः पञ्चमप्रथाजदेवतारूपमग्निमाह । पूजार्थं बह्ववचनम् ।
तमग्निं दैव्यो होता पूजयतु । तासु दारशब्दाभिधेया देवता
इन्द्रं वर्द्धयन्तु । ओजसादयो दृष्टान्ताः । यथावृमधातोरोजसः

वीर्यस्य चक्षुरादीन्द्रियसामर्थ्यस्य च सहस्रः शरीरबलस्य च
वृद्धिः तथेन्द्रियस्त्राभिवृद्धिरित्यर्थः । तास्य द्वारदेवताः सु-
प्रयाणाः शोभनगतयः अतावृधः यज्ञस्य वर्द्धयिष्यः तथा-
विधा विश्रयन्तां विशेषेण यज्ञमाश्रयन्तु । मीढुषे वृष्णादिना
शेषकाय इन्द्राय इन्द्रार्थं द्वारो देवता वियन्तु पिबन्तु ॥

षष्ठमन्त्रमाह । “होतायचदुषे इन्द्रस्य धेनू । सुदुषे मा-
तरौ मही । सवातरौ न तेजसो । वत्समिन्द्रमवर्द्धताम् [३] ।
वीतामाज्यस्य होतयज्ञ” इति । उषाशब्दः षष्ठप्रयाज अग्नि-
मूर्त्तिद्वयमाह । तादृशो उषे द्वे उषे देव्यौ होता पूजयतु ।
कीदृशे उषे, इन्द्रस्य धेनू धेनुवत् प्रीणयिष्यौ सुदुषे सुखेन
दोग्धुं शक्ये, मातरौ पयःप्रदानेन मादृशदृशौ मही महत्यौ
पूज्ये वा । वादृशब्दे गमनस्वभावं वत्समाचष्टे । समानो वाता
वत्सो ययोस्ते सवातरौ नकार उपमार्थम् । इन्द्रस्य वत्स-
स्त्रानीयत्वात् एकवत्से इव ते उभे वर्त्तते । तेजसो तेजस्विन्यौ,
तादृशौ मूर्त्तिं वत्सस्त्रानीयमिन्द्रं वर्द्धतां वृद्धिं प्रापयताम् ।
ते मूर्त्तिं आज्यं वीतां पिबताम् ॥

सप्तममन्त्रमाह । “होतायचदैव्या होतारा । भिषजा स-
खाया । हविषेन्द्रं भिषज्यतः । कवी देवो प्रचेतसो । इन्द्राय
धत्त इन्द्रियम् । वीतामाज्यस्य होतयज्ञ” इति । दैव्यहोद-
शब्देन सप्तमप्रयाजदेवतारूपस्याग्नेर्देवो देहावुच्येते, तावुभौ
होता पूजयतु । कीदृशौ, भिषजौ अनिष्टव्याधिषिकित्सकौ
सखाया परस्परं स्निग्धौ तावुभावेन हविषा कवी इन्द्रं भिष-

ज्यतः अनिष्टपरिहारेण चिकित्सां कुरुतः । तावुभौ कवी
विदांसौ देवौ द्योतमानौ प्रचेतसौ प्रहृष्टज्ञानौ ताविन्द्रार्थ-
मिन्द्रियं धत्तः शक्तिं पोषयतः तावुभावाज्यं पीताम् ॥

अष्टममन्त्रमाह । “होतायस्तिस्रो देवीः । अयस्त्रिधा-
तवोऽपसः । इडा खरखती भारती [४] । महीन्द्रपत्नी हवि-
ष्मतीः । वियन्वाज्यस्य होतर्यज” इति । अष्टमप्रयाजदेवता-
रूपस्याग्नेस्त्रिमूर्त्तयः तिस्रस्ताः पूजयतु । कीदृशस्ताः देवीः
द्योतनात्मिकाः, अपसः कर्मानिमित्तं त्रिधातवः त्रीणि शरी-
राणि धारयिष्यः, अतएव त्रयः त्रिलोमात्मिकाः इडादीनि
तासां नामधेयानि, तास्य मही महत्यः पूज्याः इन्द्रपत्नीः
इन्द्रस्य पालयिष्यः, हविष्मतीः अस्मद्भक्तेन हविषा युक्ताः ।
तादृश एता आज्यं वियन्तु ॥

नवममन्त्रमाह । “होतायस्तत्त्वष्टारमिन्द्रं देवम् । भिषज्
सुयजं घृतश्रियम् । पुरुरूपं सुरेतसं मघोनिम् । इन्द्राय
त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि । वेलाज्यस्य होतर्यज” इति । त्वष्टृशब्देन
नवमप्रयाजदेवतारूपोऽग्निरुच्यते, तं होता पूजयतु तद्द्वारेण
इन्द्रं पूजयति । कीदृशमिन्द्रं देवं द्योतनात्मकं, भिषजमग्नि-
व्याधिचिकित्सकं, सुयजं सुखेन यष्टुं शक्यं, घृतश्रियं घृत-
शेविनं, पुरुरूपं तत्तद्यजमान-गृहागमनाय बद्धरूपधारिणं,
सुरेतसं शोभनापत्ययुक्तं, मघोनिमन्त्रवन्तम् । ईदृशायेन्द्राय
स त्वष्टा इन्द्रियाणि क्रियासामर्थ्यानि दधत् पोषयतु आज्यं
पिबतु ॥

दशममन्त्रमाह । “होतायच्छदनस्यतिम् । शमितारं शत-
 क्रतुम् । धियोजोष्टारमिन्द्रियम् [५] । मध्वासमञ्चन् पथिभिः
 सुगेभिः । खदाति ह्वयं मधुना घृतेन । वेत्वाज्यस्य होतर्त्यज”
 इति । वनस्यतिशब्देन दशमप्रयाजदेवतारूपोऽग्निरुच्यते । तं
 होता यच्चत् तद्द्वारेण इन्द्रं पूजयतु । कीदृशमिन्द्रं शमितारं
 सर्वानिष्टमनहेतुं, शतक्रतुं शतसङ्ख्याकाश्चमेधयुतं, धियो जो-
 ष्टारं, बुद्धेः सेवितारम्, उपासकानां बुद्ध्या ध्यातव्यमित्यर्थः ।
 इन्द्रियं सामर्थ्यापेतम् । तादृश इन्द्रः, सुगेभिः पथिभिः सुखेन
 गन्तुं शक्यैर्मागैरागत्य मध्वा मधुरद्रव्येण समञ्चन् हवींषि
 स्त्रिगधीकुर्वन् वक्तंते, स च मधुना मधुरेण घृतेन ह्वयं स्नाति
 स्नादूकरोति । तथाविधेन्द्रप्रीत्यर्थं वनस्यतिर्देव आज्ञं पिबतु ॥

एकादशमन्त्रमाह । “होतायच्छदिन्द्रं स्वाहाज्यस्य । स्वाहा
 मेदसः । स्वाहा सोकानाम् । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् । स्वाहा
 ह्वयसूक्तीनाम् । स्वाहा देवाः आज्यपान् । स्वाहेन्द्रं होत्रा-
 ष्जुषाणाः । इन्द्रं आज्यस्य वियतु । होतर्त्यज” [६] इति । उक्तेषु
 सर्वेषु प्रयाजेषु अनुगतमिन्द्रं होता यजतु पूजयतु । तदिन्द्रस्य
 प्रीत्यर्थं स्वाङ्गतिरस्तु, मेदसो द्रव्यस्य स्वाङ्गतिरस्तु, सोकानां
 विदूनां स्वाङ्गतिरस्तु, स्वाहाकृतीनां स्वाहाकारेण दीयमा-
 नानां सर्वाङ्गतिद्रव्याणां स्वाङ्गतिरस्तु, ह्वयसूक्तीनां हवि-
 स्तावकमन्त्राभिमानिदेवतानामर्थं स्वाङ्गतिरस्तु । ये त्वाज्ञं
 पिबन्तो देवाः तान् सर्वान् उद्दिश्य स्वाङ्गतिरस्तु । होत्रा-
 ष्जुमनिमित्तभूतात् इन्द्रं जुषाणाः सेवमाना ये देवाः तेषां

स्वाङ्गतिरसु । अयमिन्द्रः अग्रे च सर्वे देवाः आर्घ्यं प्रियन्तु ।
 चे मानुषहोतस्तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे प्रयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा एकादशाभिचिताः । अ-
 ष्टमे तेषामेव प्रयाजानामेकादशपुरोद्वहोऽभिधीयन्ते । तत्र
 प्रथमाष्टममाह । “समिद्ध इन्द्र उषसामनीके । पुरोद्वह
 पूर्व्वहदावृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिभ्रता वज्रवाजः । जघान
 वृचं वि दुरोऽववार” इति । समिन्नामको योऽयं प्रथमप्रयाज-
 देवोऽग्निः स एवायमिन्द्रस्वरूपः स च उषसां प्रातःकालाना-
 मनीके मुखे वर्त्तते । किं कुर्वन्, पुरः पूर्व्वसां दिशि रोचत
 इति पुरोद्वह् आचवनीयः तेन पूर्व्वहत् पूर्व्वसि कर्षाण्यग्नि-
 होत्रादीनि कुर्वन्, वावृधानः अतिशयेन वर्द्धमानः । स च
 त्रिसङ्खाकैः त्रिसप्तङ्खाकैश्च हविर्भागभिर्देवैः सचितो वज्रवाजः
 सन् वृचं वैरिणं जघान इतवान् । दुरः स्वर्गस्य द्वाराणि वि-
 ववार विवृत्तानि चकार ॥

द्वितीयामाह । “नराशंसः प्रतिशूरो मिमानः । तनू-
 पात् प्रति यज्ञस्य धाम । गोभिर्वपावान् मधुना समञ्जम् ।
 हिरण्यैश्चद्री यजति प्रचेताः” इति । तनूनपास्तस्यको द्वि-
 तीयप्रयाजदेवः स च नराशंसः अस्तिग्भिर्नरैरासन्नाशंस-
 नीयः युद्धेषु शूरः सन् प्रति मिमानः वैरिणां वसुभिश्चतस्र

परिच्छिन्दन् वर्त्तते, तथा चञ्चल धाम फलभूते स्नानं प्रति
मिमानः वर्त्तते, तथा गोभिः स्वकीयैः रश्मिभिः वपावान्
ब्रह्मरूपिणान् वर्त्तते, तथा मधुना मधुरेण घृतेन समञ्जन्
पुरोडाशादीन् हवींषि स्रक्षणीकुर्वन् वर्त्तते, तथा भक्तेभ्यो
दीयमानैः हिरण्यैश्चन्द्री आह्लादकरी सन् प्रचेताः प्रकृत-
ज्ञानयुक्तः यजति देवान् पूजयति ॥

द्वतीयामाह । “ईडितो देवैर्हरिवाꣳ अभिष्टिः । आजुङ्गानो
हविषा ब्रह्ममाणः [१] । पुरन्दरो मघवान् वज्रवाङ्गः । आ-
यातु यज्ञमुप नो जुषाणः” इति । ईडितब्रह्मेण द्वितीयप्रया-
जदेव उच्यते । स च देवैरीडितः स्तुतः, इन्द्राभिज्ञत्वात् हरि-
वान् हरिब्रह्माभिधेयाभ्याम् अस्त्राभ्यां युक्तः, अभिष्टिः अभितः
क्रियमाणा इष्टिः यामे यस्य सोऽश्मभिष्टिः यागनिष्पादक
इत्यर्थः । आजुङ्गानः सङ्ग्रामे प्रतिभटानाम् आङ्गानकारी,
हविषा ब्रह्मस्नानः अस्त्राभिः कृतेनाधिकं बलं प्राप्नुवन्,
वैरिणां पुत्राणि दारयतीति पुरन्दरः, मघवान् धनवान्
वज्रवाङ्गरिन्द्ररूपेण वज्रस्य भारयिता, तादृशोऽयं जुषाणः
प्रियमाणः नः अस्त्राकं यज्ञमुपयातु समीप एवामश्नुतु ॥

चतुर्थीमाह । “जुषाणो बर्हिर्हरिवाङ्ग इन्द्रः । प्राचीनꣳ
सीदत् प्रदिशा पृथिव्याः । उरुवचाः प्रथमानꣳ खोनम् ।
आदित्ये रक्तं वसुभिः सजोषाः” इति । बर्हिर्नामचतुर्थ-
प्रयाजदेवः हरिवान्श्चयुक्तः, जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् पृथिव्याः
सम्पत्तिव्या प्रदिशा प्रकृत्ययं पूर्व्या दिशा युक्तं प्राचीनमा-

हवनीयस्त्राणं षीदत् प्राप्नोतु । उद्व्यचाः अत्यन्तं व्याप्तः सन्
प्रथमाणं विस्तृतं, स्थानं सुखकरं हविः प्राप्नोत्विति शेषः ।
कीदृशः सः आदित्यैः वसुभिः सजोषाः समानप्रीतिः । कीदृशं
हविः अन्नं स्रष्टुं हविः ॥

पञ्चमीमाह । “इन्द्रं दुरः कवथ्यो धावमानाः । वृषाणं
यन्तु जनयः सुपत्नीः । द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताम् । सु-
वीरा वीरं प्रथमाना महोभिः” [२] इति । द्वारशब्दाभिधेया
देव्यः पञ्चमप्रयाजदेवस्य स्त्रीमूर्त्तयः ताश्चेन्द्रमभितो विश्रय-
न्तां विशेषेण सेवन्ताम् । कीदृश्यः, द्वारः दुरः क्षिद्रभूयिष्ठाः
महावकाशा इत्यर्थः । कवथ्यः कवाटवत्यः धावमाना प्रवेश-
निर्गमनरूपगतिमत्यः शुद्धमत्यो वा जनयो यज्ञानां जन-
यिच्यः, सुपत्नीः सुष्ठु पालयिच्यः, तादृशो देव्यो वृषाणं
कामानां वर्षयितारं यन्तु प्राप्नुवन्तु । पुनरपि कीदृशः
सुवीराः शोभनवीरपुरुषाधिष्ठिताः, महोभिः कीर्त्तिभिः
प्रथमानाः लोकेषु प्रख्याताः । कीदृशमिन्द्रं वीरं युद्धेषु
शूरम् ॥

अथ षष्ठीमाह । “उषासा नक्ता वृहती वृहन्तम् । पथ-
स्वती सुदुघे शूरमिन्द्रम् । पेशस्वती तन्तुना संव्ययन्ती । दे-
वानां देवं यजतः सुरको” इति । उषःशब्देन नक्तशब्देनाभि-
धेये षष्ठप्रयाजदेवस्य द्वे मूर्त्ति । ते उभे इन्द्रं यजतः पूजयतः ।
कीदृशौ, महती महती, पथस्वती चीरवती, सुदुघे सुखेन
दोग्धं शक्ये, पेशस्वती रूपवती तन्तुना संव्ययन्ती वस्त्रेषुवास्त्र-

कुर्वाणे, सुरको शोभनाभरणे । कीदृशमिन्द्रं वृहन्नं महान्तं
तथा युद्धेषु गुरं देवानामपि देवं स्वामिनम् ॥

सप्तमीमाह । “दैव्या मिमाणा मनसा पुरुषा । होतारा-
विन्द्रं प्रथमा सुवाचा । मूर्द्धन्यज्ञस्य मधुना दधाना । प्राचीनं
ज्योतिर्हविषा वृधातः” इति । दैव्या होताराविति सप्तमप्र-
थाजदेवस्य हो पुरुषदेहावुच्यते, तावुभाविन्द्रं हविषा वृधातः
वर्द्धयतः । कीदृशौ तौ पुरुषा वज्रषु स्वानेषु मनसा मिमाणा
स्वचित्तेनोत्पादयन्तौ अद्भुत्या ध्यायन्नावित्यर्थः । प्रथमा मुख्य-
भूतौ सुवाचा शोभनवाकौ कल्याणस्तुतियुक्तौ यज्ञस्य मूर्द्धन्
मूर्द्धस्वामीय आहवनीये प्राचीनं ज्योतिर्दधाना उत्तमां
ज्वालामुत्पादयन्तौ । कीदृशेन हविषा मधुना मधुरेण ॥

अष्टमीमाह । “धितस्त्रो देवीर्हविषा वर्द्धमानाः । इन्द्रं जु-
षाणा वृषषन्न पत्नीः [३] । अश्विन्नं तन्तुं पयसा सरस्वती ।
इडा देवी भारती विश्वमूर्त्तिः” इति । सरस्वती इडा
भारती चेत्यष्टमप्रथाजदेवस्य तिस्रो मूर्त्तयः, तासु देवीः
हविषा वर्द्धमानाः सत्यः इन्द्रं जुषाणाः सेवमाना वर्त्तन्ते ।
तत्र दृष्टान्तः, वृषणं न पत्नीः यथा पत्न्यः सेकारं सेवन्ते
तद्वत् । कीदृशमिन्द्रम्, अश्विन्नं तन्तुम् अविश्विन्नं पुत्रपौ-
त्रादिसप्तं तन्वानम् । कीदृशेन हविषा पयसा क्षीरसदृशेन ।
कीदृशी भारती, देवी द्योतमाना विश्वमूर्त्तिं स्वेच्छामृशोत-
वज्रधरीरयुक्ता ॥

नवमीमाह । “लघा दधदिन्द्राय शुभम् । अपाकोचिद्यु-

यज्ञसे पुरुषि । वृषा यजन् वृषणं भूरिरेताः । मूर्द्धन् यज्ञस्य समनक्तु देवान्” इति । नवमप्रयाजदेवः त्वष्टृब्रह्मेणोच्यते । सोऽयमिन्द्रार्थं शुभ्रं बलं दधत् सम्पायतु । कीदृशः त्वष्टा, अपाकः बालो न भवतीत्यर्थः । यज्ञसे यज्ञसोऽर्थं, पुरुषि बह्वणि कार्याणि, अचिष्टुः अवैषीत् सम्पादितवानित्यर्थः । स्वयं वृषा सेचनसमर्थः भूरिरेताः बह्वपत्या-वीजयुक्ताः वृषणं सेचनसमर्थं यजन् पूजयतु । यज्ञस्य मूर्द्धन् आहवनीये देवान् समनक्तु सम्यक् हविः प्रापयतु ॥

दशमीमाह । “वगस्यतिरवसृष्टो न पाशैः । आत्मन्यासमञ्जम्भिता न देवः । इन्द्रस्य हव्यैजठरं पृष्ठानः । खदाति हव्यं मधुना घृतेन” इति । दशमप्रयाजदेवो वगस्यतिः । स च मधुना मधुरेण घृतेन हव्यं खदाति खादूकरोति । तत्र दृष्टान्तः, पाशैरवसृष्टो न, यथा कारागृहे बद्धः पुरुषः पाशैः मुक्तः सन् खगृहे गत्वा विसृष्टेण व्यापारं करोति तद्वत् । किं कुर्वन् आत्मन्यासमञ्जन् आत्मन्येव सम्यगञ्जन् स्वतन्त्रः सन्नित्यर्थः । खातच्ये दृष्टान्तः, श्रमिता न देवः, यथा पत्रो-र्विन्नसगकर्त्ता विन्नसने स्वतन्त्रः, तद्वत् । पुनः किं कुर्वन्, हव्यै-रिन्द्रस्य जठरमुदरं पृष्ठानः पूरयन् ॥

एकादशीमाह । “सोकानामिन्दुं प्रतिशूर इन्द्रः । वृषा-यमाणो वृषभस्तराषाट् । घृतप्रुषा मधुना हव्यमुन्दन् । मूर्द्धन् यज्ञस्य जुषाताः खाहा” [४] इति । इन्द्रब्रह्मः सर्वप्रयाज-साधारणवाची । सोऽयमिन्द्रः यज्ञस्य मूर्द्धन् आहवनीये खाहा

खाज्जतं हविर्जुषताम् । कीदृश इन्द्रः, स्लोकानामिन्दुं प्रति
 शूरः, स्लोकानां हविल्लेखानां मध्ये घोऽयमिन्दुरिन्दुरति-
 खल्पोऽग्नः तं प्रति शूरः आदरवान् अक्षमपि हविर्भागं
 नावजानातीत्यर्थः । वृषायमाणः वृषवदाचरन्, यथा वृषो गोषु
 बह्वन् वत्सानुपषादयति तददयं बहुप्रजोत्पादक इत्यर्थः ।
 वृषभः कामानां वर्षयिता तुराषाट् तूर्ध्वं सद्यते ब्रह्मन् अभि-
 भवतीत्यर्थः । किं कुर्वन् घृतप्रुषा घृतसङ्गतेन मधुना मधुरेष
 रसेन हव्यमुन्दन् पुरोडाशादिरूपं हविः द्रवीकुर्वन् ता एताः
 पुरोद्गाख्या एकादशसङ्ख्याका ऋचः प्रयाजानां याज्या आ-
 प्रिय इति च उच्यन्ते । हविःप्रचेपात् पूर्वपाठत्वात् पुरोद्ऋचः ।
 ईज्यन्ते प्रयाजा अभिरिति याज्याः देवताः । सर्वतः प्रीण-
 यन्तीत्याप्रियः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ॥

अष्टमे प्रयाजयाज्या अभिहितः । अथ नवमे ऐन्द्रस्य पश्चाः
 वपापुरोडाशहविषां दे दे वाज्या-पुरोऽनुवाक्ये क्रमेणोच्येते ।
 तत्र वपामन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । “आचर्षणि प्राविशेवय-
 न्ना” इति । आचर्षणि प्रावृषभो जनानामिति पुरोऽनुवाक्या ।
 सा च जुष्टी नर इत्यत्र व्याख्याता । विवेचयन्त्या धिषणति
 याज्या । सा चेन्द्रं घो विष्कन्त्यरीत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशे पुरोऽनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति । “तं सभ्रीचिः” इति । तं सभ्रीचिरुत्तरयो वृषियानीत्येषा वृषासे अंगुरित्यत्र व्याख्याता ॥

अत्र तत्रैव याज्यामाह । “सत्यमित्तन्न त्वावाः अन्यो अस्ति । इन्द्रदेवो न मर्त्यां ज्यायान् । अहश्चिं परिश्रयानमर्षः । अवासृजोऽपो अच्छा समुद्रम्” इति । हे इन्द्र तत् मयोच्यमानं वचः सत्यमित् सत्यमेव । कीदृशं वच इति तदुच्यते, अन्यः कसिद्देवो मर्त्यां त्वावान् त्वत्सदृशो नास्तीत्यर्थः । ज्यायानधिको नास्ति । अर्ष उदकमुद्दिश्य त्वं परिश्रयानं परितो व्याप्य वक्तमानम् अहिं मेघम् अहन् हतवानसि मेघं भित्वा जलं वर्षयसीत्यर्थः । ततः समुद्रम् अच्छा समुद्राभिमुख्येन अपो जलानि अवासृजः अवाप्नुखत्वेन सृष्टवानसि ॥

अथ हविषःपुरोऽनुवाक्यामाह । “प्रससाहिषे पुरुहृत शत्रून् । ज्येष्ठस्ते शुभ इह रातिरस्तु । इन्द्राभर दक्षिणेना वसूनि । पतिः सिन्धूनामसि रेवतीनाम्” इति । हे पुरुहृत वज्रेषु यज्ञेषु आह्वयमान इन्द्र शत्रून् प्रकर्षेण ससाहिषे अभिभूतवानसि । ते शुभो वसुं ज्येष्ठः अत्यन्तप्रवृद्धः इह अस्मिन् कर्माणि रातिः तदीयं धनमस्तु । हे इन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनान्याभर । त्वन्तु रेवतीनां धनयुक्तानां सम्पदां सिन्धूनां रत्नाधाराणां समुद्राणां पतिः पालकोऽसि ॥

तत्रैव याज्यामाह । “स श्रेष्ठधमधिधा द्युम्नमस्ये । महि च्चं जनाषाडिन्द्र तद्यम् । रक्षा च नो मघोनः पाहि स्ररोन् ।

राये च नः स्वपत्या इषे धाः” [१] इति । हे इन्द्र स त्वं ब्रह्मं
सुखवर्द्धकं शुभं धनम् अस्मै अस्मासु अधिधाः अधिकं सप्तादय ।
जनाषाट् विरोधिजनानामभिभवितव्यं त्वदीयं चक्रं बलं महि
महत् नो अस्मान् मघोनः धनवतः कृत्वा रक्ष । तथा सूरान्
विदुषश्च कृत्वा पाहि । नः अस्मान् राये धनाय स्वपत्यै शोभ-
नापत्याय इषे अस्मायच धाः धारय अस्मभ्यं धनादीन्
देहीत्यर्थः । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

ऐन्द्रे पञ्चो वपाया दे ऋषौ याज्यानुवाक्यके ।

आचर्षाणिविवेति पुरोडाशे पुनर्द्वयम् ॥

तं सधीची सत्यमिष हविषस्तु तथा द्वयम् ।

प्रसषाहि ससे मन्त्रानुवाके ते षडीरिताः ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे वपादीनां याज्यानुवाक्या उक्ताः । दशमे अनूया-
जानामेकादशमैत्रावरुणप्रैषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्रमाह ।
“देवं बर्हिःरिन्द्रं सुदेवं देवैः । वीरवत्स्तीर्षं वेद्यामवर्द्धयत् ।
वस्तोर्दृतं प्राक्तोर्दृतम् । राया बर्हिःशतोऽत्यगात् । वसुवने
वसुधेयस्य वेतु यज” इति । बर्हिःशब्देन दर्भाभिमानी
प्रथमानुयाजदेवस्वरूपमुच्यते, तद्बर्हिः इन्द्रं देवं वर्द्धयत् ।
कीदृशं बर्हिः, सुदेवं शोभना देवता यस्य तत् सुदेवं सर्वैर्बर्हि-
दैवैः बर्हिषि निषीदति तथा देवैर्देवसङ्घैः सत्विग्भिः वेद्यां

स्त्रीर्षं प्रसारितं तथा वीरः कर्णभूरो यजमानोऽस्यास्तीति वीरवत् । वसोरत्नोरित्येतद्व्ययपदद्वयमहोराचिवाचकम् । इदं बर्हिः वसोरहनि वृतं सत्यादितम्, अन्नोः रात्रौ प्रसृतं प्रकर्षेण उन्नतदेव्रे स्थापितं, तादृशं बर्हिः रात्रौ धनेन बर्हिभूतः बर्हियुक्तान् अत्यगात् अतीत्य गतम् इतरयामेभ्योऽधिकं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । वसुधेयस्य वसु धनमेव धेवं सत्यादनीयं यस्य कुवेरादेः सोऽयं वसुधेयस्य वसुवने धनदाननिमित्तं तदीयं धनम् अस्त्रभ्यं दातुमित्यर्थः । वेतु बर्हिर्देव आज्यं पिवतु । तदर्थं हे होतर्यज याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयामाह । “देवीर्दार इन्द्रः सङ्गाते । विद्भीर्यामन्ववर्द्धयन् । आ वस्तेन तरुणेन कुमारेण च मीविता अपार्ष्णाणम् । रेणुककाटं नुदन्ताम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [१] इति । दारशब्दाभिधेयस्त्रीमूर्त्तयो द्वितीयानुयाज-देवताः । ता देव्य इन्द्रमवर्द्धयन् । कोदृशः, सङ्गाते विद्भी-र्दाराभिमानित्वात् कवाटद्वयमेलने दृढशक्तयः कुत्र वर्द्धित-वत्यः यामं नियमरूपयागे वत्सोऽत्यन्तबालः तरुणो युवा तयोर्मध्ये वर्त्तमानः कुमारः, चकारस्त्रेषां समुच्चये आकारः कात्स्वर्वाची, सर्व्वैः अपत्यैः सहितमिन्द्रमित्यर्थः । किञ्चैता दा-र्देवताः मीविताः बलाधिक्येन स्त्रौह्यमापन्नाः सत्यः रेणुक-काटमपनुदन्तां, कस्यां भयं काटं लिङ्गं रेणुकं रमणशीलं काटं यस्य राक्षसादेः तं स्त्रैरचारिणं निराकुर्वन्तु । दृष्टा-न्तार्थो अर्व्वन्शब्दः । दुर्दान्ताम्बो यथा विषयव्यसनेन यत्र कापि

वडवामारोहति तादृग्मिथ्यर्थः । ता देव्यो विद्यन्तु आञ्चं
पिबन्तु । वसुवज इत्यादि पूर्व्ववत् ॥

अथ तृतीयमन्त्रमाह । “देवी उषासा गक्ता । इन्द्रं यज्ञे
प्रयत्याङ्ग्रेताम् । दैवीर्विशः प्राद्याग्निष्टाम् । सुप्रीते सुधिते
अभूताम् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” इति । उषासा-
गक्ताशब्दवाच्ये अहोरात्रावभिमानिन्यौ तृतीयानुयाजदेव्यौ । ते
उभे प्रयति प्रकर्षेण गच्छति वर्त्तमाने यज्ञे इन्द्रमाङ्ग्रेताम्
इन्द्रस्याङ्गानमस्तु इताम् । दैवीर्विशः देवसम्बन्धिनीः प्रजाः प्रा-
द्याग्निष्टा प्रकर्षेण प्रापितवत्यौ । स्वयञ्च सुप्रीते अत्यन्ततुष्टे
सुधिते सुखप्राप्तिशुक्ते अभूताम् । सुप्रीत-सुधितशब्दौ सुख-
प्राप्तिवाचकौ तादृशौ देव्यौ वीतां पिबताम् ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । “देवी जोष्ठी वसुधिते । देवमिन्द्र-
मवर्द्धताम् । अथाचन्याषा देवांसि । अन्यावाचीदसु वार्या-
णि । अजमानाय शिञ्चिते [२] । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज”
इति । यथा तृतीयानुयाजदेवस्य उषासागक्ताशब्दवाच्ये द्वे
स्त्रीमूर्ती, तथा चतुर्थानुयाजदेवस्य जोष्ठीशब्दवाच्ये द्वे स्त्रीमूर्ती ।
ते च वसुधिते सुखप्राप्तिशुक्ते, तादृशौ उभे इन्द्रं देवमव-
र्द्धतां वर्द्धितवत्यौ । तयोद्भवयोर्मध्ये अन्या काचिद्देवो अथा
देवांसि देवांसि पापानि अथाचि अस्मत्तः पृथक्कृतवती ।
अन्या इतरा देवता वार्याणि वसु वरणीयानि धनानि
अवाचीत् सर्वतः प्रापितवती । किमर्थं अजमानाय । कीदृशौ
देव्यौ, शिञ्चिते कुशले ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “देवी ऊर्जाऊती दुधे सुदुधे । पयमेन्द्रमवर्द्धताम् । इषमूर्जमन्यावाचीत् । सग्धिं सपीति-मन्या । नवेन पूर्वं दयमाने । पुराणेन नवम् । अधातामूर्जमूर्जाऊती वसु वीर्याणि । यजमानाय शिञ्चिते । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” [३] इति । ऊर्जाऊतिशब्दवाच्ये पञ्चमानुयाजदेवते स्त्रीमूर्ती । ते च दुधे अपेक्षितस्य फलस्य दोहयित्री, सुदुधे सुष्ठु दोग्धुं शक्ये । तादृशैः उभे पयसा क्षीरविकारेण हविषा इन्द्रमर्द्धतां वर्द्धितवत्यौ । तयोरन्या काचित् इषमन्यमूर्जं रसञ्च अवाचीत् प्रापितवती । इतरा तु सग्धिं सहभोजनं सपीतिं सहपानञ्च उभयोः प्रापितवती । ते च उभे नवेन इदानीं क्रियमाणेन हविषा पुरा कदाचिदनुष्ठितं हविः दयमाने रक्ष्ययित्री, पुराणेन च हविषा नवं हविः पालयन्त्या हविर्दयेनात्यन्ततुष्टे इत्यर्थः । ते च ऊर्जाऊती देव्यौ ऊर्जां क्षीरादिरसमधातां सन्पादितवत्यौ । शेषं पूर्ववत् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “देवा देव्या होतारा । देवमिन्द्रमवर्द्धताम् । इताघग्रंसावाभार्तां वसु वार्याणि । यजमानाय शिञ्चितौ । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” इति । देव्याहोह-शब्दवाच्यौ षष्ठानुयाजदेवस्य द्वौ देवौ । तथाविधौ देवौ इन्द्रं देवमवर्द्धतां वर्द्धितवन्तौ । कीदृशौ देवौ, इताघग्रंशौ अघम् अस्मद्विषयं द्रोहं शंसतीत्यघग्रंशः वैरी स च इतो याभ्यां ताव-घग्रंशौ तादृशौ देवौ यजमानार्थं वरणीयानि वसूनि आभा-र्ताम् आहृतवन्तौ । शिञ्चितौ कुश्रसौ ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “देवीस्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवीः । पति-
मिन्द्रमवर्द्धयन् । अस्यृचद्भारती दिवम् । रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती ।
इडा वसुमती गृहान् [४] । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज”
इति । इडा सस्वरती भारतीत्येतास्त्रिस्त्रो देव्यः सप्तमानुया-
जदेवताः । परस्परवियोगः कदाचिदपि नास्तीति विवक्षया
पुनरपि तिस्रो देवीरित्युक्तम् । तास्त्रिस्त्रः पतिं पास्त्रकम् इन्द्र-
मवर्द्धयन् वर्द्धितवत्यः । तासां मध्ये भारती देवी दिवं द्युलो-
कम् अस्यृचत् स्पृष्टवती द्युलोके वर्त्तत इत्यर्थः । सरस्वती देवी
रुद्रैः देवैः सहिता यज्ञमस्यृचत् अपास्त्रयदित्यर्थः । इडा देवी
वसुमती धनयुक्ता भूत्वा गृहानस्यृचत् अपास्त्रयत् । तास्त्रिस्त्रो
देव्यो वियन्तु पिबन्तु ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “देव इन्द्रो नराग्रंशः । त्रिवरूथ-
स्त्रिबन्धुरः । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । जनेन श्रितिपृष्ठानामाहितः ।
सहस्रेण प्रवर्त्तते । मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतः । वृहस्पतिः
सोत्रम् । अश्विनाध्वर्यवम् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” [५]
इति । नराग्रंशब्देनाष्टमानुयाजदेव उच्यते । स च परमैश्वर्य-
योगादिन्द्रः । स च त्रिवरूथः त्रिविधसेनायुक्तः, त्रिबन्धुरः
त्रिविधोन्नतः नतबलभावयुक्तः समीपवर्त्तिनी काचित् सेनात्यु-
न्नता, ततो बहिर्भूता मध्यमा काचिदानता, ततोऽपि बहि-
र्भूता अधमात्यन्तमानता, तादृशो देवः प्रसिद्धमिन्द्रं देवं
वर्द्धितवान् । स च नराग्रंशः श्रितिपृष्ठानां श्वेतपृष्ठानां गवां
जनेन सहस्रेण चाहितः सर्वतो व्याप्तः प्रवर्त्तते । मित्रावरुणेत्

मिचावहृणावेवास्य नराग्रंसस्य होत्रं होतृत्वमर्हति । वृहस्पतिः
सोत्रं सोतृत्वम् उद्गातृत्वमर्हति । अग्निनाध्वर्यवमध्वर्युत्व-
मर्हति ॥

अथ नवममन्त्रमाह । “देव इन्द्रो वनस्पतिः । हिरण्यपर्षो
मधुशाखः सुपिप्पलः । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् । दिवमघोषाप्रात् ।
अन्तरिक्षं पृथिवीमदृष्टीत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज”
इति । नवमानुषाजदेवो वनस्पतिश्चद्वाच्यः । स च परमैश्वर्य-
योगादिन्द्रः । वृक्षाभिमानित्वेन तदाकारत्वाद्द्विरण्यपर्षः सुव-
र्णमयपचयुक्तः, मधुशाखो मधुराभिः कोमलाभिः शाखाभि-
युक्तः, सुपिप्पलः शोभनेन फलेन युक्तः । सोऽयं वनस्पति-
र्देवः इन्द्रं देवं वर्द्धितवान् । स्वकीयेन वृक्षाघेष्ट दिवं सुलोकम्
आप्राप्त्युजितवान् । तथा अन्तरिक्षमाप्रात् मध्यभागेन पूजित-
वान् । पृथिवीमदृष्टीत् मूर्खैर्दृढोद्धतवान् ॥

अथ दशममन्त्रमाह । “देवं वर्द्धिर्वारितीनाम् । देवमि-
न्द्रमवर्द्धयत् । स्वासस्वामिन्द्रेणामसम् । अन्यावर्द्धिष्यभ्यभूत् ।
वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” इति । दशमानुषाजदेवो दर्भा-
भिमानी वर्द्धिःश्चद्वाच्यः । तत्र वर्द्धिर्वारितीनां वाराञ्छा-
नामितयः प्राप्त्येर्वारितयस्सासां वारितीनां देवं द्योतकं दर्भेषु
प्ररूढेषु भूमौ जलप्राप्तिर्जातेत्यनुमातुं शक्यते, तादृशं वर्द्धिरिन्द्रं
वर्द्धितवान् । कीदृशं वर्द्धिः, इन्द्रेण स्वासस्वामिन्द्रेण स्वा-
सस्वामिन् स्वातुं योग्यं स्वासस्वम् । इन्द्रो हि वर्द्धिषि सुखे-
नोपविशति । अतएवासवमिन्द्रस्य समीपवर्त्ति भूत्वा अन्यानि

लौकिकानि बर्हीथ्यभ्यभूत् तिरस्कृतवान् । न हि लौकिकानि
बर्हीषि मन्त्ररहितानि इन्द्रेण स्यातुं योग्यानि ॥

अथैकादशमन्त्रमाह । “देवो अग्निः खिष्टकृत् । देवमिन्द्र-
मवर्द्धयत् । खिष्टं कुर्वन्त्स्विष्टकृत् । खिष्टमद्य करोतु नः ।
वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” [६] इति । खिष्टकृत्नामकोऽग्नि-
रेकादशानुयाजदेवः स इन्द्रं देवं वर्द्धितवान् । सर्व्यत्राग्रं सार्ध-
त्वात् भूतवन्निर्द्देशः । यत्पूर्वमिष्टं तत्सर्व्यं सुष्टु कुर्वन् वर्त्तत
इति व्युत्पत्त्या खिष्टकृदिति नाम सभ्यन्त्रम् । तादृशो देवो नो-
ऽस्मदर्थम्, अथास्मिन् यज्ञे खिष्टं करोतु । वसुधेयस्य धन-
स्वामिनः वसुवने धनदाननिमित्तं वेतु अयं देव आज्यं पिबतु ।
हे होतः तदर्थं याज्यां पठ ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

निर्वापकास्त्रीनो योऽयमैन्द्रः पशुः सूत्रकारेणोक्तः, निर्व-
पनकाल ऐन्द्रं पशुमास्रमत इति ; तत्रानुयाजार्थं मैत्रावरुण-
प्रैषाः दशमोऽनुवाके अभिहितः । अथैकादशे चोदकप्राप्त-
पशुत्रये प्रयाजार्था मैत्रावरुणप्रैषा उच्यन्ते । अस्याः कौकि-
ल्याः प्रकृतिभूतायां सौत्रामण्यां पशुत्रयं विहितम्, आश्विनं
धूस्रमास्रमते, शारस्वतं मेषमैन्द्रमृषभमिति । तदेतन्नयमत्र
चोदकप्राप्तं तदीयेषु प्रयाजप्रैषेषु प्रथममन्त्रमाह, “होता
यत्समिधाग्निमिडस्यदे । अश्विनेन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूस्रा

न गोधूमैः क्लृप्तेर्भेषजम् । मधुमध्वीर्न तेज इन्द्रियम् । पयः
 सोमः परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज" इति ।
 सर्व्वप्रयाजसाधारणो देवोऽग्निः, तस्य विशेषमूर्त्तयः समिदादयः ।
 योऽयं दैवो होता सोऽयमिडस्यदे सोमः ऋषीपदपांसु-युक्त्वा
 आहवनीये समिधा अग्निं यच्छत् समिन्मूर्त्तिरूपेषु वर्त्तमान-
 मग्निं यच्छत् पूजयतु । तद्वारेण अग्निनो दाविन्द्रं सरस्वतीञ्च
 देवतात्रयं पूजयतु । योऽयमजो धूमवर्णः 'आग्निं धूमस्यसा-
 ममाक्षभेत' इति विहितः, सोऽयमत्र सङ्गर्थैर्गोधूमैः क्लृप्तेः वरद-
 फलैश्च सह भेषजमौषधमनिष्टनिवारकमित्यर्थः । अत्राजो
 धूमो न गोधूमैरित्युक्तो नकारः साहित्यार्थः । एवमुत्तरत्रापि
 यथोक्तं साहित्यार्थं उपमायां वा योजनीयः । यानि ऋ-
 ष्याणि त्रीह्यङ्कुराणि तैः सहितं मधुरमिदं द्रव्यं तैजसम्
 इन्द्रियस्य च कारणत्वेन तद्रूपम् । येयं परिस्रुत् धारया
 स्ववन्तो सुरा यश्च पयः क्षीरं तदुभयमत्र सोमः सोमसदृशं
 मधुघृतं मधुरघृतसदृशम्, अतस्तदीयं कर्म निष्पादयितुं योऽयं
 समिदाख्योऽग्निः ये अग्नीन्द्रसरस्वत्याख्या देवाः ते सर्व्वेऽपि
 आज्यस्य वियन्तु इदमाज्यं पिबन्तु । तदर्थं हे मानुष होताः
 यज याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । "होता यच्छन्तनूपात् सरस्वती ।
 अविर्मेषो न भेषजम् । पथा मधुमताभरन् । अग्निनेन्द्राव
 धीर्यम् [१] । बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्ताभिः । पयः सोमः
 परिस्रुता घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्यज" इति । अ

द्वितीयप्रयाजस्तनूनपास्त्रामकः या च सरस्वती यो च सरस्व-
त्युपसृचितावश्विनौ यस्य सरस्वत्युपसृचित इन्द्रः तान् सर्वान्
देवान् अयं दैव्यो होता वचत् पूजयतु । योऽयमत्राविजातीवो
मेघः 'सरस्वतं मेघम्' इति वाक्यविहितः, सोऽयं मधुमता
पथा सह भेषजमनिष्टनिवारककर्मानुष्ठानमेवाच मधुरः पन्थाः
अश्विनोऽना तदुपसृचिताः सर्वे देवाः इन्द्राय वीर्यमाभरन् ।
कीदृशं वीर्यं, वदरैः सक्तुहेतुभिः घरदफलैः उपवाकाभिः
हरितयवैः तोक्त्रभिः अङ्कुरितघ्नीहिभिश्च निष्पन्नं भेषजम-
निष्टनिवारकम् । पयः सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयमन्त्रमाह । "होता यच्चसुराग्रसन्नग्रजम् ।
पतिं सुरायै भेषजम् । मेघः सरस्वती भिषक् । रथो न चन्द्र-
श्विनोर्वपा इन्द्रस्य वीर्यम् । वदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्त्रभिः ।
पयः सोमः परिस्तुता घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतर्यज" [२]
इति । तृतीयप्रयाजदेवो नराग्रसः तमन्थादिदेवसंयुक्तं होता
पूजयतु । साहित्यवाचिना नकारेण देवतान्तरयोगोऽवगम्यते ।
नग्रजः शब्द स्थूलयवनिष्पन्नसक्तुवाची । स च द्रव्यविशेषो
मेलनेन सुरायाः पतिः पासकः तादृशसुरापतिं नग्रजं
भेषजम् अनिष्टनिवारकं कर्तुं दैव्यो होता वचत्वित्यन्वयः ।
योऽयं विहितो मेघरूपः पशुः, या च तद्देवता सरस्वती तदुभयं
भिषक् चिकित्सकसदृशं सर्वानिष्टनिवारकमित्यर्थः । येयं वपा
भेषजमश्विनोः देवयोः रथो न चन्द्रवदाह्लादकारी, इन्द्रस्य तु
वीर्यं सामर्थ्यहेतुम् । वदरैरित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । “होता यच्चदिडेडितः । आजुङ्गानः
 सरस्वतीम् । इन्द्रं बलेन वर्द्धयन् । ऋषभेण गवेन्द्रियम् ।
 अश्विनेन्द्राय वीर्यम् । यवैः कर्कन्धुभिः । मधुलाजैर्न मासरम् ।
 पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतर्जय”
 इति । इन्द्रशब्देन चतुर्थप्रयाजदेव उच्यते । इडा देवेन सहा-
 श्विसरस्वतीम् इन्द्रदेवान् होता यजतु । कीदृश इन्द्रः ईडितो
 मन्त्रैः स्तुतः, सरस्वतीमाजुङ्गानः इह कर्षणाङ्गयन् वर्त्तते ।
 इन्द्रं बलेन वर्द्धयन् वर्त्तते, ऐन्द्रश्वभमिति विहितेन गो-
 जातीयेन ऋषभेण इन्द्रियं वर्द्धयन् वर्त्तते । अश्विसहिता-
 येन्द्राय वीर्यं वर्द्धयन् वर्त्तते । ये सक्लर्या यवाः, ये च कर्क-
 न्धवः स्थूलवदरफलविशेषाः, ये च लाजसदृशा ग्रीहिवीज-
 विशेषाः तैः सर्वैर्युक्तं मधु मधुरं मासरं मासरद्रव्यं वर्द्धयन्
 वर्त्तते । मासरं तक्रमिश्रितं सूक्ष्मयवचूर्णम् ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “होता यच्चद्वर्हिः सुष्टरीमोर्षं मृदा ।
 भिषङ्गासत्या [३] । भिषजाऽश्विनाश्चा शिशुमती । भिषग्भेनुः
 सरस्वती । भिषग्दुह इन्द्राय भेषजम् । पयः सोमः परि-
 स्त्रुता घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतर्जय” इति । दर्भाभिमानी
 वर्हिःशब्दात्तः पञ्चमप्रयाजदेवः तं देवं होता यजतु ।
 कीदृशो देवः, सुष्टरीमा शोभनस्तरीमा वेद्यामास्तरणं यस्या-
 सौ सुष्टरीमम् ऊर्षं मृदाः कम्बलवत् मृदुः इह कर्षाणि
 नासत्या भिषक् अश्विदेवौ चिकित्सकौ विघ्नरूपानिष्टनिवारकौ,
 न केवलमत्रैव किन्तु सर्वत्र भिषजाश्विना तौ देवौ चिकि-

त्सकौ । कीदृशौ अश्वा अश्ववन्तौ व्यापिनौ वा, त्रिशुमती
निसितबुद्धिः । येयं सरस्वती सापि धेनुः प्रीणयित्री सती भिषक्
चिकित्सकसदृशी । योऽयमश्विरूपा सरस्वतीरूपश्च भिषक्
सोऽयमिन्द्रार्थं भेषजम् औषधसदृशम् इदं कर्म दुहे दोग्धी
निष्यादयतीत्यर्थः ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “होता यच्चदुरो दिशः । कवथ्यो न
व्यचखतीः । अश्विभ्यां न दुरोदिशः । इन्द्रो न रोदसी दुघे ।
दुहे कामान्तरस्वती [४] । अश्विनेन्द्राय भेषजम् । शुक्रञ्च
ज्योतिरिन्द्रियम् । पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विय-
न्वाज्यस्य होतर्यज” इति । दुरशब्दाभिधेयाः द्वाराभिमा-
निन्वः षष्ठप्रयाजदेवताः, ता होता यजतु । ताः कीदृशः,
दिशो दिगात्मिकाः कवथ्यो न कवाटयुक्ता इव वर्तन्ते । व्यच-
खतीः व्याप्तिमत्यः । कीदृश्यो दिगात्मिकाः दुराव्या देवताः,
अश्विभ्यां न अश्विदेवाभ्यां सह वर्तन्ते । इन्द्रो न इन्द्रस्य
रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुघे दोग्धी तत्रत्यं सारं सम्पादयती-
त्यर्थः । सरस्वती कामं दुहे दोग्धी सम्पादयती । अश्विने-
न्द्राय अश्विभ्यां सहिताय इन्द्राय भेषजम् औषधसदृशमिदं
कर्म शुद्धं न शुक्रं न शुद्धमिव ज्योतिः प्रकाशक इन्द्रियं
सम्पाद्यत इति शेषः ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “होता यच्चत् सुपेणशेषे नक्तं दिवा ।
अश्विना सञ्जानाने । समञ्जाते सरस्वत्या । त्विषिमिन्द्रे न
भेषजम् । श्येनो न रजसा हृदा । पयः सोमः परिस्रुता

घृतं मधु [५] । वियन्वाज्यस्य होतर्धज” इति । उषान्नन्देन सप्तमप्रयाजदेवस्य मूर्त्तिद्वयमहोरात्राभिमानो रूपमुच्यते । द्वे उषे होता यजतु । कीदृशे उषे, सुपेन्नसे शोभनरूपयुक्ते नक्तं दिवा अहोरात्ररूपे अग्निना सञ्जानाने अग्निदेवाभ्यां संयुज्य सर्व्वं जानन्ती तथा सरस्वत्या सह समञ्जाते सम्यक् गच्छन्ती तादृशो देवो इन्द्रे भेषजं न औषधमिव । त्विषिं दीप्तिं हतवत्या विशेषः श्येनो न प्रवक्षपन्ती इव, रजसा रञ्जकेन हृदा हृदयेन संयुक्ते इति शेषः । यथा श्येनस्त्रीव्रवेगेन मनुष्याणां हृदयं रञ्जयति तददिमे अग्निं स्वकार्य्यानिष्यादनेन रञ्जयत इत्यर्थः ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “होता यत्तद्देव्या होतारा भिषजा-
ग्निना । इन्द्रं न जागृवी दिवा नक्तं न भेषजैः । शूषं सर-
स्वती भिषक् । सीसेन दुह इन्द्रियम् । पशुः सोमः परिस्रुता
घृतं मधु । वियन्वाज्यस्य होतर्धज” इति । देव्याहोद्वन्देन
अष्टमप्रयाजदेवस्य द्वा देहावुच्येते, तौ होता यजतु, भिष-
जाग्निना भिषक् रूपावग्निनावपि यजतु ; इन्द्रं न इन्द्रमपि
यजतु । नकारः समुच्चयार्थः । कीदृशो होतारौ, दिवा नक्तं
न दिवसे रात्रौ च भेषजरौषधैः जागृवी जागरूकौ अग्निह-
परिहारेण निरन्तरं सावधानावित्यर्थः । येयं सरस्वती वा
भिषक्क्षमाणा सती सीसेन सीसक्रीतेन ब्रह्मद्रव्येण शूषं वक्षम्
इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवञ्च दुहे दोग्धि सम्पादयतीत्यर्थः ॥

अथ नवममन्त्रमाह । “होता यत्तत्तिस्त्रो देवीर्न भेषजम् ।

अश्विधातवोऽपसः । रूपमिन्द्रे हिरण्यम् [६] । अश्विनेडा
 न भारती । वाचा सरस्वती । मह इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ।
 पसः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतर्षज”
 इति । इडा सरस्वती भारतीत्येतास्त्रिस्रो देव्यः नवमप्रयाज-
 देवताः, तास्त्रिस्रो देवोर्होता यजतु । तासु देव्यः ईज्यमानाः
 ऋषो लोकत्रयात्मिकाः त्रिधातवः तत्तल्लोकप्राप्तिरूपत्रिविध-
 फलधारिण्यः सत्यः अपसः अस्मात् कर्षणः इन्द्रे हिरण्यं
 हिरण्यं रूपं दधुः । किमिव औषधमिव, यथा सर्वोपद्रव-
 ब्रमणहेतुरौषधमेवमिन्द्रे सन्पाद्यमानमिदं रूपमित्यर्थः । यावे-
 तावश्विनौ न यासेता इडाद्यास्त्रिस्रो देव्यः ते सर्वे मिलित्वा
 इन्द्रार्थं मह इन्द्रियम् अति अधिकं बलं दधुः सन्पादितवन्तः ॥

दशममन्त्रमाह । “होता यत्तत्पृष्टारमिन्द्रमश्विना । भि-
 षजं न सरस्वतीम् । ओजो न जूतिरिन्द्रियम् । वृको न रभसो
 भिषक् । यज्ञः सुरथा भेषजम् [७] । श्रिया न मासरम् ।
 पसः सोमः परिस्रुता घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतर्षज”
 इति । दशमप्रयाजदेवस्त्रया तमिन्द्रमश्विनौ सरस्वतीश्च होता
 यजतु । देवतानां वृष्टान्तः, भिषजन् यथा भेषजमनिष्ट-
 निवारकं तद्देते देवा इत्यर्थः । एतद्देवप्रसादादोजश्रादि
 ऋषं सन्वद्यते । ओजः कर्मानुष्ठान उत्साहः, जूतिर्जो वेगः;
 तत्तत्पृष्टाराहित्यमिन्द्रियं करणपाटवं चित्तघसमुच्चयार्थो न-
 कारः । यो यस्मिन् कर्षणि वृकोऽस्ति तल्लोचामच सन्पा-
 दितत्वात् सोमोपस्यको वृकशब्दः । स च वृको रभसो भिषक्

न तीव्रः चिकित्सक इव हितकारीत्यर्थः । यन्तु मासरं यन्-
सक्तुरूपं द्रव्यं तत् श्रिया न सम्यदा सममित्यर्थः ॥

एकादशमन्त्रमाह । “होता यच्चदनस्यतिम् । अमितारं
शतक्रतुम् । भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भा-
मम् । सरस्वती भिषक् । इन्द्राय दुह इन्द्रियम् । पयः सोमः
परिरुता घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतर्धज” [८] इति ।
एकादशप्रयाजदेवो वनस्यतिः तं होता यजतु । तीदृशं अमि-
तारं सर्वोपद्रवशमनहेतुं शतक्रतुं शतसङ्खाकक्रतुनिष्पादकं,
भीमं भयङ्करं, मन्युं क्रोधवन्तं, राजानं मृगराजं सिंहं भामं
क्रोधवन्तं, व्याघ्रं न व्याघ्रमपि यजत्वित्यन्वयः । सिंहलोक्षां
व्याघ्रलोक्षाच्च अत्र हविषि प्रक्षिप्तत्वात्तद्योगोपन्यासः । यावेता-
वश्विनौ ताभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रार्थम् इन्द्रियं दुहे दुग्धे ॥

द्वादशमन्त्रमाह । “होता यच्चदग्निं स्वाहाज्यस्य श्लोकानाम् ।
स्वाहा मेदसां पृथक् । स्वाहा छागमश्विभ्याम् । स्वाहा
मेषं सरस्वतौ । स्वाहार्षभमिन्द्राय सिंहाय सहसेन्द्रियम् ।
स्वाहाग्निं न भेषजम् । स्वाहा सोममिन्द्रियम् । स्वाहेन्द्रं
सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजान्यतिम् । स्वाहा वनस्यतिं
प्रियं पाथो न भेषजम् । स्वाहा देवां आज्यपान् [९] । स्वा-
हाग्निं होत्राञ्जुषाणो अग्निर्भेषजम् । पयः सोमः परिरुता
घृतं मधु । विद्यन्वाज्यस्य होतर्धज” इति । स्वाहाशब्देन द्वादश-
प्रयाजाभिमानो देवोऽभिधीयते । यद्यप्येकादशैव प्रयाजः अनु-
ष्ठेयाः तथापि द्वितीयप्रयाजे तनूनपास्तराशंस-मन्त्रयोरधि-

कारिभेदेन विकल्पितत्वात् द्वादशमन्त्रा अत्रान्नाताः । अतोऽयं
 द्वादशमन्त्रप्रतिपाद्यो देवः तं स्वाहाशब्देन विवक्षितमग्निं देवं
 होता यजतु । आज्यस्य स्लोकानां स्लोकान् विन्दून् स्वाहा
 सुष्ठु जुहुयात्, अजहागमेदसां मेदांसि पृथग् विभज्य स्वाहा
 सुष्ठु जुहुयात्, अग्निभ्यां स्वाहा जुहुयात्, मेघं सरस्वत्यै जु-
 हुयात्, ऋषभमिन्द्राय जुहुयात्, सिंहाय लोमहेतवे सहसा
 बलेन सह इन्द्रियं स्वाहा जुहुयात्, उद्दिश्य त्यजेदित्यर्थः ।
 भेषजं न औषधिमिव वर्त्तमानमग्निं प्रथमाज्यभागमेवं स्वाहा
 होमेन तर्पयेत् । इन्द्रियं इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुं सोमं द्विती-
 याज्यभागदेवं होमेन तर्पयेत् । य एतेऽत्र पुरोडाशा विहिताः,
 ऐन्द्रभेकादशकपालं निर्वपेत् सावित्रं द्वादशकपालं वारुणं
 दशकपालमिति तानेतानिन्द्रसविष्टवरुणान् होमेन तर्पयेत् ।
 तत्र इन्द्रः सुष्ठु रक्षकत्वात् सूत्रामेति विशेयते । वरुणोऽनिष्ट-
 निवारकत्वात् भिषजां पतिरित्युच्यते । वनस्पतिं यूपदेवं होमेन
 तर्पयेत् । स विशेयते प्रियं पाद्यो न भेषजमिति । यथा प्रि-
 यमुदकं तृषाया औषधम् एवमयं वनस्पतिरपि अनिष्टनिवा-
 रकत्वेन औषधरूपाः ये आज्यपाः प्रयाजदेवताः ताः हो-
 मेन तर्पयेत् । योऽयं खिष्टकृद्देवोऽग्निः तं होमेन तर्पयेत् ।
 होत्रात् होमं जुषाणः प्रीतः खिष्टकृदग्निः भेषजं क्रतुवैकल्प-
 निवारणेनौषधस्वरूपः ॥

अथ प्रधानदेवार्थः प्रैषः, तमेतं त्रयोदशमन्त्रमाह । “होता
 यक्षदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणम् । इमे सोमाः सुरा-

माणाः। हागैर्न मेघैर्दृषभैः सुताः। श्रघ्यैर्न तोक्काभिः। साजे-
 र्महस्वन्तः। मदा मासरेष परिष्कृताः। शुक्राः पयस्वन्तो-
 ऽमृताः। प्रस्थिता वो मधुस्थितः। तानश्विना सरस्वतीः
 सुचामा वृचहा। जुषन्तां सौम्यं मधु। पिबन्तु मदन्तु विषन्तु
 सोमम्। होतर्यञ् [१०]। यौ देवावश्विनौ या च सरस्वती
 यस्य सुचामेन्द्रः तानेतान् मुख्यदेवान् दैव्यो होता यजतु।
 ये चाश्विसारस्वतैर्गृह्णास्त इमे सोमाः सोमसदृशाः सुरा-
 माणाः सुष्ठु रमणीयाः, मेघैः सारस्वतमेषावयवैः, ऋषभैर्दृ-
 षभभावयवैः, हागैर्न आश्विनहागावयवैरपि हविर्विश्वैः
 निमित्तभूतैः सुताः उत्पादिताः यानि प्रोक्ष्यकुरजन्वानि
 ब्रह्माणि वासुदणानि, यानि चाकुरावस्त्रापस्त्रानि तोक्कानि,
 ये च बीजावस्था साजाः तैस्तृभिरपि द्रव्यैरेते यागा महस्वन्तः
 तेजस्विनः भासन्ते। मदा मदहेतुना मासरेष यवसक्रुद्रवेष
 परिष्कृताः अलङ्कृताः शुक्रा निर्वासाः पयस्वन्तः पयसा युक्ताः
 अमृताः स्वादुत्वेन अमृतसमानाः हे अश्विसरस्वतीसुचामे-
 ऋरूपा देवाः वो युसदर्थं मधुस्थितः माधुर्व्यरसश्चाविष्णुः गृहाः
 प्रस्थिताः सम्पादिताः। तान् गृह्णात् अश्विनादयः एते देवा
 जुषन्तां सेवन्ताम्, तच्छयं सौम्यं रमणीयं मधु मधुरं रसं पि-
 बन्तु। ततो मदन्तु हृष्यन्तु, ततः सोमं विषन्तु सोमत्वेन
 स्त्रीकुर्वन्तु। तदर्थं हे मानुष होताः, यज याज्यां पठ ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे प्रयाजप्रैषा उक्ताः । अथ द्वादशे प्रयाजयाज्या
 आप्रियोऽभिधीयन्ते । तत्र प्रथमामाह । “समिद्धो अग्निरश्वि-
 ना । तप्तो घर्षा विराट् सुतः । दुहे धेनुः सरस्वती । सोमः
 शुक्रमिहेन्द्रियम्” इति । हे अश्विनौ समिद्धः सन्दीप्तः
 समिन्नामकः प्रथमप्रयाजदेवोऽग्निः तप्तो घर्षाः सप्तप्रवर्ग्य-
 सदृशः विराट् विघ्नेषु राजमानः सुत उत्पन्नः तथाविधः
 सन् प्रीणयित्री सरस्वती शुक्रं शुद्धमिन्द्रियम् इन्द्रियवृद्धि-
 हेतुं सोमं सोमसदृशं हविः दुहे दोग्धि सम्पादयति ॥

द्वितीयामाह । “तनूया भिषजा सुते । अश्विनोभा सर-
 स्वती । मध्वा रजाः सोन्द्रियम् । इन्द्राय पथिभिर्वहान्”
 इति । तनूया द्वितीयप्रयाजदेवः भिषजा चिकित्सकौ अश्वि-
 नावुभौ सरस्वतीत्येते देवा सुते प्रवृत्ते कर्माणि मध्वा मधुना
 रमेन युक्तानि रजांसि रञ्जकानि विविधमिन्द्रियं हविर्जन्यं
 सामर्थ्यं चेन्द्रार्थं पथिभिरनुष्ठानरूपैः मार्गैः वहान् वहन्तु
 सम्पादयन्तु ॥

तृतीयामाह । “इन्द्रायेन्दुः सरस्वती । नराशः सेन
 नग्नः [१] । अधातामश्विना मधु । भेषजं भिषजा सुते”
 इति । नराशंसो मन्त्रपाठकमेव तृतीयप्रयाजदेवः, तेन सहिता
 सरस्वती इन्द्रार्थमिन्दुम् ऐश्वर्यकरं हविःसारं, नग्नः एत-
 द्वाच्यं स्थूलयवपिष्टसक्तरूपं सम्पादयतीति शेषः । अश्विना

भिषजा चिकित्सकावश्विना सुते प्रवृत्तेऽस्मिन् कर्माणि मधु
भेषजं मधुरमौषधरूपं हविरधातां सम्पादितवन्तौ ॥

अथ चतुर्थीमाह । “आ जुह्वाना सरस्वती । इन्द्रायेन्द्रि-
याणि वीर्यम् । इडाभिरश्विना विषम् । समूर्जं सूरविं
दधुः” इति । चतुर्थप्रयाजदेवता इडाः, ताभिः सहिता सर-
स्वती आजुह्वाना स्वयं कर्माण्याह्वयमाना इन्द्रार्थमिन्द्रियाणि
वीर्यञ्च सम्पादयितुं योग्यं हविर्दधात्विति शेषः । अश्विनौ देवौ
ताभिरिडाभिः सह दधुमन्नं दधुः सम्पादितवन्तः, ऊर्जं सौ-
रादिरसं सम्पादितवन्तः, रथिं धनं सम्पादितवन्तः ॥

पञ्चमीमाह । “अश्विना नमुचेः सुतम् । सोमं शुक्रं
परिस्रुता । सरस्वती तमाभरत् । बर्हिषेन्द्राय पातवे” [२]
इति । बर्हिःशब्दाभिधेयः पञ्चमप्रयाजदेवः, हे अश्विनौ तेन
बर्हिषा युक्ता सरस्वती सुतमभिषुतं शुक्रं निर्मालं सोमं सोम-
त्वेन भावितं रसं नमुचेः सकाशात् आभरत् आहरत्, किम-
र्थमिन्द्राय इन्द्रार्थं पातवे पातुम् ॥

अथ षष्ठीमाह । “कवथो न व्यचस्वतीः । अश्विभ्यां न
दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसी दुधे । दुधे कामान्तरस्वती”
इति । दुरःशब्दाभिधेया या दाराभिमानिन्यः षष्ठप्रयाज-
देवताः, कवथो न कवाटवत्य इव व्यचस्वतीः अवकाशवत्यः
अश्विभ्यां न अश्विभ्यामपि सह वर्तन्त इति शेषः । इन्द्रो न
इन्द्रोऽपि रोदसी दुधे छावापृथिव्यौ दोग्रिध । सरस्वती कामान्
दुधे दोग्रिध ॥

सप्तमीमाह । “उषामानक्तमश्विना । दिवेन्द्रः सायमिन्द्रियैः । सञ्जानाने सुपेन्नसा । समञ्जाने सरस्वत्या” इति । हे अश्विनौ उषामानक्तशब्दवाच्ये अहोरात्राभिमानिन्यौ सप्तमप्रयाजदेवते इन्द्रं दिवा इन्द्रियैः सञ्जानाने संयोजयेते । सायं सुपेन्नसा शोभनरूपेण सञ्जानाने संयोजयेते, तथा सरस्वत्या समञ्जाने संयोजयेते ॥

अथाष्टमीमाह । “पातसो अश्विना दिवा । पाहि नक्तं सरस्वति [३] । दैव्या होतारा भिषजा । पातमिन्द्रः सचा सुते” इति । हे अश्विनौ दिवा नो अस्मान् पातम् । हे सरस्वति नक्तमस्मान् पाहि । दैव्यहोतृशब्दवाच्यौ हे अष्टमप्रयाजदेवौ युवां भिषजौ षिकित्सकौ सचा परस्परं संयुक्तौ सुते प्रवृत्तेऽस्मिन् कर्माणि इन्द्रं पातम् ॥

नवमीमाह । “तिस्रस्त्रेधा सरस्वती । अश्विना भारतीडा । तीव्रं परिस्रुता सोमम् । इन्द्राय सुषुवुर्मदम्” इति । हे अश्विनौ सरस्वती भारतीडेत्येतास्त्रिस्रो नवमप्रयाजदेवताः, त्रेधा लोकत्रयरूपेण वर्त्तमानाः परिस्रुता परिस्रवन्त्या सुरथा सहितं तीव्रं तीव्रगन्धोपेतं सोमं सोमसदृशं मदं मदकरं हविः इन्द्राय सुषुवुः इन्द्रार्थं सन्पादितवत्यः ॥

दशमीमाह । “अश्विना भेषजं मधु । भेषजज्ञः सरस्वती । इन्द्रे त्वष्टा यज्ञः त्रियम् । रूपं रूपमधुः सुते” इति । चावेतावश्विनौ था च सरस्वती योऽपि त्वष्टा दशमप्रयाजदेवः ते सर्वे मिलित्वा भेषजं सर्वेषामौषधरूपं मधु मधुरं नो

भेषजम् अस्माकं विभेषतः श्रावधरूपं यज्ञः श्रियं यज्ञःप्रदं
श्रीप्रदं रूपं रूपं बज्ररूपकरमिदं हविः सुते प्रवृत्तेऽस्मिन्
कर्माणि इन्द्रेऽस्मिन्नधुः स्थापितवन्तः ॥

अथैकादशीमाह । “अतुयेन्द्रे वनस्पतिः । ब्रह्ममानः प-
रिस्रुता । कीलालमश्विभ्यां मधु । दुहे धेनुः सरस्वती” इति ।
योऽयं वनस्पतिरेकादशप्रयाजरूपो देवः, सोऽयं अतुया
तस्मिन् तस्मिन्नृतौ इन्द्रः इन्द्रेण अभिन्नः सन् परिस्रुता परित-
स्त्रवन्त्या सुरया सह ब्रह्ममानः शश्वदन्तते । अश्विभ्यां युक्ता
सरस्वती धेनुः प्रीणयित्री सती कीलालमुदकसदृशं मधु मधुरं
हविर्दुहे दोग्धि ॥

द्वादशीमाह । “गोभिर्न सोममश्विना । मासरेण परि-
ष्कृता । समधाताः सरस्वत्या । स्वाहेन्द्रे सुतं मधु” [४]
इति । हे अश्विनौ गोभिर्न गवादिभिर्श्वभक्षणमेधैरपि सहितं
मासरेण परिष्कृता यवसक्रुद्रव्येणालक्ष्णं सोमं सोमसदृशं
मधु मधुरमिदं हविः सरस्वत्या चरम-प्रवाजदेवेन स्वाहाशब्द-
वाच्येन च सहितौ युवाम् इन्द्रे समधातां सम्यक् स्थापित-
वन्तौ । तदेवं विकल्पितेन द्वितीयप्रयाजेन सहितानां प्रवा-
जानां याज्यारूपा द्वादश मन्त्रा अभिहिताः ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशे प्रयाजयाज्या आप्रीयोऽभिहिताः । त्रयोदशे वपा-
दीनां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र तिस्र्षां वपानां तिस्र-
ष्वचः तिस्रस्यैकैकस्याश्चिदपाथां पुरोऽनुवाक्या कस्याश्चि-
द्याज्येत्येवं द्विरूपा । तत्र प्रथमायां पुरोऽनुवाक्यां द्विती-
यायां याज्यामृचमाह । “अग्निना हविरिन्द्रियम् । नमुषे-
धिया सरस्वती । आ शुक्रमासुरादसु । मघमिन्द्राय जधिरे”
इति । यावेतावग्निमौ या च सरस्वती ते त्रयो मिश्रित्वा
धिया खबुद्ध्या इन्द्रायै नमुषिनासुः आसुरात् हविराजधिरे
आहतवन्तः । कीदृशं हविः, इन्द्रियं इन्द्रियवर्द्धकं शुक्रं
निर्मासं वसु निवासकारणं मघं महनीयम् ॥

अथ प्रथमायां याज्यां द्वितीयस्यां पुरोऽनुवाक्यामृचमाह ।
“यमग्निना सरस्वती । हविषेन्द्रमवर्द्धयन् । स विभेद वसं
मघम् । नमुचावासुरे सचा” इति । अग्निना उभौ सरस्वती
चेत्येते त्रयो हविषा यमिन्द्रमवर्द्धयन्, सोऽयमिन्द्रो नमुषि-
नामासुरे सचा सम्बन्धं, मघं महनीयं, वसं वसुनामानम-
सुरं विभेद विदारितवान् ॥

अथ द्वितीयस्यां याज्यां तृतीयस्यां पुरोऽनुवाक्यामाह ।
“तमिन्द्रं पशवः सचा । अग्निनोभा सरस्वती [१] । दधाना
अभ्यनूषत । हविषा यज्ञमिन्द्रियम्” इति । ज्ञान-मेव-सुखभा-
य एते पशवः, या उभावग्निमौ, या च सरस्वती ते सर्वे सचा

परस्परं सम्मद्धाः, इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिहेतुं यज्ञं हविषा
दधानाः तमिन्द्रमभ्यनूषत ॥

अथ त्रिषु पुरोडाशेषु पूर्ववत्तिस्रश्च आस्ताः । तत्र
प्रथमस्य पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यां द्वितीयस्य याज्यामृचमाह ।
“य इन्द्र इन्द्रियं दधुः । सविता वरुणो भगः । स सुचामा
हविष्यतिः । यजमानाय सस्यत” इति । इन्द्रसवित्वरुणाः
पुरोडाशदेवताः भगोऽपि तत्सहचारी कश्चित्, ये यन्मिन्द्रे
सवित्वरुणभगाः इन्द्रियं दधुः सम्पादितवन्तः, सोऽयमिन्द्रः
सुचामा सुष्ठु रक्षकः, हविष्यतिः हविषां पालकः यजमानाय
सस्यत सम्मद्धोऽभूत् ॥

अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह ।
“सविता वरुणो दधत् । यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमु-
चेर्वसु । सुचामा बलमिन्द्रियम्” [२] इति । यः सविता
सोऽयं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधत् अपेक्षितं सम्पा-
दयतु, तथा च वरुणोऽपि सम्पादयतु । सुचामेन्द्रो बलमि-
न्द्रियं बलमिन्द्रिययोः कारणं वसु हविःस्वरूपं धनं नमुचेः
सकाशादादत्त ॥

अथ द्वितीयस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह ।
“वरुणः क्षमिन्द्रियम् । भगेन सविता अियम् । सुचामा
यज्ञसा बलम् । दधाना यज्ञमाश्रत” इति । सोऽयं वरुणः
सोऽयं क्षमं बलमिन्द्रियञ्च दधाति, भगेन सह सविता अियं
दधाति, सुचामेन्द्रो यज्ञसा सह बलं दधाति । तत एते

त्रयो देवास्त्रिविदं दधानाः यजमानस्य यज्ञमाश्रत प्राप्तवन्तः ॥

अथ हविषस्त्रिस्र आम्नाताः, तत्र प्रथमस्य पुरोऽनुवाक्यां द्वितीयस्य याज्यामाह । “अश्विना गोभिरिन्द्रियम् । अश्वेभिर्वीर्यं बलम् । हविषेन्द्रः सरस्वती । यजमानमवर्द्धयन्” इति । अश्विना उभौ सरस्वती चेत्येते त्रयो देवाः गोभिरिन्द्रियं सन्पाद्य ऐश्वर्यं वीर्यं बलञ्च सन्पाद्य, अत्रत्येन हविषा इन्द्रं यजमानं चावर्द्धयन् हविर्भोक्तृत्वमिन्द्रस्य वृद्धिः, हविर्दातृत्वं यजमानस्य वृद्धिः ॥

अथ प्रथमस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह । “ता नासत्या सुपेशसा । हिरण्यवर्त्तनी नरा । सरस्वती हविष्मती । इन्द्र कर्मसु नोऽवत”* इति । ता नासत्या तावश्विनौ सुपेशसा सुरूपा हिरण्यवर्त्तनी आभरणैः सह वर्त्तमानौ नरा जगद्भवहारस्य नेतारौ सरस्वती चात्र हविष्मती हविर्युक्ता, हे इन्द्र त्वञ्च सरस्वती चाश्विनौ चेत्येते यूयम् अनुष्ठीयमानेष्वेतेषु कर्मसु नोऽस्मानवत रक्षत ॥

अथ द्वितीयस्य याज्यां द्वितीयस्य पुरोऽनुवाक्यामृचमाह । “ता भिषजा सुकर्मणा । सा सुदुषा सरस्वती । स वृचहा शतक्रतुः । इन्द्राय दधुरिन्द्रियम्” [३] इति । ता भिषजा तौ चिकित्सकावश्विनौ सुकर्मणा शोभनकर्मयुक्तौ सा सरस्वती सुदुषा सुष्ठु दोहनयुक्ता । स च वृचहा इन्द्रः शतक्रतुः शतसङ्ख्याकक्रतुयुक्तः, ते सर्वेऽपीन्द्रार्थम् इन्द्रियं सन्पादितवन्तः । इन्द्रोऽपि स्वार्थं प्रवर्त्तत इति भावः ॥ इति त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

* अत्र इन्द्रः कर्मसु नोवत, इति मुद्रितमूलपुस्तकपाठस्तु न भाष्यसम्मतः ।

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

चयोदशे वपापुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ चतुर्दशोऽनुयाज्यानां मैत्रावरुणप्रैषा उच्यन्ते । तत्र प्रथममन्त्र-माह । “देवं बर्हिः सरस्वती । सुदेवमिन्द्रे अग्निना । तेजो न चक्षुरक्ष्योः । बर्हिषा दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । बर्हिःशब्दवाच्यं प्रथमानुयाजदेवतास्वरूपं, तच्च देवं द्योतमानं सुदेवं शोभना देवता यस्य सर्वदेवप्रियमित्यर्थः । तादृशं यद्बर्हिः या च सरस्वती यौ चाग्निना देवौ ते सर्वेऽपि अक्ष्योः अक्षिगोत्रकयोः तेजस्यक्षुर्न तेजोरूपं चक्षुरिन्द्रियं यथा स्थापयन्ति तथा बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः स्थापितवन्तः । वसुधेयस्य द्रव्याधारकस्य देवस्य वसुवने धनदाननिमित्तं ते बर्हिरादयो देवा वियन्तु आज्यं पिबन्तु । तदर्थं हे होतः यज याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “देवीद्वारो अग्निना । भिषजेन्द्रे सरस्वती । प्राणं न वीर्यं नसि । द्वारो दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [१] इति । द्वारशब्दवाच्या द्वितीयानुयाजदेवताः, ता देवीः द्योतमानाः अग्निना भिषजौ चिकित्सकौ सरस्वती चेत्येते देवाः नसि नासिकायां, वीर्यं वीर्यहेतुं प्राणस्य प्राणमिव यथा प्राणवायुं नासिकायां स्थापयन्ति । तथा द्वारो द्वारदेवताः इतरैः सहिताः इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

द्वितीयमन्त्रमाह । “देवी उषासावश्विना । भिषजेन्द्रे सर-
स्वती । बलं न वाचमास्ये । उषाभ्यां दधुरिन्द्रियम् । वसुवने
वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । उषस्रब्दवाच्ये द्वितीयानुयाज-
देवते देवी द्योतमानात्मके उभे भिषजावश्विनौ सरस्वती च
आस्ये मुखे वाचं वागीन्द्रियं बलं न बलमिव, यथा मुखे
वागिन्द्रियसामर्थ्यं स्थापितवन्तः तथैव सर्व्वे देवा उषाभ्याम्
उषादेवतामुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

चतुर्थमन्त्रमाह । “देवी ज्योष्ठी अश्विना । सुचामेन्द्रे सर-
स्वती । ओचं न कर्षयोर्यज्ञः । ज्योष्ठीभ्यां दधुरिन्द्रियम् ।
वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [१] इति । ज्योष्ठीशब्दवाच्ये
चतुर्थानुयाजदेवते ते च देवी देव्यौ द्योतमानात्मके उभे अश्वि-
नौ द्वौ सुचामाख्य इन्द्रः सरस्वती चेत्येता देवताः कर्षयोः
कर्षगोस्रकथोः यज्ञः यज्ञः-कारणं ओचं न ओचेन्द्रियमिव, यथा
ओचेन्द्रियं कर्षगोस्रकथोः स्थापयन्ति तथा ज्योष्ठीभ्यां ज्योष्ठी-
देवतामुखेन तदिन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

पञ्चममन्त्रमाह । देवी ऊर्जाऊती दुधे सुदुधे । पयसेन्द्रः
सरस्वत्याश्विना भिषजावत । शुक्रं न ज्योतिस्तनयोरऊती धन्त
इन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । ऊर्जा-
ऊतिशब्दवाच्ये पञ्चमानुयाजदेवते देवी द्योतमानात्मके दुधे
अभीष्टफलस्य दोग्ध्रौ सुदुधे सुष्ठु दोग्धुं शक्ये, तथाविधे उभे
देव्यौ सरस्वती भिषजावश्विनौ चेत्येते यूयं पयसा सहविषा
इन्द्रम् अवत रक्षत । आऊतिदेव्यौ स्तनयोद्भयोः शुक्रं शुद्धं

ज्योतिर्न ज्योतिरिव, यथा स्त्रीसूक्तयोः ज्योतीरूपं शीरं स्थापयन्ति तद्वदिन्द्रियं धत्तः ॥

षष्ठमन्त्रमाह । “देवा देवानां भिषजा । होताराविन्द्रमश्विना । वषट्कारैः सरस्वती । त्विषिं न हृदये मतिम् । होतृभ्यां दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य विचन्तु यज” [३] इति । होतृशब्दवाची षष्ठानुयाजदेवौ देवा होतमानात्मकौ यौ विद्येते, यौ च देवानां भिषजौ अश्विनौ, या च सरस्वती वषट्कारदेवैः सहिता ते सर्व्वे द्युमिन्द्रम् अवतेति शेषः । पुनरपि ते सर्व्वे हृदये हृदयकमले मतिं बुद्धिरूपां त्विषिं न दीप्तीमिव, यथा बुद्धिरूपां दीप्तिं हृदये स्थापयन्ति तथा होतृभ्यां होतृदेवमुखेन इन्द्रे इन्द्रियं दधुः ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “देवीस्त्रिस्त्रिस्त्रो देवोः । सरस्वत्याश्विना भारतीडा । शूषं न मध्ये नाभ्याम् । इन्द्राय दधुरिन्द्रियम् । वसुवने वसुधेयस्य विचन्तु यज” इति । सरस्वती भारती इडेत्येताः तिस्रः सप्तमानुयाजदेवताः परस्परं कदाचिदपि अवियुक्ता इति वक्तुं पुनस्त्रिस्त्रो देवीरित्युक्तम् । अथवा एकैकस्या देवतायाः मूर्त्तित्रयविवक्षया तदुक्तिः । ता एता देवताः सरस्वत्याश्विन्यौ चेत्येते सर्व्वे प्ररीरस्य मध्ये नाभ्यां शूषं न बलमिव, यथा बलं स्थापयन्ति तथेन्द्रार्थम् इन्द्रियं दधुः ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “देव इन्द्रो नराङ्गुषः । त्रिवरुषः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः । रेतो न रूपममृतं जनिचम् ।

इन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज”
[४] इति । नराग्रंशाख्योऽष्टमानुयाजदेवः, स च देवः द्योत-
मानात्मकः, इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः चिवरूपः सेनात्रययुक्तः
रथो रथयुक्तः, स च सरस्वत्या अग्निभ्याञ्च सह ईयते व्या-
प्रियते, रूपं रूपसम्पादकम् अमृतं सुखकारणं जनित्रं प्रजो-
त्पादकं रेतो न रेत इव, यथा रेतः स्वस्थाने प्रापयन्ति
तथा इन्द्रायेन्द्रार्थम् अयं त्वष्टा नराग्रंशाख्यो देवः इन्द्रियाणि
दधत् सम्पादयति ॥

नवममन्त्रमाह । “देव इन्द्रे वनस्पतिः । हिरण्यपर्षो अग्नि-
भ्याम् । सरस्वत्याः सुपिप्पलः । इन्द्राय पच्यते मधु । ओजो
न जूतिमृषभो न भामम् । वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि ।
वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । नवमानुयाजदेवो
वनस्पतिश्चन्द्रवाच्यः, स च देवो द्योतमानात्मकः इन्द्रः इन्द्रेण
सहितः हिरण्यपर्षः सुवर्षपत्रः अग्निभ्यां देवाभ्याञ्च युक्तः सर-
स्वत्याञ्च सम्पन्नि सुपिप्पलः शोभनफलोपेतः, इन्द्रार्थमस्मिन्
यज्ञे मधु मधुरं हविः पच्यते । ओजो न जूतिं, यथा शरीर-
मध्ये बलशक्तिवेगमुत्पादयति । ऋषभो न भामं, यथा लोके
कश्चिद्दृषभो दृप्तः क्रोधमुत्पादयति, तद्वदयं वनस्पतिः नः
अस्मादर्थमिन्द्रियाणि दधतु सम्पादयतु ॥

अथ दशममन्त्रमाह । “देवं बर्हिर्वारितोनाम् । अध्वरे
स्त्रीर्षमग्निभ्याम् । चूर्षं सदाः सरस्वत्याः [५] । सोममिन्द्र ते
सदः । ईन्द्रायै मन्युं राजानं बर्हिषा दधुरिन्द्रियम् । वसु-

वने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । दशमानुषाजदेवस्वरूपं बर्हिर्नामकं, तच्च देवं द्योतनात्मकं वारितीनां जलप्राप्तीनां सम्बन्धि यत्र भूमिर्जलेन सिध्यते, तत्र बर्हिर्जायते तच्चाग्नि-
भ्यामध्वरे चाग्ने स्त्रीर्णं प्रसारितम् ऊर्षं सदाः कम्बलवत् मृदुः
सरस्वत्याः सम्बन्धि हे इन्द्र तादृशं बर्हिः ते तव स्योनं सुख-
करम् उपनिवेशनस्थानम् ईशाये जगदीश्वररूपेन्द्रदेवतायै
मन्युं वैरिविषयं क्रोधं राजानं शरीरे दीप्तिम् इन्द्रियं चक्षु-
रादिपाटवञ्च बर्हिषा बर्हिर्देवतामुखेन दधुः सरस्वत्यादयः
सम्पादितवत्यः ॥

एकादशमन्त्रमाह । “देवो अग्निः खिष्टकृत् । देवान् यज-
यथायथम् । होताराविन्द्रमग्निना । वाचा वाचः सरस्वतीम् ।
अग्निः सोमः खिष्टकृत् । खिष्ट इन्द्रः सुचामा सविता बरुषो
भिषक् । इष्टो देवो वनस्पतिः । खिष्टा देवा आज्यपाः । इष्टो
अग्निरग्निना । होता होत्रे खिष्टकृत् । यशो न दधदिन्द्रियम् ।
ऊर्षमपचितिः स्वधाम् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज”
[६] इति । एकादशोऽनुषाजदेवः खिष्टकृच्छब्दवाचकोऽग्निः,
सोऽयं द्योतनात्मकः अन्यान्देवान् यथायथं यजत् यद्यस्य सोम्यं
तं तेन पूजितवान् । कं कं पूजितवानिति तदुच्यते, होतारौ
दैव्यमानुषरूपौ देवौ स्वयं देहं धृत्वा वाचा मन्त्रेण इन्द्रं देवम्,
अग्निना द्वौ देवौ वाचं सरस्वतीं वायुपास्त्रां सरस्वत्यास्त्रां
देवतां पूजितवान् । तथा खिष्टकृदयम् अग्निं सोमञ्च उभौ
आज्यभागदेवौ पूजितवान् । सुचामेन्द्रः खिष्टः सुष्टु पूजितः ।

सविता च खिष्टः । भिषगूपो वरुणेनापि खिष्टः । तथा यूप-
देवो वनस्पतिरिष्टः आज्यपाः प्रयाजानुयाजदेवाः खिष्टाः ।
देव्यो होता योऽयमग्निः सोऽयमनेनाग्निना इष्टः । खिष्टकृदा-
ख्योऽयमग्निः होत्रे होमकर्त्रे यजमानाय यज्ञो न यज्ञ इव
इन्द्रियं दधत् सम्यादयति । तथा ऊर्जं क्षीरादिरसं सम्या-
दयति । तथा अपचितिं पूजां सम्यादयति । तथा स्वधामन्त्रं
सम्यादयति ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे प्रधानपशुत्रयार्थां अनुयाजप्रैषा उक्ताः । अथ
पञ्चदशे सूक्तवाकप्रैषोऽभिधीयते । “सीसेन अग्निमद्य होतार-
मवृणीत । अयं सुतासुती यजमानः । पचन् पक्तीः । पचन्
पुरोडाशान् । गृह्णन् गृह्णान् । बध्नन्नश्विभ्यां कागं सरस्वत्या
इन्द्राय । बध्नन्सरस्वत्यै मेघमिन्द्रायाश्विभ्याम् । बध्नन्निन्द्रायर्ष-
भमश्विभ्यां सरस्वत्यै । सृपस्या अद्य देवो वनस्पतिरभवत् ।
अश्विभ्यां कागेन सरस्वत्या इन्द्राय [१] । सरस्वत्यै मेघेण-
न्द्रायाश्विभ्याम् । इन्द्रायर्षभेणाश्विभ्यां सरस्वत्यै । अचं स्ता-
न्नेदस्तः प्रति पचतायभीषुः । अवीवृधन्त गृहैः । अपाताम-
श्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृचहा । सोमान्तुराम्णः ।
उपो उक्था मदाश्रौ द्विमदा अदम् । अवीवृधन्ताङ्गुषैः । ता

मद्यर्षं आर्षेयधीष्णां न पादवृणीत । अयं सुतासुती यज-
मानः । बभ्रुभ्य आसङ्गतेभ्यः । एष मे देवेषु वसुवार्था य-
क्ष्यत इति । ता या देवा देवदान्यदुः । तान्यस्मा आचक्रा-
ख । आचगुरख । इषितस्य होतरसि भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः । सुक्तवाकाय सूक्ता ब्रूहि” [२] इति । अथास्मिन्
कर्माणि अयं यजमानः अग्निरूपं दैवं होतारं होमनिष्यादकं
पुरुषमवृणीत वृतवान् । कीदृशो यजमानः, सुतासुती सुतम-
भिसुतं सोम सुरादि असुतमभिषवरहितं पयः प्रधत्ति तदुभ-
यमस्थास्तीति सुतासुती । किं कुर्वन् पक्तीः, पक्त्वानि
द्रव्याणि पचन् पक्वानि कुर्वन् । तथा पुरोडाशान् ऐन्द्रसा-
वित्रादीन् पचन् पक्वान् कुर्वन् । गृहान् अश्विनादीन् गृहन्
पात्रेषु स्त्रीकुर्वन् । घोऽयं कागसं सरस्वतीमिन्द्रयुक्ताभ्याम-
श्विभ्यां सर्वदेवाद्यं यूपे बध्नन् । तथा यो मेषस्तमिन्द्राश्वियुक्तायै
मुख्यायै सरस्वत्यै बध्नन् । तथा यो वृषभस्तमश्विसरस्वतीयुक्ताय
मुख्यायेन्द्राय बध्नन् । अथास्मिन् दिने वनस्पतिर्देवो यूपोत्सकः
सूपस्था अभवत् सुष्ठु स्थिरावस्थानयुक्तोऽभवत् । सरस्वतीन्द्र-
युक्ताभ्यां मुख्याभ्यामश्विभ्यां कागेन पशुना यजमानाः परि-
चरन्ति । इन्द्राश्वियुक्तायै मुख्यायै सरस्वत्यै मेषेण पशुना
परिचरन्ति । अश्विसरस्वतीयुक्तायेन्द्राय वृषभेण पशुना परि-
चरन्ति । तान् पशून् इन्द्रादयो देवा अचन् अक्षितवन्तः ।
मेदस्ताः मेदांसि पचता पक्वानि हवींसि प्रत्यघभीषुः प्रति-
गृहीतवन्तः । गृहैरनुष्ठितैः अवीष्टधन्त वर्द्धितवन्तः । अश्विनौ

देवै, सोमाम् 'सुराम्बः' सुरासदृशानि सोमद्रव्याणि, 'अपातां'
 पीतवन्तौ, सरस्वती च पीतवती, 'सुचामा वृचहा' इन्द्रश्च पीतवान्।
 'उपो' समीपे, 'उक्था मदाः' ब्रह्मवद्धर्षहेतुमन्त्रान्, 'म्रीत्' अम्रीपुः।
 'विमदा' विशेषेण हर्षयुक्ताः, 'अदन्' भक्षितवन्तः। 'आङ्गुषैः' अङ्गु-
 विशेषैः, 'अवीष्टधन्' सम्बन्धं वर्द्धितवन्तः। 'अस्य' अस्मिन् कर्माणि, हे
 'अधे' अतोऽत्रियार्थदर्शिनं हे होतः, 'त्नामयं यजमानः' 'अवृषीत'
 वृतवान्। 'आर्षेय' हे अषिकुलोत्पन्न, 'अषीषाक्षपात्' हे अषिनप्तः
 गोचप्रवर्त्तकम् अषिं प्रति चतुर्थं इत्यर्थः। इतदुभयमपि अषि-
 विशेषणम्। कीदृशो यजमानः, 'सुतासुतो' अग्निपुतानभिषुतद्रव्य-
 दयवान्। किमर्थं वृतवानिति तदुच्यते, 'आसङ्गतेभ्यः बङ्गभ्यः' आग-
 त्यास्मिन् कर्माणि सम्बद्धानां बङ्गनां देवानाम् अर्थे। केनाभिप्रा-
 येण वृतवानिति सोऽभिप्राय उच्यते, 'एष' होता, 'मे' वसु वारि' पु-
 रोडाग्ररूपं वसु पयः सुरारूपं वारि च 'देवेषु' 'आयक्ष्यते' सम्मन्ता-
 द्यागं करिष्यतीति। 'ता या देवा देवदानानि' दानि तानि देवेभ्यो
 दत्तानि हवींषि देवा 'अदुः' अतिजो दत्तवन्तः। 'तानि' सर्वानि
 हविःफलानि 'असौ' यजमानाय, 'आत्रास्त्र च' षिञ्जन्वित्येवमाग्नि-
 वच्च कुह। 'आगुरस्त्र च' तत्षिञ्ज्यर्थम् उद्यमञ्च कुह। हे 'होतः' 'इ-
 षितः' मयाभिषिषितः प्रेषितश्च, 'अषि', 'भद्रवाच्याय' कस्याश्च वच-
 नाय प्रेषितः 'मानुषः' होता त्वं सूक्तस्य वचनं वाको वक्ष्य देवस्य
 सोऽयं देवः 'सूक्तवाकः' तस्मै सूक्तवाकदेवाय, 'सूक्तान् ब्रूहि' इदं
 द्यावापृथिवीत्येतान्यनुवाकोक्तानि ब्रूभनानि वचनानि कथय ॥

इति पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशे सूक्तवाकप्रैषोऽभिहितः । षोडशे पिष्टयज्ञविषया मन्त्रा उच्यन्ते । पिष्टयज्ञस्य सूचकारेण निर्दिष्टः पूर्व्ववत् पिष्टयज्ञ इति । स च राजसूयप्रकरणे चातुर्मास्येषु सोमाय पिष्टमत् इत्यनुवाके व्याख्यातः । तदर्थानां मन्त्राणां द्वाभ्यां प्रतीकं दर्शयति । “उग्रन्तस्त्रा इवामहे आनो अग्ने सुकेतुना । त्वं सोममहे भगं त्वं सोम प्रचिकितो मनीषा । त्वया हि नः पितरः सोम पूर्व्वं त्वं सोम पिष्टभिः संविदानः । बर्हिषदः पितर आह पिष्टन् । अग्निव्याप्ताः पितरोऽग्निव्याप्ताः पितरः” इति । एतास्त्रुचु ‘उग्रन्तस्त्रा इवामहे’ एषा सामिधेनी । सेयं संहितादितोयकाण्डे व्याख्याता । ‘आनो अग्ने’ ‘त्वं सोममहे’ इत्युभे आज्यभागयोः पुरोऽनुवाक्ये । ते च वृषा सो अंशुः पवत इत्यनुवाके व्याख्याते । सोमाय पिष्टमते पुरोडाशं षट्कपालं निर्व्वपतीत्यस्मिन् कर्मणि ‘त्वं सोम प्रचिकितः’ ‘त्वया हि नः पितरः’ इत्येते पुरोऽनुवाक्ये । तत्रैव ‘त्वं सोम पिष्टभिः’ इति चाज्या । पिष्टभ्यो बर्हिषज्ञो धाना इत्यस्मिन् कर्मणि बर्हिषदः पितर उत्यर्वाक्, आह पिष्टन् सुविदचानित्येते पुरोऽनुवाक्ये । ‘उपहृताः पितरः’ इत्येषा याज्या । पिष्टभ्योऽग्निव्याप्तभ्योऽभिवास्यायै दुग्धे मन्यमित्यत्र, ‘अग्निव्याप्ताः पितरः’ सोम्यास इत्येषा पुरोऽनुवाक्या । ता एतास्त्रुं सोम प्रचिकित इत्याद्याः सप्त संहितायामुग्रन्तस्त्रेत्यनुवाके व्याख्याताः ॥

अथ द्वितीयां पुरोऽनुवाक्यामाह । “अग्निव्याप्तानृतुमते

हवामहे । नराग्रसे सोमपीथं च आग्रुः । ते नो अर्ध्वन्तः
सुहवा भवन्तु । ब्रह्मो भवन्तु द्विपदे शं चतुष्पदे” इति । ‘अग्नि-
व्यान्ताः’ अग्निव्यान्तनामकाः पितरः पितृविशेषाः । ते च चा-
तुर्मास्यगतपितृयज्ञब्राह्मणे स्पृष्टमभिहिताः, ये वा अथव्यानो
मृहमेधिनः ते पितरोऽग्निव्यान्ता इति । मनुष्यजन्मन्यग्निष्टोमा-
दियागमकृत्वा स्मार्त्तकर्मानिष्ठाः सन्तो मृत्वा च पितृत्वं गताः
तानग्निव्यान्तान् ‘अतुमतः’ अतुरूपेण यज्ञकालेन युक्तान्
‘हवामहे’ आह्वयामः । ये पितरो ‘नराग्रसे’ नरैः शंसनीये च ब्रह्मे
सोमादिरूपेण ‘सोमपीथं’ सोमपानम्, ‘आग्रुः’ प्राप्तवन्तः, ‘ते’
पितरो ‘नः’ अस्माकं ‘सुहवाः’ सुखेनाह्वातुं शक्याः, ‘अर्ध्वन्तः’
शीघ्रमतिमन्तो भवन्तु । ‘नः’ अस्माकं, ‘द्विपदे’ मनुष्याश्च ‘शं’
सुखकरा भवन्तु, ‘चतुष्पदे’ पशवे च ‘शं’ भवन्तु ॥

अथ विकल्पितामन्यां द्वितीयां पुरोऽनुवाक्यामाह । “ये
अग्निव्यान्ता येऽनग्निव्यान्ताः [१] । अग्रहोमुचः पितरः सो-
म्यासः । परेऽवरेऽमृतासो भवन्तः । अधिब्रुवन्तु ते अवन्वस्मान्”
इति । ‘अग्निव्यान्ताः’ पूर्वोक्तसंज्ञाः पितरो ये सन्ति, ये च
यागं कृत्वा पितृलोकं प्राप्ता ‘अनग्निव्यान्ताः पितरः’, ते सर्वे
ऽपि ‘अग्रहोमुचः’ पापान् मोक्षयितारः, ‘सोम्यासः’ सोमपा-
नार्हाः, ‘परेऽवरे’, कृतयागाः ‘परे’, यागरहिता ‘अवरे’, द्विधा
अपि, ‘अमृतासः’ मनुष्यवच्छीघ्रमरणरहिताः, ते ‘भवन्तः’
पितरः ‘अधिब्रुवन्तु’ देवानां समीपे यजमानमधिकं ब्रुवन्तु ।
यजमानान् ‘अस्मान्’ अवन्तु ॥

अथ तत्रैव ध्यायामाह । “वान्वायै दुग्धे जुषमाणाः कर-
णम् । उदीराणा अवरे परे च । अग्निव्याप्ता चतुभिः संवि-
दाणाः । इन्द्रवतो हविरिदं जुषन्ताम्” इति । ‘अग्निव्याप्ता’
नामकाः पितरः, मदीयम्, ‘इदं हविर्जुषन्ताम्’ । कीदृशाः अग्नि-
व्याप्ताः, ‘वान्वायै’ मृतवत्सायाः धेनोः, ‘दुग्धे’ प्रक्षिप्तं ‘करणं’
अवपिष्टरूपं मन्त्रं ‘जुषमाणाः’, तेषु मध्ये ये परे उक्तरूपाः ये च
‘अवरे’ निहृष्टाः, ते सर्वेऽपि ‘उदीराणाः’ अस्मिन् कर्षणि
उत्कर्षेण प्राप्ताः । ‘चतुभिः’ यज्ञकाशाभिमानिदेवैः सह ‘संवि-
दाणाः’ ऐकमत्यं गताः, ‘इन्द्रवन्तः’ परमैश्वर्ययुक्तेन पिष्टराजेन
यमेन संयुक्ताः । अथ शाखान्तरानुसारेण हविरन्तरं सूत्रकार
उदाहरार । अग्नये कथ्यवाहनाय यमाथ वा मन्वमिति ॥

तत्र द्वयोः पुरोऽनुवाक्ययोः एकस्या ध्याय्यावाच्च प्रती-
कानि दर्शयति । “अग्ने कथ्यवाहन । तमग्न ईडितो जात-
वेदः । मातङ्गीकथ्यैः” इति । एतास्त्रिस्त उन्नतस्या हवामह
इत्यनुवाके संहितायां व्याख्याताः ॥

अथ तत्रैव स्त्रियुक्तः पुरोऽनुवाक्यामाह । “ये तादृपु-
र्देवचा जेहमानाः । होचा वृधः सोमतष्टासो अर्केः । आग्ने
याहि सुविदत्रेभिरर्वाङ् । सत्यैः कथ्यैः पिष्टभिर्धर्म्यसङ्गिः” इति ।
‘ये’ पितरः, ‘देवचाः’ देवेषु मध्ये, ‘जेहमानाः’ प्रथमानाः, ‘हो-
चावृधः’ होमकर्तृन् वर्द्धयन्तः, ‘सोमतष्टासः’ सोत्ररूपैः मन्त्रैः
संयुक्ताः सन्तः, ‘अर्केः’ अर्चनीयैः हविर्भिः, ‘तादृपुः’ दक्षिणं गताः ।
हे ‘अग्ने’ तैः ‘पिष्टभिः’, सार्द्धम्, ‘अर्वाङ्’ ‘आयाहि’ अस्मदभिमुखम्,

आगच्छ । कीदृशैः पितृभिः, 'सुविदत्रेभिः' सम्बक् अभिज्ञैः,
'सत्यैः' सत्यवादिभिः, 'कथैः' कथाख्येण पितृषामन्त्रेण युक्तैः,
'कर्मासङ्गिः' कर्म दीप्यमानेऽस्मिन् कर्मासि निवसङ्गिः ॥

अथ तत्रैव ध्यात्वामाह । "इत्यवाहमजरं पुरप्रियम् । अग्निं
घृतेन हविषा सपर्यन् । उपासदं कथवाहं पितृषाम् । स नः
प्रजां वीरवतीं सन्मृषतु"[२] इति । अहं स्निह्यददास्वमिमम्;
'अग्निम्', 'उपासदम्' उपसस्रोस्मि । किं कुर्वन् 'घृतेन', 'हविषा',
'सपर्यन्' पूजयन् । कीदृशमग्निं 'इत्यवाहं' देवार्थं इत्यस्य वोढा-
रम्, 'अजरं' जरारहितं, 'पुरप्रियं' पुरूषां बद्धनां यजमानानां
प्रियं, पितृषामर्थे 'कथवाहं' कथाख्यस्य हविषो वोढारम् ।
'सः' तादृशोऽग्निः, 'नः' अस्माकं, 'वीरवतीं' वीरैः भृत्यैर्बुक्तां,
'प्रजां' पुत्रपौत्रादिरूपां, 'सन्मृषतु' सम्बक् प्रापयतु ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ॥

पितृयज्ञे सामिधेनीं क्षुन्नन्तस्त्विति वर्धिता ।
आनस्यं सोम इत्याख्यभागधोर्दे पुरोदसौ ॥
पितृमन्त्रोमथागेतु त्वं सोम प्रेत्यभेमते ।
पुरोऽनुवाक्ये ध्यात्वा तु त्वं सोमेत्यादिका मता ॥
वर्धिवः पितृयागेतु वर्धित्यादिचयं तथा ।
अग्निष्वेति चतस्रः स्युरग्निस्वान्तयज्ञौ तथा ॥
यदग्ने कथवाहेति कथवाहयज्ञौ चयम् ।
धेता द्वे स्निह्यददागे मन्त्राः अष्टादशेरिताः ॥
इति षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे पिष्टयज्ञयाज्यानुवाक्या उक्ताः । अथ यत्पञ्चमं
सूचकारेण उदाहृतम्, इन्द्राय वयोधसे पशुमालभत इति ।
तत्र प्रयाजार्था मैत्रावरुणप्रीषाः सप्तदशेऽभिधीयन्ते । तत्र
प्रथममन्त्रमाह । “होता यच्चदित्यदे । समिधानं महद्यज्ञः ।
सुषमिद्धं वरेण्यम् । अग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं हृन्
इन्द्रियम् । अविं गां वयोदधत् । वेत्ताज्यस्य होतर्थज” इति ।
योऽयं दैव्यो ‘होता’ सोऽयम् ‘इत्यदे’ सोमक्रयणीपदपांसुवृत्त
आहवनीये, ‘समिधानं’ समिन्नामकं, प्रथमप्रयाजदेवं ‘यत्’
यजतु । कीदृशं देवं, ‘महद्यज्ञः’ महतो यज्ञसः कारणं । ‘सुष-
मिद्धं’, सुखेन सम्बन्धं प्रज्ज्वलितं । ‘वरेण्यं’ सर्वैर्वरणीयं । तदेवं-
द्वारा ‘अग्निं’ तदग्निरूपं, ‘वयोधसं’ वयः आयुष्यं धारयतीति
वयोधाः, तादृशं ‘इन्द्रं’ पशुस्वामिनं देवं यजतु । तथा ‘गा-
यत्रीं हृन्’ चतुर्विंशत्यक्षरं हृन्दोदेवं यजतु । ततो यजमा-
नाय ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाटवं । ‘अविं गाम्’ अविन्नद्धो माष-
षट्कोपलक्षक इति चतुर्थकाण्डे प्रतिपादितम्, चीणि माष-
षट्कानि यस्या गोः सेयं अविः, तादृशीं गां, ‘वयः’ आयुष्यं
‘दधत्’ सन्पादयतु । अथं प्रयाजदेव ‘आज्यस्य वेतु’ ह्ययमान-
माज्यं पिवतु । तदर्थं हे मानुष ‘होतः’, ‘यज’ याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “होता यच्चक्षुचिप्रतम् । तन्व-
प.तमुद्भिदम् । यं गर्भमदितिर्दधे[१] । शुचिमिन्द्रं वयोधसम् ।

उष्णिहं छन्द इन्द्रियम् । दित्यवाहं गां वयो दधत् । वेलाञ्छ्य
 होतर्धज” इति । तनूनपाञ्जामको द्वितीयप्रयाजदेवः, तं होता
 ‘यञत्’ यजतु । कीदृशं ‘शुचिप्रतं’ शुद्धमेतत्कार्णरूपं प्रतं
 यद्य तादृशम्, ‘उद्भिदं’ कल्लस्योक्तेत्तारमुत्पादयितारं, ‘सं’ तनू-
 नपादाख्यमग्निम्, ‘अदितिः’ इयं भूमिः, ‘गर्भं दधे’ तं यजति-
 त्यन्वयः । तद्वारेण ‘शुचिं’ शुद्धात्मानं, ‘वयोधसमिन्द्रं’ पशुदेवम्
 उष्णिक्छन्दोद्देवञ्च यजतु । ततः, ‘इन्द्रियं दित्यवाहं गां’
 द्विबर्षीं गाम् आद्युष्यञ्च सम्पादयतु । वेलित्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयमन्त्रमाह । “होता यञदीडेन्यम् । ईडितं
 वृचहन्तमम् । इडाभिरीच्यं सद्ः । सोममिन्द्रं वयोधसम् ।
 अनुष्टुभं छन्द इन्द्रियम् । चिवत्सं गां वयो दधत् [२] । वेलाञ्छ्य
 होतर्धज” इति । ‘ईडेन्यः’ तृतीयप्रयाजदेवः, तं ‘होता’ यजतु ।
 कीदृशम्, ‘ईडितं’ सर्वैः अतिग्भिः स्तुतम् । ‘वृचहन्तमम्’
 अतिशयेन वैरिघातिनम्, ‘इडाभिरीच्यं’ स्तुतिपराभिः अति-
 ग्भिः स्तुतं, ‘सद्ः’ बलहेतुम् । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् । तच्च
 विशेषणं ‘सोमं’ सोमपानार्हमित्यर्थः । ‘चिवत्सं’ चिवत्सम् ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । “होता यञत्सुवर्हिषदम् । पूष-
 खन्तममर्त्यम् । सोदन्तं वर्हिषि प्रिये । अमृतेन्द्रं वयोधसम् ।
 वृहतीं छन्द इन्द्रियम् । पञ्चाविं गां वयो दधत् । वेलाञ्छ्य
 होतर्धज” इति । वर्हिःशब्देन चतुर्थप्रयाजदेव उच्यते, तं
 होता ‘यञत्’ । कीदृशं, ‘पूषखन्तं’ षोडशसामर्थ्ययुक्तम्, ‘अमर्त्यं’
 मरणरहितं, ‘प्रिये वर्हिषि’ यज्ञे, ‘सोदन्तम्’ उपविष्टम् । अमृ-

तत्रन्दो मरुषराहित्यवाची । इन्द्रस्य विशेषणं सार्द्धसंवत्सर-
दद्योपेतम् ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “होता यच्चद्व्यचस्रतीः । सुप्राचषा
अतावृधः [३] । दारो देवीर्हिरण्मयीः । ब्राह्मण इन्द्रं वयो-
धसम् । पङ्क्तिं कन्द इन्द्रियम् । तुर्यवाहं गां वयोदधत् ।
वेत्वाज्यस्य होतयंज” इति । दारत्रन्दवाच्याः पञ्चमप्रथाज-
देवताः, तास्य ‘यचस्रतीः’ व्याप्तिमत्योऽवकाशवत्यः, ‘सुप्राचषाः’
सुष्ठु प्राचषणं गमनागमनरूपं यासु ताः, अतं सत्यं वर्द्धवन्ती
‘अतावृधः’, ‘हिरण्मयीः’ सुवर्षाभरणयुक्ताः, ‘ब्राह्मणः’ परि-
वृष्टाः, तादृशीः होता यजतु । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् । ‘तुर्ध-
वाहं गां वयो दधत्’ सार्द्धसंवत्सरचद्योपेतम् ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “होता यच्चत् सुपेन्नसे । सुत्रिच्ये वृहती
उभे । नक्तोषासा न दर्शते । विश्वमिन्द्रं वयोधसम् । चिष्टुभं
कन्द इन्द्रियम् [४] । षष्ठवाहं गां वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य
होतयंज” इति । ‘नक्तोषासा’ षष्ठप्रथाजदेवते, ते च ‘सुपेन्नसे’
शोभनरूपयुक्ते, ‘सुत्रिच्ये’ शोभनत्रिच्योपेते, त्रिच्यत्रन्देन कक्षा-
विद्या उच्यन्ते । ‘वृहती’ महत्यौ ‘न दर्शते’ दर्शनीये च ते उभे
होता यजतु । ‘विश्वं’ विश्वस्वामिनम् । इन्द्रमित्यादि पूर्ववत् ।
‘षष्ठवाहं’ संवत्सरचतुष्टयोपेतम् ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “होता यच्चत् प्रचेतसा । देवाना-
मुत्तमं यज्ञः । होतारा दैव्या कवी । सयुजेन्द्रं वयोधसम् ।
जगतीं कन्द इन्द्रियम् । अनद्धाहं गां वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य

होतर्यज” इति । ‘दैव्या होतारौ’ सप्तमप्रयाजदेवौ, तौ च ‘प्रचे-
तमौ’ प्रकृष्टज्ञानयुक्तौ, ‘देवानां’ सर्व्वेषामुत्तमं, ‘यज्ञः’, सम्याद-
यन्तौ । ‘कवी’ विद्वांसौ, ‘सद्युजा’ सहैव वर्त्तमानौ, ‘इह’, कर्म्मणि
‘अनञ्जाहं’ शकटवहनक्षमं गाम् । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “होता यत्तत् पेशस्वतीः [५] । तिस्रो
देवीर्हिरण्ययोः । भारतीर्हृत्तीर्महीः । पतिमिन्द्रं वयोधसम् ।
विराजं हृन्द इहेन्द्रियम् । धेनुं गां न वयो दधत् । वेत्वाज्यस्य
होतर्यज” इति । ‘तिस्रो देव्यः’ अष्टमप्रयाजदेवताः, तासु ‘पेशस्व-
तीः’ रूपवत्यः, ‘हिरण्ययोः’ सुवर्णाभरणोपेताः, ‘भारतीः’ इति-
बहुवचनेन इडासरस्वत्यावपि गृह्येते । ‘हृत्तीः’ प्रौढाः, ‘मही.’
पूज्याः, ‘पतिं’पालकं, ‘धेनुं गां’नवप्रसूतिं गामपि । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

नवममन्त्रमाह । “होता यत्तत्सुरेतसम् । त्वष्टारं पुष्टिव-
र्द्धनम् । रूपाणि विभ्रतं पृथक् । पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् [६] ।
द्विपदं हृन्द इहेन्द्रियम् । उक्षाणं गां न वयोदधत् । वेत्वाज्यस्य
होतर्यज” इति । ‘त्वष्टृ’ शब्देन नवमप्रयाजदेव उच्यते, स च
‘सुरेताः’ शोभनरेतस्कः बहुप्रजाप्रदः, शरीरस्य पुष्टिं वर्द्धय-
तीति ‘पुष्टिवर्द्धनः’ । स च प्रतिशरीरं ‘पृथक्’ विलक्षणानि
‘रूपाणि विभ्रत्’, वर्त्तते । तादृशं देवं होता ‘यत्तत्’ यजतु ।
‘पुष्टिं’ पुष्टिप्रदम्, ‘इन्द्रम्’, ‘उक्षाणं गान्’ सेचनक्षमं वृषभमपि ।
अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

दशममन्त्रमाह । “होता यत्तच्छतक्रतुम् । हिरण्यपर्शमु-
क्थिनम् । रशनां विभ्रतं वशिम् । भगमिन्द्रं वयोधसम् । क-

कुभं हृन्द इहेन्द्रियम् । वशां वेहतं गान्न वयो दधत् । वेत्वा-
ज्यस्य होतर्यज” इति । ‘हिरण्यपर्ष’ शब्देन सुवर्षपर्षयुक्तो दप्रम-
प्रयाजदेवो वनस्यतिरुच्यते । स च ‘शतक्रतुं’ शतसङ्ख्याकक्रतुहेतुम्,
‘उक्थिनं’ शस्त्रोपेतं मन्त्रेण प्रशस्यमानमित्यर्थः । स च ‘वशिं’
स्ववशं, ‘रशनां’, यूपवस्थायां, ‘बिभ्रत्’, वर्त्तते, तादृशं ‘होता’,
यजतु । ‘भगं’ भाग्ययुक्तं, ‘वशां’ बन्ध्यां, ‘वेहतं गान्न’ गर्भ-
घातिनीं गामपि । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

एकादशमन्त्रमाह । “होता यत्तत् स्वाहाकृतीः । अग्निं
गृहपतिं पृथक् । वरुणं भेषजं कविम् । चत्रमिन्द्रं वयोधसम् ।
अतिच्छन्दसं हृन्द *इन्द्रियम् । वृहदृषभं गां वयो दधत् । वे-
त्वाज्यस्य होतर्यज” [७] इति । ‘स्वाहाकृति’ शब्देन एकादशप्र-
याजदेव उच्यते । स च ‘पृथक् गृहपतिः’ प्रत्येकगृहस्य पालकः,
‘वरुणः’ पापवारकः, ‘कविः’ विद्वान्, तादृशं, ‘अग्निं’, ‘होता’,
यजतु । ‘चत्रं’ बलवन्तं, ‘वृहत्’ प्रौढम् । अन्यत् पूर्व्ववत् ॥

इति सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥ †

* एतदादर्शपुस्तके कतिपयस्थाने इहेन्द्रियमितीदृशः पाठो वर्त्तते,
कतिपयस्थाने कवन्त्रमिन्द्रियमित्यादिरेव । भाष्येऽपि इहशब्दत्यागोपा-
दानेन व्याख्याकृतान्ति ।

† अत्र मन्त्रिते तैत्तिरीय-ब्राह्मणपुस्तके सप्तदशानुवाकानन्तरम्,
“इडस्पदेऽग्निं गायत्रौ त्र्यविं शुचिन्नतः शुचिमुष्णहं दित्यवाहमि-
त्याद्याः” “इन्द्रियमृषिसुनवदशं हेन्द्रियमसुनवदशगान्न वयो दधत्
सर्व्ववेतु” इत्यन्ताः एकादशर्चः सन्ति । किन्त्वस्मिन्मध्ये तद्वाच्यपुस्तकं
नेतासाम्येषां व्याख्यानं वर्त्तते ॥ * ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ।

इन्द्रे पशौ एकादश प्रयाजप्रैषाः सप्तदशोऽभिहिताः । अष्टा-
दशे अप्रिनामकाः प्रयाजयाज्या उच्यन्ते । तत्र प्रथमामृच-
माह । *“समिद्धो अग्निः समिधा सुषमिद्धो वरेण्यः । गायत्री
हृन्द इन्द्रियम् । अविर्गोर्वयो दधुः” इति । समिन्नामकः प्रथ-
मप्रयाजदेवः, ‘अग्निः’, स च ‘समिधा’ समिद्यागेन, ‘सुषमिद्धः’
सुष्ठु प्रज्वलितः, योऽयं तादृशोऽग्निः यच्च ‘गायत्र्याख्यं हृन्दः’,
सोऽपि ‘अविः’ सार्द्धसंवत्सरो गौः, त एते देवाः ‘इन्द्रियं’
चक्षुरादिपाटवं, ‘वयः’ आयुष्यञ्च, ‘दधुः’ सम्पादितवन्तः ॥

अथ द्वितीयामाह । “तनूनपाच्छुचिब्रतः । तनूनपाच्च
सरस्वती । उष्णिक् हृन्द इन्द्रियम् । दित्यवाङ् गौर्वयो दधुः”
इति । ‘तनूनपाच्’ ह्रस्वेन द्वितीयप्रयाजदेव उच्यते । स च ‘शुचि-
ब्रतः’ शुद्धेन ब्रतकर्षणा युक्तः, तादृशः ‘तनूनपात्’ शरीरप्राप्ति-
हेतुः, ‘सरस्वती’ च, ‘उष्णिक् हृन्दः’, च, ‘दित्यवाट्’ संवत्सर-
द्वयोपेतो ‘गौः’, च इत्येते देवा ‘इन्द्रियं’, ‘वयः’, च सम्पादयन्तु ॥

तृतीयामाह । “इडाभिरग्निरीद्यः । सोमो देवो अमर्त्यः
[१] । अनुष्टुप् हृन्द इन्द्रियम् । त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः” इति ।
‘इडाभिः’ मन्त्रोक्ताभिः स्तुतिभिः, ‘ईद्यः’ स्तुत्यः, ईद्यनामको-
ऽग्निः तृतीयप्रयाजदेवः, यस्य ‘अमर्त्यः’ मरणरहितः, सोमो
देवः’ यत् ‘अनुष्टुप् हृन्दः’, योऽपि संवत्सरत्रयोपेतो ‘गौः’, त
एते देवाः, ‘इन्द्रियं’, ‘वयः’, च ‘दधुः’ ॥

* ३०४ पृष्ठायां “इडस्पदे सर्व्ववेतु” इति भाष्येन दृश्यते । अति-
रिक्तपाठ इत्यनुमायते ।

अथ चतुर्थीमाह । “सुवर्हिरग्निः पूषणान् । सोष्वर्हि-
रमर्त्यः । वृहती छन्द इन्द्रियम् । पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः” इति ।
सुष्ठु वर्हिर्यस्यासौ ‘सुवर्हिः’, एतन्नामकश्चतुर्थप्रयाजदेवः ‘अग्निः’,
‘पूषणान्’ पूषा देवेन युक्तः, पोषणसामर्थ्ययुक्तो वा, ‘सोष्व-
र्हिः’ वेदिप्रसारितवर्हिर्युक्तः, ‘अमर्त्यः’ मरणरहितः, ईदृशो
योऽग्निः, ‘यश्च वृहती छन्दः’, योऽपि सार्द्धसंवत्सरद्वयोपेतो
‘गौः’, एते देवाः ‘इन्द्रियं वयः’, च ‘दधुः’ ॥

अथ पञ्चमीमाह । “दुरो देवोर्दिशो महीः । ब्रह्मा देवो
वृहस्पतिः । पङ्क्तश्छन्द इहेन्द्रियम् । तुर्यवाङ् गौर्वयो दधुः”
[२] इति । ‘दुरः’, पञ्चमप्रयाजदेवताः । ता ‘देवोः’ द्योतमानाः,
‘दिशः’ दिग्युपाः, ‘महीः’ महत्यः । यश्च ‘ब्रह्मा’ ब्राह्मणस्वामी,
‘वृहस्पतिर्देवः’, यदपि ‘पङ्क्तश्छन्दः’, योऽपि सार्द्धसंवत्सरोपेतो
‘गौः’, एते देवा ‘इन्द्रियम्’, च ‘वयः’, ‘दधुः’ ॥

अथ षष्ठीमाह । “उषे यङ्गी सुपेशसा । विश्वे देवा अम-
र्त्याः । त्रिष्टुप् छन्द इन्द्रियम् । षष्ठवाङ् गौर्वयो दधुः” इति ।
‘उषे’, षष्ठप्रयाजदेवते, ‘यङ्गी’ प्रयतमाने, ‘सुपेशसा’ शोभमानरूपे,
ईदृशो ये देवौ, ये च ‘अमर्त्याः’ मरणधर्मारहिताः, ‘विश्वे
देवाः’, यश्च ‘त्रिष्टुप् छन्दः’, योऽपि संवत्सरचतुष्टयोपेतो ‘गौः’,
एते देवा ‘इन्द्रियम्’, ‘वयः’, च ‘दधुः’ ॥

अथ सप्तमीमाह । “दैव्या होतारा भिषजा । इन्द्रेण स-
युजा युजा । जगतो छन्द इहेन्द्रियम् । अमञ्जान् गौर्वयो
दधुः” इति । ‘दैव्या होतारौ’, सप्तमप्रयाजदेवौ, तौ च ‘भिषजौ’

चिकित्सकौ, 'इन्द्रेण', 'सयुजा' सहवर्त्तमानौ, 'युजा' परस्परमपि संयुक्तौ । ईदृशौ यौ देवौ, यच्च 'जगती छन्दः', योऽपि शकट-वहनचमो 'गौः', एते देवाः 'इन्द्रियम्', 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथाष्टमीमाह । "तिष्ठ इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः [३] । विराट् छन्द इहेन्द्रियम् । धेनुर्गौर्न वयो दधुः" इति । 'सरस्वती' 'इडा' 'भारती', च अष्टमप्रयाजदेवताः, 'तिष्ठः' याः सन्ति, योऽपि देवानां मध्ये 'विशः', 'मरुतः', यदपि 'विराट् छन्दः', नवप्रसूतिका 'गौः', अपि या विद्यते । एते देवाः 'इह' कर्माणि, 'इन्द्रियम्', 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथ नवमीमाह । "लघा तुरीयो अहुतः । इन्द्राग्नी पुष्टि-वर्द्धना । द्विपाच्छन्द इहेन्द्रियम् । उचा गौर्न वयो दधुः" इति । 'लघा', नवमप्रयाजदेवः, स च 'तुरीयः' शीघ्रप्राप्तिमान्, 'अहुतः' आश्चर्यविग्रहः, तादृशो यो देवः, यौ च 'पुष्टिवर्द्धना' पुष्टिं वर्द्धयितारौ तौ 'इन्द्राग्नी', यदपि 'द्विपात्' पादद्वयोपेतौ 'उचा गौर्न' सेचनसमर्थौ गौरपि यौ विद्येते, ते देवाः 'इह' कर्माणि 'इन्द्रियम्', च 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथ दशमीमाह । "शमिता नो वनस्पतिः । सविता प्रसुवन् भगम् । ककुच्छन्द इहेन्द्रियम् । वशा वेहङ्गौर्न वयो दधुः" इति । 'वनस्पतिः', दशमप्रयाजदेवः, स च 'नः' अस्माकं, 'शमिता' सर्वो-पद्रवशमनहेतुः, तादृशो यो देवः, यस्य 'सविता', 'भगं' सौभाग्यं 'प्रसुवन्' प्रेरयन्, वर्त्तते, 'गौर्न' गौरपि, 'वेहत्' गर्भघाती सती 'वशा' बन्ध्या या विद्यते, एते देवाः 'इन्द्रियं', 'वयः', च 'दधुः' ॥

अथैकादशीमाह । “स्वाहा यज्ञं वरुणः । सुचत्रो भेषजं करत् । अतिच्छन्दाच्छन्द इन्द्रियम् । वृहदृषभो गौर्वयो दधुः” [४] इति । ‘स्वाहाकाराख्य एकादशप्रयाजदेवः यज्ञं निष्पादयति । स च ‘वरुणः’ अनिष्टवारकः, ‘सुचत्रः’ शोभनबलोपेतः, ‘भेषजं करत्’ श्रौषधं करोति, तादृशो यो देवः यच्च ‘अतिच्छन्दाख्यच्छन्दः’ योऽपि प्रौढ ‘च्छषभः’, ‘गौः’, एते देवाः ‘इन्द्रियम्’, ‘वयः’, च ‘दधुः’ ॥

इत्यष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ ऊनविंशोऽनुवाकः ।

ऐन्द्रस्य पशोः प्रयाजयाज्या अष्टादशेऽभिहिताः । एकोनविंशे वपा-पुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उच्यन्ते । तत्र वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “वसन्तेनर्तुना देवाः । वसवस्त्रिवृता स्तुतम् । रथन्तरेण तेजसा । हविरिन्द्रे वयो दधुः” इति । ‘वसन्ताख्येन ‘श्चतुदेवेन सहिताः ‘वसवः’, ‘देवाः’, ‘इन्द्रे’, ‘हविः’, ‘इदं’ समर्पमाणं, ‘वयः’ आयुष्यञ्च, ‘दधुः’ सन्पादितवन्तः । कीदृशं हविः, ‘त्रिवृदाख्येन सोमेन ‘स्तुतम्’ । तथा ‘तेजसा’ तेजस्विना ‘रथन्तर’ आख्येन साक्षा स्तुतम् ॥

वपायाज्यामाह । “श्रीश्रेण देवाश्चतुना । रुद्राः पञ्चदशे स्तुतम् । वृहता यशसा बलम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः” इति । ‘श्रीशर्तुना सहिताः । ‘रुद्राः’, ‘पञ्चदशसोमेन, यत्रस्विना ‘वृहत्साक्षा स्तुतं, ‘बलकरं, ‘हविः’, ‘वयः’, च ‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “वर्षाभिर्ष्वर्तुनादित्याः ।
सोमे सप्तदशे स्तुतम् [१] । वैरूपेण विभ्रौजसा । हविरिन्द्रे
वयो दधुः” इति । ‘वर्षर्तुना सहिताः’, ‘आदित्याः’, ‘सप्तदश-
सोमे’, वैश्वानुयाहकेण ‘भ्रौजस्विना वैरूपसाक्षा ‘स्तुतं’, ‘हवि-
र्वयः’, च ‘दधुः’ ‘इन्द्रे’ ॥

पुरोडाशस्य याज्यामाह । “शरदेनर्तुना देवाः । एक-
विंश ऋभवः स्तुतम् । वैराजेन अत्रिया अत्रियम् । हविरिन्द्रे
वयो दधुः” इति । ‘शरदृतुसहिताः’, ‘ऋभुनामकाः’, ‘देवाः’,
‘एकविंशसोमे’, ‘अत्रिया’ श्रीप्रदेन वैराजेन साक्षा, ‘स्तुतम्’,
‘अत्रियं’ श्रीप्रदं, ‘हविर्वयः’, च ‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “हेमन्तेनर्तुना देवाः ।
मरुतस्त्रिणवे स्तुतम् । बलेन शक्ररीः सहः । हविरिन्द्रे वयो
दधुः” इति । ‘हेमन्तर्तुसहिताः’, ‘मरुन्नामकाः’, ‘देवाः’, ‘त्रिणव-
सोमे’, ‘बलेन’ बलप्रदेन, ‘शक्ररीः’ शक्ररसाक्षा, ‘स्तुतम्’, ‘हविः’,
‘वयः’, ‘सहः’, बलप्रदं हविर्वयस्य ‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

हविषो याज्यामाह । “शैश्विरेणर्तुना देवाः । त्रयस्त्रिंशे-
ऽमृतम् स्तुतम् । सत्येन रेवतीः चत्रम् । हविरिन्द्रे वयो दधुः”
[२] इति । ‘शैश्विरर्तुसहिताः’, ‘देवाः’, ‘त्रयस्त्रिंशाख्ये सोमे
‘सत्येन’ सत्यवाक्येन हेतुना, ‘रेवतीः’ रेवत्याख्येन साक्षा ‘स्तु-
तम्’, ‘अमृतम्’ अविमश्वरं, ‘चत्रं’ बलप्रदं, ‘हविर्वयः’, च
‘इन्द्रे’, ‘दधुः’ ॥

इत्येकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ विंशोऽनुवाकः ।

एकोनविंशे वपा-पुरोडाशहविषां याज्यानुवाक्या उक्ताः ।
अथ विंशे अनूयाजानां मैत्रावरुणप्रैषा उच्यन्ते । तत्र प्रथम-
मन्त्रमाह । “देवं बर्हिर्दिन्द्रं वयोधसम् । देवं देवमवर्द्धयत् ।
गायत्रिया तेजसेन्द्रियम् । तेज इन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसु-
धेयस्य वेतु यज” इति । ‘बर्हिः’ शब्देन प्रथमानूयाजदेवस्वरूप-
मुच्यते, तच्च ‘देवं’ द्योतनशीलं । योऽयमिन्द्रो ‘वयोधाः’ आयु-
ष्याधारकः, तं ‘देवमिन्द्रं’ पूर्वोक्तदेवमशीलं बर्हिस्वरूपम् ‘अव-
र्द्धयत्’ वर्द्धितवान् । तच्च ‘गायत्राख्येन इन्द्रसा सहितं सत्
‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिपाटवं, ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘वयः’ आयुषश्च
‘दधत्’ सम्पादयति । ‘वसुधेयस्य’ धनाधारकस्य देवस्य, ‘वसुवने’
धने, दाननिमित्तमयं प्रथमानूयाजदेवो ‘वेतु’ आज्यं पिबतु ।
तदर्थं हे होतः, ‘यज’ याज्यां पठ ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “देवीर्दारो देवमिन्द्रं वयोधसम् ।
देवीर्देवमवर्द्धयन् । उष्णिहा इन्द्रसेन्द्रियम् । प्राणमिन्द्रे वयो
दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” [१] इति । ‘दार-
शब्दवाच्या देव्यो द्वितीयानूयाजदेवता याः सन्ति, ताः देव्यो
‘देवं’ द्योतमानं, ‘वयोधसम्’, ‘इन्द्रं’, ‘देवम्’, ‘अवर्द्धयन्’ ।
तास्य देव्यः ‘उष्णिहा इन्द्रसा’, सहेन्द्रियपाटवं ‘प्राणं’ स्त्रैर्यम्,
आयुषश्च ‘इन्द्रे’, सम्पादयन्तु ॥

अथ तृतीयमन्त्रमाह । “देवो देवं वयोधसम् । उषे इन्द्र-
मवर्द्धताम् । अनुष्टुभा इन्द्रसेन्द्रियम् । वाचमिन्द्रे वयो दधत् ।

वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” इति । ‘उषे देवी’ उषाख्ये देव्यौ
दृतीयानुयाजदेवते, ते उभे ‘वयोधसमिन्द्रं देवं’, वर्द्धितवत्यौ ।
ते च ‘अनुष्टुभा’, ‘हृन्दसा’, सह ‘इन्द्रियं’, वाम्बयांसि ‘इन्द्रे’,
सम्पादयतः ॥

अथ चतुर्थमन्त्रमाह । “देवी ज्योष्ठी देवमिन्द्रं वयोधसम् ।
देवी देवमवर्द्धताम् । दृष्ट्या हृन्दसेन्द्रियम् । ओत्रमिन्द्रे वयो
दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” [१] इति । ‘ज्योष्ठी
देवी’ ज्योष्ठाख्ये देव्यौ ये विद्येते ते देव्यौ द्योतमानं ‘वयो-
धसमिन्द्रं देवं’, वर्द्धितवत्यौ । ते च ‘दृष्ट्या हृन्दसा’, सह
‘इन्द्रियं’, ओत्रवयांसि ‘इन्द्रे’, सम्पादयतः । इन्द्रियशब्दः
सामान्यवाची, वाक्श्रोत्रादयो विशेषवाचिनः ॥

अथ पञ्चममन्त्रमाह । “देवी ऊर्जाऊती देवमिन्द्रं वयो-
धसम् । देवी देवमवर्द्धताम् । पङ्क्त्या हृन्दसेन्द्रियम् । शुक्र-
मिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” इति ।
‘ऊर्जाऊत्याख्ये ये देव्यौ विद्येते ते देव्यौ द्योतमानं वयोधस-
मिन्द्रं देवं वर्द्धितवत्यौ । ते च ‘पङ्क्त्या’, ‘हृन्दसा’, सह ‘इन्द्रियं’,
‘शुक्रं’, वयांसि ‘इन्द्रे’, सम्पादयतः । शुक्रशब्देन दीप्तिरुच्यते ॥

अथ षष्ठमन्त्रमाह । “देवा देव्या होतारा देवमिन्द्रं वयो-
धसम् । देवा देवमवर्द्धताम् । त्रिष्टुभा हृन्दसेन्द्रियम् । त्रिषि-
मिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज” [२] इति ।
देव्यहोत्रनामकौ तौ ‘देवौ’, विद्येते तौ ‘देवौ’, द्योतमानं ‘वयो-
धसम्’, ‘इन्द्रं’, वर्द्धितवन्तौ । तौ च ‘त्रिष्टुभा’, ‘हृन्दसा’, सह

‘इन्द्रियं’, ‘त्विति’, वयांसि, ‘इन्द्रे’, दधत्तुः । पूर्व्वत्र शुक्रशब्देन शरीरकान्तिरुक्ता इह त्वितिशब्देन रश्मिरुच्यते ॥

अथ सप्तममन्त्रमाह । “देवीस्त्रिखस्त्रिखो देवीर्वयोधसम् । पति-
मिन्द्रमवर्द्धयन् । जगत्या छन्दसेन्द्रियम् । बलमिन्द्रे वयो दधत् ।
वसुवने वसुधेयस्य वियन्तु यज” इति । या देव्यः ‘त्रिखः’ त्रिसङ्ख्या-
काः, एकैकस्यास्त्रिमूर्त्तित्वात् पुनरपि ‘त्रिखः’ इति उच्यन्ते । ताः
सर्व्वाः ‘वयोधसं’, ‘पालकं’, ‘इन्द्रं’, वर्द्धितवत्यः । ताः पुनः ‘जगत्या’,
‘छन्दसा’, सह ‘इन्द्रियं’, ‘बलं’, वयांसि ‘इन्द्रे’, सग्यादयन्ति ॥

अथाष्टममन्त्रमाह । “देवो नराश्रमो देवमिन्द्रं वयो-
धसम् । देवो देवमवर्द्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियम् । रेत
इन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” [४] इति ।
‘नराश्रंसाख्यो यो ‘देवः’, अस्ति, स देवो द्योतमानं ‘वयोधसम्’
‘इन्द्रं’, ‘देवं’, वर्द्धितवान् । स च ‘विराजा’, ‘छन्दसा’, युक्त
‘इन्द्रियं’, ‘रेतः’, वयांसि ‘इन्द्रे’, सग्यादयति ॥

अथ नवममन्त्रमाह । “देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसम् ।
देवो देवमवर्द्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियम् । भगमिन्द्रे वयो
दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” इति । ‘वनस्पत्याख्यो यो
‘देवः’ अस्ति, स देवो द्योतमानं ‘वयोधसम्’, ‘इन्द्रम्’, अवर्द्धि-
तवान् । स च ‘द्विपदा’, ‘छन्दसा’, सह ‘इन्द्रियसौभाग्यवयांसि’
‘इन्द्रे’, सग्यादयति ॥

अथ दशममन्त्रमाह । “देवं बर्धिवारितीनां देवमिन्द्रं वयो-
धसम् । देवो देवमवर्द्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियम् । यज्ञ इन्द्रे

वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” इति । ‘वारितीनां’
जलप्राप्तीनां सम्बन्धि ‘बर्हिंराख्यं षट्पदेवस्वरूपमस्ति, तदिदं
बर्हिंस्वरूपं द्योतमानं ‘वयोधसमिन्द्रं देवं’, वर्द्धितवत् । तच्च
‘ककुभा छन्दसा’, सहेन्द्रियवशोवयांसीन्द्रे सम्पादयति ॥

अथैकादशमन्त्रमाह । “देवो अग्निः खिष्टछद्देवमिन्द्रं वयो-
धसम् । देवो देवमवर्द्धयत् । अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियम् ।
सत्रमिन्द्रे वयो दधत् । वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज” [५] इति ।
‘खिष्टछदाख्यो ‘अग्निर्देवो’, योऽस्ति, स ‘देवः’, द्योतमानं ‘वयो-
धसम्’, ‘इन्द्रं’, ‘देवं’, वर्द्धितवान् । स चातिच्छन्दोरूपेण ‘छन्दसा’
सहेन्द्रियवशोवयांसीन्द्रे सम्पादयति । अतो धनाधारकस्य धन-
दाननिमित्तम् अयं खिष्टछद्देव आख्यं ‘वेतु’ पिबतु । तदर्थं हे
द्योतः, ‘यज’ याज्यां पठ ॥

अस्य प्रपाठकस्य अनुवाकार्थसङ्ग्रहः ॥

गृहा उपस्थितिर्होम उपहोमोऽभिषेचनम् ।

तथावस्थ एन्द्रे तु पञ्चौ चत्वार ईरीताः ॥

पशुत्रयेऽथ चत्वारः सूक्तवाके त्वनन्तरः ।

पितृयज्ञे त्त्तरः स्यात् पञ्चवैन्द्रे चतुष्टयम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।

पुमर्थांसतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेस्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्डयजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे षष्ठप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥२०॥

समाप्तस्य षष्ठप्रपाठकः ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्घामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके मौचामणिः कौकिल्यदीरिता ।

सवनामान एकाहाः कथ्यन्ते सप्तमे स्फुटम् ॥ २ ॥

सूयते ईश्वरत्वेनाभिविद्यते एष्विति सवाः एकाहविशेषाः । तचादौ वृहस्पतिसव उच्यते । तस्मिंश्च वृहस्पतिसवे चोदकप्राप्तान् दादन्नस्वपि स्तोत्रेषु बाधितुम् एकं स्तोमं विधत्ते । “चिवृत्स्तोमो भवति । ब्रह्मवर्षसं वै चिवृत् । ब्रह्मवर्षसमेवावरुन्धे” इति । प्रकृतौ वहिष्यवमानस्तोत्रे चिवृत्-स्तोमश्च षष्ठ्याज्यस्तोत्रेषु माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे पञ्चदश-स्तोमः, चतुर्षु पृष्ठस्तोत्रेषु आर्भवपवमानस्तोत्रे सप्तदशस्तोमः, अज्ञायज्ञीयस्तोत्रे एकविंशतिस्तोमः, तान् बाधित्वा सर्वेषु स्तोत्रेषु ‘चिवृत्स्तोमः’, एकः कर्त्तव्यः । तस्य ‘ब्रह्मवर्षसहेतुत्वात् ‘ब्रह्मवर्षसप्राप्तिर्भवति ॥

सोमयागसंस्त्राविशेषं विधत्ते । “अग्निष्टोमः सोमो भवति । ब्रह्मवर्षसं वा अग्निष्टोमः । ब्रह्मवर्षसमेवावरुन्धे” इति ॥

पृष्ठस्रोत्रे विकल्पितहृहस्रोमयाट्टत्यर्थं रथन्तरनियमं वि-
धत्ते । “रथन्तरं साम भवति । ब्रह्मवर्षसं वै रथन्तरम् ।
ब्रह्मवर्षसमेवावरुन्धे” इति ॥

होतरि कश्चिद्विधत्ते । “परिस्रजी होता भवति [१] ।
अरुणो मिर्भिरस्त्रिशुक्रः । एतद्वै ब्रह्मवर्षसस्य रूपम् । रूपे-
ष्वैव ब्रह्मवर्षसमवरुन्धे” इति । ‘परिस्रजी’ खलतिः, सिरसि
स्रगाकारेण परित एव केशाः न तु मध्य इत्यर्थः । ‘अरुणः’
सन्धावर्णः, ‘मिर्भिरः’ पुनःपुनरतिवेगेन चक्षुर्मौलिनयुक्तः,
‘त्रिशुक्रः’ त्रिषु वेदेषु शुद्धः, माद्वंशपितृवंशनिजाचारेषु वा
शुद्धः, यत् ‘एतत्’, द्विजवेशस्य लक्षणं खलत्यादि, यच्च त्रिशु-
क्रत्वं तदुभयमपि ‘ब्रह्मवर्षसस्वरूपम्’, अतस्तदनुकूलेन रूपेण
‘ब्रह्मवर्षसं’, प्राप्नोति ॥

हृहस्यतिसवस्य उत्पत्तिविधिमुक्त्वा प्रयोगं विधत्ते । “हृह-
स्यतिरकामयत देवानां पुरोधां गच्छेयमिति । स एतं हृह-
स्यतिसवमपश्यत् । तमाहरत् । तेनाथजत । ततो वै स देवानां
पुरोधामगच्छत् । यः पुरोधाकामः स्यात् । स हृहस्यतिसवेन
अजेत [२] । पुरोधामेव गच्छति” इति । हृहस्यतेः पुरोधां
देवगुह्यलक्षणं मुख्यत्वं पौरोहित्यं वा ॥

दक्षिणायां विशेषं विधत्ते । “तस्य प्रातःसवने सवने सस्त्रेषु
नाराशंसेषु । एकादश दक्षिणा नीयन्ते । एकादश माथ्यन्दिने
सवने सस्त्रेषु नाराशंसेषु । एकादश तृतीयसवने सस्त्रेषु नाराशं-
सेषु । त्रयस्त्रिंशत्सम्यच्यन्ते । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः । देवता एवाव-

रन्ध्रे” इति । भक्षिताप्यायितस्य मया ‘नराशंसाः’, तेषु दक्षिणस्य
द्विवर्द्धानस्य अधस्तात् सन्नेषु ससु ‘एकादश’, गावो ‘दक्षिणात्नेन
‘नीयन्ते’ दातव्याः । एवमुत्तरयोरपि सवनयोस्ताः मिक्षिता
चयस्त्रिंशत्सङ्ख्या या देवता-साम्यात् तत्प्रोतिहेतवो भवन्ति,
ये देवा द्वियेकादशस्येति मन्त्रे चयस्त्रिंशद्देवा आस्ताः ॥

दक्षिणायामपरं विशेषमाह । “अश्वस्यतुस्त्रिंशः । प्राजा-
पत्यो वा अश्वः [३] । प्रजापतिस्यतुस्त्रिंशो देवतानाम् । या-
वतीरेव देवताः । ता एवावरन्ध्रे” इति । पूर्वोक्तगवापेक्षया
चतुस्त्रिंशत्सङ्ख्यापूरकः ‘अश्वः’, दातव्यः । प्रजापतिजन्यत्वात्
‘प्राजापत्यत्वम्’, ‘प्रजापतिस्य’, पूर्वोक्तदेवतापेक्षया ‘चतुस्त्रिंशः’,
अतोऽश्वदानेन सर्वदेवताप्राप्तिर्भवति ॥

एतस्य कर्मणः सवत्वात् अभिषेकं विधत्ते । “कृष्णाजिने-
ऽभिषिञ्चति । ब्रह्मणो वा एतद्रूपम् । यत् कृष्णाजिनम् ।
ब्रह्मवर्चसेदेन स मर्द्धयति” इति । कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रोप-
विष्टं यजमानमभिषिञ्चेत् । ऋक्सामयोः ‘कृष्णमृगरूपत्वशा-
धारणत्वात् ब्रह्मरूपत्वं, तेन ‘ब्रह्मवर्चसमर्द्धिः ॥

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । “आज्येनाभिषिञ्चति । तेजो वा
आज्यम् । तेज एवास्मिन् दधाति” इति । आज्यस्य स्निग्धता-
त्तेजस्त्वम् ॥

अत्र मीमांसा-चतुर्थ्याध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

दृष्ट्या तु वाजपेयेन दृष्टस्यतिसवं यजेत् ।

कासं प्रबोध्यते वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥

क्लाश्रुत्या भाति कालोऽच मैवमङ्गलबोधनम् ।

श्रुतेर्मुखं प्रक्रिया च तथा सत्यनुगृह्यते ॥

इदमाम्नायते, वाजपेयेनेद्वा बृहस्पतिसवेन यजेत । अग्निं चित्वा सैचामस्या यजेत । तत्रेष्टेति त्वाप्रत्ययः वाजपेयस्य पूर्वकालिकतां श्रूते । तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसवस्योत्तर-कालीनतां बोधयतीति चेन्मैवं, वाजपेयाङ्गलबोधनमेव क्लाश्रुतेर्मुखोऽर्थः । समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रेण क्रियादयस्य एककर्तृकतायां तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे पूर्वकाल इत्युक्तम्, तथापि तन्न नियतं, मुखं व्यादाय स्वपितीत्यत्र कालैक्येऽपि प्रयोगात् वाजपेयप्रकरणमप्यङ्गलेन गृह्यते । अन्यथा त्वप्रकृते बृहस्पतिसवे कालविधानात् प्रकरणं बाधेत । अङ्गले कर्मात्तरलेन प्रसिद्धबृहस्पतिसवत्वाभावात् शब्दोऽनुपपन्न इति चेत् न, मासाग्निहेत्रन्यायेन तद्दर्शान्तिदेवार्थत्वात् । तस्माद्वाक्यमिदमङ्गलबोधकम् । अग्निं चित्वेत्यचाप्येवं योजनीयम् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

प्रथमे बृहस्पतिसवोऽभिहितः । द्वितीये वैश्वसवोऽभिधीयते, स च सूत्रकारेण स्पष्टमभिहितः । अथ सवानां व्याख्यातो बृहस्पतिसवः, वैश्वः पुष्टिकाम आग्नेयादीनि सप्त हवींषि

निर्वपति सृष्टिः । पृथ्वी मास्त्यालभ्यते, तस्याः पुरसात्
खिद्यतो यजमानायतन ऋषभर्ष्यं प्राचीनपीवमुत्तरलोम-
मास्तीर्य तस्मिन्प्राचीनं यजमानं दधाभिषिञ्चतीति । तत्र
प्रथमं हविर्विधत्ते । “यदाग्नेयो भवति । अग्निमुखाद्गृह्णिः”
इति । ‘आग्नेयः’ अष्टाकपालः कर्त्तव्यः, समृद्धेरग्निपूर्वकत्वात्
आदावाग्नेयेन तत् समृद्धं कर्म भवति ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते । “अथ यत्पौष्णः । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टि-
र्वैश्वस्य । पुष्टिमेवावरुन्धे” इति । ‘पौष्णः’ चरुः कर्त्तव्यः, पूष-
देवतायाः पुष्टिहेतुत्वात् । ‘वैश्वस्य’, पुष्टिकामत्वात् ‘पुष्टिमेव’,
प्राप्नोति ॥

अथ तृतीयं हविर्विधत्ते । “प्रसवाय सावित्रः” इति । ‘सा-
वित्रः’, अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः, स च सवितुः ‘प्रसवाव-
प्रेरणाय सम्यद्यते ॥

चतुर्थं हविर्विधत्ते । “अथ यत्त्वाङ्गः । त्वष्टा हि रूपाणि
विकरोति” इति । अष्टाकपालः ‘त्वाङ्गः’ कार्यस्तस्मात् ‘त्वष्टा’,
निषिक्ते रेतसि विविधानि रूपाणि करोति ॥

पञ्चमं हविर्विधत्ते । “निर्वरणत्वाय वारुणः [१] । अथो
य एव कस्य सन्त्सूयते । स हि वारुणः” इति । अष्टाकपालः
‘वारुणः’, कार्यः, स च ‘निर्वरणत्वाय’ वरुणपाशराहित्याय
सम्यद्यते । अपि च पूर्वै ‘यः’, ‘कः’, अल्पः पुरुषः ‘सन्’, ‘सूयते’
अभिषिञ्चते । ‘स हि’, तदा ‘वारुणः’ वरुणेन अनुसृष्टो
इत्युच्यते । तस्मात् वारुणयागोऽभिषेकयोग्यः ॥

षष्ठं हविर्विधत्ते । “अथ यद्वैश्वदेवः । वैश्वदेवो हि वैश्वः” इति । एकादशकपालो ‘वैश्वदेवः’ कार्यः, यस्मात्, ‘वैश्वः’, विश्वैर्देवैः सह प्रजापतेर्मध्यभागात् उत्पन्नः । तं विश्वे देवा देवता अन्वसृज्यन्त, जगतीकृन्दो वै रूपं साम वैश्वो मनुष्याणामिति श्रुत्यन्तरविधानात् । ततस्तदोच्यत्वात् वैश्वदेवस्तत्र योग्यः ॥

सप्तमं हविर्विधत्ते । “अथ यस्माद्मरुतः । मारुतो हि वैश्वः” इति । एकादशकपालो ‘मारुतः’ कार्यः, मरुतां देवविट्त्वेन वैश्वयागे योग्यत्वात् मरुतां विट्त्वम् । मारुतो वै देवानां विश्व इति विप्रसिद्धश्रुतेः ॥

अधिकशक्कानिवृत्तये हविःसङ्ख्यां दर्शयति । “सप्तैतानि हवींषि भवन्ति । सप्त गणा वै मरुतः” इति । ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्यादयः सप्त गणाः ॥

अथ पशुं विधत्ते । “पृश्निः पष्टौही मारुत्यास्तभ्यते । विश्वे वै मरुतः” इति । ‘पृश्निः’ श्वेतवर्णः, ‘पष्टौही’ चतुर्वर्षा तादृशी काचित् अजा मरुद्देवताकाऽऽस्तभ्यत्या ॥

अथाभिषेककालविधिमुञ्जयति । “विश्व एवैतन्मध्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वा एष विश्वः प्रियः । विश्वो हि मध्यतोऽभिषिच्यते” इति । एतस्य पश्चार्मध्ये स्त्रिष्टकृतः पुरस्तात् अभिषिञ्चेदिति विध्युन्नेयः । एवं सति, ‘विश्वः’ प्रजायाः, मध्य एतदभिषेचनं कृतं भवति । यस्मात्, ‘विश्वः’ मध्ये अभिषेकः कृतः ‘तस्मात्’ एव ‘एषः’ वैश्वः, सर्वानुष्ठापिविश्वां ‘प्रियः’ भवति ॥

अभिषेकार्यमासनं विधत्ते । “ऋषभश्चर्मोऽध्यभिषिञ्चति ।

स हि प्रजनयिता” इति । यस्माद्दृषभः प्रजोत्पादकः तस्मात्तदीयस्य सर्वाणि पर्यभिषिञ्चेत् ॥

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । “दध्नाऽभिषिञ्चति । ऊर्वा अत्राणं दधि । ऊर्वावेनमत्राद्येन समर्द्धयति” [२] इति । दध्ना रसरूपत्वात् तादृशेनास्त्रेण ‘एनं’ वैश्वं रसवद्दयाजिनं ‘समर्द्धयति’ इति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीये वैश्वसर्वोऽभिहितः । तृतीये ब्राह्मणसर्वोऽभिधीयते । स च सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः, ब्राह्मणो ब्रह्मवर्षसकाम आग्नेयादीन्यष्टौ हवींषि निर्वपति पुरस्तात् खिष्टकृतः, हिरण्येन घृतमुत्पूय तेन कृष्णाजिन आसीनमभिषिञ्चतीति । तान्येतानि हवींषि विधातव्यानि । तत्र प्रथमं विधत्ते । “यदाग्नेयो भवति आग्नेयो वै ब्राह्मणः” इति । ‘आग्नेयः’, अष्टाकपालः कर्त्तव्यः अग्निना सह ब्राह्मणस्य प्रजापतिमुखजत्वसाम्येन आग्नेयत्वम् ।

द्वितीयं विधत्ते । “अथ यत् सौम्यः । सौम्यो हि ब्राह्मणः” इति । ‘सौम्यः’ एकादशकपालः कर्त्तव्यः । सोमोऽस्मान् ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः, ब्राह्मणस्य सौम्यत्वम् ॥

तृतीयं विधत्ते । “प्रसवाद्यैव सावित्रः” इति । ‘सावित्रः’ अष्टाकपालः कार्यः, स च ‘प्रसवाद्यैव सावित्रः’, इति कल्पते । चतुर्थं विधत्ते । “अथ यद्वार्हस्पत्यः । एतद्वै ब्राह्मणस्य

वाक्पतीयम्” इति । ‘वार्हस्यत्यः’ अष्टाकपालः कर्त्तव्यः, यद्बृह-
स्यतिसम्बन्धित्वम् एतदेव ‘ब्राह्मणस्य’, वाक्पतित्वं नाम ॥

षष्ठमं विधत्ते । “अथ यद्ग्रीषोमीयः । आग्नेयो वै ब्रा-
ह्मणः । तौ यदा सङ्गच्छन्ते [१] । अथ वीर्यावत्तरो भवति”
इति । ‘अग्नीषोमीयः’, एकादशकपालः कर्त्तव्यः, ब्राह्मणस्य
आग्नेयत्वं पूर्वमुक्तम् । तेन पूर्वोक्तं सौम्यत्वमपि उपलक्ष्यते ।
‘तौ’ अग्निश्च सोमश्च इत्येतौ ‘यदा’, सङ्गतौ भवतः, तदानीं
द्विगुणब्राह्मण्येन वीर्यातिशयो भवति ॥

षष्ठं विधत्ते । “अथ यत्सारस्वतः । एतद्धि प्रत्यक्षं ब्राह्मणस्य
वाक्पतीयम्” इति । ‘सारस्वतः’ अष्टाकपालः कार्यः, ‘ब्राह्म-
णस्य’ सरस्वतीसम्बन्धित्वं ‘यत्’ अस्ति एतत् प्रत्यक्षमेव ‘वाक्पति-
त्वम्, बृहस्यतिसम्बन्धेन तु यद्वाक्पतित्वं पूर्वमुक्तं तच्छास्त्रसि-
द्धम् । जिज्ञासाः सरस्वतीसम्बन्धे तु तद्वाक्पतित्वम् अनुभूयते ॥

सप्तमं विधत्ते । “निर्वरुणत्वायैव वारुणः । अथो य एव कस्य
सन्त्सूयते । स हि वारुणः” इति । ‘वारुणः’ अष्टाकपालः क-
र्त्तव्यः, स च पूर्ववत् वरुणपात्रराहित्यायैव सम्पद्यते । अपि च
‘य एव’, ‘कः’ चित् पुमान् धर्मोऽपि ‘सूयते’ अभिषिच्यते, ‘सः’
पुमान् वरुणेन अनुगृहीतो राजा भवति ॥

अष्टमं विधत्ते । “अथ यद् द्यावापृथिव्यः । इन्द्रो वृत्राय
वज्रमुदयच्छत् । तं द्यावापृथिवी नाम्बमन्येताम् । तमेतेनैव
भागधेनेनाम्बमन्येताम् [१] । वज्रस्य वा एषोऽनुमानाय । अनु-
मतवज्रः स्याता” इति । ‘द्यावापृथिव्यः’ एककपालः कर्त्तव्यः,

पुरा कदाचित्, 'इन्द्रः', वृत्रवधार्थं 'वज्रम्', उद्यतवान्, 'तम् इन्द्रं ते 'द्यावापृथिवी नाम्बमन्येताम्'। अनुमत्यभावे कारणं दर्शपूर्णमासब्राह्मणे स्पष्टं श्रुतम्, ते श्रुतां द्यावापृथिवी मा प्रहारावयोर्वै श्रुत इति । योऽयमेककपालरूपो भागोऽस्ति तेन 'भागधेयेन', तुष्टे द्यावापृथिवी वृत्रवधार्थम् उद्यतं वज्रमिन्द्रम् अङ्गीकृतवत्यौ । अतोऽत्रापि यः पुरोडाशः स एव 'वज्रसः', 'अनुमत्यर्थं सन्पद्यते, 'अनुमतवज्रः', हि, पुरुषः शत्रुक्षये समर्पत्वात् 'सूयाता' अभिषेकमर्हतीत्येव अभिज्ञा आज्ञः ॥

अधिकत्वब्रह्मानिवारणाय हविःसङ्ख्यां दर्शयति । "अष्टावेतानि हवींषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्री ब्रह्मवर्चसम् । गायत्रियैव ब्रह्मवर्चसमवदन्ते" इति । अष्टसङ्ख्येपेताया गायत्र्या ब्रह्मवर्चसहेतुतया ब्रह्मवर्चसत्वप्राप्तिः ॥

अभिषेकद्रव्यस्योत्पवनं विधत्ते । "हिरण्येन घृतमुत्पुनति तेजस एव हृत्ते" इति । निर्मलद्रव्यत्वात् स्वतोऽपि 'घृतं तेजोऽर्थमेव पुनरपि हिरण्योत्पवनेनात्यन्तदीप्त्यर्थं भवति ॥

अभिषेककालीनमाधारं विधत्ते । "कृष्णाजिनेऽभिषिञ्चति ब्रह्मणो वा एतदृक्सामयो रूपम् । यत् कृष्णाजिनम् । ब्रह्मकेवैनमृक्सामयोरध्यभिषिञ्चति" इति । 'कृष्णाजिने', समाधीनमेनमभिषिञ्चेत् । कृष्णाजिनञ्च 'ब्रह्मणः' वेदस्य सम्बन्धिनाः 'ऋक्सामयोः' स्वरूपम्, ऋक्साममिवैतामित्यन्यत्राज्ञानात् । अतः कृष्णाजिने अभिषेकेण 'ब्रह्मणैव' वेद एव 'ऋक्सामयोः' उपरि 'एनम्', 'अभिषिञ्चति' ॥

द्रव्यं विधत्ते । “घृतेनाभिषिञ्चति । तथा वीर्यावत्तरो भवति” [३] इति । घृतस्य वज्ररूपत्वमन्यत्राज्ञातम्, घृतं खलु वै देवा वज्रं कृत्वेति । अतो ‘घृतेन’ अभिषेके वीर्यातिशयो भवति ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये ब्राह्मणस्यो अभिहितः । चतुर्थे सोमस्यो अभिधीयते । तस्य सोमयागरूपत्वं निषिध्य पशुरूपत्वं विधत्ते । “न वै सोमेन सोमस्य सवोऽस्ति । हतो ह्येषः । अभिषुतो ह्येषः । न हि हतः स्रयते । सौमीः स्रतवशामास्रभते । सोमो वै रेतोधाः । रेत एव दधाति” इति । ‘सोमेन’ यागेन, ‘सोमस्य’ देवस्य च, ‘सवः’ अभिषेको नैवास्ति । यस्मात् कारणाच्च येषु सोमो ‘हतः’ । हननमपि कथामिति तदुच्यते, यस्मात्, ‘एषः’ सोमः, ‘अभिषुतः’, तस्मादस्ति तस्य हननम् । ज्ञानि वा एतत् सोमं यदभिषुन्वन्ति इत्यन्यत्राभिषवस्य हननरूपत्वश्रवणात् । ‘न हि’, कचिदपि ‘हतः’ पुरुषः अभिषिच्यमानो दृश्यते, तस्मात् सोमस्याभिषेकसिद्धये सोमयागं परित्यज्य सोमदेवताकां ‘स्रतवशाम् आस्रभते’ । सकृत् प्रजामुत्पाद्य पश्चात् बन्ध्या स्रतवशा सोमस्य रेतोधारकत्वात् । तथा देवतया ‘रेत एव’, धारयतीति ॥

अथाभिषेकमन्त्रं विधत्ते । “सौम्यर्षाभिषिञ्चति । रेतोधा ह्येषा । रेतः सोमः । रेत एवास्मिन् दधाति” इति । अषाढ-मित्यादिका बन्ध्यामाणा ‘सौमी’ । यस्मात् ऋग् ‘एषा’, रेतोधार-

यद्येतुः 'सोमः' अपि रेतःस्वरूपः। अतः सोम्या अभिषेके षति 'अस्मिन्' यज्ञे यजमाने 'रेत एव दधाति' ॥

अस्मिन् सवे कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते । "यत्किञ्च राजसूयमृते सोमम् । तत्सर्वं भवति" इति । 'राजसूये' हेमपवित्राभिषेचनीयदग्धपेयकेष्वपनीयव्युष्टिद्विरात्रचचष्टिसञ्ज्ञाः सप्त सोमयागाः, तान् वर्जयित्वा यत्किञ्चित् अनुमत्यादिकं सौचामशं तं प्रयोगजातं 'तत्सर्वं' अस्मिन् सोमसवे अनुष्ठेयम् । तस्मिन् राजसूयप्रयोगमध्ये अरत्नीनां हविर्भ्य ऊर्द्धं संस्पृष्टां हविर्भ्यः पुरस्तात् सोमो सूतवशाऽऽस्रत्स्रत्स्रत्, तस्याः स्निष्टतः पुरस्ताद्भिषेकः कार्यः ॥

अभिषेकाय सोमोमृचं पठति । "अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिम् । सुवर्षामश्वानां वृजनस्य गोपाम् । भरेषुजाः सुचितिः सुअवसम् । जयन्तं त्वामनु मदेम सोम" [१] इति । हे सोम वयं 'त्वाम्' अनुसृत्य 'मदेम' । कीदृशं त्वाम्, 'युत्सु' युद्धेषु, 'अषाढं' सोढुम् अशक्यं, 'पृतनासु' सेनासु, 'पप्रिं' पूरकं, 'सुवर्षां' सुवः स्वर्गस्थात्यरिष्टं विनाशयतीति सुवर्षा तं सुवर्षाम्, 'अश्वानां' न केनापि स्थायते भुञ्जत इत्यश्वानां तं, वृजनं पापवर्जनं तस्य 'गोपां' रक्षितारम्, भरेषु भरणीयेषु अग्निष्टोमादिषु जायते निवसतीति भरेषुजाः तं 'भरेषुजां' 'सुचितिं' शोभनचितिः भूमिर्निवासस्नानं यस्यासौ सुचितिः तं, सुअवः कीर्त्तिर्यस्यासौ सुअवाः तं 'सुअवसं' । 'जयन्तं' सर्वत्र जयत्रीसम् ॥
इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

चतुर्थे सोमसवोऽभिहितः । पञ्चमे पृथिसवो अभिधीयते । तमेतं विधत्ते । “यो वै सोमेन सूयते । स देवसवः । यः पशूना सूयते । स देवसवः । य इष्ट्या सूयते । स मनुष्यसवः । एतं वै पृथये देवाः प्रायच्छन् । ततो वै सोऽप्यारण्यानां पशूना-
मसूयत । यावतीः कियतीसु प्रजा वाचं वदन्ति । तासां सर्वासां सूयते [१] । य एतेन यजते । य उचैनमेवं वेद” इति । ‘यः’ क्रतुः, ‘सोमेन’, ‘सूयते’ निष्पाद्यते, ‘सः’ देवानां योग्यः सवः, यथा पूर्वोक्तो बृहस्पतिः सवः । ‘यः’ च ‘पशूना’ निष्पाद्यते वैश्व-
सवादिः ‘सः’ अपि देवानामपि योग्यः सवः । अतस्तदुभयं तथैव तिष्ठतु । ‘यः’ च ‘इष्ट्या’ निष्पाद्यते ‘सः’ मनुष्ययोग्यः सवः सर्वेषां सुसभः । तस्मात् ‘एतम्’ एव मनुष्यसवं पृथिनास्ते कस्मैचि-
द्रास्ते वेनपुत्राय ‘देवाः प्रायच्छन्’ । तस्मादेव समनुष्यसवः सपृ-
थिः ‘आरण्यानाम्’, अपि ‘पशूनाम्’, ‘असूयत’ अधिपतिराप्तीत्, किमुत याम्याणाम् । पृथिना अनुष्ठितत्वात् अयं पृथिसवः । ‘एतेन’ पृथिसवेन ‘यो यजते’, ‘यस्य एनं वेद’ स द्विविधोऽप्यसौ पुरुषः प्रजाभिरुच्यमानानां ‘तासां सर्वासां’ वाच्यां, ‘सूयते’ अधिपति-
र्भवति । प्रजासु ‘यावतीः कियतीसु’ यावत्यः कियत्यसु सन्ति, ताः प्रजाः वाचं वदन्ति । तस्यां वाचि कोऽपि अंशो न परि-
त्यजते । तदभिप्रेत्य तासां सर्वासामिति बह्ववचननिर्देशः ॥

अस्मिन् पृथिसवे अभिषेकमन्त्रं विधत्ते । “नाराञ्छ-
र्चाऽभिषिञ्चति । मनुष्या वै नराञ्छः । निङ्गुत्य वावैतत् ।

अथाभिषिञ्चति” इति । नरैः शंसनीयः, स्वयमपि मनुष्यरूपो देवविशेषो नराशंसः, तत्सम्बन्धिनी येमे पञ्चाशतमित्यादिका ‘नाराशंसी’ तथाऽभिषिञ्चेत् । तत्र पूर्वोक्तरोत्या मनुष्यमूर्त्तव एव देवा नाराशंसशब्देनोच्यन्ते, तत्सम्बन्धि अभिषेचनं यदस्ति एतेन ‘निऋत्यैव’ अपस्तथैव । भवन्तः मनुष्याः अतो भव-
ज्यातीयान्मान् अनुग्रहीतुम् अर्हन्तीत्येवं प्रसोभ्यैवानन्तरम् ‘अभिषिञ्चति’ ॥

अस्मिन् पृथिसवे कर्त्तव्यविशेषं विधत्ते । “वत्किञ्च राज-
सूयमनुत्तरवेदीकम् । तत्सर्वं भवति” इति । राजसूये उत्तर-
वेदियुक्ताः सत्यसोमयागाः द्विपशुः पशुबन्धः चातुर्धास्वावि
च एतानि वर्ज्जयित्वा यदन्यदानुमत्यादिकं षोडशमस्यान्तमस्ति,
‘तत्सर्वम्’ अत्र कर्त्तव्यम् ॥

अथ नराशंसीमृचं पठति । “ये मे पञ्चाशतं ददुः ।
अशानाः सधस्तुतिः । द्युमदग्ने मही अवः । बृहत्कधि मघो-
नाम् । नृवदमृत नृणाम्” [२] इति । ‘ये’ मनुष्याः ‘मे’ मस्य-
त्वजे ‘अशानां पञ्चाशतं’, ‘ददुः’ दातुं समर्थाः । तेषां ‘मघोनां’
धनिकानां, ‘नृणां’ मनुष्याणां यजमानानां यज्ञे हे ‘अग्ने’
‘सधस्तुतिः’ स्तुत्या सहितं ‘अवः’ ‘बृहत्कधि’ । कीदृशं अवः,
‘द्युमत्’ दोषिमत धनयुक्तमित्यर्थः । ‘मही’ महत्, ‘नृवत्’ पुष-
्यत्यादियुक्तम्, अमृतशब्दः समुध्यन्तोऽग्निविशेषणम् ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे प्रथिसव उक्तः । षष्ठे गोसव उच्यते । “एष गो-
सवः । षट्चिंशत् उक्थ्यो बृहत्सामा । पवमाने कप्सरथ-
कारं भवति” इति । ‘एषः’ वक्ष्यमाणः, ‘गोसवाख्यः क्रतुरनु-
ष्ठेयः, स च सर्वेषु सोत्रेषु ‘षट्चिंशत्सोमयुक्तः, ‘उक्थ्यं-
स्वारूपपृष्ठसोत्रे ‘बृहत्सामयुक्तः, तस्य ‘पवमानसोत्रे ‘कप्सरथ-
काराख्यं’ साम भवति ॥

अथ वाजपेयराजसूयाभ्यामुक्तदृष्टेन एतं सवं प्रशंसति ।
“यो वै वाजपेयः । स सप्तदशवः । यो राजसूयः । स वरुण-
सवः । प्रजापतिः स्वाराज्यं परमेष्ठी । स्वाराज्यं गौरेव” इति ।
‘यः’, अयं ‘वाजपेयः’, अस्ति, ‘सः’, अयं ‘साप्तदशहेतुरेव
‘सवः’ । ‘यः’, च ‘राजसूयः’, ‘सः’, अपि ‘वरुणैश्वर्यप्राप्तिहेतु-
रेव’ ‘सवः’, न तु तदुभयमधिकफलप्राप्तिहेतुः । यस्तु ‘स्वाराज्यं’
अपराधीनं प्राप्तः, ‘परमेष्ठी’ परमे पदे स्थितः, ‘प्रजापतिः’,
अस्ति; स तु सर्वैर्भ्यः फलेभ्यः अधिकफलभूतः । स्वाराज्यं हि
सर्वैः प्रार्थ्यते ‘स्वाराज्यं’, नाम ‘गौरेव’ गोसव एव, स्वाराज्य-
प्राप्तिहेतुत्वात् ॥

एतदनुष्ठानं तदेदमस्य प्रशंसति । “गौरिव भवति [१] ।
अ एतेन यजते । य उच्येनमेवं वेद” इति । अथा ‘गौः’, अरण्ये
कच्छन्दचारी, एवमयं ब्रह्मलोकेऽपि स्वतन्त्रो भवति ॥

बृहत्सामेति यदुक्तं तदेव सामस्यरूपेण प्रशंसति । “उठे

बृहद्रथन्तरे भवतः । तद्धि खाराज्यम्' इति । अत्र एकेनैव 'बृहत्साखा सामद्वयसाधोऽतिग्रथः क्रियते । अतस्तद्धि बृहत्सा-
मानुष्ठानमेव 'खाराज्य'प्राप्तिहेतुः ॥

दक्षिणायां विशेषं विधत्ते । "अयुतं दक्षिणाः । तद्धि खा-
राज्यम्" इति । गवाम् 'अयुतम्', अत्र 'दक्षिणालेन दातव्यम् ॥

अभिषेकद्रव्यं विधत्ते । "प्रतिधुषाऽभिषिञ्चति । तद्धि खा-
राज्यम्" इति । 'प्रतिधुषा' तदानीमेव दुग्धेन क्षीरेण 'अभि-
षिञ्चेत्, सोऽयमभिषेकः अयुतगोप्राप्तिवत् 'खाराज्य'हेतुः ॥

अथाभिषेकस्य देशकालौ विधत्ते । "अनुद्धते वैश्वे दक्षि-
णत आहवनीयस्य बृहतसोत्रं प्रत्यभिषिञ्चति" इति । 'वैश्वे
वैद्यां मध्ये 'आहवनीयस्य', 'दक्षिण-भागे योऽयम् 'अनु-
द्धत'देशोऽस्ति, सोऽयमभिषेकस्य देशः योग्यः, तस्मिन् देशे
'अभिषिञ्चेत् । 'बृहतसोत्रं प्रति' बृहत्साखा क्रियमाणं सोत्रं
यदा प्रवर्त्तते तदा 'अभिषिञ्चेत् ॥

विधत्ते । "इयं वाव रथन्तरम् [२] । असौ बृहत् । अन-
योरेवैनमनन्तरिहतमभिषिञ्चति" इति । यदिदं कस्य 'रथन्तरं'
पवमानसोत्रे प्रवृत्तं तद्भूमिस्वरूपं, अत्र पृष्ठसोत्रे 'बृहत्',
साम तद्द्युलोकरूपं, तयोः उभयोर्लोकयोः मध्ये 'अनन्तरितं'
व्यवधानरहितमेव 'एनं' यजमानम् 'अभिषिञ्चति' ॥

षट्त्रिंश उक्थो बृहत्सामेति यत् पूर्वमुक्तं तत्र सोत्रं
प्रशंसति । "पशुसोमो वा एषः । तेन नोसवः । षट्त्रिंशः
सर्वः" इति । यस्माद्देशे ऋतुः 'पशुचेतुना' 'सोमेन युक्तः, तेन

गोसवः', इत्युच्यते । पशुहेतुसोमशुक्लमेव 'षट्त्रिंशः', इत्यनेन
विद्वदीक्रियते । षट्त्रिंशदक्षरा बृहती, बार्हताः पशव इत्य-
चोक्तम् । अतोऽस्मिन् गोसवे 'सर्वः' अपि सोमः षट्त्रिंश
एव क्रियते न तु चित्वादिः ॥

अथाभिषेकार्थमन्वमाह । "रेवञ्जातः सहसा वृद्धः । अ-
चाष्ठां अचक्षत्तमो वयोधाः । महान्महिले तस्तमानः । अचे
राष्ट्रे च जागृहि । प्रजापतेस्त्वा परमेष्ठिनः स्वाराज्येनाभि-
विश्वामि" इति । हे यजमान त्वं 'रेवत्' धनवत् जीवनं
वशा भवति तथा, 'जातः' प्रवृत्तः, 'सहसा वृद्धः' बलेना-
धिकः, 'अचाष्ठां' बलवतां मध्ये 'अचक्षत्तमः' अतिज्ञेयं बल-
वान्, 'वयोधाः' दीर्घायुस्वधारी, 'महान्' विद्याचारादि-
गुणैरधिकः, 'महिले' पूज्यले, 'तस्तमानः' स्त्रिरवर्त्तमानः, 'अचे'
बलकार्ये, 'राष्ट्रे' च जनपदेऽपि 'जागृहि' अप्रमत्तो बर्द्धस्व ।
'परमेष्ठिनः' उक्तमे पदे स्थितस्व, 'प्रजापतेः', सम्बन्धिना 'स्वा-
राज्येन' पराधीनरहितत्वेन राज्येन निमित्तेन, 'त्वाम्' 'अभि-
विश्वामि' ॥

तमेतं मन्त्रं विधत्ते । "इत्याह स्वाराज्यमेवेमं गमयति"-
[३] इति । 'इति' उक्तमेतं मन्त्रमेतदभिषेककाले पठेत्, तेन
पाठेन 'एनं' यजमानं, 'स्वाराज्यं', प्रापयति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे गोसवोऽभिहितः । सप्तमे ओदनसवोऽभिधीयते । कल्पः । 'ओदनसवेन अजायकामो रोहिण्यां घजतोपक्षुषं अपयति दर्व्विहोमो भवत्युदित आदित्ये सिद्धे व्याघ्र' इति । अतश्च आहुतीः रोदनाद्भुवेति । तत्र प्रथमाष्टममाह । "सिद्धे व्याघ्र उत या वृदाकौ । त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे सूर्ये या । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न आगन्वर्चसा संविदाना" इति । 'वृदाकुः' मनुष्य-निगरणसमर्थोऽजगरः सर्पः, 'सिंहादिषु अग्न्यादिषु च 'या', इयं 'त्विषिः', 'अप्रष्टब्बलक्षणं तेजः, तदभिमानिनी 'सा', 'देवी', 'सुभगा' सौभाग्ययुक्ता सती, 'इन्द्रं' परमैश्वर्ययुक्तं पुरुषं 'जजान' उत्पादयामास । 'सा', 'देवी', 'वर्चसा' बलेन, 'संविदाना' ऐकमत्यकृता सती, 'नः' अस्मान् प्रति, 'आगन्' आगच्छतु ॥

अथ द्वितीयामाह । "या राजन्ये दुन्दुभावायतायाम् । अश्वस्य क्रन्धे पुरुषस्य मायौ । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा न आगन्वर्चसा संविदाना" इति । 'राजन्ये' चत्रिये, 'आयतायां' ताद्यमानायां, 'दुन्दुभौ', 'अश्वस्य', 'क्रन्धे' क्रन्दने शेषिते, 'पुरुषस्य', 'मायौ' सिंहनादादिब्रह्मे, एतेषु 'या', त्विषिर्गाभीर्यलक्षणा तदभिमानिनी 'या', 'देवी', 'सा च इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ तृतीयामाह । "या हस्तिनि दीपिनि या विरथे । त्विषिरशेषु पुरुषेषु गोषु [१] । इन्द्रं या देवी सुभगा

जजान । सा न आगन्वर्षसा संविदाना” इति । नगरे जात-
स्तत्रैव वर्त्तमानो ‘इक्षी’, अरुणे जातस्तत्रैव वर्त्तमानो ‘क्षीपी’,
इत्यवान्तरभेदः । क्षीपी मृगान्तरं वा । इक्ष्वादिषु च ‘या’,
‘त्वितिः’ दीर्घत्वमहत्त्वस्यञ्च, तदभिमानी ‘या’, ‘देवी’, ‘सा
न इत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ चतुर्थीमाह । “रथे अथेषु वृषभस्य वाजे । वाते
पञ्चान्ये वदणस्य शुभे । इन्द्रं या देवी सुभगा जजान । सा
न आगन्वर्षसा संविदाना” इति । ‘वाजः’ वेगः, ‘शुभः’ वसम्,
‘रथादिषु ‘वातादिषु या त्वितिः स्वकार्यचमस्यञ्च तद-
भिमानी ‘या देवी’, सा, इत्यादि पूर्ववत् ॥

कथः । ‘राडसीत्येतिः प्रतिमन्त्रं मन्वान् कथयन्वाच्यं मन्त्रं
ब्राह्मणः, पायोमन्त्रं राजन्यो दधिमन्त्रं वैश्व उदमन्त्रं शूद्रः’
इति । तान्मन्त्रानाह । “राडसि विराडसि । सवाडसि खरा-
डसि” इति ॥ हे आण्यमन्त्रं त्वं ‘राडसि’ राजमानोऽसि,
विविधं राजत इति ‘विराट्’, सम्यगाजत इति ‘सवाट्’,
स्वातन्त्र्येण राजत इति ‘खराट्’ ॥

कथः । ‘इन्द्राय त्वा तेजस्यते तेजस्यन्तं श्रीणामीति ब्रा-
ह्मणः’, सक्तुभिराज्यं श्रीत्वा तेजोऽसि इत्यभिमन्त्र्य हतन्ते
प्रयच्छामीति यजमानाय प्रयच्छति, तेजस्यदस्य मे मुखमिति
प्रतिगृह्य भक्षयति एवमितरेषामुत्तरोत्तरत्रयणोऽभिमन्त्रणः;
प्रदानो भक्षणश्च यथा सिद्धम् इति । तत्र अयणमन्त्राणां
पाठस्तु । “इन्द्राय त्वा तेजस्यते तेजस्यन्तं श्रीणामि । इन्द्राय

तेजस्रत्त ओजस्रत्तः श्रीषामि [२] । इन्द्राव ता पयस्ये
 पयस्रत्तः श्रीषामि । इन्द्राव त्वायुस्रत्त आयुस्रत्तः श्रीषामि”
 इति । हे आज्यमन्य ‘तां’, ‘तेजोयुक्ते ‘इन्द्रार्थे ‘तेजस्रत्तं’, ‘तां’,
 सक्तुभिः सह ‘श्रीषामि’ पचामि । आज्यस्य तेजोरूपत्वेन तेज-
 स्रत्तम् । एवं पयोमन्यादिषु योज्यम् । ओजस्रो बलहेतुत्वात्
 पयोमन्य ओजस्रान् । दर्शष्टौ च इन्द्रः पय इत्याद्यानात् ।
 ‘इन्द्रस्य ‘पयस्रत्तं’, दधिमन्यस्य पयोविकारत्वेन पयस्रत्तम् ।
 शिरस्त्रीवोत्वात् ‘इन्द्रस्य ‘आयुस्रत्तम् । उदमन्यस्य आयुर्हेतुत्वात्
 आयुस्रत्तम् ॥

आज्यमन्यस्य अभिमन्त्रणादीन्मन्त्रानाह । “तेजोऽसि ।
 तप्ते प्रयच्छामि । तेजस्रदस्तु मे मुखम् । तेजस्रच्छिरो अस्तु
 मे । तेजस्रान् विश्वतः प्रत्यङ् । तेजसा सन्निष्टग्निं मा” इति ।
 हे आज्यमन्य त्वं ‘तेजोरूपोऽसि’, हे यजमान ‘तत्’ मन्त्रद्रव्यं, ‘ते-
 तुभ्यं’, ‘प्रयच्छामि’, ‘मे’ मम, यजमानस्य, ‘मुखं’, ‘तेजोयुक्तम्,
 ‘अस्तु’, ‘शिरः’, अपि ‘तेजस्रदस्तु’, हे मन्य त्वं ‘तेजस्रान्’, भूता
 ‘विश्वतः’ सर्व्वस्मात् अन्यस्मात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यासन्नः सन् ‘मां
 ‘तेजसा’, ‘सन्निष्टग्निं’ सन्तृप्तं कुरु ॥

पयोमन्यस्य अभिमन्त्रणादीन्मन्त्रानाह । “ओजोऽसि ।
 तप्ते प्रयच्छामि [३] । ओजस्रदस्तु मे मुखम् । ओजस्रच्छिरो
 अस्तु मे । ओजस्रान् विश्वतः प्रत्यङ् । ओजसा सन्निष्टग्निं मा”
 इति । ‘ओजः’ बलम्, अन्यत् पूर्व्ववद् व्याख्येयम् ॥

दधिमन्यस्य अभिमन्त्रणादीन्मन्त्रानाह । “पयोऽसि । तप्ते

प्रयच्छामि । पयस्यदस्तु मे मुखम् । पयस्यच्छिरो अस्तु मे ।
प्रयस्यान् विश्वतः प्रत्यङ् । पयसा सन्निष्टग्धि मा” [४] इति ।
दधिमन्थस्य पयोविकारत्वात्, ‘पयस्यन्मुखस्य पयोभोजित्वात्,
पयस्यम् । ‘गिरः’ शब्देव कृत्त्रो देह उपलक्ष्यते । तस्य पयो-
प्रत्ययान्तिमत्वात् पयस्यं । अन्यत् पूर्ववत् ॥

उदमन्थस्य अभिमन्त्रणादीन्मन्त्रानाह । “आयुरसि ।
तन्ते प्रयच्छामि । आयुस्यदस्तु मे मुखम् । आयुस्यच्छिरो अस्तु
मे । आयुसान् विश्वतः प्रत्यङ् । आयुसा सन्निष्टग्धि मा” इति ।
उदमन्थस्य आयुर्हेतुत्वात् आयुष्टम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

कल्पः । ‘सोदनशेषं यजमानः प्राञ्जातीममग्न आयुषे
वर्षसे कृधीति प्राञ्जन्तमभिमन्त्रयते’ इति । पाठस्तु, “इममग्न
आयुषे वर्षसे कृधि । प्रियं रेतो वरुण सोमराजन् । मा
ते वासा अदिते शर्षं चच्छ । विश्वे देवा जरदष्टिर्धया सत्”
[५] इति । हे ‘अग्ने’, ‘इमं’ यजमानम्, ‘आयुषे’ दीर्घायुस्त्वाय,
‘वर्षसे’ वसाय, च ‘कृधि’ समर्थं कुरु । हे ‘वरुण’, ‘प्रियं कृधि’
अभीष्टं कुरु, हे ‘सोमराजन्’, ‘रेतः कृधि’ प्रजोत्पादनसामर्थ्यं
कुरु । हे ‘अदिते’, ‘असौ’ यजमानाय, ‘ते’ तव, ‘शर्षं चच्छ’
सुखं देहि, हे ‘विश्वे देवाः’, अयं यजमानो ‘जरदष्टिर्धया सत्’
जराप्राप्तिमान् यथा भवति, तथा कुर्वन्तु, चिरजीविनं
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

कल्पः । ‘हिरण्यं यजमानाय ब्रह्मात्यायुरसि विश्वायुरबी-
त्यामश्मानो अपति’ इति । पाठस्तु, “आयुरसि विश्वायुरसि ।

सर्व्याचुरसि सर्व्यमाचुरसि" इति । हे हिरण्य त्वम् । 'आयुर्हेतु-
रसि इति न केवलं ममैवायुर्हेतुः, किन्तु 'विशेषां मनुष्याणां,
'सर्व्येषां देवानाञ्च, 'आयुर्हेतुरसि, तस्मात्त्वमेव 'सर्व्यायुः, 'असि' ।

कल्पः । 'तैरेनं संसृष्टैरभिसिञ्चति अतो वातो मनोजवाः
इति । तैरपां गृह्यैः । पाठश्च, "अतो वातो मनोजवाः । अतः
अरन्ति सिन्धवः । तासां त्वा सर्व्यासां रक्षा । अभिविञ्चामि
वर्षसा" इति । 'अतः' अस्याः रक्षः, दीप्तेः, वेगवान् 'वातः',
प्रवर्तते, पुनरपि 'अतः', सिन्धवः, 'नक्षः', 'मनोजवाः' मनो-
वेगयुक्ताः, अत्यः 'अरन्ति' प्रवहन्ति, 'तासां' सर्व्यासां सम-
न्धिन्या 'रक्षा', 'त्वा' अजमानं, 'वर्षसा' बखनिमित्तम् 'अभि-
विञ्चामि' ॥

कल्पः । 'समुद्र इवासि गङ्गानेत्येगमभिमन्त्र्य' इति । पाठश्च,
समुद्र इवासि गङ्गाना । सोम इवासदाभ्यः । अग्निरिव वि-
श्रतः प्रत्यङ् । सूर्य इव ज्योतिषा विभूः" [६] इति । रे
अजमान, त्वं 'गङ्गाना' गाम्भीर्येण, 'समुद्र इवासि' समुद्र-
मोऽसि, सोमवत् 'अदाभ्यः' केनापि अप्रपृष्योऽसि, 'अग्निरिव',
'विश्रतः' सर्व्वस्मात्, 'प्रत्यङ्' प्रत्यासक्तोऽसि । अग्निर्द्युर्दरमध-
वर्त्तित्वात् प्रत्यासक्तः । 'सूर्य इव ज्योतिषा', व्याप्तोऽसि ॥

कल्पः । 'अपां गृह्यन् गृह्णन्ति ये मन्वान् कल्पवन्ति,
अपां यो द्रवणे रस इत्येतैः प्रतिमन्त्रम्' इति । तानेतात्
चतुरो मन्त्राणाह । "अपां यो द्रवणे रसः । तमहमसा
आमुष्यावषाय । तेजसे ब्रह्मवर्षसाय गृह्णामि । अपां च सर्व्वे

रसः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय । ओजसे वीर्याय गृह्णामि ।
 अपां यो मध्यतो रसः । तमहमस्मा आमुष्यायणाय । पुञ्चै
 प्रजननाय गृह्णामि । अपां यो यज्ञियो रसः । तमहमस्मा
 आमुष्यायणाय । आयुषे दीर्घायुस्त्राय गृह्णामि” [७] इति ।
 ‘अपां’, सम्बन्धिनि ‘द्रवणे’ द्रवीभावे, ‘यः’, ‘रसः’ सारः, ‘तं’ रसं
 ‘अहम्’, ‘आमुष्यायणाय’ अमुख्य देवदत्तस्य पुत्राय, ‘अस्मै’
 यज्ञदत्ताख्याय यजमानाय ‘तेजोब्रह्मवर्षसयोः’, सिद्धार्थं ‘गृ-
 ह्णामि’ । एवमुत्तरे चयो मन्त्राः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

खादोदनसवे होमः सिंहे मन्त्रश्चतुष्टयात् ।
 राट्चतुर्भिश्चतुर्मन्त्रान् कल्पयेद् ब्राह्मणादयः ॥
 आञ्चं चीरं दधि जलं द्रव्याण्येषां क्रमादिह ।
 श्रीण्णि सक्तुभिर्मन्यानिद्रायेति चतुष्टयान् ॥
 तेजोऽसीत्याज्यमन्यस्य मन्त्रणं तत्र इत्यतः ।
 तं मन्यं खामिने दद्यात्तेजोत्यन्तं स लक्षयेत् ॥
 चीरादिमन्येऽप्योजोऽधीत्यादिमन्त्रास्तथैव हि ।
 खादन्तं मन्त्रयेतेममायुस्तु खामिनेो तथा ॥
 घतोऽभिविद्याभिविक्तं समुद्रो मन्त्रयेत हि ।
 अपामित्यभिषेकाय गृह्णामोति जलं गृह्णात् ।
 अनुवाके सप्तमेऽस्मिन् मन्त्रा द्वात्रिंशदीरिताः ॥
 इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे आदनमवस्य होमादिमन्त्रा उक्ताः । अष्टमे रक्षा-
रोहणमन्त्रा उच्यन्ते । कल्पः । अयेणाहवनीयं रथोऽवस्थितो
भवति । अभिप्रेक्षीति तं यजमानोऽभ्येति । पाठस्तु, “अभि
प्रेक्षि वीरयस्य । उयस्येत्ता सपत्नहा” इति । हे यजमान
रथम् ‘अभिलक्ष्य ‘प्रेक्षि’ प्रकर्षणं गच्छ, गत्वा च ‘वीरयस्य’
विक्रमं कुरु । ‘उयः’ तीव्रशंसनः, ‘स्येत्ता’ जयोपायाभिन्नः,
‘सपत्नहा’ वैरिघातो, च भव ॥

कल्पः । आतिष्ठ मित्रवर्द्धन इत्यारोहन्तमभिमन्त्रयत
इति । पाठस्तु, “आतिष्ठ मित्रवर्द्धनः । तुभ्यं देवा अधिभ्रुवन्”
इति । हे यजमान त्वं ‘मित्राभिवृद्धिहेतुः सन् रथम् ‘आ-
तिष्ठ’ आरोह, ‘देवाः’, ‘तुभ्यं’ त्वदर्थम्, ‘अधिभ्रुवन्’ अधिका-
ऽयं यजमान इति भ्रुवन्तु ॥

कल्पः । अद्भौ न्यङ्गाविति रथचक्रं अभिमृशति पक्षी वा
आतिष्ठ वृत्रहन्ति पञ्चभिरारूढमिति । अभिमन्त्रयत इत्य-
नुवर्त्तते । तत्र चक्रस्यर्शनहेतोर्द्वेषोऽभिमन्त्रणमन्त्रेषु प्रथमाया
अक्षः प्रतीके दर्शयति । “अद्भौ न्यङ्गावभितः आतिष्ठ वृत्रहन्
रथम्” इति । अद्भौ न्यङ्गावभितो रथं यावित्येषा संहिता-
याः प्रथमकाण्डे देवसवितः प्रसुवेत्यनुवाके व्याख्याता । आ-
तिष्ठ वृत्रहन्त्येषा गृहकाण्डे व्याख्याता ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । “आतिष्ठन्नं परि विभ्ये अभूषन् ।

अत्रियं वसानश्चरति खरोचाः । महत्तदस्यासुरस्य नाम । आ
विश्वरूपो अमृतानि तस्यौ” इति । ‘आतिष्ठन्तं’ रथमारो-
हन्तं यजमानं, ‘विश्वे’ देवाः, सर्वेऽपि देवाः, ‘पर्यभूषन्’
परितः अलङ्कृतवन्तः । अथञ्च रथस्वया अधिष्ठितः ‘अत्रियं
वसानः’ आच्छादयन् त्वयि सर्व्वसम्पदं करोत्वित्यर्थः । ‘ख-
रोचाः’ स्थायत्तदीप्तिः सन् ‘चरति’ प्रवर्त्तते, ‘असुरस्य’
अत्रूणां निरश्रितुः, मित्राणां वा प्राणप्रदस्य, ‘अस्य’ रथस्य
‘तन्नाम’, ‘महत्’ अधिकं, त्वदीयो रथ आयातीति अत्रा
अत्रवः पलायन्त इत्यर्थः । एवंविधो रथो ‘विश्वरूपः’ बहु-
देशसञ्चारेण बहुविधरूपः सन् ‘अमृतानि’ अमरण-साध-
नानि फलानि ‘आतस्यौ’ सम्पादयति ॥

अथ तृतीयामाह । “अनु त्वेन्द्रो मदत्ननु बृहस्पतिः [१] ।
अनु सोमो अन्वग्निरावीत् । अनु त्वा विश्वे देवा अवनु । अनु
सप्त राजानो य उताभिषिक्ताः” इति । हे यजमान रथ-
मातिष्ठन्तं ‘त्वां’, ‘इन्द्र-बृहस्पति-सोमाः’, ‘अनुमदन्तु’, ‘अनु-
मोदन्ताम्’ अङ्गीकुर्वन्ताम् । ‘अग्निः’, अपि त्वाम् ‘अनु’क्रमेण
‘आवीत्’ रक्षतु । ये ‘विश्वे देवाः’, तेऽपि ‘त्वाम्’, ‘अनु’क्रमेण
‘अवनु’, ‘उत’ अपि च ‘सप्त राजानः’ त्वदीयदिग्व्यति-
रिक्ताः सप्तसु दिक्षु वर्त्तमानाः राजानो ‘अभिषिक्ताः’, ये
सन्ति, ते सर्व्वेऽपि त्वामनुमोदन्तु ॥

अथ चतुर्थीमाह । “अनु त्वा मित्रावरुणाविहावतम् । अनु
द्यावापृथिवी विश्वशक्नु । सूर्य्यो अहोभिरनु त्वावतु । चन्द्रमा

नक्षत्रैरनु त्वावतु” इति । ‘मिचावर्षौ’, ‘इह’ कर्मणि, ‘ताम्’, ‘अनु’क्रमेण रक्षताम् । ‘विश्वन्नम्’ विश्वस्य सुखस्य भावयिष्यौ ‘द्यावापृथिव्यौ’, ‘तामनुरक्षताम् । ‘सूर्यः’, अथन् ‘अहोभिः’, सह ‘तामन्ववतु’ । ‘अन्मा नक्षत्रैः’, सह ‘तामनुरक्षतु ॥

अथ पञ्चमीमाह । “द्यौश्च त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो बृहद्दक्षिणा त्वा पिपर्त्तु । अनु खधा चिकित्तिताः सोमो अग्निः । आयं पृणक्तु रजसी उपस्यम्” [२] इति । ‘द्यौश्च पृथिवी च,’ इत्येते ‘प्रचेतसा’ प्रकृतज्ञानयुक्ते सत्यौ ‘त्वां’ रक्षताम् । योऽयं सोमयागे ‘शुक्राख्यो गृहः’, स त्वां ‘पिपर्त्तु’ पास्यतु । तथा ‘बृहत्’, सामनाम त्वां ‘पिपर्त्तु’, ‘दक्षिणा’, त्वां ‘पिपर्त्तु’, ‘खधाब्रह्मोपस्यतमन्नं त्वाम् ‘अनुचिकित्तितां’ तव अनिष्टं निवारयत्वित्यर्थः । तथा ‘सोमः’, ‘अग्निः’, च इत्येतौ उभौ त्वदीयमनिष्टं निवारयेताम् । ‘अयं’ रथः ‘रजसी’ रक्षणात्मके द्यावापृथिव्यौ ‘उपस्यं’ तत्समीपे स्थितम्, अन्तरिक्षञ्च ‘आपृणक्तु’ सर्वतः स्वेन समृक्तानि करोतु, सयं लोकत्रयं व्याप्नोत्वित्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

अभीति रथमभ्येति ज्ञातिष्ठेत्यभिमन्त्रणम् ।

अहौ चक्रे स्पृशेदातिमन्त्रयेत् रथमंस्वितम् ॥

पञ्चभिस्त्रैव मन्त्रोक्ता अष्टौ मन्त्राः क्रमादमी ।

इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे ओदनसवगता रथारोहणमन्त्रा उक्ताः, सोऽयमो-
दनसवो नवमे अभिधीयते । तमेतं विधत्ते । “प्रजापतिः
प्रजा असृजत । ता अस्मात् सृष्टाः पराचीरायन् । स एतं
प्रजापतिरोदनमपश्यत् । सोऽन्नं भूतोऽतिष्ठत् । ता अन्यचा-
स्त्राश्चमविच्चा । प्रजापतिं प्रजा उपावर्त्तन्त । अन्नमेवैनं भूतं
पश्यन्तीः प्रजा उपावर्त्तन्ते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं
वेद” इति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजा अन्नार्थिन्यः तदश्वेष-
षाय पुनरावृत्तिरहिताः ‘आयन्’ यत्र कापि गताः । तदानीं
प्रजापतिरन्नहेतुम् ‘ओदनसवं दृष्ट्वा तदनुष्ठानेन ‘अन्नं’, प्राप्तः
‘अतिष्ठत्’ । ‘ताः’ च प्रजा अन्यचास्त्रमलब्धा पुनः ‘प्रजापतिं’,
प्रत्यागताः ‘यः’ यजमानः ‘एतेन’ ओदनसवेन ‘यजते, ‘यः’,
च ‘एनम्’ ओदनसवं सम्यक् ‘वेद’ वेत्ति, तमेतमुभयविधं
पुरुषमन्नप्राप्तियुक्तं दृष्ट्वा प्रजा सर्वा आगच्छन्ति ॥

पूर्वोक्तेः सिंहे व्याघ्र इत्यादिभिर्मन्त्रैः यदन्नं होतव्यं तदिह
विधत्ते । “सर्वाण्यन्नानि भवन्ति [१] । सर्वे पुरुषाः । सर्वा-
ण्येवास्त्रान्यवरुन्धे । सर्वान् पुरुषान्” इति । प्रीहिप्रियङ्गु-
श्यामाकादिभिः निष्पाद्यानि यावन्ति ‘अन्नानि’, ‘सम्भवन्ति’,
तावन्ति ‘सर्वाणि’, अत्र कर्त्तव्यानि । कर्त्तारस्य ब्राह्मण-
श्चतयवैश्वशूद्राः ‘सर्वे पुरुषाः’, । तेन ‘सर्वान्सर्वपुरुषस-
सृष्टिः प्राप्यते ॥

मन्यकल्पनमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति । “राउसि विरा-

उसीत्याह । स्वाराज्यमेवैनं गमयति” इति । ‘राउसीत्यादी-
सुतुरो मन्त्रान् पठेत्, तेन स्वाराज्यप्राप्तिः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, हिरण्यं ब्राह्मणाय ददातीति तिस्र-
धन्वं राजन्याय, अष्टां वैश्याय, माषकमण्डलुं ब्रूद्रायेति ।
तदेतत् सर्वं विधत्ते । “यद्विरण्यं ददाति । तेजस्तेनावहन्ते ।
यत्तिस्रधन्वम् । वीर्यं तेन । यदष्ट्राम् [२] । पुष्टिं तेन ।
यत्कमण्डलुम् । आयुष्टेन” इति । ‘तिस्रभिः’ इक्षुभिः सहितं
धनुः तत् ‘तिस्रधन्वम्’ । ‘अष्ट्रा’ काशं साङ्गसायक्या सोह-
ब्रह्माकेत्यर्थः ॥

कर्णे हिरण्याभरणबन्धनं विधत्ते । “यद्विरण्यमावध्नाति ।
ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवास्मिन् दधाति । अथो तेजो वै
हिरण्यम् । तेज एवात्मन्धत्ते” इति । हिरण्यगता दीप्तिः
‘ज्योतिः’, तद्भारणेन मुखस्य शोभमानत्वं तेजः ॥

होमद्रव्यशेषप्राशनं विधत्ते । “यदोदनं प्राश्राति । एत-
देव सर्वमवह्य [३] । तदस्मिन्नेकधाधात्” इति । सर्वाश-
शेषभक्षणे सति ‘एतत् सर्वम्’ अन्नजातं सम्पूर्णं सन्त्याद्य, ‘तत्’
सन्त्यादितम् ‘अन्यस्मिन् यजमाने ‘एकधाधात्’ एकीकृत-
स्वापयति ॥

ओदनसवप्रयोगस्य नक्षत्रविशेषं विधत्ते । “रोहिण्यां
कार्यः । यद्ब्राह्मण एव रोहिणी । तस्मादेव । अथो वरुणैवेन
समानानां करोति” इति । ‘यस्मात् कारणात् ‘रोहिणी’
नक्षत्रं ‘ब्राह्मणवत् प्रवृत्तं, ‘तस्मादेव’ कारणात् ‘रोहिण्यम्’,

अयं 'कार्यः' । सप्तसप्तकमात् श्रेयाः विप्राद्याः क्षत्तिकादय इति
 व्योतिःशास्त्रे ब्राह्मणनक्षत्रेषु सप्तस्वस्वितत्वात् रोहिण्या ब्रा-
 ह्मणत्वमपि च रोहिण्यां कुर्वन्, 'एनं' यजमानं 'समानानां'
 सर्वेषां शरीरस्थानीयं 'करोति' ॥

रोहिणीनक्षत्रयुक्तेऽपि उदयकालं विधत्ते । "उद्यता
 सूर्येण कार्यः । उद्यन्तं वा एतः सर्वाः प्रजाः प्रतिमन्दन्ति"
 इति । 'उदयं गच्छता 'सूर्येण', सह अयं सवः कर्त्तव्यः,
 सूर्योदयस्य सर्वपुरुषामन्दहेतुत्वात् तत्रानुष्ठानं प्रशस्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति । दिदृक्षेणो दर्शनीयो भवति । य एवं
 वेद" इति । 'दिदृक्षेणः' दर्शनेच्छाविषयः, उपास्य इत्यर्थः ।
 'दर्शनीयः' सुरूपः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, अथैनं तिसृभिः दर्भपुञ्जीलैः पवयति
 अवष्टयप्रत्यास्रायो भवतीति विज्ञाय इति । तदिदं विधत्ते ।
 "ब्रह्मवादिनो वदन्ति" [४] । अवेत्योऽवष्टयाश्नाश् इति ।
 यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । तस्त्रिदेवावैति । तस्त्रावैति" इति ।
 अस्त्रिज्ञोदनसवे किम् 'अवष्टयः', कार्यो 'न', वेति 'ब्रह्मवा-
 दिनां विचारार्थेयं भुतिः । तदनुष्ठाने क्रियावाङ्मयम् अनु-
 ष्ठानाभावे शुद्धभाव इति तेषामभिप्रायः । तत्र दोषद्वयर-
 हितमिदमुत्तरम्, 'दर्भपुञ्जील'शब्देन कतिपयदर्भनाडीयुक्ताः
 ब्राह्मणविशेषा उच्यन्ते, तैः श्राद्धे सति 'तत्' 'एव' अवष्ट-
 यास्यं कर्म, 'अवैति स्वित्' अनुष्ठितमेव, शुद्धेः सम्पन्नत्वात् ।
 'तत्,' नानुष्ठितमपि, क्रियावाङ्मयाभावात् ॥

दर्भपुञ्जीससङ्गां विधत्ते । “चिभिः पवयति । त्रय इमे लोकाः । एभिरेवैमं लोकैः पवयति । अथो अपां वा एत-
न्नेजो वर्चः । यद्दर्भाः । यद्दर्भपुञ्जीलैः पवयति । अपामेवैवं
तेजसा वर्चसाभिषिञ्चति” [५] इति । ‘चित्सङ्गाया लोका-
साम्यात् ‘लोकैः’, शुद्धिः कृता भवति । अपि च दर्भाणामु-
दकसारत्वात् बलहेतुत्वाच्च सारबलाभ्यामयं प्रोक्षितो भूत्वा
अभिषिक्तो भवति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ॥

नवमोऽनुवाके श्रोतृदसवो विहितः । दशमे पञ्चशारदीय-
विधिरुच्यते । स च सूत्रकारेण स्पष्टमुदाहृतः, पञ्चशारदी-
येन बहोर्भूयान् भवत्यनुवत्सरं पशुबन्धेन यजेते सप्तदशपृश्नी-
नुक्षणा पञ्चवर्षानामयन्ति सप्तदश पृश्नीर्वत्सतर्यः चिवत्सा अप्र-
तीताः प्रोक्षितान् पर्यग्निहृतानुक्षणा उत्सृजन्ति वत्सतरीरा-
लभन्ते इति । तमिमं पञ्चशारदीयं विधत्ते । “प्रजापति-
रकामयेत बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स एतं पञ्चशारदीयमप-
श्यत् । तमाहरत् । तेनायजत । ततो वै स बहोर्भूयान्भवत् ।
यः कामयेत बहोर्भूयान्त्स्यामिति । स पञ्चशारदीयेन यजेत ।
बहोरेव भूयान् भवति” इति । ‘बहोः’ धनप्रजादिसमृद्ध्यात्
पुरुषादपि ‘भूयान्’ अत्यन्तसमृद्धः, पञ्चसु शरत्सु संवत्सरेषु
अनुष्ठेयः ‘पञ्चशारदीयः’ । स्पष्टमन्यत् ॥

तमेतं प्रशंसति । “महत्सोमो वा एषः । महतो हि देवानां भूयिष्ठाः” [१] इति । ‘सोम’शब्देन सोमयुक्तो यज्ञ उपलब्धते । महत्सुश्रूकानां देवगणानां सम्बन्धी सोमः ‘महत्सोमः’, ‘महतो हि’, एतच्च अनुष्ठानेन ‘देवानां’, मन्थे अत्यन्तं समृद्धाः सम्भवाः ॥

धार्गं वेदमञ्च प्रशंसति । “वज्रमवति । य एनेन यजते । य उ चैनमेव वेद” इति ॥

संवत्सरसङ्ख्यां प्रशंसति । “पञ्चशारदीयो भवति । पञ्च वा चतवः संवत्सरः । अतुष्वेव संवत्सरे प्रतितिष्ठति । अथो पञ्चाशरा पङ्क्तिः । पाङ्क्तो यज्ञः । यज्ञमेवावहन्धे” इति । ‘पञ्चसङ्ख्या सामान्यादृतु-द्वारा ‘संवत्सरे’, प्रतितिष्ठाता, तथा पङ्क्तिच्छन्दोद्वारा यज्ञप्राप्तिः ॥

सोमानामवधिं विधत्ते । “सप्तदशः सोमा नातियन्ति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्सै” इति । त्रिष्टदादि‘सो-माः’, ‘सप्तदश’सोमं नातिक्रामन्ति । तमेतमतिक्रामं सूत्रकारः स्वष्टमुदाजहार, उक्तमीरासभ्य दीचन्ते त्रिष्टदग्निष्टोमः पञ्च-दश उक्थ्यः सप्तदश उक्थ्यः पञ्चदश उक्थ्यः सप्तदशोऽतिराच इति । पञ्चमे संवत्सरे वत्सतरी हि चरमभाविनीरासभ्य पश्चात् पञ्चराभाय दीचयित्वा क्रमेण ‘त्रिष्टदग्निष्टोमादीनि पञ्चा-हान्वनुष्ठेयानि, तेषु पञ्चस्यस्यःसु एकविंशत्रिणवादयः सोमा न विद्यन्ते । सोऽयं सप्तदशसोमानतिक्रमः । आश्रावयेत्याद्यच-रात्मकत्वेन ‘प्रजापतिः सप्तदशः’ । अतः तदनतिक्रमः ‘प्रजापतेः प्राप्सै’, भवति ॥ इति दशमीऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दशमे पञ्चभारतीयविधिरुक्तः । एकादशे तदीयपशु-
विधिरुच्यते, तत्रादौ सामविशेषं विधत्ते । “अगस्त्यो मरुत्
उत्सृणुः प्रोक्षत् । तानिन्द्र आदत्त । त एमं वज्रमुद्यत्याभा-
यन्त । तानगस्त्यस्यैवेन्द्रस्य कयाशुभीयेनाश्रमयताम् । ताऽऽ-
न्तानुपाह्वयत । यत् कयाशुभीयं भवति श्रान्थै” इति ।
‘अगस्त्यः’ मरुषिः, ‘मरुतः’, उद्दिष्य, ‘उत्सृणुः’ वृषभान्, पशून्
‘प्रोक्षितवान्’, ‘तान्’ मरुदर्थं प्रोक्षितान् पशून्, ‘इन्द्रः’, अपज-
हार । तदा ‘ते’ मरुतः, इक्षीः ‘वज्रम्’, उद्यन्त, ‘एनम्’
इन्द्रम्, अभिसृज्य इन्तुमागताः । तदानीं ‘अगस्त्येन्द्रो’, ‘कया-
शुभीयास्त्येन साक्षा ‘तान्’ मरुतः, ‘श्रान्तान्’, अकुर्वताम् ।
तत इन्द्रो गतक्रोधान् ‘तान्’ मरुतः, स्वसमीपे ‘समाहृत-
वान्, अतोऽस्मिन् पञ्चभारतीयश्रान्थर्थं कयाशुभीयं साम
गायेत् ॥

अथ पशून् विधत्ते । “तस्मादेत ऐन्द्रा मारुता उच्चाषः
सवनीया भवन्ति । त्रयः प्रथमेऽहस्त्रास्रभ्यन्ते । एवं द्वितीये ।
एवं तृतीये [१] । एवं चतुर्थे । पञ्चोत्तमेऽहस्त्रास्रभ्यन्ते । व-
र्षिष्ठमिव क्षेतदहः” इति । यस्मादिन्द्रस्य मरुताश्च पशुविष-
यमैकमत्यं सम्यन्नम्, ‘तस्मादैन्द्रा मारुताः’, कर्त्तव्याः । तेषाञ्च
सवनीयानां सप्तदशानाम् उच्छृणां पञ्चसु दिनेषु विभक्त-
प्रयोगः । तत्र प्रतिदिनं पशुचये सति द्वावधिकाववन्नियेते ।
अतस्ताभ्यां सह ‘पञ्च’ पशवः, ‘उत्तमेऽहनि’, आस्रभ्याः, यस्मात्

‘इतदहः’, समाप्तिदिनत्वात् अतिशयेन प्रवृद्धं, तत्र हि उदी-
त्यादिदिग्भिः शेषा अतिरात्रत्वेन श्लोचविशेषाच्च सम्पद्यन्ते ।
तस्मान्तत्र पशुवाङ्मयं युक्तम् ॥

यजनवेदने प्रश्नं सति । “वर्षिष्ठः समानानां भवति । य
एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद” इति । ‘समानानाम्’, मध्ये,
‘वर्षिष्ठः’ गुणैः अतिशयेन प्रवृद्धः ॥

पञ्चशारदीयं प्रश्नं सति । “स्वाराज्यं वा एष यज्ञः । एतेन
वा एकयावा कान्दमः स्वाराज्यमगच्छत् । स्वाराज्यं गच्छति”
इति । ‘एषः’ पञ्चशारदीयाख्यः ‘यज्ञः’, ‘स्वाराज्य’स्वरूपः ।
तत्प्राप्तिहेतुत्वात्, ‘एतेन’ पञ्चशारदीयेनैव, पुरा ‘कान्दमः’,
नाम कश्चिद्दृषिः ‘स्वाराज्यं’, प्राप्तवान् । कीदृशः, ‘एकयावाः’
एकेन वाहनेन यातीति ‘एकयावाः’, रथेनैव गच्छति न तु
वाहनान्तरेण इत्यर्थः ॥

विधत्ते । “य एतेन यजते” [२] इति ॥

यागवेदने प्रश्नं सति । “य उ चैनमेवं वेद” इति ॥

पशुदेवतारूपमहत्सम्बन्धेन क्रतुं प्रश्नं सति । “मारुतो वा
एष श्लोमः । एतेन वै मरुतो देवानां भूयिष्ठा अभवन् । भू-
यिष्ठः समानानां भवति । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं
वेद” इति । यस्मादेतेन पञ्चशारदीयेन ‘देवानां’, मध्ये, ‘मरुतः’,
अतिशयेन ब्रह्मणा ‘अभवन्’, तस्मात् ‘एषः’, चिदृत् पञ्चदश-
सप्तदश ‘श्लोम’ युक्तो यागो ‘मारुतः’ । एतद्याज्ञी तद्देदी च
‘समानानां’, मध्ये अत्यन्तब्रह्मो भवति ॥

पञ्चसु संवत्सरेषु अनुष्ठानं प्रशंसति । “पञ्चशारदीयो वा
एष यज्ञः । आपञ्चमात् पुरुषादन्नमन्ति । य एतेन यजते ।
य उ सैनमेवं वेद” इति । स्वात्मानमारभ्य पुत्रपौत्रादि-
द्वारा यः ‘पञ्चमः पुरुषः, तत्पर्यन्तं सर्वेषाम् ‘अन्नसमृद्धि-
र्भवति ॥

सप्तदशं सोमावसानं प्रशंसति । “सप्तदशः सोमा नाति-
यन्ति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेरेव नैति” [३] इति ।
प्रजापतेः शकाम्नात् नातिगच्छतीत्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा, एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् ।

उचोत्सर्गे किमुत्कर्षस्त्रागो वासोऽत्र पूर्ववत् ।

अन्वहचित्तयोरुत्तमाहपञ्चतयोर्विधेः ॥

वाक्यभेदादिशिष्टानामन्वेषां कर्मणां विधिः ।

तस्मादारण्यवच्छेषत्याग उत्सर्ग इक्षताम् ॥

अस्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित् सवविशेषः प-
ञ्चाहः पञ्चसु संवत्सरेषु अनुष्ठेयः, तत्र प्रथमे संवत्सरे विशाखा-
नक्षत्रयुक्त्यामन्वावास्यायां सप्तदश स्त्रीपञ्चवः सप्तदशोत्तमस्य
विहिताः, तेषु सर्वेषु पर्यग्निलतेषु प्रोचितेषु सप्तु स्त्रीपञ्चना-
मासम् पुरुषपञ्चनामुत्सर्गश्चास्त्राय पुनर्दितीये द्वितीयचतुर्थे
संवत्सरे तथैवानुष्ठानमस्त्राय पञ्चादिदमाज्ञातम्, त्रींस्त्रीनि-
त्येकैकस्मिन्नहनि आसधेरन् पञ्चोत्तसेऽहनीति । तत्र वस्तर-
चतुष्टयमतासु चतुर्धमावास्यासु चोऽयं पुरुषपञ्चनामुत्सा-
मुत्सर्गः तत्र तत्कर्मशेषत्यागे न भवति, किन्तु उत्कर्षः । कुट्,

चींस्त्रीभित्तिवाक्येन आसन्नस्त्राभिधानाद् । अथा पूर्वत्र प्राजा-
पत्यानामालम्बोत्कर्षः, तथाचापि युज्यत इति प्राप्ते ब्रूमः ।
किं चीनेकैकस्मिन् आसन्नभेरन्नित्यत्र पर्यग्निकरणानन्तरभाविनं
प्राप्तमालम्बनमनूयेकैकाहनि त्रिलगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत,
तथा पञ्चोत्तमे अहन्नित्यत्र उत्तमाहत्वं पञ्चत्वयोर्विधौ वाक्य-
भेदः । तस्माद् गुणद्वयविभिन्नानामभ्येषां कर्माणां विधिरभ्युपेयः ।
तथा सत्यारण्यपशुत्यागेनेव सप्तदशोवाणां पर्यग्निकरणप्रोच-
साभ्यां समापनीयः ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे पञ्चवारदीक्षा गताः, द्वादशे अग्निष्टुदाख्ये क्रतौ
मृदाणां मृदुकाले पुरोहोऽभिधीयन्ते । अतएव सूत्रकारे-
ष्वेकम्, “तथाग्निःष्टुतस्य पुरोहोऽस्त्राजरासोऽग्न आचूंषि पवस
इति ईन्द्रवायवस्य द्वितीया मैत्रावरुणस्य तृतीयाश्विनस्य
चतुर्थी पशुमो ब्रह्मामन्विनोः षष्ठ्यान्नपणस्य अन्यामाग्नेची-
मुक्यस्य नियुक्तीति भ्रुवस्य नियुक्त्यैन्द्राग्नवैश्वदेवचोरग्नि-
श्रिय इति तिष्ठो महत्त्वतीथानां शुधिश्रुत् कर्षेत्युत्तरा माहे-
न्द्रस्य विश्वेषामदितिरिति तिस्र आदित्वष्टहस्रोत्तमा सावि-
त्रस्तेति” । तत्रैन्द्रवायवस्य वा प्रथमा पुरोहग्विद्यते तामाह ।

“अस्याजरासो दमा मरिचाः । अर्चद्भूमासो अग्नयः पावकाः ।
 श्विचीचयः आचासो भुरष्णवः । वनर्षदे वायवो न सोमाः”
 इति । ‘अस्य’ यजमानस्य, ‘दमाः’ यज्ञगृहाः, एवङ्गुष्णकाः
 सन्त्विति प्रार्थयते, किङ्गुष्णकाः, ‘अजरासः’ विनाजरहिताः,
 ‘मरिचाः’ सिचन्ते सञ्जप्यन्ते पशवो येष्विति मरिचाः, पुनः
 पुनर्विब्रस्यमानपशुका इत्यर्थः । ‘अर्चद्भूमासः’ अर्चनीयधूमाः,
 ‘अग्नयः’ अग्निमन्तः, ‘पावकाः’, मोक्षकाः, ‘श्विचीचयः’ श्विचीं
 वृद्धिं अश्नन्ति गच्छन्ति, प्रतिदिनमनुष्ठानवृद्धियुक्ता इत्यर्थः ।
 अतएव ‘आचासः’ श्वेता निर्धन्वा इत्यर्थः । ‘भुरष्णवः’ भरस-
 कुशलाः, फलसम्पादका इत्यर्थः । ‘वनर्षदः’ वननीचफलप्राप्ति-
 हेतवः, ‘वायवो न’ वायुसङ्ग्राहः, निरन्तरयज्ञप्रवृत्तियुक्ता
 इत्यर्थः । ‘सोमाः’ सोमयागयुक्ताः ॥

अथ मैत्रावरुणग्रहस्य पुरोदसमाह । “यजा नो मित्रा-
 वरुणा । यजा देवाः स्रतं वृहत् । अग्ने यच्चि स्रन्दमम्” इति ।
 हे गृह ‘नः’ अस्मदर्थं, ‘मित्रावरुणा यजा’ मित्रावरुणाभ्यौ
 देवौ पूजय, तद्वारा ‘देवान्’, सर्वान्, ‘यज’, ‘स्रतं’ यज्ञरूपमिदं
 कर्म ‘वृहत्’ प्रौढरूपं वर्तते । अतो हे अग्ने ‘स्रन्दमं’ स्र-
 कीयं गृहं, ‘यच्चि’ पूजय, कर्मनिष्पादनेन अस्मद्गुर्भित्यर्थः ॥

अथान्धिनगृहस्य पुरोदसमाह । “अग्निना पिबतः सु-
 तम् । दीद्यग्नी श्शुचित्रता । स्रतुना यज्ञवांससा” [१] इति ।
 हे ‘अग्निना’, युवां ‘सुतं, अभिषुतं सोमं ‘पिबतं’ । कीदृशौ,
 ‘दीद्यग्नी’ दीप्यमानाग्निधुक्ता, ‘शुचित्रता’ शुद्धकर्मायुक्ता,

तथा 'सञ्जवाहसा', यज्ञनिर्वाहकौ 'स्रतुगा' यज्ञोचितकाल-
विशेषेण युक्ताविति शेषः ॥

अथ शुक्रगृहस्य पुरोहचमाह । "दे विरूपे चरतः स्वर्ये ।
अन्यान्या वत्समुपधापयेते । हरिरन्यस्यां भवति स्वधावान् ।
शुक्रो अन्यस्यां ददृशे सुवर्चाः" इति । अहस्य रात्रिद्येत्येते
'दे' विरूपे, शुक्रकृष्णत्वात्, 'विरूपे' विषमरूपे, 'स्वर्ये' सुप्रयोजने,
'चरतः' पर्यावर्त्तते । 'अन्यान्या' तयोरेकैका पृथक् पृथक् एव
'वत्समुपधापयेते' वत्ससदृशं स्वस्वोचितं देवम्, 'उपधापयेते'
स्नानपानेनेव प्रीणयतः, तयोर्मध्ये 'अन्यस्यां' रात्रिरूपायां मा-
तरि, वत्सस्नानीयः, 'हरिः' हरणशीलः, अग्निः, 'स्वधावान्'
अश्ववान् भवति । 'अन्यस्याम्' अहःसञ्चिञ्जकायां मातरि, वत्स-
स्नानीयः 'शुक्रः', शुभ्रः, 'सुवर्चाः' शोभनदीप्तिः आदित्यः,
अश्ववान् दृश्यते । तथा च अग्निहोत्रब्राह्मणे श्रुतम्, तस्माद्ग्रथे
सायं ह्ययते सूर्याय प्रातरिति । एवंविधसूर्याग्निरूपोऽयं
शुक्रगृह इत्यर्थः ॥

अथ मन्थिगृहस्य पुरोहचमाह । "पूर्वापरं चरतो मा-
यथैतौ । त्रिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो
भुवनाभिचष्टे । स्रतूनन्यो विदधष्वायते पुनः" इति । 'एतौ'
सूर्यचन्द्रमरूपौ मातृस्नानीयाया दिवः, 'त्रिशू' बालकौ,
'पूर्वभागमपरभागञ्च प्रति'सञ्चरतः', उदयाय पूर्वभागः,
अस्तमयाय पश्चिमभागः, एवंविधसञ्चारे पारमेश्वरी 'मायैव
साधनं, सा हि पारमेश्वरी शक्तिः सूर्याचन्द्रमयौ निर्वाय

स्वस्वव्यापारे स्थापितवती, तौ च त्रिभू स्वकीयस्त्रीसुखा 'की-
डन्तौ', अस्यदीयम् 'अध्वरम्, 'परियातः' प्राप्नुतः, तयोर्मध्ये
'अन्यः' सूर्यः, 'विश्वानि भुवनानि' सर्वान् लोकान्, 'अमिचष्टे'
सर्वतः प्रकाशयति । 'अन्यः' चन्द्रमाः, 'स्रष्टून्' वसन्तादीन्,
'विदधत्' निष्यादयन्, 'पुनर्जायते' तत्तच्छुक्लप्रतिपदि पुनः
पुनरुत्पद्यते, एवंविधचन्द्ररूपोऽयं मन्विष्टः । तथा च ऋतम्
अथै वा आदित्यः शुक्लस्रष्टूमा मन्वीति ॥

अथाग्रयणस्य पुरोदचमाह । "त्रीणि व्रतात् चीसहसा-
णमिम् । त्रिभूष देवा नव चासपर्यम् [२] । त्रौचन् घृतेरा-
सृणम् बर्हिरसौ । आदिहोतारं न्यषादयन्त" इति । यद्यपि
इविर्भुजः अयस्त्रिंशद्देवाः, तथापि योगैश्वर्यकल्पितस्त्रीसावि-
यहभेदात् 'व्रतत्रयं' 'सहस्रत्रयं' 'त्रिंशन्नव' चेत्येतावन्तो देवा
भवन्ति । ते च 'देवाः' 'अग्निम्', 'असर्पयन्' परिचितवन्तः,
त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानामेव मुख्यदेवतानां इतरे स्त्रीसाविपराः ।
इत्यमुमर्थं वाजसनेयिनः साकल्यब्राह्मणे समामनन्ति, जहि-
मान एवैषां च ते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । ते देवाः कथं
परिचरन्तीति तदुच्यते, 'घृतैः' 'आज्यैः', 'श्रीचन्' उपरिबिद्यन्ति
जुह्वतीत्यर्थः । 'असौ' अन्वर्थम्, 'बर्हिरासृणम्' वेषां बर्हिरा-
सृणन्ति, 'आदित्' अगन्तरमेव, एनमग्निं तत्र 'होतारम्',
अनुमन्यमानाः 'न्याषादयन्त' निषणां जुष्यन्ति ॥

अथैन्द्राग्नस्य पुरोदचमाह । "अग्निनाग्निः समिषते ।
कविर्दहपतिर्युवा । इव्यवाङ् जुहास्यः" इति । इन्द्रसहिते

‘अग्निना’ गृहदेवतारूपेण, अयमाहुत्याधारः ‘अग्निः’, ‘समि-
ध्यते’ सम्यक् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः, ‘कविः’ हविर्हवनप्रकारं
विद्वान्, ‘गृहपतिः’ यज्ञगृहस्वामी, ‘युवा’ सर्वदा तरुणः, देवार्थं
हव्यं वहतीति ‘हव्यवाट्’, जुहुरेव आस्यं मुखं यथासौ ‘जुहास्यः’,
जुह्वगतं हविरथं भक्षयतीत्यर्थः ॥

अथ वैश्वदेवगृहस्य पुरोदक्षमाह । “अग्निर्देवानां जठरम् ।
पूतदक्षः कविक्रतुः । देवो देवेभिरागमत्” इति । योऽयम्
‘अग्निः’, स एव ‘देवानां’, ‘जठरं’ उदरस्नानोद्यः, पूतश्चासौ
दक्षश्चेति ‘पूतदक्षः’ ‘पूतः’ शुद्धः, ‘दक्षः’ कर्मान्वित्प्यादनबुद्धिः,
‘कविक्रतुः’ कवीनां विदुषां देवानां सम्मन्वी क्रतुर्थागो च-
क्षासौ ‘कविक्रतुः, तादृशः ‘देवः’ अग्निः, ‘देवेभिः’ अन्वैः देवैः
सह ‘आगमत्’ इह कर्माण्यागच्छतु ॥

अथ महत्त्वतीघट्टहाषां यास्विस्रः पुरोदक्षः तासां मध्ये
प्रथमामाह । “अग्नित्रियो महतो विश्वहृद्यः । आ त्वेषमुद्यमव
ईमहे वयम् [३] । ते स्वानिगो रुद्रिया वर्षनिर्धिजः । सिद्धा
न हेषकतवः सुदानवः” इति । य एते ‘महतः’, ते ‘अग्नि-
त्रियः विश्वहृद्यः’ स अग्निं अयन्ते सेवन्त इत्यग्नित्रियः, ते
हविःस्वीकरत्वार्यम् अग्निमाअयन्ति, विश्वहृद्यो मनुष्या येषां
ते ‘विश्वहृद्यः, सर्वैर्मुखैः पूज्या इत्यर्थः । तादृशानां महतां
‘अवः’ रक्षणम्, ‘आ’ समन्तात्, ‘वयम्’, ईमहे प्राप्तुमः । ते
अस्मान् रक्षन्ति, कीदृशं रक्षणं ‘त्वेषं’ दीप्तिमत्, ‘उद्यं’ वि-
रोधिनां भयहृत्, यथा दीप्या विरोधितमो नश्यति, एवमेव

तदीयरक्षजन्वेन तेजसा अस्मद्विरोधिना मध्यनीत्यर्थः । 'ते' मरुतो वायुविशेषाः, 'स्वानिनः' वृष्टिवेलायां स्वानयुक्ताः गर्जनयुक्ताः, रुद्रो वैद्युताग्निः । रुद्रो वा एष यदग्निरिति श्रुतेः । 'रुद्रा' वैद्युताग्नियुक्ताः, वर्षेण निर्णेजन्ति भूमिं शोधयन्तीति 'वर्षनिर्ध्वजः', 'सिंहा न' सिंहा इव 'हेषकृतवः' शब्दकारिणः, उत्साहेन सिंहनादं कुर्वन्तीत्यर्थः । 'सुदानवः' शोभनफलस्य दातारः ॥

अथ द्वितीयामाह । "यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा । यदावमे सुभगासो दिविष्ठ । ततो नो रुद्रा उतवान्म्वस्य । अग्ने विष्ठाद्भविषो यद्यजामः" इति । हे 'मरुतः' यूयं 'यदुत्तमे' स्वाने स्थिताः, यदि 'वा मध्यमे', स्थिताः, 'यदावमे' अत्यन्त-निष्ठे स्वाने स्थिताः, अथवा 'सुभगासः' सौभाग्ययुक्ताः सन्तः, 'दिवि' सुलोके स्थिताः । हे 'रुद्राः' दुःखद्राविषो मरुतः, 'ततः' शुनाशः स्वानात् 'उतवान्', यस्मात् स्वानात् 'नोऽनु अस्माननुगच्छत्, हे 'अग्ने', 'यद्भविः', वयं 'यजामः', 'अस्य हविषः', सारं 'विष्ठात्' जानीहि ॥

अथ तृतीयामाह । "ईडे अग्निं स्ववसन्नमोभिः । इह प्रसप्तो विचयत् कृतं नः । रथैरिव प्रभरे वाजयद्भिः । प्रदक्षिष्विन्नमरुतां सोममृध्याम्" [४] इति । 'स्ववसं' सुप्तु रक्षकम्, 'अग्निं', 'नमोभिः' नमस्कारैः सह, 'ईडे' स्तुतिं कुर्वे, सोऽग्निः 'इह' कर्मणि, 'प्रसप्तः' प्रकर्षेण समागतः सन्, 'नः' अस्माभिः, यत् कृतं कर्म तत् 'विचयत्' विचिनुयात्, 'वाजयद्भिः'

अन्नमिच्छद्भिः, अन्विग्भिः सहितोऽहं 'रथैरिव प्रभरे' यथा
रथैर्युद्धसाधनानि प्रकर्षेण हरन्ति, एवमहं हवीषि प्रकर्षेण
हरामि, 'प्रदक्षिणन्' प्रदक्षिणयन् भक्त्वा प्रदक्षिणं कुर्वन्,
अहं 'महतां', सम्बन्धिनं 'सोमं' सोमयुक्तं यज्ञम्, 'अध्यां'
समृद्धं कुर्याम् ॥

अथ माहेन्द्रगृहस्य पुरोदसमाह । "अधि अत्कर्षं वक्त्रिभिः ।
देवैरग्ने सयावभिः । आसीदन्तु बर्हिषि । मित्रो वरुणो अर्थ-
मा । प्रातर्यावाणो अध्वरम्" इति । हे 'अग्ने', 'अत्कर्षं' इन्द्र-
त्कर्षं विज्ञाप्यस्य श्रोतः, 'वक्त्रिभिः' हविषो वोढुभिः, 'सया-
वभिः' स्वगमनशीलसहितैः देवैः सह, त्वं 'अधि', अस्मादि-
ज्ञाप्यं इन्द्रम्, 'अध्वरं' यज्ञं, 'प्रातर्यावाणः' प्रातःकाले गन्तारः,
'मित्रादयस्त्रयः बर्हिषि' अस्मादीययज्ञे 'आसीदन्तु' आगत्य
तिष्ठन्तु ॥

अथादित्यगृहस्य तिस्रः पुरोदसः, तत्र प्रथमामाह ।
"विश्वेषामदितिर्यज्ञियानाम् । विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।
अग्निर्देवानामव आदृषानः । सुमृडोको भवतु विश्ववेदाः"
इति । अथम् 'अग्निः', 'सुमृडोकोः' सुखहेतुः, 'भवतु' ।
कीदृशोऽग्निः, 'यज्ञियानां' यज्ञयोग्यानां, 'विश्वेषां' सर्वेषां
अलिङ्गाम्, 'अदितिः' अखण्डयिता, मादृषन्तु पासक इत्यर्थः,
तथा 'विश्वेषां' सर्वेषां 'मानुषाणाम्' 'अतिथिः' अतिथिवत्
पूजनीयः, 'देवानां', सर्वेषां मध्ये 'अवः' अस्माद्रक्षणम् 'आदृ-
षानः' सर्वत्र प्रार्थयमानः, 'विश्ववेदाः' विश्वस्य वेदिता ॥

अथ द्वितीयामाह । “त्वे अग्ने सुमतिं भिषमाणाः [५] ।
दिवि अवे दधिरे यज्ञियासः । नक्ता च चक्रुद्वषा विरूपे ।
हृष्यञ्च वर्षमद्वषञ्च सन्धुः” इति । हे ‘अग्ने’, ‘यज्ञियासः’
यज्ञार्थाः अतिग्यजमानाः, ‘त्वे’ त्वयि, ‘सुमतिं’ प्रोभनबुद्धिं,
त्वत्सेवापरां ‘भिषमाणाः’ याचमानाः, ‘दिवि’ सुलोके, ‘अवः’
कीर्त्तिं, ‘दधिरे’ सम्पादितवन्तः, तां सेवित्वा देवेषु कीर्त्तिं
प्राप्ता इत्यर्थः । ‘उषसा’ उषःकालेन सह, ‘नक्तञ्च’ रात्रिमपि,
चकारात् अद्वष, ‘विरूपे’ विस्मयणरूपयुक्ते, ‘चक्रुः’ कृतवन्तः ।
तदेव कथमिति तदुच्यते, ‘हृष्यञ्च वर्षं’ रात्रेः हृष्यरूपम्
‘अद्वषञ्च’, ‘उषसः नक्तरूपं’ चकाराभ्याम् अक्रुः शुक्ररूपस्य
‘सिन्धुः’ सम्पादितवन्तः । यज्ञानुष्ठानद्वारा यजमानद्वारा वा
यज्ञेन तुष्टा देवा वा तादृशं रूपं कृतवन्त इत्यर्थः ॥

अथ तृतीयामाह । “त्वामग्न आदित्यास आस्यम् । तां
जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे । त्वां रातिषाणे अध्वरेषु
सञ्चिरे । त्वे देवा हविरदन्वाकृतम्” इति । हे ‘अग्ने’, ‘आदि-
त्यासः’ एते आदित्याः, ‘त्वाम्’, ‘आस्यं’ मुखं, ‘चक्रिरे’ । त्वयि
कृतस्य भक्षणत्वात्, हे ‘कवे’ विदन् अग्ने, ‘शुचयः’ शुद्धाः, सन्वे-
ऽपि देवाः, ‘तां’, सूक्तीष‘जिह्वां’, चक्रिरे । ‘रातिं’ फलदानं
‘सञ्चिरे’ समवनयन्तीति ‘रातिषासः’ फलप्राप्तिकामा इत्यर्थः ।
तादृशा यजमानाः त्वाम् अग्निम् ‘अध्वरेषु’ यागेषु, ‘सञ्चिरे’
फलदानाय प्राप्तवन्तः । ‘देवाः’, सर्वेऽपि, ‘त्वे’ त्वयि, ‘आकृतं’
सर्वमतो कृतं, ‘हविः,’ इदम् ‘अदन्ति’ ॥

अथ सावित्रस्य पुरोदक्षमाह । “नि त्वा यज्ञस्य साधनम् ।
अग्ने होतारमृत्विजम् । वनुष्वहेव धीमहि प्रचेतसम् । जीरं दूत-
ममर्त्यम्” [६] इति । हे ‘अग्ने’, ‘देव’ ‘त्वा’, ‘निधीमहि’ नितरां
ध्यायामहे । कीदृशं, ‘यज्ञस्य’, ‘साधनं’ होमद्वारा निष्पादकं,
‘होतारं’ देवानाम् आह्वानात्तारम्, अतएव ‘मृत्विजम्’ मृत्विक्-
समानं ‘प्रचेतसं’ प्रकृतज्ञानयुक्तं, ‘जीरं’ जीवनप्रदं, ‘दूतं’ हितार्थं
यतमानम्, ‘ममर्त्यं’ मरणरहितं, ‘वनुष्वत्’ इति क्रियाविशेष-
पद्यम् । परिचरणवद्यथा भवति तथा ध्यायामेत्यर्थः ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

अस्मा जरा पुरोदक् स्यादग्निष्टुत्यैर्वायवे ।

अजेति मैत्रावरुणे अग्निनेत्याग्निनेष्टहे ॥

हे विरूपे तु शुक्रस्य गृहे पूर्वोऽपि मन्विनी ।

वीषित्याययषेत्यग्निनेत्यैर्वाग्निनेष्टहे भवेत् ॥

अग्निर्देवा वैश्वदेवे अग्निश्चि इति अयम् ।

ज्ञेया महत्त्वतीयेषु माहेन्द्रेषु शुधित्यसौ ॥

विशेषां तिस्र आदित्ये नीला सावित्रके गृहे ।

अनुवाके द्वादशेऽस्त्रिभन्त्वा द्वादश वर्षिताः ॥

अथ मीमांसा, दशमाध्यायस्य चतुर्थे पादे चिन्तितम् ।

आग्नेयेषु गृहेषूहो नास्ति वा स्तुतवन्नयोः ।

संस्कारत्वादस्ति मैवमर्थकर्त्तव्यनिर्णयात् ॥

अग्निस्तुदास्य एकाहे श्रूयते, आग्नेषा गृहा भवन्तीति ।

तेषु षोडशप्राप्तयोः नानादेवत्ययोः स्तुतवन्नयोः संस्कारकर्त्तव्य-

अमेष्ट अन्द्रह इति वदन्तं प्रति एतदुत्तरम्; द्वितीयाध्याये
तयोरर्थकर्षत्वस्य निर्णीतत्वात् नाख्युह इति ॥

इति द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽनुवाकः ।

द्वादशोऽनुवाके अग्निष्टुत्यागे गृहाणां पुरोहचोऽभिहितः।
अथ त्रयोदशे इन्द्रस्तुत्यागे गृहाणां पुरोहचोऽभिधीयते।
एतच्च सूत्रे स्पष्टमभिहितं, “इन्द्रस्तुतेन्द्रसोमेन ऊषथेन्द्रियकामो
वीर्यकामो वा यजेत ऐन्द्रियः पुरोहचः तिष्ठा हरीकस्य वृषे-
त्यैन्द्रवाचवस्तृतीया मैत्रावरुणस्य चतुर्थ्याश्विनस्य पञ्चमी षष्ठी
शुक्रामन्विनोः सप्तम्याययणस्य नित्योक्थस्य नियुनक्तिभुवैन्द्राय-
वैश्वदेवानां नीत्वा महत्वतीयमाहेन्द्राणाम् आ नो विश्वामि-
रिति तिस्र आदित्यगृहस्योत्तमा साविचस्येति”। तत्रैन्द्रवाचवस्य
प्रथमा पुरोहचमाह। “तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना
याहि। वायुर्न नियुतो नो अष्क। पिवासन्धो अभिसृष्टो
असो। इन्द्र स्नाहा ररिमा ते मदाय” इति। हे ‘इन्द्र’,
‘युज्यमाना’ ‘रथे’, सम्बन्ध्यमानौ, ‘हरी’ अश्वौ, ‘आतिष्ठ’ चधि-
तिष्ठ, ‘नः’ अस्मान्, ‘अष्क’ अभिसृष्ट्य ‘आयाहि’ आगच्छ।
तत्र दृष्टान्तः, ‘वायुर्न नियुतः’ यथा नियुत्सञ्ज्ञकानयाद्
अभिसृष्ट्य वायुर्याति तद्वत् आगत्य च ‘असो’ अस्माभिः ‘अभि-
सृष्टः’ प्रेरितस्त्वम् ‘अन्धः’ अक्षरूपं सोमं, ‘पिवासि’ पीतवान्

भव । हे इन्द्र 'ते मदाय' तव हर्षार्थं 'स्नाहा हरिम' स्नाहा-
हृतं हविर्ददिम ॥

अथ तत्रैव द्वितीयां पुरोरुचमाह । "कस्य वृषा सुते सचा ।
नियुत्वान् वृषभो रणत् । वृचहा सोमपीतये" इति । 'कस्य'
प्रजापतेः सम्बन्धि, 'वृषा' इन्द्रः, 'सुते' अभिषुते सोमे, 'सचा'
सम्बद्धः 'नियुत्वान्' नियुन्नामकैरश्वैः युक्तो वायुः, 'वृषभो रणत्'
यथा वृषभो वृष्टो रणति तथा अयं वायुस्तुष्टो रणति
गर्जति, 'वृचहा' इन्द्रश्च, 'सोमपीतये' सोमपानाय रणति ॥

अथ मैत्रावरुणगृहस्य पुरोरुचमाह । "इन्द्रं वयं महाधने ।
इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम्" [१] इति । 'वयं' यज-
मानाः, 'महाधने' बलधनसाध्ये प्रौढकर्म्मणि, 'इन्द्रं', 'हवामहे'
आह्वयामः । 'अर्भे' स्वल्पेऽपि कर्म्मणि, 'इन्द्रं', 'हवामहे' आह्व-
यामः । लोहृन्नमिन्द्रं, 'युजं' कर्म्मदयेऽपि योग्यम्, 'वृत्रेषु' शत्रुषु
प्राप्तेषु, 'वज्रिणं' वज्रहस्तम् ॥

अथाश्विनगृहस्य पुरोरुचमाह । "द्वितायां वृत्रहन्तमः ।
विद् इन्द्रः शतक्रतुः । उपनो हरिभिः सुतम्" इति । इयो-
र्लौकयोः समूहो द्विता तस्यां 'द्वितायां', 'वृत्रहन्तमः' अति-
शयेन वैरिघातो, 'शतक्रतुः' शतसङ्ख्याकाश्वमेधयुक्तः, यः 'इन्द्रः',
विद्यते सोऽयमिन्द्रो 'हरिभिः' अश्वैः सह, 'उपनः' अस्माकं
समीपं प्राप्य, 'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'विदे' लब्धवान् ॥

अथ शुक्रगृहस्य पुरोरुचमाह । "स सूर आ जनयन् व्यो-
तिरिन्द्रम् । अथा धिया तरणिरद्विवर्हाः । अतनेन शुभीन-

वमानो अर्कैः । व्युत्थितो असौ अद्रिर्विभेद” इति । ‘सः’ इन्द्र-
 गृहरूपः, ‘सुरः’ आदित्यः, ‘ज्योतिः’ प्रकाशम्, ‘अनयन्’,
 ‘इन्द्रम्’, आगच्छतु, ‘अया धिया’ अनया मदनुग्रहबुद्ध्या,
 ‘तरणिः’ त्वरमाणः, ‘अद्रिर्वर्हाः’ पर्वतानां ब्रह्मूषां निर्वर्हिता,
 अभिभविता भवति । ‘अतेन’ यज्ञेन अनुष्ठितेन, ‘शुचीन्’
 बलवतो अस्मान्, ‘अर्कैः’ अर्चनीयैः फलैः, ‘अवमानः’ पातक-
 मानः, वर्त्तते, ‘अस्रः’ निरसनकुब्रह्मः, ‘अद्रिः’ पर्वतसमानः,
 इन्द्रः ‘उत्थिधः’ उत्कर्षेण आगच्छत, ब्रह्मून् ‘विभेद’ विभेदेषु
 दारितवान् ॥

अथ मन्विगृहस्य पुरोदचमाह । “उत त्यदाश्विधम् ।
 यदिन्द्रनाडुषीष्वा । अग्ने विष्णु प्रतीदयत्” [५] इति । हे ‘इन्द्र’
 ‘नाडुषीषु’ नडुषस्य राज्ञः सम्बन्धिनीषु, ‘विष्णु’ प्रजासु, ‘वत्’
 धनं, ‘प्रतीदयत्’ प्रत्येकमेव प्राप्तमासीत्, तादृशम् ‘आश्वि-
 यमुत’ आशुगामि अश्वसमूहयुक्तम्, ‘आ’ ‘त्यत्’ त्वमेव स्वभ-
 क्रोभ्यः आनयसि ॥

अथाययणस्य पुरोदचमाह । “भरेष्विन्द्रं सुखवत् इवा-
 महे । अ० होमुच० सुकृतं दैव्यं जगम् । अग्निं मिचं वरवत्
 सातये भगम् । द्यावापृथिवी महतः स्वस्तये” इति । ‘सुखं’
 सुखेनाह्लातुं शक्यम्, इन्द्रं ‘भरेषु’ भरणीयेषु कर्त्तव्यम्, ‘इवामहे’
 आह्वयामः । अथ ‘अग्निमित्रावरुणान्’, ‘भगम्’ आदित्यह-
 ‘सातये’ धनसाभाय आह्वयामः । तथा ‘द्यावापृथिव्यौ’, ‘मह-
 तः’ च ‘स्वस्तये’ जेमाय, आह्वयामः ॥

अथैन्द्राग्रस्य पुरोदचमाह । “महि चोचं पुर चन्द्रं विविदान् ।
आदित्सखिभ्यश्च रथं समैरत् । इन्द्रो नृभिरजनहीद्यानः
साकम् । सूर्यमपुषं गातुमग्निम्” इति । अथम्, ‘इन्द्रः’, ‘विवि-
दान्’ विविधद्रव्यजातं जानन्, ‘आदित्’ अजन्तरमेव, ‘सखिभ्यः’
सखिसदृशेभ्यो यजमानेभ्यः, ‘महि’ प्रौढं, ‘चोचं’, ‘पुर चन्द्रं’ वज्र-
समाह्लादकारि, धनञ्च ‘रथं, चरणञ्चोखं गोमहिषादि च, ‘स-
मैरथत्’ सम्बन्धे प्रेरितवान्, इत्तवानित्यर्थः । सोऽथमिन्द्रो
‘हीद्यानः’ हीष्यमानः, ‘नृभिः’ मनुष्यैः, अग्निग्भिः सार्द्धम्,
सूर्यादीन् ‘अजन्त्’ अजन्वत्, उत्पादितवान्, ‘गातुं’ गमन-
शीलो वायुः तं ॥

अथ वैश्वदेवमृदस्य पुरोदचमाह । “उदजो लोकमनु-
नेषि विदान् । सुवर्वञ्ज्योतिरभयश्च खसि [३] । अथा त
इन्द्र खविरस्य वाह । उपस्येयाम ब्ररषा वृहन्ता” इति ।
इह ‘इन्द्र’, तं ‘विदान्’ सर्वं जानन्, ‘नः’ अस्मदर्थम्, ‘उदं’ वि-
शीर्षं, ‘लोकम्’, ‘अनुनेषि, अनुक्रमेण सम्पादयसि । तथा ‘सुवर्वत्’
स्वर्गयुक्तं, तस्याधनभूतमित्यर्थः । ‘अभयं’ भयरहितं, ‘खसि’
शेमकरं, ‘ज्योतिः’ अग्निस्वरूपं, ‘अथ’ प्राप्नुहि । ‘खविरस्य’
चिरकाशीनत्वेन वृद्धसदृशस्य, ‘ते’ तव, ‘वाह’ ‘उपस्येयाम’
उपस्थानं करवाम, तदीयं वाज्रदशमनुपहसुद्या यथा अस्म-
च्छिरसि स्थापयसि, तथा वयं त्वां भजेम । कीदृशो वाह,
‘ब्ररषा’ रक्षितारो, ‘वृहन्ता’ गुणाधिको ॥

अथादित्समृदस्य पुरोदचः, तत्र प्रथमामाह । “आ नो

विश्राभिरुतिभिः सजोषाः । ब्रह्म जुषाणो ह्यर्थश्च वाहि ।
 वरीवृजत् स्यविरेभिः सुन्निप्र । अस्त्रे दधद्वषण् शुभ्रमिन्द्र”
 इति । हरिनामकावस्यौ यस्यासौ ‘ह्यर्थश्च’, ज्ञोभवे निप्रे हन्
 यस्यासौ ‘सुन्निप्र’, तादृश हे ‘इन्द्र’, तं ‘ब्रह्म जुषाणः’ परिवृढ-
 मिदं कर्म सेवमानः, ‘सजोषाः’ अस्त्राभिः सह समानप्रोतिः,
 सन्, ‘विश्राभिः’ ‘ऊतिभिः’ समस्यैः रक्षणेः सहितः ‘नः’ अस्मान्
 प्रति ‘आयाहि’ आगच्छ । किं कुर्वन्, ‘स्यविरेभिः’ ‘वरी-
 वृजत्’ प्रवृद्धैरुपायैः वर्जयितव्याञ्छूनत्यर्थं वर्जयन्, तथा
 ‘द्वषणं’ कामवर्षणहेतुं, ‘शुभ्रं’ वस्त्रं, ‘अस्त्रे दधत्’ अस्त्रासु
 सन्पादयन् ॥

अथ द्वितीयामाह । “इन्द्राय नाव आग्निरम् । दुदुष्टे
 वज्रिणे मधु । यत्सीमुपहरे विदत्” इति । ‘वज्रिणे’ वज्रयुक्ताय,
 ‘इन्द्राय’ इन्द्रायै, ‘आग्निरं’ ईषन्मयितं दधिहेतुभूतं, ‘मधु’
 मधुरं क्षीरं, गवो ‘दुदुष्टे’ दुग्धवत्त्वः । ‘यत्सी’ यदेव क्षीरं,
 ‘उपहरे’ अस्मिन् प्रवृत्ते अध्वरे वर्तमाने, इन्द्रो ‘विदत्’
 अस्त्रम्वाणं, तत् क्षीरं दुदुष्टे इति पूर्वकाम्ययः ॥

अथ तृतीयामाह । “तासो वज्रिन् धेनवो जोजवुर्नः ।
 गभस्तयो नियुतो विश्ववाराः । अहरहर्भूय इज्योगुवाणाः ।
 पूर्वा इन्द्रं चुमतो भोजनस्य” इति । हे ‘वज्रिन्’ वज्रयुक्त इन्द्र,
 ‘ते’ त्वदर्थं, ‘ताः’ पूर्वोक्ता धेनवः, ‘नः’ अस्मान्, ‘जोजवुः’
 शीघ्रमेव प्राप्ताः । कीदृशो धेनवः, ‘गभस्तयः’ दीप्तिमत्त्वः,
 पृथ्वरीरा इत्यर्थः । ‘नियुतः’ नियमेन क्षीरादेर्मिअविश्वः,

“विश्ववाराः” स्वकीयशीरेषु बुधादिरूपं विश्वं सर्वमपि उप-
 द्रवं वारयन्तीति ‘विश्ववाराः’, ‘अहरहः’ दिने दिने ‘भूय
 इत्’ भूयिष्ठमेव, ‘जोगुवाणाः’ शब्दयन्त्रः शीरपूर्वज्ञानत्वेन
 दोहनाथं वत्समाकारयितुं हस्मारवं कुर्वन्त्य इत्यर्थः । ‘सुमतः’
 शब्दवतो भोजनस्य, ‘पूर्णाः’ पूरयिष्यः, शीरस्य बाहुल्ये सति
 सुलुकेन पुनः पुनर्भोजने हि महान् शब्द उत्पद्यते ॥

अथ सावित्रमृदस्य पुरोदसमाह । “इमां ते धियं प्रभरे
 मधो महीम् । अस्य सोत्रे धिषणा यत्त आनजे । तमुत्सवे च
 प्रसवे च सासहिम् । इन्द्रं देवासः ब्रवसा मदस्यु” [४]
 इति । हे इन्द्र ‘मधो’ महनीयस्य, ‘ते’ तव, ‘मही’ महती;
 ‘इमाम्’ अनुग्रहरूपां, ‘धियं’, ‘प्रभरे’ प्रकर्षेण धारयामि ।
 ‘अस्य’ ‘ते’ ईदृशस्य तव, सम्बन्धि ‘यत्’ सोत्रं, ‘आनजे’ तद्गु-
 षानभिव्यञ्जयति, तस्मिन् ‘सोत्रे’, ‘धिषणा’ महोद्यबुद्धिः, प्रव-
 र्त्ततामिति शेषः । ‘उत्सवे’ अस्मिन् कर्मानुष्ठानरूपे, ‘प्रसवे च’
 तत्फलोत्पादने, ‘सासहिं’ अत्यन्तसहिष्णुं, सर्वदा युक्तमित्यर्थः ।
 तादृशं, ‘ब्रवसा’ बलेन, युक्तं ‘तम्’ ‘इन्द्रं’, ‘देवासः’ सर्वे देवाः,
 ‘अनु’ ‘मदन्’ अनुमोदयाम् ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

इन्द्रस्तुष्णामके षाण्यहृषाः स्युः पुरोदसः ।

तिष्ठाकस्त्रैवाथयमिन्द्रश्च तदनन्तरम् ॥

दिताय इत्याश्विने स्यात् स स्वरः शुक्रसञ्चिते ।

उत त्यन्मन्विनापि स्याद्गुरेभ्यायथयथे ॥

महीत्यैन्द्राग्नके वैश्वदेवे ह्यस्य इत्यगौ ।
 आदित्ये तिस्र आन सूरिमां चाविचकषहे ।
 चयोदशेऽनुवाकेऽस्मिन् सन्ना उक्तास्तयोदशः ॥

इति चयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽनुवाकः ।

चयोदशे इन्द्रसुखामके ज्ञातो पश्याणां पुरीरुच उक्ताः ।
 चतुर्दशे अतोर्थात्मविधिरुच्यते, तं विधातुमाख्यातमाह ।
 “प्रजापतिः पशून्सृजत । तेऽस्मात् सृष्टाः पराञ्च आवन् ।
 तानग्निष्टोमेन नाभ्रोत् । तानुक्थ्येन नाभ्रोत् । तान् सोम-
 ग्न्या नाभ्रोत् । तान् रात्रिया नाभ्रोत् । तान्ऋग्निना ना-
 भ्रोत् । सोऽग्निमब्रवीत् । इमान्म ईष्येति । तानग्निस्त्रिवृता
 सोमेन नाभ्रोत् [१] । स इन्द्रमब्रवीत् । इमान्म ईष्येति ।
 तानिन्द्रः पश्वदग्नेन सोमेन नाभ्रोत् । स विश्वान् देवान्मब्रवीत् ।
 इमान्म इष्यतेति । तान् विश्वे देवाः सप्तदशेन सोमेन नाभ्रु-
 वन् । स विष्णुमब्रवीत् । इमान्म ईष्येति । तान् विष्णुरेकविं-
 शेन सोमेनाभ्रोत् । वारवन्तीषेणावारयत । इहं विष्णुर्विचक्रम-
 इति व्यक्रमत” इति । प्रजापतिना सृष्टाः पशवो सहा पुन-
 रादृप्तिरहिताः प्रजापतेः सकाशाङ्गताः, तदा प्रजापतिः ‘अग्नि-
 ष्टोमादिकं क्रमेणानुष्ठाप्य ‘तान्’ पशून्, प्राप्तुं ‘न’, ब्रह्मोऽभूत् ।

अत् 'राचिषा' अतिराचक्रतुगतैः राचिपर्याधैः श्लोचैः, 'सन्धिना', अतिराचावसाने चिष्टद्राथन्तरः सन्धिरिति यत् श्लोचं विहितं तेन श्लोचेष । एतैरुपाधैः पशून् प्राप्नुमन्नक्तः प्रजापतिः 'अग्निं', प्रति 'अन्नवीत्' । हे अग्ने 'मे' मदर्थे, 'इमान्' पशून्, 'ईष' आप्तुमिच्छ, तदर्थमुद्योगं कुरु इति । ततः सः 'अग्निः' तदर्थं 'चिष्टत्श्लोममनुष्ठाय तेन प्राप्तुं नक्तो जाभूत् । एवमिष्टो विश्वे देवाश्च । 'विष्णुः', तु 'एकविंशश्लोममनुष्ठाय तेन पशून् प्राप्य 'वारवन्तीयेन' साक्षा, पुनर्गमनं निवारयामास । अतोऽयं विष्णुः, 'इदं विष्णुरिति मन्त्रेणोक्तो यो विक्रमः तं हतवान्, तमेव पशुप्राप्तिरूपं विक्रमं मन्त्रोऽवादीदित्यर्थः ॥

इदानीं अन्नोर्धामक्रतुं विधत्ते । "यस्मात् पशवः प्र प्रेव भ्रष्टेरन् । स एतेन यजेत" इति । एकः 'प्र'शब्दः प्राथम्यवाची, अपरः प्रकर्षवाची । प्रथममेव पशवो 'यस्मात्' पुरुषात्, 'प्रेव भ्रष्टेरन्' प्रकर्षेण भ्रष्टा इव भवन्ति, 'सः' पुरुषः, 'एतेन' अन्नोर्धामेन श्लोमेन, 'यजेत' । तत्स्वरूपं सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्, "अन्नोर्धामश्चेत् सन्धिसमसानुस्रयंश्चतुर्भ्यस्रमसगणेभ्यो राजान-मितिरेचयेत्" । सन्धिश्लोचपर्यन्तैरेकोनस्त्रिंशश्लोचैर्युक्तम-तिराचप्रयोगमनुष्ठाय तत्तदूर्ध्वं चतुर्भ्यस्रमसगणेभ्यो राजान-मितिरेचयेत् । ततः पुनरपि चत्वारि श्लोकाणि भवन्ति, तदेवं अष्टस्त्रिंशश्लोचयुक्तोऽन्नोर्धामः ॥

तस्य निर्वचनं दर्शयति । "यदाप्नोत् । तदन्नोर्धामस्त्रो-र्धाममन्" इति । यस्मात् कारणादनेन क्रतुना पशूना-

प्राप्ते, तस्मात् कारणादाप्त्यर्थं यामो यज्ञ इति व्युत्पत्त्या
तस्मान्न सन्त्यम् ॥

एतस्मिन् क्रतोः सर्वकामप्राप्तिसाधनत्वं दर्शयति । “एतेन
वै देवा जैत्वानि जित्वा । यं काममकामयन्त तमाप्नुवन् । यं
कामं कामयते । तमेतेनाप्नोति” [२] इति । पुरा ‘देवाः’,
‘एतेन’ आप्नोर्यामक्रतुना, जेतव्यानि सर्वाणि युद्धानि ‘जित्वा’,
काम्यमानं फलं ‘माप्नुवन्’ । अतोऽन्योऽपि देववत् सर्वं
‘माप्नोति ॥

इति चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽनुवाकः ।

चतुर्दशे आप्नोर्यामोऽभिहितः । अथ पञ्चदश-वोऽङ्ग-
सप्तदशेऽनुवाकेषु यज्ञसंयुक्तासौकिको राजाभिषेकोऽभि-
धीयते । तत्रास्त्रिंशदानुवाके तावदादौ होममन्त्रा उच्यन्ते ।
कथ्यः । व्याघ्रोऽयमग्नाविति सप्ताङ्गतोऽर्ज्वलेति । “व्याघ्रोऽयमग्नौ
चरति प्रविष्टः । अषीषां पुत्रो अभिब्रक्षिपा अयम् । नम-
स्कारेण नमसा ते जुहोमि । मा देवानां मिथुया कर्म भागम्”
इति । ‘अयम्’ अभिषेकार्थं राजा, अस्त्रिंशत्तयाधारे ‘अग्नौ’,
‘प्रविष्टः’ ‘व्याघ्र’वदप्रष्टव्यो भूत्वा लोके ‘चरति’ । सः ‘अयं’,
‘अषीषाम्’ अलिङ्गा, ‘पुत्रः’, अभिषेकसंस्कारेण तैत्त्या-
दित्यात् ‘अभिब्रक्षिपाः’ पापेभ्यः पाता, रक्षिता भवन्ति

जेषः । हे अग्ने 'ते' तव 'नमस्कारेण' युक्तोऽहं 'नमसा' सपनतेन, इविषा 'जुहोमि' । 'देवानां', 'भागं', 'मिथुया', 'कर्षापन्था मिथ्या भवति, तथा वयं 'मा', कार्त्तं, किन्तु सत्यमेव कुर्त्त इत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । "सावीर्हि देव प्रसवाय पिचे । वर्ष्माण-
मस्यै वरिमाणमस्यै । अथास्यभ्यः सवितः सर्व्यताता । दिवे
दिव आसुवा भूरिपम्भः" इति । हे 'देव', 'प्रसवाय' प्रजानां
प्रेरकाय, 'पिचे' पासकाय, 'अस्यै' राज्ञे, 'वर्ष्माणं', 'सावीर्हि'
सर्व्यथा प्रेरय, अस्य राज्ञो देहो यथा सर्वान् पासयति तथा
त्वमनुमृहाणेत्यर्थः । किञ्च 'अस्यै' राज्ञे, 'वरिमाणम्' उदत्तं,
राज्यविस्तारं, 'सावीः' प्रेरय, अनुजानीहि । 'अथ' अग्निरं,
हे 'सवितः', सर्व्य देवास्वीयन्ते विस्वीर्यन्ते एष्विति सर्व्यताता
द्ये यज्ञाः तेषु सर्व्यतातासु, 'अस्यभ्यम्' अस्यदर्थं, 'भूरिपम्भः'
भूरीन् वज्रसान् पशून् 'आसुव' सर्व्यतः प्रेरय ॥

अथ तृतीयामाह । "भूतो भूतेषु चरति प्रविष्टः । स भूता-
नामधिपतिर्बभूव [१] । तस्य मृत्यौ चरति राजसूयम् । स
राजा राज्यमनुमन्यतामिदम्" इति । 'भूतेषु' प्राणिजातेषु,
मध्ये 'प्रविष्टः', अयं 'भूतः', सूयमुद्भूतः, 'चरति' सर्व्यनिया-
मकत्वेन प्रवर्त्तते । अतएव 'भूतानां' प्राणिनां सर्व्यवाम्, 'अधि-
पतिः' स्वामी, 'बभूव' । 'तस्य' राज्ञः, 'मृत्यौ' दुष्टग्रिचारूप-
मरणनिमित्तभूते सति, 'राजसूयं' 'चरति' । राजा सूयते-
ऽभिषिच्यते अस्मिन् कर्षणीति राजसूयाख्यमिममभिषेकमिदं

कर्षं च दुष्टत्रिषार्थं प्रवर्तते इत्यर्थः । ‘घः’ अभिविक्तः, ‘राजा’,
‘राज्यम्’, ‘इदम्’, ‘अनुमन्यताम्’ दुष्टत्रिषात्रिष्टपरिपासनरूपं
षड्राजकृत्यं तदङ्गीकरोतु ॥

अथ चतुर्थीमाह । “येभिः त्रिष्वैः पप्रथानामद्दृष्टत् ।
येभिर्द्यौमभ्यपिष्टत् प्रजापतिः । येभिर्वाचं विश्वरूपाश्च सम-
व्ययत् । तेनेममग्न इह वर्षसा समङ्धि” इति । ‘प्रजापतिः’,
‘येभिः’ ‘त्रिष्वैः’ यैः कौश्लैः, ‘पप्रथानां’ विश्वारचुक्तामिमां
पृथिवीं ‘अद्दृष्टत्’ दृढीकृतवान् । तथा ‘येभिः’ कर्षकौश्लैः ‘द्यां’
‘द्युलोकम्’ ‘अभ्यपिष्टत्’ अभितस्यन्तारकादिभिः सुरूपामक-
रोत् । तथा ‘येभिः’ यैः कर्षकौश्लैः, ‘वाचम्’ इमामुच्चार्य-
माणां, ‘विश्वरूपां’ नानापदार्थवाचकत्वेनानेकरूपां, ‘समव्ययत्’
सम्यक् सम्पादितवान् । ‘तेन’ तथाविधकौश्लजालेन, ‘वर्षसा’
तद्योगेन बलेन, च हे अग्ने ‘इमं’ राजानं, ‘इह’ लोके,
‘समङ्धि’ समृद्धं कुरु, तथाविधसामर्थ्येन संयोजयेत्यर्थः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “येभिरादित्यस्तपति प्रकेतुभिः । येभिः
सूर्यो ददृष्टे चिचमानुः । येभिर्वाचं पुष्कलेभिरव्ययत् । तेने-
ममग्न इह वर्षसा समङ्धि” [९] इति । ‘येभिः’, ‘प्रकेतुभिः’
प्रकृष्टतेजोविशेषैः, अथम् ‘आदित्यः’ सर्वत्र तापं करोति ।
किञ्च ‘येभिः’ यैस्तेजोविशेषैः, ‘सूर्यः’, ‘चिचमानुः’ इदमे
क्षिचिचरश्मियुक्तोऽयमिति प्राणिभिः ‘दृश्यते’ । ‘येभिः’ चैर-
भिधेयविशेषैः ‘पुष्कलैः, सम्पूर्णे’, ‘वाचं’ शब्दात्मिकाम्, ‘समव्ययत्’
वीतां परिहृतां सर्व्यां जप्सुरकरोत् । तेनेत्यादि पूर्ववत् ॥

अथ षष्ठीमाह । “आयं भातु ब्रवषा पञ्चकटीः । इन्द्र इव ज्येष्ठो भवतु प्रजावान् । अस्मा अस्तु पुष्कलं चित्रभानु । आयं पृषङ्गु रजषी उपस्रम्” इति । ‘अयं’ राजा, ‘ब्रवषा’ बलेन, ‘पञ्चकटीः’ पञ्चसङ्गाकान् मनुष्यान्, निषादपञ्चमान् ब्राह्मणादिवर्णान्, ‘आभातु’ समन्ताद्दीपयतु । किञ्च ‘अयं’ राजा, स्वयम् ‘इन्द्र इव’, ‘ज्येष्ठः’ प्रशस्यतमः, ‘प्रजावान्’ प्रजायुक्तः, ‘भवतु’ । ‘अस्मै’ राज्ञे, विद्यमानं सर्व्ववस्तुजातं, ‘पुष्कलं’ सम्पूर्णं, ‘चित्रभानु’ ‘विचित्रभानु, विचित्रत्वेन भाष-
मानं स्वस्वकार्य्यसमम् ‘अस्तु’ । किञ्च ‘अयं’ राजा, ‘रजषी’ रञ्जनात्मिके द्यावापृथिव्यौ, ‘उपस्रम्’ तत्समीपस्थितम् अन्तरिक्षं, ‘आपृषङ्गु’ तेजसा सर्व्वतः प्राप्नोतु, पास्वय-
त्वित्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । “यत्ते शिष्यं कश्यप रोचनावत् । इन्द्रि-
यावत् पुष्कलं चित्रभानु । यस्मिन्सूर्या अर्पिताः सप्त साकम् ।
तस्मिन्नाजानमधिविश्रयेमम्” इति । हे ‘कश्यपास्थ-प्रजापते,
‘ते’ तव, ‘यत्’ ‘शिष्यं’ कर्मकौशलं, ‘रोचनावत्’ दीप्तिमत्,
‘इन्द्रियावत्’ वीर्य्योपेतम्, ‘पुष्कलं’ सम्पूर्णम्, ‘चित्रभानु’ वि-
चित्रत्वेन भाषमानं, किञ्च ‘यस्मिन्’ त्वदीये शिष्ये, ‘सप्त-
सङ्गाकाः ‘सूर्याः’, ‘साकम्’ ‘अर्पिताः’ सहावस्थापिताः । ते
च सप्त सूर्या आरक्षकाण्डे आरोगो भ्राज इत्यनुवाके प्रप-
ञ्चिताः । ‘तस्मिन्’ शिष्ये, ‘इमं’ राजानं, ‘अधिश्रय’ अधिक-
त्वेन आश्रितं कुर्व ॥

कथ्यः । 'सौरसि पृथिव्यसि' इति यजमानाद्यतने श्राद्ध-
सर्वाप्रार्थनाधीनमुत्तरसोमास्तृणातीति । हे श्राद्धसर्वा तं
सुखोकरूपमसि भूखोकरूपमसि ॥

कथ्यः । 'तस्मिन् राज्यं प्रविशति व्याघ्रो वैद्याघ्न इत्याषी-
नमभिमन्त्रयत' इति । पाठस्तु, "व्याघ्रो वैद्याघ्नेऽधि [३] । विश-
स्य दिवो महीः । विशस्या सर्वा वाञ्छन्तु । मा तद्राश-
मधिभ्रूयत्" इति । हे राजन् त्वं 'व्याघ्रवदप्रष्टव्यो भूता
'व्याघ्रसन्निधि सर्वासि 'अधि' उपरिस्थितः, 'महीः' महीः,
'दिवः' प्राच्यादिकाः, 'विशस्य' विशेषेण आश्रितो भव ।
'सर्वाः', 'विशः' प्रजाः, 'त्वां', 'वाञ्छन्तु' कामयन्ताम्, रं
'राशं', 'त्वन्माधिभ्रूयत्' मन्तः शकासाङ्गुष्टं माभूत् ॥

कथ्यः । 'अथैनं तोक्त्वावास्ताभिर्दूर्वावास्ताभिर्वाऽङ्गिरमि-
विशति या दिव्या आप इति प्रतिपद्या पाङ्गादिति । या-
स्तु तोक्त्वाणि त्रीन्पुराणवास्तानि प्रक्षिप्तानि ता आपसो-
क्त्वावास्ता, एवं दूर्वावास्ता अपि । पाठस्तु, "या दिव्या
आपः पयसा सम्भूयुः । या अन्तरिक्ष उतपार्थिवीषां ।
तासां त्वा सर्वासांश्च दद्या । अभिसिञ्चामि वर्चसा । अभि ता
वर्चसा सिद्धं दिव्येन । पयसा सह । यथावा राश्वरुणः
[४] । तथा त्वा सविताऽकरत् । इन्द्रं विद्या अवीदुषन् । वसु-
व्यसङ्गिरः । रथीतमश् रथीणाम् । वाजानाश् चतृति
यतिम् । वसवस्ता पुरस्तादभिविञ्चन्तु गावेषु चन्द्रसा ।
इन्द्रस्ता दक्षिणतोऽभिविञ्चन्तु त्रैष्टुभेन चन्द्रसा । आदित्वा-

स्वा पश्चादभिषिञ्चन्तु जागतेन हृन्दसा । विश्वे मा देवा
 प्रत्तरतोऽभिषिञ्चन्त्वानुष्टुभेन हृन्दसा । बृहस्पतिस्त्रोपरिष्ठा-
 दभिषिञ्चन्तु पाङ्केन हृन्दसा” [५] इति । ‘दिव्याः’ दिवि-
 भवाः, ‘आपः’, ‘धाः’, ‘पयसा’ शीरेण सह, ‘सम्भृवुः’,
 ‘अन्तरिक्षे’, ‘धाः’, सम्भृवुः, ‘उत’ अपि च, ‘पार्थिवीः’
 वृषिय्यामुत्पन्नाः, ‘धाः’, आपः, तासां ‘सर्वासां’, ‘इषा’ दीप्त्या,
 ‘वर्षसा’ बलेन, हे राजन्, त्वाम् ‘अभिषिञ्चामि’ ‘पयसा’
 ‘दिव्येन’, सह, ‘वर्षसा’ बलेन, त्वां ‘अभितः’, ‘सिञ्च’ सर्वतः
 सिक्तं करोमि । ‘यथा’, लोके ‘सविता’, स्वयं ‘राष्ट्रवर्द्धनः’,
 ‘आम’, तथा त्वामपि राष्ट्रवर्द्धनं करोतु । ‘विन्धाः’ ‘गिरः’
 सर्वाः स्तुतिरूपा वाचः, त्वाम् ‘अवीष्टधन्’ वर्द्धितवत्यः,
 कीदृशं त्वां, ‘इन्द्र’ परमैश्वर्ययुक्तं, ‘समुद्रव्यचसं’ समुद्रवद्वा-
 पिनं, ‘रथीनां’ ‘रथीतमं’ रथयुक्तानां राज्ञां मध्ये अति-
 ब्रह्मेण रथस्वामिनं, ‘वाजानां’ अश्वानां, ‘पतिं’ पाञ्चकं, तथा
 ‘सत्पतिं’ सम्मार्गवर्तिनां पाञ्चकं, हे राजन्, त्वां ‘पुरस्तात्’
 पूर्वस्थां दिशि, ‘गायत्र्यहृन्दोऽभिमानिदेवेन सह ‘वसवः’,
 ‘अभिषिञ्चन्तु’ । एवं इन्द्रास्त्रेत्यादिवाक्येष्वपि योजनीयम् ॥

कथ्यः । अदृशं त्वा वृकमित्येनमभिमन्थ्येति । पाठस्तु, “अ-
 दृशं त्वा वृकमुयं स्वयं करम् । रोचमानं महतामये अर्चिषः ।
 सूर्यवन्तं मध्वानं विषासहिम् । इन्द्रमुख्येषु नामहृतम-
 उवेम” इति । हे राजन् त्वां ‘उक्थेषु’ शोचेषु, ‘इन्द्र’ ‘उवेम’
 इन्द्रलेनाह्वयाम, इन्द्रनाथैव व्यवहराम इत्यर्थः । कीदृशं

त्वां, 'अदणं' उदयकाशीन-सूर्य्यसदृशं 'दृकं' आरख्यमृग-
 च्छूषां भयहेतुं, अतएव 'उचं', 'खजङ्करं' 'खजः' ब्रह्मणां
 भर्त्सनं तत्करोतीति 'खजङ्करः', तं, 'महतां' देवानाम्, 'अशि-
 षः', 'अये', 'रोचमानं' तदीयप्रकाशादप्यधिकेन प्रकाशेन
 युक्तमित्यर्थः । 'सूर्य्यवन्तं' उपमानार्थं सूर्य्या अस्यास्तीति 'सूर्य-
 वान्', तं, 'मघवानं' अन्नवन्तं, विषवदैरिषः सहतेऽभिभवतीति
 'विषासहिः', तं, 'नामहृतमं' युद्धेषु ब्रह्मणतिष्ठयेन तत्तन्नाशा-
 ङ्कयतीति नामहृतमः तम् ॥

कल्पः । प्रवाहवेति प्रसार्थ्येति । पाठसु, "प्र बाहवा सिद्धं
 जीवसे नः । आ नो गच्छतिमुत्तं घृतेन । आ नो जने आवयतं
 युवाणा । अतं मे मिचावरुणा हवेमा" इति । हे 'बाहवा'
 उभौ बाह्व, 'नः' अस्माकं, 'जीवसे' जीवनाय, 'प्रसिद्धं'
 प्रसृतौ भवतं, 'नः' अस्माकं, 'गच्छति' गोसमूहं, 'घृतेन', 'उत्तं'
 सिद्धतं, 'युवाणा' तरुणौ, परस्परमिञ्जितौ वा, युवां 'नः' अ-
 स्मान् 'जने' जनसमूहे 'आआवयतं' सर्व्वत्र प्रस्थापयतम् । हे
 'मिचावरुणरूपौ', बाह्व, 'मे' मदीयं 'हमा' हमं, 'हव' एवं
 आह्वानं, 'अतं' शृणुतम् ॥

कल्पः । इन्द्रस्यते वीर्य्यकृत इत्युपावहरतीति । पाठसु,
 "इन्द्रस्य ते वीर्य्यकृतः । बाह्व उपावहरामि" [६] इति ।
 हे राजन्, 'वीर्य्यकृतः' पराक्रमकारिणः, 'इन्द्रस्य' परमै-
 श्वर्य्ययुक्तस्य, 'ते' तव, प्रसृतौ 'बाह्व' 'उपावहरामि' पुनः बहु-
 चितौ करोमि ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

व्याघ्रो राजाभिषेकाय जुहुयात् सप्तमन्त्रकैः ॥
 द्यौर्यान्नचर्म संस्तीर्यं तन्म्यं व्याघ्रोऽभिमन्त्रयेत् ।
 अभिषिञ्चेदष्टभिर्वा अरुषं मन्त्रयेत्तदा ॥
 प्रवाङ्गोस्तु प्रसारख्यादिङ्गोपावहरेद्भौ ।
 अनुवाके पञ्चदशे प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ॥
 इति पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽनुवाकः ।

पञ्चदशे राजाभिषेक उक्तः । षोडशे तदङ्गत्वेन रथारोहण-
 मुच्यते । कल्पः । ‘अयेणाग्निः रथोऽवस्थितो भवत्यभिप्रेहीतीतः
 राजानमभ्येति’ इति । पाठस्तु, “अभिप्रेहि वीरयस्व । उयस्वेत्ता
 सपत्नहा” इति । षोडशं मन्त्रोऽष्टमेऽनुवाके व्याख्यातः* ॥

कल्पः । ‘आतिष्ठ वृचहन्तम इत्यभिमन्त्रयत’ इति ।
 पाठस्तु, “आतिष्ठ वृचहन्तमः तुभ्यं देवा अधिभ्रुवन्” इति ।
 अयमपि तत्रैव व्याख्यातः† ॥

कल्पः । ‘अङ्गौ न्यङ्काविति रथचक्रे अभिमृशति’ इति ।
 पाठस्तु, “अङ्गौ न्यङ्कावभितो रथं यौ । ध्वान्तं वातायमनु-
 सञ्चरन्तौ । दूरे हेतिरिन्द्रियावान् पतन्तौ । ते गोऽग्रयः
 पप्रयः पारयन्तु” इति । ‘अङ्कः’ इति दक्षिणचक्रस्य नाम,
 ‘न्यङ्कः’ इत्युत्तरचक्रस्य, ‘रथमभितः’ रथस्य पार्श्वयोः, या-

* ७७२ पृष्ठायां प्रवृत्तः ।

† ७७२ पृष्ठायां प्रवृत्तः ।

वक्ष्ये न्यक्ष्ये विद्येते, एकस्मिन् पार्श्वे चक्रद्वयं, रथस्य चक्रचतु-
ष्टयोपेतत्वात् । अथवा अङ्गब्रह्मसङ्गवाची, अङ्गब्रह्मसङ्गवु-
पचवाची, चावक्ष्ये तौ यौ च न्यक्ष्ये तौ 'ध्वान्तं' ध्वनियुक्तं,
'वातायं' वायोः पूर्वभागम्, 'अनुसञ्चरन्तौ' वायोरपि व्रीषवे-
गेन गच्छत इत्यर्थः । 'दूरे हेतिरित्यादिभिस्त्रिभिः ब्रह्मैस्त्रयो-
ऽग्निविशेषा उच्यन्ते, 'ते' चयोऽप्यग्रयः 'पप्रयः' गमनं पूरवन्तः,
'नः' अस्मान्, 'पारवन्तु' गमनसमाप्तिं प्रापवन्तु ॥

कथ्यः । 'गमस्तु चक्र इति पुरोहितमभिमन्वयत' इति ।
पाठस्तु, "गमस्तु चक्रे गद् । अव्यथायै त्वा स्त्रधायै त्वा [१] ।
मा न इन्द्राभितस्स इन्द्रारिष्टासः । एवा ब्रह्मन्वेदस्तु" इति ।
हे 'चक्रे' अतीन्द्रियद्रष्टुः पुरोहित, 'ते' तुभ्यं, 'गमः', चक्र,
'गद्' अस्माभ्यं हितं कथय, 'अव्यथायै' ब्रह्मकृतबाधराहित्याय
'त्वा' त्वां, भजाम इति शेषः । 'स्त्रधायै' अस्माभ्यं त्वां भजामः ।
हे 'चक्र' पुरोहितात्मन् चक्रे, 'इन्द्र' परमैश्वर्यसम्पन्न, 'नः'
अस्माकं, 'तत्' तव प्रसादात्, 'अरिष्टासः' अस्माभिः हिंसितं
बाधितुमशक्याः प्रत्यवायाः, 'अभितः' सर्वतो 'मा', भूवन् ।
हे 'ब्रह्मन्', 'तवेत्' तवैव, तत्प्रसादात् 'एवा' इत्यमेव, 'चक्र' ।

कथ्यः । 'तिष्ठा रथ इति सारथिम्' इति । अभिमन्वयेत
इत्यनुवर्त्तते । पाठस्तु, "तिष्ठा रथे अधि यद्ब्रह्महस्तः" इति ।
हे सारथे, 'अस्मात्सं', 'ब्रह्महस्तः', तस्मात्, 'रथे', अपि 'अधि-
तिष्ठ' अधिब्रह्म स्थितो भव ॥

कथ्यः । 'आरम्भीनिति रम्भीनास्त्रमेत' इति । पाठस्तु, "वा

रश्मीन् देव युवसे स्वस्यः” इति । हे ‘देव’ रथप्रवर्त्तक, ‘स्वस्यः’
ज्योत्स्नायुक्तः, तं ‘रश्मीन्’ प्रपदान्, ‘आयुवसे’ आदाय
मिशोक्तुम् ॥

कथ्यः । ‘आतिष्ठ वृषहसिति षड्विरारूढम्’ इति । अभि-
मन्ववत इत्यनुवर्त्तते । तच्च चतुर्थी मन्वाणां प्रतीकानि दर्शय-
ति । “आतिष्ठ वृषहन्, आतिष्ठन्तं परि । अनु स्वप्ने मदत्तनु,
त्वा मिचावदृषौ” इति । एते मन्वा अष्टमानुवाके व्याख्याताः* ॥

पञ्चमं मन्वमाह । “सौम्य त्वा पृथिवी च प्रचेतसा । शुक्रो
वृषहसिषा त्वा पिपर्त्तु । अनु स्वधा चिकिताः सोमो अग्निः ।
अनु त्वावतु सविता सवेन” [१] इति । अत्रापि पादत्रयं
तस्मिन्नेवानुवाके व्याख्यातम् । हे राजन्, ‘सविता’ देवः, ‘सवेन’
प्रेरणेन, ‘त्वा’, ‘अन्ववतु’ अनुकूलः सन् रचतु ॥

अथ षष्ठमन्वमाह । “इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् । समुद्रं व-
चसङ्गिरः । रथीतमः रथीनाम् । वाजानाः सत्यतिं पतिम्”
इति । अयं मन्वः पूर्व्यानुवाके व्याख्यातः† ॥

कथ्यः । ‘परिमासेन्या इति हे वाचयित्वा’ इति । तच्च प्रथम-
माह । “परि मा सेन्या घोषाः । ज्ञानां वृक्षन्तु मृगवः । मेधि-
ष्ठाः पिन्वमाना इह । मां गोपतिमभिसंविन्नन्तु” इति । ‘सेन्याः’
परकीयानां सेनार्या भवाः, ‘ज्ञानां’ धनुर्मतानां, ‘घोषाः’
गादाः, ‘मा परिवृक्षन्तु’ मां परितो वर्द्धयन्तु, तदीया धनु-
र्घोषा मद्दिषथे मा प्रवर्त्तत । कीदृशा घोषाः, ‘मृगवः’ परराज-

* ७०२, ७०३ पृष्ठावां द्रष्टव्यः ।

† ८०४ पृष्ठावां द्रष्टव्यः ।

यहणेऽन्वावन्तः, 'मेघिष्ठाः' शोचसङ्गमनोचिताः, 'दृह' शक्ति-
कर्माणि, युद्धविशेषे वा, 'पिन्वमानाः' अप्रतिकूलत्वेन मां प्रीष-
यन्तः, तादृशः 'व्याघोषाः' 'गोपति' भूपति, 'माम्',
'अभिसंविब्रन्तु' अभितः सम्यक् प्रविब्रन्तु । ये ब्रह्मन्मन्त्रिणे
घोषाः, ते सर्वेऽप्यप्रतिकूलत्वेन स्तकीयघोषा भवन्वित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामाह । "तन्मोऽनुमतिरनुमन्यताम् । तस्मा-
ता पृथिवी तत्पिता सौः [३] । तद्वावाणः सोमसुतो मयो-
भुवः । तदग्निना ष्टुषुतः सौभगा युवम्" इति । 'अनुम-
त्याख्या देवी, 'तत्' मदीयं कर्म, 'अनुमन्यतां' अङ्गीकरोत ।
'पृथिव्याख्या, 'माता', 'तत्', 'अनुमन्यतां' । 'द्युलोकरूपः 'पिता',
'तत्' 'अनुमन्यतां' । 'सोमसुतः' सोममभिषुष्यन्तः, 'मयोभुवः'
सुखस्य भावयितारः, 'यावाणः' पाषाणाः, 'तत्' 'अनुमन्यन्ताम्' ।
हे 'अग्निने', 'सौभगा युव' भाग्यवन्तौ युवां, 'तत्' 'ष्टुषुतम्' ।

कल्पः । 'उत्तराभिस्त्रिभिरभिमन्त्र्य' इति । तत्र इदोः
प्रतीके दर्शयति । "अवते, हेडवदुत्तमम्" इति । एतसोमं
संहितायां 'वैश्वानरो न' इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

अथ तृतीयामाह । "एना व्याघ्रं परिषस्त्रजानाः । सिंशः
द्विन्वन्ति महते सौभगाय । समुद्रं न सुहवं तस्त्रिवाःशम् ।
मर्ध्व्यन्ते दीपिनमस्त्रन्तः" इति । 'व्याघ्रं' व्याघ्रवत् केना-
प्यप्रष्टुष्यं, 'सिंहं' सिंहसमानशक्तियुक्तं, 'एनं' राजानं, 'परि-
षस्त्रजानाः' आलिङ्गयन्तो ब्राह्मणा बान्धवाश्च, 'महते', 'सौभ-
गाय', 'द्विन्वन्ति' प्रीणयन्ति, आङ्गीर्षादान् कुर्वन्तीत्यर्थः ।

‘समुद्रं न’ समुद्रमिव, सुखेनाङ्गातुं शक्यं, ‘तस्त्रिवांशं’ तस्त्रिं-
स्त्वामे अवस्थितमेनं, ‘ममृज्यन्ते’ अभिषेकस्त्रेपान् पुनः पुनः
शोधयन्ति । तच्च दृष्टान्तः, ‘असु’ अन्तर्जलमध्ये, ‘दीपिनं’ गर्जं,
यथा प्रक्षालयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

कल्पः । उदसावेत्तित्यादित्यमुदीचयतीति । पाठस्तु, “उद-
सावेतु सूर्यः । उदिदं मामकं वचः । उदिहि देव सूर्य्य ।
सह वसुना मम । अहं वाचो विवाचनम् । मयि वागस्तु धर्षसिः ।
यन्तु नदयो वर्षन्तु पर्जन्याः । सुपिप्पला श्रोषधयोः भवन्तु”
इति । ‘अमौ’ राजा, सूर्य्यसमो भूत्वा ‘उदेतु’ उदयमभि-
वृद्धिं गच्छतु, ‘मामकं’ मदीयं, ‘इदम्’ आशीर्वाद्दरूपं, ‘वचः’,
‘उदिहि’ अभिवृद्धिं गच्छतु, हे ‘सूर्य्य’, ‘देव’ दीप्यमान,
राजन् ‘मम’ ब्राह्मणस्य, ‘सह वसुना’ वचनेनाशीर्वादेन सह,
त्वम् ‘उदिहि’ अभ्युदयं गच्छ, ‘अहं’ पुरोहितः, ‘वाचः’
धर्माधर्मात्मिकायाः, ‘विवाचनं’ विशेषेणाभिवदनसामर्थ्यं,
प्राप्नुयामिति शेषः । येद्यम् ‘मयि’, स्थिता आशीर्वाद्दरूपा
‘वाक्’, सा ‘धर्षसिः’ धरणशीला सुप्रतिष्ठितास्तु । ‘नदयो’ नद्यः
सर्वाः, ‘यन्तु’ पूर्णाः प्रवहन्तु, ‘पर्जन्याः’ मेघाः, स्वस्वकाले
‘वर्षन्तु’, ‘श्रोषधयः’ श्रोत्रादयः, ‘सुपिप्पलाः’ शोभनफलो-
पेताः, ‘भवन्तु’ ॥

कल्पः । अन्नवतामिति जन्मपदाननुवीक्षत इति । पाठस्तु,
“अन्नवतामोदनवतामामिचवताम् । एषाऽ राजा भूयासम्”
[४] इति । अदनीयानि प्रशस्तभक्षभोन्न्यानि येषु यामेषु ते

यामा 'अश्ववन्तः' प्रभूतेन ब्रीहिस्रियङ्गाद्योदनेन युक्ता 'ओ-
दनवन्तः', 'आमिच'ब्रह्मेण दधिशीरादि-रसद्रव्याण्युपलक्ष्यन्ते,
तेर्युक्ता 'आमिचवन्तः', तादृशानाम् 'एषां' यामाणां, 'राजा'
स्वामी, 'भृयासम्' ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

अभीति रथमागत्यातिष्ठारोहस्य मन्त्रणम् ।
अहौ चक्रे उपसृश्य नमो विप्राभिमन्त्रणम् ॥
सारथिमन्त्रयेन्निष्ठाऽऽरशीचश्वभिमन्त्रणम् ।
आतिष्ठ षड्भिरारूढं मन्त्रयेत परिद्वयम् ॥
वाचयेतावते हेडः त्रिभिस्तमभिमन्त्रयेत् ।
उदसाविति राजानं द्वाभ्यां सूर्यमवेक्षयेत् ॥
अथ यामानवेक्षेत प्रोक्ता मन्त्रास्तु विंशतिः ।

इति षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽनुवाकः ।

षोडशे राजाभिषेकाङ्गं रथारोहणमुक्तम् । सप्तदशे तदङ्गं
वपनमभिधीयते । कल्पः । ये केन्नियो नर्त्तं ब्रह्मण इति हे
आहुती ऊत्वेति । तत्र प्रथमामाह । "ये केन्नियः प्रथमाः
सचमासत । येभिराभृतं यदिदं विरोचते । तेभ्यो जुहोमि
वज्रधा घृतेन । रायस्योषेणमं वर्षसा स्रष्टजाय" इति ।
केशा येषां सन्ति, ते 'केन्नियः' केन्नियोऽग्निर्वायुः सूर्यः ।

आखान्तरे चयः केचिन्न इत्याद्यानात् । ते च देवाः 'प्रथमाः' इतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्व्यं प्रवृत्ताः । 'केचिन्नः', 'ये', 'सचम्', 'आसत' अनुष्ठितवन्तः, 'यदिद्' जगद्, 'विरोचते' विशेषेण प्रकाशते, तदिद् सर्व्यं 'येभिः' यैर्देवैः, 'आभृतं' सम्पादितं, 'तेभ्यः' देवेभ्यः, 'घृतेन', 'वज्रधा' वज्रप्रकारं 'जुहोमि' । हे देवाः केचिन्नः, 'इमं' राजानं, धनपुष्या बखेन च संयोजयथ ॥

अथ द्वितीयमाह । "नर्त्तं ब्रह्मणस्पसो विमोकः । द्वि-
नाम्नी दीक्षा वशिनी क्षुया । प्र केष्वाः सुवते काण्डिनो भवन्ति ।
तेषां ब्रह्मोदीशे वपनस्य मान्यः" इति । 'ब्रह्मणः' परिवृढात्,
एतस्मादपनादृते अभिषेकाख्यव्रतरूपात् 'तपसः', 'विमोकः'
विसर्गः, समाप्तिः, नास्ति । उपक्रान्तं हि व्रतं समापनीयम् । अस्य
आभिषेकाख्यव्रतस्य वपनेनैव समाप्तिः । व्रतरूपा चेषमभि-
षेक'दीक्षा, 'द्विनाम्नी' नामद्वययुक्ता, तस्यास्य 'वशिनी', इत्येकं
नाम, तथा हि सर्वाः प्रजाः वशीक्रियन्ते, 'क्षुया', इत्यपरं नाम,
तथा हि दीक्षया ब्रह्मवोऽभिभूयन्ते । दीक्षाया द्विविधव्रतत्वं
सोमप्रकरणेऽप्याह्नातम् । एतद्वै सुजघनं नाम व्रतमिति प्रथ-
मम् । एतद्वै क्षुरपविनाम व्रतमिति द्वितीयम् । अतोऽस्य
व्रतस्य समाप्तये वपनं कुर्यात् । अस्य राज्ञः 'केष्वाः', 'प्रसुवते'
प्रकर्षेणात्यन्ताः वर्द्धन्ते, अतएव 'काण्डिनः' वज्रसमूहयुक्ताः,
'भवन्ति' । तेषां वर्द्धमानानां वज्रसमूहयुक्तानां केष्वाणां 'वप-
नस्य', 'ब्रह्मोत्' प्रजापतिरेव, 'ईशे' समर्थो भवति । 'न', तु 'अन्यः',
कश्चित् । तस्मात्प्रजापतिरूपोऽयं पुरोहितः वपनं करोत्वित्यर्थः ॥

कल्पः । अजमानायतनं सौदुम्बरोमासन्दीं प्रतिष्ठापयति
 तां रात्रारोहत्यारोहं प्रोष्ठमित्यारोहन्तमभिमन्त्रयत इति।
 पाठस्तु, “आरोहं प्रौष्ठं विषहस्य ब्रह्मन् । अवासादीनां
 वज्रिणीं द्युया [१] । देहि दक्षिणां प्रतिरखायुः । अवासादीनां
 वदणस्य पात्रात्” इति । हे राजन् ‘प्रौष्ठं’ आसन्दीस्य
 मन्त्रकम्, ‘आरोह’, ‘ब्रह्मन्’, ‘विषहस्य’ विशेषणाभिभव, येषं
 ‘वज्रिणी’ ‘द्युया’ चेति द्विजाती ‘दीचा’, येषं वस्त्रात् ‘अवासाक’
 अवसृष्टा, समाप्ता, तस्मात् पुरोहिताय ‘दक्षिणां’, ‘देहि’,
 ‘प्रतिरखत्वमपि दीर्घम्’, ‘आयुः’, प्राप्नुहि । ‘अथ’ अन्तरं,
 ‘वदणस्य पात्रात्’ अस्माद्ब्रह्मण्यनिर्बन्धात्, ‘मुच्यस्य’ मुक्तो भव ॥

कल्पः । तस्यामासीनः केभान्वापयते येनावपत् सविता
 क्षुरेषेति । पाठस्तु, “येनावपत् सविता क्षुरेष । सोमस्य राज्ञे
 वदणस्य विद्वान् । तेन ब्रह्माणो वपतेदमस्योर्वेनम् । रथा
 वर्षसा संसृजाय” इति । पुरा ‘विद्वान्’, ‘सविता’, ‘राज्ञः’
 राजाभिषेकं प्राप्नुवतः, ‘सोमस्य’, ‘वदणस्य’, च केभान् ‘येन’
 क्षुरेष, ‘आवपत्’, ‘तेन’ क्षुरेष, हे ‘ब्राह्मणाः’ प्रजापतिरूपाः
 पुरोहिताः, ‘अस्य’, ‘इदं’ केभजातं, ‘वपते’, ‘इदम्’ च राज्ञान्,
 ‘उजा’ क्षीरादिरसेन, ‘रथा’ धनेन, ‘वर्षसा’ वसेन, च
 ‘संसृजाय’ संयोजयत ॥

कल्पः । मा ते केभानिति केभान् प्रकीर्यमाणाननुमन्त्र-
 यत इति । पाठस्तु, “मा ते केभाननु गार्हर्ष एतत् । तथा
 धाता करोतु ते । तुभ्यमिन्द्रो वृहस्पतिः । सविता वर्ष

‘आदधात्’ [२] इति । हे राजन् ‘ते’, ‘वर्चः’ बलं, ‘केन्नानु’, ‘आमात्’ मापनच्छतु । ‘ते’ तव, ‘एतत्’, यथा भवति तथा ‘धाता करोतु’, ‘तुभ्यं’ तदर्थं, ‘इन्द्रवृहस्पति-सवितारः’, नूतनमप्यधिकं ‘वर्चः’ बलं, सम्पादयन्तु ॥

कल्पः । तान् समोष्यदर्भक्षन्ने निदधाति तेभ्यो निधानम् इति । पाठस्तु, “तेभ्यो निधानं वज्रधा व्यैच्छन् । अन्तरा द्यावापृथिवी अपः सुवः । दर्भक्षन्ने वीर्यं हते निधाय । पौंस्त्रे-
नेमं वर्चसा वृष्टजाय” इति । ‘तेभ्यः’ तत्केन्नार्थं, ‘निधानं’ स्थापनप्रदेशं, ‘वज्रधा’ वज्रप्रकारं, ‘व्यैच्छन्’ ब्राह्मणा वि-
प्रेषेणैच्छां हतवन्तः । किं स्नानमिति तदुच्यते, ते, ‘द्यावापृ-
थिवी’ ‘अन्तरा’ द्यावापृथिव्योर्मध्यम्, एकं स्नानमैच्छन्, ‘अपः’
जलं, द्वितीयं स्नानमैच्छन्, ‘सुवः’ स्वर्गरूपं, तृतीयं स्नानमैच्छन्,
‘वीर्यं हते’ सामर्थ्येन सम्पादिते, ‘दर्भक्षन्ने’, तान् केन्नान् ‘नि-
धाय’, ‘इमं’ राजानं, ‘पौंस्त्रेन’ ‘वर्चसा’ पौरुषेण बलेन,
‘वृष्टजाय’ हे ब्राह्मणाः संयोजयत ॥

कल्पः । अथैनमाज्यमिन्नेण पयसानक्ति बलन्ने वाज्रवो-
रिति । पाठस्तु, “बलन्ने वाज्रवोः सविता दधातु । सोमस्ना-
नक्तु पयसा घृतेन । स्त्रीषु रूपमश्विनैतन्निधत्तम् । पौंस्त्रेनेमं
वर्चसा वृष्टजाय” इति । हे राजन्, ‘ते’, ‘वाज्रवोः’, ‘बलं’,
‘सविता’, सम्पादयतु, ‘सोमस्नां’, ‘पयसा घृतेन’ च ‘समनक्तु’
सम्यगन्नं करोतु, ‘अश्विना’ हे अश्विनौ, ‘एतत्’ रमणीयं रूपं,
एतदीयासु ‘स्त्रीषु’, ‘निधत्तं’ स्थापयत, पौंस्त्रेनेत्यादि पूर्ववत् ॥

कल्पः। यत् सीमन्तमिति श्रिर इति। आश्विनश्रेष्ठ पक्ष-
 शानक्रीत्यनुवर्त्तते। पाठस्तु, “यत्सीमन्तं कङ्कतस्ते लिखेव।
 यदा चुरः परिववर्जं वपस्ते। स्त्रीषु रूपमश्विनैतस्त्रिधत्तम्।
 पौष्टस्तेनेमष्ट संसृजाथो वीर्येण” [३] इति। हे राजन्,
 ‘ते’ तव, वपनात् पुरा ‘कङ्कतः’ केशस्रष्टिमासम्पादिका श्रु-
 काविशेषः ‘यत्’ ‘सीमन्तं’, ‘लिखेव’ श्रिखावशेषाय वपनीव-
 स्थापनीययोः केशभागयोः विभागश्चकार, ‘यदा’ अथवा, ‘चुरः’,
 अयं, ‘वपन्’ वपनं कुर्वन्, ‘यत्’ केशजातं, ‘परिववर्जं’ वपन-
 मकृत्वा स्थापितवान्, सीमन्तलेखनात्मकं यद्दर्शनोयं ‘रूपं’,
 यच्च वपननिमित्तं रूपं एतदुभयं हे ‘अश्विनौ’, एतदीवासु
 ‘स्त्रीषु’, अस्रद्धाराय ‘निधत्तं’, ‘इमम्’ तु राजानं, ‘पौष्टेव’
 पुरुषसम्बन्धिना वीर्येण ‘संसृजाथ’ संयोजयत ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

ये केशिनः प्र नर्त्ते हे आजुतीर्जुङ्गयादथ ।
 आरोहेत तमासन्दीमारोहेत्यभिमन्त्रयेत् ॥
 येनादापयते केशाम्ना ते कीर्णाऽनुमन्त्रणम् ।
 तेभ्यस्तान् स्तम्भ आदध्यादस्त्रं बाहोघृताञ्जने ॥
 यत् सीमन्तेऽञ्जनं मन्त्रा अष्टौ तत्र प्रकीर्त्तिताः ॥
 इति सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽनुवाकः ॥

सप्तदशे *राजाभिषेकाङ्गवपनार्था मन्त्रा उक्ताः, तावता-
भिषेकः समाप्तः । अथाष्टादशे विघनाख्यः कश्चिदेकाहविशेष-
उच्यते । तत्रादौ विघननिर्वचनं दर्शयति । “इन्द्रं वै स्वा विभो
महतो नापाचयन् । सोऽनपचाय्यमान एतं विघनमपश्यत् ।
तमाहरत् । तेनायजत । तेनैवासां तं सप्तसम् व्यहन् ।
यद्वाहन् । तद्विघनस्य विघनत्वम्” इति । पुरा कदाचिद्राज्यं
कुर्वन्तम्, ‘इन्द्र’, ‘महत्सञ्ज्ञकाः ‘स्वकीयाः प्रजाः करप्रदानेन
पूजां नाकुर्वन्, ‘सः’ अथमपूज्यमान इन्द्रस्त्यरिहाराय ‘एतं’
‘विघनाख्यं’ क्रतुविशेषं, एकाहं निश्चित्य तदनुष्ठानेन ‘आसां’
प्रजानां, ‘तं’ ‘सप्तसम्’ साम्भनरूपं प्रातिक्रुत्याचरणं, ‘व्यहन्’
विहतं हतवान् । ‘सत्’ यस्मात् कारणात्, अनेन कर्मणा
विहतवान्, तस्माद्विहन्यनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मणो विघननाम
सम्भसम् ॥

तमेतं विघनाख्यं क्रतुं विधत्ते । “विपाप्मानं भ्रातृव्यं
हते । य एतेन यजेत । य उ चैनमेवं वेद” [१] इति ॥

अथ तत्राधिकारिणं दर्शयति । “यः राजानं विभो ना-
पचायेयुः । यो वा ब्राह्मणस्तमसा पाप्मना प्रावृतः स्यात् ।
स एतेन यजेत । विघनेनैवैनद्विहत्य । विशामाधिपत्यं गच्छ-
ति” इति । ‘यं’ राजानं, स्वकीयाः प्रजा न पूजयेयुः करं न
दद्युः । अथवा ‘यः’ ‘ब्राह्मणः’, ‘तमोरूपेण ‘पाप्मना’, ‘प्रकर्षेणा-

* सवाभिषेक इत्यपि दृश्यते ।

वृतः स्यात्, 'सः' अथमुभयविधः पुरुषोऽनाधिकारी । स च 'विघनाख्येनैव क्रतुना 'यजेत', तथा प्रातिकूल्यं विनाश प्रज्ञानामाधिपत्यं राजा 'गच्छति', ब्राह्मणाश्च विपापो भवति ॥

सोचविघ्नं विधत्ते । "तस्य द्वे द्वादशे सोचे भवतः । ते चतुर्विंशते । औद्भिद्यमेवं तत् । एतद्वै चचस्यौद्भिद्यम् । वरुषे स्वा विघ्ना बलिं हरन्ति" [२] इति । 'तस्य' विघनाख्यस्य क्रतोः, 'द्वादशाख्येन सोमेन युक्तं 'सोचद्वयं कर्त्तव्यं, तथा 'चतुर्विंशदाख्येन सोमेन युक्तं सोचद्वयं कर्त्तव्यं, 'तत्' च सोचचतुष्टयं, 'औद्भिद्यमेव' उद्भेदनसाधनमेव, अत्र च प्रकृते 'चचस्य' राज्ञः, 'स्वकीयाः प्रजाः करं प्रयच्छन्तीति 'चत्' 'एतत्', एव 'औद्भिद्यं' प्रातिकूल्यस्योद्भेदनं, तच्च सोचचतुष्टयेन सिद्ध्यति ॥

वेदनं प्रशंसति । "हरन्त्यस्यै विघ्ना बलिम् । एनमप्रतिस्थातं गच्छति । य एवं वेद्" इति । 'अस्यै' वेदिचे, प्रजाः पूजां कुर्वन्ति, 'अप्रतिस्थातं' केनाप्यनिराकृता कीर्त्तय 'एवं' वेदितारं, 'आगच्छति' ॥

एतस्य विघ्नस्य यागवेदने पुनः प्रशंसति । "प्रवाङ्मना अग्ने चचाष्यातेपुः । तेषामिन्द्रः चचाष्यादत्त । न वा इमानि चचाष्यभूवञ्जिति । तत् नचचाषां नचचत्तम् । आ अेषो भ्राह्मण्यस्य तेज इन्द्रियं दत्ते । यत्र तेन यजते । य उचैवमेवं वेद्" [३] इति । 'अग्ने' पुरा कदाचित्, 'चचाषि' चचिद्वंशे जाताः पुरुषाः, 'प्रवाङ्म' वाङ्मणेनैव, 'आतेपुः' सर्वज्ञापः कृतवन्तः, 'तेषां' तपः कुर्वन्तां सर्वेषां यानि 'चचाषि'

बलानि, तानि 'इन्द्रः', 'आदत्त' स्वीकृतवान्, ततः 'इमानि' 'सुत्राणि' बलानि, 'नैव अभूवन्', इति सर्व्वे जनाः उक्तवन्तः । यस्मादिन्द्रविरोधिनां सुत्रं बलं नासीत्, तस्मात्तेषां बलराहित्यवाचि नचत्रनाम सम्पन्नम् । तस्मादिन्द्रवचः 'यजते', 'यस्य', 'वेद', सोऽयमुभयविधः पुमान् 'श्रेयसः' अधिकस्य, 'भ्रातृव्यस्य', 'तेजः' आज्ञाशक्तिं, 'इन्द्रियं' शरीरं बलञ्च, 'आदत्ते' ॥

पूर्व्वोक्तयोः द्वादशचतुर्विंशस्तोमयो स्थानविशेषं विधत्ते । "तद्यथा ह वै सचक्रिणौ कस्यकावुपावहितौ स्याताम् । एवमेतौ युग्मनौ स्तोमौ । अयुचु स्तोमेषु क्रियेते । पापनोऽपहृत्यै" इति । सक्रमस्यास्तीति 'सक्रो' रथः, चक्रिणा सह वर्त्तते इति 'सचक्रिणौ' रथस्वामिनौ, 'कस्यकौ' कपिवद्गमन-समर्थौ, तादृशौ द्वौ पुरुषौ यथा लोके 'उपावहितौ' गमनाय सावधानौ, 'स्यातां' । 'एवमेतौ' 'युग्मनौ' समसञ्ज्ञायुक्तौ, द्वादशचतुर्विंश'स्तोमौ', क्रतोः परपारगमने समर्थौ, तावुभौ 'अयुचु' विषमसञ्ज्ञायुक्तेषु, 'स्तोमेषु', कर्त्तव्यौ, त्रिट्यस्रदश-सप्तदशैकविंशाख्याद्योदकप्राप्ता विषमसञ्ज्ञायुक्ताः स्तोमास्तेषां स्थाने द्वावेतौ स्तोमौ प्रयोक्तव्यौ, तत्र त्रिट्यस्रदशयोः स्थाने द्वादशः, सप्तदशैकविंशयोः स्थाने चतुर्विंश, इति विवेकः । एतच्च 'पापविनाशनार्थं भवति ॥

एतदनुष्ठानवेदने प्रशंसति । "अप पापानं भ्रातृव्यः हते । य एतेन यजते । य उ चैनमेवं वेद" इति ॥

उक्तस्तोमयुक्तानां स्तोत्राणामाधारभूतानृत्विशेषान्विधत्ते ।

“तद्यथा ह वै सूतयामस्यः । एवं हन्दांसि । तन्वसावा-
दित्यो दृहतीरभ्यूढः [४] । सतोदृहतीषु सुवते सतो दृहन् ।
प्रजया पशुभिरसानीत्येव” इति । ‘सूतः’ रथपः, ‘यामस्यः’
यामनिर्वाहकः, तत्र, श्लोके ‘यथा’, ‘सूतयामस्यः’, तथा गाव-
श्चादीनि ‘हन्दांसि’, प्रवर्त्तन्ते, सूतेषु मध्ये रथस्वामिलं चः
अङ्गीकरोति स एव सूतो रथं प्रवर्त्तयतीति, यामणीषु मध्ये
यो राजत्वमङ्गीकरोति स एव यामं नयति । ‘एवम्’, अत्रापि
‘असावादित्यः’, ‘तेषु’ हन्द्ःसु, मध्ये ‘दृहती’ हन्द्दोयुक्ता
श्चः ‘अभ्यूढः’, अङ्गीकृतवान्, तस्मात् कारणात् ‘सतः’ ‘दृहती’-
नामकहन्द्दोयुक्तास्तृचु श्लोत्रं कुर्युः; तेषां श्लोत्राणां प्रत्येकम-
यमभिप्रायः । अतः सन्मार्गवर्त्तिनः पुरुषाः ‘दृहन्’ अधिकाः ।
‘सतोदृहन्’, प्रजया च पशुभिश्चाहं सतो दृहन्, ‘असानि’
भवानि, ‘इत्येव’, श्लोतारः प्रवर्त्तन्ते ॥

तास्तृचु गानकाले कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “व्यतिषक्ताभिः
सुवते । व्यतिषक्तं वै च्चत्रं विज्ञा । विश्वैवेनं च्चत्रेण व्यतिषजति”
इति । याः सतोदृहत्य च्चः, ताश्चहन्द्दोऽन्तरयुक्ताभिर्चर्मभिः
‘व्यतिषक्ताः’, कार्य्याः । च्चगेका सतोदृहती, च्चगन्तरमन्व-
ह्न्दोयुक्तम्; पुनरपि सतोदृहती पुनरपि हन्द्दोऽन्तरमित्येवं
व्यतिषङ्गः, तादृशीषु च्चत्रु स्तुतिं कुर्युः । ‘च्चत्रं’ च्चत्रजातिः,
‘विज्ञा’ वैश्वजात्या, ‘व्यतिषक्तं’ मिश्रीभूय वर्त्तते । प्रजाभ्यः करं
मृहीत्वा च्चत्रियो राज्यं करोति, एवं सति व्यतिषक्तश्लोत्रेण
‘एनं’ यजमानं, ‘विज्ञा’, ‘च्चत्रेण’, ‘व्यतिषजति’ मिश्रयति ।

तमेव व्यतिसङ्गं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “व्यतिषक्ताभिः
स्रुवते । व्यतिषक्तो वै ग्रामणीः सजातैः । सजातैरेवैवं व्यति-
षजति” इति । ‘ग्रामस्य निर्वाहकः पुरुषः, ‘सजातैः’ सहो-
त्पन्नैर्भ्रात्रादिभिस्तद्ग्रामनिवासिभिः, ‘व्यतिषक्तः’ मिश्रीभूतः,
वर्त्तते । अतो व्यतिषक्तस्तोत्रेण ‘एनं’ यजमानं, ‘सजातैर्भ्रात्रा-
दिभिस्तद्ग्रामनिवासिभिः, व्यतिषक्तो मिश्रीभूतो वर्त्तते ।
अन्यो व्यतिषक्तस्तोत्रेणैवं यजमानं ‘सजातैः’ भ्रात्रादिभिः,
संयोजयति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “व्यतिषक्ताभिः स्रुवते ।
व्यतिषक्तो वै पुरुषः पाप्यभिः । व्यतिषक्ताभिरेवास्य पाप्यनो
नुदते” [५] इति । ‘पुरुषः’, प्रमादकृतैः ‘पाप्यभिः’, संसृष्टो
वर्त्तते । ततोऽत्र व्यतिषक्तस्तोत्रेण ‘अस्य’ पुरुषस्य, पापानि
विनाशयति ॥

अस्य प्रपाठकस्यानुवाकार्थसङ्ग्रहः ।

सप्तमे तु सवाख्याः स्रु स्रुयते ह्यभिषिच्यते ।

ईश्वरत्वेन येऽप्येते प्रोच्यन्ते सवनामकाः ॥

वृहस्पतिसवो वैश्वसवो ब्रह्मसवस्तथा ।

प्रोक्तः सोमसवस्तद्वत् सवः स्यात् पृथिनामकः ॥

गोसवस्योदनाख्ये तु सवे होमार्थमन्त्रकाः ।

रथारोहः कर्म्मविधिः षष्ठशारदनामकः ॥

ऋतुस्तदीयपशवो ह्यग्निष्टुति पुरोरुचः ।

इन्द्रस्तुति पुरोरुक् स्यादप्नोर्यामविधिस्यथा ॥

राजाभिषेकमन्त्रासु रथारोहणमन्त्रकाः ।
 भवन्ति वपने मन्त्रा विघ्नः पाठको ह्ययम् ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।
 पुमर्थांसुतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ब्रह्मण्यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥
 ॥ १८ ॥

समाप्तसु सप्तमः प्रपाठकः ॥ * ॥

अथ तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं देदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निर्धामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 प्रपाठके सप्तमे हि सवाः सर्व्वे समीरिताः ।
 याज्यानुवाक्याः काम्यानां पशूनामष्टमे श्रुताः ॥
 वाचव्यः श्वेत आलभ्य इति काम्या उदीरिताः ।
 एकेकस्मिन् पशौ सूक्तमेकैकं भवति क्रमात् ॥

ऋचः षट् सूक्त एकस्मिन्नत्र द्वे द्वे क्रमाद्भवेत् ।

वपायाञ्च पुरोडाशे हविषीति क्रमो भवेत् ॥

वायव्यः श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यत्र वायोर्या पुरो-
ऽनुवाक्या तामाह । “पीवोऽन्नाः रयिवृधः सुमेधाः । श्वेतः
सिषक्ति नियुतामभिः । ते वायवे समनसो वितस्युः । विश्वे-
नरः स्वपत्यानि षक्रुः” इति । यो वायुदेवताकः श्वेतच्छागः
पशुः सोऽयं ‘सिषक्ति’ सिक्रो भवति, सम्भ्रतातीत्यर्थः । उक्त-
राद्धं नर इत्यभिधास्यमानत्वात् नृन्मनुष्यान् यजमानान्
सिषक्तीति योजनीयम् । कीदृशान् यजमानान् ‘पीवोऽन्नान्’
पीवानि स्थूलानि प्रभूतान्नि येषां ते ‘पीवोऽन्नाः’, तान्,
‘रयिवृधः’ रय्या धनेन वर्द्धमानान्, ‘सुमेधाः’ शोभनया
मेधया यज्ञप्रयोगधारणशक्त्या युक्तान् । कीदृशः श्वेतः पशुः,
‘नियुतामभिः’ नितरां युषतां रथेऽभिःयन्तीति ‘नियुताः’
वायोर्वडवाः, तासामभिःशण्यः, एतस्य पशोर्वायव्यत्वेन वायु-
द्वारा वडवा अथेतमाश्रयन्ति । यागे तान् नृन् यजमानान्
‘श्वेतः’, सिषक्ति, ‘ते’ नरः, यजमानाः, ‘वायवे’ वायुदेवतार्थं,
‘समनसः’, तेन देवेन समानमनस्काः, तस्मिन् प्रीतियुक्ता
भूत्वा, ‘वितस्युः’ विशेषेण स्थिताः । ततो ‘विश्वेत्’ विश्वान्येव
वायुदेवताकानि कर्माणि, ‘स्वपत्यानि’ शोभनापत्यप्रदानि
‘षक्रुः’ कृतवन्तः ॥

अथ वपायाज्यामाह । “रायेऽनु चं जज्ञत् रोदसी उभे ।
राये देवी धिषणा धातिदेवं । अधा वायुं नियुतः सस्यत

स्त्राः । उत श्वेतं वसुधितिं निरेके” इति । ‘रोदसी’ श्वा-
 पृथिव्या ‘उभे’, ‘रायेऽनु’ धनार्थमेव, ‘यं’ वायुं, ‘जज्ञतुः’ उपा-
 दितवत्यौ । यजमानानां ‘धिषणा’ बुद्धिः, ‘देवी’ विद्योत-
 माना सती, वायुं ‘देवं’, ‘धाति’ धारयति, निरन्तरं धाव-
 तीत्यर्थः । ‘अधा’ आरभ्यागे, तं ‘वायुं’, ‘स्त्राः’ ‘नियुतः’ स्वकीया
 वडवाः, ‘सस्यत’ सेवन्ते । ‘उत’ अपि च, रेको रिक्तत्वं तद्रूपितं
 कर्म ‘निरेकं’, तादृशे, सर्वसाधनसम्पूर्णे कर्मणि ‘वसुधितिं’
 हविर्लक्षणस्य वसुनो धावकं श्वेतं पशुमपि, नियुतः सस्यते-
 त्यन्वयः ॥

अथ पुरोडासस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । ‘आ
 वायो, प्रयाभिः’ इति । आ वायो भूषेति पुरोऽनुवाक्या, सा
 चैन्द्रवायवप्रस्तावे व्याख्याता । प्रयाभिर्यासिदाशाऽसमित्येषा
 याज्या, सा च हिरण्यगर्भ आपो हेत्यनुवाके व्याख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “प्र वायुमच्छा हृहती
 मनीषा [१] । हृहद्रथिं विश्ववारां रथप्राम् । सुतद्यामा
 नियुतः पत्यमानः । कविः कविमियच्छसि प्रयज्यो” इति ।
 ‘हृहती’ महती, ‘मनीषा’ यजमानस्य बुद्धिः, ‘वायुम्’, अभि-
 खल्य ‘प्रकर्षेण यातीति शेषः । कोदृशं वायुं, ‘हृहद्रथिं’
 हृहती रथिर्महद्भुजं यस्यासौ ‘हृहद्रथिः’, हृहद्भुजप्र-
 इत्यर्थः । ‘विश्ववारां’ विश्वेषामनिष्टानां निवारकं, ‘रथप्राम्’
 स्वकीयं रथमपेक्षितैर्धनैः पूर्यन्तं । हे ‘प्रयज्यो’ प्रकर्षेण
 यष्टुमुद्युक्तं यजमान, ‘कविः’ देवतातत्त्वाभिज्ञस्त्वं, ‘कविं’ सर्वत्र

वायुं देवम् 'इषसि, यज, पूजय । कीदृशः कविः, 'द्युतयामा'
यामशब्देन नियमरूपो यागोऽभिधीयते, द्योतमानो यागो
यस्यासौ 'द्युतयामा', 'नियुतः पत्यमानः' नियुतो याः पूर्वोक्ता
वडवास्ताः, 'पत्यमानः' वायोरानयनार्थं सेवमानः ॥

अथ याज्यामाह । "आ नो नियुङ्गिः श्रतिनीभिरध्वरम् ।
सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् । वायो अस्मिन् हविषि माद-
यस्व । यूयं पात स्सस्तिभिः सदा नः" इति । हे वायो,
'श्रतिनीभिः' श्रतसङ्ख्यायुक्ताभिः, 'सहस्रिणीभिः' सहस्रसङ्ख्या-
युक्ताभिश्च 'नियुङ्गिः' नियुक्ताभिर्वडवाभिः सह, 'नः' अस्म-
दीयं, 'अध्वरं' हिंसारहितं यज्ञं, प्रति 'उप' समीपे, 'आया-
हि' आगच्छ, आगत्य च 'अस्मिन् हविषि', स्वीकृते सति
'मादयस्व' त्वं हृष्टः सन् अस्मानपि हर्षय, 'यूयं', त्वच्च त्वदोय-
भृत्याश्च सर्वे, 'स्सस्तिभिः' अविनाशैः फलैः, 'नः' अस्मान्, 'सदा',
'पात' रक्षत । यदेतत् षडृचं सूक्तं वायव्यपन्नो प्रवृत्तं तदेतत्
सूचकारः स्पष्टीचकार, 'काम्यैः पशुभिरमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां वा यजेत, तेषां निरूढपशुबन्धवत् कल्पो वायव्यः
श्वेतम्' इति । ये ब्राह्मणे न व्याख्यातासोषामावापिकेषु
स्त्वानेषु यथादेवतं षडृचो निदधाति, वपायाः पुत्रोऽज्ञस्य
हविष इति द्वे द्वे, पीवोऽन्नाः रयिवृधः सुमेधा इत्येतानि
यथापूर्वं यथालिङ्गमाख्यातानि भवन्तीति ।

अथ यः प्रजाकामः पशुकामः स्यात् स एतं प्राजापत्यमजं
द्वारमासभेतेत्यस्य पन्नोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह ।

“प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः । विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु [२] । वयं॑ स्वाम पतयो रथी-
णाम्” इति । हे ‘प्रजापते’, त्वदन्यः कश्चित् अपि ‘जातानि’,
अन्यानि ‘एतानि’, ‘विश्वानि’ लोकजातानि, यानि सन्ति ‘ता’
तानि ‘परि बभूव’ परितो व्याप्तं, ‘त्वत्’ त्वत्तः, ‘अन्यः’, कोऽपि
न समर्थः । वयं ‘यत्कामाः’ येन फलकामेन युक्ताः सन्तः, ‘ते’
तुभं, ‘जुहुमः’, ‘तत्’ फलं, ‘नः’ अस्माकम्, ‘अस्तु’ सिध्यतु ।
‘वयं’ तत्प्रसादात्, ‘रथीणां’ धनानां, ‘पतयः’, ‘स्वाम’ ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “रथीणां पतिं यजनं बृहन्तम् ।
अस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ । प्रजापतिं प्रथमजामृतस्य ।
यजाम देवमधि नो ब्रवीतु” इति । भ्रियते सम्पाद्यते हवि-
रन्नेति भरो यज्ञः, ‘अस्मिन् भरे’, ‘प्रजापतिं’, देवं, वयं ‘यजाम’ ।
कीदृशं देवं, ‘रथीणां पतिं’ धनस्वामिनं, ‘यजनं’ यजनीयम्,
‘बृहन्तं’ महान्तं, ‘नृतमं’, अतिशयेन पुरुषं, पुरुषेषूत्तम-
मित्यर्थः । ‘स्यतस्य’ यज्ञस्य, ‘प्रथमजां’ प्रथममेव जनयितारं,
प्रजापतिर्यज्ञानसृजतेत्यन्यत्र श्रवणात् । कीदृशे भरे, ‘वाजसातौ’
वाजस्य अन्नस्य सातिर्दानं यस्मिन् यज्ञे सोऽयं वाजसाति-
स्तस्मिन्, सोऽयमस्माभिरिष्टः प्रजापतिर्देवेषु मध्ये ‘नः’ अस्मान्,
‘अधिकान्’ ब्रवीतु ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “प्रजापते त्वं नि-
धियाः पुराणः । देवानां पिता जनिता प्रजानाम् । पति-
र्विश्वस्य जगतः परस्वाः हविर्नो देव विश्वे जुषस्य” इति ।

हे 'प्रजापते', 'लं', 'निधिपाः' शङ्खपद्मादीनां निधीनां पाक्ष-
कः, 'पुराणः' जगतः स्रष्टृत्वाद्नादिः, 'देवानां', 'पिता' पाक्षकः,
'प्रजानां' मनुष्यादीनां, 'जनिता' उत्पादयिता, 'विश्वस्य'
सर्वस्य, 'जगतः', 'पतिः' स्वामी, 'परस्वाः' अतिशयेन पाक्षयिता ।
हे देव, विशेषेण ह्ययं देवा अचेति 'विश्वः' यज्ञः, तस्मिन्
'विश्वे', 'नः' अस्मदीयम्, 'हविः', 'जुषस्व' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "तवेमे लोकाः प्रदिशो
दिशस्य [३] । परावतो निवत उदतस्य । प्रजापते विश्वस्य जीव-
धन्य इदं नो देव । प्रतिहृत्य हव्यम्" इति । हे 'प्रजापते',
'इमे' 'लोकाः' भूरादयः, यास्य 'प्रदिशः' प्रधानभूताः प्राच्या-
द्याः, या अथन्या आग्नेयाद्याः 'दिशः', तत् सर्वं 'तव', एवाधी-
नम्; लोकविशेषाः ते 'परावतः' दूरदेशस्था दीपान्तरादयः,
'निवतः' न्यग्भूताः पातालादयः, 'उदतस्य' ऊर्ध्ववर्तिनः स्वर्गा-
दयोऽपि । हे देव, लं 'विश्वस्य' विश्वस्य स्रष्टा, पाता, वा,
'जीवेषु' सर्वेषु, प्राणिषु 'धन्यः' ईश्वरः, 'जीवधन्यः', तादृशो
भूत्वा 'नः' अस्मदीयं, 'इदं' 'हव्यं', 'प्रतिहृत्य' प्रतिगृह्णाण ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "प्रजापतिं प्रथमं यज्ञि-
यानाम् । देवानामग्रे यजतं यजध्वम् । स नो ददातु द्रविष्यं
सुवीर्यम् । रायस्योषं विष्यतु नाभिमस्त्रे" इति । 'यज्ञियानाम्'
यज्ञयोग्यानाम्, 'देवानां', मध्ये 'प्रथमं' मुख्यं, 'प्रजापतिं', 'यजतं'
यजनीयम्, 'अग्रे' 'यजध्वम्', हे सत्विकः, आदौ पूजयत । 'सः'
प्रजापतिः, 'नः' अस्मभ्यं, 'द्रविष्यं' धनं, 'रायस्योषं' धनपुष्टिं,

‘सुदीर्थं’ श्लोभनसामर्थ्यञ्च ‘ददातु’ प्रयच्छतु । ‘नाभिं’ नहनम्, दारिद्र्यादिवन्धनम्; ‘अस्ते विव्यतु’ अस्मत्तः त्रिथिलयतु ॥

अथ हविषो याज्यांमाह । “यो राय ईमे शतदाय उक्थः । यः पशूनां रक्षिता विष्टितानाम् । प्रजापतिः प्रथमजा स्रतस [४] । सहस्रधामा जुषतां हविर्नः” इति । ‘यः’ प्रजापतिः, ‘शतदायः’ शतसङ्ख्याकधनप्रदः, ‘उक्थः’ स्तुत्यः सन्, ‘राय ईमे’ धनस्येश्वरो भवति । ‘यः’, च प्रजापतिः, ‘विष्टितानां’ विविधमवस्थितानां, गोमहिषादीनां ‘पशूनां’, ‘रक्षिता’, वक्तंते, च ‘प्रजापतिः’, ‘स्रतस्र’ स्रजस्र, ‘प्रथमजाः’ प्रथममुत्पादकः, ‘सहस्रधामा’ सहस्रसङ्ख्याकस्थानयुक्तः सन्, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘हविः’, ‘जुषताम्’ ॥

अथ सोमापौषां चैतमास्रमेत पशुकाम इत्यस्य पशोः स्रक्ते वपास्रन्धियाज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “सोमापूषणेमौ देवौ” इति । सोमापूषा जननेति पुरोऽनुवाक्या । इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेति याज्या । एतयोः भयमग्नाविष्णु महितदां महित्वमित्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ तत्रैवपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “सोमापूषा रजसो विमानम् । सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् । विषूवृतं मन्वा चुज्यमानम् । तं जिन्वयो वृषणा पञ्चरश्मिम्” इति । हे ‘सोमापूषणौ’, ‘वृषणा’ कामवर्षकौ, ‘तं,’ रथं ‘जिन्वयः’ प्रीणवचः, आरोहणेनास्रकुरुत इत्यर्थः । कीदृशं रथं, ‘रजसः’ रज्ज्वात्मकस्य गमनस्य, ‘विमानं’ निर्मातारं, ‘सप्तचक्रं’ सप्तवह्ना-

कैश्चैर्युक्तम् । अतएवान्यथाप्याख्यायते । 'सप्तचक्रं सप्त वहन्व-
 ष्या' इति । 'अविश्वमिन्व' विश्वैः प्राणिभिः मीयते परिहृ-
 ष्यत इति विश्वमिन्वः, तद्विलक्षणम्, 'अविश्वमिन्व', केनापि
 परिहृत्तुमशक्यमित्यर्थः । 'विषूढतं' अप्रतिहतगतित्वास्त्रानादेशेषु
 वर्त्तमानम्, 'मनसा युज्यमानं' इच्छामात्रेषां संच्यमानं,
 'पञ्चरश्मिं' हेमन्तत्रिंशत्पर्योक्त्येन पञ्चर्त्तवो रश्मिस्त्रागीया
 यस्य सूर्यरथस्य सोऽयं 'पञ्चरश्मिः' । आदित्यरथगमनेन हि
 ऋतवो निष्याद्यन्ते । तस्माद्दृत्तनां रश्मित्वापचारः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "दिव्यन्यः सदनं चक्र उषा ।
 पृथिव्यामन्यो अन्तरिक्षे । तावस्मभ्यं पुरवारं पुरुक्षुम् । राय-
 स्योषं विष्यतां नाभिमस्त्रे" [५] इति । योषं सोमसन्त्रः
 यस्य पूषाऽऽदित्यः, तयोः 'अन्यः' एकः सूर्यः; 'दिवि' सु-
 लोके, 'उषा' 'सदनं' 'चक्रे' उन्नतदेशे स्थानं कृतवान् ।
 'अन्यः' सन्त्रः, 'पृथिव्याम्', 'अन्तरिक्षे', च 'अधि' उपरि
 'सदनं' स्थानं, चक्रे । 'पृथिव्यां', क्षतात्मकः सोमस्त्रिष्ठति,
 'अन्तरिक्षे', चन्द्रस्त्रिष्ठति । 'तौ' सोमापूषणौ, 'अस्मभ्यं', 'रा-
 यस्योषं', दत्तामिति शेषः । कीदृशं, 'पुरवारं' पुरुभिर्बहु-
 भिर्वरणीयं, 'पुरुक्षुं' पुरुभिर्बहुभिः 'क्षुयते' शक्यते प्रशस्यते
 इति 'पुरुक्षुं', तादृशम् । 'नाभिं' नहनं, दारिद्र्यबन्धनं, 'अस्त्रे
 विष्यतां' अस्त्रतः त्रिधिसूयताम् ॥

अथ हविषः पुरोऽणुवाक्यामाह । "धियं पूषा जिन्यतु
 विश्वमिन्वः । रथिः सोमो रथिपतिर्दधातु । अवतु देव्य-

दितिरनर्वा । वृहद्देम विदधे सुवीराः” इति । विश्वं मि-
 नोति एतावदिति निश्चिनोतीति ‘विश्वमिन्वः’, तादृक्कः ‘पूषा’
 सूर्यः, ‘धियम्’ अस्मद्बुद्धिं, ‘जिन्वतु’ प्रीणयतु । ‘रधिपतिः’
 धनस्वामी, ‘सोमः’, ‘रधिं’ धनं, ‘इधातु’ अस्मासु सम्पादयतु ।
 ‘अदितिः’ भूमिदेवी, अस्मान् ‘अवतु’ । कीदृशी, ‘अनर्वा’
 अर्वाणां भ्रातृव्येण रहिता । भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः । सर्वो-
 ऽपि भूमेर्बन्धुरेव न तु कश्चिदपि ब्रह्मः । ‘सुवीराः’ शोभन-
 पुत्राद्युपेताः, वधं, ‘विदधे’ यज्ञे, ‘वृहत्’ प्रौढं शोचं ‘वदेम’ ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “विश्वान्यो भुवना जजान ।
 विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति । सोमापूषणावतं धियं मे ।
 युवभ्यां विश्वाः पृतना जयेम” इति । ‘अन्यः’ सोमः, ‘वि-
 श्वानि’, ‘भुवनानि’, ओषधिद्वारा ‘जजान’ उत्पादवामास ।
 ‘अन्यः’ पूषा, ‘विश्वम्’, ‘अभिचक्षाणः’ सर्वतः प्रकाशयमानः,
 प्रतिशस्त्रति । हे ‘सोमापूषणौ’, ‘मे’, ‘धियं’ बुद्धिं, सत्कर्ष-
 विषयां; ‘अवतं’ रक्षतम् । ‘युवभ्यां’ युवयोः प्रसादात्, वधं
 ‘विश्वः पृतनाः’ सर्वाः परकीयसेनाः, ‘जयेम’ ॥

अथ यो वरुणगृहीतः स्यात् स एतं वारुणं कृष्णमेकश्रित्ति-
 पादमास्रभतेत्यस्य पशोः वपापुरोडाश्रहविःषु प्रत्येकं चाव्या-
 पुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “उदुत्तमं वरुणास्रभा-
 याम् । यत्किञ्चेदं कितवासः । अवतेहेऽस्रत्वायामि” इति ।
 उदुत्तमं वरुणपाशमिति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, सा च
 दैशानर इत्यत्र व्याख्याता । अस्त्रभायामुषभ इति चाव्या,

सा च उदायुषास्त्रायुषेत्यत्र व्याख्याता । यत्किञ्चेदं वरुणेति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । कितवासेो यद्रिपुरिति याज्या । तदुभयं त्वमग्ने बृहदित्यत्र व्याख्यातम् । अवतेहेडो वरुणेति हविषः पुरोऽनुवाक्या, सा च वैश्वानरो न इत्यत्र व्याख्याता । तत्त्वायामि ब्रह्मणेति याज्या, सा चेन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रस्य इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ यः कामयेत प्रथेच पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति स एतामविविशामादित्येभ्यः कामायास्तभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपापुरोडाशहविषु क्रमेण याज्यापुरोऽनुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “आदित्यानामवसा न दक्षिणा । धारयन्त आदित्यासस्त्रिस्तो भूमिर्धारयन् । यज्ञो देवानां ऋचिरपः” [६] इति । आदित्यानामवसा नूतनेनेति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, न दक्षिणा चिकित्सित इति याज्या । धारयन्त आदित्यासेो जगन्मया इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । तिस्रो भूमिर्धारयन्तीः इत्युच्यते याज्या । यज्ञो देवानां प्रत्येतीति हविषः पुरोऽनुवाक्या । ऋचिरपः सूयवसा इति याज्या । तदेतत् सूक्तं सर्वम्, इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रस्य इत्यत्र व्याख्यातम् । अचेदं सूक्तं यो ब्रह्मवर्षसकामः स्यात्तस्मा एतां दर्शय-
भामास्तभेतेति पशौ योजनीयम् । पूर्वोक्ते तु पशौ सूक्तमु-
त्तरत्र भविष्यति । तत्र हि कामेन देवा इति कामशब्देदितो
स्त्रिभुविशेषः प्रतीयते । त्रिभुवेन हि पाठक्रमस्य बाधो युक्तः ।
तस्माद्दर्शभाया आदित्यदेवताकत्वात्तचेदं सूक्तमुक्तव्यम् ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ॥

याज्याः काम्यपशूनां तु वर्णिता अष्टमे क्रमात् ।
 ऋचः षट् सूक्त एकस्मिन् तद्विशेषाद्विविच्यते ॥
 पीवोऽन्नामिति वाच्ये पशौ सूक्तमुदीरितम् ।
 प्रजासूक्तानूपरे स्यात् सौमा चैते पशुप्रदे ॥
 उदुत्तमं वारुणेऽस्यादित्यानामितितत्त्वतः ।
 दशर्षभायां विज्ञेयं खिङ्गेन क्रमबाधनात् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमानुवाके गवादीनां पशूनां सूक्तान्यभिहितानि ।
 द्वितीये वशादीनां पशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । तत्र स एतामविं-
 वशामादित्येभ्यः कामायासभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपाद्याः
 पुरोऽनुवाक्यामाह । “ते शुक्रासः शुचयो रश्मिवन्तः । सीद-
 न्नादित्या अधि बर्हिषि प्रिये । कामेन देवाः सरथं दिवो नः ।
 आयान्तु यज्ञमुप नो जुषाणाः” इति । ‘ते’ प्रसिद्धा आदित्याः,
 ‘प्रिये’ बर्हिषि, अस्मदीये यागे, ‘अधिसीदन्’ अधिष्ठाय सीदन्,
 कीदृशा आदित्याः, ‘शुक्रासः’ कान्तियुक्ताः, ‘शुचयः’
 शुद्धिहेतवः, ‘रश्मिवन्तः’ रश्मिभिरनेकैर्युक्ताः, ‘कामेन’
 अभिलषितार्थप्रदेन सहिताः, ‘आदित्याः’, ‘देवाः’, ‘सरथं’
 रथसहितं यथा भवति तथा ‘दिवः’ सकाशात्, ‘नः’ अस्मान्,

प्रति, 'अयान्तु' । ततः 'नः' अस्मदीयं, 'यज्ञम्', 'उपेत्य 'जुषाणाः' प्रीतिपूर्वकं सेवमानाः' तिष्ठन्तु ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "ते सूनवो अदितेः पीवसा-
मिषम् । घृतं पिश्वत् प्रतिहर्ष्यन् नृतेजाः । प्र यज्ञिया यज-
मानाय येमुरे । आदित्याः कामं पितुमन्तमस्मे" इति । 'रे'
प्रसिद्धाः, 'अदितेः' अदितिदेवतायाः 'सूनवः' पुत्राः, 'नृतेजाः'
यज्ञनिमित्तमुत्पन्नाः सन्तः, 'पीवसां' पीवराणां, अतिखू-
सानां हविषां मध्ये 'दृषं' इत्यमाणं, अस्मदीयपुरोडाशरूप-
मङ्गं; 'पिश्वत्' 'घृतं' प्रीतिसाधनम् आज्यं, च 'प्रतिहर्ष्यत्' प्र-
त्येकं कामयन्ताम् । 'यज्ञियाः' यज्ञयोग्याः, 'आदित्याः', 'अस्मे'
मङ्गं, 'यजमानाय', 'पितुमन्तम्' अन्नवन्तम्, 'कामं' अभि-
लषितार्थं, 'येमुरे' इत्तवन्तः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "आ नः पुत्रा अदिते-
र्यान्तु यज्ञम् । आदित्यासः पथिभिर्देवयानैः [१] । अस्मे
कामं दाशुषे सन्नमन्तः । पुरोडाशं घृतवन्तं जुषन्ताम्" इति ।
'अदितेः', 'पुत्राः', 'आदित्यासः' आदित्यनामका देवाः,
'देवयानैः' 'पथिभिः' देवानां योग्यैर्मार्गैः, 'नः' अस्मदीयम्,
'यज्ञम्', प्रति 'अयान्तु' । आगत्य च, 'दाशुषे' हविर्दत्तवते,
'अस्मे' मङ्गं, यजमानाय; 'कामम्' अभिलषितार्थं, 'सन्नमन्तः'
प्रापयन्तः, 'घृतवन्तं' बद्धलघृतयुक्तं, 'पुरोडाशं', 'जुषन्तां' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "स्कृभायत निर्घृतिः सेध-
तामतिम् । प्र रश्मिभिर्यतमाना अमृधाः । आदित्याः काम

प्रयतां वषट्कृतिम् । जुषधं नो हव्यदातिं यजचाः” इति ।
 हे ‘आदित्याः’, हे ‘काम’, यूयं सर्वे ‘निर्घृतिं’ राक्षसजातिं,
 बाधिकां देवतानां, ‘स्कभायत’ सन्धां कुवत, अस्मद्बाध-
 सामर्थ्यरहितां कुवतेत्यर्थः । ‘अमतिं’ अस्मदीयं बुद्धिमात्रं,
 ‘सेधत’ प्रतिषेधत, निवारयेत्यर्थः । कीदृशा आदित्याः,
 ‘रश्मिभिः’, स्वकीयैः, ‘प्रयतमानाः’ अन्धकारनिवारणार्थमुद्योगं
 कुर्वन्तः, ‘अमृधाः’ अमृदवः, अनिष्टनिवारणे तीक्ष्णा इत्य-
 र्थः । तादृशा यूयं, ‘प्रयतां’ परिशुद्धां, ‘हव्यदातिं’ हवि-
 र्दानकारणभूतां, ‘नः’ ‘वषट्कृतिं’ अस्माभिः प्रयुक्तं वषट्कारं
 ‘जुषधं’ । कीदृशा यूयं, ‘यजचाः’ यज्ञयोग्याः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “आदित्यान् काममवसे
 ऊवेम । ये भूतानि जनयन्तो विचिन्त्युः । सोदन्तु पुत्रा
 अदितेऽपत्यम् । स्त्रीर्षे वरिर्हविरद्याव देवाः” [२] इति ।
 ‘ये’ पूर्वोक्ता आदित्याः, ‘देवाः’, अथ कामदेवः, तान् सर्वान्
 ‘अवसे’ अस्मद्दृष्टार्थं, ‘ऊवेम’ इह कर्मण्याह्वयामः । ‘ये’ ‘देवाः’,
 ‘भूतानि जनयन्तः’ प्राणिजातान्युत्पादयन्तः, ‘विचिन्त्युः’
 विशेषेण स्वातिं गताः । ते देवाः, ‘अदितेः’, ‘पुत्राः’, ‘हवि-
 रद्याव’ हविर्भक्षणाय, ‘उपस्यं’ समीपे स्नातुं योग्यं, ‘स्त्रीर्षे’
 वेद्यां प्रचारितं वरिः, ‘सोदन्तु’ ॥

अथ हविषो वाक्यामाह । “स्त्रीर्षे वरिः सोदता वसे
 अस्मिन् । भ्राजाः सेधन्तो अमतिं दुरेवाम् । अस्मभ्यं पुत्रा
 अदितेः प्रयुसत । आदित्याः कामहविषो जुषावाः” इति ।

हे 'आदित्याः', हे 'काम', 'अस्मिन्' 'यज्ञे', 'स्त्रीर्षे' वेद्यां
आस्त्रीर्षे, 'बर्हिः', 'धीदत्' प्राप्तुत । कीदृशाः, 'भ्राजाः'
गतिमन्तः, 'अमतिं' अस्मदीयं बुद्धिमान्शं, 'दुरेवां' दुर्गतिञ्च
'सेधन्तः', तादृशाः 'अदितेः', 'पुत्राः', 'यूयं', 'हविषो जुषा-
याः' अस्मदीयं हविः सेवमानाः, 'अस्मभ्यं', 'प्रयंसत' अभीष्टं
प्रयच्छत ॥

अथ यो ब्रह्मवर्षसकामः स्यात्तस्मा एतामङ्गा आलभेत,
'आग्नेयीं कृष्णपीवीं संहितामैन्द्रीं श्वेतां बार्हस्पत्याम्'
इति, अत्राग्नेयीं सन्नेर्वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्ने न च
सुपथा राये अस्मान् । विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
द्युयोध्यस्मञ्जुङ्गराणमेनः । भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम" इति ।
हे 'अग्ने', 'देव', त्वं 'विश्वानि' 'वयुनानि' सर्वान् मार्गान्, 'विद्वान्'
जानन्, वर्त्तसे, अतः 'अस्मान्', 'राये' धनप्राप्तये, 'सुपथा'
'नच' शोभनेन कर्मानुष्ठानमार्गेण प्रापय, 'जुङ्गराणं' कुटिलं,
प्रतिबन्धकं, 'एनः' पापं, 'अस्मद्युयोऽधि' अस्मत्तः पृथक् कुरु,
'ते' तुभ्यं, 'भूयिष्ठां' अतिबहुलां, 'नमउक्तिं' नमस्कारयुक्तां
वाचं, 'विधेम' कुर्याम ॥

अथ वपाया याख्यामाह । "प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वम् ।
हयं मतिश्चाग्नये सुपूतम् [३] । यो दैव्यानि मानुषा जनूषि ।
अन्तर्विश्वानि विश्वना जिगति" इति । हे ऋत्विजः, 'वः' यु-
ष्माकम्, अभीष्टसिद्ध्यर्थं, 'शुक्राय' निर्मलाय, 'भानवे' रश्मियु-
क्ताय, 'अग्नये', 'सुपूतं' सुष्ठु पूतम्, शुद्धमिदं 'हयं', 'मतिश्च',

अग्निध्यानाद्यै 'प्रकर्षेण' 'भरध्वं' सन्नादयत । 'यः' अग्निः,
 'द्वैष्टानि' देवविषयाणि, 'मानुषा' मनुष्यविषयाणि, 'जनूंषि'
 जन्मानि, 'विद्यना' वेदनेन, 'जिगाति' प्राप्नोति, अभिन्नः सन्
 देवान् मनुष्यांस्य जनयतीत्यर्थः । पुनरपि 'अन्नः' देवानां मनु-
 ष्याणाञ्च मध्ये, तानि अवान्तरजन्मानि यज्ञगन्धर्वादीनि,
 ब्राह्मणक्षत्रादीनि च तानि 'विश्वानि' सर्वाणि, 'जिगाति' ।
 तस्मा अग्रय इति पूर्वचाम्यथः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अच्छा गिरो मतवो
 देवयन्तीः । अग्निं यन्ति द्रविषं भिचमाणाः । सुसन्दृशं
 सुप्रतीकं खञ्जम् । हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम्" इति ।
 'गिरः' अस्मदीयाः स्तुतिरूपा वाचः, 'मतयः' ध्यानरूपा
 बुद्धयश्च, 'देवयन्तीः' देवानिच्छन्त्यः, 'द्रविषं' 'भिचमाणाः'
 धनं याचमानाः, 'अग्निमच्छ' अग्निमभिमुखीकृत्य, 'यन्ति'
 प्रवर्त्तन्ते । कीदृशमग्निं, 'सुसन्दृशं' अत्यन्तं सुखेन द्रष्टुं शक्यं,
 'सुप्रतीकं' शोभनावयवोपेतं, 'खञ्जं' शोभनमतिं, 'मानुषाणां'
 यजमानानां, 'हव्यवाहं' हविषो वोढारं, मानुषैर्यद्भुविर्दीयते
 तद्देवान् प्रति वहतीत्यर्थः । रतिरूपरमः, तद्द्रष्टितम् 'अरतिं',
 गिरन्तरं वहतीत्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य चाष्यामाह । "अग्ने त्वमस्यद्युवोष-
 मीवाः । अमग्निचा अम्यमन्त हृष्टीः । पुनरस्यभ्यः सुविताव
 देव । सां विश्वेभिरजरेभिर्यजत्र" [४] इति । हे 'अग्ने', 'सं',
 'अमीवाः' रोगजातीः, 'अस्यद्युवोधि' अस्मान्नो विद्योजव । न

रोगजातयः, 'अग्निचाः' उदराग्निचाणरहिताः, मग्धाग्नि-
हेतव इत्यर्थः । तादृशो भूत्वा 'छष्टीः' मनुष्यान्, 'अभ्यमन्त'
अभितो बाधितवत्यः, तादृशोः, युयोधीति पूर्व्वचान्वयः । इ
'यजत्र' यजनीय, 'देव', 'अजरेभिः' जरानिवर्त्तकैः, 'विश्वेभिः'
सर्व्वैरीषधैः, 'क्षां' चयव्याधिं, 'पुनः', 'अस्मभ्यं' 'युयोधि'
अस्मत्तो वियोजय । किमर्थं, 'सुविताय' शोभनगमनाय,
नोरोगत्वेन जीवनाद्येत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्ने त्वं पारया नव्यो
अस्मान् । स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा । पूश्च पृथ्वी बज्रसा न
उर्वी । भवा तोकाय तनयाय ब्रं योः" इति । हे 'अग्ने', 'त्वं',
'स्वस्तिभिः' श्रेयोविशेषैः फलैर्युक्तः सन्, 'अस्मान्', 'पारय'
कर्षणः समाप्तिं प्रापय । कीदृशस्त्वं, 'नव्यः' सर्व्वदा नूतनः,
जरामरणरहित इत्यर्थः । 'नः' अस्माकं, 'पूश्च' निवासाद्यं
पुरी, 'पृथ्वी', विस्तृता भवतु, 'उर्वी' सखनिष्यत्पथ्या भूमिश्च,
'बज्रसा' अत्यधिका भवतु, त्वच्च 'तोकाय' पुत्राय, 'तनयाय'
तत्पुत्राय, च 'ब्रं' सुखहेतुः, 'योः' दुःखवियोगहेतुश्च भव ॥

अथ हविषो वाक्यामाह । "प्र कारवो मनना वाच्य-
मानाः । देवद्रीचोअथथ देवयन्तः । दक्षिणा वाङ्वाग्निनी
प्राथ्येति । हविर्भरन्थय्ये घृताचो" इति । हे 'कारवः' क-
र्त्तारः, अलिजः, यूयं 'वाच्यमानाः' अत्र पाठरूपं वचनं
प्राप्नुवन्तः, 'देवयन्तः' देवानिच्छन्तः, 'मनना' मननीयाम्, इमां
यागक्रियां 'देवद्रीचीं नचथ' देवान् प्रति यथा गच्छति तथा

प्रापयत । सा च यज्ञक्रिया, दक्षिणां वहतीति 'दक्षिणावाट्', वाजोऽस्रमस्यास्तीति 'वाजिनी', प्रहृष्टं फलं अश्नति गच्छतीति 'प्राची', घृतमश्नति प्राप्नोतीति 'घृताची', 'अग्नये', 'हविर्भरन्ती', सती, 'एति' प्रवर्त्तते ॥

अथ संहितामैत्रीमित्यस्य पञ्चोः सूक्ते वपाया याज्यानुवाक्ययोः प्रतोके दर्शयति । "इन्द्रं नरो युजे रथम्" इति । इन्द्रं नरो नेमधितेति पुरोऽनुवाक्या, सा चेन्द्रो वो विश्वतस्सरोत्यत्र व्याख्याता । युजे रथं गवेषणमिति याज्या, सा च जुष्टोद्मूना इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुरोडासस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "जगद्भ्या ते दक्षिणमिन्द्र इक्षाम् [५] । वसुधवो वसुपते वसुनाम् । विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोनाम् । अस्रभ्यं चित्रं वृषणं रथिं दाः" इति । हे 'इन्द्र', 'ते' त्वदीयं, 'दक्षिणइक्षाम्', 'जगद्भ्या' वयं गृहीतवन्तः, इक्षाम् धृत्वा प्रार्थयाम इत्यर्थः । कीदृशा वयं, 'वसुधवः' धनेष्वावन्तः, 'वसुनां' 'वसुपते' इत्येतदिन्द्रस्य विधेयं; यानि वसुनि धनानि हिरण्यानि सन्ति, तेषां मध्ये यानि श्रेष्ठानि मणिमुक्तादीनि तत्त्वामिन् इत्यर्थः । हे 'शूर' शत्रूणामभिभवितः, 'त्वां', 'गोनां' गवां मध्ये, 'गोपतिं' प्रब्रह्मगोस्वामिनं, 'हि' यस्मात्, वयं 'विद्वा', तस्मात्, 'अस्रभ्यं', 'चित्रं' नानाविधं, 'वृषणं' कामाभिवर्षणसमं, 'रथिं दाः' धनं देहि ॥

अथ पुरोडासस्य याज्यामाह । "तवेदं विश्वमभितः पत्रयम् । यत् पश्यसि चक्षुषा स्मर्यस्य । गवामसि गोपतिरेक

इन्द्र । भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्त्रः” इति । हे ‘इन्द्र’, ‘सूर्यस्य’, ‘सक्षुसा’ प्रकाशेन, ‘यत्’ ‘विश्वं’, ‘पश्यसि’, तत् इदं विश्वम्, ‘अभितः’ सर्व्वतः, ‘पश्यं’ पशुयुक्तं, तवाधीनमितिशेषः । त्वम्, ‘एकः’, एव ‘गवां’, मध्ये, ‘गोपतिरसि’ प्रशस्तगोस्वामी भवसि । ‘प्रयतस्य’ प्रयतमानस्य, ‘ते’ तव, ‘वस्त्रः’ वस्त्रानि, धनानि, ‘भक्षीमहि’ अनुभूयास्त ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “समिन्द्र नो मनसा नेषि गोभिः । सः सूरिभिर्मघवन्त्सः स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवदत्तं यदस्ति [६] । सं देवानाः सुमत्या यज्ञियानाम्” इति । हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘मनसा’ स्मरणमात्रेण, ‘नः’ अस्मान्, ‘गोभिः’, ‘सं’योजय, हे ‘मघवन्’, ‘सूरिभिः’ विद्वद्भिः, पुत्रैः, ‘सं’योजयस्व । अनुग्रहबुद्ध्या संयोजय ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “आराच्छत्रुमपवाधस्व दूरम् । उयो यः शम्नः पुरुहूत तेन । अस्य धेहि यवमद्गोमदिन्द्र । हृधी धियं जरित्रे वाजरत्नाम्” इति । हे ‘पुरुहूत’ ब्रह्मि-
र्यजमानैराहूत, इन्द्र, ‘उयोः’ क्रूरः, ‘यः’, ‘शम्न’नामकोऽसुरः, ‘तेन’, सहितम्, ‘आरात्’ समीपे वर्त्तमानं, ‘शत्रुं’, ‘दूरं’, यथा भवति तथा, ‘अपवाधस्व’ । हे ‘इन्द्र’, ‘यवमत्’ यवैः प्रभृतैरुपेतं, ‘गोमत्’ ब्रह्मिर्गोभिरुपेतं, धनम्, ‘अस्य धेहि’ अस्मासु स्था-
पय । ‘जरित्रे’ जरणशीले, मयि, ‘वाजरत्नां’ अन्वेन रत्नैश्च सम्पूर्णां, ‘धियम्’ अनुग्रहबुद्धिं, ‘हृधि’ कुर्व ॥

अथ श्वेतां बार्हस्पत्यामित्यस्य पशोः सूक्ते वपाया याज्या-

नुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “आवेधस्य सहि शुचिः” इति ।
आवेधसं नीलपृष्ठमिति पुरोऽनुवाक्या । “सहि शुचिः व्रतपत्र”
इति याज्या । एतदुभयं यज्ञो राय इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “बृहस्यतिः प्रथमं
जायमानः । महो ज्योतिषः परमे ज्योमन् । सप्तास्यस्तुविजा-
तो रवेण । वि सप्तरश्मिरधमत्तमांश्चि” [७] इति । सोऽयं
‘बृहस्यतिः’, सोऽयमितरेभ्यो देवेभ्यः ‘प्रथमं’ पूर्वं, ‘जायमानः’,
सन् ‘परमे ज्योमन्’ उत्कृष्टे आकाशे, स्वर्गरूपे, ‘ज्योतिषः’
‘महः’ अन्यदीयात् प्रकाशादत्यन्तं महान् भासते । कीदृशो
बृहस्यतिः, ‘रवेण’ वेदब्राह्मणरूपेण ब्रह्मेण ‘सप्तास्यः’ प्रसूतमुखः,
अथवा सप्तसङ्ख्याकान्यास्यानि ज्वालाहृपाणि यस्याग्नेः, सोऽयं
सप्तास्यः, ‘रवेण’ मन्त्रेण, होमकाले हविः स्वीकर्तुं वज्ररूपो
भवतीत्यर्थः । ‘तुविजातः’ सर्वेषां मध्ये बलयुक्तत्वेनोत्पन्नः,
तादृशो बृहस्यतिः, ‘सप्तरश्मिः’ अग्निरूपेण सप्तजिह्वात्मक-
रश्मियुक्तः सन्, ‘तमांश्चि’, ‘अधमत्’ विनाशितवान् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “बृहस्यतिः समजयत्स-
नि । महो ब्रजाम् गोमतो देव एषः । अपः सिषासन्सुवर-
प्रतीत्तः । बृहस्यतिर्हन्यमिचमर्कैः” इति । अयं ‘बृहस्यतिः’
‘बसूनि’ धनानि, ‘समजयत्’ सम्यक् जितवान्, तथा ‘एष’ ‘देवः’,
‘गोमतः’ वज्रभिर्गोभिर्युक्तान्, ‘महः’ महतः, प्रौढान्, ‘ब्रजाम्’
गोमृष्टान्, ‘समजयत्’ । तादृशो बृहस्यतिः, ‘अपः सिषा-
सन्’ दृष्टिरूपं जलं दातुमिच्छन्, ‘सुवः’ स्वर्गम्, ‘अप्रतीत्तः’

मृत्तिराहित्येन प्राप्तः, सर्वदा तत्र स्थित इत्यर्थः । स च
‘बृहस्यतिः’, ‘अर्केः’ अस्मात्कृतैरर्चनैः, ‘अमिचं’ ब्रुं, इन्ति ॥

अथ हविषो याञ्जानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “बृहस्यते
पर्येवा पित्रे” इति । बृहस्यते परिदीया रथेनेति पुरोऽनुवा-
क्या । एवा पित्रे विश्वदेवायेति याञ्जा । बृहस्यते परिदीया
रथेनेत्यसावाशुः शिशान इत्यत्र व्याख्याता । एवा पित्रे वि-
श्वदेवायेत्यसावाग्ना विष्णुमहितद्वामित्यत्र व्याख्याता ॥

अथ सरस्वतं मेघमित्यस्य पशोः सूक्ते पञ्चानां गवां
प्रतीकानि दर्शयति । “आनो दिवः पावीरवी । इमा जुह्वा-
ना यस्ते स्ननः । सरस्वत्यभि नो नेषि” इति । आनो दिवो
बृहत इत्येषा वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सा चाग्ना विष्णुमहित-
द्वामित्यत्र व्याख्याता । पावीरवी कन्येत्येषा याञ्जा, सा चा-
ग्नेयं यज्ञमित्यत्र व्याख्याता । इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभि-
रित्येषा पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । सा चोतनः प्रियेत्यत्र
व्याख्याता । यस्ते स्ननः शशय इति याञ्जा । सा चारण्यकाण्डे
प्रवर्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य इति
हविषः पुरोऽनुवाक्या । सा च जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ हविषो याञ्जामाह । “इयं शुभेभिर्विसखा इवा-
दजत् । सानु गिरीणां तविषेभिर्हृषिभिः । पारावद्ग्नोमवसे
सुवृत्तिभिः । सरस्वतीमाविवासेम धीतिभिः” [८] इति । ‘इयं’
सरस्वती, नदीरूपा, ‘जृषिभिः’ स्वकीयैस्वरुद्रैः, स्वतीरा-
वस्थितानां ‘गिरीणां’, ‘सानु’ मूलप्रदेशम्, ‘अदजत्’ भग्नम-

करोत्। तत्र दृष्टान्तः, 'विसखा इव' यथा जलमध्ये विषा-
 नि खनितुं प्रवृत्तः पुरुषं आयासमन्तरेणैवोन्मूलयति, एव-
 मत्राप्यूर्ध्वस्पर्शमात्रेण पर्वतमूखानि विघ्नीर्णानि भवन्ति।
 कीदृशैरूर्ध्वभिः, 'शुभ्रेभिः' प्रवृत्तैः, 'तविषेभिः' अतिस्खलैः,
 वयन्तु 'सरस्वती', 'धीतिभिः' ध्यानविशेषैः, 'आविवासेम' सर्व्वत
 आच्छादयामः। किमर्थं, 'अवसे' रक्षणार्थम्। कीदृशीं सर-
 स्वतीं, 'पारावदग्नीं', 'अवदम्' अवरतीरं, 'पारं' परतीरञ्च
 स्ववेगेन हन्तीति 'पारावदग्नी', तां। कीदृशीभिर्धीतिभिः, 'सु-
 वृत्तिभिः' वृत्तिरन्यचिन्तावर्जनं, सुष्ठु वृत्तिर्यासु ध्यानक्रियासु
 ताः सुवृत्तयः, ताभिः, अनन्यचित्तरहितैर्ध्यानविशेषैर्निरन्तरं
 ध्यायाम इत्यर्थः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः।

ते शुक्लैः वपायां स्थादाग्नेयामग्न इत्यथ।
 इन्द्रमैन्द्र्यां तथावेधसं श्वेतायामुदीरितम् ॥
 आनो मेघ्यां द्वितीयेऽस्मिन् सूक्तपञ्चकमीरितम्।

इति द्वितीयोऽनुवाकः।

अथ तृतीयोऽनुवाकः।

द्वितीये वज्रादीनां पद्भूनां सूक्तान्यभिहितानि। तृतीये
 सौम्यादीनां सूक्तान्युच्यन्ते। तत्राप्याग्नेयं कृष्णपीवमासभेत सौम्यं
 वभुङ्क्षोगामयाधीत्येतस्य पद्भोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्या-

माह । “सोमो धेनुः सोमो अर्ध्वन्तमाशुम् । सोमो वीरं कर्षणं ददातु । सादन्यं विदथ्यः सभेयम् । पितुःश्रवणं यो ददाश्रदस्यै” इति । योऽयं ‘सोमः’, देवः, सोऽयम् ‘अस्यै’ यजमानाय, ‘धेनुः’, ‘ददातु’ । तथा स ‘सोमः’, ‘आशुं’ ग्रीष्मगामिनं, ‘अर्ध्वन्तम्’ अश्रं, ‘ददातु’ । तथा स ‘सोमः’, ‘कर्षणं’ श्रौतस्मार्त्तकर्षणयोग्यं, ‘वीरं’ पुत्रं, ‘ददातु’ । कीदृशं वीरं, सदनं गृहं, तत्र साधुः, ‘सादन्यः’, तं, गृहनिर्व्वाहकमित्यर्थः । विदथे यज्ञे कुशलं ‘विदथ्यः’ ; सभायां साधुः ; ‘सभेयं’, स्वकीयस्य पितुः श्रवणं कीर्त्तिः सम्यास्यते येन सोऽयं ‘पितुःश्रवणः’ ; तं, ‘यः’ यजमानः, सोमाय देवाय ‘ददाश्रत्’ चत्पुरोडाशादिकं ददाति, ‘अस्यै’ यजमानायेति पूर्व्वचान्वयः ॥

अथ वपाया याज्यायाः पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यायाः प्रतीके दर्शयति । “आषाढं युत्सु त्वः सोम क्रतुभिः” इति । “आषाढं युत्सु घृतनास्त्विति” वपाया याज्या, “त्वं सोमक्रतुभिरिति” पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । एतच्चोभयं जुष्टीनर इत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यायाः प्रतीकं दर्शयन्ति । “या ते धामानि हविषा यजन्ति” इति । अग्रेरातिथ्यमधीत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “त्वमिमा ओषधीः सोम विन्धाः । त्वमपो अजनयस्त्वं गाः । त्वमाततन्धोर्वन्तरिषम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्थ” [१] इति । हे ‘सोम’, ‘त्वं’, ‘विन्धाः’

‘सर्वाः’, ‘इमाः’ ‘ओषधीः’, ‘अजनयः’ । ‘त्वं’, ‘गाः’ गवादि-
पशून्, ‘अजनयः’ । तथा ‘त्वम्’ ‘उरु’ विस्तीर्णम्, ‘अन्तरोषम्’,
‘आततन्व’ विस्तारितवान्, असि । तथा ‘त्वं’, ‘व्योतिषा’ तेजसा,
‘तमः’ अन्धकारं, ‘ववर्ध’ निवारितवानसि ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “या ते धामानि दिवि वा
पृथिव्याम् । या पर्वतेष्वोषधीष्वसु । तेभिर्नो विष्टैः सुमना
अहेतन् । राजन्त्वोम प्रति हव्या गृभाय” इति । हे ‘सोम
राजन्’, ‘ते’ तव, ‘द्युलोके ‘या धामानि’ यानि स्थानानि,
सन्ति, तथा ‘पृथिव्यां’, यानि सन्ति, ‘पर्वतेष्वोषधीष्वसु’, यानि
सन्ति, ‘सुमनाः’ अस्माभिः सह सौमनस्ययुक्तः, त्वं, ‘तेभिः’
‘विष्टैः’ तैः सर्वैः स्थानैर्युक्तः, ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘अहेतन्’
क्रोधमकुर्वन् । ‘हव्या प्रतिगृभाय’ हवींषि प्रतिगृहाण ॥

अथ वैष्णवं वामनमास्रभेत स्पृष्ट्वमान इत्यस्य पञ्चोः सप्त
प्रतीकत्रयं दर्शयति । “विष्णोर्नुकं तदस्य प्रियम् । प्रतद्विष्णुः”
इति । विष्णोर्नुकं वीर्याणीति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, सप्त
युञ्जते मन इत्यत्र व्याख्याता । तदस्य प्रियमभिपाद्यो वसा
मिति वपाया याज्या, सेयमुत नः प्रियेत्यत्र व्याख्याता । प्रत
द्विष्णुस्तव इति पुरोडासस्य पुरोऽनुवाक्या, सेयं जुष्टीत
इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुरोडासस्य याज्यामाह । “परो माचया तनुवा इ-
धान । न ते महिलमन्वभ्रवन्ति । उभे ते विष्ण रजसी पृथिवी
विष्णो देव त्वम् । परमस्य वित्से” [२] इति । हे ‘विष्णो’, ‘देव’

‘माचया’ ह्यत्त्रं जगन्मातुं प्रवृत्तया, ‘तनुवा’ त्रिविक्रमाव-
ताररूपया मूर्त्या, ‘वृधान’ हे वर्द्धमान, ‘परः’ उत्कृष्टोऽसि,
‘ते’ तदीयं, ‘महितं’ महिमानं, ‘नाम्बभ्रुवन्ति’ केऽपि समर्था
अनुगन्तुं न क्षमन्ते, ‘ते’ च लोकान् मातुं प्रवृत्तस्य, ‘पृथिव्याः’,
आरभ्य ‘उभे’ ‘रजसी’ द्वे रश्मिस्त्रयाने, पृथिव्यन्तरिक्षमि-
त्येते तदीयपदे इति वयं ‘विद्मः’। त्वं पुनः ‘परमस्य’ उत्कृष्टस्य
द्वितीयस्य पदस्य, स्थानं ‘वित्से’ जानासि ॥

अथ हविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “विच-
क्रमे त्रिर्देवः” इति । विचक्रमे पृथिवीमेष इति पुरोऽनुवाक्या,
त्रिर्देवः पृथिवीमेष इति याज्या । एतच्चोभयं जुष्टीनर इत्यत्र
व्याख्यातम् ॥

अथेन्द्राय मन्युमते मनस्वते लक्षामं प्राशुऽङ्गमालभेतेत्यस्य
पद्मोः सूक्ते प्रतीकत्रयं दर्शयति । “आ ते महो यो जात एव ।
अभिगोत्राणि” इति । आ ते मह इन्द्रेऽत्युयेति वपायाः पुरो-
ऽनुवाक्या । यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति याज्या । एत-
च्चोभयमन्वहमासा इत्यत्र व्याख्यातम् । अभिगोत्राणि सहसा
गाहमान इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या, सा च आशुः शि-
ञ्जान इत्यत्र व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “आभि सृधो मिथतीर-
रिषस्यन् । अमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र । आभिर्विथा अभि-
युजो विषूचीः । आर्याय विभोऽवतारार्दासीः” इति । हे ‘इन्द्र’,
‘अमित्रस्य’ अस्रुहैरिणः, ‘मन्युं’ क्रोधं, ‘व्यथय’ बाधितं, नि-

ष्कलं कुरु । अस्मासु क्रुद्धः शत्रुः यदाऽस्मान् हन्तुं न क्षमते,
 तदा तदीयः क्रोधो निष्फलो भवेत्, तथा त्वं कुर्वित्यर्थः ।
 किं कुर्वन्, 'सृधः' शत्रूणां सृधमानाः, अस्मदीयाः सेनाः,
 'मिथतोः' त्वां प्रत्यभयं याचमानाः, 'आभिः' अस्मदीयाभिस्तु-
 तिभिः, 'अरिषण्णन्' अहिंसिताः कुर्वन्, अस्मदीयस्तुतिभिः
 तुष्टस्वमस्मदीयाः सेना यथा न हिंसिता भवन्ति तथा कुर्वि-
 त्यर्थः । किञ्च 'विश्राः' परकीयाः सर्वाः सेनाः, 'अभियुजः'
 अस्मद्बधमभिसृज्य प्रयुज्यमानाः, त्वं, 'विषूचीः' नानागतोः,
 'दासोः' 'उपचयं प्राप्ताः, 'विश्रः' सर्वाः प्रजाः, अभितुष्टः सन्
 'अवतारीः' विनाशय, यथास्मदीयस्तुत्या स्तुष्टः त्वां प्रत्यभयं
 याचमानानामस्मत्सेनानां न हिंसां कृतवानसि । तथैवास्म-
 दीयस्तुत्या स्तुष्टः सन् परकीयसेना विनाशयेत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अथः शृणुते अध
 जयन्नुतन्नम् । अथमुत प्रहणुते युधा गाः । यदा सत्यं हणुते
 मन्युमिन्द्रः [३] । विश्वं दृढं भयत एजदस्मात्" इति । 'अथं'
 इन्द्रः, 'अध' कदाचित्, 'जयन्', वर्त्तते, 'उत' अथवा, 'न्न',
 वर्त्तते, इत्यहं 'शृणुते', अथमर्थः, यदा यदेन्द्रस्य वार्त्तां शृणोमि
 तदा तदा जयतीति वा वैरिणं हन्तीति वा शृणोमि । 'उत'
 अपि च, 'अथं' इन्द्रः, 'युधा' युद्धे, 'गाः' परकीयाः, 'प्रहणुते'
 प्रकर्षेण स्वाधीनाः करोति । किञ्च 'यदा', 'अथम्', 'इन्द्रः',
 स्वकीयं 'मन्युः', 'सत्यम्' अवश्यम्भाविनं, 'हणुते' करोति,
 तदानो 'दृढं' कश्चिदेवावस्थितं, स्वावरं, 'एजत्' कल्पमानं,

जङ्गमस्य, 'विश्वं' सर्व्वं जगत्, 'अस्मात्' इन्द्रात्, 'भयते' वि-
भेति । अयमर्थः, परिहामार्थं यं कोपमन्तरेण यदा हृदय-
पूर्व्वकोपं करोति तदा सर्व्वं जगदिभेतोति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "अनु स्वधामचरन्नापो अस्य ।
अवर्द्धत मथ आ नाद्यानाम् । सधोचोनेन मनसा तमिन्द्र
ओजिष्ठेन । हन्मनाहनभिद्युन्" इति । 'अस्य' इन्द्रस्य, 'स्वधां'
हविर्लक्षणं, 'अनु', 'आपः' वृष्टिलक्षणाः, 'अचरन्' स्वप्ति,
'नाद्यानां' नावा तरणीयानां नदीनां मध्ये 'आवर्द्धत', जलं
सर्व्वतो अभिवृद्धमभूत् । अयं, 'इन्द्रः', 'ओजिष्ठेन' अत्यन्त-
बलयुक्तेन, 'सधोचोनेन' सह प्रवर्त्तमानेन, 'मनसा', युक्तः, 'तं'
प्रमिद्धं मेघं, 'अभिद्युन्' प्रतिदिनं, 'हन्मना' हन्त्वा, स्वायुधेन
वज्रेण; 'अहन' ताडयति । अयमर्थः, यदायं स्वेच्छया मेघं
भिनन्ति तदा वृक्षा नदीपूरणक्षमं जलं वर्द्धत इति ॥

अथेन्द्राय मरुत्वते पृथ्विसकथमालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानम् ।
अकवारिं दिव्यं ब्रासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनाय ।
उषं सहोदामिह तं ऊवेम" इति । 'इह' कर्माणि, 'तम्' इन्द्रं,
'ऊवेम' आह्वयामः । किमर्थं 'नूतनाय' 'अवसे' अन्यैरुक्तपूर्वाय,
रक्षणाय । कीदृशमिन्द्रं, "मरुत्वन्तं" मरुद्भिः संयुतं, 'वृषभं'
कामानां वर्षितारं, 'वावृधानं' अतिशयेन वर्द्धमानं, 'अकवारिं'
अकुत्सितारं, कुत्सितेनातिस्वल्पेन वैरिणा सह सार्द्धा लब्धाभे
भवति । 'दिव्यं' दिविभवं, 'ब्रासं' ब्रासितारं, 'विश्वासाह'
Digitized by Google

विश्वस्याभिभवितारं, 'उयं' अनभिभवनीयं 'सहोदां' बल-
प्रदम् ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "जनिष्ठा उयः सहसे तुराय ।
[४] । मन्द्र ओजिष्ठो बज्जलाभिमानः । अवर्द्धन्निन्द्रं मरुत-
सिद्धम् । माता यदीरं दधनद्वनिष्ठा" इति । हे इन्द्र,
त्वं 'उयः' परैरप्रष्टव्यः, 'जनिष्ठः' उत्पन्नोऽसि । किमर्थं 'स-
हसे' वैरिबलस्य, 'तुराय' हिंसार्थं । कीदृश इन्द्रः, 'मन्द्रः'
वर्षयुक्तः, 'ओजिष्ठः' बलवत्तरः, 'बज्जलाभिमानः' प्रभृताह-
कारः । 'मरुतसिद्धं' मरुतोऽपि, बलकर्माणि दृत्रबधादिके
'इन्द्रं', 'अवर्द्धन्' वर्द्धितवन्तः । किञ्च 'धनिष्ठा' अतिशयेन धन-
वती, 'माता' अदितिरूपा, 'यदीरं' यमिन्द्रं, शूरं 'दधनत्'
धारितवती, तमिन्द्रमवर्द्धसित्यन्वयः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "कस्या वो मरुतः
स्वधासीत् । यन्मामेकं समधत्ताहिहत्ये । अहं ह्युयस्त-
विषस्तुविज्ञान् । विश्वस्य अचोरनमं बधस्यैः" इति । इन्द्रस्य
मरुताञ्च परस्परसम्बन्धोऽयम् अहिनामकस्यासुरस्य बधे मरुतः
इन्द्रस्य साहाय्यमकृत्वा पलायिताः, अतस्मान् प्रतीन्द्रः क्रुपित
एवं ब्रवीति, हे 'मरुतः', 'यत्' यस्मात् कारणात्, 'अहिहत्ये'
अहिनामकश्चोर्बधे, 'मामेकम्', एव यूयं 'समधत्त' संयोजित-
वन्तः, तदानीं 'वः' युष्माकं, सा 'स्वधा' अन्ननिमित्तस्य
शक्तिः, 'कस्य' कासीत्, कुत्र गता, अथवा किं युष्माभिः
'अहं ह्युयः' अहमेवातितीव्रः, 'तविषः' महान्, 'तुविज्ञान्'

बलवान्, तादृग्ः सन् 'विश्वस्य' सर्व्वस्यापि 'ब्रह्मोः', बधस्यैः
बधबन्धनैः, 'अनमं' वशीकरणे शक्तोऽस्मि ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "वृत्रस्य त्वा असथादी-
षमाणाः विश्वे देवा अजङ्गयै सखायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते
अस्तु [५] । अथेमा विश्वाः पृतना जयासि" इति । पुरा
वृत्रबधार्थमिन्द्रः सर्व्वेषां देवानां सहायमपेक्षमाणः तैः सह
युद्धार्थमागतः, तदा सर्व्वे देवाः वृत्रस्य आसमाचेण निरा-
हताः सन्तो गताः । मरुतस्तु पलायनमकृत्वा इन्द्रस्य सख्य-
माचरन् । सोऽयं वृत्तान्तो वङ्गचक्राह्वणार्थः अस्मिन्मन्त्रे सू-
च्यते, तमेतमर्थं इन्द्रं सम्बोध्य होता कथयति । हे 'इन्द्र', 'विश्वे'
सर्व्वे, 'देवाः', 'वृत्रस्य', 'असथात्' तदुच्छ्वासान्, 'ईषमाणाः' पला-
यमानाः, सन्तः, 'लां', 'अजङ्गः' परित्यक्तवन्तः, 'ये' तु 'सखायः',
मरुतो न पलायन्ते तैः 'मरुद्भिः', 'सख्यं', तव 'अस्तु' । 'अथ' 'अन-
न्तरं', 'हमाः' 'विश्वः' सर्व्वाः, 'पृतनाः' सेनाः, 'जयासि' जेष्यसि ॥

अथ हविषः पुरोऽणुवाक्यामाह । "वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रि-
येण । खेन भामेन तविषो बभूवान् । अहमेता मनवे विश्व-
चन्द्राः । सुगा अपस्यकर वज्रवाजः" इति । हे 'मरुतः', 'इन्द्रेऽहं'
'खेन', 'इन्द्रियेण' हखेन, 'खेन भामेन' स्वकीयेन कोपेन, 'वृत्रं',
'वधीं' अवधिषम् । अतः 'तविषो बभूवान्' महानभवम्; इन्द्रो
महानित्येवं लोके कीर्त्तिर्जातेत्यर्थः । 'अहम्' इन्द्रः, 'वज्रवाजः',
सन् 'विश्वचन्द्राः' सर्व्वस्य जगत आह्लादकराः, 'सुगाः' सुखेन
गन्तुं प्राप्तुं शक्त्वाः, 'एताः' दृश्यमानाः वृष्टिलक्षणाः, 'अपः',

‘मनवे’ मनुष्यार्थं, ‘चकर’ कृतवानस्मि, सर्व्वस्य लोकस्त्रानिष्ठ-
निवारणाय वृत्रं हत्वा इष्टप्राप्तये वृष्टिमुत्पादितवानस्मी-
त्यर्थः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “स यो वृषा वृष्णियेभिः स-
मोकाः । महो दिवः पृथिव्याश्च सप्ताट् । सतीनसत्त्वा हवो
भरेषु । महत्वान्नो भवत्विन्द्र जतीः” इति । ‘यः’ इन्द्रः, वृषता-
दिगुणकः ‘सः’ इन्द्रः, ‘नः’ अस्मान् प्रति, ‘महत्वान्’ महद्भिर्युक्तः,
‘जतीः’ रक्षणहेतुः, ‘भवतु । के ते गुणा इति ते अभिधेयन्ते,
‘वृषा’ कामानां वर्षयिता, वृष्णियशब्दे बलनामसु पठितः,
‘वृष्णियैः’ बलैः, ‘समोकाः’ संयुक्ताः, ‘महः’ महत्याः । ‘दिवः’,
‘पृथिव्याश्च’, ‘सप्ताट्’ स्वामी सन्, सम्ययाजमानः, ‘सतीन’
शब्दे जलनामसुपठितः, ‘सतीनसत्त्वाः’ वृक्षात्मकजलसत्त्वाः,
भ्रियन्ते सम्याद्यन्ते हवींषि येषु यागेष्विति ‘भराः’ यामाः,
तेषु ‘हव्यः’ आङ्गानार्हः ॥

अथेन्द्राय वृत्रतुरे ललामं प्राश्टङ्गमालभेतेत्यस्य पद्मोः
सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो वृत्रमतरहृत्रतूर्थं
[६] । अनाष्टय्यो मघवा शूर इन्द्रः । अश्वेनं विभो अमदन्
पूर्वीः । अयम् राजा अगतस्यर्षणीनाम्” इति । अयम्, इन्द्रः,
‘वृत्रतूर्थं’ वृत्रवधनिमित्ते युद्धे, ‘वृत्रम्’, ‘अतरत्’ विनाशितवान्,
सः ‘इन्द्रः’, ‘अनाष्टय्यः’ केनापि तिरस्कृतमश्वत्थः, ‘मघवा’
धनवान्, ‘शूरः’ विक्रमयुक्तः, ‘पूर्वीः’ पूर्व्वकालीनाः, ‘विभः’
प्रजाः, ‘अश्वेनं’ इन्द्रमश्वमदन्त, वृत्रवधेनेन्द्रे हृष्टे सति प्रजा

अपि दृष्टवत्यः, 'अयम्' इन्द्रः, 'सर्धणीनां' मनुष्याणां, कृत्स्नस्य 'जगतस्य', 'राजा', भूत्वा वर्तते ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "स एव वीरः स उ वीर्यावान् । स एकराजो जगतः परस्याः । यदा वृत्रमतरच्छूर इन्द्रः । अथाभवद्दमिताभिक्रतूनाम्" इति । यः अयम्, 'इन्द्रः', 'स एव,' 'वीरः' युद्धेषु शूरः, 'स उ वीर्यावान्' स एव उत्साहयुक्तः, 'स एकराजः' कृत्स्नस्य 'जगतः', एक एव राजा, 'परस्याः' अतिशयेन पाता, सोऽयं 'शूरः', 'इन्द्रः', 'यदा', 'वृत्रं', 'अतरत्' विनाशितवान्, 'अथ' अनन्तरं, 'अभिक्रतूनां' अभिप्राप्त-विरोधाचरण-लक्षण-कर्माणां शत्रूणां, 'दमिता' दमनहेतुः 'अभवत् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "इन्द्रो यज्ञं वर्द्धयन् विश्ववेदाः । पुरोडाशस्य जुषतां हविर्नः । वृत्रं तीर्त्वा दानवं वज्रबाहुः [७] । दिशो दृष्ट्वत् दृष्ट्विहा दृष्ट्वणेन" इति । 'विश्ववेदाः' सर्वज्ञः, अयम्, 'इन्द्रः', 'यज्ञम्', 'अस्मदीयं' 'वर्द्धयन्', 'नः' अस्मदीयस्य, 'पुरोडाशस्य', सारांशं 'हविः', 'जुषतां', 'वज्रबाहुः', अयं 'वृत्राख्यं' 'दानवं', 'तीर्त्वा' हत्वा, 'दृष्ट्वणेन' दृढीकरणसाधनेन, 'दृष्ट्विहा' दृढीकर्तुमुद्यतः, सन् 'दिशो दृष्ट्वत्' वृत्रकृतोपद्रवेण प्रसन्नितानां सर्वदिग्बर्त्तिप्रजानां स्त्रैर्यं कृतवानित्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "इमं यज्ञं वर्द्धयन् विश्ववेदाः । पुरोडाशं प्रतिगृभ्णालिन्द्रः । यदा वृत्रमतरच्छूर

इन्द्रः । अथैकराजो अभवञ्जनानाम्” इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो देवान्श्मर-
हृत्य आवत् । इन्द्रो देवानामभवत् पुरोगाः । इन्द्रो वज्रे
हविषा वावृधानः । वृत्रहर्त्ता अभयं शर्म यं सत्” इति ।
‘श्मरहृत्ये’ श्मरराख्यस्यासुरस्य वधे निष्पन्ने सति, सः ‘इन्द्रः’,
‘देवान्’, ‘आवत्’ रक्षितवान् । स च ‘इन्द्रः’, ‘देवानां’, मघे
‘पुरोगाः’ ‘मुख्यः’ अभवत्, ‘इन्द्रः’ अस्मिन् यज्ञे ‘हविषा’, ‘वावृ-
धानः’ अतिशयेन वर्द्धते, ‘वृत्रहृत्’ वृत्रघाती, सः ‘इन्द्रः’, ‘नः’
अस्मभ्यम्, ‘अभयं’ भयरहितं, ‘शर्म’ सुखं, ‘यंसत्’ यच्छतु ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “यः सप्त सिन्धुर्दधात्
पृथिव्यां । यः सप्त लोकानकृणोद्दिशस्य । इन्द्रो हविष्मान्मगणो
महद्भिः । वृत्रहर्त्ता यज्ञमिष्टोपयासत्” [८] इति । ‘यः’ अयम्
इन्द्रः, ‘पृथिव्यां’, ‘सप्त’, ‘सिन्धुन्’ समुद्रान्, ‘अदधात्’ स्थापित-
वान्, ‘यः’ इन्द्रः, ‘सप्त लोकान्’ भूरादीन्, ‘दिशस्य’, ‘अकृणोत्’
कृतवान्, ‘महद्भिः’, देवैर्युक्तत्वेन ‘मगणः’ गणसहितः, ‘इन्द्रः’,
‘हविष्मान्’ हविर्युक्तोऽभूत्, ‘वृत्रहृत्’ वृत्रघाती, सः इन्द्रः, ‘इह’
लोकं, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’, ‘उपयासत्’ उपागच्छतु ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

सोमो धेनुमिति प्रोक्तं सोम्ये विष्णोर्नु वामने ।

आते मघे य ऐन्द्रे स्थान्महत्त्व्येन्द्रके महत् ॥

इन्द्रो वृत्रे तुरैन्द्रे स्थाद्वर्णितं सूक्तपञ्चकम् ।

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वितीये सौम्यादिपशुसूक्तान्यभिहितानि । चतुर्थे त्वभि-
मातिहेन्द्रादिपशुसूक्तान्युच्यन्ते । तत्रेन्द्रायाभिमातिघ्ने लक्ष्मं
प्राशुङ्गमास्रभेतेत्यस्य वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह “इन्द्रस्तर-
स्त्रानभिमातिहोयः । हिरण्यवाग्नीरिषिरः सुवर्षाः । तस्य वयं
सुमतौ यज्ञियस्य । अपि भद्रे सौमनसे स्याम” इति । योऽयम्
‘इन्द्रः’, अस्ति ‘यज्ञियस्य’ यज्ञार्हस्य, ‘तस्य’ इन्द्रस्य, ‘सु-
मतौ’ अनुग्रहबुद्धौ, ‘वयं’, ‘स्याम’ तिष्ठेम । कीदृश इन्द्रः,
‘तरस्त्रान्’ तरोजवस्तदान्, ‘अभिमातिहा’ शत्रुघाती, ‘उयः’
शत्रुषु शूरः, वाग्नीति वाङ्माम हिरण्यां वाग्नां वाचि यस्या-
सौ ‘हिरण्यवाग्नीः’, अस्मै व्रतम्, अस्मै सहस्रं इत्येवं सर्व्वदा
धनदानं वक्तव्यर्थः । ‘इषिरः’ एषणीयः, ‘सुवर्षाः’ स्वर्ग-
प्रदः, तादृशस्त्रानुग्रहे स्त्रित्वा ‘भद्रे’ कल्याणे, ‘सौमनसेऽपि’
चित्तसमाधानरूपे सुखेऽपि, ‘स्याम’ तिष्ठेम ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “हिरण्यवर्षा अभयं कृणोतु ।
अभिमातिहेन्द्रः पृतनासु जिष्णुः । स नः शर्मा त्रिवरूथं वि-
यंषत् । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः” इति । अयम् ‘इन्द्रः’,
अस्माकम् ‘अभयं’, ‘कृणोतु’ करोतु । कीदृशः, ‘हिरण्यवर्षः’ स-
र्व्वभरणभूषितत्वेन हिरण्यसदृशवर्णोपेतः, ‘अभिमातिहा’ शत्रु-
घाती, ‘पृतनासु’ परकीयसेनासु, ‘जिष्णुः’ जयत्रीलः, ‘सः’
तादृश इन्द्रः, ‘नः’ अस्माभ्यं, ‘त्रिवरूथं’ त्रिभूमिकं, ‘शर्मा’ गृहं,
‘वियंषत्’ विशेषेण यच्छतु । हे इन्द्र, यस्मिं, ये च तत्सेवकाः,

ते सर्व्वे 'यूयं', 'नः' अस्मान्, 'स्वस्तिभिः' सोमैः 'सदा', 'पात',॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "इन्द्रं सुहि वज्रि-
णं सोमपृष्ठम् । पुरोडाशस्य जुषतां हविर्नः [१] । हलाभि-
मातीः पृतना सहस्वान् । अथाभयं ह्यणुहि विश्वतो नः"
इति । हे वागिन्द्रिय, इमम् 'इन्द्रं', 'सुहि' । कोट्टशं, 'वज्रि-
वज्रयुक्तं', 'सोमपृष्ठं' सोमैः साध्यानि पृष्ठसोत्राणि यस्मात्सौ
'सोमपृष्ठः', तं, स चेन्द्रः, 'नः' अस्मदीयस्य 'पुरोडाशस्य',
धारभूतं 'हविः', 'जुषतां' । 'सहस्वान्' बलवान्, इन्द्रः, 'अभि-
मातीः' 'पृतनाः' वैरिसेनाः सर्वा 'हला', 'अथ' अनन्तरं, 'नः'
अस्माकं, 'विश्वतो' सर्व्वस्मात्, 'अभयं', 'ह्यणुहि' कुर्व्व ॥

पुरोडाशस्य याज्यामाह । "सुहि शूरं वज्रिणमप्रतीतं ।
अभिमातिहनं पुरुहृतमिन्द्रम् । य एक इच्छतपतिर्जनेषु ।
तस्मा इन्द्राय हविराजुहोत" इति । अप्रतिकूलत्वेन प्राप्तम्
'अप्रतीतम्' शूरादिशब्दैर्विघ्नेषितमिन्द्रम्, हे वागिन्द्रिय, 'सुहि',
'यः' अयमिन्द्रः, 'एक इत्', 'जनेषु', सर्व्वेषु मध्ये 'व्रतपतिः'
व्रतसञ्ज्ञाकानां देवानां स्वामी, 'तस्मा इन्द्राय', हे स्वलिङ्गः
'हविः', 'आजुहोत' सर्व्वतो ऊतं कुर्व्वत ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "इन्द्रो देवानामधिपाः
पुरोहितः । दिशां पतिरभवद्वाजिनीवान् । अभिमातिषा
तविषस्तुविज्ञान् । अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दात" [२]
इति । अथम् 'इन्द्रः', सर्व्वेषां 'देवानाम्', 'अधिपाः' स्वामी, ए-
'पुरोहितः' मुखत एव हितकारी, 'दिशां' प्राच्यादीनां

‘पतिः’ पालकः, ‘वाजिनीवान्’ अन्नसमूहयुक्तोऽभवत्, ‘अभि-
मातिहा’ ब्रह्मघाती, ‘तविषः’ महान्, ‘तुविष्णान्’ बलवान्,
तादृक् इन्द्रः, ‘अस्मभ्यं’, ‘चित्रं’ मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं,
‘वृषणं’ कामाभिवर्षणचमं, ‘रयिं’ धनं, ‘दात्’ ददातु ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “य इमे द्यावापृथिवी महि-
त्वा । बलेनादृष्ट्वा हृदिभिमातिहेन्द्रः । स नो हविः प्रतिगृभ्णातु
रातये । देवानां देवो निधिपा नो अव्यात्” इति । ‘अभि-
मातिहा’ ब्रह्मघाती, ‘यः’ इन्द्रः, ‘महित्वा’ महता बलेन, ‘इमे’
द्यावापृथिव्यौ, ‘अदृंहत्’ दृढीकृतवान् । ‘सः’ इन्द्रः, ‘नः’
अस्मभ्यं, ‘रातये’ धनदानाय, ‘हविः’, ‘प्रतिगृभ्णातु’ स्वीक-
रोतु, ‘देवानाम्’, अपि ‘देवः’ पूज्यः, ‘निधिपाः’ शङ्खपद्मादि-
निधीनां पालकः, इन्द्रः ‘नः’ अस्मान्, ‘अव्यात्’ रचतु ॥

अथेन्द्राय वज्रिणे लक्ष्मं प्राष्टङ्गमित्यस्य पशोः सूक्ते
वपापुरोडाशविषयाणां याज्यानुवाक्यानां प्रतीकानि दर्शयति ।
“अनवस्ते रथं वृष्णे यन्ते । इन्द्रस्य नु वीर्याण्यहन्नहिम्”
इति । अनवस्ते रथमश्नायेति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । वृष्णे
यन्ते वृषणो अर्कमिति याज्या, एतद्योभयमिन्द्रं वो विश्व-
तस्परित्यज व्याख्यातम् । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचमिति
पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । अहं नहिमन्वप इति याज्या,
एतद्योभयमानो भर भगमिन्द्रेत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इन्द्रो यातोऽवसितस्य
राजा । ब्रमस्य च ष्टङ्गिणो वज्रबाहुः । सेदु राजा चेति

चर्षणीनाम् । अराम्न नेमिः परिता बभूव" [३] इति ।
 अयम् 'इन्द्रः', 'यातः' गच्छतः जङ्गमस्य, 'अवसितस्य' कश्चिदव-
 स्थितस्य स्थावरस्य च, 'राजा' स्वामी, किञ्च 'वज्रबाहुः' ।
 'सेदुः' स एवेन्द्रः, 'ज्ञमस्य' शान्तियुक्तस्य महर्षिवर्गस्य 'श्र-
 द्धिणः' श्रद्धोपेतस्य गवादेरपि, 'चर्षणीनां' मनुष्याणामपि,
 'राजा', भूत्वा 'क्षेति' निवसति । तस्य दृष्टान्तः, 'अराम्न नेमिः'
 यथा रथचक्रस्य परितो वर्त्तमाना नेमिः, तत्र स्थिता-
 नरान् व्याप्नोति । तथायमिन्द्रः, 'परिता बभूव' परितस्तानि
 स्थावरजङ्गमादीनि प्राप्तवान् ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "अभि सिभो अजिगादस्य
 श्चून् । वि तिग्मेन वृषभेणापुरोभेत् । सं वज्रेणासृजहृचमि-
 न्द्रः । प्र स्वां मतिमतिरच्छात्रदानः" इति । 'अस्य' इन्द्रस्य,
 'सिभः' कार्यसाधको वज्रः, श्चून् सर्वान् 'अभि' सर्वतः,
 'अजिगात्' प्राप्तवान् हतवानित्यर्थः । 'तिग्मेन' तीक्ष्णेन, 'वृ-
 षभेण' श्रेष्ठेन, 'वज्रेण', 'पुरः' श्चूणां पुराणि, 'व्यभेत्' विशेषेण
 भिन्नवान् । अयम्, 'इन्द्रः', 'वज्रेण', वृत्रं 'संसृजत्' संसृष्टवान्,
 संसर्गमात्रेण हतवानित्यर्थः । 'शात्रदानः' पुनः पुनर्वैरिणो
 विनाशयन्, 'स्वां मतिं' स्वकीयां बुद्धिं, 'प्रातिरत्' प्रकर्षेण
 वर्द्धितवान् ॥

अथ यो भ्राह्मणवान् स्थात् स सार्द्धमानो वैष्णववाहर्षो
 वज्रामालभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपाद्याः पुरोऽनुवाक्यामाह ।
 "विष्णुं देवं वरुणभूतये भगम् । मेदसा देवा वपया यज-

धम् । ता नो यज्ञमागतं विश्वधेना । प्रजावदस्मै द्रविणेह धत्तम्” इति । हे ‘देवाः’ दीप्यमाना ऋत्विजः, ‘भगं’ भजनीयं ‘विष्णुं,’ ‘वरुणं,’ च ‘देवं,’ ‘ऊतये’ अस्मद्रक्षणार्थं, ‘मेदसा’ मेदोयुक्तया, ‘वपया,’ ‘यजध्वं’ पूजयध्वम् । मेदःशब्देन वपायां स्त्रेपरूपो मांसभार उच्यते, विष्णुर्वरुणश्चेत्येतौ देवौ ‘प्रधेना’* प्रकर्षेण प्रीणयतौ ‘ता’ तौ युवां, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं,’ प्रति ‘आगतं’ आगच्छतम् । आगत्य च ‘इह’ कर्मणि, ‘प्रजावत्’ पुत्रपौत्रादियुक्तं ‘द्रविणं’ धनं, ‘अस्मै धत्तं’ अस्मान् सन्पादयतम् ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “मेदसा देवा वपया यजध्वम् । विष्णुञ्च देवं वरुणञ्च रातिम् [४] । ता नो अमीवा अपवाधमानौ । इमं यज्ञं जुषमाणोवुपेतम्” इति । हे ‘देवाः’ ऋत्विजः, ‘रातिं’ फलस्य दातारं, ‘विष्णुञ्च,’ ‘वरुणञ्च,’ ‘देवं,’ ‘मेदोयुक्तया ‘वपया,’ ‘यजध्वं’ पूजयत, हे विष्णो वरुण ‘ता’तौ युवां, ‘नः’ अस्माकं, ‘अमीवा’ रोगान्, ‘अपवाधमानौ,’ ‘इमं’ ‘यज्ञं,’ सेवमानौ, ‘उपेतं’ समीप आगच्छतम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “विष्णू वरुणा युवमध्वराय नः । विश्वे जनाय महि शर्मा यच्छतम् । दीर्घप्रयजू हविषा वृधाना । ज्योतिषारातीर्दहतं तमाश्वि” इति । हे ‘विष्णू वरुणौ,’ युवां ‘नः’ अस्मदीयाय, ‘अध्वराय’ यज्ञाय, ‘विश्वे’ करप्रदाय प्रजायै ‘जनाय’ पुत्रपौत्रादिरूपाय, मनुष्याय, ‘महि शर्मा’ महत्सुखं, ‘यच्छतम्’ । ‘दीर्घप्रयजू’

* मूले विश्वधेनाशब्दो वर्तते, भाष्ये तत् प्रतीकं प्रधेना इत्युक्तम् ।

चिरं प्रकर्षेण यष्ट्यौ, 'हविषा', 'वृधाना' अतिशयेन वर्द्धमानौ, 'ज्योतिषा' भवदीयेन तेजसा, 'अरातीः' ब्रह्मन्, 'तमांसि' अन्धकारांश्च 'दहतम्' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "यथोरोजसा स्तुभिता रजांसि । वीर्येभिर्वीरतमा श्चिष्टा । या पत्येते अप्रतीता सहोभिः । विष्णु अगन् वरुणा पूर्व्वङ्गतौ" [५] इति । 'योः' विष्णुवरुणयोः, 'ओजसा' बलेन, 'रजांसि' रजसात्मकानि पृथिव्यादि स्थानानि, 'स्तुभिता' स्तम्भितानि, दृढोद्धतानोत्थर्षः । 'वीर्येभिः' तत्तद्युद्धगतैः पराक्रमैः, 'वीरतमा' अत्यन्तं शूरो, 'श्चिष्टा' अतिशयेन बलवन्तौ, 'यो' विष्णुवरुणौ, 'सहोभिः' बलैः, 'अप्रतीतौ' प्रतिकूलरहितौ सन्तौ 'पत्येते' ऐश्वर्यं प्राप्नुतः । तौ 'विष्णुः', 'वरुणः', 'चेत्येतौ' 'पूर्व्वङ्गतौ' प्रथममाङ्गतौ, युवां 'अगन्' आगच्छतम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "विष्णुवरुणावभिश्चिष्टिपा वाम् । देवा यजन्त हविषा घृतेन । अपामीवां सधतश्च रक्षसश्च । अथाधत्तं यजमानाय शं योः" इति । हे 'देवाः' ऋत्विजः हे 'विष्णुवरुणौ', 'अभिश्चिष्टिपा' अपवादात् पातारौ, 'वां' युवां, 'घृतेन' 'हविषा' घृतयुक्तेन पञ्चङ्गलक्षणेन हविषा 'यजन्त' पूजयन्तु, 'अमीवां' रोगान्, 'रक्षसश्च' रक्षांसि, 'अपसेधतं' निराकुरुतम् । 'अथ' अनन्तरं, 'यजमानाय', 'शं' इष्टप्राप्तिनिमित्तं सुखं, 'योः' अनिष्टवियोगश्च 'धत्तं' समादयतम् ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “अ॒होमु॒षा वृष॒भा सुप्र॒दूर्ती ।
दे॒वानां॑ दे॒वत॒मा श्चि॒ष्टा । विष्णु॑ वरुणा प्रतिहर्यतं नः ।
इदं॑ नरा प्रयतमूतये हविः” इति । हे ‘विष्णुवरुणौ’, ‘नरा’
पुरुषश्रेष्ठा, युवां ‘नः’ अस्माकम्, ‘ऊतये’ रक्षणाय, ‘प्रयतं’
प्रकर्षेण समर्पितम्, ‘इदं’ ‘हविः’, ‘प्रतिहर्यतं’ कामयतं । कीदृशौ
युवां ‘अहोमुषा’ पापात् मोक्षयितारौ, ‘वृषभा’ श्रेष्ठा, ‘सु-
प्रदूर्ती’ सुष्ठु वैरिणां हिंसकौ, ‘देवानां’, मध्ये ‘देवतमा’
अतिशयेन दीप्तिमन्तौ, ‘श्चिष्टा’ अतिशयेन शक्तिमन्तौ ॥

अथ द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत ज्योगपदद् इत्यस्य पशोः
सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “मही नु द्यावापृथिवी
इह ज्येष्ठे । रुचाऽभवताः शुचयङ्गिरकैः [६] । चक्षीं वरिष्ठे
वृहती विमिन्वन् । नृवज्ज्योऽद्या पप्रथानेभिरवैः” इति । ‘द्या-
वापृथिवी’, देवते, ‘अकैः’ अस्मदीयैः अर्चयन्तोयैः, तुष्टे सति
‘इह’ ‘अभवतां’ अस्मिन् कर्माणि तिष्ठेतां । कीदृशौ द्यावा-
पृथिव्यौ, ‘मही’ महत्यौ, ‘नु’ प्रसिद्धे, ‘रुचा’ स्वकीयेन ते-
जसा, ‘ज्येष्ठे’ अत्यन्तप्रशस्ते । कीदृशैरकैः, ‘शुचयङ्गिः’ अस्म-
त्पापं शोधयङ्गिः, ‘यत्’ ये द्यावापृथिव्यौ, ‘सो’ फलसीमानं,
,विमिन्वन्’ निश्चितवत्यौ, ते द्यावापृथिव्याविति पूर्वत्रान्वयः ।
कीदृशौ, ‘वरिष्ठे’ गुणैरत्यन्तश्रेष्ठे, ‘वृहती’ स्वरूपेण विस्तृते,
‘पप्रथानेभिः’ अतिप्रथितैः प्रसिद्धैः, ‘एवैः’ आगमनैः, ‘नृवज्ज्योः’
अलिकपुरुषयुक्तेभ्यो, यजमानेभ्यः, ‘अद्या’ प्रत्यक्षत्वेनावस्थिते,
पुनः पुनरागत्य भक्तजनानां दृश्ये भवत इत्यर्थः ॥

अथ वपाद्या याज्यामाह । प्र पूर्वजे पितरानव्यसीभिः ।
 गोभिः कृणुध्वं सद्ने षतस्य । आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन ।
 जनेन घातं महि वां वरूथम्” इति । ‘पूर्वजे’ स्रष्टादावुत्पत्ते,
 ‘पितरा’ मातापितृस्थानीये, द्यावापृथिव्यौ, ‘नव्यसीभिः’ अत्य-
 म्मनूतनाभिः, ‘गोभिः’ स्तुतिभिः, तुष्टे सती ‘षतस्य’ यज्ञस्य,
 सम्बन्धिनी ‘सद्ने’ निवासाय द्वे स्थाने, ‘कृणुध्वं’ कुरुतां । प्रब्रह्मः
 सदनविशेषणं, प्रकृष्टे स्थाने इत्यर्थः । हे ‘द्यावापृथिवी’, ‘दैव्येन’
 दिवि भवेन, ‘जनेन’, सह ‘वां’ युवयोः सम्बन्धि, ‘महि वरूथं’
 प्रौढं यागगृहं प्रति ‘आयातम्’ आगच्छतम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “स इत्स्वपा भुवने-
 खास । य इमे द्यावापृथिवी जजान । उर्वी गभीरे रजसी सु-
 मेके । अवश्रे धीरः श्रच्या समैरत्” [७] इति । ‘यः’ प्रजा-
 पतिः, ‘इमे’ द्यावापृथिवी, ‘जजान’ ‘उत्पादयामास, ‘स इत्’
 स एव प्रजापतिः, ‘भुवनेषु’ लोकेषु मध्ये, ‘स्वपा आस’, अप्-
 शब्दः कर्मावाची, शोभनव्यापारो बभूवेत्यर्थः । कीदृशौ द्यावा-
 पृथिव्यौ, ‘उर्वी’ स्वरूपेण विस्तीर्णे, ‘गभीरे’ गुणैर्गम्भीरे, ‘रजसी’
 रज्ज्वात्मिके, ‘सुमेके’ सुनिर्माणे, ‘अवश्रे’ काश्चपभरदाजादि-
 गोचरूपवश्ररहिते, सर्वेभ्यो महर्षिभ्यः पूर्वमुत्पन्नत्वात् नाशि
 तयोः कस्मिदंशः, तादृशौ द्यावापृथिव्यौ, ‘धीरः’ धीमान्,
 प्रजापतिः ‘श्रच्या’ स्वकीयया शक्त्या, ‘समैरत्’ संयोजितवान् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “भूरिं द्वे अचरन्ती चर-
 न्तम् । पदन्तं गर्भमपदी दधाते । नित्यं न स्रज्नुं पित्रोदपसे ।

तं पिपृतं रोदसी सत्यवाचम्” इति । ‘हे’ द्यावापृथिव्यौ, ‘गर्भे’ सर्व्वप्राणिरूपं, ‘दधाते’ धारयतः । कीदृशौ हे, ‘अचरन्ती’ क्वाप्यविचरन्त्यौ, स्थिरे इत्यर्थः । अत एव ‘अपदी’ पादरहिते, न हि गमनाभावे पादयोरस्ति कस्यिदुपयोगः । कीदृशं गर्भभूतं देवतिर्यगादिरूपेण बल्लविधं ‘चरन्तं’ जङ्गमत्वेन सञ्चारयुक्तं, अत एव ‘पदन्तं’ पादयुक्तं । तत्र दृष्टान्तः ‘पित्रोरूपस्थे’ मातापित्रोरुत्सङ्गे, ‘नित्यं’, ‘न सूनुं’ पुत्रमिवमानं, ‘हे रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ, ‘सत्यवाचं’ अविचरन्तं देवादिरूपं गर्भे, ‘पिपृतं’ पालयतम् ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इदं द्यावापृथिवी सत्यमस्तु । पितर्मातर्यदिहोपब्रुवे वाम् । भूतं देवानामवमे अवोभिः । विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्” *इति । हे ‘पितः’ सुलोक, हे ‘मातः’ पृथिवि, ‘वां’ युवामभिलक्ष्य, ‘इह’ कर्मणि, ‘यत्’ वचनं, अहम् ‘उपब्रुवे’, हे ‘द्यावापृथिवी’, ‘इदं’ मदीयं वचनं, ‘सत्यमस्तु’ । किन्तद्वचनमिति तदुच्यते, ‘अवोभिः’ अस्मदीयलक्षणैः, सह ‘देवानां’, सर्व्वेषां, ‘अवमे’ ‘भूतं’ युवां रक्षके भवतं, वयमपि भवत्प्रसादात् ‘इषम्’ अन्नं, ‘वृजनं’ पापवर्जितं, ‘जीरदानुं’ जीवनस्य दातारं, ‘विद्याम’ लभेम ॥

हविषो याज्यामाह । “उर्वी पृथ्वी बल्लले दूरे अन्ते । उपब्रुवे नमसा यज्ञे अस्मिन् । दधाते ये सुभगेसु प्रद्वर्ती । द्यावा रक्षतं

* अस्मद्दृष्टवटपुस्तकेषु “जीरदानुं” इति पाठः, अपि तु एवा-
दृष्टवटेषु “जीवदानुं” इति पाठः इति केचित् ।

पृथिवी नो अभात्” इति । ‘उर्वी’ गुणैरधिके, ‘पृथ्वि’ स्वरूपेण विशीर्णे, ‘बहुले’ भोगैः प्रभूते, ‘दूरे अन्ते’ सर्वेषां दूर्वर्त्तिन्यौ समीपवर्त्तिन्यौ च, सर्वत्र विद्यमानत्वात् । तादृशौ द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य अहम्, ‘अस्मिन्’ ‘यज्ञे’, ‘नमसा’ नमस्कारेण युक्तं, ‘उपद्रुवे’ किञ्चिद्विज्ञापनं ब्रवीमि । किं तद्विज्ञापनमिति तदुच्यते, ‘ये’ द्यावापृथिव्यौ, ‘सुभगे’ सौभाग्ययुक्ते, ‘सुप्रहृत्ती’ सुष्ठु शत्रुहिंसके, ‘दधाते’ जगद्गर्भं धारयतः । ते ‘द्यावा’, ‘पृथिवी’, युवामुभे ‘नः’ अस्मान्, ‘अभ्वाद्भृत्’ अभवनमसद्भावो विनाशस्तस्माद्दिनाशात् पालयतम् ॥

अथ औषधीभ्यो वेदतमास्रभेत प्रजाकाम इत्यस्य पञ्चोऽस्रभे क्रमेण षट्कप्रतीकानि दर्शयति । “या जाता औषधयोऽतिविश्याः परिष्ठाः । या औषधयः सोमराज्ञीरश्वावताः सोमवती । औषधीरिति मातरोऽन्यावो अन्यामवतु” [८] इति । या जाता औषधय इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । अतिविश्याः परिष्ठास्तेन इवेति याज्या । या औषधयः सोमराज्ञीरिति पुरोऽनुवाक्या । अश्वावतीः सोमवतीमिति याज्या । औषधीरिति मातर इति हविषः पुरोऽनुवाक्या । अन्यावो अन्यामवन्ति याज्या । एतत्सर्वं या जाता औषधयो देवेभ्यः स्त्रियुम् पुरेत्स्मिन्ननुवाके व्याख्यातम् ॥

अत्र विनियोगसंयहः ।

इन्द्रस्तरस्त्रानित्येतदभिमानिष्व ऐन्द्रके ।

अनवो वज्रयुक्ते वज्रायां विष्णुमित्यदः ॥

मही द्यावापृथिव्यायां या जातावेहतीत्यते ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽनुवाके अभिमात्यैन्द्रपश्चादीनां सूक्तान्यभिहितानि पञ्चमे तैन्द्राग्निपश्चादीनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र ऐन्द्राग्रं पुनरुत्सृष्टमाल्लभेत्यस्य पशोः सूक्ते षष्ठामप्यृचां प्रतीकानि दर्शयति । “शुचिं नु सोमं अथदृचम् । उभावामिन्द्राग्नी प्रचर्षणिभ्यः । आवृत्रहणा गीर्भिर्विप्रः” इति । शुचिं नु सोमं नवजातमिति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सा चोभावामिन्द्राग्नी इत्यत्र व्याख्याता । उभावामिन्द्राग्नी आहुवध्या इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । सा चोभावामिन्द्राग्नी इत्यत्र व्याख्याता । अथदृचमुतसनातीति वपाया याज्या । सा चेन्द्राग्नी रोचनादिव इत्यत्र व्याख्याता । उभावामिन्द्राग्नी आहुवध्या इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । आवृत्रहणा वृत्रहाभिरिति हविषः पुरोऽनुवाक्या । गीर्भिः विप्रः प्रमतिमिति याज्या । एतच्चोभयं पाशुकहैत्रे व्याख्यास्यते ॥

अथ ब्राह्मणस्य त्वं त्ववरमाल्लभेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “ब्राह्मणस्य ते त्वमस्य यन्ता । सूक्तस्य बोधितमयञ्च जिम्ब । विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवाः । वृहददेम विदधे सुवीराः” इति । ‘ब्राह्मणः’ मन्त्रजातस्य, ‘पतिः’ पासकः,

कश्चिद्देवः हे 'ब्रह्मणस्पते' 'त्वमस्य' अस्माभिः पश्यमानस्य सूक्तस्य,
 'यन्ता' नियामकः, अतः, 'वोधि' एतस्य सूक्तस्य तात्पर्यं बुध्यस्य,
 ततः 'तनयस्य' त्वत्पुत्रसमानस्य, मां 'जिन्व' प्राणय, 'देवा'
 युष्मदादयः, 'विश्वम्', 'अवन्ति', इति 'यत्', अस्ति 'तत्',
 'भद्रं' कल्याणं, अतो रक्षार्थं 'सुवीराः' शोभनापत्ययुक्ताः,
 वयं 'विदधे' यज्ञे, 'बृहत्' प्रौढं श्लोत्रं, 'वदेम' ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "स ई५ सत्येभिः सखिभिः शु-
 चद्भिः । गोधायसं विधनसैरतर्दत् । ब्रह्मणस्पतिर्दृषभिर्वराहैः
 [१] । घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानट्" इति । 'स ई५' स एव ब्रह्मण-
 स्पतिः, 'गोधायसं', गोभूमेर्धारकं प्रतिपक्षिणं राजानं 'व्यत-
 र्दत्' विशेषेण हिंसितवान् । कैः सहितः स्नेहयुक्तैः कीदृशैः
 'सखिभिः', 'सत्येभिः' सत्यवादिभिः, 'शुचद्भिः' शुद्धियुक्तैः,
 'धनसैः' हविलक्ष्णस्य धनस्य दाहभिः, ईदृशैः खलिग्भिः
 पूजितो 'ब्रह्मणस्पतिः', विरोधिनः विनाशयतीत्यर्थः । न के-
 वलमनिष्टं निवारयति किन्त्विष्टमपि प्रापयति, कथमिति
 तदुच्यते, अयं ब्रह्मणस्पतिः 'दृषभिः' वर्षणश्लैः, 'घर्मस्वेदेभिः'
 घर्मनिमित्तस्वेदयुक्तपुरुषसदृशैः 'वराहैः' मेघैः, द्रविणस्य नि-
 व्यप्तिरूपं धनं 'व्यानट्' विशेषेण व्याप्तवान्, वारिवाहब्रह्मण-
 वर्षणव्यत्ययेन वराह इति प्रयोगः । यथा घर्मसन्तप्ताः पुरुषाः
 खिद्यन्ति तथा मेघदेहाः ब्रह्मणस्पतिना प्रेरिताः जलं आव-
 यन्तीत्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "ब्रह्मणस्पतेरभव-

द्यथा वज्रम् । सत्यो मन्युर्महि कर्मा करिष्यतः । यो गा उदाजत्
स दिवे वि चाभजत् । महीव रीतिः श्रवसा सरत् पृथक्' इति ।
अस्य 'ब्रह्मणस्पतेः', सर्व्वं जगद्यथा 'वज्रमभवत्' येन प्रकारेण-
यमिच्छति तथैव प्रवर्त्तते, 'महिकर्मा' जगन्नियमनरूपं महान्तं
व्यापारं 'करिष्यतः', ब्रह्मणस्पतेः 'मन्युः' 'सत्यः' अविताया, कोपः,
तस्मादेतदिच्छानुसारेण जगत् प्रवर्त्तते जगत एतदधोम-
मेव स्पष्टीक्रियते, 'गो' शब्देऽत्र जलवाची, 'यः' आदित्यः, 'गा
उदाजत्' घर्म्मकाले जलानि खरग्निभिः भूम्यां स्वीकृतवान्,
'सः' आदित्यः, पुनरपि 'दिवे' दिवः सकाशात्, 'व्यभजत्'
विश्लेषेण विभागं कृत्वा वृष्टिकाले जलं प्रेरितवान्, योऽयं
घर्म्मकाले जलस्वीकारः यस्व वृष्टिकाले पुनरपि जलस्य परि-
त्यागः एतत् सर्व्वं जगद्भवहारस्योपलक्षणं । ब्रह्मणस्पतेरीदृशी
'रीतिः', महीव जगन्नियमनप्रकारो महानेष भूत्वा, 'श्रवसा'
तदीयबलेन, 'पृथक् सरत्' बद्धा प्रवर्त्तते ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "इन्धानो अग्निं वनवदनु-
व्यतः । कृतब्रह्माग्नुवद्रातद्वय इत् । जातेन जातमति सप्र-
सृष्टते । यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः" इति । 'ब्रह्मणस्पतिः'
देवः, 'यं यं' यजमानं, 'युजं कृणुते' कर्म्मानुष्ठानयुक्तं कुरुते,
असावसौ यजमानः 'अग्निम्', 'इन्धानः' प्रदीपयन्, 'वनुव्यतः'
स्वात्मानं हिंषिष्यतः शत्रून्, 'वनवत्' वनुयात्, प्रतिहिंस्यात्,
स च यजमानः 'कृतब्रह्मा' संस्कृतमन्त्रः, 'रातद्वय इत्'
दत्तद्विविक्त एव भूत्वा, 'ग्नुवत्' अतिशयेन वर्धते, अयं

यजमानः 'सृत्' प्रसृतं, 'जातं' वैरिणं, जन्म'जातेन' स्वकीयेन जन्मना, 'अति सृत्प्रसृतं' अतिज्ञयेन प्रसृतं सयति, अधः करोतीत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "ब्रह्मणस्यते सुयमस्य विश्वाहा [१] । रायः स्याम रथो विवस्वतः । वीरेषु वीराश् उपपृङ्ग्धि नस्वम् । यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम्" इति । हे 'ब्रह्मणस्यते', 'सुयमस्य' सुष्ठु नियामकस्य, 'विवस्वतः' ब्रह्मन् विनाशयतः, तव प्रसादात् 'विश्वहा' सर्व्वेष्वहःसु, 'रावः' धनयुक्ताः, 'रथः' रथयुक्ताः, 'स्याम', त्वं तु 'नः' अस्मदीयेषु, 'वीरेषु' पुत्रेषु, 'वीरान्' परकीयान् पुत्रान्, 'उपपृङ्ग्धि' उपक्षीणत्वेन संपृक्तान् कुह । 'यत्' यदा, 'ईशानः' अस्मत् स्वामी त्वं 'ब्रह्मणा' मन्त्रेण, युक्तं 'मे हवं' मदीयं हविः, 'वेषि' प्राप्नोषि, तदेतत् सर्व्वं कुर्व्विति पूर्व्वञ्चाश्वयः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "स इज्जनेन सविज्ञा स जन्मना । स पुत्रैर्वाज्भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमाविवा सति अद्भामना हविषा ब्रह्मणस्यतिम्" इति । 'यः' अयं जमानः, 'देवानां', 'पितरं' पालकं, 'ब्रह्मणस्यतिं', 'अद्भामनाः' अद्भायुक्तेन मनसा ध्यायन्, 'हविषा' दीयमानेन, 'आविवासति' सर्व्वतो विशेषणाच्छादयति, प्रभूतं हविर्ददातीत्यर्थः । 'स इत्' स एव यजमानः, 'जनेन' स्वकीयेन, सह 'वाजं भरते' अन्नं पोष्टयति । स इज्जनेनेत्युक्तमेव प्रपद्यति, 'सविज्ञा' स यजमानः, करप्रदया प्रजया सह वाजं भरते, 'स जन्मना

‘सः’ यजमानः, जातेन सहोदरेण युक्तः, ‘वाजं भरते’, तथा ‘सः’ यजमानः, ‘पुत्रैः’, सह वाजं भरते । तथा स यजमानः ‘नृभिः’ अन्यैर्मुन्यैः सह, ‘धना भरते’ मणिमुक्तादीनि धनानि सन्पादयति ॥

अथ पौष्णः श्याममालभेतान्नकाम इत्यस्य पत्रोः सूक्ते तिस्रणामृचां प्रतीकानि दर्शयति । “यास्ते पूषन्नावो अन्तः । शुक्रं ते अन्यत्पूषेमा आशाः” इति । यास्ते पूषन् नावो अन्तः संमुद्र इत्येषा वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सा च यज्ञो राख इत्यनुवाके व्याख्याता । शुक्रन्ते अन्यद्यजन्ते अन्यदिति वपाया याव्या । सा चाग्नेयं यज्ञमित्यत्र व्याख्याता । पूषेमा आशा इति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । सा च तुष्टो दमूना इत्यनुवाके व्याख्याता ॥

अथ पुरोडाशस्य याव्यामाह । “प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा [३] प्रपथे दिवः प्रपथे पृथिव्याः । उभे अभि प्रियतमेसधस्ये । आ च परा च चरति प्रजानन्” इति । ‘पूषा’ पोषकोऽयमादित्यः, ‘पथाम्,’ अन्तरिक्षवर्तिनां मार्गाणां मध्ये, ‘प्रपथे’ प्रकृतमार्गे, ‘अजनिष्ट’ अवस्थितः । तथा ‘दिवः’ चुलोकस्य सम्बन्धिनि, ‘प्रपथे’ प्रकृतमार्गे, ‘अजनिष्ट’ । तथा ‘पृथिव्याः’, सम्बन्धिनि ‘प्रपथे,’ ‘अजनिष्ट’ । ‘प्रियतमे’ अतिशयेन प्रीतिमत्तौ, ‘सधस्ये’ परस्परं सहैवावस्थिते, ‘उभे’ द्यावापृथिव्यौ, ‘अभिलक्ष्यायं पूषा’ ‘प्रजानन्’ यजमानेन कृतं कर्म तत् फलं च प्रकर्षेण विद्वान्, ‘आचरति च’ ‘पराचरति च’ आगच्छति

पुनर्गच्छति च, यजमानकृतस्य कर्मणः साची भूत्वा षोड-
शोद्भयोरपि गमनागमने करोतीत्यर्थः ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । “पूषा सुबन्धुर्दिव आ-
पृथिव्याः । इडस्यतिर्मघवा दस्रवर्षाः । तं देवाषो अरदुः
सूर्यायै । कामेन कृतं तवसं स्रञ्चं” इति । अयं ‘पूषा’,
‘दिवः’ द्युलोकवर्तिनो जनस्य, ‘बन्धुः’, ‘आपृथिव्याः’ पृथिवी-
लोकवर्तिनस्य जनस्य, ‘बन्धुः’; ‘इडस्यतिः’ अन्नस्य पाचकः,
‘मघवा’ धनवान्, ‘दस्रवर्षाः’ दर्शनोद्यतेजाः, ‘तं’ पूषां,
‘देवायः’ इन्द्रादयः सर्वे देवाः, ‘सूर्यायै’ विवाहदेवतायै,
‘अरदुः’ दत्तवन्तः । सूर्या च देवता विवाहप्रकरणे सूर्यायै
प्रत्यक्षमित्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धा । कीदृशं पूषां, ‘कामेन कृतं
भोगेच्छया प्रेरितं, ‘तवसं’ महान्तं, ‘स्रञ्चं’ शोभनगतिं ॥

अथ हविषो याव्यामाह । “अजाश्वः पशूपा वाजवस्त्रः ।
धियश्चिन्वो विश्वे भुवने अर्पितः । अङ्गां पूषा त्रिथिरामुदरी-
वृजत् [४] सञ्चक्षाषो भुवना देव ईयते” इति । अः ‘पूषा’, वा-
यम् ‘अजाश्वः’, अश्वस्थाने रथे वध्यत इत्यर्थः । ‘पशूपाः’
पशूनां पालयिता, ‘वस्त्रं’ गृहं, ‘वाजेन’ अजेन, सम्पूर्णं गृहं
यस्यासौ ‘वाजवस्त्रः’, ‘धियं’ प्राणिनां बुद्धिं, ‘जिन्वति
शीलयतीति, ‘धियश्चिन्वः’, ‘विश्वे’ ‘भुवने’ सर्वस्त्रान् षोड-
शोद्भयः, ‘अर्पितः,’ अवस्थितः, तादृशः पूषा ‘अङ्गां’ स्रञ्चो स्त्रिं
आयुधविशेषरूपामारां, ‘त्रिथिरां’ त्रिथिस्तां, कृत्वा ‘उद-
रीवृजत्’ उद्वर्जितवान्, परित्यक्तवान्, मदमत्तानां नवा-

नामिवारिका येयं दीर्घदृष्ट्या सेचमारा सा च पूषो हस्ते
वर्त्तते । तथाच वङ्कृषा आमनन्ति, यां पूषन् ब्रह्मसोदनी-
मारां विभर्त्याघृण इति । या ते अङ्गेतिमन्त्रान्तरे समासा-
नादारैवाङ्गा अस्मदनुग्रहार्थं भयहेतुमारां वर्त्तितवानित्यर्थः
स 'देवः' पूषा, 'भुवना संचक्षाणः' लोकान् प्रकाशयन्, 'ईयते'
चेष्टते ॥

अथ मादतं पृश्निमासभेतासकाम इत्यस्य पशोः
सूक्ते वपायाः पुरोनुवाक्यामाह । "शुची वो हव्या मरुतः
शुचीनां । शुचिश्च हिनोम्यध्वरश्च शुचिभ्यः । अतेन
सत्यमृतसाप आयन् । शुचिजन्मानः शुचयः पावकाः"
इति । हे 'मरुतः', 'शुचीनां' शुद्धानां, 'वः' युक्तां,
'शुची' 'हव्या' शुद्धानि हवीषि, 'हिनोमि' प्रापयामीत्य-
र्थः । तथा 'शुचिभ्यः' अद्वयः, 'शुचिं' शुद्धं, 'अध्वरं' हिं-
सारहितं कर्क, 'हिनोमि' सम्पादयामि । 'अतसापः' यज्ञसम-
वायिनो मरुतः, 'अतेन' यज्ञेन, 'सत्यम्' अविषयं फलं,
'आयन्' प्रापितवन्तः । कीदृशा मरुतः, 'शुचिजन्मानः'
शुद्धेन जन्माना युक्ताः, 'शुचयः' आचरणेनापि शुद्धाः,
'पावकाः' इतरेषां मोक्षकाः ॥

अथ वपाया याख्यामाह । "प्र चित्रमर्कं मृणते तुराय ।
मादताय स्वतवसे भरध्वं । से सहस्रासि सहसा सहन्ते ।
रेजते अग्ने पृथिवी मखेभ्यः" इति । हे अग्निजः 'मादताय'
मरुतां सङ्गाताय, 'अर्कं' अर्चनं, 'प्रभरध्वं' प्रकर्षेण सम्पा-

दद्यत । कीदृशमकै, 'चिचं' नानाविधं, कीदृशाद्य मारुताय,
'मृणते' अस्मद्भित्तं ब्रुवते, 'तुराय' सेनायुक्ताय, 'खतवसे' खतः-
सिद्धबलयुक्ताय । 'ये' मरुतः, 'सहांसि' परकीयवस्त्रानि, 'सह-
सा' स्वकीयवस्त्रेण, 'सहन्ते' अभिभवन्ति । हे 'अग्ने', 'मखेभ्यः'
यागस्त्रामिभ्यस्तेभ्यो मरुद्भ्यः, 'पृथिवी', 'रेजते' कम्पते, अत-
स्तस्मान्मर्थं हविर्वहतेत्यभिप्रायः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्नेष्व्वा मरुतः
खादयो वः [५] । वचःसु रुक्मा उपशिश्रियाणाः । वि विद्युतो
न व्यृष्टिभी रुक्मानाः । अनु खधामायुधैर्यच्छमानाः" इति ।
हे 'मरुतः,' 'वः' युष्माकं, 'अग्नेषु', 'खादयः' ब्रह्मन् खादितुं
प्रवर्तुं समर्था आयुधविशेषाः, 'आ' सर्वत आरूढाः, 'वचः-
सु,' त्वदीयेषु 'रुक्माः' रक्षाः, आभरणविशेषाः, 'उपशिश्रि-
याणाः' उपेत्याश्रित्य वर्तन्ते । 'विद्युतो न' यथा विद्युस-
न्याताः रोचन्ते तद्वद्युयं 'व्यृष्टिभिः' आयुधविशेषैः, व्यृष्ट्यास्त्रै
विशेषेण रोचमाना स्थिताः । तथाच मन्त्रान्तरं, यत् क्रीरुष
मरुत ऋष्टिमन्त इति । अष्टय एव विस्त्रिष्टत्वात् व्यृष्टय इत्यु-
च्यन्ते । तथा स्वकीयैः 'आयुधैः', 'स्वधां' परकीयमन्नं क्लिप्त
'अनुयच्छमानाः' अनुदिनमस्त्रभ्यं ददतोऽवस्थिताः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "या वः ब्रह्मं ब्रह्ममाणाव
सन्ति । चिधातूनि दाशुषे यच्छताधि । अस्त्रभ्यं तानि मरुतो
वियन्त । रथिं नो धत्त वृषणः सुवीरं" इति । हे 'मरुतः',
'वः' युष्माकं, 'या ब्रह्मं' यानि शरणानि गृह्णासि, 'ब्रह्ममाणाव

सन्ति' शंसनं कुर्वन्ते यजमानाय सन्पादितानि । तानि गृहाणि
 'त्रिधातूनि' अशनं पानं खादनमित्येतानि गृहाणि धारयन्तीति
 'त्रिधातूनि' । तदेतन्नयमन्यत्रास्त्रायते, त्रेधा विहितं वा इद-
 मन्नमशनं पानं खाद इति । तैस्त्रिविधैः अन्नैरुपेतानि गृहाणि
 'दाशुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय, 'अधियच्छतु' आधिक्येन
 धत्त । हे 'मरुतः,' 'अस्त्रभ्यम्', अपि 'तानि' गृहाणि, 'वियन्त'
 विभ्रेषेणायच्छत । 'वृषणः' कामानां वर्षितारः, यूयं 'रधिं'
 धनं, 'सुवीरं' सुष्ठु वीरपुत्रयुतश्च, 'धत्त', सन्पादयत ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । "इमे तुरं मरुतो राम-
 यन्ति । इमे सहः सहस आनमन्ति । इमे ब्र० सं वनुष्यतो
 निपान्ति [६] गुरुदेषो अररुषे दधन्ति" इति । 'इमे'
 मरुतः, 'तुरं' तूर्णं, 'रामयन्ति' अस्मान् क्रीडयन्ति, 'इमे'
 मरुतः, 'सहसः' बहवतः शत्रोः, 'सहः' वक्षम्, 'आनमन्ति'
 अन्नं कुर्वन्ति, विनाशयन्तीत्यर्थः । 'इमे' मरुतः, 'शंसं' शंशि-
 तारं यजमानं, 'वनुष्यतः' हिंसितुं शत्रोः, सकाशात् 'नि-
 पान्ति' नितरां रक्षन्ति । 'अररुषे' हविःप्रदानमकुर्वन्ते ना-
 स्त्रिकाय, 'गुरुदेषः' महान्तं देवं, 'दधन्ति' कुर्वन्ति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "अरा इवेदचरमा अहेव ।
 प्र प्रजायन्ते अकवा महोभिः । पृत्रेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः ।
 स्त्रया मत्या मरुतः संमिमिचुः" इति । 'अरा इवेत्' यथा
 रथचक्राद्याः सर्वतो वर्त्तमानाः, 'अचरमाः' प्रथमचर-
 मभावरहिताः, तथैवैते 'मरुतः,' सर्वे सहोत्पन्नत्वात् प्रथम-

चरमभावरहिताः, 'अहेव' अथा वा अहानि षष्टिषटिका-
 त्मकानि न्यूनाधिकभावरहितानि, तथैवैते 'महतः', चक्षुस्त्व-
 भावेन समानत्वात् उत्तमाधमभावरहिताः, ते च 'महतः',
 'अकवाः' अकुत्सिताः, 'महोभिः' स्वकीयैर्माहात्म्यैः, 'प्र
 प्रजायन्ते' अतिशयेन प्रकृष्टाः सम्यक्षन्ते । ते च 'महतः', 'पृश्रोः
 पुत्राः' गोरूपायाः पृश्रिदेवतायाः अपत्यानि, 'उपमासः'
 सर्वेषामुत्तमवस्त्रानामुपमारूपा एव, 'रभिष्ठाः' अतिशयेन वे-
 गेन युक्ताः, ते च 'महतः', 'स्वया मत्या' स्वकीयया बुद्ध्या,
 'धमिमिधुः' सन्धग् मेहनं वृष्टिजलं दत्तवन्तः ॥

अथैन्द्रमहत्त्वमासभेतेन्द्रियकाम इत्यस्य पञ्चोः वपायाः
 पुरोनुवाक्यामाह । "अनु ते दायि मह इन्द्रियाय । सचा
 ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु चचमनु सहो यजच । इन्द्र
 देवेभिरनु ते नृषण्णे" इति । हे 'इन्द्र', 'ते' तव, 'इन्द्रियाय'
 इन्द्रियाभिवृद्ध्यर्थं, 'महे' महतीपूजा, 'अनुदायि' अनुक्रमेण
 दत्ता । अथवा 'महे' महते इन्द्रियाय, यदनुकूलं तदत्तं ।
 तथा 'वृत्रहत्ये' वृत्रवधे सति, 'ते' तुभ्यं, 'सचा' साकं, सर्वैर्देवै-
 र्मिस्रित्वा, 'विश्वम्,' 'अनु' दत्तं, यदा वृत्रवधं कृतवानसि तदा
 तव विश्वस्वामित्वं सर्वैर्देवैरङ्गीकृतमित्यर्थः । हे 'यजच' पूजार्हेन्द्र,
 'चच' चचियजातिः, 'अनु' दत्ता, सर्व्वचचियस्वामित्वं तुभ्यं
 दत्तमित्यर्थः । तथा 'सहः' वसन्, 'अनु' दत्तं, 'नृषण्णे'
 मनुष्याणामभिभवे प्राप्ते 'देवेभिः,' 'ते' तुभ्यम्, 'अनु' दत्तं,
 तद्रक्षणमितिशेषः ॥

अथ वपाया याव्यामाह । “य इन्द्र शुभो मघवन्ने अस्ति
 [०] । शिवा सखिभ्यः पुहृत्त नृभ्यः । त्वहि वृठा मघवन्
 विचेताः । अपावृधि परिवृतिन्न राधः” इति । हे ‘मघवन्’
 धनवन्, ‘इन्द्र,’ ‘ते’ तव, ‘यः’ ‘शुभः’ वखम्, ‘अस्ति’ । हे ‘पुहृत्त’,
 ‘सखिभ्यः’ त्वयिस्त्रिगुणेभ्यः, ‘नृभ्यः’ मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः,
 ‘शिवा’ शिचितं, शुभं वखं देहि । हे ‘मघवन्’ इन्द्र, ‘त्वं,’ ‘हि’
 यस्मात् कारणात्, ‘वृठा’ वखाधिक्यादत्यन्तवृठः, ‘विचेताः’
 विविधजगदभिज्ञस्य, तस्मात् कारणात् ‘राधः’ अन्नम्, ‘अपा-
 वृधि’ अभिवर्द्धय, ‘परिवृतिं न’ परिवारमपि, अभिवर्द्धय ॥

अथ पुरोडासस्य पुरोनुवाक्यामाह । “इन्द्रो राजा जगत-
 सर्षणीनां । अधिचमि विषुरूपं यदस्ति । ततो ददातु दा-
 शुषे वसूनि । सोदद्राध उपस्तुतस्त्रिर्वाक्” इति । अयम्,
 ‘इन्द्रः’, इन्द्रस्य ‘जगतः’, विशेषतः ‘सर्षणीनां’ मनुष्याणां, च
 ‘राजा’, ‘अधिचमि’ क्षमाया भूमेरुपरि, ‘विषुरूपं’ नाना-
 प्रकारं, ‘यत्’ धनम्, ‘अस्ति’ । ‘ततः’ सकाशात्, ‘दाशुषे’
 हविर्दत्तवते यजमानाय, ‘वसूनि’ अपेक्षितानि धनानि,
 ‘ददातु’ । ‘उपस्तुतः’ यजमानेन स्तूयमानः सन्, ‘त्रिर्वाक्’
 अभिमुखो भूत्वा, ‘राधस्त्रि’ अन्नमपि, ‘सोदत्’ प्रेरयतु,
 ददात्वित्यर्थः ॥

अथ पुरोडासस्य याव्यामाह । तमुद्युहि यो अभिभूत्यो-
 जाः । वन्धवातः पुहृत्त इन्द्रः । आपाठमुग्र सहमान-
 माभिः । गीर्भिर्वर्द्ध वृषभं सर्षणीनां” इति । ब्रह्मणामभि-

भूतौ ब्रह्मं श्रोजो बलं यस्य सः 'अभिभूत्योजाः', तादृशः 'यः'
 'इन्द्रः' अस्ति । 'तमु' तमेवेन्द्रं, हे वागिन्द्रिय 'सुहि' । अथम्
 इन्द्रः, 'पुरुहूतः' वज्रभिर्यजमानैराहूतः, 'अवातः' वायुरहितः,
 निश्चल इत्यर्थः । तादृशः 'वन्धन्' अभिमतप्रदानं कुर्वन्,
 वर्त्तते । 'आघाठं' अन्यैरभिभवितुमशक्यं, 'उयं' तीव्रं, 'सह-
 मानं' ब्रह्मून्भिभवन्तं, 'वर्षणीनां' 'वृषभं' मनुष्याणां कामा-
 भिवर्षणहेतुं । 'आभिः' गीर्भिः वेदोक्ताभिस्तुतिभिः, 'वर्ध' हे
 वागिन्द्रिय वर्धस्व ॥

अथ हविषः पुरोनुवाक्यामाह । "सूरस्य रायो वृहतो
 य ईशे । तमु वृवाम विदधेखिन्द्रं । यो वायुना जयति गोम-
 तीषु । प्र धृष्णुया नयति वस्यो अश्वः" इति । वृषभः श्रेष्ठः 'यः'
 इन्द्रः, 'सूरस्य' सूरस्य वज्रस्येत्यर्थः । 'वृहतः' महतः,
 अगर्धस्येत्यर्थः । तादृशस्य 'रायः' धनस्य, 'ईशे' स्वामी
 भवति, 'तमु' तमेव, 'इन्द्रं', 'विदधेषु' यज्ञेषु, 'सवाम'
 नानाविधैस्तोत्रैस्तुतिं करवाम, 'यः' इन्द्रः, 'वायुना', सहितः
 'गोमतीषु' गोमहिषादियुक्तासु परशेनासु, 'जयति' जवं
 प्राप्नोति । 'धृष्णुया' स्वकीयेन धृष्णुत्वेन प्रागश्वेन 'वस्यः'
 वशीयसे धनवत्तमान् पुत्रादीन्, 'प्रअश्वः' अस्मदाभिमुख्येन
 प्रकर्षेण नयति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "आ ते शुभो वृषभ एत
 पश्चात् । श्रोतरा दधरागा पुरस्तात् । आ विश्वतो अभिसमेत-
 र्वाङ् । इन्द्र शुक्लं सुवर्वद्धे श्वस्ये" [८] इति । हे 'इन्द्र' 'वृषभ

श्रेष्ठ, 'ते' तव, 'सुप्तः' बसं, 'पश्चात्' अस्मत्तः पश्चिमभागे, 'आएतु' आगच्छतु, तथैव 'उत्तरा' उत्तरभागेऽपि, आगच्छतु, 'अधराग्' अधो भागेऽपि, आगच्छतु, 'पुरस्तात्' पूर्व-भागेऽपि, आगच्छतु, 'विश्वतः' सर्वेषु प्रदेशेषु, 'अभि' अस्मानभिसल्लस्य, 'अर्वाङ्' समीपवर्ती, 'समेतु' सम्यक् प्राप्नोत् । हे 'इन्द्र', 'सुवर्वत्' स्वर्गयुक्तं, 'द्युक्तं' धनम्, 'अस्मे धेहि' अस्मासु सम्पादय ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

पुनरुत्सृष्ट ऐन्द्राग्ने 'शुचिं नु सोम' सूक्तकम् ।

'ब्रह्मणस्यत' इत्येतद्ब्राह्मणस्यत्यतूपके ॥

'यास्ते पूष'न्नितित्वस्रप्रदे श्शामे हि पौष्णाके ।

'शुचीव' इति षष्ठौ स्यात् मासुतेऽस्य दातरि ॥

'अनु ते दाधी'ङ्के स्यादक्षणे हीन्द्रियप्रदे ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे ऐन्द्राग्नेयदीनां सूक्तान्यभिहितानि । षष्ठे सावित्रादिपशूनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र सावित्रमुपध्वस्तमात्मभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "आ देवो यातु सविता सुरज्ञः । अन्तरिक्षप्रा वहमानो अग्नेः । हसो दधानो नर्या पुरुषि । निवेद्यस्य प्रसुवस्य भूम" इति । 'सविता', 'देवः', 'आयातु' आगच्छतु । कीदृशः,

‘सुरज्ञः’ शोभनेः रत्नैर्युक्तः, ‘अन्तरिक्षप्राः’ स्वकीयैः रश्मिभिः अन्तरिक्षं पूरयिता, ‘अश्वैर्वहमानः’ स्वकीयैः श्वै रथं वाहयन्, ‘नर्या’ नरेभ्यो हितानि, ‘पुरुषि’ बह्वि रत्नानि, यजमानाय दातुं ‘हस्ते दधानः’, ‘भूम’ बह्वं जगत्, प्राणिजातं, ‘निवेशयञ्च’ राज्ञौ स्वस्वगृहेऽवस्थापयन्नि, ‘प्रसुवञ्च’ दिवसे स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयन्निपि, वर्त्तते इति शेषः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “अभीष्टतं छन्ननैर्विश्वरूपं । वि रण्यग्रम्यं यजतो वृहन्तं । आस्ताद्रथः सविता चित्रभानुः । छण्णारजांसि तविषीं दधान” इति । अयं ‘सविता’, ‘रथं’, ‘आस्तात्’ आरूढवान् । कीदृशं रथं, ‘छन्ननैरभीष्टतं’ छन्न- शब्दः सुवर्षवाची सुवर्षैरभितोऽलङ्कृतमित्यर्थः । ‘विश्वरूपं’ अनेकैः आकारैरुपेतं, ‘हिरण्यग्रम्यं’ युगच्छिद्रे प्रक्षेपणीय- काष्ठविशेषः ‘ग्रम्या’, सुवर्षमयोभ्यां ग्रम्याभ्यामुपेतं, ‘वृहन्’ अतिप्रौढं । कीदृशः सविता, ‘यजतः’ यष्टव्यः, ‘चित्रभानुः’ बहुविधरश्मियुक्तः, ‘तविषीं’ स्वकीयं बलं, प्राप्य ‘छण्ण- रजांसि’ ‘दधानः’ कश्चित् छण्णानि रूपाणि कश्चित् रत्नानि रूपाणि धारयन् वर्त्तते, एतद्रूपान्तराणामप्युपलक्ष्यं । अ एव हृन्देगाः, अथै वा आदित्यो देवमध्वित्येतस्यां मधु- विद्यार्यां यदेतदादित्यस्य रोहितं रूपं यदेतदादित्यस्य श्वं रूपं यदेतदादित्यस्य छण्णं रूपं इति बहुविधानि रूपाणा- मनन्ति ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “सद्या नो देवः क्वि

सा सवाय । आसाविषदसुपतिर्वसुनि [१] । विश्रयमाणो अम-
 तिमुरुषीम् । मर्त्तभोजन *मधरासते न” इति । ‘सद्या’ स एव,
 ‘सविता’, ‘देवः’ ‘वसुपतिः’ धनपतिर्भूत्वा, ‘नः’ अस्माकं,
 ‘सवाय’ कर्मानुष्ठानाय, ‘वसुनि’ धनानि, ‘आसाविषत्’ सर्व्वतः
 स्यादितवान् । किं कुर्व्वन्, ‘उरुची’ विसीर्षां गतिं, ‘अ-
 मतिं’ अन्नदीयां मन्दप्रज्ञां, ‘विश्रयमाणः’ विप्रतिषेधन्,
 ‘अथ’ अनन्तरं, ‘मर्त्तभोजनं’ मनुष्यैर्भोक्तुं योग्यमन्नं, ‘रासते’
 अन्नभ्यं ददाति ॥

अथ पुरोडासस्य याज्यामाह । “वि जनाञ्छ्वावाः श्रि-
 तिपादो अख्यन् । रथः हिरण्यप्रउगं वहन्तः । ब्रश्चद्दिशः
 सवितुर्देवस्य । उपस्ये विश्वा भुवनानि तस्युः” इति । ‘श्यावाः’
 श्यामवर्णाः, ‘श्रितिपादः’ श्वेतैः पादैः युक्ताः, ‘सवितुः’, अश्याः
 ‘जनान्’ जन्तून्, ‘अख्यन्’ विशेषेण ज्ञापितवन्तः, अश्वेषु गच्छ-
 त्सु आदित्यो गच्छतीत्येवं जानन्ति । कीदृशा अश्याः, ‘रथं
 वहन्तः’, कीदृशं रथं, ‘हिरण्यप्रउगं’ ईषाययोः षोडशः प्रउग
 इत्युच्यते, सुवर्णमयः प्रउगो यस्य रथस्य सोऽयं हिरण्य-
 प्रउगः तं, ‘देवस्य’ देवेभ्यो हितस्य, ‘सवितुः’, ‘उपस्ये’ उत्सृजे,
 ‘दिशः’ प्राच्याद्याः, ‘विश्वा भुवनानि’ पृथिव्यादयः सर्व्वे
 लोकाश्च, ‘ब्रश्चत्सुः’ निरन्तरं तिष्ठन्ति, सवितृप्रकाशमध्ये
 वर्त्तमानमेव तदुत्सृजेऽवस्थानं ॥

* अख्यदृष्टपुस्तकेषु “अधरासते न” इति पाठो वर्त्तते । परन्तु
 भाष्यस्य “अथानन्तरं” इति पाठं दृष्ट्वा “अथ रासते” इत्यनुमीयते ।

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “वि सुपर्षो अन्नरिचा-
 ख्यत् । गभीरवेपा असुरः सुनीथः । कीदानीं सूर्यं कश्चि-
 केत । कतमां द्यां रश्मिरस्याततान” इति । ‘सुपर्षः’ पश्चि-
 सदृश आदित्यः, आकाशगामित्वात् पश्चिसादृश्यं । तादृश
 आदित्यः, ‘अन्नरिचाणि’ आकाशप्रदेशविशेषान्, ‘व्यख्यत्’
 विशेषेण प्रकाशितवान्, पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् सर्वान् प्रका-
 शयतीत्यर्थः । कीदृशः सविता, ‘गभीरवेपाः’ वेपस्त्रब्दः कर्ष-
 वाची, उदयास्तमय-लक्षणगभीरकर्म्मतीत्यर्थः । ‘असुरः’ प्राणप्रदः ।
 अत एवान्यत्रान्नायते, योऽसौ तपन्नदेति, स सर्वेषां भूतानां
 प्राणानादायोदेतीति । ‘सुनीथः’ प्रशस्तः । एवम्भूत आदित्यः
 ‘इदानीं’ रात्रौ, ‘क’ प्रदेशे वर्त्तते, इत्येवं ‘कश्चिकेत’ को वा
 जानाति, ‘अस्य’ सूर्यस्य, ‘रश्मिः’, ‘कतमां द्यामाततान’ कं
 नामाकाशभागं व्याप्नोति, इति । को वा जानाति, रात्रौ
 सूर्यस्य तद्देशस्य अवस्थानं देशस्य बुद्धिमद्भिरपि दुर्विश्लेषतात्
 अथमश्चिन्त्यमहिमेत्यर्थः ॥

अथ हविषो वाक्यामाह । “भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धिं ।
 नराश्रुषो ब्राह्मतिर्नो अब्यात् । आथे वामस्य सङ्गथे रथी-
 णाम् । प्रिया देवस्य सवितुः स्याम” इति । ‘भगं’ सौभाग्यं,
 ‘धियं’ सत्कर्म्मविषयां प्रज्ञां, ‘सवितुः’, प्रसादात्, ‘वाजयन्तः’
 प्राप्नुवन्तः, वर्त्तामहे, ‘नः’ अस्माकं, ‘पुरन्धिं’ वज्रविषयां
 प्रज्ञां, अयं देवः ‘अब्यात्’ रक्षतात्, कीदृशोऽयं, ‘नराश्रुषः’
 नरैः शंसनीयः, ‘ब्राह्मतिः’ ह्यन्धसां पाक्षधिता । ह्यन्धाश्चि

वै ग्रा इति श्रुत्यन्तरात् । देवपत्न्यो वा ग्राशब्देनाभिधीयन्ते ।
उत ग्रा वियन्तु देवपत्नीरिति मन्त्रवर्णात् । 'आये'शब्दः
एतद्यं प्राप्त्यमाचष्टे, आसमन्तादये प्राप्तये 'रथीष्णां' धना-
नां, 'सङ्गथे' सङ्गमे, निमित्तभूते सति 'वामस्य' सर्वेषां
वननीयस्य सवितुर्देवस्य वयं 'प्रियाः स्यामः' ॥

अथ वैश्वदेवं बहुरूपमासभेतास्त्रकाम इत्यस्य पशोः सूक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । 'आ नो विश्वे अस्त्रा गमन्तु
देवाः । मित्रो अर्थ्यमा वरुणः सजोषाः । भुवन्यथा नो विश्वे
वृधासः । करन्त्सुषाहा विद्युरस्य शवः' इति । 'मित्रो अर्थ्य-
मा वरुणः', इत्येवमाद्याः, 'सजोषाः' समानप्रोतयः, 'विश्वे' सर्वे,
'देवाः', 'अस्त्राः' आभिमुख्येन कर्त्तारः सन्तः, 'नः' अस्मान्
प्रति, 'आगमन्तु' आगच्छन्तु, 'विश्वे' देवाः, 'नोवृधासः'
अस्मान् वर्धयितारः, 'यथा', 'भुवन्' भवन्ति, 'शवः' अस्म-
दीयं बलं, 'सुषाहा' सुषहं, परेषामभिभवित् । 'न विद्युरं'
अचक्षितं यथा, 'करन्' कुर्वन्ति, तथास्मानागच्छत्विति पूर्व-
चान्वयः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "शक्नो देवा विश्वदेवा भवन्तु ।
श्रु सरस्वती सह धीभिरसु [३] । श्रमभिषाचः श्रमुराति-
षाचः । शक्नो दिव्याः पार्थिवाः शक्नो अय्याः" इति । विश्वदेव-
शब्दे वसुहृद्वादिशब्दगणविशेषवाची । 'विश्वे देवा'ऽऽख्याः,
'देवाः', 'नः' अस्माकं, 'शं' सुखहेतवः, 'भवन्तु' । 'सरस्वती',
देवो 'धीभिः' बुध्यभिमानिनीभिर्देवताभिः, 'सह', 'शं'

सुखहेतुः, 'अस्तु' । अभितः सचन्ते समवयन्तीति 'अभिषाचः' वान्भवाः, ते 'अं' सुखहेतवः, भवन्तु । रातिर्मिचं तेन सचन्त इति 'रातिषाचः' मिचद्वारा सम्बन्धमानाः पुरुषाः, 'उ' अपि, तेऽपि 'अं' सुखहेतवः, भवन्तु । दिवि भवा 'दिव्याः', पृथिव्यां भवाः 'पार्थिवाः', अपोऽन्तरिक्षं तत्र भवा 'अप्याः', ये देवा दिव्येकादशस्येत्यत्र पठिताः लोकत्रयवर्तिनो देवाः 'अं' सुखहेतवः, भवन्तु ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "ये सवितुः सत्य-सवस्य विश्वे मिचस्य व्रते वरुणस्य देवाः । ते सौभगं वीरवद्भो-मदप्रः । दधातन द्रविणं चिचमस्त्रे" इति । 'ये' 'विश्वे', 'देवाः', 'सत्यसवस्य' सत्यप्रेरकस्य, 'सवितुः', 'मिचस्य', 'वरुणस्य,' च सम्बन्धिनि 'व्रते' कर्मणि, समागताः 'ते' सर्वे यूयं, 'सौभगं' सौभाग्यं, 'अप्रः' कर्मविशेषं, 'द्रविणं' धनञ्च, 'अस्त्रे' दधातन अस्त्रासु सम्पादयत । कीदृशं सौभाग्यं, 'वीरवत्' बलमिर्वरैः पुत्रैर्युक्तं, 'गामत्' बलभिर्गोभिर्युक्तं, कीदृशं द्रविणं, 'चिचं' मणिमुक्तादिभेदेन बलविधम् ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "अग्ने याहि दूत्यं वारि-षेष्णः । देवाश्च अश्वा ब्रह्मकृता गणेषु । सरस्वतीं महतो अश्विनापः । यच्च देवान् रक्षधेयाथ विश्वान्" [४] इति । हे 'अग्ने', 'देवानश्चा' देवानभिस्रक्ष, 'दूत्यं याहि' दूतकर्म कुर्व, 'वारिषेष्णः' कार्यविधातेन अस्मान् मा हिंसीः । कान् देवानभिस्रक्षेति तदुच्यते, ब्रह्म परिष्टुमिदं कर्म करोतीति

‘ब्रह्महृत्’, तेन कर्मकारिणा, वैश्वदेव‘गणेन’, सह सरस्वत्या-
दीन् देवानभिलक्ष्य दूत्यं कृत्वा ‘रत्नधेयाय’ रत्नसम्पादनाय,
‘विश्वान्’ देवान्, ‘यच्चि’ पूजय ॥

अथ इविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “द्यौः पितः पृथिवि
मातरभुक् । अग्ने भ्रातर्वसवो मृडता नः । विश्व आदित्या
अदिते सजोषाः । अस्मभ्यं शर्षं बद्धलं वियन्त” इति ।
येयं ‘द्यौः’, तद्रूप, हे ‘पितः’, हे ‘पृथिवि मातः’, ‘अभुक्’
द्रोहरहितः, हे ‘अग्ने’, ‘भ्रातः’, त्वमप्यभुक् । हे ‘वसवः’, यूय-
मप्यद्रुहः । ते यूयमस्माकं द्रोहमनाचरन्तः, ‘नः’ अस्मान्,
‘मृडत’ सुखयत । हे ‘विश्वे’, देवाः हे ‘आदित्याः’, हे
‘अदिते’, यूयं ‘सजोषाः’ समानप्रीतयः, ‘अस्मभ्यं’, ‘बद्धलं’,
‘शर्म’, सुखं, ‘वियन्त’ विशेषेण यच्छत ॥

अथ इविषो याज्यामाह । “विश्वे देवाः शृणुतेमं एवं मे ।
ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ह । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्राः ।
आसद्यास्मिन् वर्हिषि मादयध्वं” इति । हे ‘विश्वे देवाः’ ‘मे
एवं’ मदीयमाङ्गानं, ‘शृणुत’ । ‘ये’ यूयं, ‘अन्तरिक्षे ह’ अन्तरिक्ष-
लोके स्थिताः; ‘ये’, च ‘उप’ समीपे पृथिव्यां स्थिताः; ‘ये’, च
‘द्यवि’ दिविलोके स्थाः, ‘ये’ यूयम्, ‘अग्निजिह्वाः’ अग्निदारेण
इविषः स्वीकर्त्तारः । ‘उत वा’ अन्येऽपि, वा ‘यजत्राः’ यष्टव्याः,
ते सर्वेऽपि ‘अस्मिन्’ ‘वर्हिषि’वागे, ‘आसद्य’ उपविश्य, ‘माद-
यध्वं’ दृष्टा भवत, अस्मानपि हर्षयत ॥

अथ मैत्रावरुणो द्विरूपामालभेतेत्यस्य पत्रोः सूक्ते पुरोऽनुवा-

क्यामाह । “आ वां मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं । नमसा देवा ववसा-
ववृत्यां [५] । अस्माकं ब्रह्म पृतनासु सद्वा । अस्माकं वृष्टि-
र्दिव्यासुपारा” इति । ‘मित्रावरुणा देवौ’ हे मित्रावरुणा
देवौ, ‘अवसा’ अस्मद्रक्षणेन निमित्तभूतेन, ‘वां’ युवयोः, ‘हव्य-
जुष्टिं’ हविषा प्रीतिं, ‘नमसा’ नमस्कारेण सह, ‘आववृत्यां’ पुनः
पुनरावर्त्तयामि; अतो भवत् प्रसादात् ‘अस्माकं’, ‘पृतनासु’
परकीयसेनासु प्राप्तासु, ‘ब्रह्म’ भवदुपदिष्टं मन्त्रजातं ‘सद्वा’
सहतां, परकीयसेना अभिभवतु । किञ्च ‘अस्माकं’ भवत्-
प्रसादात् दिवि भवा ‘दिव्या’, ‘वृष्टिः’; ‘सुपारा’ सुदु पार-
थिची फलं प्रापयन्ती भवतु ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “युवं वक्त्राणि पीवसा वसाधे ।
युवोरश्चिद्रामन्तवो ह सर्गाः । अवातिरतमनृतानि विश्वा ।
ऋतेन मित्रावरुणा सचेधे” इति । हे ‘मित्रावरुणौ’, ‘पीवसा’
अतिस्त्रुलौ, ‘युवं’ युवामुभौ, ‘वक्त्राणि’, वक्त्रविधानि ‘वसाधे’
आच्छादयाद्यः, ‘युवोः’ युवयोः, ‘मन्तवो’ मननरूपा अनु-
ग्रहविशेषाः, ‘सर्गाः’ भवद्भिः सृष्टाः, ‘अश्चिद्राः’ अश्चिन्नाः,
निरन्तरं भवदनुग्रहात् अस्मासु वर्त्तन्त इत्यर्थः । ‘विश्वा’
सर्वीष्यनृतानि अस्मदीयापराधरूपाणि, ‘अवातिरतं’ युवां
विनाशितवन्तौ । हे मित्रावरुणौ, ‘ऋतेन’ सत्येन, ब्राह्मण-
मार्गेण; ‘सचेधे’ अस्मान् संयोजयथः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “तसु वां मित्रावरुणा
महिलं । ईर्मा तस्युषीरहभिर्दुदुहे । विश्वाः पिप्पथः स्वपरस-

धेनाः । अनु वामेकः पविराववर्त्ति” [६] इति । हे ‘मिचा-
वरुणौ’, ‘वां’ युवयोः, ‘तत्’ ‘महिलं’ माहात्म्यं, ‘सु’ अत्यन्तं सुदु
वर्त्तते । किं तन्माहात्म्यमिति तदुच्यते, ‘ईर्मा’ गमनशीलं
आदित्ये, ‘तस्थुषीः’ रश्मिदारेण अवस्थिताः आपः, ‘अहमिः’
सर्व्वस्वहःसु, ‘दुदुष्टे’ युवां दुग्धवन्तौ, आदित्यमण्डले रश्मि-
दारा यो जलसङ्ग्रहः, पुनरपि सकृद्दीप्तस्य यदर्षणं, तदुभयमा-
स्यर्त्थरूपं भवदीयं माहात्म्यम् । स्वयं सरति सर्व्वदा गच्छतीति
‘स्वसरः’ आदित्यः, तस्य सम्बन्धिना वृष्टिजलेन ‘धेनाः’ धातव्याः
पोषणीयाः, ‘विश्याः’ सर्व्वाः प्रजाः, ‘पितृव्यः’ प्रीणयथः । ‘अनु’
वृष्टिकाष्ठानन्तरमेव, ‘वां’ युवयोर्मध्ये, ‘एकः’, मित्र आदित्यः
‘पविः’ स्वकीयेनातपेन पश्युक्ताया भूमेः शोधकः सन्, ‘आ-
ववर्त्ति’ पुनः पुनरावर्त्तते ॥

अथ पुरोडाशस्य चाध्यामाह । “यद्दृष्टं नातिविदे
सुदानू । अश्चिद्र्श्चं भुवनस्य गोपा । ततो नो मिचा-
वरुणाववीष्टं । सिषासन्तो जीगिवांसः स्याम” इति । ‘भुवनस्य’
गोलोकस्य, ‘गोपा’ रक्षकौ, ‘सुदानू’ शोभनस्य फलस्य दातारौ, हे
मिचावरुणौ ‘यत्’ यस्मात् कारणात्, ‘वंहिष्टं’ अत्यन्तबहुलम्,
‘अश्चिद्र्श्चं’ विनाशरहितं, ‘श्चं’ सुखं, ‘नातिविदे’ भवद्गुणै
विना प्रकारान्तरेणास्माभिर्नात्यन्तं लभ्यम्, ‘ततः’ कार-
णात्, हे ‘मिचावरुणौ’ ‘नः’ अस्मान्, ‘अवीष्टं’ रक्षितवन्तौ,
‘सिषासन्तः’ भवद्दत्तं फलं लभ्यमिच्छन्तः, वयं ‘जीगिवांसः’
जेतुं प्राप्तवन्तः, स्याम ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “आ नो मिचावरुणा हव्यदातिं । घृतैर्गव्यूतिमुत्तमिडाभिः । प्रति वामच वरमाजनाय । पृषीतमुद्रेो दिव्यस्य चारोः” इति । हे ‘मिचावरुणौ’, युवां ‘हव्यदातिं’ हविर्दानहेतुं, ‘नो गव्यूतिं’ अस्मदीयं गोसमूहं, ‘इडाभिः’ दृणादिभक्ष्यविशेषैः, सह जनितेन ‘घृतेन’ आज्येन, ‘आ’ समन्तात्, ‘उत्तमम्’ अग्निं, बह्वविधगोयासद्वारा घृतसम्पूर्तिं कुरुतमित्यर्थः । हे ‘मिचावरुणौ’, ‘वां’ युवां, ‘अच’ अस्मिन्देष्टे, ‘जनाय’ सर्वजनोपकारार्थं, ‘दिव्यस्य’ दिविभवस्य, ‘चारोर्द्वः’ समीचीनस्योदकस्य, ‘वरं’ अष्टं चारं, ‘प्रतिपृषीतं’ प्रतिचेचं पूरयतम् ॥

अथ हविषो वाज्यामाह । “प्र बाहवा सिद्धतं जीवसे नः । आ नो गव्यूतिमुत्तं घृतेन [७] । आ नो जने अवयतं युवाना । अतं मे मिचावरुणा हवेमा” इति । हे ‘मिचावरुणौ’, ‘नो जीवसे’ अस्माकं जीवनार्थं, ‘बाहवा’ भवदीयौ बाह्व, ‘प्रसिद्धतं’ प्रसारयतं, बाह्व प्रसार्य अस्मानादाय रक्षतमित्यर्थः । ‘नो गव्यूतिम्’ अस्मदीयं गोसमूहम्, ‘आ’ समन्तात्, ‘घृतेन’, ‘उत्तं’ सिद्धतं । ‘युवाना’ नित्यतरुणौ, परस्परमिश्रितौ वा, युवां ‘नः’ अस्मान्, ‘जने’ जनमध्ये, ‘अवयतं’ प्रस्थापयतं । हे ‘मिचावरुणौ’, ‘मे’ मदीयं, ‘इमा हवा अतं’ इदमाह्वानं शृणुतम् ॥

अथ रौद्रीः रोहिणीमासभेतेत्यस्य पञ्चोः सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “इमा रद्राय स्त्रिरधन्वने निरः । सिप्रे-

षवे देवाय स्वधास्त्रे । अषाढाय सहमानाय मीढुषे । तिस्या-
युधाय भरता शृणोतन” इति । हे ऋत्विजः, हे पुत्रपौत्रा वा,
‘शृणोतन’ मदीयं वाक्यं शृणुत । किं वाक्यमिति तदुच्यते,
‘रुद्राय’, ‘इमाः’ वेदोक्ताः, ‘गिरः’ स्मृतिरूपा वाचः, ‘भरता’
सम्पादयत । कीदृशाय रुद्राय, ‘स्त्रिरधन्वने’ दृढेन धनुषा
युक्ताय, चिप्रेषवे’ शीघ्रनामिवाणयुक्ताय, ‘देवाय’ स्रोतमानाय,
‘स्वधास्त्रे’ स्वकीयस्यानयुक्ताय, स्वधाशब्दवाच्येनास्त्रेण युक्ताय
वा, ‘अषाढाय’ परैरभिभवितुमशक्याय, ‘सहमानाय’ परा-
नभिभवितुं समर्थाय, ‘मीढुषे’ दृष्ट्यादिषेचनसमर्थाय, ‘ति-
स्यायुधाय’ तीक्ष्णैरायुधैरुपेताय ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “त्वा दत्तेभी रुद्र ब्रह्ममेभिः ।
ब्रतं हिमा अश्रीय भेषजेभिः । व्यस्रदेषो वितरं व्यहः ।
व्यमीवाः सातयस्त्रा विषूचीः” [८] इति । हे ‘रुद्र’, ‘त्वा दत्ते-
भिः’ त्वयास्त्राभ्यं दत्तैः, ‘ब्रह्ममेभिः’ सुखतमैः, ‘भेषजेभिः’
श्लेषधैः, ‘ब्रतं हिमाः’ ब्रतसङ्ख्याकान् संवत्सरान्, ‘अश्रीय’
व्याप्नुयां, ‘देषः’ द्वेषिणः ब्रह्मन्, ‘अस्रद्विषातयस्त्रा’ अस्रत्तो
वियोजयस्त्र, नात्र वियोगमात्रं किन्तु ‘वितरं’ अतिब्रथेन
वियोगं कुरु, ‘व्यहः’ पापं, विषातयस्त्र, ‘अमीवान्’ रोगान्,
‘विषूचीः’ विविधगतियुक्तान् कृत्वा, विषातयस्त्र ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति । “अ-
र्हन् बिभर्षि मा नसोके” इति । अर्हन् विभर्षि सायकानि-
धन्वेत्येषा पुरोऽनुवाक्या । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रकाण्डे व्याख्या-

स्यते । मानसोके सनय इति याव्या । सा च त्वमग्ने वृहदस्य इत्यनुवाके व्याख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “आ ते पितर्महताश्च सुस्रमेतु । मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः । अभि नो वीरो अर्ष्वन्ति स्रमेत । प्रजायेमहि इद्र प्रजाभिः” इति । हे ‘महतां’, ‘पितः’ पालक, ‘इद्र’, ‘ते सुस्रं’ तथा सम्पादितत्वेन तदीयं सुस्रं, ‘आ’ समन्तात्, ‘एतु’ अस्मान् प्राप्नोतु, किञ्च त्वमस्मान् । ‘सूर्यस्य सन्दृशः’ सूर्यसम्बन्धिनो दर्शनात्, ‘मा युयोथाः’ मा वियोजय, सूर्यानुगृहीतं चक्षुःपाटवमस्माकं सर्वदास्वित्यर्थः । ‘नः’ अस्माकं, ‘वीरः’ पुत्रः, ‘अर्ष्वन्ति’ अश्वस्य पुरुषैः, ‘अभि-स्रमेत’ सर्वप्रकारेण समर्थोऽस्तु । हे ‘इद्र’, त्वत्प्रसादादयं ‘प्रजाभिः’ ‘प्रजायेमहि’ वङ्गीः प्रजा उत्पादयाम ॥

अथ हविषो याव्यामाह । “एवा वधो वृषभ शेकितान । यथा देव न हृषीषे न हृषि । हावनश्रून् इद्रेह बोधि । वृहददेम विदधे सुवीराः” इति । हे ‘देव’, ‘यथा’, ‘न हृषीषे’ न कुप्यसि, ‘न हृषि च’ न मारयस्वपि, ‘एवा’ एवमेव, त्वामाह्वयामीति शेषः । इद्रस्य विशेषणानि, ‘वधो’ पिङ्गलवर्ण, ‘वृषभ’ कामानां वर्षितः, ‘शेकितान’ सर्वज्ञ, हे ‘इद्र’, ‘हावनश्रूः’ आह्वानस्य श्रोता सन्, ‘इह’ कर्मणि, ‘नः’ अस्मान्, ‘बोधि’ बुध्यस्व, अस्मदीयां ह्यतिं जानीहीत्यर्थः । वयं ‘सुवीराः’ शोभनापत्ययुक्ताः सन्तः, ‘वृहददेम’ प्रौढं शोचं पठाम ॥

अस्मिन्नेव रौद्रे पञ्चै विकल्पिते सूक्ते षष्ठाष्टकां प्रतीकानि दर्शयति । “परि षो रुद्रस्य हेति सुहि अतम् । मीढुष्टमार्हन् विभर्षि । त्वमग्ने रुद्र आवो राजानं” [८] इति । परि षो रुद्रस्य हेतिर्व्यणक्ति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सुहि अतं गर्त्तसदं युवानमिति याज्या । मीढुष्टम श्रिवतमेति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या । एतन्नयं रुद्राध्याये व्याख्यातं । अर्हन् विभर्षिति पुरोडाशस्य याज्या । सा च प्रवर्ग्यमन्त्रेषु व्याख्यास्यते । त्वमग्ने रुद्रो असुर इति हविषः पुरोऽनुवाक्या । आवो राजानमध्वरस्येति याज्या । एतच्चोभयं त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘आदेव’ इति सावित्रे उपध्वसो सनिप्रदे ।

‘आ नो विश्वे’ वैश्वदेवे बल्लरूपे सनिप्रदे ॥

‘आवां मिचा’ द्विरूपायां मैत्रावरुणनामनि ।

‘इमा रुद्राय’ रोहिण्यां रौद्र्यां गवि समीरितम् ।

‘परिषो रुद्र’ इत्येतत्तत्रैव हि विकल्पितम् ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे सावित्र्यादिपशूनां सूक्तान्यभिहितानि । सप्तमे सौ-
र्यादिपशूनां सूक्तान्यभिधीयन्ते । तत्र यो ब्रह्मवर्षसकामः

स्यात्तस्मा एताः मीरिं श्वेतां वज्रामालभेतेत्यस्य पत्रोः स्रष्टे
 वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “सूर्यो देवोमुषसः रोचमाना
 मर्थः । न योषामभ्येति पश्चात् यत्रा नरो देवयन्तो युगा-
 नि । वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम्” इति । योऽयं ‘सूर्यः’
 अस्ति सोऽयं ‘रोचमाना’ दीप्यमानः, ‘उषसम्’ उषोऽभिधां
 देवोमभिलक्ष्य, ‘पश्चादेति’ पृष्ठभागे गच्छति, तत्र दृष्टानः,
 ‘मर्थो न योषा’ यथा मर्त्यो योषामभिलक्ष्य पृष्ठतो गच्छति
 तद्वत्, उषा देवी प्रथमं प्रभातं करोति पश्चात् सूर्य उदेती-
 त्यर्थः । ‘यत्रा’ यस्यामुषसि प्रवृत्तार्था, ‘नरः’ मनुष्याः, वज्र-
 मानाः, ‘देवयन्तः’ देवानात्मार्यमिच्छन्तः, ‘युगानि’ दशति-
 रूपाणि युग्मानि भूत्वा, ‘भद्राय’ कल्याणाय, ‘भद्रं वितन्वते’
 कल्याणं कर्मानुतिष्ठन्ति । यस्यामुषसि कर्मानुष्ठावप्रवृत्तिः,
 तामुषसमभ्येतीति पूर्वत्राम्बयः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “भद्रा अथा हरितः सूर्यस्य ।
 चित्रा एदम्वा अनुमाद्यासः । नमस्यन्तो दिव आ पृष्ठमसुः ।
 परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः” इति । एतच्छब्दपर्याय
 ‘एदम्’शब्दः सूर्यस्याश्वमाषष्टे । अत एव मन्वान्तरमाश्वयते,
 एतन्वेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति । ‘सूर्यस्य’, ‘एदम्वाः’
 अथाः, ‘दिवः पृष्ठं’ द्युलोकस्योपरि, ‘आसुः’ आश्रितवन्तः,
 कीदृशा एदम्वाः, ‘भद्राः’ कल्याणरूपाः, ‘अथाः’ आशु-
 गामिनः, ‘हरितः’ नीलवर्णाः, ‘चित्राः’ विश्वगतियुक्ताः,
 ‘अनुमाद्यासः’ रथयोजनमनुदृश्यन्तः, ‘नमस्यन्तः’ नमस्कार-

मिच्छन् इव प्रक्रीभृताः, तथाविधाः अत्राः 'सद्यः' तस्मि-
न्नेव क्षणे, 'द्यावापृथिवी 'परियन्ति' लोकद्वयं परिभ्राम्य
गच्छन्ति ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "तत्सूर्यस्य देवत्वं
तन्महिलम् । मथा कर्त्ताविततः सञ्जभार [१] । यदेदयुक्त
हरितः । सधस्तात् । आद्राचीवासस्तनुतेषिमस्मै" इति । 'विततं'
विस्तीर्णं रश्मिजालं, 'मथा कर्त्ताः' कृष्यादिक्रियायां मध्ये,
'सञ्जभार' संहतवानिति, यदस्ति 'तत्', एव सूर्यस्य 'देवत्वं'
प्रकाशकत्वं, 'तत्' एव 'महिलं' माहात्म्यम् । अयमर्थः, सूर्यरश्मि-
सञ्चारे षति तदीयप्रकाशेनानुगृहीता मनुष्याः सर्वेषु देशेषु
बहुविधानि कृष्यादिकर्माणि आरभन्ते तदीययामचतुष्टयमा-
त्रेण सर्व्वरश्मिजालं संहत्यास्तमेति इयतोरश्मिजालस्य जगत्-
प्रकाशनाय क्षणमात्रेण प्रसारणं पुनः संहरणञ्च नाल्पमहिलः
सम्भवति अतो महदेतन्माहात्म्यमिति । 'यदेत्' यदैव, 'सधस्तात्'
कर्मानुष्ठादृष्ट्या सहावस्थानयोग्यादस्माद्देशात्, मेरुमतीत्य
गन्तुं 'हरितः' स्वकीयानश्वान्, 'अयुक्त' सूर्यः, स्वरथे यो-
जयति 'आत्' अनन्तरमेव, 'सिमस्मै' प्राणिजाताय, तदुप-
कारार्थं 'राचीवासस्तनुते' लोकप्रसिद्धराचीनिवासं करोति ।
अयमर्थः, मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् आदित्यः यदैवास्मात् मेरु-
पार्श्वान् परपार्श्वं गन्तुमुद्युक्तः तदानीमेव रात्रिर्भवतीति ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "तन्मित्रस्य वरुणस्याभि-
क्षणे । सूर्यो रूपं कृणुते द्यौरपस्ये । अनन्तमन्यद्गुणदस्य पाजः ।

कृष्णमन्यद्भरितः सम्भरन्ति” इति । स्वकीयं रूपं करोति प्रादुर्भवतीति चदस्ति ‘तत्’ एतत् प्रादुर्भूतं ‘रूपं’, ‘मिचस्व’, ‘वरुणस्व,’ तदुभयोपसृष्टितस्व सर्वस्व जगतः, ‘अभिचचे’ अभितो दर्शनाय सम्यद्यते, ‘अस्व’ सूर्यस्व, ‘अनन्तं पाजः’ अत्यधिकं रश्मिजास्वरूपं, ‘अन्यत्’ वक्ष्यमाणोपेक्षया पृथगेव भूत्वा, ‘रुन्नत्’ दीप्यते, मध्याह्नकाले अपि केन तेजसा प्रकाशते । अत एवान्वचान्नातम्, वृहस्यतेर्मध्यं दिनः । तत् पुण्यं तेजसाहः । तस्मान्नात्तर्हि तेद्विषष्टं तपतीति । ‘अन्यत्’ पूर्वोक्तात् मध्यन्दिनात् पृथगेव, रात्रौ ‘कृष्णं रूपं’, ‘हरितः’ सूर्यस्याम्नाः, ‘सम्भरन्ति’ सम्पादयन्ति । एतेऽश्वा यदा मेरोः पश्चिमभागे गच्छन्ति तदाभीमच कृष्णं रूपं सम्यद्यते ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “अद्या देवा उदिता सूर्यस्व । निरऽहसः पिष्टतास्त्रिरवद्यात् । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम् । अदितिः सिन्धुः पृथिवी उत स्यैः” [२] इति । हे ‘देवाः’, ‘अद्य’ अस्मिन्दिने, ‘सूर्यस्व’, ‘उदिता’ उदितेन, उदयेन, अस्मान् ‘अऽहसः’ पापात्, निष्कृष्य ‘पिष्टतात्’ पास्त्रयत्, तथा ‘अवद्यात्’ सौकिकादपि देवान् निष्कृष्य ‘पिष्टतात्’ पास्त्रयत्, ‘तत्’ युष्माभिः क्रियमाणमस्त्रत्यासनं, ‘मिचादयः सर्वे देवाः ‘मामहन्तां’ अतिशयेन पूजयन्तु, अनुमोदन्तामित्यर्थः । ‘सिन्धुः’ नदविशेषः, समुद्रो वा, ‘उत’-शब्दः समुच्चयार्थः ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “दिवो रुक्म उद्वचसा उदेति ।

दूरेऽर्थाक्षरणिर्भोजमानः । नूनं जनाः सूर्येषु प्रसृताः ।
 आवर्णयानि ह्यववक्षपाऽसि” इति । अयं ‘तरणिः’ सूर्यः,
 ‘उदेति’ । ऋषीदृष्टः, ‘दिवो ह्यकाः’ स्वर्गस्य भासकः, ‘उद्वचसाः’
 उदसु विस्तीर्णेषु पृथिव्यादिसोकेषु प्रकाशकः, ‘दूरेऽर्थः’
 दूरदेशः अर्थो गमनरूपं प्रबोजनं यस्मात्सौ ‘दूरेऽर्थः’, ।
 यद्दूरगमनञ्च पुराणे स्मर्यते,

बोजनानां बहस्ये दे दे व्रते दे च बोजने ।

एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाद्य गमोऽस्तु ते ॥ इति ।

तादृशोऽयं ‘भाजमानः’ दीप्यमानः, वर्तते । ‘नूनं’ अवय्वं,
 ‘जनाः’, सर्वे, ‘सूर्येषु’, ‘प्रसृताः’ प्रेरिताः सन्तः, ‘अर्थानि’
 अर्थमात्रानि ह्यव्यादिफलानि, ‘आयन्’ प्राप्नुवन्ति । ‘अपांसि’
 वैदिकानि कर्माणि ‘कृण्वन्’ कुर्वन्ति ॥

अथ तस्मिन्नेव हविषि विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाक्यामाह ।
 “ब्रह्मो भव चक्षसा ब्रह्मो अग्ना । ब्रह्मानुना ब्रह्म हिमा ब्रं
 घृषेन । यथा ब्रमस्यै ब्रमसदुरोषे । तत्सूर्यं द्रविषं धेहि चि-
 त्तम्” इति । हे ‘सूर्य’, त्वं ‘नः’ अस्माकं, ‘चक्षसा’ चक्षुरनुप-
 हेष्ट, ‘ब्रं’ सुखहेतुर्भव । तथा ‘नः’ अस्माकं, ‘अग्ना’ दिवनिव्या-
 दनेन, ‘ब्रं’, भव । ‘भानुना’ रश्मिरूपप्रकाशनेन, ‘ब्रं’, भव ।
 ‘हिमा’ हिमेन रश्मीनुपसंहृत्य शैत्यप्रदानेन, ‘ब्रं’, भव । ‘घृषेन’
 चर्षप्रदानेन, ‘ब्रं’, भव । वसन्त-पोषयोः शैत्यप्रदानं, अल-
 न्तरेषु चर्ष-प्रदानमिति विवेकः । प्राणिनां हि वसन्तादौ
 शैत्यापेक्षा, वर्षादिषु शैत्यापेक्षा, अतस्तदुभयं प्रार्थते । ‘अस्यै’

यजमानाय गृहाद्दहिःसञ्चरते, 'यथा ब्रमसत्' येन प्रकारेण सुखं भवति । 'दुरोणे' गृहे च, 'यथा ब्रमसत्' येन प्रकारेण सुखं भवति । हे 'सूर्य', 'तद्देहि' तथा कुह । किञ्च 'चिचं' मणिमुक्तादिरूपेण नानाविधं, 'द्रविणञ्च,' 'धेहि' सम्पादय ॥

अथ हविषो विकल्पितामन्यां याज्यामाह । "चिचं देवानामुदगादनीकम् । चक्षुर्मिचस्य वरुणस्याग्नेः [३] । आप्राद्यावापृथिवी अन्तरीक्षम् । सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषस्य" इति । 'चिचं' ताम्नारुणवभ्रुत्वादिरूपेण विचिचं, सूर्यमण्डलं 'उदगात्' उदयं प्राप्नोतु । तदेव वैचिञ्चमन्यचात्मातम्, अथैथस्तामो अरुण उत वभ्रुः सुमङ्गल इति । कीदृशं मण्डलं, 'देवानामनीकं' दीप्यमानबडुरग्निरूपाणां देवानां सैन्यसदृशं, तथा 'मिचावरुणान्यादीनां', सर्वेषां दृश्यनुद्याहकलेन 'चक्षु'स्त्वानीयं, 'जगतः' जङ्गमस्य प्राणिजातस्य, 'तस्युषस्य' स्थावरस्यापि, 'आत्मा' प्रत्यगात्मलेन हृदयेऽवस्थितः, 'सूर्यः,' लोकत्रयम् 'आप्राः' सर्वतः स्तत्रैतन्येन स्तरग्निना च पूरितवान् ॥

अथ त्वाङ्गं वडवमासभेतेत्यस्य पद्मोः सृक्ते वपायाः पुरोडाशस्य याज्वानुवाक्ययोस्तत्वारि प्रतीकानि दर्शयति । "तथा दधत्तसस्तुरीपम् । तथा वीरं पिशङ्गरूपः" इति । तथा दधदिन्द्रायेति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । सा चेयं समिद्ध इत् उषसामित्यत्र व्याख्याता । तसस्तुरोपमधपोषयिद्विति वपाया याज्या । सा चाग्निना रश्मिभ्रवदित्यत्र व्याख्याता । तथा वीरं देवकाममिति पुरोडाशस्य याज्या । सा चाग्निपुरोडा-

ब्रह्म पुरोऽनुवाक्या । समिद्धो अञ्जमित्यत्र व्याख्याता । पि-
त्ररूपः सुभर इति पुरोडाशस्य याव्या । वा चाग्निरधिम-
अवदित्यत्र व्याख्याता ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “दग्धेभं त्वष्टुर्जनयन्त गर्भम् ।
अतन्द्रासो युवतयो विभर्त्रम् । तिम्यानीकः स्वयन्नसं जनेषु ।
विरोचमानं परिषीन्नयन्ति” इति । प्राच्याद्याः ‘दग्ध’, दिग्धः,
‘दग्धं’ अग्निं गर्भस्वामीयं, ‘त्वष्टुः’, प्रकाशात् ‘जनयन्त’ उदपाद-
यन् । पुरा कदाचित् सर्व्वत आन्धे सति प्रकाशार्थं दग्धस्वपि
दिचु त्वष्टा वक्त्रमुत्पादितवान्, इत्याख्यायिका ब्राह्मणान्तरे
द्रष्टव्या । कोट्टश्लो दिग्धः, ‘अतन्द्रासः’ प्राणधारणरूपे स्व-
व्यापारे कदाचिदप्यालस्यरहिताः, ‘युवतयः’ नित्यतद्व्यस-
न्नाभावाः । कोट्टश्लो अग्निं, ‘विभर्त्रं’ दाहपाकप्रकाशप्रदानेन सर्व्वस्य
जगतः पोषकं, ‘तिम्यानीकं’ तीक्ष्णज्वालारूपेण सैन्योपेतं,
‘स्वयन्नसं’ स्वतः प्रसिद्धं यज्ञायुक्तं, ‘जनेषु’ प्राणिषु, ‘विरोच-
मानं’ उदराग्निरूपेण वहिःप्रकाशकत्वेन च विशेषेण च दीप्य-
मानं, तादृशमग्निं ‘परिषीं’ परितोऽवस्थितासु तप्तद्रुहसीमासु,
सर्व्वं प्राणिना ‘नयन्ति’ ॥

अथ हविषो याव्यामाह । “अविष्णो वर्द्धते चाररासाम् ।
जिह्वानामूर्द्धः स्वयन्ना उपस्थे [४] । उभे त्वष्टुर्बिभ्यतुर्जायमा-
नात् । प्रतीची सिर्द्धं प्रतिजोषयेते” इति । ‘आसां’ कुटि-
स्त्रानां, वा तिर्यगवस्थितानां दिग्धां मध्ये ‘उपस्थे’ उपरिभागे,
‘स्वयन्नाः’ स्वाधीनयन्नस्तः, ‘वर्द्धते’, । योऽयमादित्यरूपेषो-

परि वर्त्तते, स एवाग्निरूपेण 'त्वष्टुः', सकाशात्प्राच्यते, 'वाच-
 चामात्', तस्माद्भ्येः 'उभे' द्यावापृथिव्यौ, 'विश्वतुः' भीते
 आस्तां । अत्यन्तदहननिमित्तेयं भीतिः । ते च भीते यत्नौ
 'प्रतीची' प्रतीच्यामभिमुखे भूत्वा, 'सिंहं' सिंहसदृशं दुरास-
 दमग्निं प्रतिपद्य, 'जोषयेते' प्रीषयतः । ततः प्रीतोऽग्निः नात्यन्तं
 ध्वंसतीति तयोरभिप्रायः ॥

अथ मैत्रेयं श्वेतमाहभेतेत्यस्य पद्मीः सूक्ते वपाद्या वाक्का-
 नुवाकयोः प्रतीके दर्शयति । "मिचो जगन् प्रसमिच" इति ।
 मिचो जगन् पातयतीति पुरोऽनुवाक्या । प्रसमिच मर्त्तौ
 अवस्थिति वाच्या । एतच्चोभयं तमग्ने दृहदय इत्यत्र वा-
 ख्यातम् ॥

अथ पुरोडासस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अथ मिचो नमसः
 सुमेवः । राजा सुसुचो अजनिष्ट वेधाः । तस्य वधः सुमते
 यज्ञियस्य । अपि भद्रे सौमससे खाम" इति । 'अथं' यज्ञूनां
 पूज्यमानः, 'मिचः', एव 'नमस्यः' सर्वैर्नमस्कार्यः, 'सुमेकः'
 सुष्टु सेवितुं शक्यः, 'राजा' सर्वेषां स्वामी, 'सुसुचः' शोभन-
 वस्त्रयुक्तः, 'वेधाः' प्राणिनां विधायता भूत्वा, 'अजनिष्ट'
 प्रादुर्भूतः । 'यज्ञियस्य' यज्ञयोग्यस्य, 'तस्य' मिचस्य, 'सुमते'
 अनुग्रहरूपायां सुष्टौ, 'वधं', 'खाम' अवस्थिता भूत्वा ।
 'अपि', च 'भद्रे' कस्याचे, 'सौमससे' पितृसखासे, 'खाम'
 अवस्थिताः भूत्वा ॥

अथ पुरोडासस्य वाच्यामाह । "अथमीवास इत्था न-

इत्तः । मितज्जवो वरिमन्ना इधियाः । आदित्यस्य ज्ञानमुप-
 च्यन्तः [५] । वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम” इति । ‘वयं’ यजमा-
 नाः, ‘मित्रस्य’, देवस्य, ‘सुमतौ’ अनुग्रहबुद्धौ, ‘स्याम’ सर्वदा-
 वस्थिता भूषास्तु । कीदृशा वयं, ‘अनमीवासः’ रोगरहिताः,
 ‘इत्थया मदन्तः’ अन्नसम्पन्ना इत्यन्तः, ‘मितज्जवः’ भूमाव-
 वस्थितजानुकाः । लोके हि स्वामिनः सखिधौ विज्ञपनां कु-
 र्वन्तो अत्यास्ताथा वर्त्तन्ते । ‘इधियाः’, सम्बन्धिनि ‘वरिमन्’
 वरिष्ठे देववजने, ‘आ’समन्तात्, ‘आदित्यस्य’ मित्रनाम्न आ-
 दित्यविशेषस्य, सम्बन्धि एतत्पशुरूपं कर्म, ‘उपच्यन्तः’ अनु-
 तिष्ठन्तः ॥

अथ इविषः पुरोनुवाक्यामाह । “मित्रं न ईः शिन्वा गोषु
 गव्यवत् । स्वाधियो विदथे अस्वजीजनम् । अरेजयताः रोदसी
 पाजसा गिरा । प्रति प्रियं यजतं अनुषामव” इति । ‘स्वाधियः’
 स्वतन्त्रबुद्धयश्चलिजः, ‘नः’ अस्मदीये, ‘ई’ विदथे’ अस्मिन्
 यज्ञे, ‘शिन्वा’, अनुष्ठानेन, अनयितव्या ‘असु’ निमित्तभूतासु
 सतीषु ‘मित्रं’, देवम् ‘अजीजनम्’ उत्पन्नदितवन्तः, अस्मिन्
 कर्मस्वाङ्गतवन्तः । तत्र दृष्टान्तः, ‘गोषु गव्यवत्’ यथा गोषु
 गव्यं क्षीरादिकं अनयन्ति तथास्मिन् कर्मणि मित्रं इतिर्भोक्तृत्वे-
 नोत्पादितवन्तः । ‘रोदसी’ द्याव्याइधियौ, ‘पाजसा’ मित्रस्य
 वस्त्रेण, ‘अरेजयतां’ अकम्पतां, मित्रस्य आज्ञया वर्त्तन्ते इत्य-
 र्थः । ‘यजतं’ वजनोयं, ‘प्रियं’ मित्रं, ‘प्रतिजनुषां’ जन्मवतः
 अस्माकं, ‘अवः’ रक्षणं, ‘गिरा’ वाचा, प्रार्थयामह इति शेषः ॥

अथ इविषो याञ्जामाह । “महाः आदित्यो नमसोप-
सद्यः । घातयञ्जनो गृणते सुशेवः । तस्मा एतत्पन्वतमाय
जुष्टं । अग्नौ मित्राय इविराजुहोत” इति । ‘आदित्यः, च
अदितेः पुत्रः, मित्रः ‘महान्’ आकारेण बहलः, ‘नमसोपसद्यः’
नमस्कारेण सेवनीयः, ‘घातयञ्जनः’ एतदाराधनार्थं प्रयत्नं
कारयद्भिर्जनै युक्तः, ‘गृणते’ स्तुतिं कुर्वन्ते यजमानाश्च, ‘सुशेवः’
सुखेन सेवितुं शक्यः । ‘पन्वतमाय’ अतिशयेन स्तुत्याय, ‘तस्मै’
पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ‘मित्राय’, ‘जुष्टं’ प्रियम्, ‘एतत्’ ‘इविः’
‘अग्नौ’ आहवनीये, हे ऋत्विजः ‘आजुहोत’ ॥

अथाश्विनं धूममास्रभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते वपावाः पुरो-
नुवाक्यामाह । “आ वाः रथो रोदसीवदधानः [६] हिरण्यवो
वृषभिर्यात्वश्वैः । घृतवर्त्तनिः पविभीरुचानः । इषां वोढा
नृपतिर्वाजिनीवान्” इति । हे अश्विनौ ‘वां’ युवयोः, ‘रथः’,
‘अश्वैः’, ‘युक्तः’, ‘आयातुः’, अस्त्रयज्ञं प्रत्यागच्छतु । कीदृशो
रथः, ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘वदधानः’ अतिशयेन बाधमानाः,
‘हिरण्यवः’ सुवर्णमयः, ‘घृतवर्त्तनिः’, घृतः वर्त्तन्त्यां मार्गं बल
रथस्य सोयं ‘घृतवर्त्तनिः’ रथमार्गः, सर्वेषुऽपि घृतसमानेन
जलेन पूर्णं इत्यर्थः । ‘पविभिः’ वज्रसमानैरायुधैः, रुचानः,
दीप्यमानः, रथस्योपरि बह्मन्यायुधानि तिष्ठन्तीत्यर्थः । ‘इषां’
भक्तेभ्यो देयानामस्त्राणां ‘वोढा’, ‘नृपतिः’ नृषां पाशुचित्त,
‘वाजिनीवान्’ वाजिनीभिरस्त्रीहेतुभिर्युक्तः । कीदृशैरश्वैः, ‘वृ-
षभिः’ श्वेचनसमर्थैः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । “स पप्रथानो अभि पञ्चभूम ।
चिवन्धुरो मनसायातु युक्तः । विप्रो येन गच्छथो देवयन्तीः ।
कुत्राचिद्याममग्निना दधाना” इति । ‘सः’रथः समा ‘युक्तः’,
‘आयातु’ स्मरणमात्रेणास्मदीयं यज्ञमागच्छतु । कीदृशो रथः,
‘पञ्चभूम’ ‘अभिपप्रथानः’ भूमशब्दे भुवनवाची, पञ्चसंख्या-
कानि भुवनानि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकपाताललोकजनलोकह-
पाणि, अभिलक्ष्य ‘पप्रथानः’ अतिशयेन प्रथमानः । बन्धुरशब्देन
सारथिस्थानमुच्यते, चीणि बन्धुराणि यस्यासौ ‘चिवन्धुरः’,
रथे बद्धश्वेषु योजितेषु कक्ष्यात्रये सारथय उपविश्य तान्
सर्वानश्चान् प्रेरयन्ति । हे अग्निगौ युवां ‘येन’ रथेन, ‘देव-
यन्तीः’ देवानामात्मन इच्छन्तीः, स रथः पूर्वोक्तगुणकः, हे
अग्निगौ ‘कुत्राचित्’ यत्र यत्र कापि, ‘यानं’ गमनं, ‘दधाना’
मनसि धारयन्तौ, तेनैव रथेन गच्छथ इति शेषः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोनुवाक्यामाह । “स्रग्वा यशसाऽऽयात-
मर्वाक् । दक्षा निधिं मधुमन्तं पिवाथः । वि वा॒ रथो बध्वा
यादमानः [७] अन्तान्दिवो बाधते वर्त्तनिभ्यां” इति । हे
‘दक्षा’ अग्निगौ, ‘स्रग्वा’ शोभनेरश्वैर्युक्तौ, तथा ‘यशसा’, युक्तौ
‘अर्वाक्’ ‘आयातं’ अस्मदभिमुखं आगच्छतं, आगत्य च ‘मधु-
मन्तं’ माधुर्ययुक्तं, ‘निधिं’ निधिसमानां वपादिकं, ‘पिवाथः’
अक्षयथः, ‘बध्वा’, सहितयोः ‘वां’ युवयोः, अयं, ‘रथः’ याद-
मानः इतस्ततो भ्रमन् ‘वर्त्तनिभ्यां’ चक्रधाराभ्यां, चक्रमार्गाभ्यां
वा, ‘दिवोऽन्तान्’ द्युलोकस्यपर्यन्तान्, विशेषेण ‘बाधते’ ॥

अथ पुरोडाशस्य चाध्यामाह । “युवो त्रिषं परि घोषा
 वृषीत । स्ररो दुहिता परितस्त्रिषायां । चहेवचनमवधः
 ब्रचीभिः । परिध्रुं स वां मना वां पयो गां” इति । हे अग्निौ
 ‘स्ररोदुहिता’ सूर्यस्य कन्वका, ‘घोषा’ अस्मि ‘परितस्त्रिषायां’
 परितो ममलक्षणायां क्रियायां, ‘युवो त्रिषं’ युवयोरत्रय-
 भूतं रथं, ‘परिवृषीत’ परितो वृतवती । अथमर्थः सूर्यस्य
 दुहितरं परिवरितुं सर्वे देवाः काञ्चिन्नार्थ्यादां चक्रुः । तस्मान्-
 अग्निौ जितवन्तौ । तदानीमिषं दुहिता गमनार्थं तदीयं रथं
 वव्र इति । इदमुपाख्यानं ब्राह्मणतरे द्रष्टव्यम् ‘चहेवचनं’ प-
 क्षात् कारणात् देवान् कामषमाणं यजमानं, हे अग्निौ ‘ब्रची-
 भिः’ स्वन्नक्तिभिः, ‘अवधः’ रक्षयः तस्मात् कारणात् ‘परिध्रुं-
 स’ अस्मिः द्विनमित्यर्थः, तस्य परितः शायंप्रातः काञ्चोदि-
 त्यर्थः । तयोः काञ्चयोः ‘वां’ युवां, ‘पयः’, इविर्लक्ष्यमन्त्रं,
 ‘गां,’ मच्छतु । कीदृशं पयः, ‘वां मना’ युवयो ममनोयं ॥

अथ इविषः पुरोनुवाक्यामाह । “घो ह स्य वाऽ रषिरा-
 वस उखरः । रथो युजानः परिधाति वर्त्तिः । तेन नः संघे-
 रूपसो व्युष्टौ । न्यग्निना वहतं यज्ञे अस्मिन्” इति । हे ‘रषि-
 रौ’ रथयुक्तौ अग्निौ, ‘वां’ युवयोः समन्धी, ‘घोह’ घः सत्
 रथोस्ति, ‘स्यः’ स एव रथः, ‘उखरः’ उखैः स्निग्धमणि-
 कादिरस्मिभिः, ‘अस्त्रे’ स्वात्मानमाच्छादयति, मखादिभिरल-
 क्षृत इत्यर्थः । सच रथः, ‘युजानः’ अश्वयुक्तः सन्, ‘वर्त्तिनां’
 मार्गं, ‘परिधाति’ परितो मच्छति, ‘तेन रथेन, अस्त्राकं’ त्रं

सुखप्राप्तिहेतुं, 'योः' दुःखवियोगहेतुञ्च, 'उपसो व्युष्टौ' व्युष्टा-
यामुषसि, प्रातःकाले, 'अस्मिन्' 'यज्ञे', हे 'अश्विनौ', 'निवहतं'
तदुभयं नितरां प्रापयतं ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "युवं भुज्युमवविद्धं समुद्रे ।
[८] उदूहयुरर्षसो अस्त्रिधानैः । पतत्रिभिरअमैरव्यथिभिः ।
दंसनाभिरश्विना पारयन्तां" इति । हे 'अश्विनौ', 'युवं'
युवामुभौ, 'समुद्रे', 'अवविद्धं' निमग्नं, 'भुज्युं' कश्चिद्राजानं
भुज्युनामकं, 'अर्षसः' उदकात्, 'उदूहयुः' ऊर्द्धं नीतवन्तौ ।
केन साधनेनेति तदुच्यते, 'अस्त्रिधानैः' अमन्दवेगैः, 'पत-
त्रिभिः' पत्त्रिविशेषैः, 'अमैः' अमरहितैः, 'अव्यथिभिः'
अव्यथितैः । कीदृशावश्विनौ, 'दंसनाभिः' व्यापारविशेषैः,
'पारयन्तौ' तीरं प्रापयन्तौ । भुज्यनाखो राज्ञोऽश्विभ्यां समु-
द्रादुद्वरणमन्वत्रापि, तमूहयुर्नैभिरात् सत्त्वतीभिरिति मन्त्रे
स्पष्टमाद्यातम् ॥

अथ तृतीयकाण्डोक्ताग्नीषोमीयामाहभेतेत्यस्य पशोः सूक्ते
वपाथाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अग्नीषोमा यो अक्ष वां । इदं
वचः सपर्यति । तस्मै धत्तं सुवीर्यं । गवां पोषं स्वश्वियम्"
इति । हे 'अग्नीषोमौ', 'यः' अयं यजमानः, अस्मिन् कर्माणि
'वां' युवां, 'इदं वचः' अनेन वचनप्रयुज्यमानेन मन्त्रेण,
'सपर्यति' परिचरति, 'तस्मै' यजमानाय, 'सुवीर्यं' शोभन-
सामर्थ्यं, 'गवां पोषं' गोसमृद्धिं, 'स्वश्वियं' शोभनाश्वसमूहञ्च,
'धत्तं' सत्पादयनम् ॥

अथ वपाद्या चाज्यामाह । “यो अग्नीषोमा हविषा सप-
र्यात् । देवद्रीचा मनसा यो घृतेन । तस्य ब्रतः रचतं पात-
मः हसः [६] । विभ्रे जनाय महि ब्रर्मं यच्छतं” इति । हे
‘अग्नीषोमौ’, ‘यः’ यजमानः, ‘हविषा’ पशुरूपेण, ‘सपर्वात्’
परिचरति । ‘यः’, च ‘देवद्रीचा’ देवान् प्राप्नुवता, ‘मनसा’
मननीयेन, ‘घृतेन’, परिचरति । ‘तस्य’ यजमानस्य, ‘ब्रतं’
इदं कर्म, विभ्रेभ्यो ‘रचतं’ । तं च यजमानं ‘अः हसः’
पापात्, ‘पातं’ रचतं । ‘विभ्रे’ प्रजायुक्ताय यजमानाय,
‘जनाय’ मनुष्याय यजमानाय, ‘महि ब्रर्मं’ महत् सुखं,
‘यच्छतं’ ॥

अथ पुरोडासस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । “अग्नीषोमा च आ-
जतिं । यो वां दाशाद्दुविष्कृतिं । स प्रजया सुवीर्यं । विश्व-
मायुर्यत्रवत्” इति । हे ‘अग्नीषोमौ’, ‘यः’ अयं यजमानः,
‘आजतिं’, ‘दाशात्’ दद्यात् । तदेव पुनर्वाक्यान्तरेण स्वष्टी-
क्रियते, ‘यः’ यजमानः, ‘वां’ युवाभ्यां, ‘दुविष्कृतिं’ हविर्यो-
ग्येन संस्कारेण संस्कृताम्, आजतिं ‘दाशात्’ दद्यात्, मन्त्रेण
क्रियया च अविकलं यथा भवति तथानुतिष्ठेदित्यर्थः । ‘यः’
यजमानः, ‘प्रजया’ पुत्रपौत्रादिरूपया सह, ‘सुवीर्यं’ शोभ-
नशामर्थयुक्तं, ‘विश्वमायुः’ ब्रतसंवत्सरपर्यन्तमायुः, ‘यत्रवत्’
विशेषेण प्राप्नोति ॥

अथ पुरोडासस्य चाज्यामाह । “अग्नीषोमा चेति तदीर्यं
वां । यदमुष्णीतमवसं पण्डितोः । अवातिरतं प्रथमस्य श्रेयः ।

अविन्दतं ज्योतिरेकं बद्धभ्यः” इति । हे ‘अग्नीषोमौ’, ‘पषिं’ पषिनासः कस्यचिदसुरस्य, ‘गोः’ यावत्यो गावः सन्ति ताः सर्वाः, ‘अमुष्णीतं’ युवामपहतवन्तौ, ‘इति’ ‘यत्’, एतदस्ति, ‘तत्’, एतत्, ‘वां वीर्यं’ युवयोः सौर्यं, ‘चेति’ चेतति, सर्वो जनो विजानाति । पषिनामकः कस्यचिदसुरो देवेभ्योऽभितः स्वकीया गाः स्वीकृत्य क्वचित् पसायनमकरोत्, तदानीमेतावग्नीषोमौ ताः सर्वा गाः बलादागीतवन्तौ, इति यदस्ति मेयमाख्यायिका ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्या । हे अग्नीषोमौ तथा युवां ‘प्रथयस्य’ प्रथयनासः कस्यचिदसुरस्य, ‘शेषः’ शेषनामानं वृत्रमसुरं, ‘अवातिरतं’ इन्द्रद्वारा विनाशितवन्तौ, ततस्तमोरूपस्य वृत्रस्य दाशात् ‘बद्धभ्यः’ बद्धयजमानोपकारार्थं, ‘ज्योतिरेकं’ सम्पूर्णचन्द्रमण्डलरूपं प्रकाशम्, ‘अविन्दतं’ स्वभवन्तौ । इदञ्च वृत्रवधाख्याने लघ्वा इत पुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितं, तत्र हि ज्ञान्ति वा एनं पूर्णमास इति वाक्ये तमोरूपस्य वृत्रस्य वधे सति पौर्णमासदिने सम्पूर्णचन्द्रमण्डलस्य रूपस्य प्रकाशस्याविर्भावः अतस्तत् सर्वमत्र सङ्गृह्योक्तम् ॥

अथ हविषो याज्याऽनुवाक्यायाः प्रतीके दर्शयति । “अग्नीषोमाविमस्सुमेऽग्नीषोमा हविषः प्रखितस्य” [१०] इति । अग्नीषोमाविमस्सुमे शृणुतमिति पुरोनुवाक्या । अग्नीषोमा हविषः प्रखितस्येति याज्या । एतद्योभयं सप्रत्नवं निकायेत्यत्र व्याख्यातं ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘सूर्यो देवो’ श्वेतसौर्यं ब्रह्मवर्षसकामिनः ।

‘ग्रंथो भवेति’ मन्त्रौ द्वौ पूर्वत्रेव विकल्पितौ ॥

‘त्वष्टा दधाति’ति त्वाद्भावत्वे पशुकामिनः ।

‘मित्रो जनति’ मैत्रे स्यात् सङ्ग्रामे समयार्थिनः ॥

‘आवां रथ’ इति त्वेतदाश्रित्वा धूम्रस्यञ्जिते ।

‘अग्नीषोमा’ वज्रायां स्यादजायामन्नकामिनः ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सौर्यादिपशूनां सूक्तान्यमिहितानि । अष्टमे वेहता-
दिपशूनां सूक्तान्युच्यन्ते । ते च पञ्चवः शाखान्तरे समाख्याताः ।
तत्र सूत्रकारेणोदाहृतम्, सास्त्राथ्ये वेहतमासभेत इत्यस्य पञ्चोः
सूक्ते वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । “अहमस्मि प्रथमजा स-
तस्य । पूर्वं देवेभ्यो अमृतस्य नाभिः । धो मा ददाति स इदेव
मावाः । अहमन्नमन्नमदन्नमस्मि” इति । बहृचा आरक्ष-
काण्डे त्रिविधमन्नमामनन्ति, त्रेधा विहितं वा इदमन्नं अन्नं
पानं खाद इति । तस्यान्ननादेस्त्रिविधस्यान्नस्याभिमाविनी वा
देवताः तदीयानि वचनान्यस्मिन् सूक्ते प्रतिपाद्यन्ते । ‘अहम्’
अन्नस्वामी देवः, ‘सतस्य’ यज्ञस्य, ‘प्रथमजाः’ प्रथमं जनवि-
तास्मि । यज्ञस्य हविर्जन्यत्वात् हविषः अन्नरूपत्वात् तादृशो-

ऽहमन्नस्वामी, 'पूर्वम्' पुरा, 'देवेभ्यः' देवार्थं, 'अमृतस्य', 'नाभिः' बन्धकोऽस्मि' नञ्जाति बध्नात्यमृतमिति नाभिः । देवा अमृतमुपजीवन्ति, अमृतं वा अन्नविशेषः, तस्मात् अहमेवा-मृतस्य सम्पादकः । 'यः' अङ्गालुः पुमान्, 'मा' माम्, अन्नरूपं, 'ददाति' ब्राह्मणादिभ्यः प्रयच्छति, 'स इदेव' स दाता स्वयमेव, 'मा' माम् अन्नं देवं, 'आवाः' आवृणोति, स्वीकरोतीत्यर्थः । दौ हि लोकेषु पुरुषौ दाता चादाता च । तच्चाद्यः कालान्तरे भोक्तुं मां सङ्गृह्णाति यावदन्नमिदानीं दीयते तावत्येव कालान्तरे व्रतधा महस्रधा वर्द्धते । तस्मात् दातैव मां सङ्गृह्णाति । यस्त्वन्तिमः मां अदत्त्वा स्वयमेवात्ति, 'अहम्', एव 'अन्नमग्नि', इत्यभिमन्यते, तमन्नमदत्ताभिमानिनमन्नदेवः 'अहम्', 'अग्नि' तं विनाशयामि, अदातुः कालान्तरेऽन्नाभावात् ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "पूर्वमग्नेरपि दहत्यन्नं । यत्नो हाऽऽसाते अहमुत्तरेषु । व्यात्तमस्य पशवः सुजन्तं । पश्यन्ति धीराः प्रचरन्ति पाकाः" इति । यदिदमन्नम् अदात्तभिर्भुज्यते तदिदम् 'अन्नम्', 'अग्नेरपि पूर्वम्', तं भोक्तारं 'दहति' । अथ युक्तमन्नमुदराग्निर्दिग्गमात्रेण 'दहति' पाचयति । अदाता तु भोक्ता भुज्यमानेनाग्नेन तदानीमेव दह्यते, नरकहेतोः प्रत्यवायस्य तदैवोत्पन्नात् । अत एवाङ्गः, अदाता विषमञ्जित इति । 'यत्नो हा' प्रयत्नवन्तावेव, 'आसाते' दाताऽदातारौ तिष्ठतः, दाता हि दानार्थं प्रयत्नं करोति, इतरस्तु भोजनार्थम् । तयोर्मध्ये ये पुरुषाः दातुः पक्षे वर्त्तन्ते

त एव 'उत्तराः' श्रेष्ठाः । तेषु 'उत्तरेषु', दाहपु काष्ठान्तरेषु 'अहम्', अशीषो वसानि । ये 'पञ्चवः' मूढाः, आदातारः, तान् प्रति 'अस्व' अन्नदेवस्व, मुखं 'व्याप्तं' विवृतं, 'सुजम्बम्' तीक्ष्णदन्तोपेतं, वर्त्तते, खादघाम्यदाह्निति सर्वदोषुक्त इत्यर्थः । एतमन्नदेवस्याभिप्रायं दातारो 'धीराः' बुद्धिमन्तः, 'पश्यन्ति' जानन्ति, अतएवाददतः 'पाकाः' बाखाः, मूढाः, 'प्रचरन्ति' प्रकर्षेण भक्षयन्त्येव, न तु किञ्चिदपि ददति ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "जहाम्यन्नं न जहाम्यन्नं । अहमन्नं वन्नमिचरामि [१] । समानमर्थं पर्येमि भुञ्जत् । कोमामन्नं मनुष्योदयेत" इति । अन्नदेवोऽहं 'अन्नं' अदातारं, 'जहामि' परित्यजामि, 'अन्नं' तु दातारं, 'न जहामि' । 'अहमन्नं' अन्नदेवरूपोऽहं, 'वन्नमित्' स्ववन्नमेव यथा भवति तथा, 'चरामि' । अदातुः परित्यक्तः दाहस्वीकारश्चेति एतत् स्ववन्नत्वं । यः पुमान् भोगदानयोः समानः सन् धनमर्चयते तं समानमर्थयितारं 'भुञ्जत्' पालयन्, अहं 'पर्येमि' परितः प्राप्नोमि । यस्तु भोगमात्रस्त्वष्टः तं न पालयामि नापि तं पर्येमीत्यभिप्रायः । एवमदाहपरित्यागेन दाहपक्षपातेन च वर्त्तमानं 'माहो मनुष्यः', 'दयेत' रक्षेत्, निवारयेत्, न कोपि मां निवारयितुं शक्त इत्यर्थः ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "पराके अन्नं निहितं लोक एतत् । विश्वेदेवैः पितृभिर्गुप्तमन्नं । यदद्यते क्षुष्यते यत्परोप्यते । शततमीषा तनूर्मे बभूव" इति । पूर्वस्मिन् मन्त्रे वन्न-

मिचरामि मां कोदयतेतिथत् स्वातन्त्र्यमुक्तं तदुपपादयितुं
स्वमाहात्म्यमत्र वर्ण्यते द्विविधो ह्यस्त्रस्य व्यवहारः, पारलौकिक
ऐहिकश्चेति । तत्र 'पराके' परलोके दूरस्थपिचादिलोके,
'एतदन्नं निहितं', दाता हि देवलोके पितृलोके वा ममेदं
भृयादित्यभिप्रेत्यैव ब्राह्मणेभ्यो ददाति, अतो दत्तमन्नं दूरस्थे
लोके निहितं भवति । तत्र 'अन्नं', तत्तत् 'लोके', 'विश्वैः'
सर्वैः, 'देवैः', 'पितृभिः', च स्वार्थं 'गुप्तं' रक्षितं, भवति ।
यद्ग्नौ ज्ञतं यच्च ब्राह्मणेभ्यो दत्तं तदेवोपजीव्य देवाः पितरस्य
वर्त्तन्ते । एवं पारलौकिकोऽस्त्रव्यवहार उक्तः । ऐहिकेऽपि व्यव-
हार उच्यते, 'यत्' अन्नं, 'अद्यते' प्राणिभिर्भक्ष्यते, यच्च
विदग्धं सत् भाण्डे अपि भवति, पर्युषितत्वेन वा पूतीभवति,
तादृशं 'सुष्यते' नष्टं भवति । यच्च 'परोष्यते' स्वकीयैश्चर्य-
प्रकटनाय वहिः परित्यज्यते, 'सा' सर्व्याः ऐहिकायुष्मिकारूपा,
'मे' अस्त्रस्वामिनो देवस्य, 'शततमीः' शतसङ्ख्यापूरणी, 'तनूः',
च सर्व्याऽपि स्त्रेण एवेत्यर्थः ; ईदृशं मदीयं माहात्म्यं ॥

अथ हविषः पुरोऽणुवाक्यामाह । "महान्तौ चरुं स्रष्टुग्धेन
पपौ । दिवश्च पृश्नि पृथिवीश्च साकं । तत् संपिबन्तो नमि-
नन्ति वेधसः । नैतद्भूयो भवति नो कनीयः" [२] इति ।
पुनरपि माहात्म्यमेव प्रपद्यते, तत्रायं दृष्टान्तः । यथा लोके
बज्रचीरप्रदाया गोः 'स्रष्टुग्धेन', 'महान्तौ चरुं' प्रौढौ कुम्भौ,
यस्य पूरयति, एवमत्रापि 'पृश्नि' स्वल्पमपि, दत्तमन्नं, 'दिवं
च' पृथिवीं च, 'साकं' लोकद्वयमपि सह पूरयति । अग्नौ

ब्राह्मणेषु वा दत्तमन्नं मन्त्रपूर्तं सत् सहस्रधा फलति । अत
 एवान्यचाखायते, यावदेवा देवता कामयते यावदेका । ताव-
 दाहुतिः प्रथत इति । 'तत्' अन्नं, 'संपिबन्तः' सम्यग् भक्ष-
 यन्तः, 'वेधषो' बुद्धिमन्तः, 'नमिनन्ति' न हिंसन्ति, स्वा-
 त्मानमन्नं वा न विनाशयन्ति । दानपूर्वकं भक्षणं सम्यग्
 भक्षणं तत् कुर्वन्तः पुरुषाः अन्नं न हिंसन्ति, तत्तस्मात्तस्य च
 वर्धमानत्वात् स्वात्मानमपि न हिंसन्ति, प्रवृद्धस्यान्नस्य च
 चिरभोग्यत्वादपि चैतद्भोजनार्थं अन्नं च 'एतत्', 'न भूयः',
 'न', अपि 'कमीयः', भूयस्त्वेषादजीर्णः, कमीयस्त्वे नास्ति-
 क्षुष्टिदृष्टिः । एतदेवाभिप्रेत्य स्मर्यते,

नात्यन्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनन्नत इति ।

एवं दानपुरःसरं युक्तेन प्रमाणेन भुञ्जामान् पुरुषान् लोक-
 द्वये पाष्यतीत्यर्थः ॥

अथ हविषो याव्यामाह । "अन्नं प्राणमन्नमपानमाहुः ।
 अन्नं मृत्युं, तमु जीवातुमाहुः । अन्नं ब्रह्माणो जरसं वदन्ति ।
 अन्नमाहुः प्रजननं प्रजानां" इति । सर्वव्यवहारकारण-
 स्यान्नस्य माहात्म्यमविवादं । तत् कथमिति तदुच्यते, योऽयं
 प्राणवायुरूद्धं सञ्चरति, पश्चादपानवायुरधः सञ्चरति, तावुभा-
 वन्नजन्यवसादेव सञ्चरतः । अतस्तयोरन्नात्मकत्वं 'आहुः', रस-
 वैषम्येन व्याधिद्वारा मारकत्वात् 'अन्नं मृत्युमाहुः' । 'तं' एव
 अन्नदेवं, 'जीवातुं' जीवमौषधं, 'आहुः' । तच्च लोके प्रसिद्धं ।
 'ब्रह्माणः' आर्युर्वेदब्राह्मणाभिज्ञाः ब्राह्मणाः 'अन्नं' एव 'जरसं'

वदन्ति' जराहेतुं आहुः। केनचिदाहारविशेषेण महमा अति-
पलितत्वप्राप्तिरित्याहुः। अथर्ववेदे प्रसिद्धिः। अन्नमेवेन्द्रियवृद्धि-
कारा 'प्रजानां', 'प्रजननं' उत्पादकं, 'आहुः' ॥

अथ हविष एव विकल्पितामन्यां पुरोऽनुवाक्यामाह। "मो-
घमन्नं विन्दते अप्रचेताः। सत्यं ब्रवीमि वध इत्य तस्य। नार्थ-
मणं पुष्यति नो सखायं। केवलाद्यो भवति केवलादी" इति।
योऽयम् 'अप्रचेताः' प्रकृतज्ञानरहितः, 'मोघं' व्यर्थमेव, 'अन्नं',
'विन्दते' लभते। तदेतत् 'सत्यं ब्रवीमि', न केवलं वैयर्थ्यं
किन्तु 'सः' अथमदन्नोन्नपदार्थः, 'तस्य' दानरहितस्य पुरुषस्य,
'वध इत्' वध एव, वधस्य बाधकमेवेत्यर्थः। तच्च वैयर्थ्यत्वात्
स्पष्टीक्रियते, योऽयमदाता सोऽयमन्नेनार्थमादिकं देवं 'न
पुष्यति', अग्नावाहुत्यभावात्। 'सखायं' अतिथ्यादिरूपं मनुष्यं,
'न पुष्यति', दानाभावात्। अतः परलोकेऽनुपयोगेन वैयर्थ्यं
बधहेतुत्वं स्पष्टीक्रियते। 'केवलादी' केवलं भुङ्क्ते न तु ददाति,
सोऽयं 'केवलाहः', 'भवति'; पापमेव सत्यादयति न तु
किञ्चिदपि पुष्यं, सोऽयं वध एव, नरकहेतुत्वात् ॥

अथ हविषो विकल्पितां याज्यामाह। "अहं मेघ स्नयन्
वर्षन्नसि। मामदन्त्यहमद्गमन्यान् [१] अहः सदसृतो भवा-
मि। मदादित्या अधि सर्वे तपन्ति" इति। योऽयं 'मेघः',
'स्नयन्' गर्जन्, 'वर्षन्न', वर्तते, सोऽयं मेघोऽपि 'अहं'
अन्नदेवः, 'असि'। अग्नौ हुतस्त्रास्यस्य मेघरूपेण परिषत-
त्वात्। अत एव स्मर्यते, अग्नौ प्रासाहुतिः सम्भगादित्यनु-

पतिष्ठते । आदित्याज्यायते वृष्टिरिति । दातारो ये सन्ति ते 'माम्' 'अदन्ति', सुखेन भक्षयन्ति, 'अन्वांसु' दानरक्षिताम्, 'अहम्', एव 'अक्षि' विनाशयामि । 'अहं', एव दातृणां पथं सन् 'अमृतो भवामि' अमरणहेतुर्भवामि, देवत्वं प्राप्यामीत्यर्थः । 'सर्वेऽप्यादित्याः', अन्ननिमित्तत्वादधिककलेन 'तपन्ति' अन्नाभावे ते स्वयमेव न जीवेयुः, कुत स्वपेयुरित्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, वाचवे वेहतमिति, (गर्भघातिनी गौः वेहतमित्युच्यते), तस्य पद्माः सूक्ते प्रतीकद्वयं दर्शयति । "देवीं वाचमजनयन्त यदाभवदन्ति" इति । 'देवीं वाचमजनयन्त देवा' इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या । 'यदागवदन्तीति' चाख्या । तदुभयमुत नः प्रियेत्यत्र व्याख्यातम् ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "अनन्तामन्तादधिनिर्घ्नितां महीं । यस्यां देवा अदधुर्भोजनानि । एकाक्षरां द्विपदां षट्पदाञ्च । वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे" इति । 'देवाः' इन्द्रादयः, 'यस्यां' वाचि, 'भोजनानि', 'अदधुः' सन्नादितवन्तः । इन्द्राय स्वाहेति मन्त्रेण उतं भुङ्क्ते, अतो वाङ्मिसं तद्भोजनम् । तां 'वाचं', भोजनहेतुं, 'विश्वे' सर्वे देवाः, 'उपजीवन्ति', सर्वेषामपि देवानां मन्त्रपुरःसरं दत्तमेवाहं जीवनहेतुः । कीदृशीं वाचं, 'अनन्तां', न हि लौकिकवैदिकशब्दानामन्तःपारोऽस्ति । अतएव महाभाष्यकार उदाजहार, वृहस्पतिश्च वक्ता इन्द्रस्याध्येता । दिव्यञ्च वर्षसहस्रमध्ययनकालः शब्दपारायणस्य, अन्तश्च न जनमेति ।

‘अन्नादधिनिर्दितां’ पूर्वसृष्टेरन्तः परमेश्वरः स्वरूपं हि तस्मिन् हि अगस्त्यते तस्मादन्नात् परमेश्वरादधिकत्वेन निर्दितां, तां ‘एकाक्षरां’ प्रणवरूपां, ‘द्विपदां’ संस्कृतापञ्चद्वरूपां, ‘षट्पदां’ प्राकृतपैत्राचादिभाषाभेदेन षड्विधां, अतएव ‘मर्षो’ महतीम् ॥

अथ पुरोडासस्य याज्यामाह । “वाचं देवा उपजीवन्ति विश्वे । वाचं गन्धर्वाः पन्नवो मनुष्याः । वाचीमा विश्वा भुव-
नान्यर्पिता [४] । सा नो हवं जुषतामिन्द्रपत्नी” इति । पूर्वम-
श्लोक्तरीत्या सर्वे देवा आहुतिकास्तीनमन्त्ररूपां ‘वाचं’, ‘उप-
जीवन्ति’, ‘गन्धर्वादयश्च वाचैव व्यवहरन्ति, पशूनामपि हन्ना-
रवादिरूपया वाचैव व्यवहारो दृश्यते । तस्मात् ‘इमा विश्वा
भुवनानि’ सर्वलोकनिवासिन एते प्राणिनः, ‘वाचि अर्पिता’
वाचमेवाश्रित्य वर्तन्ते, येयमीदृशी वाक्, ‘सा’, इयम् ‘इन्द्र-
पत्नीः’ इन्द्रस्य पत्न्यैव सती, ‘नो हवं’ अस्मदोद्यमिदं हविः,
‘जुषतां’ ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “वागक्षरं प्रथमजा
क्षतस्य । वेदानां मातामृतस्य नाभिः । सा नो जुषाणोपय-
ज्ञमागात् । अवन्ती देवी सुहवा मे अस्तु” इति । येयं ‘वाक्’,
सैव ‘अक्षरं’ अविनश्यरं, परात्मस्वरूपं, तत् उत्पन्नत्वात् । सा च
‘क्षतस्य’ यज्ञस्य, ‘प्रथमजां’ प्रथममुत्पादयित्रीं, मन्त्रैर्हि कर्मा-
द्युत्पाद्यन्ते । अत एवाथर्वणिका आमनन्ति, तदेतत् सत्यं मन्त्रेषु
कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति । सा च ऋग्वेदादीनां ‘माता’

तेषां वाग्मिभेधरूपत्वात् । ‘अमृतस्य नाभिः’ अमृतत्वं हि देवस्य,
वाचि नक्षते बध्यते मन्त्रपूर्वकानुष्ठानेन तत् प्राप्तेः । ‘सा’ वाग्-
देवी, ‘जुषाणा’ प्रीतियुक्ता सती, ‘नः’ अस्मदीयं, ‘यज्ञं’ ‘उप-
जागात्’ प्राप्नोतु । सा च ‘देवी’, ‘अवन्तो’ अस्माववन्तो,
‘मे’ मम ‘सुहवा’ सुखेनाङ्गातुं ब्रह्मा, ‘अस्तु’ ॥

अथ हविषो वाञ्छामाह । “यामृषयो मन्त्रकृतो मनीषिषः ।
अन्वैच्छन् देवास्तपसा अमेण । तां देवीं वाचं हविषा यजामहे ।
सा नो दधातु सुकृतस्य लोके” इति । ‘मन्त्रकृतः’ बम्पदाव-
प्रवर्त्तकरूपेण मन्त्रार्थां कर्मकर्त्तारः, ‘मनीषिषः’ बुद्धिमत्तो
धारणशक्तियुक्ताः, ‘अवचः’ वसिष्ठाद्याः, ‘अमेण’ ‘तपसा’ वज्र-
प्रयासबाधेन तपसा युक्ताः, तथा ‘देवाश्च’, ‘वां’ वाचं, ‘अन्वै-
च्छन्’ अमुप्राप्तुमिच्छामकुर्वन् । अत एव आर्च्यन्ते, युगान्ते तर्हि
तान् वेदान् सेतिहासान् महर्षयः । सेभिरे तपसा पूर्वं अनु-
ज्ञाताः स्वयम्भुवेति । ‘तां’ तादृशीं, ‘वाचं’, ‘देवीं’, अनेन
‘हविषा यजामहे’, ‘सा’ च देवी, ‘सुकृतस्य’ कर्मणः, फलभूते
‘लोके’, ‘नः’ अस्मान्, ‘दधातु’ स्थापयतु ॥

अथ हविष एवं विकल्पितां वाञ्छामाह । “चत्वारि वाक्-
परिमिता पदानि [५] । तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिषः ।
बुधा चीषि निश्चिता नेऽङ्गयन्ति । तुरीयं वाचो मनुष्या
वदन्ति” इति । येषां ‘वाक्’, सा ‘परिमिता’ इत्यन्तथा परि-
च्छिन्नानि, ‘चत्वारि पदानि’ चतुरोऽवयवान्, प्राप्य वर्त्तते ।
परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति ते चत्वारः पादाः, ‘तानि’

अन्वार्थपि पदानि, 'ये ब्राह्मणाः', 'मनीषिणः' ब्राह्मणाः, ते
'विदुः', न त्वितरे मूढाः । तत्र हेतुव्यत्ये, 'त्रोणि' परा
पञ्चमो मध्यमेत्येतानि, पदानि 'गुहायां' शरीरमध्ये, 'नि-
हितानि' स्थापितानि वर्त्तन्ते, 'नेङ्गयन्ति' न तु वहिः प्रस-
रन्ति, 'वाचस्तुरीयं' वैखरीयाख्यं यत्, 'मनुष्याः', सर्वे 'वद-
न्ति' उच्चारयन्ति । एतच्च शिष्याकारेण स्पष्टीकृतं,

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युक्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहृत्य स प्रेरयति माहृतं ॥

माहृतस्वरश्चिचरन्नाह्रं जनयति स्वरं ।

कण्ठे माध्यन्दिनं योगं मध्यमं चैष्टुभावगं ॥

तारं तार्त्तीयसवनं शीर्षण्यं जगतानुगं ।

सोऽजीर्णा मूर्द्धनिहतो वल्लभापद्य माहृतः ॥

वर्षाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधास्थितः ।

स्वरतः काञ्चतः स्नानात् प्रथमानुप्रमाणतः ॥

इति वर्षविदः प्राङ्निर्गुणं तन्निवोधत इति ।

तस्याश्चरीरमध्ये गूढं पादत्रयं मनीषिण एव जानन्ति मूढाः,
स्तुरीयमेव वदन्ति ॥

षट्कं सूत्रकारेण, अद्वायै वेदतमिति । तस्य पत्रोः सूक्ते
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अद्वायान्निः समिञ्चते । अद्वाया
विन्दते हविः । अद्वां भगस्य मूर्द्धनि । वचसाऽऽवेदेषामसि"
इति । ब्राह्मार्थे विश्वासातिब्रवरूपा चित्तवृत्तिः 'अद्वा',
तद्भिन्नानिनी देवतापि तन्निमित्तकैव, 'अद्वाया' विश्वासा-

तिश्रयेण, अनन्यथा भक्त्या, अयम् 'अग्निः', 'समिध्यते' सव्यक् प्रज्वाल्यते, 'हविष', 'अद्भुता', सभ्यते, 'भगव्य' सौभाग्यस्य, 'मूर्द्धनि' उपरिस्थितां, 'अद्भुतां', 'वचसा' वाक्येन, 'आवेदवामसि' जनानां सौभाग्यहेतुः अद्भेति प्रख्यापयामः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "प्रियं अद्भे ददतः । प्रियं अद्भे दिदासतः । प्रियं भोजेषु यज्वसु [६] । इदं म उदितं ह्यधि" इति । हे 'अद्भे', इदानीं 'ददतः', 'मे', 'प्रियं' भवतु अभीष्टं सिध्यतु, इतः परमपि दातुमिच्छतो मे प्रियं भवतु । 'भोजेषु' भोगपरेषु अक्षेषु, 'यज्वसु' यजमानेषु च, 'प्रियं', भवतु । 'इदं' अनन्तरोक्तं, यज्वसु मे प्रियं उदितं 'ह्यधि' अत्यधिकं कुरु ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "यथा देवा असुरेषु । अद्भामुषेषु चक्रिरे । एवं भोजेषु यज्वसु । अस्माकमुदितं ह्यधि" इति । 'यथा', लोके 'देवाः', 'उषेषु', 'असुरेषु', 'अद्भुतां' 'चक्रिरे' अवश्यमेते हन्तव्या इति दृढामिच्छां कृतवन्तः, 'एवमस्माकं', फलभोगेषु तत्साधकेषु 'यज्वसुषु', प्रियं 'उदितं', कुरु ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "अद्भुतां देवा यजमानाः । वायुगोपा उपासते । अद्भुता इदम्यथाकृत्या । अद्भुता हवते हविः" इति । हे 'देवाः' इन्द्रादयः, एते 'यजमानाः', 'वायुगोपाः' स्वकीयप्राणरक्षकाः सन्तः, 'अद्भुतां', 'उपासते' सेवन्ते । उक्तार्थ एव स्पष्टीक्रियते, 'इदम्यथा' इदमे भवता, 'आकृत्या'

सहस्रप्रक्रियया, 'अङ्गामुपासते', अत्यादरेणोपासत इत्यर्थः ।
'हविः', अपि 'अङ्गया', इव 'ह्वयते' ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "अङ्गां प्रातर्हवामहे
[७] । अङ्गां मध्यन्दिनं परि । अङ्गां सूर्यस्य निम्नुचि । अङ्गे
अङ्गापथेह मा" इति । 'अङ्गां' अङ्गाख्यां देवीं, 'प्रातर्हवामहे'
प्रातः काले समाह्वयामः, तथा 'मध्यन्दिनं 'परि' मध्यन्दिन-
समीपमपि, अङ्गामाह्वयामः । 'सूर्यस्य', 'निम्नुचि' अक्षमय-
वेलायामपि, अङ्गामाह्वयामः । हे 'अङ्गे', देवि 'इह' कर्मणि,
'मां' 'अङ्गापथ' विश्वासयुक्तं कुरु ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "अङ्गा देवानधिवसते । अङ्गा
विश्वमिदं जगत् । अङ्गां कामस्य मातरं । हविषा वर्द्धयामसि"
इति । इयं 'अङ्गा', देवी 'देवानधिवसते' देवेष्वधिवसति,
'विश्वं' सर्व्वम्, 'इदं' जगत्, 'अङ्गा', मेयं इच्छा विश्वासव्यति-
रेकेण कस्यापि व्यवहारस्याभावात् 'कामस्य मातरं' काम्य-
मानफलस्योत्पादिका, 'अङ्गां', देवीम्, अनेन 'हविषा', 'व-
र्द्धयामसि' अभिवृद्धां सन्नुष्टां कुर्मः ॥

चतुर्त्तं सूत्रकारेण, ब्रह्मण स्वभूमिति तस्य पयोः सूत्रे
वपायाः पुरोऽनुवाक्यामाह । "ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ।
विश्वोमतः सूर्योवेन आवः । सवुभियाः उपमा अस्य विष्टाः
[८] । सतस्य योनिमसतस्य विवः" इति । यदेतज्जगत् का-
रणं 'ब्रह्म' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि श्रुतिप्रसिद्धं, तदे-
तत्, 'प्रथमं' सृष्ट्यादौ, 'जज्ञानं' जगदाकारेणोत्पद्यमानं

सत्, 'पुरस्तात्' पूर्वस्थां दिशि, 'वेनः' कामनीय आदित्योऽ-
 भूः, 'सुरुचः' सुष्ठु दीप्यमानः, 'शीमतः' पूर्वदक्षिणपश्चिमे-
 दग्दिग्विशेषसीमाः विभज्य, 'आवः' आवृणोत्, 'सः' वेन
 आदित्यः, 'वुभियाः' वुभं मूलं तत्र भवा आकाशवाय्वग्नि-
 जलपृथिव्यः 'विष्ठाः' विभज्यावस्थिताः अकरोदितिशेषः ।
 तथा 'सतश्च' विद्यमानस्य गिरिनदीसमुद्रादेः, 'असतश्च'
 अविद्यमानस्य, 'योनिं' कारणं, प्रमाणं, भ्रान्तिरूपं, 'विवः'
 विवृतवान्, सर्वजगद्व्यवस्थां निर्मितवानित्यर्थः ॥

अथ वपाया याज्यामाह । "पिता विराजामृषभो रची-
 षां । अन्तरिक्षं विश्वरूप आविवेश । तमकैरभ्यर्चन्ति वत्सं ।
 ब्रह्मसन्तं ब्रह्मणा वर्द्धयन्तः" इति । योऽयं वेन आदित्यः
 पूर्वमुक्तः सोऽयं 'विराजामृषभो' विशेषेण राजमानानां 'रची-
 षां' धनानां, 'पिता' पालयिता, 'अपभः' श्रेष्ठः, 'विश्वरूपः' पूर्वा-
 ऋदिषु वसन्तादिषु कालविशेषेषु च बलरूपः, तादृशोऽयं इदम्
 'अन्तरिक्षम्', 'आविवेश' प्रतिदिनं प्रविशति । 'ब्रह्मसन्तं'
 परंब्रह्मस्वरूप एव भूत्वावस्थितं, 'तम्' आदित्यं, 'ब्रह्मणा'
 मन्त्रेण 'वर्द्धयन्तः', ब्राह्मणाः 'अकैः' अर्चनीयैः, 'अभ्यर्चन्ति'
 अभितः पूजयन्ति । तत्र दृष्टान्तः, 'वत्सं', यथा दोग्धुकामाः
 पुरुषाः वत्समुपसास्यन्ति एवं फलकामा आदित्यं अभ्य-
 र्चन्ति ॥

अथ पुरोडासस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "ब्रह्मदेवानज-
 यत् । ब्रह्म विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मणः सत्त्वं निर्मितं । ब्रह्म

ब्राह्मण आत्मना” इति। यज्यगत् कारणं ‘ब्रह्म’, तदेव ‘देवान्’ इन्द्रादीन्, ‘अजनयत्’, तथैव तत् ‘ब्रह्म’, अन्यदपि ‘विश्वं’ सर्वम्, ‘इदं’ ‘जगत्’, ‘अजनयत्’, ‘ब्रह्मणः’, सकाशात् ‘सर्वं निर्मितं’ सञ्चियजातिर्निर्मिता, यत् परं ‘ब्रह्म’ तत्, ‘आत्मना’ स्वस्वरूपेणैव, ‘ब्राह्मणः’, अभवत्। अस्ति हि ब्राह्मणशरीरे परं ब्रह्म आविर्भावविशेषः, अत एवाध्यापनादावधिक्रियते ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । “अन्तरस्त्रिमे लोकाः । [६]। अन्तर्विश्वमिदं जगत् । ब्रह्मैव भूतानां ज्येष्ठं । तेन कोऽ-र्हति स्रद्धितुं” इति । ‘अस्मिन्’ ब्रह्मणि, ‘अन्तः’ मध्ये, ‘इमे’ भूरादयः, ‘लोकाः’, अवस्थिताः, तथैव ‘अन्तः’ मध्ये, ‘विश्वं’ सर्वम्, ‘इदं जगत्’ स्थावरजङ्गमरूपमवस्थितं, तस्मात् कारणात् ‘ब्रह्मैव’, ‘भूतानां’ आकाशादिपञ्चमहाभूतानां प्राणिनां च मध्ये, ‘ज्येष्ठं’ अतिव्रथेन ज्येष्ठं, प्रशस्तञ्च, ‘तेन’ तादृशेन ब्रह्मणा, ‘कः’ नामान्यः पुरुषः, ‘स्रद्धितुमर्हति’ तत्समानस्रद्धायुक्तो न चास्ति कश्चित् समानः । अतएव श्वेताश्वतरशाखायां अधीयते, न तत् समस्याभ्यधिकस्य दृश्यत इति ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “ब्रह्मन् देवास्तत्रस्त्रि-
व्रत् । ब्रह्मन् हि प्रजापतो । ब्रह्मन् ह विश्वा भूतानि । नावी-
वान्तः समाहिताः” इति । हे ‘ब्रह्मन्’, यद्योक्ते ब्रह्मणि ‘त्रय-
स्त्रिंशद्देवाः’ ये देवा दिव्येकादशस्येति मन्त्रोक्ताः, ‘समाहि-
ताः’ । तथा ‘ब्रह्मन्’ परब्रह्मण्येव, देवस्वामिनौ ‘इन्द्रप्रजापती’,
‘समाहितौ’ । तथा ‘ब्रह्मण्येव’, ‘विश्वा भूतानि’ सर्वाणि

स्वावरजङ्गमानि, 'अन्तः', 'समाहितानि' सम्यगवस्थितानि, तत्र दृष्टान्तः 'नावीवेति' यथा समुद्रमद्यादितरक्षवेक्षावां चेतनाचेतनानि वस्तूनि 'नौ'मध्ये अवस्थाप्यन्ते तद्वत् ॥

अथ हविषो याज्यामाह । "चतस्र आशाः प्रचरन्त्वग्नयः । इमं नो यज्ञं नयतु प्रजानन् । घृतं पिम्बन्नजरः सुवीरं [१०] ब्रह्म समिद्भवत्याज्जतीनां" इति । यथोक्ते ब्रह्मणि 'चतस्र आशाः' चतुर्विधाः प्राच्यादिदिशः, प्रति 'अग्नयः' आहवनीयाद्याः, 'प्रचरन्तु' प्रकर्षेण वर्तन्तां । पूर्वस्थान्दिश्याहवनीयः, दक्षिणस्थां दिश्याहार्थपचनः, पश्चिमायां दिशि गार्हपत्यः, उदित्यां दिश्याग्नीध्रीयः । तथाविधः सर्वाधारपरमात्मामोऽस्मदीयम् 'इमं यज्ञं' 'प्रजानन्' प्रकर्षेणानुसन्धानः, 'नयतु' समाप्तिं प्रापयतु । किं कुर्वन्, 'अजरम्' अविनश्यरं, 'सुवीरं' शोभनापत्यहेतुभूतं, इदं 'घृतं' आञ्जतिरूपं, 'पिम्बन्' पिवन्, किं ब्रह्मना 'आज्जतीनां' अस्माभिरनुष्ठीयमानानां, 'ब्रह्म समिद्भवति' परब्रह्मैव सम्यक् प्रकाशको भवति ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण आंगावो अस्मन्नित्युपहोमा इति । तत्राष्टानामृचां मध्ये प्रथमामाह । "आ गावो अस्मन्नित भद्रमक्रन् । सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मो । प्रजावतीः पुररूपा इह स्युः । इन्द्राय पूर्वीदृषसा दुहानाः" इति । आ एता 'गावः', सन्ति ता 'अग्नन्' इहागच्छन्तु, 'उत' अपि च, 'भद्रं' कल्याणं, 'अक्रन्' कुर्वन्तु, अस्मदीये 'गोष्ठे', 'सीदन्तु' तिष्ठन्तु, 'अस्मो' अस्मान्, 'रणयन्तु' रमयन्तु, 'इह' अस्मद्गृहे, 'प्रजा-

वतीः' बङ्गवसोपेताः, 'पुरुरूपाः' श्वेतलक्षणादिरूपेण बङ्गरूपाः,
'स्युः' भवेयुः, 'उषसः' उषः कालात्, 'पूर्वीः' परासु रात्रिषु,
'इन्द्राय' इन्द्रार्थं, सास्नाय्यमासिरं च 'दुहानाः', तिष्ठन्तु ॥

अथ द्वितीयामाह । "इन्द्रे यज्वने पृणते च शिञ्चति ।
उपेद्ददाति न खं मुषायति । भूयो भूयो रयिमिदस्य वर्द्धयन् ।
अभिन्ने खिले निदधाति देवयुं" इति । योऽयं 'चञ्वा' यागा-
नुष्ठायी, यश्च 'पृणन्' यागकाले हविः पूरयन् वर्त्तते, अथवा गां
ददाति, तयोर्दभयोरर्थं 'इन्द्रः', 'शिञ्चति' फलं ददाति, 'उपेत्'
पुनरपि ददाति, 'खं' आत्मानं, 'न मुषायति' न मुष्णायति,
यजमानं प्रति भूयो भूयो ददानोऽपि कदाचिदपि न
तिरोभवतीत्यर्थः । 'अस्य' यजमानस्य, 'भूयो भूयः' पौनः
पुन्येन, 'रयिमित्' धनमेव, 'वर्द्धयन्', 'देवयुं' देवमात्मन्
दृष्ट्वन्तं यजमानं, 'अभिन्ने' खनिवासस्थानेन भेदरहिते,
'खिले' खिलीभूते, यागरहितैरगम्ये, 'निदधाति' स्थापयति,
खकीयलोक एव तं गमयतीत्यर्थः ॥

अथ तृतीयायाश्चतुर्थ्याः प्रतीके दर्शयति । "न तानश्नन्ति
न ता अर्वा" [११] इति । 'न तानश्नन्ति न दभाति तश्कर'
इति तृतीया । 'न ता अर्वा रेणुककाट' इति चतुर्थी । एत-
च्चोभयमत नः प्रियेत्यच व्याख्यातं ॥

अथ पञ्चमीमाह । "गावो भगो गाव इन्द्रे मे अश्वात्
गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । इमा या गावः सजनास इन्द्रः ।
इच्छामीद्गृदा मनसा चिदिन्द्रं" इति । याः 'गावः' ताः 'भगः',

सौभाग्यं भवति, 'अच्छात्' अच्छाः, निर्घन्ताः, 'गावः', एव 'मे' मम, 'इन्द्रः' स्वामी, यथा स्वामी पालयति तथा निर्घन्ता गावो मां पालयन्तीत्यर्थः । तथा 'गावः', एव 'प्रथमस्य' मुख्यस्य, 'सोमस्य' अभिषुतस्य, 'भक्षः' भजनीयः, सोमो हि दध्यादिअयणार्थं गोभजनं करोति । 'या इमा गावः', सन्ति हे 'जनासः' मनुष्याः, ता गाव एव 'स इन्द्रः', इन्द्रो हि गाः पालयति तस्मादभेदोपचारः । 'इदा' इत्कमन्ननिष्ठेन, 'मनसाचित्' मनसैव, गोरक्षार्थम् 'इन्द्रमिच्छामि' ॥

अथ षष्ठीमाह । "यूयं गावो मेदयथा ह्यग्रं चित् । अस्मींश्च चित् ह्यणुघा सुप्रतीकं । भद्रं गृहं ह्यणुथ भद्रवाचः । इहदेव वध उच्यते सभासु" इति । हे 'गावः', 'यूयं', 'ह्यग्रं चित्' ह्यग्रमपि पुरुषं, वत्सं वा, 'मेदयथा' मेदस्त्रिनं पुष्टं कुरुत, 'अस्मींश्च चित्' अस्मींश्च कुरूपमपि पुरुषं, 'सुप्रतीकं ह्यणुथ' घृतादिना योषचित्वा शोभनावथवं कुरुथ, 'भद्रवाचः' कल्याणवाक्याः, गावः 'गृहं भद्रं ह्यणुथ', इन्द्रारवयुक्ताभिर्गोभिर्वत्सैः सन्पूर्णे गृहं रमणीयं भासते । हे गावः 'वः' युष्मदीयं, 'वयः' अन्नघोरघृतादिकं, 'सभासु' वज्रभासासु, 'इहदुच्यते' महत्त्वेन प्रसूयते ॥

अथ सप्तमीमाह । "प्रजावतीः स्रयवसः रिशन्तीः । शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः । मा वक्षेन ईशत माऽवशः । परि वो हेतो इद्रस्य वृक्ष्यात्" इति । एता गावः 'प्रजावतीः' वसोपेताः, 'स्रयवसं' शोभनं दृशादिकं, 'रिशन्तीः'* भक्षवन्त्य इत्यर्थः ।

* रिशन्तीः इति वा पाठः ।

‘सुप्रपाणे’ सुष्टु प्रकर्षेण पातुं शक्ये तटाकादौ, ‘शुद्धा अपः पिवन्तीः’ विमलं जलं पिवन्त्यः, वर्त्तन्तामिति शेषः। हे गावः ‘तेन’, चोरः ‘वो मा ईयत’ युष्मानपहर्तुमीश्वरो माभूत्, ‘अश्वग्रः’ अश्वं पापं शंसति मारय ताडयेत्यादिभिर्भर्त्सकं करोतीत्यर्थः। अश्वग्रः सोऽपि ‘वो मेयत’, तथा ‘इद्रस्य’ क्रूरस्य देवस्य, ‘हेतिः’ आयुधं, ‘वः परिटुष्यात्’ युष्माकं परितो वर्त्तनं करोतु ॥

अष्टाष्टमीमाह । “उपेदमुपवर्चनं । आसु गोषूपपृथ्यतां । उपवर्चभस्य रेतसि । उपेन्द्र तव वीर्ये” [१२] इति । ‘इदं’ च वक्ष्यमाणं सर्व्वं, ‘उपपृथ्यतां’ समीपे युज्यतां । किं किमिति तदुच्यते, ‘उपवर्चनं’ समीपे सम्पर्कयोग्यवृत्तादिकं, ‘आसु गोषु’, ‘उपपृथ्यतां’ समीपे युज्यतां, ‘अश्वभस्य रेतसि’, ‘उपपृथ्यतां’, गर्भं इति शेषः । हे ‘इन्द्र’, ‘तव वीर्ये’ त्वदीये रक्षणसामर्थ्ये ‘उपपृथ्यतां’, गाव इति शेषः ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘अह’मष्टावन्यशाखाकथितास्यार्थवेहति ।

‘देवीं वाचं’ वेहति स्याच्छब्दे ‘अद्वा’र्थवेहति ॥

‘ब्रह्म’ ब्रह्मार्थं अश्वभे ‘आगाव’ उपहोमकाः ।

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे अन्नार्घपश्चादीनां सूक्तान्यभिहितानि । नवमे शु-
क्ललक्षणपश्चादीनां सूक्तान्युच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण, सूर्या
चन्द्रमाभ्यां यमौ श्वेतश्च कृष्णश्चैकयूप इति । यमात्रेकस्मिन्
गर्भे समुत्पन्नौ तयोः पश्याः सूक्ते वपयोः पुरोऽनुवाक्यामाह ।
“ता सूर्याचन्द्रमसा विश्वधत्तमा महत् । तेजो वसुमद्राजतो
दिवि । सामात्माना चरतः सामचारिणा । यथोर्वतं न ममे
जातु देवयोः” इति । ‘ययोः’ सूर्याचन्द्रमसोर्देवयोः, सम्बन्धि,
‘व्रतं’ कर्ष, ‘जातु’ कदाचिदपि, ‘न ममे’ कश्चिदपि जातुं न
शक्तः, एतदीयं कर्म एतावता फलेन युक्तमिति न कोऽपि
परिकेत्तुं शक्नोति । ‘तौ’ तथाविधौ, ‘सूर्याचन्द्रमसौ’, ‘दिवि
राजतः’ द्युलोके दीप्येते । कीदृशौ, ‘विश्वधत्तमा’ अतिशयेन
विश्वस्य भर्तारौ, पोषकौ, अत एव ‘महत्’ महान्तौ, ‘तेजः’
तेजस्विनौ, ‘वसुमत्’ धनवन्तौ, ‘साम’शब्देन सामभेदाद्युपायेषु
तेषु चतुर्षु प्रथमोपायोऽभिधीयते, तदात्मकौ, प्रजापासने
सामोपायप्रधानावित्यर्थः । अत एव ‘सामचारिणौ’ सासो-
पायेन सर्वजगदन्याहकप्रकाशरूपेण चरणशीलौ, ‘चरतः’
परिभ्रमतः ॥

अथ वपायाः याज्यामाह । “उभावन्तौ परिचात अर्भ्या ।
दिवो न रश्मीःस्तमुतो व्यर्षवे । उभा भुवन्तो भुवना कवि-
कृत् । सूर्या न चन्द्रा चरतो हतामती” इति । ‘उभावन्तौ’
पृथिव्याः पूर्वपश्चिमेत्येताववसानभागौ, ‘अर्भ्या’ गत्या, ‘परि-

यातः' परिक्रमणं कुरुतः । 'दिवेन' द्विविव, 'अर्णवे' समुद्र-
समाने अन्तरिक्षे 'रश्मीन्' 'वितनुतः' प्रसारयतः, 'भुवना
भुवन्ती' लोकान् भावयन्ती, उत्पादयन्ती, 'कविक्रतू' कविर्म-
धावी क्रतुः कर्त्ता, कवी च तौ क्रतू च कविक्रतू, 'हतामती'
हता विनाशिता प्राणिनाममतिरन्धकारनिमित्तमज्ञानं या-
भ्यान्ती 'हतामती', 'सूर्या न चन्द्रा' सूर्यश्चन्द्रस्येतावुभौ
'चरतः' सञ्चारं कुरुतः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यामाह । "पती शुमद्विश्वविदा
उभा दिवः । सूर्या उभा चन्द्रमसा विचक्षणा [१] । विश्व-
वारा वरिवेभा वरेष्ठा । ता नोऽवतं मतिमन्ता महिब्रता"
इति । 'शुमत्' शुमन्तौ, दीप्तिमन्तौ, 'उभौ', देवौ, 'विश्वविदा'
सर्वज्ञौ, 'दिवः पती' सुलोकस्य पालकौ वर्त्तते, 'सूर्याचन्द्रमसा'
सूर्याचन्द्रमसेत्येतौ, 'उभौ', 'विचक्षणा' कुशलो, 'विश्ववारा'
विश्वेषां ब्रह्मणां निवारयितारौ, 'वरिवः' वरिवस्वमानौ, सर्वैः
परिचर्यमाणौ, 'उभौ', देवौ, 'वरेष्ठा' वरणीयौ, 'मतिमन्तौ'
अत्यन्तबुद्धियुक्तौ, 'महिब्रता' महता व्रतेन कर्मणा युक्तौ,
ईदृशौ 'तौ' उभौ, 'नः' अस्मान्, 'अवतं' रक्षतं ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "विश्ववपरी प्रतरणा तरन्ता ।
सुवर्विदा वृश्चये भूरिरश्मी । सूर्या हि चन्द्रा वसु लेषदर्शता ।
ममस्त्रिनोभानुचरतो नु सं दिवं" इति । 'विश्ववपरी' विश्व-
स्मिन् जगति रश्मीनावपारौ विस्तारयितारौ, 'प्रतरणा' आ-
पदां प्रकर्षेण तारयितारौ, 'तरन्ता' आकाशममुद्रं तरन्तौ,

‘सुवर्षिदा’ खर्गस्य सन्धयितारौ, ‘दृश्वये’ सर्व्वलोकस्य दर्शनाय,
 ‘भूरिरश्वी’ प्रभूतदीप्ती, ‘सूर्या हि चन्द्रा’ सूर्य्यसन्धयेत्येवं
 प्रसिद्धौ, ‘वसु’ वासयितारौ, ‘लेषदर्शता’ दीप्त्या दर्शनीयै,
 ‘मनस्विना’ दृष्टेन मनसा युक्तौ, ‘उभा’ देवावुभौ, ‘नु’ चिप्रं,
 ‘दिवं’ द्युलोकं, अभिसञ्चरतः ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । “अस्य अवो नद्यः सप्त
 विभ्रति । द्यावा क्षामा पृथिवी दर्शतं वपुः । अस्ये सूर्या च-
 न्द्रमसाऽभिचक्षे । अद्वे कमिन्द्र चरतो विचर्त्तुरम्” [१] इति ।
 हे ‘इन्द्र’, त्वं ‘अस्ये’ अस्यार्थं, ‘सूर्याचन्द्रमसा’ एतौ सूर्या-
 चन्द्रमसौ, ‘अभिचक्षे’ अभितः कथयसि, ‘अद्वे’ अद्वैत्यं, ‘कं’
 सुखार्थं च, ‘विचर्त्तुरं’ विज्ञेयेषु त्वरा यथा भवति तथा,
 ‘चरतः’, ‘एतौ’ उभौ, सञ्चरतः, ‘अस्य’ तवेन्द्रस्य, ‘अवः’ अवशीलं,
 ‘दर्शतं’ दर्शनीयं च, ‘वपुः’ शरीरं, ‘सप्त नद्यः’ गङ्गायमुनाद्याः
 सप्तसङ्ख्याकाः सरितः, ‘द्यावा क्षामा पृथिवी’ क्षामशब्देऽन्त-
 रिचमभिधत्ते । चयो लोकाश्च, ‘विभ्रति’ धारयन्ति । अत्रमर्थः,
 अदेतद्दृष्टिमित्तं जखं तदेतदिन्द्रेषोत्पादितत्वात् इन्द्रस्य
 शरीरं, तच्च सर्व्वेषां प्राणिनां प्रियत्वात् अवशीयं दर्शनीयं च,
 तदिदं जखरूपं शरीरं सप्तनद्युपलक्षिताः सर्व्व्या नद्यः समुद्राः
 चयो लोकाश्च धारयन्ति न हि जलमन्तरेषु लोकचयव्यव-
 हारः सिध्यतीति ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “पूर्वापरं चरतो मायचैतौ ।
 शिष्टू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरं । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्टे ।

‘सूतनन्वो विदधन्वायते पुनः’ इति । ‘एतौ’ सूर्याचन्द्रमसौ, ‘मायया’ परमेश्वरस्य शक्त्या, अनुगृहीतौ, ‘पूर्वोपरं’ भूमेः प्राक् पश्चिमभागौ, ‘प्रतिचरतः’ परिभ्रमणं कुरुतः, ‘भिद्रू’ वासुका-विव, ‘क्रीडन्तौ’, ‘अध्वरं’ कस्यापि हिंसा यथा न भवति तथा, ‘परियातः’, अथवा ‘अध्वरं’ अस्माभिरनुष्ठेयमानं यज्ञं, प्रा-भूतः, उभयोर्मध्ये ‘अन्यः’ एक आदित्यः, ‘विश्वानि’ भुवनानि; ‘अभिचष्टे’ सर्वतः प्रकाशयति । ‘अन्यः’ चन्द्रः, प्रतिपदादि-तिथिशुक्लकृष्णपक्षचैत्रादिमासद्वारा ‘सूतन् विदधत्’, पुनः ‘पुनर्जायते’ उदयं गच्छतीत्यर्थः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, अज्ञो वेदतमिति तस्य पत्नोः सूक्ते षष्ठा-मृषां प्रतीकानि दर्शयति । “हिरण्यवर्षाः शुचयः पावका यासां राजा । यासां देवाः श्रिवेन मा चक्षुषा पश्यत । आपो भद्रा आदित्यश्चामि” इति । हिरण्यवर्षाः शुचयः पावका इति वपायाः पुरोऽनुवाक्या, यासां राजा वरुण इति याज्या । यासां देवा विविक्लण्मि भवमिति पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या, श्रिवेन मा चक्षुषा पश्यतेति याज्या । आपो भद्रा घृतमिदाप आसुरिति हविषः पुरोऽनुवाक्या, आदि-त्यश्चाम्युत वा शृणोमीति याज्या । एतत्सर्वं हिरण्यवर्षाः शुचयः पावकाः इत्यनुवाके व्याख्यातम् ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण, तत्र सखिलमुपजुह्यादिति । तत्र पूर्वोक्ते कर्त्तव्यि नासदासोयसूक्तगतैर्मन्त्रैर्जसद्रवेणोपहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः । तस्मिन् सूक्ते प्रथमामृचमाह । “नासदा-

सीम्ना सदासीत् तदानोम् । नासीद्रजो नो व्योमाऽपरो यत् ।
किमावरोवः कुह कस्य ब्रह्मन् [१] । अन्नाः किमामोद्गहनं
गभीरम्' इति । यदा पूर्वसृष्टिः प्रसीना, उत्तरसृष्टिश्च नो-
त्यन्ना, 'तदानो' 'सदसती', देऽपि नाभूतां । नामरूपविशिष्टत्वेन
स्यष्टप्रतीयमानं जगत् 'सत्' शब्देनोच्यते, नरविषाणादिसमानं
शून्यम् 'असत्, इत्युच्यते, तदुभयं 'नासीत्', किन्तु काश्चिदव्यक्ता-
वस्थासीत्, सा च विसृष्टत्वाभावान्नसती जगदुत्पादकत्वेन सद्भावां
नाप्य सती 'नो सदासीत्' इति यत् सद्गुणोक्तं तदेव प्रपद्यते,
'नासीद्रजः' रजःशब्देन सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयमुपलक्ष्यते, तन्नयं
नासीत् । 'नो व्योम' आकाशवाचिना व्योमशब्देन भूतपञ्च-
कमुपलक्ष्यते, तदपि नासीत् । यथोक्तगुणत्रयपञ्चभूतापेक्षया
'अपरः' पदार्थः, अन्यो गिरि-नदि-समुद्रादिकः 'यत्' यः,
दृश्यते सोऽपि नासीत् । यथा भूतानि नासन् तदङ्गैतिकमपि
नासीदित्यर्थः । अनेन भूतभौतिकगुणत्रयनिषेधेन ब्रह्माण्डस्य
निषेधः सम्पन्नः । अण्डाद्वहिर्महत्तत्त्वाद्यावरणानि पौरा-
णिका वदन्ति, तदेतदावरणजातमाचेपवाचिना किंशब्द-
त्रयेण निषिध्यते । आवरणस्य दृष्टिविषयभूतं किञ्चिदात्रिय-
माणमपेक्षितं । तत्र अण्डाभावात् 'किमावरोवः' किन्नाम वस्तु
तैरावरणैरात्रियेत, अतः सावरणकस्यासम्भवादावरणमपि
न सम्भवतीत्यर्थः । 'कुहेति' देशाचेपः, 'कस्य ब्रह्मन्' इति नि-
मित्ताचेपः, कुत्र देशे कस्य भोक्तुः सुखनिमित्तं इदमावरणं
स्यात्, न त्वसि तदा कश्चिद्देशः, नापि सुखस्य भोक्ता क-

सिद्धियते । अत्र कश्चिन्नन्दोऽवान्तरप्रलयविषयाम्, आपो वा-
इदमये सल्लिखमासीदिति श्रुतिं श्रुत्वा महाप्रलयेऽपि तथा-
विधं जलमसीति भ्राम्यति, तद्भ्रमव्युदासाय जलं निषिध्यते ।
'गहनं' प्रवेष्टुमशक्यं, 'गभीरं' अगाधत्वेनावस्थातुमप्यशक्यं, यत्
'अन्नः', तत् 'किमासीत्', तदपि नासीदित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयामृचमाह । “न मृत्युरमृतं तर्हि न । रात्रि-
या अन्न आसीत् प्रकेतः । आनीदवात्५ स्वधया तदेकम् ।
तस्माद्भ्रान्तं न परं किञ्च नास” इति । ‘तर्हि’ तस्मिन् महा-
प्रलयकाले, प्राणिनां ‘मृत्युः’, ‘न’, ‘आसीत्’, तेषामेवाभावात् ।
अतएव ‘अमृतं’ जीवनमपि, ‘न’, ‘आसीत्’ । ‘रात्रियाः’, ‘प्रकेतः’
चिह्नं चन्द्रनक्षत्रादि, ‘अन्नः’, ‘प्रकेतः’ सूर्यः, तदुभयमपि
नासीत्, किन्तु तत्सर्वोपनिषत् प्रसिद्धम् । ‘एकं’ ब्रह्म वस्तु,
'स्वधया' स्वस्मिन्नाश्रिततथा सर्वजगत्याकृतिरूपया मायया,
सहितम् 'आनीत्' चेष्टितवत् । नात्र चलनं चेष्टा, किन्तु सङ्गा-
वमात्रमभिप्रेत्य 'अवातं' इति विश्लेष्यते, वायुरहितं, निःस्र-
मित्यर्थः । 'तस्मात्' एकस्माद् ब्रह्मणः, 'नान्यत्', 'किञ्चन'
किमपि, 'परम्' उत्कृष्टं, 'नास' नैवासीत् । जगतो निषि-
द्धत्वास्त्रिकृष्टं पूर्वमेव निराकृतं, तस्मादुत्कृष्टनिकृष्टञ्च किमपि
ब्रह्मव्यतिरिक्तं नासीत् ॥

अथ तृतीयामाह । “तम आसीत् तमसा गूढमये प्रकेतम् ।
सल्लिख५ सर्वमा इदम् । तुष्केनाभपिहितं यदासीत् । त-
मसस्तन्नाहिनाञ्चतैकम्” इति । 'तमः'शब्देन अविद्यामाया-

ब्रह्मादिब्रह्मवाच्यं जगदिकारोपादानं मूलाज्ञानमुच्यते, यथा तमः पदार्थानावृणोति, एवम् 'इदं' अपि ब्रह्म, तत्त्वमावृ-
णोतीति 'तमः'ब्रह्मेण व्यवहारः । तादृशं जगदिकारनिष्पा-
दयत्तमं ब्रह्मस्याश्रितं किञ्चित्तमः 'आसीत्', तेन 'तमसा',
'सर्व्वं' जगद्, 'गूढं', यथा मृत्पिण्डे घटो गूढः, यथा वा बीजे
वृक्षो गूढः, तद्वत् । अतएव 'प्रकेतं' प्रकर्षेण ज्ञातुमशक्यं ।
तथा च मनुना स्मर्यते,

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमखलणम् ।

अप्रकाशमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥ इति ।

तत्र दृष्टान्तः, 'सखिलम्' इति सखिलवत्, यथा वर्षे पत्ति-
ताः वर्षोपलाः सखिलमाचलेनावन्नियन्ते तथा सर्व्वं जगत्
इदं तमः आसीत्, तमोमात्ररूपेणावन्नियमित्यर्थः । अत्र हि
काणादादयोऽसत्कार्यवादिनः कारणे पूर्व्वं विद्यमाने असदेव
कार्यमुत्पद्यत इत्याहुः । सत्कार्यवादिनस्तु साक्षादयः पूर्व्व-
विद्यमानमेव कार्यमव्यक्तं सत्कारणव्यापारेण व्यक्तीभवती-
त्याचक्षते । तत्र सत्कार्यवादिनां मतमेव तमसा गूढमिति
श्रुत्याङ्गीकृतम् । आसमन्ताद्भवत्युत्पद्यते इति 'आभूत्' जगत्,
तदेतत् 'तुच्छेनापिहितं', तत्त्वज्ञानमात्रेण निवर्त्यतात् 'तत्'
कारणं मूलाज्ञानं, तुच्छं, तेन 'अपिहितं' प्रखलकात्
आच्छादितं, तादृशं 'यत्' जगत्, 'आसीत्', तच्चजगदव्यक्तं,
'तत्' पूर्व्वोक्तादज्ञानरूपात्, 'तमसः', सकाशात् 'महिमा'
महत्त्वेनाभिव्यक्तजगद्रूपेण 'अजायत' उत्पन्नं, तदिदमज्ञानदृष्ट्या

अमहाकारेण भासमानमपि परमार्थत 'एकं' ब्रह्मैव ॥
 अथ चतुर्थीमाह । "कामस्तदये समवर्त्तताधि [४] ।
 मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो बन्धुमसति निरविन्दन् ।
 हृदि प्रतीच्या कवयो मनीषा" इति । परब्रह्मसम्बन्धिना 'मन-
 सः', 'प्रथमं' 'रेतः' आद्यं कार्यं, 'यदासीत्', 'तत्' कार्यम्, 'अये'
 सृष्ट्यादौ, 'कामः', भूत्वा 'अधि समवर्त्तत' आधिक्येनाविरभूत् ।
 अयमर्थः, अदेतदेकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येवं
 रूपं वस्तु सृष्टेः पूर्वं तमसावृतमासीत्, तस्य तमोविशिष्टस्य
 ब्रह्मणः सिद्धत्वारूपं यन्मन आदावुत्पन्नं तस्य मनसः काम
 एव प्रथमकार्यभूतः पदार्थः । स च काम उपनिषदि स्पष्ट-
 भासात्, सोऽकामयत ब्रह्मस्य प्रजायेयेति । एकोऽद्वितीय-
 रूपोऽहमेव ब्रह्मविधो भवेयम् । तत्रायमुपायः, पूर्वमवस्थित-
 मद्वितीयरूपमनुपगृह्य प्रकर्षेण मायाकल्पितजगद्रूपेणोत्पद्येय-
 मिति तस्य वाक्यस्यार्थः । स च कामः 'सतो बन्धुः' इदानीं
 सत्त्वेन प्रतीयमानस्य भूतभौतिकरूपस्य जगतः असच्छब्दा-
 भिधेये तमस्यव्यक्ते बन्धनहेतुः कामो ह्यज्ञाने सर्वं व्यवहारं
 बध्नाति । यथा निद्राणे पुरुषे समुत्पन्ना चित्तवृत्तिर्नामाविधं
 सन्नव्यवहारं बध्नाति, यथा वा जागरणेऽप्यत्यन्तमज्ञभ्ये वि-
 शये समुत्पन्ना दृष्ट्या सुखदुःखपर्यन्तं मनोराज्यरूपं व्यवहारं
 बध्नाति । एवमयं परमेश्वरस्य कामः देवतिर्यङ्गनुष्यादि-
 सर्वव्यवहारं बध्नाति । 'कवयः' विदांसः, वेदान्तपारङ्गताः,
 'हृदि' हृदयकमले, 'मनीषा' खडुद्ध्या, 'प्रतीच्य' विचार्य,

‘असति’ अव्यक्ते, तमसि ‘कामं’ सत उत्पद्यमानस्य जगतो बन्धनहेतुं, ‘निरविन्दन्’ निश्चितवन्तः । कामस्य सर्व्वव्यवहारहेतुत्वं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अथो खल्वुक्तः, काममय एवायं पुरुष इति । व्यासोऽपि स्मरति,

कामबन्धनमेवेदं नान्यदस्तीह बन्धनम् । इति ।

अस्मदनुभवेऽपि तथा दृश्यते । सर्व्वे हि पुरुषः प्रथमं किञ्चित् कामयित्वा तदर्थं प्रयतमानः सुखं दुःखं वा लभेत, तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यनुभवसिद्धत्वात् काम एव सर्व्वव्यवहारहेतुरिति विदुषां निश्चयः ॥

अथ पञ्चमीमाह । “तिरस्त्रीनो विततो रश्मिरेषाम् । अधस्त्रिदासोश्दुपरि खिदासीश्त् । रेतोधा आसन् महिमान आसन् । खधा अवस्तात् प्रयतिः परस्तात्” इति । ‘रश्मिः’ सूर्य्यरश्मिसमानः कश्चित् स्वयम्प्रकाशस्यैतन्यपदार्थः, ‘एषां’ भूतभौतिकरूपाणां जगदस्त्रुणां मध्ये, ‘तिरस्त्रीनः’ तिर्य्यग्वर्त्तमानः, ‘विततो’ व्याप्तः । स चैतन्यरूपः परमात्मा अमीषां पदार्थानामधोभागेऽवस्थितः, किं वोपरिभागेऽवस्थितः, ‘स्त्रित्’ शब्दे विकल्पितपक्षद्वयसूत्रनार्थी, श्रुतिर्विचारद्वयद्योतनार्थी । अथमभिप्रायः, सोऽयं प्रकाशः कश्चित् चैतन्यपदार्थः सर्व्वेषां वस्तूनां मध्ये पर्यालोच्यमानो दीर्घतन्तुवत् तिर्य्यग्भूते व्याप्यावभासते, अधः पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते, उपरि पर्यालोच्यमानस्तत्राप्यवभासते । तस्मादधोऽर्द्धमध्ये भासमानत्वात् एकैवावस्थित इति वक्तुमशक्यः । यथा घटस्योपादानभूतो

मृत्पिण्डो घटस्याधऊर्द्धमध्यभागेषु सर्व्वेष्वनुवर्त्तते । एवं तत्त-
 त्यदार्थापादानानि तत्तत्कार्य्येषु व्याप्यैव वर्त्तन्ते । एवमयं
 परमात्मापि स्वकार्य्येषु व्याप्य वर्त्तमानः सन् अध आसीदित्येव
 वा उपर्यासीदित्येव वा निश्चेतुमशक्यः, इति सर्व्व एते पदार्थाः
 भूतभौतिकरूपाः पूर्व्वोक्तस्य विततरश्मिरूपस्य स्वप्रकाशचेत-
 न्यस्य 'रेतोधाः' साररूपधारिणः, 'आसन्', तत्र चिदेकरसस्य
 हि वस्तुनः सद्रूपसारं तच्च सर्व्वे पदार्था धारयन्ति, अस्ती-
 त्येवं स्वरूपेषुैव सर्व्वेषामवभासमानत्वात् । ते च सद्रूपधारिणः
 सर्व्वे 'महिमानः' गिरिनद्यादिरूपेण महान्तः, 'आसन्', एवं
 'स्वधा'शब्दवाच्यमायाविद्यादिशब्देनाभिधीयमाना पारमेश्वरी
 शक्तिः 'अवस्तात्' अधमं कारणं, 'प्रयतिः' सा शक्तिः प्रयतते ।
 यस्मिन् परमात्मनि सेयं शक्तिः, प्रयत्नाधारः परमात्मा, प्रय-
 तिः, स च 'परस्तात्' परममुत्तमं कारणं, तावेतौ शक्तिपर-
 मात्मानावेव जगत्कारणभूतौ प्रकृतिपुरुषाविति शास्त्रेषु व्यप-
 दिश्येते ॥

अथ षष्ठीमाह । "को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् । कुत
 आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग् देवा अस्य विसर्ज्जनाय ।
 [५] । अथा को वेद यत आ बभूव" इति । अत्र केचिदाग-
 ममुपेक्ष्य स्वस्वबुद्धिबलात् अन्यथा अन्यथोत्प्रेक्ष्यन्ते । तथा हि,
 परमाण्वेव मूलकारणमिति काणादगौतमादयो मन्यन्ते ।
 स्वतन्त्रमचेतनं प्रधानं जगतो मूलकारणमिति कपिलप्रभृ-
 तयः । प्रून्यादितो जगदुत्पत्तिरिति माध्यमिकाः । जगतः का-

रणमेव नास्ति स्वभावत एव अवतिष्ठत इति लोकायतिकाः ।
 ते सर्वेऽपि भ्रान्ता एव । 'को अद्वा वेद' जगत्कारणं को
 नाम पुरुषः साक्षादवगच्छति, अवगत्य च 'क इह प्रवो-
 चत्' स्वयमदृष्ट्वा को नाम जगत्कारणमोद्गिति वक्तुं ब्रह्मो-
 ति । कोऽयमत्र वक्तव्यान्न इति चेत् उच्यते, 'इयं विविधा
 सृष्टिः', 'कुतः आजाता' तस्मादुपादानकारणात् सर्वत उत्प-
 न्ना, पुनरपि कुतो निमित्तादुत्पद्येति तदिदमुपादाननि-
 मित्तञ्च वक्तव्यं, तच्च वक्तुमशक्यं । कुतोऽङ्गिरिति चेदुच्यते,
 किं 'देवाः', एतद्ब्रूयुः, कुतोऽन्यः कश्चिन्ननुष्यः, न तावदेवा
 वक्तुं शक्ताः, ते अस्य जगतो विविधसृष्टेः 'अर्वाक्', एव विद्यन्ते,
 न तु सृष्टेः पूर्वं ते सन्ति । यदा देवानामपोद्ब्रवी गतिः,
 तदानीं 'यतः', जगत् 'आवभूव', तत्कारणं वक्तुमन्यः 'कः',
 वा 'वेद', देवाश्च मनुष्याश्च सृष्टेः प्रागनवस्थानात् न ता-
 वत् प्रत्यक्षेण पश्यन्ति, तदानीं स्वयमेवाभावात् नाप्यनुमातुं
 शक्ताः, तद्योग्ययोर्हेतुदृष्टान्तयोरभावात् तस्मात् अतिगम्भीर-
 मिदं परमार्थतत्त्वं वैदिकसमधिगन्वमित्यभिप्रायः ॥

अथ सप्तमीमाह । "इयं विस्मृष्टिर्यत आ बभूव । यदि वा
 दधे यदि वा न । यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन् । सो अत्र
 वेद यदि वा न वेद" इति । 'इयं' दृश्यमाना भूतभौतिकरूपा
 विविधा 'सृष्टिः', 'यतः' उपादानकारणात्, 'आ बभूव' सर्वत
 उत्पन्ना, तदुपादानकारणं 'यदि वा' किञ्चित्स्वरूपं धृताऽव-
 तिष्ठते 'यदि वा' तस्य स्वरूपमेव नास्ति, तमिमं निर्बन्धं 'वः'

परमेश्वरः, अस्य जगतः 'अथ्यक्षः' स्वामी, 'सो अङ्ग वेद' स एव वेद, यदि वा सोऽपि न वेद ईश्वित्रीश्रितव्यादिसौकिकव्यवहार-दृष्ट्या 'सो अङ्ग वेद', इत्युक्तम् । यत्र तस्य सर्वमात्मैवाभूत् केन कं पश्येदित्यादिसर्व्वव्यवहारातीतपरमार्थदृष्ट्या 'यदि वा न वेद', इत्युक्तम् । अतो मनुष्यादिषु तद्देदनश्रद्धापि दूरापेता ॥

अथाष्टमीमाह । "किं खिन्नं क उ स वृक्ष आसीत् । यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनोषिणो मनसा पृच्छतेदु तत् । यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति । लोके हि गृहं चिकीर्षुः पुमान् वनं गत्वा तत्र कश्चिद्गृहं क्त्वा तदीयैः काष्ठैर्गृहान् निर्म्मिमीते, तद्गृहान्तेन अत्रापि 'यतः' यस्मात् वनजन्याद् वृक्षात्, 'द्यावापृथिवी' दुलोक-भूलोकौ, 'निष्टतक्षुः' तक्षणेन निर्म्मितारः, निर्म्मितवन्तः । तादृशं 'वनं किं खित्', भवेत् 'कः', च तादृशः 'स वृक्ष आसीत्' । हे 'मनोषिणः' बुद्धिमन्तः, 'मनसा', स्वकीयेन विचार्य्य, तदिदमर्थद्वयमाचार्य्य-समीपे 'पृच्छत', किञ्च 'यत्' कारणभूतं वस्तु, 'भुवनानि' सर्व्वान् लोकान्, स्वात्मनि 'धारयन्', 'अध्यतिष्ठत्' नियम-नमकरोत्, 'तदिदु' तदपि वस्तु, 'पृच्छत' ॥

अथ नवमीमाह । "ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् [६] । यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनोषिणो मनसा विब्रवीमि वः । ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्" इति । यदुक्तं मनो-षिणां प्रअत्रथं तस्याचार्य्य उत्तरं ब्रूते, यस्मादनजन्याद्

वृक्षाद् द्यावापृथिव्यौ निर्मिते, तत् 'वन'स्थानीयं तत् 'वृच'-
स्थानीयं 'ब्रह्म', एव, तस्य सर्व्वशक्तित्वात् यस्योत्पाद्यस्य या
सामयिरपेक्षिता सा सर्व्वा तस्मिन् विद्यते। तदेव ब्रह्म
सर्व्वाणि 'भुवनानि', अस्मिन् 'धारयति' नियमयति च। हे
'मनीषिणः', आचार्य्योऽहं मनसा निश्चित्य 'वः' युग्वभं,
'विब्रवीमि' विविधमुत्तरं ब्रवीमि ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण। भगव्य वाश्रितामिति। गर्भधारण-
योग्या वाश्रिता, तस्याः पशोः सूक्तस्य वपायाः पुरोऽनुवाक्या-
माह। "प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे। प्रातर्मिचावहृषा
प्रातरश्विना। प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्यतिम्। प्रातः सोममुत
रुद्रं ऊवेम"। 'प्रातः', काले 'अग्न्यादीन् देवानाङ्गयामः,
प्रतिदेवं वाक्यभेदेन प्राधान्यद्योतनाय प्रातःब्रह्मावृत्तिः।
यत्रावृत्तिर्नास्ति तत्राप्यावृत्तिरुच्येया ॥

अथ वपाया याज्यामाह। "प्रातर्जितं भगमुद्यं ऊवेम।
वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्त्ता। आप्रश्चित्यं मन्यमानस्तुरश्चित्।
[७]। राजा चिद्यं भगं भचीत्याह" इति। 'प्रातः', काले 'जितं'
यजनयुक्तं, 'उद्यं' वैरिसु तीव्रं, 'भगं', देवं, 'ऊवेम' आङ्ग-
यामः। कीदृशम्, 'अदितेः पुत्रम्' आदित्यं, य आदित्यः
विशेषेण जगतो धारयिता तमिति पूर्व्वचाम्वयः। 'आप्रश्चित्'
दरिद्रोऽपि, 'यं' देवम्, अभिमतप्रदं 'मन्यमानः', 'भगं', देवं,
'भचीत्याह' भजनं करोमीति ब्रूते, तथा 'तुरश्चित्' कार्य्येषु
त्वरमाणोऽपि, 'यं' भगं, कार्य्यसाधकं 'मन्यमानः', भजेषेति

ब्रूते, तथा 'राजाचित्' राजापि 'यं' भगं, राज्यसाधकं 'मन्यमानः', भजेयेति ब्रूते, तं भगमाङ्गधाम इति पूर्व-
चाम्वयः ॥

अथ पुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्यमाह । "भग प्रणेतर्भग
सत्यराधः । भगेमां धियमुदव ददन्नः । भगप्रणो जनय गो-
भिरश्वैः । भग प्रनृभिर्नृवन्तः स्याम" इति । हे 'प्रणेतः'
प्रकर्षेण नेतुं कुशलं, हे 'भग' देव, अस्मान् कर्माणि प्रणयेति
शेषः । हे 'सत्यराधः' सत्यधन भगदेव, अस्मभ्यं धनं देहीति
शेषः । हे 'भग', 'नः' अस्मभ्यं, 'इमां' 'धियं', 'ददत्' कर्मानु-
ष्ठानबुद्धिं प्रयच्छन्, 'उदव' उत्कर्षेण रक्ष । हे 'भग', देव, 'नः'
अस्मान्, 'गोभिरश्वैः', 'प्रजनय', तद्युक्तान् कुरु इत्यर्थः । हे
'भग', त्वत्प्रसादात् वयं 'नृभिः' पुत्रपौत्रादिभिः पुरुषैः, 'नृव-
न्तः' पुरुषवन्तः, 'स्याम' ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यामाह । "उतेदानो भगवन्तः
स्याम । उत प्रपित्व उत मध्ये अङ्गाम् । उतोदिता मघवन्
सूर्यस्य । वयं देवानां सुमतौ स्याम" इति । 'उतेदानीम्'
अस्मिन् कर्मकालेऽपि, 'भगवन्तः' अनेन भगेन देवेन युक्ताः,
'स्याम' । 'उत प्रपित्वे' सायङ्कालेऽपि, 'उत अङ्गां मध्ये'
मध्याह्नकालेऽपि, 'उतोदिता' उदयकालेऽपि, भगेन देवेन
युक्ताः स्याम । हे 'मघवन्', देव, 'वयं', 'सूर्यस्य', तव, 'सुमतौ
स्याम' अनुग्रहबुद्धौ तिष्ठेम ॥

अथ हविषः पुरोऽनुवाक्यामाह । "भग एव भगवां

अस्तु देवाः [८] । तेन वयं भगवन्तः स्हाम । तं त्वा भग सर्वं
 इज्जोहवीमि । स नो भग पुर एता भवेह” इति । हे
 ‘देवाः’, ‘भगाख्यः’, देवः, एव ‘भगवानस्तु’ सौभाग्यवान् भवतु,
 ‘तेन’ देवेन, ‘भगवन्तः’ सौभाग्यवन्तः, ‘स्हाम’ । हे ‘भगाख्य’,
 देव, ‘तं’ तादृशं, ‘त्वां’, ‘सर्वं इत्’ सर्वं एव श्लोकः, ‘जोहवीमि’
 आहुयतीत्यर्थः । हे ‘भगदेव’, ‘सः’, त्वं ‘इह’ अस्मिन् कर्मणि,
 ‘नः’ अस्माकं, ‘पुर एता’ पुरतो गन्ता भव ॥

अथ हविषो याज्यामाह । “समध्वराघोषसो नमन्त ।
 दधिक्रावेव शुचये पदाय । अर्वाचीनं वसुविदं भगं नः ।
 रथमिवाश्या वाजिन आवहन्तु” इति । अस्मिन् भगदेवस्य प्र-
 सादात् ‘उषसः’ उषःकालदेवताः, ‘अध्वराव’ यज्ञनिष्पत्त्यर्थं,
 ‘सं नमन्तः’ समनमन्त । तत्र दृष्टान्तः, ‘दधिक्राव’ इत्यस्य नाम ।
 अश्वो यथाऽऽधानकाले ‘शुचये’ अग्निनिष्पत्त्यर्थे, ‘पदाय’ आह-
 वनीयायतने सम्भाराणामुत्तरतः पादेनाक्रमणाय, सम्प्राप्नो-
 ति, तथैवोषःकालदेवता अपि प्राप्नुवन्तु । अन्योऽपि दृष्टान्त
 उच्यते, ‘वाजिनः’ वेगवन्तोऽश्वः, यथा ‘रथम्’, आवहन्ति,
 तथा ‘नोऽर्वाचीनं’ अस्माकमभिमुखं, ‘वसुविदं’ धनस्य लब्धारं,
 भगदेवं, ‘आवहन्तु’ इह कर्मण्यनयन्तु ॥

अथ हविष एव विकल्पिता याज्यामाह । “अश्यावतीर्गो-
 मतीर्न उषासः । वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः । घृतं दुहाना
 विश्वतः प्रपोनाः । यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः” [९] इति ।
 ‘अश्यावतीः’ वज्रभिरश्वैर्युक्ताः, ‘गोमतीः’ वज्रभिर्गोभिर्युक्ताः,

‘वीरवतीः’ पुत्रपौत्रादिभिर्वीरैर्युक्ताः, ‘भद्राः’ कल्याणरूपाः,
 ‘घृतं दुहानाः’ घृतक्षीरादिद्रव्याणि सम्पादयन्त्यः । ‘विश्वतः
 प्रपीनाः’ सर्व्वमपि जगत् प्रकर्षेणाप्यायन्त्यः, ‘उषासः’ यथोक्त-
 गुणविशिष्टा उषःकालदेवताः, भगस्य प्रसादात् ‘सदं’ सदनं,
 कर्मानुष्ठानस्थानं, प्रति ‘उच्छन्तु’ प्रभातं कुर्वन्तु । हे ‘उषासः’,
 ‘यूयं’, ‘स्वस्तिभिः’ क्षेमरूपैः फलप्रदानैः, ‘नः’ अस्मान्,
 ‘पात’ रक्षत ॥

अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

‘ता सूर्य्येति’ पशुदन्धे चन्द्रसूर्याख्यदेवते ।

‘हिरण्या’ङ्गो वेदति स्यात् ‘नासत्’ ततोपहोमकः ॥

‘प्रातरग्निमिति’ प्रोक्तं पशौ स्याद्भगदेवके ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।

पुमार्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमद्राजाधिराज-राजपरमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक श्री-
 वीरहरिहरभृपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायनाचार्य्येण विर-
 चिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजुर्ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डेऽष्टम-
 प्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

समाप्तोऽयं द्वितीयकाण्डः ॥